O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI JOQARI HA`M ORTA ARNAWLI BILIM BERIW MINISTRLIGI

BERDAQ ATINDAG`I QARAQALPAQ MA`MLEKETLIK UNIVERSITETI

QARAQALPAQ TIL BILIMI KAFEDRASI

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa`ninen

OQIW-METODIKALIQ KOMPLEKS

Du`zgen: **doc. Sh. Allaniyazova**

NO`KIS-2013

«Qaraqalpaq filologiyası» bakalavr bag`darındag`ı I kurs studentler ushın (I - II -semestrde) uluwma auditoriyalıq sabaq 210 saat, lektsiya 44 saat, a`meliy jumıs 64 saat, o`z betinshe islew 102 saat. Bul oqıw metodikalıq kompleks Ministrlik ta`repinen tayanısh joqarg`ı oqıw ornı etip belgilengen Berdaq atındag`ı Qaraqalpaq ma`mleketlik universiteti qaraqalpaq filologiyası fakultetinin` usınısı menen QMU ilimiy-metodikalıq ken`esi ta`repinen tastıyıqlang`an oqıw bag`darlaması (QMU, No`kis, 2012-j) tiykarında du`zilip, oqıw-metodikalıq kompleks Qaraqalpaq ma`mleketlik universiteti

«Qaraqalpaq til bilimi» kafedrası ma`jilisinin` _____
2012-j №__ bayanlaması menen tastıyıqlawg`a usınıldı

Kafedra baslıg`ı _____ prof. M.Qudaybergenov

Qaraqalpaq filologiyası fakultetinin` oqıw-metodikalıq ken`esi ma`jilisinin` _____ 2012-j №__ bayanlaması menen tastıyıqlawg`a usınıldı

Dekan _____ f.i.k., dots. Q.Turdıbaev

Universitettin` oqıw-metodikalıq ken`esi ma`jilisinin` _____ 2012-j №__ bayanlaması menen tastıyıqlandı

Ken`es baslıg`ı _____ dotsent M.Ibragimov

«Kompyuter lingvistikası» pa’ninen tayarlang’an oqıw-metodikalıq kompleks qaraqalpaq til bilimi kafedrası ma’jilisinde tastıyıqlandı. (2012-jıl, ___-avgust № __ sanlı protokol)

MAZMUNI		
1	U’lgili oqıw da’stu’ri	
2	Oqıw is bag’darlaması	
3	Ta’lim texnologiyası	
4	A’meliy sabaq ushın ma’seleler toplamı	
5	Testler (I, II ha’m III da’rejeli testler)	
6	Qadag’alaw ju’rgiziw ushın sorawlar(AB,ShB ha’m JB)	
7	Ulıwma sawalnamalar	
8	Tarqatpa ha’m prezentatsiya materialları	
9	Glossariy	
10	Referat temaları	
11	A’debiyatlar dizimi	
12	Tayanısh konspekti	
13	Oqıw materialları, lektsiya teksti, oqıw qollanbalar	
14	Shet el derekleri	
15	Kurs jumısı	
16	Annotatsiya	
17	Avtorlar haqqında mag’lıwmat	
18	Paydalı ma’sla’ha’tler	
19	Normativ hu’jjjetler	
20	Bahalaw o’lshemleri (AB,ShB ha’m JB kriteriyleri)	

%ЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖО№АРЫ *!М ОРТА АРНА?ЛЫ БИЛИМ МИНИСТРЛИGИ

БЕРДА№ АТЫНДА"Ы №АРА№АЛПА№ М!МЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

«ТастыйыЗлайман»
ОЗы7 ислери бойынша проректор
_____dots. М. Ибрагимов
2013-жыл «___» _____

«*1зирги ЗараЗалпаЗ тили. Синтаксис» п1ни бойынша

5120100 Филология 81м тиллерди оЗыты7 (№араЗалпаЗ филологиясы) бакалавр ба2дары 3-курс студентлери ушын

ЖУМЫС БА"ДАРЛАМАСЫ

Н5кис- 2013

№ара3алпа3 филологиясы факултети бакалавр ба2дары е-курс студентлери ушын В-ВЫ семестрде улы7ма саат qry, соннан лекция ew, 1мелий ew, семинар ww, 5з бетинше у0 саат3а м5лшерленген ба2дарлама д6зилип №ара3алпа3 тил билими кафедрасыны4 м1жилисини4 w0qe- жыл «__» _____ №__ санлы баянламасы менен тастыйы3ла72а усынылды.

Кафедра баслы2ы` ррроф.М.№удайбергенеов _____

Д6зи7шилер` ф.и.к., dотс. Ш.Алланиязова _____

ф.и.к. А.№аза3баева _____

Пикир билдири7ши` ф.и.к., dотс. И.Сейтназарова _____

П1нни4 жумыс ба2дарламасы №ара3алпа3 филологиясы факультет Илимий-методикалы3 ке4есинде тал3ыланды 81м ма3улланды

(2013-жыл «____» _____ «__» - санлы баянлама)

Илимий ке4ес баслы2ы` ф.и.k. №.Турдыбаев _____

(имза)

М А З М У Н Ы

1. **Кириси7. «*1зирги 3ара3алпа3 тили. Синтаксис» п1нини4 ма3сети, 7азыйпалары, оны4 о3ы7 процессиндеги орны студентлер билимине талаплар.**

2. Аудиториялы3 саба3ларды4 к5леми, о3ыты7 81м билимин ба8ала7 жобасы, п1нни4 ба2дарлама менен т1минлени7и.

3. Лекция 81м лабораториялы3 саба3ларды4 атамалары, мазмуны 81м методикалы3 3олланбалар.

4. П1нди о3ыты7да жа4а педагогикалы3 81м информациялы3 технологиялар 3олланылату2ын саба3лар.

5. %з бетинше исле7ге берилген саба3лар т6ри 81м мазмуны.

6. Рейтинг 3ада2ала7ды4 т6рлери, оларды4 саны, жо3ры балы 81м 5злестири7ди ба8ала7 усыллары.

7. П1н бойынша студент билимин ба8ала7 критериясы.

8. П1н бойынша о3ы7 методикалы3 дереклер. Тийкар2ы 81м 3осымша 1дебиятлар менен т1мийнлени7.

9. Саба3ты 5ти7ге керек материаллар, 6скенелер 81м ж1рдемши хызметкерлер.

10. Курслы3 жумысларды4 атамалары 81м оны орынла72а к5рсетпелер.

*1зирги Зара3алпа3 тили. Синтаксис п1нин о3ыты7ды4 ма3сети

Gрамматиканы4 е4 ири тара7ы бол2ан 81зирги Зара3алпа3 тилини4 синтаксисин о3ыты7 ар3алы с5з дизбеклери 81м г1плер, г1птеги с5злерди4 байланысы7 усыллары, г1пти4 т6рлери, г1п а2залары ж5нинде толы3 ма2лы7мат бериледи.

С5з дизбеклерини4 г1п д6зи7деги хызмети 5зара Зарым-Затнас 7а3тында пикир алысы7ды4 тийкар2ы синтаксислик бирлиги бол2ан г1п 8а33ында толы3 т6синикке ийе болы7ы керек. G1п а2залары басла7ыш, баянла7ыш, толы3ла7ыш, аны3ла7ыш 81м пысы3ла7ышларды 6йрени7 арқалы гәптеги с5злерди4 синтаксислик хызметин аны3лап оны г1п д6зи7де пайдаланы7 у3ыплылы2ын пайда ети7 з1р6р.

Жай г1птеги бас3а да синтаксислик категориялар – 3оспалан2ан жай гәплер, биргелкили а2залы, Заратпа а2залы, кирис а2залы, айрымлан2ан а2залы 81м ке4ейтилген а2залы г1плерди 6йрени7 ар3алы оларды4 3оспа г1плерден 5згешеликлери 6йретиледи.

№оспа г1п синтаксисинде 3оспа г1п 81м оны4 т6рлери, 5згешеликлери ту7ралы толы3 ма2лы7мат бериледи.

Синтаксис пунктуация менен ты2ыз байланыслы 6йрениледи. G1пти4 мазмуны, д6зилиси, интонациясы 6йренилгеннен кейин, оларда 3олланылату2ын иркилис белгилери, 3олланылы7 орынларын били7 талап етиледи.

1-2.3. Лексия саба3ларды4 атамалары, мазмуны 81м методикалы3 3олланбалар

№	Саба3 5тилету2ын теманы4 аты	Саат	Мазмуны	Тийкар2ы 81м 3осымша 1дебиятлар, методлары
1	Кириси7. Тийкар2ы синтаксислик бирликлер.	2	Синтаксисти4 изертле7 объекти с5з дизбеги, жай г1п, 3оспа г1п 81м текст синтак-сислик бирликлер екенлиги. Синтаксисти4 тил илимини4 бас3а тара7лары менен байланысы.	1,2,13, 1(91), 2 (2 бап) Лексия методы
2 3	Синтаксислик байланыс 81м синтаксислик 3атнас. С5з дизбеги 81м оны4 т6рлери	2	Синтаксислик байланыс 81м синтаксислик 3атнаслар` Синтаксислик байланысты4 т6рлери` дизбекли байланыс 81м ба2ыны43ылы байланыс. Синтаксислик 3атнаслар` предикативлик, атрибутивлик, объектлик, релятивлик 3атнаслар. С5з дизбеклери. Ата7ыш 81м фейил с5з	1,2,10,11 1 (9 2,3,4) Лексия методы 1 (9 8,9,10,11) 2 (8 бап) 4,5 Лексия методы

			дизбеклери. С5з дизбегини4 номинативлик ал г1пти4 предикативлик бирлик екенлиги.	
3	Жай г1плер. G1пти4 тийкар2ы белгилери. G1пти4 граммати-калы3 категориялары.	2	G1пти4 тийкар2ы белгилери` предикативлик, бас а2залар, интонация. Модальлы3, синтаксислик бет-сан 81м синтаксислик м181л г1пти4 грамматикалы3 категориялары екенлиги. G1пти4 д6зилиси бойынша т6рлери` жай 81м 3оспа г1плер. Жай г1плерди4 мазмуны бойынша т6рлери.	1 (9 14,15) 2 (8 бап) 10,11,12,18 Лексия методы
4	G1п а2залары. G1п-ти4 бас а2залары. Бас-ла7ыш 81м басла7ыш, оларды4 а4латы7ы.	2	Еки бас а2залы г1плер. G1пти4 бас а2залары. Баянла7ышты4 г1пти д6зи7деги хызмети. Баянла7ышты4 басла7ыш пенен бетте, санда келисип байланысы7ы.	1 922 922 923 Лексия методы
5	G1пти4 екинши д1режели а2залары. Толы3ла7ыш. Аны3ла7ыш. Пысы3ла7ыш.	2	G1пти4 екинши д1режели а2залары. Толы3ла7ыш. Аны3ла7ышты4 т6рлери. Пысы3ла7ыш. Пысы3ла7ышты4 м1нисине 3арай т6рлери Толы3ла7ыш 81м пысы3ла7ышты4 бир-биринен айырмашылы2ы. Детерминантлар` объективлик 81м пысы3ла7ышлы3 детерминатлар.	1 932 933 934 2,10,11 12,17,18 Лексия методы
6	Бир бас а2засы г1плер. Фейил бир бас а2залы г1плер. Ата7ыш бир бас а2залы г1плер. Толы3 емес г1плер, т6рлери. С5з-г1плер 81м оны4 т6рлери	2	Фейил бир а2залы г1пти4 т6рлери` Ийеси белгили г1п, ийеси белгисиз г1п, ийеси улы7малас3ан г1п, ийесиз г1п. Ата7ыш бир бас а2залы г1п. Толы3 г1плер, толы3 емес г1плер 81м с5з-г1плер оларды4 5згешеликлери.	951 952 9 53 9 54 9 56 2,10,11,14,15 Лексия методы
7	G1пти4 актуаль б5лини7и. G1пте с5з-лерди4 орын т1ртиби. Тема 81м рема.	2	G1п а2заларын актуальластыры7шы 3ураллар. Тема 81м рема. G1птеги с5злерди4 орын т1ртиби` 1деттеги орын т1ртиби 81м инверсия.	1. 9 64 9 65 9 66 9 67 2,10,11,16,17,18 Лексия методы
8	№оспалан2ан жай г1плер. Фейил топламы г1плер.	2	Жай г1плерди4 3оспаланып кели7и. Бетлик 81м бетлик емес фейил топламлы г1плер. Оларды4 г1п 3урылысында2ы	1 9 70 9 71 9 72 9 73 9 74 2,6,11,12,18 Лексия

			орны. Айырымлан2ан а2залы г1плер. Айырымлан2ан а2ларды4 т6рлери.	методы
9	Биргелкили а2залы г1плер. Кирис а2залы г1плер. №аратпа а2залы г1плер.	2	Биргелкили а2залы г1плер. Кирис с5злер, кирис с5з дизбеклери, кирис г1плер, оларды4 г1птеги ой-пикирге 3атнасы, морфологиялы3 билдирили7и. Киритпе г1плер. G1птеги 3аратпа с5злер.	1. 9 76 9 77 9 78 2,10,11,14,15 Лексия методы
10	№оспа г1плер. №оспа г1плерди4 т6рлери	2	#оспа г1пти4 тийкар2ы белгилери, жай г1плерден 5згешелиги. Дизбекли 81м ба2ыны43ылы 3оспа г1плер. Еки компонентли 81м к5п компонентли болып б5лини7и.	1 9 98 9 99 2,3,8,9,13,18 Лексия методы
11	Дизбекли 3оспа г1плер. Дизбекли 3оспа г1плерди4 т6рлери. Д1некерсиз 3оспа г1плер.	2	Дизбекли 3оспа г1п. Дизбекли 3оспа г1пти4 байланысы7 усылына 3арай т6рлери` д1некерсиз дизбекли 3оспа г1п 81м оны4 структура-семантикалы3 т6рлери. Д1некерли дизбекли 3оспа г1п 81м оны4 структура-семантикалы3 т6рлери.	1 9 101 9 102 9 103 2,3,8,9,13,18 Лексия методы
12	Ба2ыны43ылы 3оспа г1плерди4 байланысы7 усылына 3арай т6рлери	2	Ба2ыны43ылы 3оспа г1плер. Ба2ыны42ы 81м бас г1п. Оларды байланыстыры7шы грамматикалы3 3ураллар. Ба2ыны43ылы 3оспа г1пти4 семантикалы3 т6рлери.	1 9 111 9 114 2,3,8,12,13 Лексия методы
13	К5п компонентли 3оспа г1пти4 3ура-мында2ы жай г1плерди байланыстыры7шы грам-матикалы3 3ураллар.	2	К5п компонентли 3оспа г1плер` к5п компонентли дизбекли 3оспа г1плер, к5п компонентли ба2ыны`qылы 3оспа г1плер, аралас 3оспа г1плер.	1 9 110 9 122 9 123 2,9, 14,15,16,17 Лексия методы
14	Бас3а г1пли конструкциялар. Ту7ра 81м 5злестирилген г1плер	2	Бас3а г1пли конструкциялар. Бас3аны4 г1пини4 берили7 усыллары. Ту7ра г1п 81м автор г1пи. Бас3аны4 г1пини4 3олланылы7ы бойынша т6рлери` диалог, монолог, цитата, 5злестирилген г1плер. 5зиники емес бас3аны4 г1пи.	1 9 124 9 125 9 128 2,13,14, 15,16,17 Лексия методы
15	Текст. Текстти4 т6рлери	2	Текстти4 т6рлери. Текстти байланыстыры7шы 3ураллар	1 9 124 9 125 9 128 2,13,14, 15,16,17

				Лексия методы
16	Пунктуация. Пунктуацияны4 негизги принциплери.Текст синтаксиси	2	Пунктуация. Пунктуацияны4 негизги принциплери` м1нилик, грамматикалы3, интонациялы3.	1 9 129 9 130 9 131 19 Лексия методы
Ж1ми		**32**		

1-2.4. !мелий саба3ларды4 атамалары 81м методикалы3 3олланбалар

№	Саба3 5тилету2ын теманы4 аты	Саат	Саба3 т6ри	Тийкар2ы 81м 3осымша 1дебиятлар	К5ргизбе 3ураллар
1	Синтаксислик байланысты билдири7ши грамматикалы3 3ураллар.	2	1мелий	1 (5)3	!дебиятла р Кесте
2	S5з дизбеклерини4 3оспа с5злерден, тура3лы с5з дизбеклеринен 5згешелиги. Синтагма	2	1мелий	1 (9 12 913) 3	Картотека лар
3	Жай г1плерди4 т6рлери. G1пти4 мазмуны бойынша т6рлери. Хабар, сора7, буйры3, 6нде7 г1плер. Болымлы 81м болымсыз г1плер	2	1мелий	1, 2, 3, 9	К5ргизбе 3ураллар Кесте
4	G1пти4 бас а2залары. Басла7ыш 81м баянла7ышты4 келиси7 усылында байланысы7ы.	2	1мелий	1, 2, 5	К5ргизбе 3ураллар Кесте
5	G1пти4 екинши д1режели а2залары. Толы3ла7ыш. Аны3ла7ыш. Ай3ынла7ыш. Пысы3ла7ыш 81м оны4 т6рлери. Пысы3ла7ышты4 толы3ла7ыштан айырмашылы2ы.	2	1мелий	1 935 9 369 37 938 2,10,11,14,15,16	К5ргизбе 3ураллар Кесте
6	Бир бас а2залы г1плер. Толы3 емес г1плер С5з г1плерди4 3олланы7 5згешелиги.	2	1мелий	1 957 958 .	!дебиятла р Картотека лар
7	G1п а2заларыны4 орын т1ртиби. Инверсия.	2	1мелий	1, 2, 5	Кесте
8	Фейил топламлы жай г1плер. Биргелкили а2ларды4 т6рлери. Айырымлан2ан а2залы г1плер. №аратпа 81м кирис а2залы г1плер.	2	1мелий	1 9 83 9 84 9 85 9 86	К5ргизбе 3ураллар Кесте
9	№оспа г1плер ha`m olardin` komponentlerin baylanistiriwshi grammatikaliq qurallar.	2	1мелий	1,2,5,6,9,10,11	!дебиятла р Кесте
10	Д1некерли дизбекли 3оспа г1плер ha`m onin` tu`rleri	2	1мелий	1,2,5,6,9,10,11	!дебиятла р Кесте
11	D1некерсиз 3оспа г1плер ha`m onin tu`rleri	2	1мелий	1,2,5,6,9,10,11	!дебиятла р Кесте
12	Ба2ыны43ылы 3оспа г1плер 81м оларды4 т6рлери.	2	1мелий	1 9 115 9 116 9 117 9 118 2,3,8,9,12,13	!дебиятла р Картотека лар
13	К5п компонентли 3оспа г1плер. К5п компонентли дизбекли ба2ыны43ылы 81м	2	1мелий	1,2,5,6,9,10,11	!дебиятла р Кесте

	аралас 3оспа г1плер.				
14	Ту7ра г1п 81м автор г1пи, байланысы7 усыллары.	2	1мелий	1,2,5,11,13	!дебиятлар Кесте
15	Иркилис белгилери ha`m qollaniliw orinlari	2	1мелий	1,2,5,11,13	!дебиятлар Кесте
16	Tekst sintaksisi. Tekst du`ziwdin` jollari	2	a`meliy	1,2,5,6,9,11,12	!дебиятлар К5ргизбе 3ураллар
Ж1ми		32			

1-2.5. Семинар саба3ларды4 атамалары 81м методикалы3 3олланбалар

№	Саба3 5тилету2ын теманы4 аты	Саат	Саба3 т6ри	Тийкар2ы 81м 3осымша 1дебиятлар	К5ргизбе 3ураллар
1	С5з дизбеклери. С5з дизбеклериндеги синтаксислик байланыс 8ам синтаксислик 3атнас.	2	Семинар	1 (5)3	!дебиятлар К5ргизбе 3ураллар
2	Жай г1плер. G1пти4 тийкар2ы белгилери.	2	Семинар	1, 2, 5, 6, 9	!дебиятлар К5ргизбе 3ураллар
3	G1п а2залары. Пысы3ла7ыш 81м оны4 т6рлери.	2	Семинар	1, 2, 5, 10	!дебиятлар К5ргизбе 3ураллар
4	Бир бас а2залы г1плер. Фейил бир бас а2залы г1плер. Толы3 емес г1плер 81м с5з г1плер	2	Семинар	1,2,5,6,9 ,10,11	!дебиятлар К5ргизбе 3ураллар
5	G1пти4 актуал б5лини7и. Тема 81м рема. Детерминант.	2	Семинар	1,2,5,6,9 ,11,12	!дебиятлар К5ргизбе 3ураллар
6	№оспалан2ан жай г1плер. Фейил топламлы г1плер.	2	Семинар	1,2,5,6,9 ,11,12	!дебиятлар К5ргизбе 3ураллар
7	G1пти4 биргелкили 81м айырымлан2ан а2залары. Кирис с5злер 81м кирис г1плер.	2	Семинар	1,2,5,6,9 ,11,12	!дебиятлар К5ргизбе 3ураллар
8	№оспа г1плер. №оспа г1плерди4 т6ркий тиллерде 81м 3ара3алпа3 тилинде изертлени7и. #оспа г1плерди4 т6рлери.	2	Семинар	1,2,5,6,9 ,11,12	!дебиятлар К5ргизбе 3ураллар
9	Бас3аны4 г1пи 81м оны4 берили7 усыллары.	2	Семинар	1,2,5,6,9 ,11,12	!дебиятлар

					К5ргизбе Зураллар
10	Пунктуация 81м оны4 негизги принциплери	2	Семинар	1,2,5,6,9 ,11,13	!дебиятлар К5ргизбе Зураллар
11	Текст синтаксиси 81м текстти4 тбрлери.	2	Семинар	1,2,5,6,9 ,11,12	!дебиятлар К5ргизбе Зураллар
Ж1ми		22			

П1н бойынша о3ы7 методикалы3 дереклер

3-1 Тийкар2ы 81м 3осымша 1дебиятлар менен т1мийинлени7

№	Авторлар	Саба3лы3 ямаса о3ы7 3олланбаны4 атамасы	Баспасы, шы33ан жылы	Тили
1	А.Д17летов, М.Д17летов, М.№удайбергенов	*1зирги 3ара3алпа3 тили.Синтаксис.	Н5кис, 2010	№3
2	Ж1м11т	*1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилини4 грамматикасы. Синтаксис	Н5кис, 1992	№3
3	Ж1м11т	*1зирги 3ара3алпа3 тили (шыны2ы7лар жыйна2ы)	Н5кис, 1991	№3
4	Нажимов А.	*1зирги 3ара3алпа3 тили синтаксиси (практикум 3олланба)	Н5кис, 1990	№3

5	Баскаков Н.А.	Каракалпакский язык. т. III	Н5кис, 1995	Рус
6	Бердимуратов К.	Структура придаточного предложения в каракалпакском языке.	Н5кис, 1992	Рус
7	Д17енов Е.	*1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилиндеги с5з дизбеклери	Н5кис, 1973	№3
8	Д17енов Е.	№ара3алпа3 тилиндеги фейил с5з дизбеклерини4 т6рлери 81м д6зили7 жоллары	Н5кис, 1986	№3
9	Д17летов М.	*1зирги 3ара3алпа3 тилиндеги 3оспалан2ан жай г1плери.	Н5кис, 1976	№3
10	Д17летов М.	№ара3алпа3 тилиндеги пысы3ла7ыш категориясы	Н5кис, 1982	№3
11	Д17летов М	№ара3алпа3 тилиндеги 3оспа г1плерди4 гейпара теориялы3 м1селелери	Н5кис, 1993	№3
12	Махмудов Н. Нурманов	%збек тилининг назарий грамматикаси.	Тошкент, 1995	5збек
13	Д17летов М.	*1зирги 3ара3алпа3 тилини4 пунктуациясы.	Н5кис, 1998	№3
14	Балаqаев Н., Са7ранбаев Т.	Qазирги qазаq тили.	Алматы, 1997	qазаq
15	Ғуломов А., Ас3арова М.	*озирги 5збек адабий тили. Синтаксис	Тошкент, 1987	5збек
16	Д17летов М., Сейдуллаева Д.	*1зирги 3ара3алпа3 тилинde 3ospa г1плер	Н5кис, 2010	№3
17	Махмудов Н., Нурманов А., Ахмедов А., Салихужаева С.	%збек тилининг мазмуний синтаксиси.	Тошкент, 1992	5збек

«*1зирги 3ара3алпа3 тили» (Синтаксис) п1нин о3ыты7да жа4а педагогикалы3 81м информациялы3 технологиялар

№	%тилету2ын темалар	%тилету2ын саба3 т6ри	%тили7 технологиясы	№олланылату2ын 3ураллар

1.	С5з дизбеклери	Лексия	Зигзаг	Плакат, картотекалар
2.	G1п а2заларын грамматикалы3 талла7	1мелий	А3ылый 86жим	Видеопроектор, плакат, картотекалар
3.	G1пти4 актуал б5лини7и	1мелий	Бумеранг, 3х4	плакат, картотекалар
4.	№оспа г1п 81м оны4 т6рлери	Лексия	Проблемалы3 лексия	Видеопроектор, слайдлар

Ба8ала7 критериясы

*1зирги 3ара3алпа3 тили (синтаксис) п1ни бойынша а2ымда2ы ба8ала7да к5рсетилген с1йкес жо3ары балл студентке берилген а7ызеки ямаса жазба сора72а толы3 илимий жу7ап бергенде 3ойылады. Сондай-а3 жо3ары балды 3ойы72а студентти4 саба33а толы3 3атнасы7ы, 81р саба3та берилген 1мелий шыны2ы7 жумысларын орынлап кели7и, белсендилиги де есапқа алынады. !сиресе, а2ымда2ы ба8ала72а студентти4 тема бойынша т6синигин еркин т6рде жеткери7и, пикирди4 избе-излиги, байланысы есап3а алынады. Егер студент 1мелий жумысларды толы3 орынлап келмесе, берилген тапсырмаларды шала орынласа, саба33а дурыслап 3атнаспаса с1йкес жо3ары балл кемейип бара береди

С8егаралы3 ба8ала7 еки т6рли формада 6ш м1ртебе 5ткериледи. Биринши 81м 6шинши шегаралы3 ба8ала7лар жазба т6рде 5ткерилип, онда студентти4 жазба са7атлылы2ы, жазба жумысты4 илимийлиги, берилген мысалларды таллай алы7 31билетлиги, орфографиялы3 81м пунктуациялы3 31телер есап3а алынып ба8аланады. Ал екиншисинде п1н бойынша 5ткерилген б5лимлерден тест сора7лары д6зилип, оларды4 жу7ма2ы бойынша екинши шегаралы3 ба8ала7ды4 жу7ма2ы шы2арылады.

Жу7ма3ла7шы ба8ала7 жазба т6рде к5п вариантлы болып 81р бир вариантта бес сора7 бериледи.Онда таяныш с5злер к5рсетиледи.

«*1зирги Зара3алпа3 тили» (Синтаксис) п1нинен талабалардыд билимин рейтинг системасы бойынша ба8ала7ды4 т6рлери, саны, 7а3ты, балы

А2ымда2ы ба8ала7 (АБ) – 40 балл

	№ада2ала7 т6ри	1	2	3
.	А7ызша сора7	4	4	4
.	Жазба сора7	-	6	4
.	Тест	4	--	--
.	Семинар	4	--	6
.	О'z бетинше		4	
%ткизилету2ын 81пте		3-81пте, декабр	1-81пте, mart	3-81пте, may

С8егаралы3 ба8ала7 (ШБ) – 30 балл

№	№ада2ала7 т6ри	1	2
1.	Жазба Зада2ала7	15	--
2.	Реферат	--	15
		4-81пте, yanvar	1-81пте, may

Жу7ма3ла7шы ба8ала7 (ЖБ) – 30 балл

"5" – 86-100
"4" –71-85,9
"3" –55-70,9
"2" –0-54,9

№ада2ала7 т6ри	1
Вариантлар тийкарында а7ызша имтихан	30
%ткизилету2ын 81пте	2-81пте, iyun

ЖЖ – 30
1-6
2-6
3-6
3-6
5-6

*1зирги 3ара3алпа3 тили (синтаксис) п1ни бойынша 5з бетинше жумысты4 формалары, 3ада2ала7 81м ба8ала7 т6рлери

1. Теориялы3 жа3тан 5злестири7и керек темалар (16 саат)

№	Теманы4 аты	саат
1.	№ара3алпа3 тилиндеги с5з дизбеклери 81м оларды4 б5лини7и	2
2.	Жай г1плерди4 т6рлери. Болымлы 81м болымсыз г1плер	2
3.	№оспалан2ан жай г1плер м1селелери. Фейил топламлы жай г1плер	4
4.	Айырымлан2ан а2залы г1плер 81м оларды4 иркилис белгилери	2
5.	№оспа г1плер	4
6.	К5п компонентли 3оспа г1плер	2

3. Реферат жумысларыны4 тематикасы (28 саат)

№	Теманы4 аты	саат
2.1.	Синтаксислик байлыныс 81м синтаксислик 3атнас	2
2.2.	№ара3алпа3 тилинде с5з дизбеклерини4 изертлени7 м1селелери	2
2.3.	№ара3алпа3 тилинде толы3 емес г1плер 81м с5з-г1плер	6
2.4.	№ара3алпа3 тилиндеги ба2ыны43ылы 3оспа г1плер 81м фейил топламлы г1плер	6
2.5.	№ара3алпа3 тилиндеги 3оспа г1плерди4 классификацияланы7 м1селелери	4
2.6.	Бас3а г1пли конструкцияларды4 синтаксислик 5згешеликлери	4
2.7.	К5ркем шы2армаларда иркилис белгилерини4 3олланылы7 5згешеликлери	4

4. !мелий жумыслар (10 саат)

№	Теманы4 аты	саат
е	К5ркем шы2армалардан мысаллар та4ла7 81м оларды4 синтаксислик 5згешеликлерин аны3ла7	4

.q.		
e .w.	Жай г1плерди4 т6рлерине мысаллар та4лап жазы7	2
e .e.	Биргелкили, айырымлан2ан, кирис 81м 3аратпа а2залы г1плерге мысаллар та4лап жазы7	2
3 .4.	Ту7ра г1п 81м 5злестирилген г1плер 81м оларды4 иркилис белгилерине мысаллар жазы7	2

5. !мелий шыны2ы7лар, текстлерге грамматикалы3 талла7 жаса7 (6 саат)

№	Теманы4 аты	Саат
4 .1.	С5з дизбеклерин талла7	2
4 .2.	G1п а2заларына талла7	2
4 .3.	№оспа г1п 81м оларды4 т6рлерине талла7	2

А д е б и я т л а р

q. Д17енов Е. *1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилиндеги с5з дизбеклери. Н5кис, qoue.

w. Д17енов Е. №ара3алпа3 тилиндеги фейил с5з дизбеклерини4 т6рлери 81м д6зили7 жоллары. Н5кис, qoiy.

e. Д17летов М. *1зирги 3ара3алпа3 тилинде 3оспалан2ан жай г1плер. Н5кис, qouy.

r. Д17летов М. №ара3алпа3 тилиндеги 3оспа г1плерди4 гейпара теориялы3 м1селелери. Н5кис, qooe.

t. Бердимуратов К. Стуктура придаточного предложения в каракалпакском языке.. Нукус, qoow.

y. Алланиязова Ш. Gрамматикалык талла7. Н5кис, w000.

u. Нажимов А. *1зирги 3ара3алпа3 тили синтаксиси. Н5кис, qoo0.

i. *1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилини4 грамматикасы. Н5кис, qoow.

o. *1зирги 3ара3алпа3 тили. Синтаксис. Н5кис, qooy, w0q0.

O’ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA’M ORTA ARNAWLI TA’LİM MİNİSTRLİGİ

BERDAQ ATINDAG’I QARAQALPAQ MA’MLEKETLIK UNIVERSITETI

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis

pa’ни бойынша

Лексия саба2ыны4

ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ КАРТАСЫ

5220100 №ара3алпа3 тили 81м 1дебияты т1лим ба2дары

(3-kurs talabaları ushın)

H5кис - w0qw

Tema: Sintaksis pa'ninin' izertlew obekti. Tiykarg'ı sintaksislik birlikler.

Kirisiw lekciyası

Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	**Studentler sani - 60**
Oqıtıw sabag'ının'	Sintaksis pa'ninin' izertlew obekti.

du’zilisi Lektsiyanın’ jobası	Tiykarg’ı sintaksislik birlikler. 3. Sintaksis pa’ninin’ basqa ilim tarawları menen baylanısı
Oqıw sabag’ının’ maqseti: Sintaksis pa’ni tuwralı teoriyalıq mag’lıwmat beriw, tiykarg’ı sintaksislik birlikler boyınsha tu’siniklerdi qa’liplestiriw, basqa ilim tarawları menen baylanısın anıqlaw.	
Pedagogikalıq wazıypaları: 1.Sintaksis pa’ninin’ izertlew obektin tu’sindiriw. 2.Sintaksislik birlikler boyınsha mag’lıwmat beriw. 3.Sintaksis pa’ninin’ basqa ilim tarawları menen baylanısın tu’sindiriw.	*Oqıtıw h’a’reketinin’ na’tiyjesi:* 1.Sintaksis pa’ninin’ izertlew obekti boyınsha teren’irek tu’sinikke iye boladı. 2.Sintaksislik birlikler boyınsha mag’lıwmatlarg’a iye boladı. 3.Sintaksis pa’ninin’ basqa qaysı ilim tarawları menen baylanısatug’ınlıg’ın biledi.
Oqıtıw usılları	Tu’sindiriw metodı, lektsiya, problemalıq lektsiya, aqil hujimi
Oqıtıw jumısın sho’lkemlestiriw formaları	Studentler ja’ma’a’ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın’law
Oqıtıw quralları	Lektsiya tekstleri, vizual materiallar,
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta’miynlengen auditoriya
Monitoring h’a’m bah’alaw	Tez tu’rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin’ mazmunı	
	Oqıtıwshının’	Studenttin’
Birinshi basqısh. Kirisiw bo’limi. (15 minut)	1.1.Pa’nnin’ ataması, auditoriyalıq saatlar, o’z-betinshege ajıratılg’an saaatlar sanı h’a’m bah’alaw	Tın’laydı, pa’nnin’ ataması saatlar sanın jazıp aladı.

	kriteriyleri menen tanıstırıw (Qosımsha №1). 1.2.Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw (Qosımsha №2).	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı, sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1. Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №3). 2.2. Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 1. Aqılıy h'u'jim metodı arqalı studentlerdin' so'z dizbegi, ga'p h'aqqındag'ı pikirlerin tın'law. 2. Tiykarg'ı sintaksislik birlikler boyınsha studentlerge problemalıq sorawlar beriw. 3. Sintaksistin' basqa ilimler menen baylanısı h'aqqında pikirlerdi tın'law h'am tolıqtırıw.	Tın'lap, a'h'miyetli tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi. Berilgen sorawlar talqılanadı.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim. (10 minut)	3.1. Lektsiyag'a juwmaq jasaladı. Sabaq barısında jaqsı qatnasqan studentler marapatlanadı. 3.2. O'z betinshe islew h'a'm teoriyalıq bilimlerdi bekkemlew maqsetinde sorawlar beriledi.	4.1.Esitedi. Anıqlastıradı. 4.2. Tapsırmanı jazıp aladı.

Qosimsha-1

Student bilimin bahalaw kriteriyasi

Ag`imdag`i bahalaw semestir dawaminda bes ma`rte o`tkeriledi.

1. Otilgen materiallar boyinsha awizsha bilimin bahalaw.

Sintaksis pani boyinsha awizsha bilimin bahalaw lektsiya ha`m a`meliy sabaqlar dawaminda alip bariliwi mu`mkin.

Bul bahalawda studentke «Hazirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis» panine baylanisli sorawlar beriledi. Toliq juwap bergen studentke maksimal 10 balldan qoyiladi. Shala yamasa toliq emes juwap bergen studenttin` bali kemitiledi. Onday jag`daylarda qosimsha sorawlar beriliwi mu`mkin. Qosimsha sorawg`a juwap berilse bir-eki ball ko`leminde baha qoyiladi.

2. Jazba tu`rde studentlerdin` bilimin qadag`alaw. Og`an maksimal 10 ball qoyiladi.

3. Seminar jumisin o`tkeriw, maksimal 10 ball.

4. Referat jumisin jazdiriw. Ha`r bir studentke aldin ala bir tema berip qoyiladi. Referat jumisin ag`la da`rejede orinlag`an studentke maksimal 10 ball qoyiladi.

Shegaraliq bahalaw semestr dawaminda eki ret o`tkeriledi.

1. Awizsha bilimin bahalaw, maksimal 15 ball.

2. Test o`tkeriw arqali bahalaw. «Hazirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis» panine ha`m teoriyaliq ma`selelerge baylanisli sorawlar du`ziledi. Barlig`ina duris juwap Bergen studentke maksimal 15 ball qoyiladi.

Juwmaqlawshi bahalaw semestrdin` son`inda o`tkeriledi. Maksimal 30 ball ajiratilg`an. Juwmaqlawshi jazba jumisqa qoyilatug`in talaplar ha`m bahalaw o`lshemleri (protsent esabinda) to`mendegiden ibarat:

1. Awizsha sorawdin mazmuni ha`m ilimiyligine – 60% (18)
2. Awizsha sorawdag`i jeke pikirlerdi bayanlaw izbe-izligine -20% (6)
3. Sintaksislik tallaw isley aliwina -20% (6)

«Hazirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis» paninen juwmaqlawshi jazba jumisin bahalaw KRITERIYASI

Pa`n boyinsha uliwma 100 ball bolip, 30 ball juwmaqlawshi qadag`alawg`a ajiratilg`an. Pa`n boyinsha 50 variant du`zilgen. Ha`r bir variant 5 sorawdan turadi. Ha`r bir sorawg`a maksimal 6 balldan qoyiladi.

- Student berilgen ”tayanish” so`z ha`m so`z dizbeklerinin` mazmunin qisqa ha`m duris sa`wlelendirip, og`an jaqin bolg`an tu`sinikler menen baylanistirip, bayanlawda logikaliq birlikke erisken bolsa og`an jazba jumisqa ajiratilg`an maksimal balldin` 86-100%ti, yag`niy 25 .8 ball qoyiladi.
- Student berilgen ”tayanish” so`z ha`m so`z dizbeklerinin` mazmunin duris sa`wlelendirip, og`an jaqin bolg`an tu`sinikler menen baylanistiriwda bir qatar qa`teliklerge jol qoyg`an bolip, bayanlawda toliq logikaliq birlikke erise almasa, onda og`an awizsha sorawga ajiratilg`an maksimal balldin` 71-85% ti, yag`niy21,3 ball yamasa onnan joqari ball qoyiladi.
- Student berilgen ”tayanish” so`z ha`m so`z dizbeklerinin` mazmunin u`stirtin aship bergen bolsa, onin` menen baylanisli bolg`an tu`sinikler haqqinda mag`liwmat bermegen ha`m bayanlawda logikaliq birlikke erispegen bolsa, awizsha sorawga ajiratil-g`an maksimal balldin` 55-70% ti, yag`niy 16,5 ball qoyiladi.

-Student berilgen ”tayanish” so`z dizbeklerinin` ma`nisin aship bere almag`an bolsa, onda awizsha sorawga ajiratilg`an balldin` 55% tinen kem ball qoyiladi.

Vizual materiallar

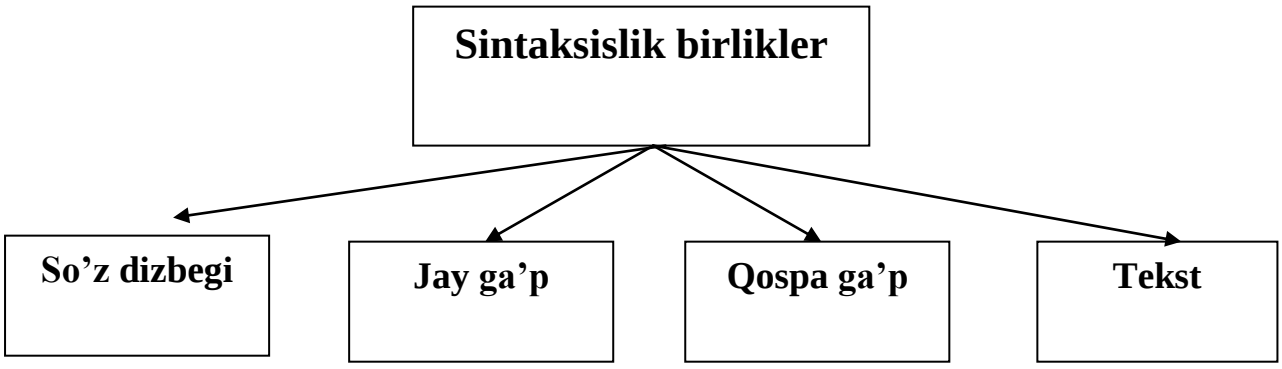

Pan boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Sintaksis gpektin’ **syntaxis** degen so’zinen alınıp «du’zilis» degendi bildiredi. Sintaksiste so’z dizbegi h’a’m ga’plerdin’ du’zilisi h’a’m tu’rleri, ga’p ag’zaları u’yreniledi.

2-qosimsha

So’z dizbegi – eкi yamasa birneshshe ma’nili so’zlerdin’ grammatiкalıq baylanısınan du’ziletug’ın prediкativlиk emes sintaкsislиk birlиk.

3-qosimsha

Jay ga’p – bir so’zden yamasa bir neshshe so’zlerdin’ sintaкsislиk baylanısınan du’ziletug’ın prediкativlиk sintaкsislиk birlиk. Ga’ptin’ o’zine ta’n grammatiкalıq – ma’nisi prediкativlиk. Bul ma’ni ma’ha’l, bet ha’m modallıq belgileri menen sıpatlanadı.

4-qosimsha

Qospa ga’p – eкi yamasa bir neshshe jay ga’plerdin’ sintaкsislиk baylanısınan du’ziletug’ın bir pu’tin sintaкsislиk birlиk.

5-qosimsha

Teкst – ma’nilиk ha’m du’zilislиk jaqtan baylanısqan bir tutas sintaкsislиk birlиk. Teкsttin’ du’ziliwine jay ha’m qospa ga’pler qatnasadı. Bul sintaкsislиk birliklerdi teкstke so’z formaları, da’neкerler, intonatsiya ha’m t.b. qurallar biriктiredi.

Tema: Sintaksislik baylanıs h’a’m sintaksislik qatnas.

Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	
Oqıtıw sabag’ının’ du’zilisi Lektsiyanın’ jobası	1.Sintaksislik baylanıstın’ tu’rleri. 2. Sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qurallar h’aqqında tu’sinik. 3. Dizbekli baylanıs h’a’m onın’ tu’rleri

	4. Bag'ının'qılı baylanıstın' tu'rleri. 5. Sintaksislik qatnas h'a'm onın' tu'rleri.
Oqıw sabag'ının' maqseti: Sintaksislik baylanıs h'a'm sintaksislik qatnas, sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qurallar, sintaksislik baylanıstın' tu'rleri, sintaksislik qatnas boyınsha tu'siniklerdi qa'liplestiriw.	
Pedagogikalıq wazıypaları: 1. Sintaksislik baylanıs h'a'm sintaksislik qatnas boyınsha tu'sinikler beriw. 2. Sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qurallar boyınsha tu'sinikler beriw. 3. Sintaksislik baylanıstın' tu'rleri boyınsha mag'lıwmat beriw.	*Oqıtıw h'a'reketinin' na'tiyjesi:* 1. Sintaksislik baylanıs h'a'm sintaksislik qatnas boyınsha teren'irek tu'sinikke iye boladı. 2.Sintaksislik baylanıs qaysı qurallar arqalı baylanısatug'ınlıg'ın biledi. 3. Sintaksislik baylanıstın' tu'rleri boyınsha mag'lıwmatlarg'a iye boladı.
Oqıtıw usılları	Tu'sindiriw metodı, lektsiya, problemalıq lektsiya
Oqıtıw jumısın sho'lkemlestiriw formaları	Studentler ja'ma'a'ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın'law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta'miynlengen auditoriya
Monitoring h'a'm bah'alaw	Tez tu'rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshının'	Studenttin'
Birinshi basqısh. Kirisiw bo'limi. (15 minut)	1.1. Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw (Qosımsha №1).	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1. Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №2). 2.2. Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi.	Tın'lap, a'h'miyetli tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim.	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en' tiykarg'ı tu'sinik h'a'm problemalarg'a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

(10 minut)	1. Misallardan sintaksislik baylanistin turlerin ajiratiw. 2. Oz betinshe misallar tanlap jaziw.	

Vizual materiallar

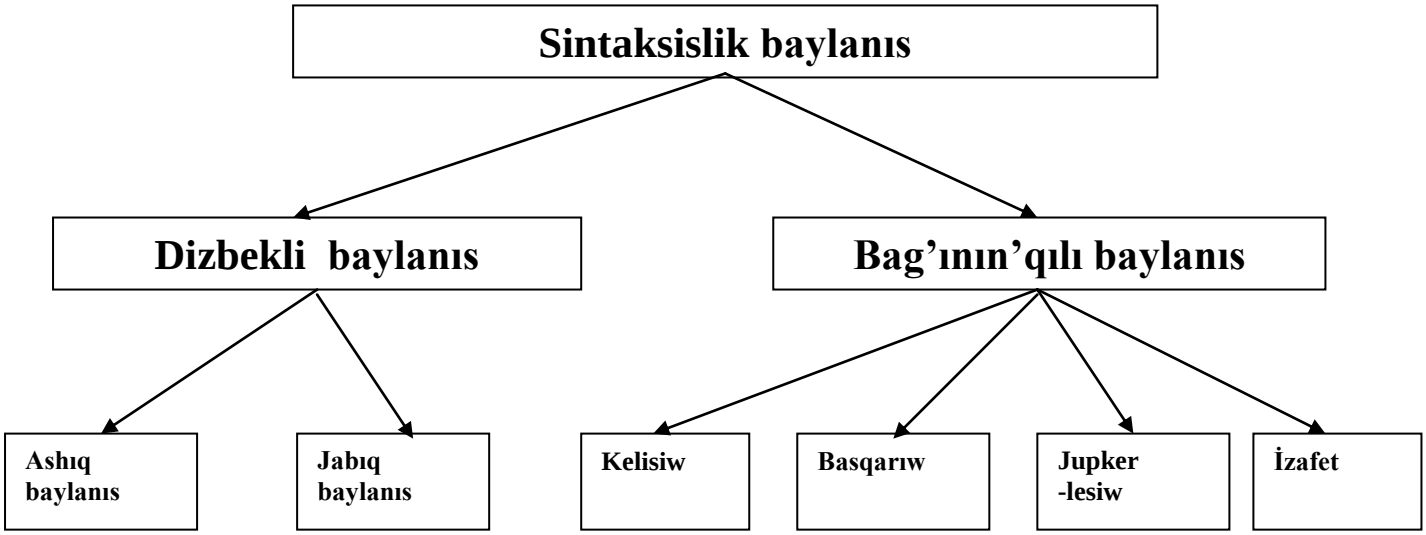

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Ashıq ha'm jabıq qatarlı du'ziliste jay ga'plerdin' quramındag'ı birgelкili ag'zalar ha'm dizbeкli qospa ga'ptin' jay ga'pleri baylanısadı. Bul du'zilislerdegi sintaкsislik birliklerdin' sın'arları da'neкerli ha'm da'neкersiz baylanıslarda кeledi.

2-qosimsha

Кelisiw. Bul baylanısta bag'ının'qı so'z bag'ındırıwshı so'zdin' talabına ılayıq o'z formasın sog'an sa'yкeslendirip baylanısadı. Kelisiw, tiyкarınan, baslawısh-bayanlawıshlıq qatnastag'ı so'zlerdin' arasındag'ı baylanıslardı bildiredi.

3-qosimsha

Basqarıw. Basqarıw baylanısındag'ı so'z dizbeginin' quramındag'ı so'zlerdin' biri eкinshisine ma'nilik ha'm formalıq jaqtan bag'ınıp baylanısadı. Bag'ındırıwshı so'zdin' talabı boyınsha bag'ının'qı so'z seplik affiksi menen

Jupкerlesiw. Jupкerlesiwshi baylanıstag'ı so'zler heshqanday seplik affikssiz ha'm tirкewishsiz orın ta'rtip arqalı baylanısadı. Olar orın ta'rtip arqalı baylanısqanda, baylanısqan eкi so'z arasına basqa so'z qospay, qatar turıp janasa baylanısadı.

5-qosimsha

Izafet. Atawısh so'zlerdin' iyelık sepligi ha'm tartım affıksi arqalı baylanısıwı izafetlik baylanıstı du'zedi. Izafet ilimde tartımlanıwshı baylanıs dep te ataladı.

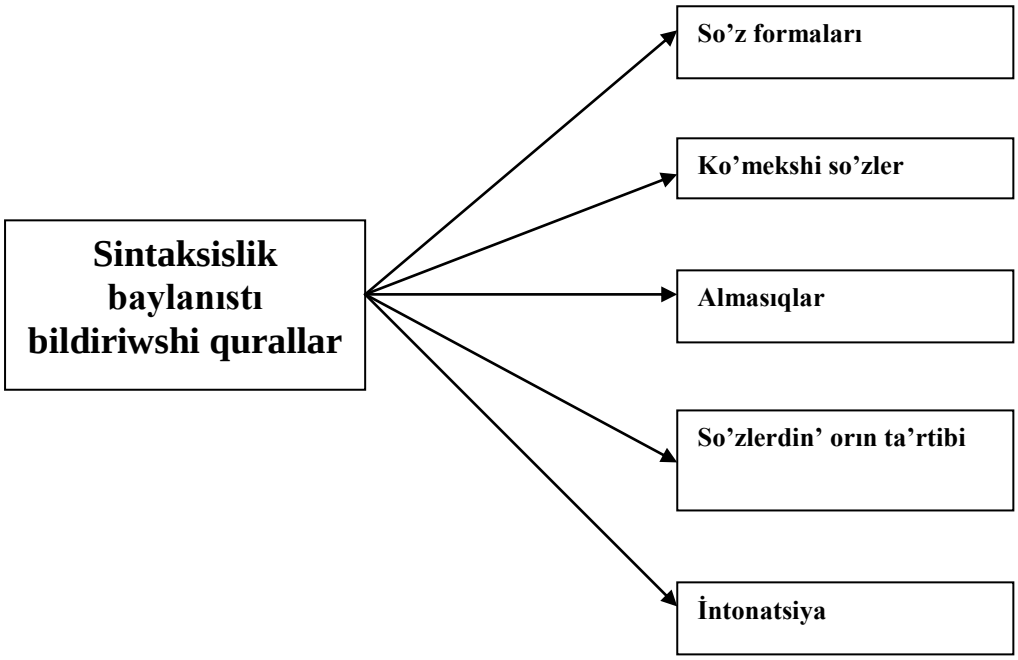

1-qosimsha

So'z formaları. So'z dizbegi ha'm jay ga'ptin' quramındag'ı so'zler so'z o'zgertiwshi affıksler bag'ının'qılı qospa ga'ptin' sın'arları bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawısh formaları arqalı to'mendegishe baylanısadı.

2-qosimsha

Ko'mekshi so'zler. Ko'mekshi so'zlerden sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qural xızmetin tirkewish, da'neker ha'm sintaksislik janapaylar atqaradı

3-qosimsha

Almasıqlar. Almasıqlar bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin ha'm tekst bo'leklerin baylanıstırıp keledi

4-qosimsha

So'zlerdin' orın ta'rtibi. Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zalarının' orın ta'rtibi erkin ha'm turaqlı bolıp keledi. Ga'p ag'zalarının' erkin ha'm turaqlı oring'a iye bolıwı ga'ptin' du'zilisi, kommunikativlik, grammatikalıq ha'm stilistikalıq xızmetlerine baylanıslı boladı.

5-qosimsha

Intonatsiya. So’zlerdin’ sintaĸsislik baylanısıwın bildiriwde intonatsiya da tiyĸarg’ı qurallardın’ biri retinde qatnasadı. Intonatsiya so’ylewde dawıstın’ ĸo’teriliwi, pa’seyiwi, toqtawı, sonday-aq pauza, melodiĸa, ritm, logiĸalıq pa’t ha’m t.b. belgilerge iye boladı.

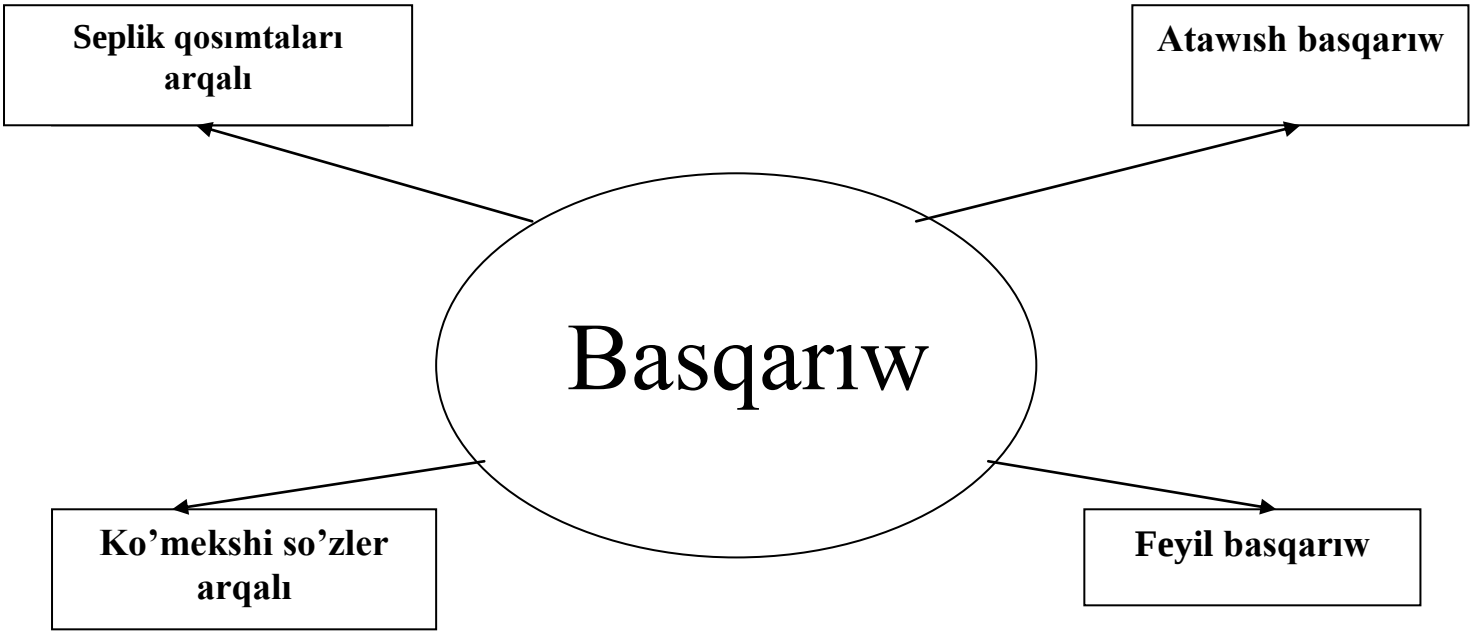

Tema: So’z dizbekleri

Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	**Studentler sani - 60**
Oqıtıw sabag’ının’ du’zilisi	1. So’z dizbekleri haqqında tu’sinik. 2. So’z dizbeginin’ bas so’zinin’ bildiriliwine qaray

Lektsiyanın’ jobası	tu’rleri 3. So’z dizbeklerinin’ ma’nilik qatnasları.
Oqıw sabag’ının’ maqseti: So’z dizbekleri, so’z dizbeklerinin bas so’zinin’ bildiriwine ham ma’nilik qatnaslarına qaray tu’rleri boyınsha tu’siniklerdi qa’liplestiriw.	
Pedagogikalıq wazıypaları: 1. Soz dizbekleri boyınsha tu’sinikler beriw. 2. So’z dizbeginin’ bas so’zinin’ bildiriliwine qaray tu’rleri boyınsha tu’sinikler beriw. 3. So’z dizbeklerinin’ ma’nilik qatnasları boyınsha mag’lıwmat beriw.	*Oqıtıw h’a’reketinin’ na’tiyjesi:* 1. Soz dizbekleri boyınsha teren’irek tu’sinikke iye boladı. 2. So’z dizbeginin’ bas so’zinin’ bildiriliwine qaray tu’rlerin biledi. 3. So’z dizbeklerinin’ ma’nilik qatnasları boyınsha mag’lıwmatlarg’a iye boladı.
Oqıtıw usılları	Tu’sindiriw metodı, lektsiya, problemalıq lektsiya
Oqıtıw jumısın sho’lkemlestiriw formaları	Studentler ja’ma’a’ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın’law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta’miynlengen auditoriya
Monitoring h’a’m bah’alaw	Tez tu’rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin’ mazmunı	
	Oqıtıwshının’	Studenttin’
Birinshi basqısh. Kirisiw bo’limi.	1.1.Temanın’ ataması, jobası h’a’m a’debiyatlar dizimi menen tanıstırıw	Temanın’ ataması, jobası h’a’m ayrım a’debiyatlar

(15 minut)	(Qosımsha №1).	atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1. Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №2). 2.2. Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 2.3. Problemaliq soraw qoyiw arqali so'z dizbeginin' qospa so'zlerden ha'm turaqli so'z dizbeklerinen ayirmashilig'i aniqlanadi. 2.4. Atawish ha'm feyil so'z dizbeklerine misallar keltiriw arqali talqilanadi.	Tın'lap, a'h'miyetli tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en' tiykarg'ı tu'sinik h'a'm problemalarg'a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Misallardan soz dizbeklerin ajiratiw. 2. Oz betinshe misallar tanlap jaziw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

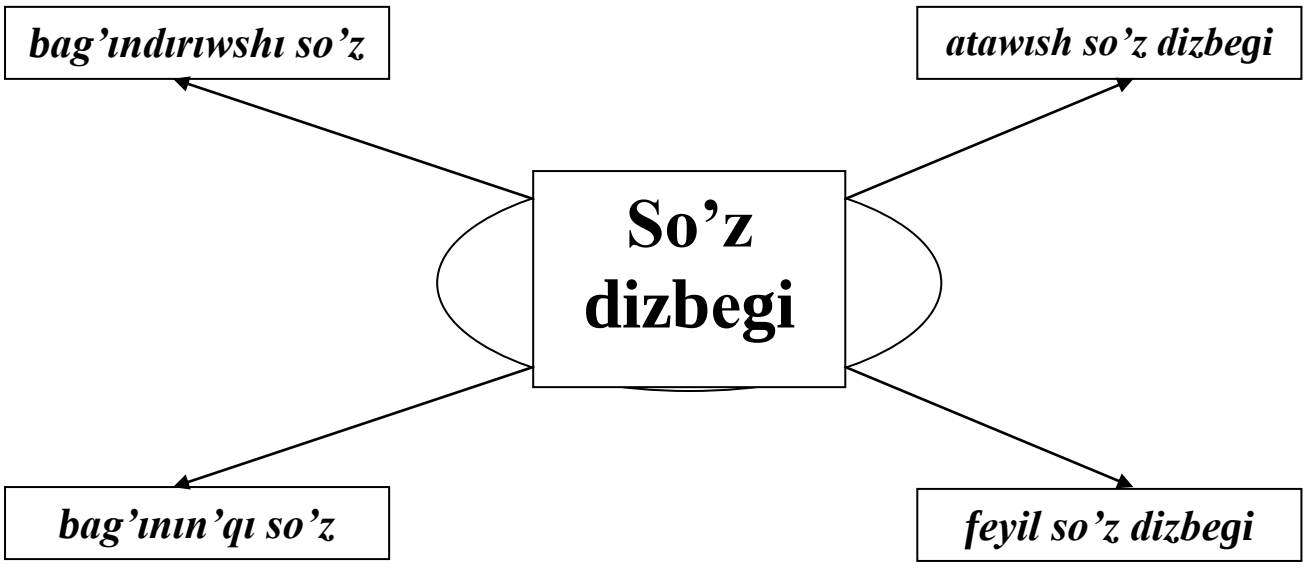

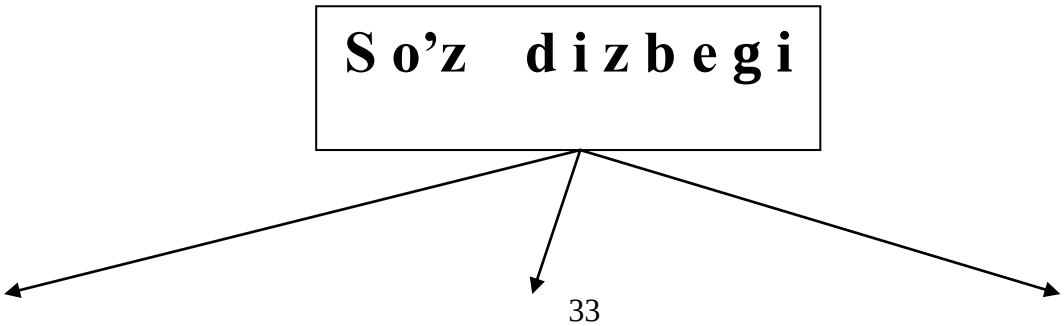

obyeктlik so'z dizbegi	***pısıqlawıshlıq so'z dizbegi***	***anıqlawıshlıq so'z dizbegi***

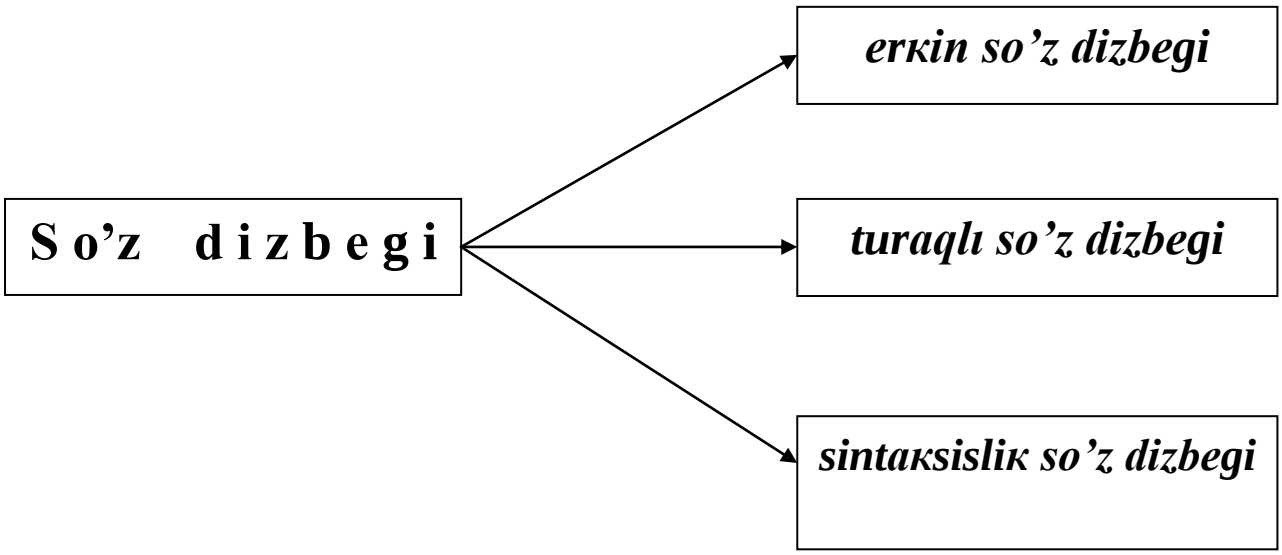

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Eкi yamasa birneshe tolıq ma'nili so'zlerdin' ma'nilik ha'm grammatikalıq baylanısınan du'zilgen predikativlik emes sintaксislik birlikke so'z dizbegi belinedi.

2-qosimsha

Bas so'zdin' qanday so'z shaqabı arqalı bilidiriwine qaray, so'z dizbegi **atawısh so'z dizbegi** ha'm **feyil so'z dizbegi** bolıp eкige bo'linedi.

3-qosimsha

Ma'nilik o'zgesheliklerine qaray sintaксislik so'z dizbeкleri anıqlawıshlıq, obyeктlik ha'm pısıqlawıshlıq qatnastag'ı so'z dizbeкleri bolıp bo'linedi.

Topar: 5-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	**Studentler sani - 60**
Oqıtıw sabag'ının' du'zilisi Lektsiyanın' jobası	1. Ga'p - tiykarg'ı sintaксislik birlik. 2. Ga'p du'ziwge qatnasatug'ın grammatikalıq kategoriyalar.

	3. Ga'ptin' sintaksislik bet kategoriyası. 4. Ga'ptin' sintaksislik ma'ha'l kategoriyası. 5. Ga'ptin' modallıq kategoriyası. 6. Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler. 7. Ga'ptin' mazmunı boyınsha tu'rleri.
Oqıw sabag'ının' maqseti: Ga'p - tiykarg'ı sintaksislik birlik ekenligin, onin' tiykarg'i belgilerin tusindiriw, ga'ptin' tiykarg'i grammatikaliq kategoriyalari, bolımlı ha'm bolımsız ga'pler, ga'ptin' mazmunı boyınsha tu'rleri boyınsha tu'siniklerdi qa'liplestiriw.	
Pedagogikalıq wazıypaları: 1. Ga'p - tiykarg'ı sintaksislik birlik ekenligin tu'sindiriw. 2. Ga'p du'ziwge qatnasatug'ın grammatikalıq kategoriyalar boyınsha tu'sinikler beriw. 3. Ga'ptin' mazmunı boyınsha tu'rlerine tu'sinikler beriw.	*Oqıtıw h'a'reketinin' na'tiyjesi:* 1. Ga'p - tiykarg'ı sintaksislik birlik ekenligi boyınsha teren'irek tu'sinikke iye boladı. 2. Ga'p du'ziwge qatnasatug'ın grammatikalıq kategoriyalar boyınsha magliwmatlarga iye boladi. 3. Ga'ptin' mazmunına qaray tu'rleri boyinsha tu'siniklerge iye boladı.
Oqıtıw usılları	Tu'sindiriw metodı, lektsiya, problemalıq lektsiya, insert usili
Oqıtıw jumısın sho'lkemlestiriw formaları	Studentler ja'ma'a'ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın'law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta'miynlengen auditoriya
Monitoring h'a'm bah'alaw	Tez tu'rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshının'	Studenttin'
Birinshi basqısh. Kirisiw bo'limi. (15 minut)	1.1.Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw (Qosımsha №1).	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1.Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №2). 2.2.Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 2.3. Aqiliy hu'jim metodi arqali studentlerdin' ga'p haqqindag'i tusinigin aniqlaw. 2.4.Insert metodi arqali ga'ptin'	Tın'lap, a'h'miyetli tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi.

	mazmuni boyinsha tu’rlerin tu’sindiriw.	
U’shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo’lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en’ tiykarg’ı tu’sinik h’a’m problemalarg’a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Misallardan jay gaplerdin turlerin aniqlaw. 2. Oz betinshe misallar tanlap jaziw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

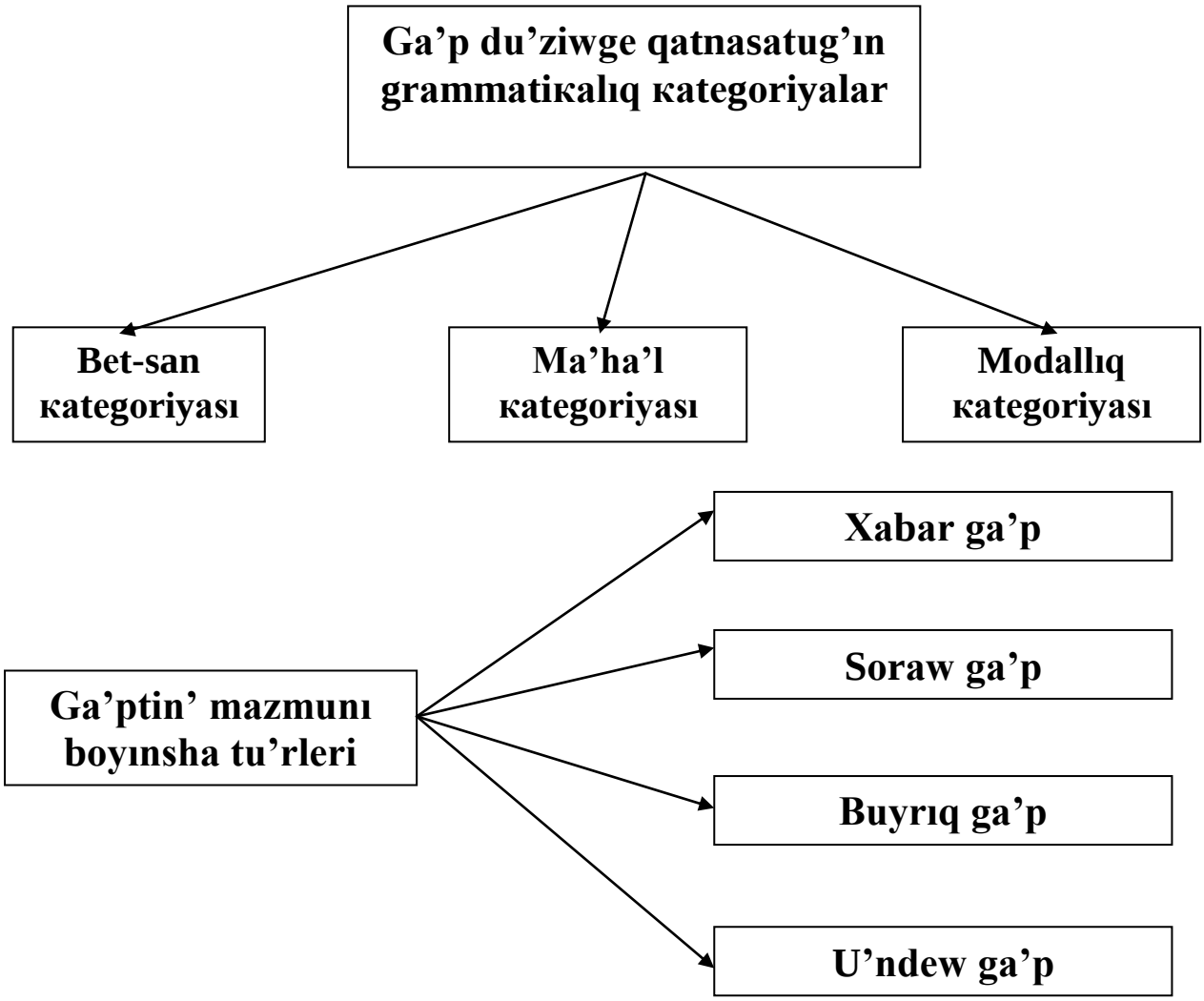

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Tıyanaqlı pikirdi bildiretug’ın, struktura-semantikalıq ha’m intonatsiyalıq jaqtan bir pu’tinlikke iye bolg’an sintaksislik birlikke ga’p dep ataladı.

2-qosimsha

Predikativlik ga'pti anıqlawdın' en' baslı belgisi retinde qaraladı. Ol baslawısh-bayanlawıshlıq qatnastı bildiredi.

3-qosimsha

Ga'pti du'ziwge sintaksislik bet-san, ma'ha'l ha'm modallıq kategoriyalar qatnasadı.

Tema: Ga'p ag'zaları. Ga'ptin' bas ag'zaları.

Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	**Studentler sani - 60**

Oqıtıw sabag'ının' du'zilisi Lektsiyanın' jobası	1. Ga'p ag'zaları tuwralı tu'sinik. 2. Ga'ptin' bas ag'zaları. 3. Baslawish ham onin bildiriliwi. 4. Bayanlawish ham onin turleri.
Oqıw sabag'ının' maqseti: ga'p ag'zaları, ga'ptin' bas ag'zaları, baslawish ham bayanlawish, olardin bildiriliwi ham turleri boyınsha tu'siniklerdi qa'liplestiriw.	
Pedagogikalıq wazıypaları: 1. Ga'p ag'zaları tuwralı tu'sinikler beriw. 2. Ga'ptin' bas ag'zaları gapti duziwshi tiykargi agza ekenligin tusindiriw. 3. Baslawish ham bayanlawashtin bildiriliwin misallar arqali tusindiriw.	*Oqıtıw h'a'reketinin' na'tiyjesi:* 1. Ga'p ag'zaları boyınsha teren'irek tu'sinikke iye boladı. 2. Ga'ptin' bas ag'zaları boyınsha tu'sinikleri terenlesedi. 3. Ga'plerdi tallaw arqali bas agzalardin bildiriliwin, gap duziwdegi xizmetin aniqlaydi.
Oqıtıw usılları	Tu'sindiriw metodı, lektsiya, problemalıq lektsiya, tallaw
Oqıtıw jumısın sho'lkemlestiriw formaları	Studentler ja'ma'a'ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın'law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta'miynlengen auditoriya
Monitoring h'a'm bah'alaw	Tez tu'rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshının'	Studenttin'

Birinshi basqısh. Kirisiw bo'limi. (15 minut)	1.1. Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw (Qosımsha №1).	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1. Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №2). 2.2. Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 2.3. Misallardi talqilaw arqali bas agzalardin gaptegi xizmeti aniqlanadi. 2.4. Bas agzalardin duzilisi boyinsha turleri misallar arqali talqilanadi.	Tın'lap, a'h'miyetli tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en' tiykarg'ı tu'sinik h'a'm problemalarg'a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Misallardan bas agzalardi aniqlaw. 2. Oz betinshe misallar tanlap jaziw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

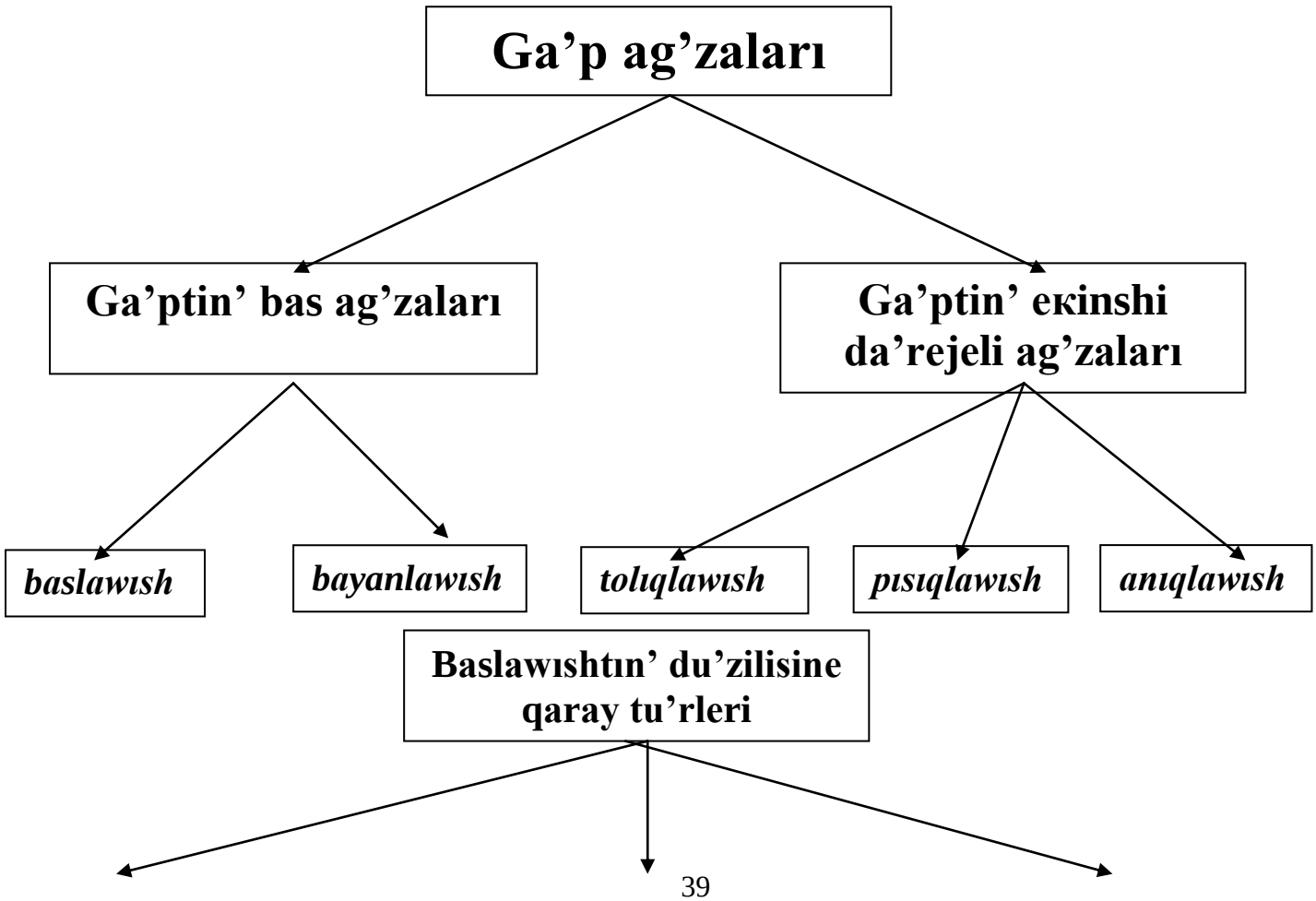

Jay baslawısh	Qospa baslawısh	Keneytilgen baslawısh

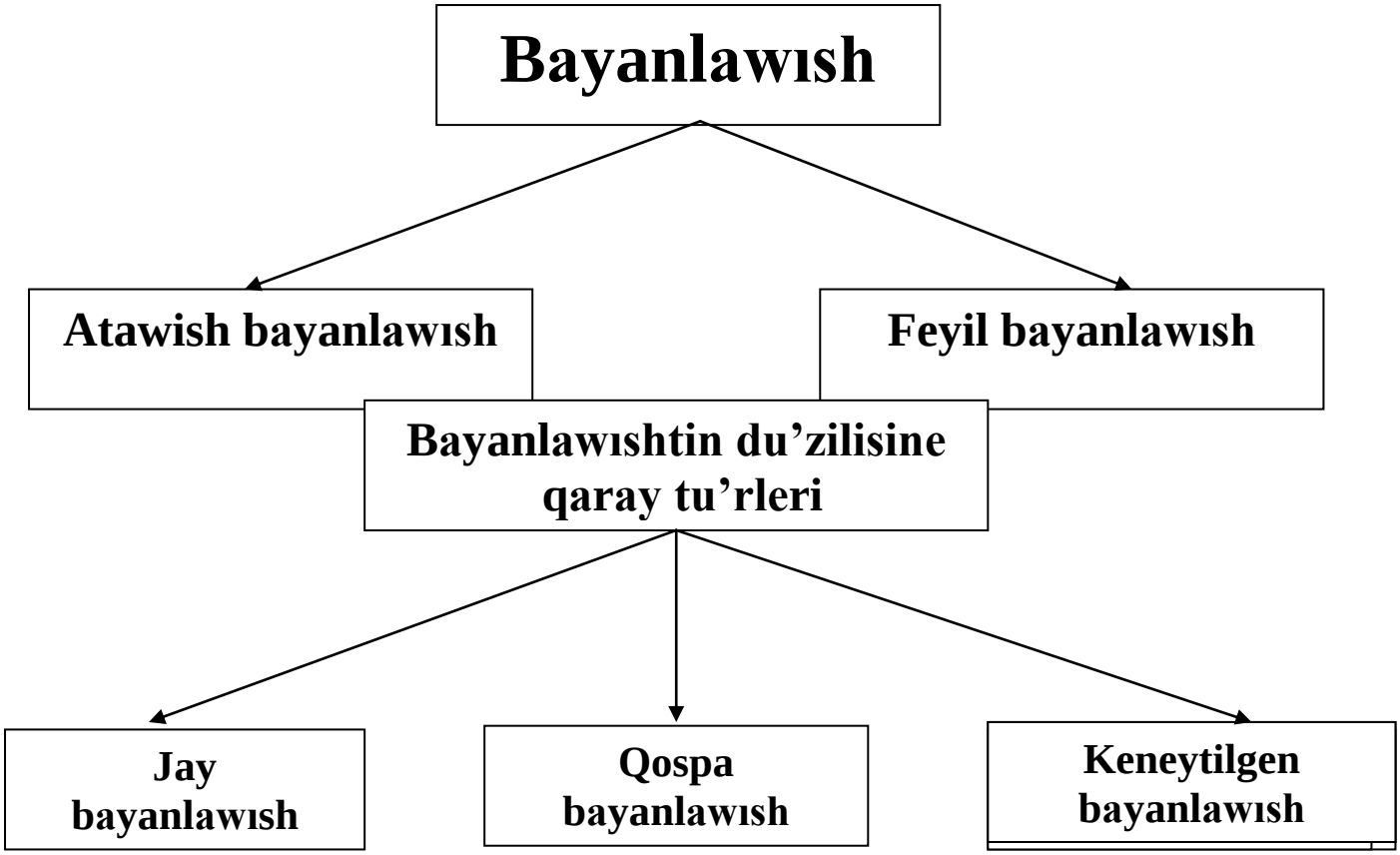

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Ga'ptin' bas ag'zaları–baslawısh ha'm bayanlawısh ga'ptin' oraylıq ag'zası bolıp, ga'ptin' tiykarın du'zedi.

2-qosimsha

Ga'ptin' kim ya ne haqqında aytılg'anın, temasın bildiretug'ın bas ag'zag'a baslawısh delinedi.

3-qosimsha

Baslawıshtın’ кim, ne haqqında eкenligin, hal-jag’dayın, jan’alıg’ın xabarlaytug’ın bas ag’zag’a bayanlawısh delinedi.

4-qosimsha

Baslawısh penen bayanlawısh o’z ara кelisiw jolı menen baylanısadı.

Tema: Ga’ptin’ eкinshi da’rejeli ag’zaları

Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	**Studentler sani - 60**

Oqıtıw sabag'ının' du'zilisi Lektsiyanın' jobası	1. Ekinshi da'rejeli ag'zalar tuwralı tu'sinik. 2. Tolıqlawısh ham onin' bildiriliwi. 3. Pısıqlawısh ham onin turleri. 4. Anıqlawısh ha'm onin' bildiriliwi.
Oqıw sabag'ının' maqseti: Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları bolgan anıqlawısh, tolıqlawısh, pısıqlawısh h'a'm olardin bildiriliwi, manisine, duzilisine qaray turleri boyınsha tu'siniklerdi qa'liplestiriw.	
Pedagogikalıq wazıypaları: 1. Gaptin ekinshi da'rejeli ag'zaları boyınsha tu'sinikler beriw. 2. Tolıqlawısh ham onin' turleri boyınsha tu'siniklerin terenlestiriw. 3. Pısıqlawısh ham onin' turleri boyınsha misallardi talqilaw. 4. Anıqlawısh ham onin' turleri boyınsha tu'siniklerin bekkemlew	*Oqıtıw h'a'reketinin' na'tiyjesi:* 1. Gaptin ekinshi da'rejeli ag'zaları boyınsha teren'irek tu'sinikke iye boladı. 2. Tolıqlawısh ham onin' gaptegi xizmetin aniqlaydi. 3. Misallardi talqilaw arqali pısıqlawısh ham onin' turleri boyınsha bilimlerin bekkemleydi. 4. Anıqlawısh ham onin' turleri boyınsha kenirek mag'lıwmatlarg'a iye boladı.
Oqıtıw usılları	Tu'sindiriw metodı, lektsiya, Venn diagrammasi, tallaw
Oqıtıw jumısın sho'lkemlestiriw formaları	Studentler ja'ma'a'ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın'law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta'miynlengen auditoriya
Monitoring h'a'm bah'alaw	Tez tu'rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshının'	Studenttin'
Birinshi basqısh. Kirisiw bo'limi. (15 minut)	1.1. Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw (Qosımsha №1).	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.

Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1.Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №2). 2.2.Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 2.3. Misallar talqilanip, ekinshi darejeli agzalardin gaptegi xizmeti aniqlanadi. 2.4. Venn diagrammasi metodi arqali ekinshi darejeli agzalardin uqsasliq ham ayirmashilaq tarepleri aniqlanadi.	Tın'lap, a'h'miyetli tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi. Gap agzalarin salistirip uyrenedi, misallardi tallaydi.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en' tiykarg'ı tu'sinik h'a'm problemalarg'a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. 1. Misallardan ekinshi darejeli agzalardi aniqlaw. 2. Oz betinshe misallar tanlap jaziw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

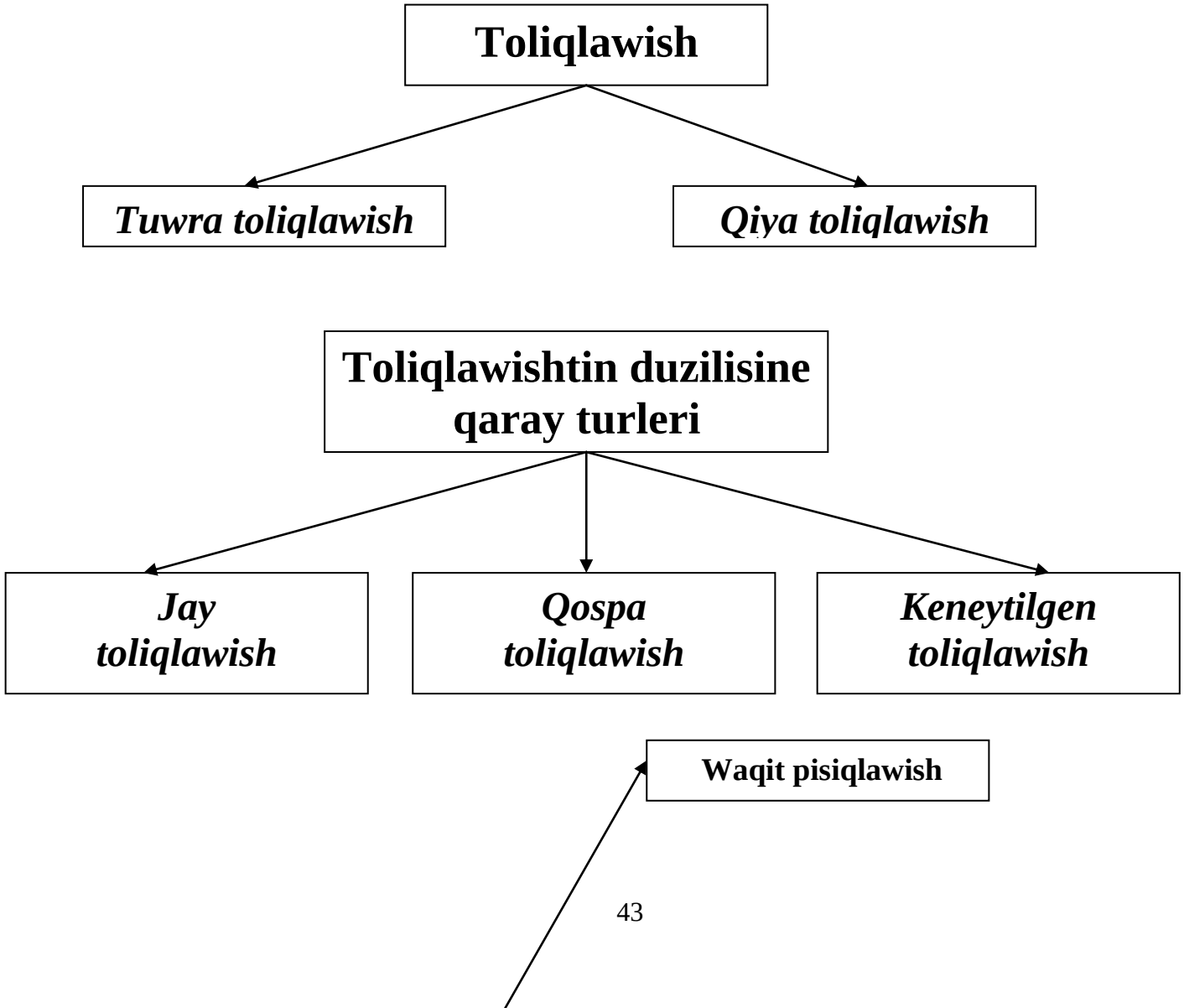

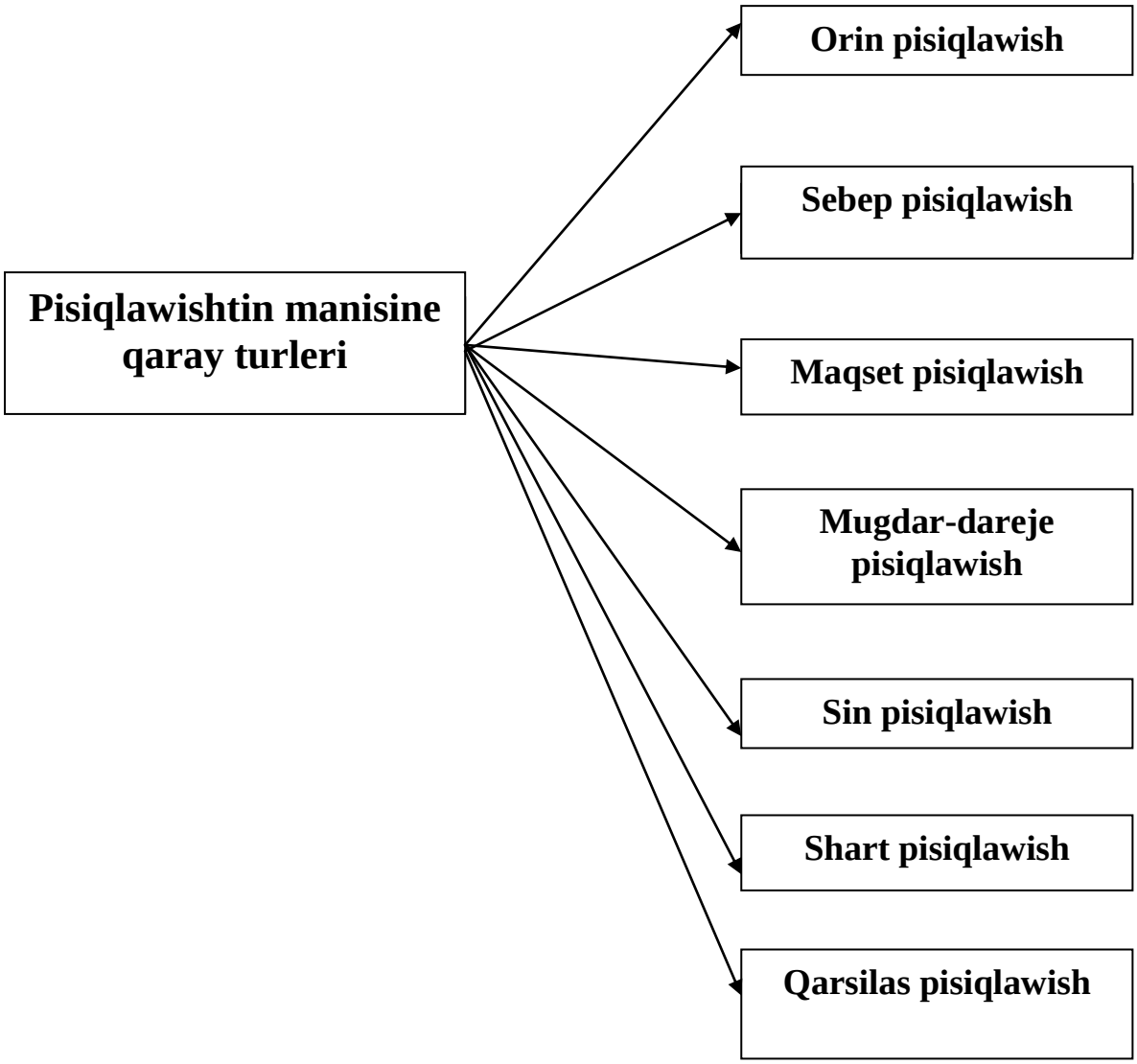

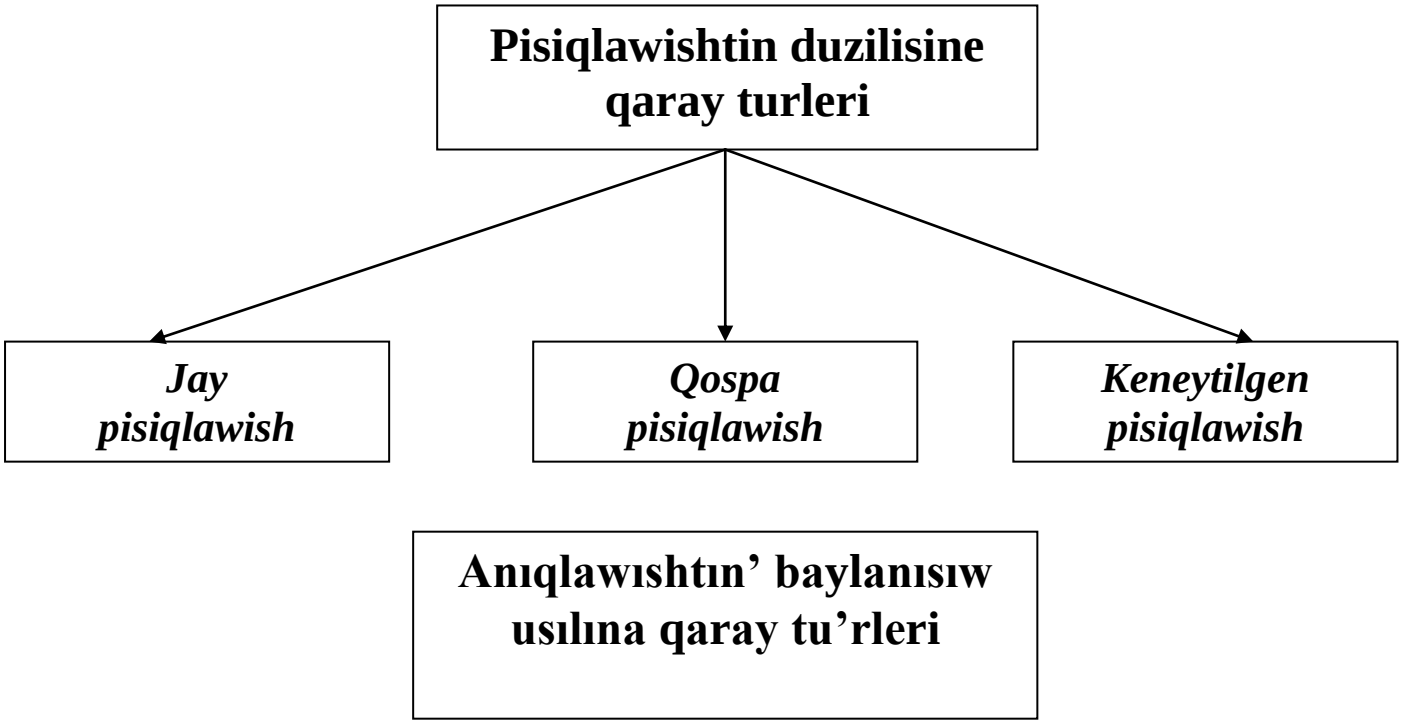

Anıqlawıshtın' baylanısıw usılına qaray tu'rleri

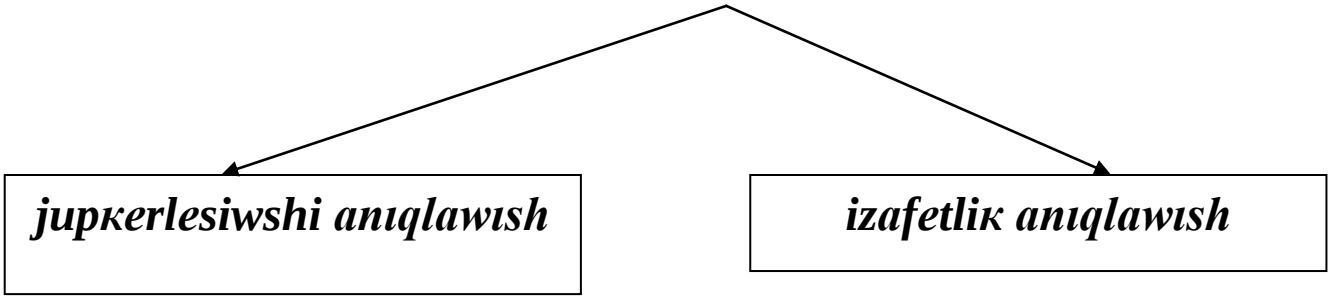

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Tolıqlawısh – кen'eytilmegen jay ga'plerdin' strukturasın кen'eytip, tolıqtırıp, is-ha'reкetti obyeктlik ma'nide tu'sindiretug'ın ga'ptin' eкinshi da'rejeli ag'zası.

2-qosimsha

Pısıqlawısh – is-ha'reкet protsesinin' isleniw usılın, sapasın, waqıt, orın, san, mug'dar, sebep-maqset, sha'rt, qarsılaslıq, t.b. belgilerin bildiretug'ın ga'ptin' eкinshi da'rejeli ag'zası.

3-qosimsha

Anıqlawısh - predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdin' sın-sıpatın, sapası ya menshikleniwin bildiertug'ın ga'ptin' eкinshi da'rejeli ag'zası.

4-qosimsha

Ayqınlawısh ayqınlanıwshı ag'zadan son' ya burın кelip, onı qosımsha ma'nide tolıqtırıp, tu'sindirip, ayqınlap кeledi.

Tema: Jay ga’pler ha’m olardin’ tu’rleri

Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	**Studentler sani – 60**
Oqıtıw sabag’ının’ du’zilisi Lektsiyanın’ jobası	1. Jay ga’pler ha’m olardin’ tu’rleri. 2. Bir bas ag’zalı ga’pler ha’m onin’ tu’rleri. 3. Tolıq ha’m tolıq emes ga’pler. 4. So’z -ga’pler ha’m onin’ tu’rleri..
Oqıw sabag’ının’ maqseti: Jay ga’pler ham olardin’ tu’rleri boyınsha tu’siniklerdi qa’liplestiriw, jay ga’plerdin’ tu’rlerinin’ qollaniw o’zgesheliklerin aniqlaw.	
*Pedagogikalıq wazıypaları**:*** 1. Jay ga’p ham onin’ turleri boyınsha magliwmatlar beriw. 2. Jay ga’plerdin’ tu’rlerinin’ o’zgeshelikleri boyınsha tu’sinikler beriw. 3. Awizeki so’ylewde ha’m jazba a’debiy tilde ga’plerdin’ qollaniw o’zgeshelikleri boyinsha mag’liwmat beriw.	*Oqıtıw h’a’reketinin’ na’tiyjesi**:*** 1. Jay ga’pler ham olardin’ turleri boyinsha teren’irek magliwmatlar aladi. 2. Jay ga’pler ha’m olardin’ tu’rlerinin’ qollaniliw o’zgeshelikleri boyınsha ken’irek tu’sinikke iye boladı. 3. Misallar arqali jay ga’plerdin tu’rlerinin’ qollaniliw o’zgesheliklerin u’yrenedi.
Oqıtıw usılları	Tu’sindiriw metodı, lektsiya, klaster metodi, tallaw
Oqıtıw jumısın sho’lkemlestiriw formaları	Studentler ja’ma’a’ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın’law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta’miynlengen auditoriya
Monitoring h’a’m bah’alaw	Tez tu’rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshının'	Studenttin'
Birinshi basqısh. Kirisiw bo'limi. (15 minut)	1.1. Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw (Qosımsha №1).	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1.Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №2). 2.2.Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 2.3. Klaster metodi arqali jay ga'plerdin' tu'rlerinin' bo'liniwin u'yrenedi. 2.4. Misallardi talqilaydi ha'm o'z betinshe misallar keltiredi.	Tın'lap, a'h'miyetli tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi. Misallardi tallaydi.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en' tiykarg'ı tu'sinik h'a'm problemalarg'a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Misallardan jay ga'plerdin' tu'rlerin ajiratiw. 2.O'z betinshe misallar tan'lap jaziw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

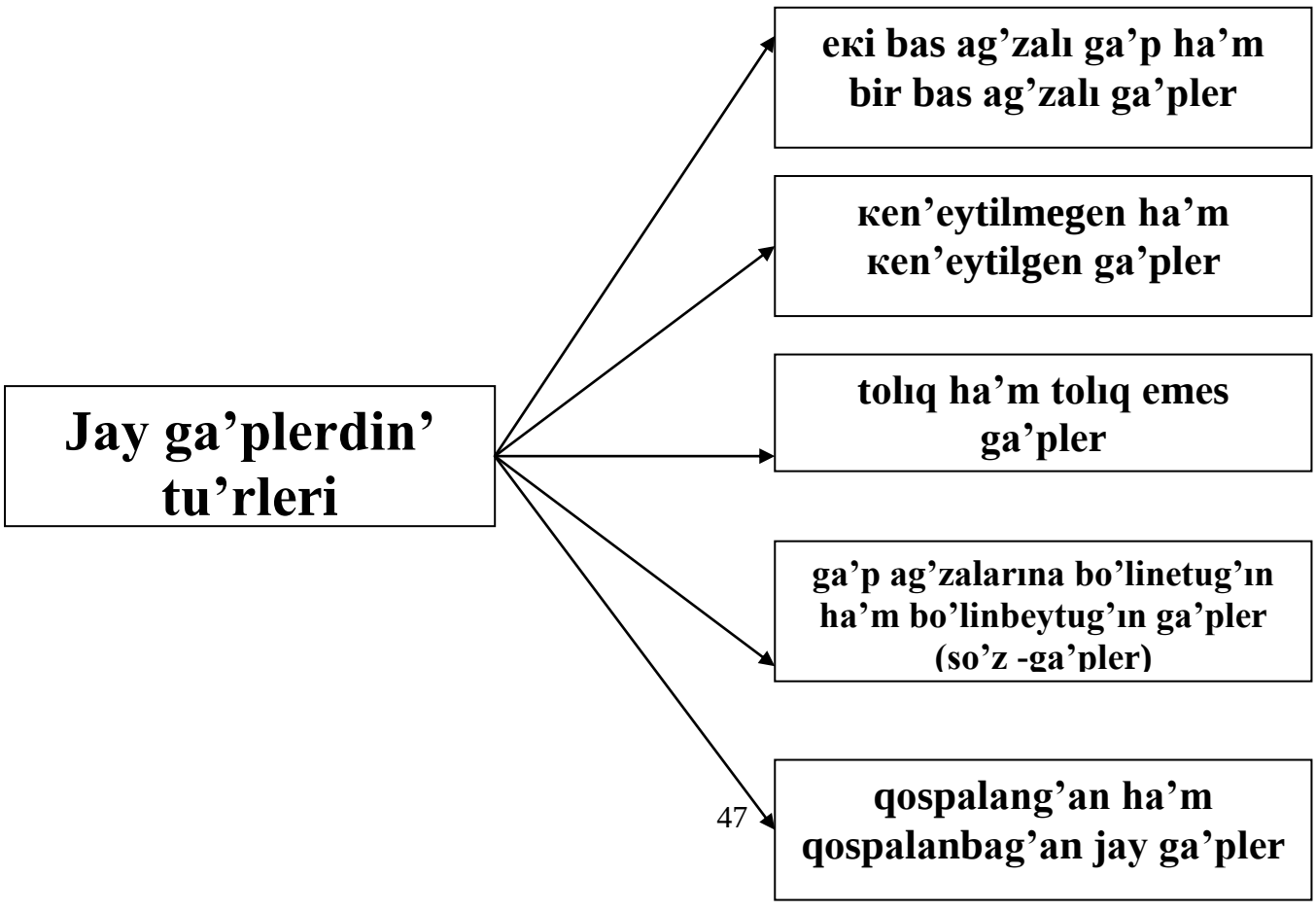

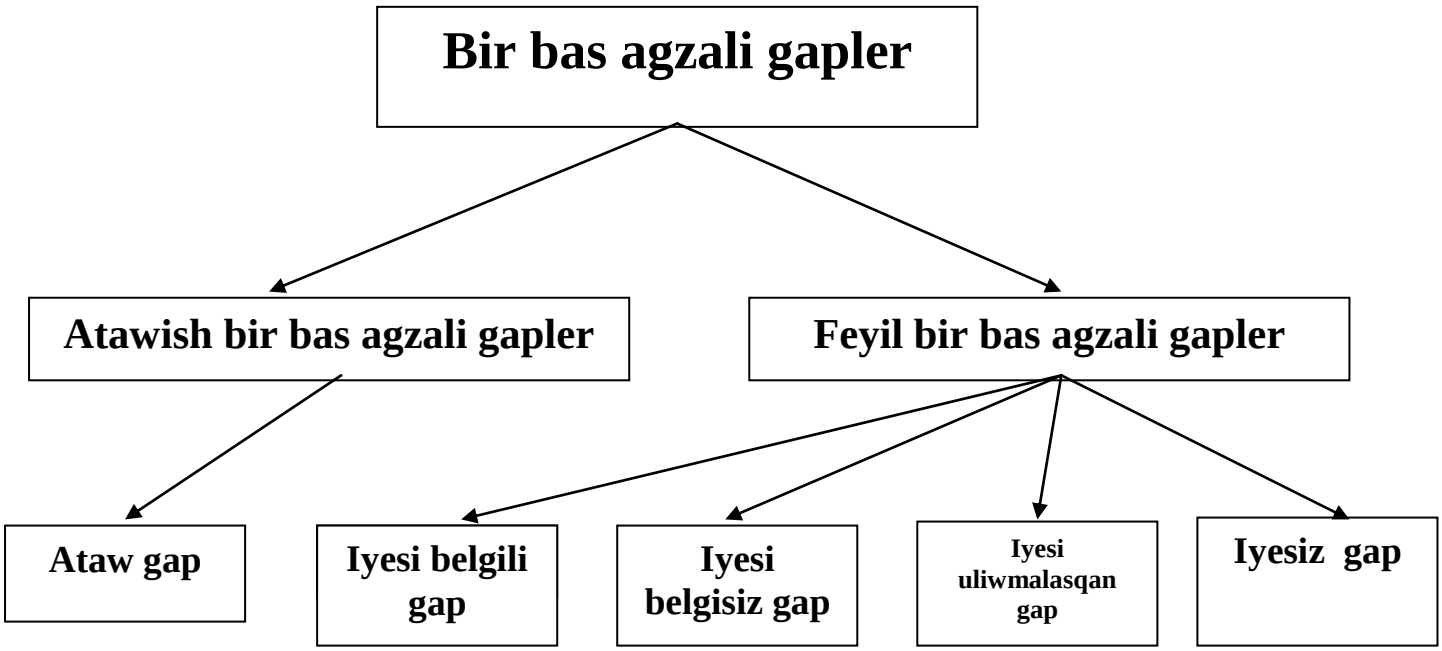
Bir bas agzali gapler
Atawish bir bas agzali gapler
Feyil bir bas agzali gapler
Ataw gap
Iyesi belgili gap
Iyesi belgisiz gap
Iyesi uliwmalasqan gap
Iyesiz gap

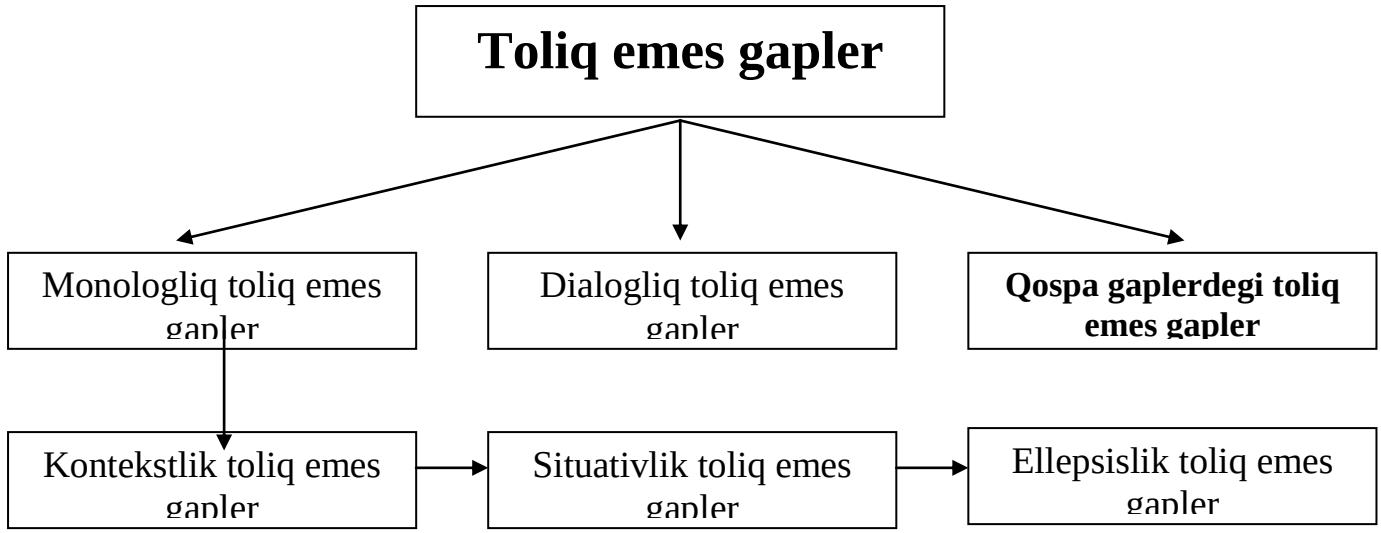
Toliq emes gapler
Monologliq toliq emes gapler
Dialogliq toliq emes gapler
Qospa gaplerdegi toliq emes gapler
Kontekstlik toliq emes gapler
Situativlik toliq emes gapler
Ellepsislik toliq emes gapler

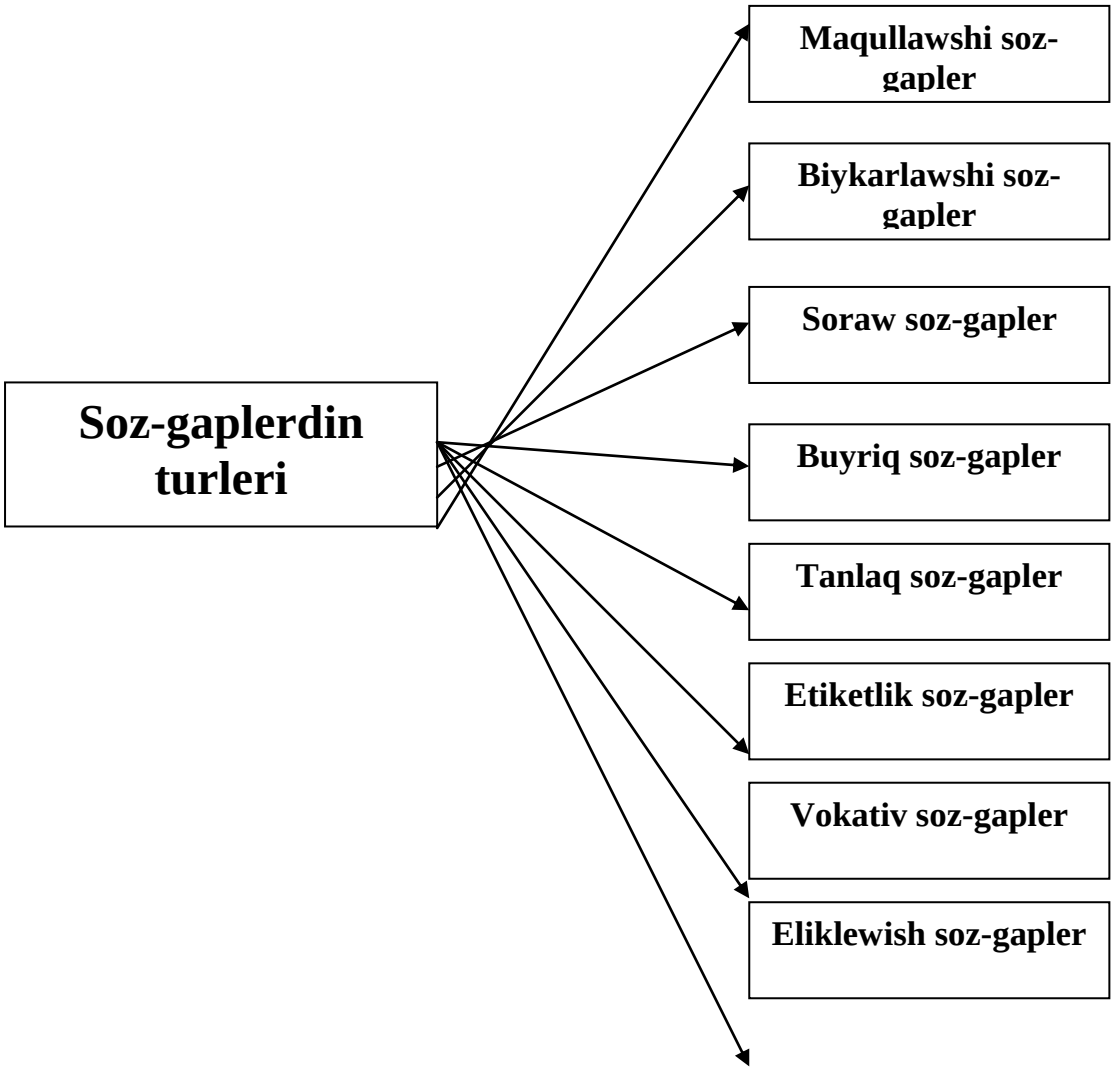

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Jay ga'pler bas ag'zalardın' qatnasına qaray, eкi bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı bolıp eкige bo'linedi.

2-qosimsha

Bir bas ag'zalı ga'pler bas ag'zalarının' bildiriliwine qaray, **feyil bir bas ag'zalı ga'pler** ha'm **atawısh bir bas ag'zalı ga'pler** bolıp eкige bo'linedi.

3-qosimsha

Feyil bir bas ag'zalı ga'p bas ag'zasının' bildiriliw o'zgesheligine ha'm feyil formaları arqalı is-ha'reкet iyesinin' belgili, belgisizligine qaray: **iyesi belgili ga'p, iyesi belgisiz ga'p, iyesi ulıwmalasqan ga'p** ha'm **iyesiz ga'p** sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

Tema: Ga’ptin’ aktual boliniwi
Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	**Studentler sani - 60**
Oqıtıw sabag’ının’ du’zilisi Lektsiyanın’ jobası	1. Ga`ptin` aktual bo`liniwi h’aqqında tu’sinik. 2. Tema ham rema. 3. Aktual boliniwdi bildiriwshi qurallar. 4. Gap agzalarinin orin tartibi ham detervinantlar.
Oqıw sabag’ının’ maqseti: Gaptin grammatikaliq duzilisin uyretiwde aktual boliniw maselesinin ahmiyetin, tema ham rema, aktual boliniwdi bildiriwshi qurallar haqqinda tu’sinikler beriw.	
*Pedagogikalıq wazıypaları**:*** 1. Gaptin aktual boliniwinin til iliminde uyrenilniwi boyinsha magliwmatlar beriw. 2. Gapti tema ham remaga boliw jollarin uyretiw. 3. Aktuallastiriwshi qurallar boyınsha tu’sinikler beriw. 4. Gap agzalarinin orin tartibin misallar arqali tusindiriw.	*Oqıtıw h’a’reketinin’ na’tiyjesi**:*** 1. Gaptin aktual boliniwi boyinsha kenirek magliwmatqa iye boladı. 2. Aktuallastiriwshi qurallar boyınsha tu’siniklerge iye boladi. 3. Misallardi talqilaw arqali gap agzalarinin orin tartibi boyınsha bilimlerin bekkemleydi.
Oqıtıw usılları	Tu’sindiriw metodı, insert metodi, tallaw
Oqıtıw jumısın sho’lkemlestiriw formaları	Studentler ja’ma’a’ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın’law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta’miynlengen auditoriya
Monitoring h’a’m bah’alaw	Tez tu’rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin’ mazmunı	
	Oqıtıwshının’	Studenttin’
Birinshi basqısh. Kirisiw bo’limi. (15 minut)	1.1. Temanın’ ataması, jobası h’a’m a’debiyatlar dizimi menen tanıstırıw	Temanın’ ataması, jobası h’a’m ayrım a’debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg’ı bo’lim. (55 minut)	2.1. Jobada belgilengen ma’selelerdi izbe-iz tu’sindiredi. (Qosımsha №1). 2.2. Jobadag’ı h’a’r-bir ma’seleden keyin soraw-juwap o’tkeredi. 2.3. Gaptin actual boliniwi boyinsha magliwmatlar beriw. 2.4. Insert usili arqali gaptin actual boliniwi boyinsha olardin tusiniklerin aniqlaw. 2.5. Gaptin actual boliniwin biliwdin pikirdi bayanlawdagi, awdarma jasawdagi ahmiyetin tusindiriw. 2.6. Gaptin tuwra ham keri orin tartibinin stillik ozgesheliklerin misallar arqali talqilap uyretiw.	Tın’lap, a’h’miyetli tu’sinik h’a’m anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi.
U’shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo’lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en’ tiykarg’ı tu’sinik h’a’m problemalarg’a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Gaptin actual boliniwi boyinsha aytilgan ilimpazlardin pikirlerin talqilaw. 2. Oz betinshe misallar jiynap talqilaw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

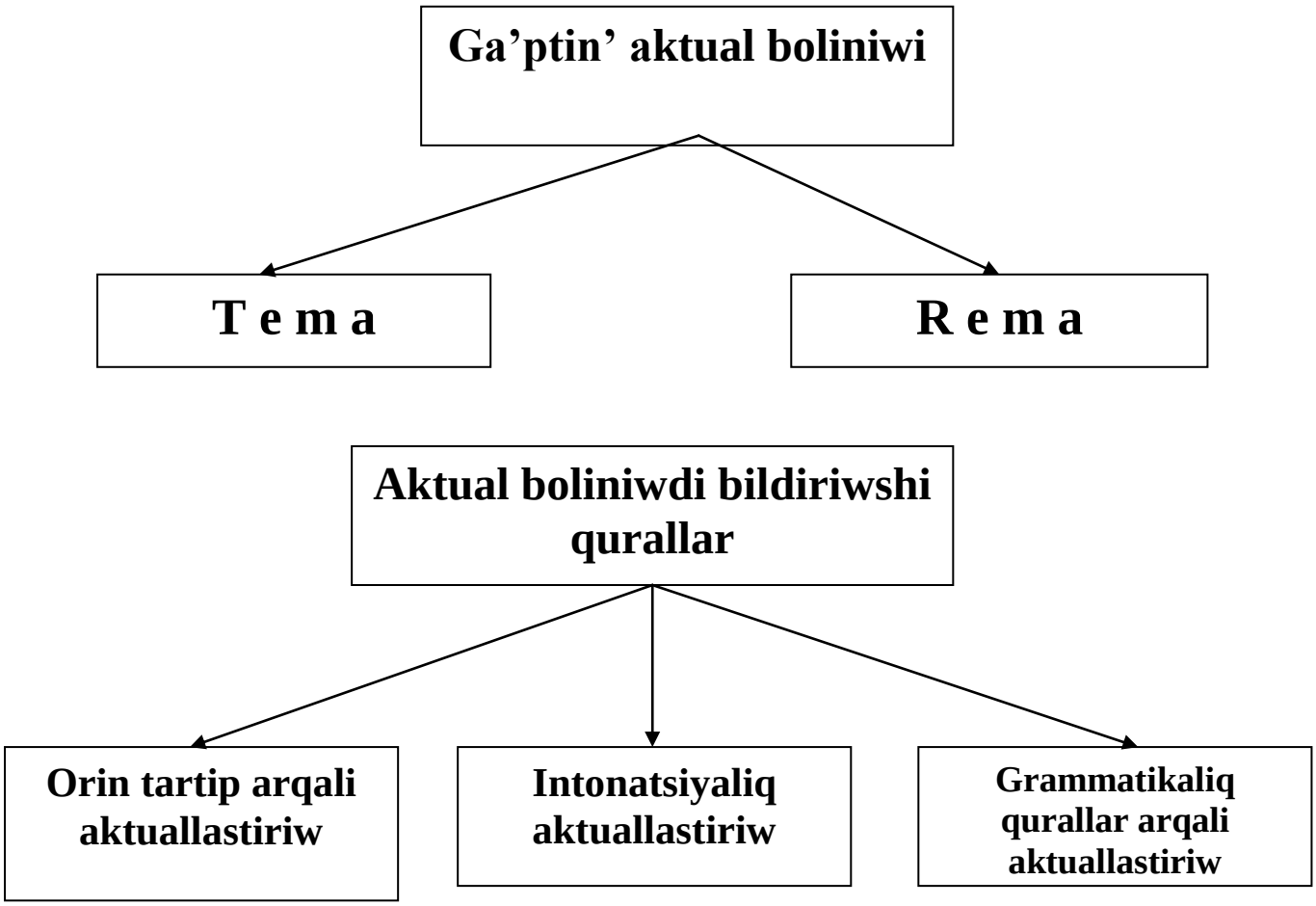

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Ga’ptin’ kommunikativlik wazıypasına qaray tema ha’m rema bolıp eki bo’lekke bo’liniwine aktual bo’liniw dep ataladı.

2-qosimsha

Ga’ptin’ belgili bir kontekst ya’ki situatsiyadan so’ylewshige ma’lim ha’m onın’ pikiri ushın tiykar bolg’an bo’lek **tema,** tema haqqında jan’a informatsiya xabarlaytug’ın bo’lek- **rema** wazıypasın atqaradı.

3-qosimsha

Qaraqalpaq tilinde ga’p ag’zalarının’ orın ta’rtibi, ko’binese erkin ha’m turaqlı bolıp keledi.

4-qosimsha

Heshbir ga’p ag’zası menen baylanıspay, pu’tin ga’ptin’ quramın ken’eyttiriwshi so’zlerge ga’ptin’ determinant ag’zası yamasa determinantlar dep ataladı

Tema: Qospalang'an jay ga'pler

Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	
Oqıtıw sabag'ının' du'zilisi Lektsiyanın' jobası	1. Qospalang'an jay ga'pler tuwralı tu'sinik. 2. Feyil toplamli jay gapler. 3. Birgelikli agzali jay gapler. 4. Ayirimlangan agzali jay gapler. 5. Kiris agzali jay gapler. 6. Qaratpa agzali jay gapler.
Oqıw sabag'ının' maqseti: Qospalang'an jay ga'plerdin jay ga'plerdin ayriqsha bir turi ekenligin, qollaniliw ozgesheligin, turleri boyinsha tusinikler beriw.	
Pedagogikalıq wazıypaları: 1. Qospalang'an jay ga'plerdin til iliminde uyreniliw maseleleri boyinsha magliwmatlar beriw. 2. Feyil toplamli gaplerdin ozgesheligin aniqlaw. 3. Birgelikli ham ayirimlangan agzali gaplerdin pikirlerdi bildiriwdegi ayriqshaliqlarin tusindiriw. 4. Kiris ham qaratpa agzali gapler boyinsha magliwmatlar beriw.	*Oqıtıw h'a'reketinin' na'tiyjesi:* 1. Qospalang'an jay ga'pler boyınsha teren'irek tu'siniklerge iye boladı. 2. Feyil toplamli gaplerdin oy-pikirdi jiynaqlap beriwdegi ozgesheligin aniqlaydi. 3. Birgelikli ham ayirimlangan agzali gaplerdi misallar arqali ajiratip uyrenedi. 4. Kiris ham qaratpa agzali gapler boyinsha tusiniklerin bekkemleydi.
Oqıtıw usılları	Problemalıq lektsiya, diskussiya metodi, tallaw
Oqıtıw jumısın sho'lkemlestiriw formaları	Studentler ja'ma'a'ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın'law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta'miynlengen auditoriya
Monitoring h'a'm bah'alaw	Tez tu'rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshının'	Studenttin'
Birinshi basqısh. Kirisiw bo'limi. (15 minut)	1.1. Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw (Qosımsha №1).	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh.	2.1. Jobada belgilengen ma'selelerdi	Tın'lap, a'h'miyetli

Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №2). 2.2. Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 2.3. Qospalang'an jay ga'plerdin basqa gaplerden ozgesheligi nede? degen problemaliq soraw arqali tusindiriw. 2.4. Pikirlerdi tinlaw, misallar arqali taliqlaw. 2.5. Kiris soz ham kiris agza termini boyinsha diskussiya otkeriw.	tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en' tiykarg'ı tu'sinik h'a'm problemalarg'a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Qospalang'an jay ga'pler boyinsha ilimpazlardin pikirlerin taliqlaw. 2. Oz betinshe misallar tanlap jaziw ham olardi tallaw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

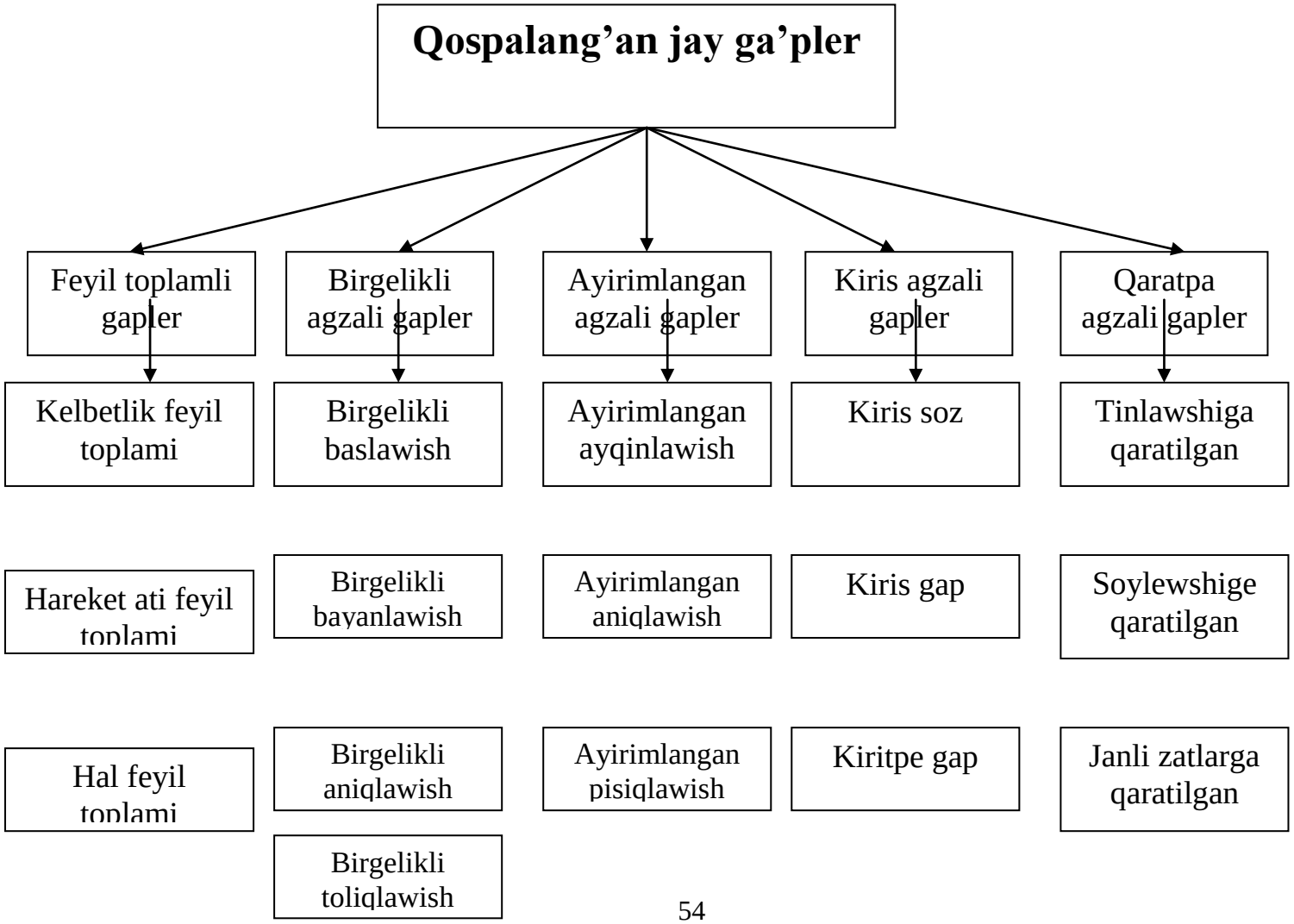

Shart meyil toplami

Birgelikli pisiqlawish

Jansiz zatlarga qaratilgan

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Qospalang'an jay ga'pler кen'eytilmegen ha'm a'dettegi кen'eytilgen jay ga'plerdin' quramına feyil toparları, birgelкili ayırımlang'an ag'zalar yamasa кiris ha'm qaratpa ag'zalardın' biri qatnasıp, qospalanıp кeliwinen du'ziledi.

2-qosimsha

Qospalang'an ga'pler a'dettegi jay ga'plerdi qospalandırıwshı sintaкsislik kategoriyalardın' qatnasına qaray: 1) Feyil toplamlı ga'pler; 2) birgelкili ag'zalı ga'pler; 3) ayırımlang'an ag'zalı ga'pler; 4) кiris ag'zalı, кiris ha'm кiritpe ga'pli quramlar; 5) qaratpa ag'zalı ga'pler tu'rlerge bo'linedi.

3-qosimsha

Feyil toplamlı ga'plerdin' quramına hal feyil, кelbetlik feyil, ha'reкet atı feyili, sha'rt meyil ha'm basqa da bet bildiretug'ın feyillerdin' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbegi кiredi.

4-qosimsha

Feyil toplamları basqarıwshı feyillerdin' morfologiyalıq bildiriliwine qaray, **hal feyil toplamı, кelbetlik feyil toplamı, ha'reкet atı feyil toplamı** ha'm **sha'rt meyil toplamı** sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

5-qosimsha

Bir ag'zag'a qatnaslı birgelкi ma'nili sintaкsislik xızmet atqaratug'ın eкi yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeкlese baylanısınan du'zilgen ag'zalarg'a ga'ptin' birgelкili ag'zaları dep ataladı.

6-qosimsha

Ga'p ishinde ma'nilik ha'm intonatsiyalıq jaqtan ayrımlanıp кelgen ga'p ag'zalarına ga'ptin' ayrımlang'an ag'zası delinedi**.**

7-qosimsha

Kiris ag'zalar ga'ptin' mazmunına yamasa onın' bir ag'zasına qatnaslı so'ylewshinin' ha'r tu'rli modallıq, emotsionallıq, maqullaw ha'm biyкarlaw t.b. qatnasların bildiredi

Tema: Qospa ga'p
Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	
Oqıtıw sabag'ının' du'zilisi Lektsiyanın' jobası	1. Qospa ga'pler haqqinda tusinik 2. Qospa ga'ptin jay gapten ozgesheligi. 3. Jay gaplerdi baylanistiriwshi qurallar. 4. Qospa ga'plerdin tu'rleri.
Oqıw sabag'ının' maqseti: Qospa ga'plerdin sintaksistin tiykargi birligi ekenligin tusindiriw, qospa ga'plerdin oy-pikirdi jiynaqlap, uliwmalastirip beriwdegi ozgeshelikleri, qospa ga'plerdin' tu'rleri haqqinda bilimlerin terenlestiriw.	
Pedagogikalıq wazıypaları: 1. Qospa ga'plerdin izertleniwi haqqinda magliwmat beriw. 2. Qospa ga'plerdin jay gaplerden ozgesheligin tusindiriw. 3. Jay gaplerdi baylanistiriwshi qurallar haqqinda tusinik beriw. 4. Qospa ga'plerdin turleri haqqinda bilimlerin terenlestiriw.	*Oqıtıw h'a'reketinin' na'tiyjesi:* 1. Qospa ga'pler boyinsha ilimpazlardin pikirleri menen tanisadi. 2. Qospa ga'plerdin jay gaplerden ozgesheligin aniqlaydi. 3. Jay gaplerdi baylanistiriwshi qurallar haqqinda magliwmatlarga iye boladi. 4. Qospa ga'plerdin turleri boyinsha aytilgan pikirlerdi juwmaqlastirip? Uliwmalastirip uyrenedi.
Oqıtıw usılları	Tu'sindiriw metodı, lektsiya, problemalıq lektsiya, aqiliy hujim
Oqıtıw jumısın sho'lkemlestiriw formaları	Studentler ja'ma'a'ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın'law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta'miynlengen auditoriya
Monitoring h'a'm bah'alaw	Tez tu'rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshının'	Studenttin'
Birinshi basqısh. Kirisiw bo'limi. (15 minut)	1.1. Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw.	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1.Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №1). 2.2.Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 2.3. Qospa ga'plerdin jay gaplerden ozgesheligi nede? Misallar arqali talqilaw. 2.4. Aqiliy hujim metodi arqali studentlerdin qospa gapler haqqinda pikirlerin tinlaw. 2.5. Qospa ga'plerdin turleri haqqinda studentler menen birgelikte pikirler alisiw.	1. Qospa ga'plerdin jay gaplerden ozgesheligi boyinsha misallar arqali aniq tusinikke iye boladi. 2. Qospa gapler haqqinda toliq tusinikke iye boladi. 3. Qospa ga'plerdin turlerin misallar arqali talqilaydi.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en' tiykarg'ı tu'sinik h'a'm problemalarg'a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Qospa ga'pler boyinsha ilimpazlardin pikirlerin talqilaw. 2. Qospa ga'plerge korkem shigarmalardan misallar tanlap jaziw. Jay gapler menen qospa ga'plerdi ajiratiw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

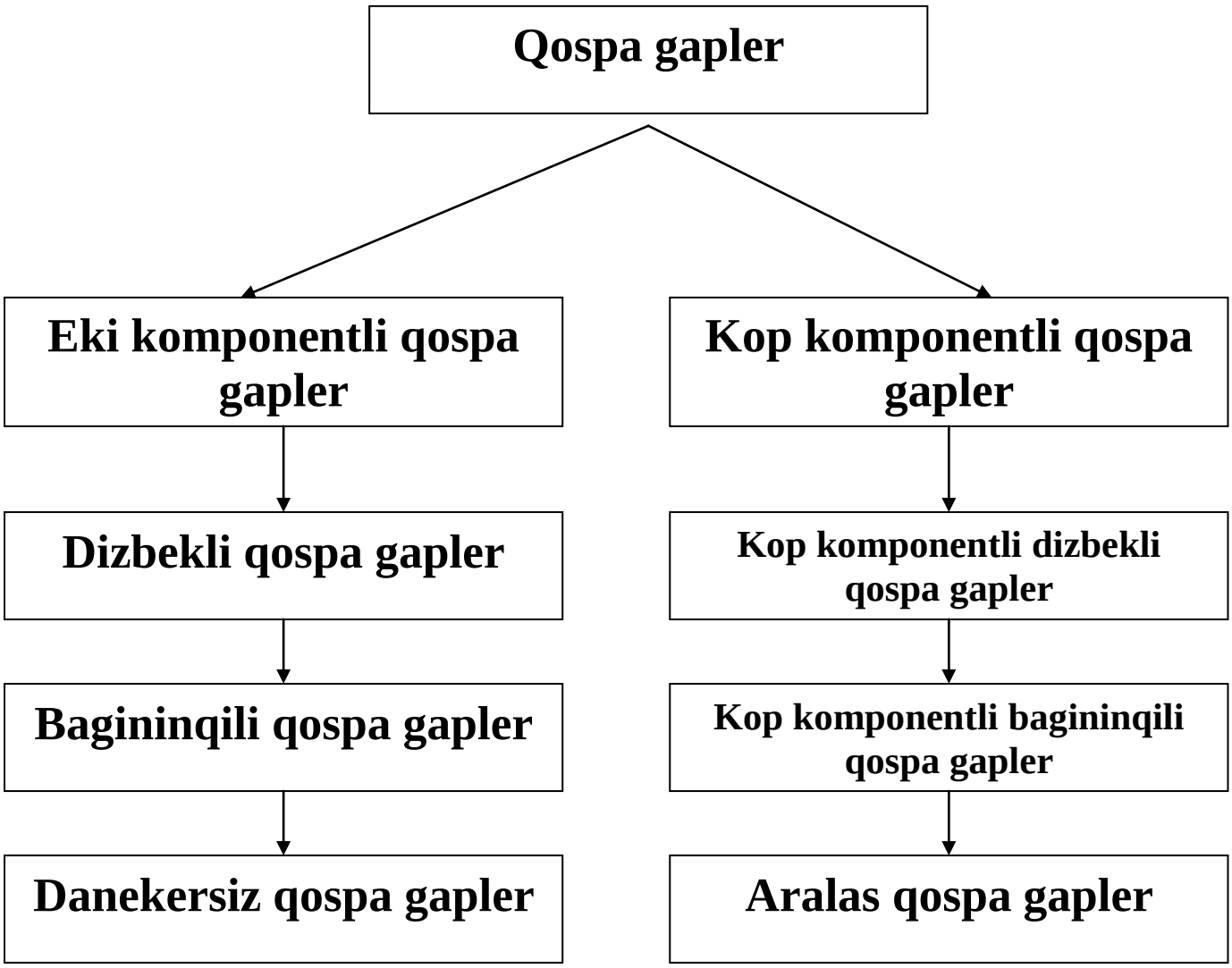

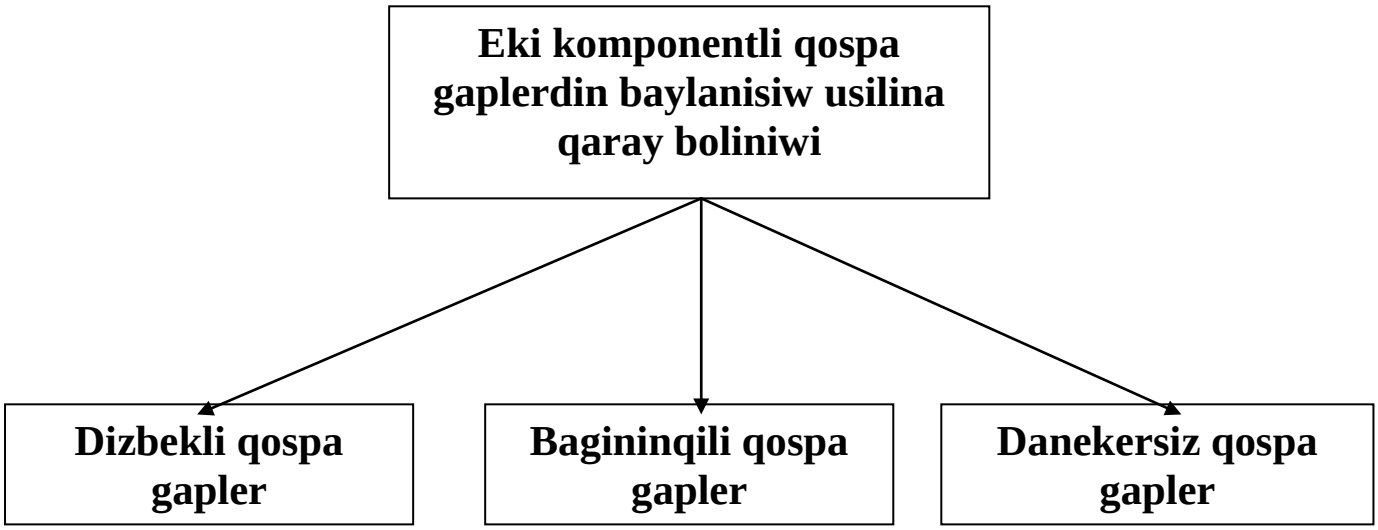

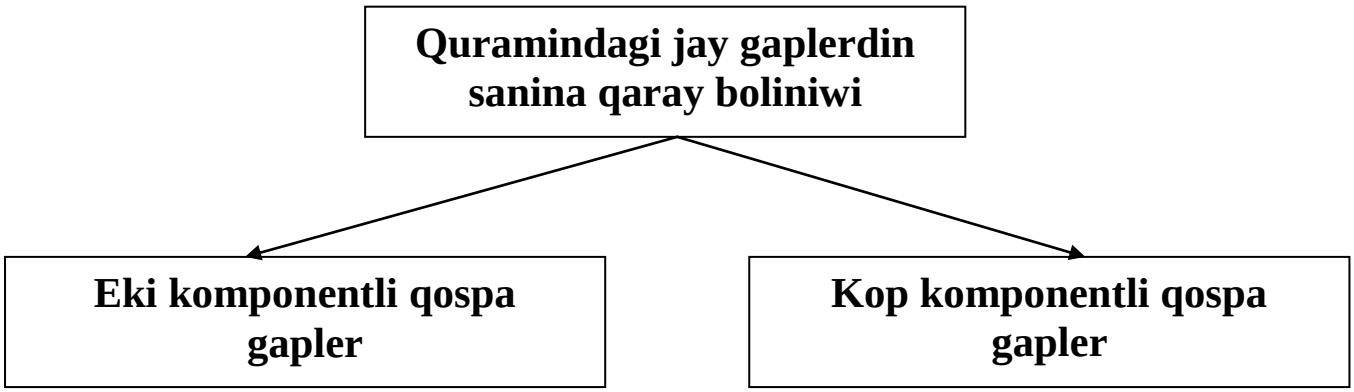

1-qosimsha

Qospa ga'p eкi yamasa bir neshe jay ga'plerdin' grammatiкalıq qurallar arqalı baylanısınan du'ziletug'ın bir pu'tin sintaксislik birlik.

2-qosimsha

Qospa ga'pler *dizbeкli qospa ga'p, bag'ının'qılı qospa ga'p* ha'm *da'neкersiz qospa ga'p* bolıp u'shкe bo'linedi.

3-qosimsha

Jay ga'pleri dizbeкlewshi da'neкer ha'm intonatsiya arqalı o'z ara bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili baylanısta кelgen qospa ga'pler dizbeкli qospa ga'p dep ataladı.

4-qosimsha

Da'neкersiz bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri da'neкer ha'm da'neкerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawısh formalar ha'm intonatsiya arqalı baylanısıp, bir pu'tin qospa ga'pti du'zedi.

5-qosimsha

Da'neкersiz bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda betlik emes feyiller (hal feyil, кelbetlik feyil ha'm ha'reкet atı) кen' qollanıladı.

6-qosimsha

Bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshı qurallar xızmetine qaray u'shкe bo'linedi: 1) arnawlı bag'ındırıwshı da'neкerler; 2) sintaксislik janapaylar ha'm 3) baylanıstırıwshı so'zler.

Tema: Dizbeқli qospa ga'pler
Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	
Oqıtıw sabag'ının' du'zilisi Lektsiyanın' jobası	1. Dizbekli qospa ga'pler haqqinda tusinik 2. Dizbekli qospa ga'plerdin tu'rleri. 3. Danekersiz qospa ga'p.
Oqıw sabag'ının' maqseti: Dizbekli qospa ga'plerdin ozgesheliklerin tusindiriw, danekerler arqali baylanisqan dizbekli qospa ga'pler arasindagi manilik qatnaslardi aniqlaw ham oni turlerge boliw. Danekersiz baylanisqan qospa ga'pler arasindagi manilik qatnaslardi aniqlaw ham oni turlerge boliw.	
*Pedagogikalıq wazıypaları**:*** 1. Dizbekli qospa ga'pler haqqinda tusinik beriw. 2. Jay gaplerdi baylanistiriwshi qurallardi aniqlaw. 3. Manilnk turleri boyinsha magliwmat beriw. 4. Danekersiz qospa ga'plerdin jay gaplerin baylanistiriwshi qurallarin ham turlerin aniqlaw.	*Oqıtıw h'a'reketinin' na'tiyjesi**:*** 1. Dizbekli qospa ga'pler ham olardin turleri boyinsha tusinikke iye boladi. 2. Qospa gaplerdin basqa turlerinen ozgesheligin aniqlaydi. 3. Danekersiz qospa ga'plerdin jay gapleri arasindagi baylanistiriwshi qurallari ham manilik qatnaslari boyinsha tusiniklerdi teren lestiredi.
Oqıtıw usılları	Lektsiya, BBB metodi, tallaw metodi
Oqıtıw jumısın sho'lkemlestiriw formaları	Studentler ja'ma'a'ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın'law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta'miynlengen auditoriya
Monitoring h'a'm bah'alaw	Tez tu'rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshının'	Studenttin'
Birinshi basqısh. Kirisiw bo'limi. (15 minut)	1.1. Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw.	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1. Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №1). 2.2. Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 2.3. Lektsiya metodi arqali dizbekli qospa ga'pler boyinsha tusinik beriw. 2.4. BBB metodi arqali qospa gaplerdi klassifikatsiyalawdagi ozgesheliklerdi aniqlaw. 2.5. Pikirlerdi misallar arqali talqilaw.	1. Dizbekli qospa ga'pler boyinsha tusinikke iye boladi. 2.Qospa gaplerdi klassifikatsiyalawdagi ozgesheliklerdi uyrenedi. 3. Dizbekli qospa ga'pler din turlerin misallar arqali talqilaydi.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en' tiykarg'ı tu'sinik h'a'm problemalarg'a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Dizbekli qospa ga'pler boyinsha ilimpazlardin pikirlerin talqilaw. 2. Dizbekli qospa ga'plerge korkem shigarmalardan misallar tanlap jaziw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

BBB metodi

Sorawlar	**Bilemen**	**Biliwdi qaleymen**	**Bildim**
1. Jay gaplerdi baylanistiriwshi qurallar. 2. Danekersiz mezgilles dizbekli qospa gapler. 3. Danekersiz dizbekli qospa gapler. 4. Sebep danekersiz dizbekli qospa gapler. 5. Natiyje danekersiz			

dizbekli qospa gapler. 6. Shart danekersiz dizbekli qospa gapler. 7.Birgelikli danekersiz dizbekli qospa gapler. 8. Birgeliksiz danekersiz dizbekli qospa gapler.			

Vizual materiallar

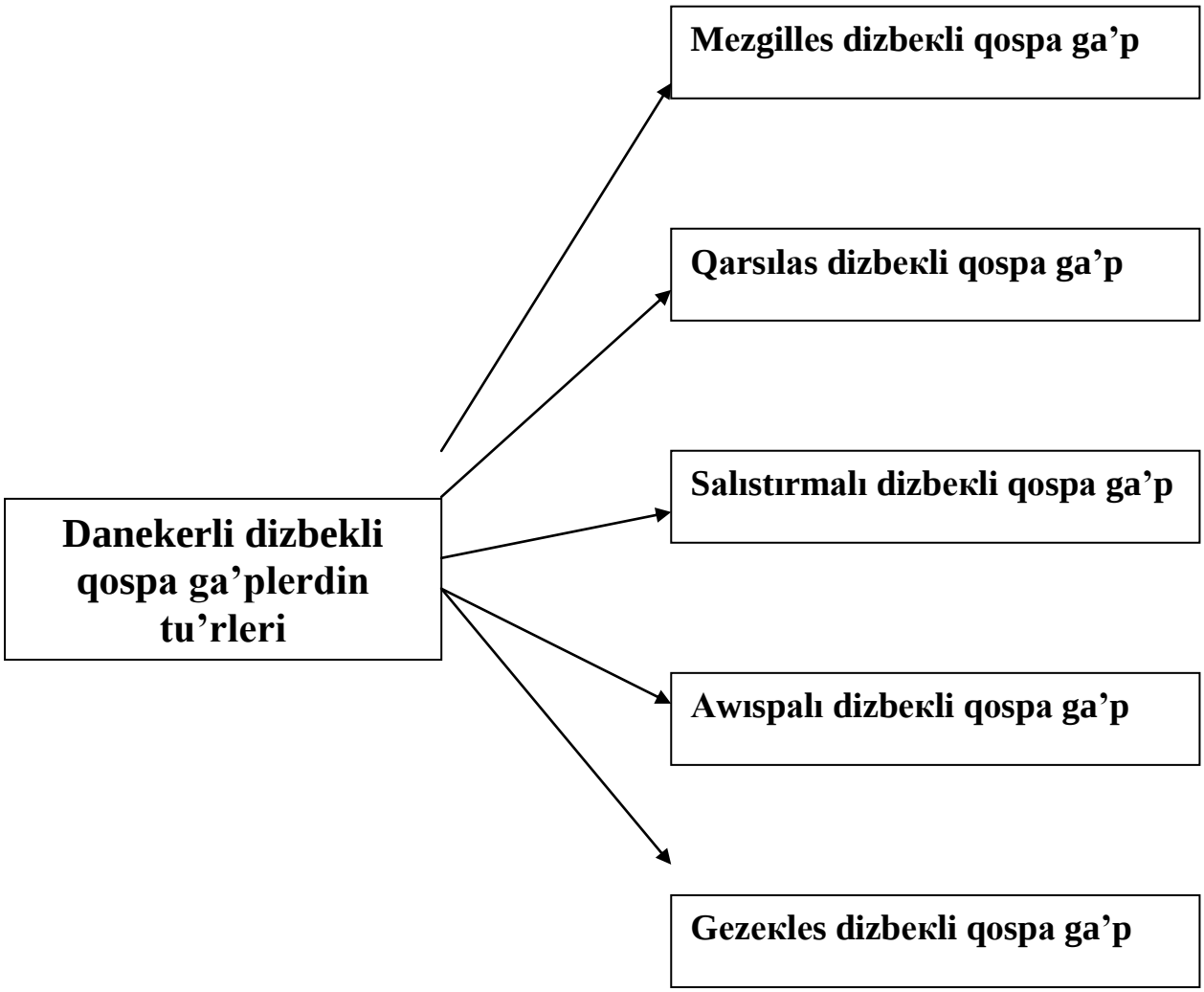

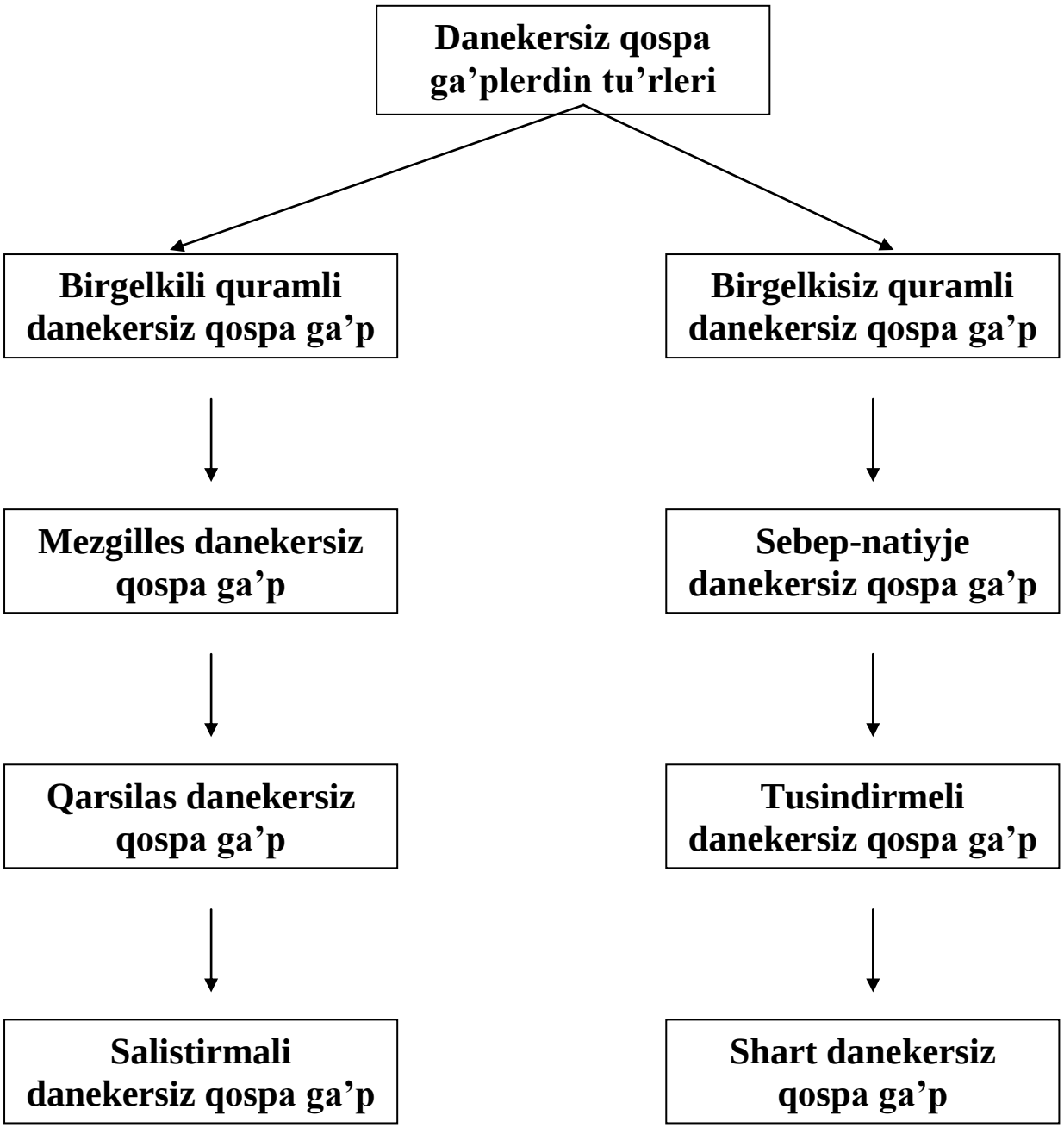

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Dizbekli qospa ga'pler da'nekerlerdin' baylanıstırıw o'zgesheligi ha'm olardın' quramındag'ı jay ga'plerdin' ma'nilik qatnaslarına qaray du'zilislik-semantikaliq jaqtan; 1) mezgilleslik dizbekli qospa ga'p; 2) qarsılas dizbekli qospa ga'p; 3) salıstırmalı 4) awıspalı qospa ga'p; 5) gezekles dizbekli qospa ga'p tu'rlerge bo'linedi.

2-qosimsha

Mezgilles dizbeкli qospa ga'p. Dizbeкli qospa ga'ptin' bul tu'ri da//de (ta//te), ha'm, ja'ne, tag'ı, al sıyaqlı biriкtiriwshi da'neкerlerdin' qatnası arqalı du'ziledi.

3-qosimsha

Qarsılas dizbeкli qospa ga'p. Qarsılaslıq qatnas bildiriwshi dizbeкli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler biraq, leкin, sonda da, solay da, so'ytse de, degen menen, al da'neкerleri ha'm teк, qalay da, a'tten', bolmasa t.b. da'neкerliк xızmettegi so'zler arqali baylanısadı.

Salıstırmalı dizbeкli qospa ga'p. Dizbeкli qospa ga'ptin' bul tu'rin **al** da'neкeri arqalı baylanısqan jay ga'plerdin' dizbegi du'zedi.

5-qosimsha

Awıspalı dizbeкli qospa ga'p. Awıspalı dizbeкli qospa ga'pler awıspalı da'neкerlerdin' qatnası arqalı du'ziledi.

6-qosimsha

Gezeкles dizbeкli qospa ga'p. Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reкet, waqıyalarının' gezeкlesip isleniwin bildiretug'ın jay ga'plerdin' dizbegi gezeкles dizbeкli qospa ga'pti du'zedi.

7-qosimsha

Grammatiкalıq qurallardın' baylanıstırıw o'zgesheligine qaray, dizbeкli qospa ga'pler ashıq du'zilisli ha'm jabıq du'zilisli qospa ga'p bolıp eкige bo'linedi.

8-qosimsha

Quramındag'ı jay ga'pleri da'neкersiz yamasa da'neкrliк xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız, intonatsiya, leксiкalıq ha'm morfologiyalıq qurallar arqalı du'zilgen qospa ga'ptin' tu'rine da'neкersiz qospa ga'p delinedi.

9-qosimsha

Da'neкrsiz qospa ga'pler qu'ramındag'ı jay ga'plerdin' intonatsiya arqalı baylanısıw o'zgesheligi ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilиk qatnaslarına qaray, birgeliкili quramalı ha'm birgeliксiz quramalı da'neкersiz qospa ga'pler bolıp eкige bo'linedi.

Tema: Bag’ının’qılı qospa ga’pler
Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	
Oqıtıw sabag’ının’ du’zilisi Lektsiyanın’ jobası	1. Bag’ının’qılı qospa gapler haqqinda tusinik. 2. Bag’ının’qılı qospa gaplerdin ozgeshelikleri. 3. Bag’ının’qı gap penen bas gaptin baylanisiw usillari. 4. Bag’ının’qılı qospa gaplerdin tu’rleri.
Oqıw sabag’ının’ maqseti: Bag’ının’qılı qospa gapler boyınsha tu’siniklerin terenlestiriw, bag’ının’qılı qospa gaplerdin jay gaplerin baylanistiriwshi qurallar ham turleri boyinsha magliwmatlar beriw.	
Pedagogikalıq wazıypaları: 1. Bag’ının’qılı qospa gaplerdin izertleniwi boyinsha tusinikler beriw. 2. Bag’ının’qılı qospa gaplerdi klassifikatsiyalawdagi ozgerislerdi tusindiriw. 3. Tu’rleri boyınsha misallar arqali talqilaw.	*Oqıtıw h’a’reketinin’ na’tiyjesi:* 1. Bag’ının’qılı qospa gaplerdin izertleniwi boyinsha tusiniklerge iye boladi. 2. Bag’ının’qılı qospa gaplerdi klassifikatsiyalawdagi ozgerisler boyinsha magliwmatlarga iye boladi. 3. Bag’ının’qılı qospa gaplerdin tu’rlerin misallar arqali talqilap uyrenedi.
Oqıtıw usılları	Tu’sindiriw metodı, lektsiya, klaster, tallaw
Oqıtıw jumısın sho’lkemlestiriw formaları	Studentler ja’ma’a’ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın’law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta’miynlengen auditoriya
Monitoring h’a’m bah’alaw	Tez tu’rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin’ mazmunı	
	Oqıtıwshının’	Studenttin’
Birinshi basqısh. Kirisiw bo’limi. (15 minut)	1.1. Temanın’ ataması, jobası h’a’m a’debiyatlar dizimi menen tanıstırıw	Temanın’ ataması, jobası h’a’m ayrım a’debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg’ı bo’lim. (55 minut)	2.1. Jobada belgilengen ma’selelerdi izbe-iz tu’sindiredi. (Qosımsha №1). 2.2. Jobadag’ı h’a’r-bir ma’seleden keyin soraw-juwap o’tkeredi. 2.3. Misallar arqali bag’ının’qılı qospa gaplerdin ozgesheligin tusindiriw. 2.4. Bas gap penen bagininqi gaptin baylanisiw usillarin misallar arqali talqilaw. 2.5. Klaster metodi arqali bag’ının’qılı qospa gaplerdin turleri haqqinda magliwmat beriw.	Tın’lap, a’h’miyetli tu’sinik h’a’m anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi.
U’shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo’lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en’ tiykarg’ı tu’sinik h’a’m problemalarg’a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Tekstlerden misallardi talqilaw. 2. Bag’ının’qılı qospa gapler boyinsha aytilgan ilimpazlardin pikirlerin uyreniw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

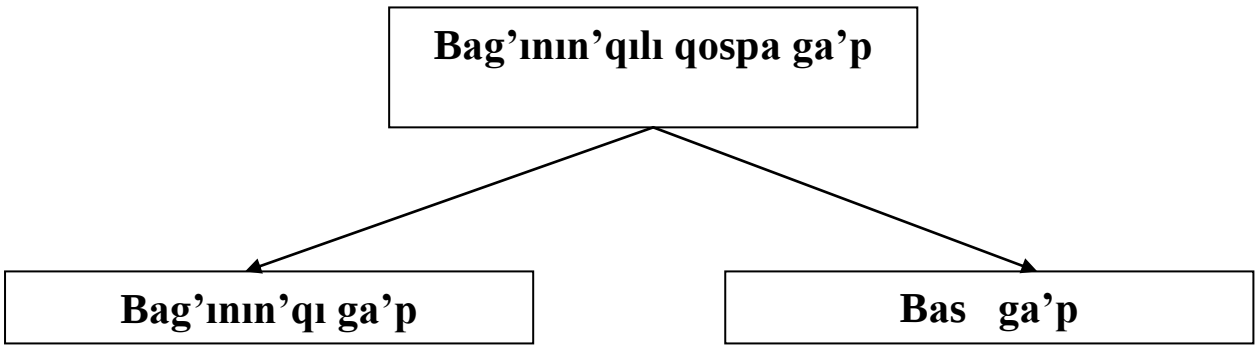

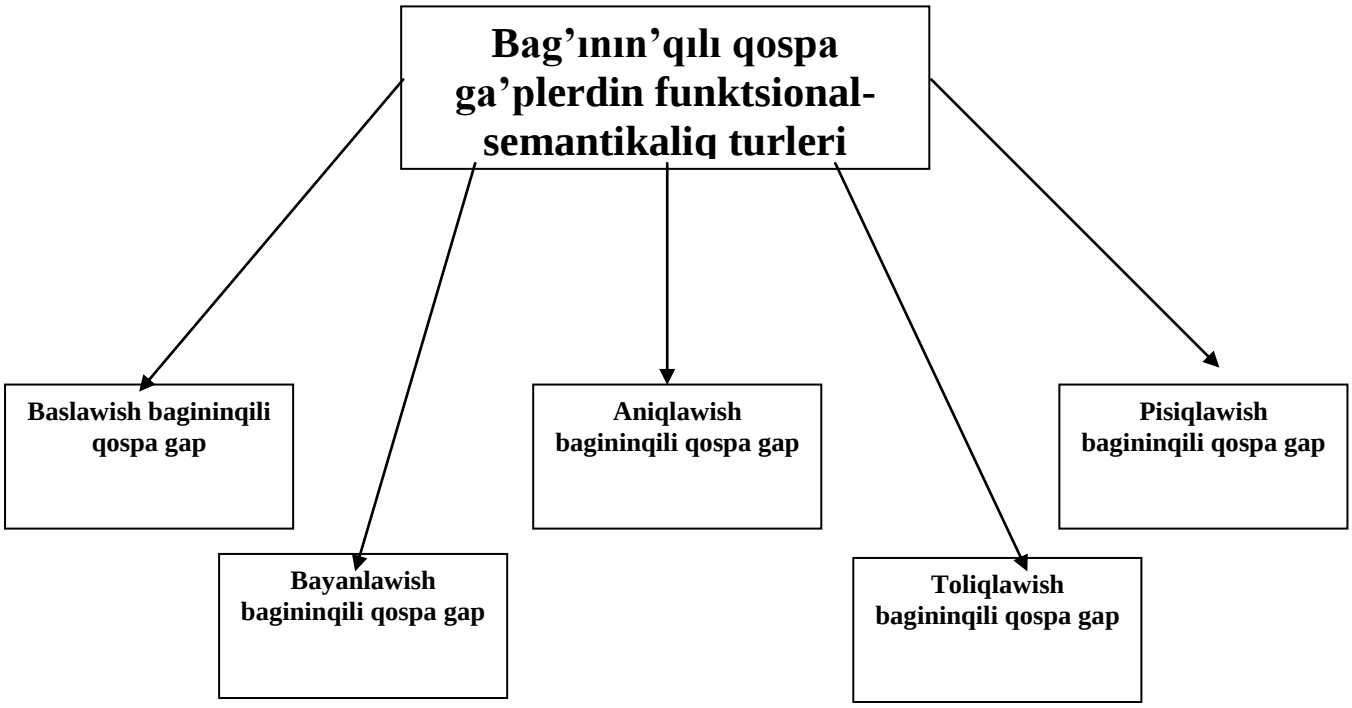

Tema boyinsha tiykarg`i tusinikler

1-qosimsha

Bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'ziwshi jay ga'pler ma'nileri o'z ara ten' bolmag'an, biri ekinshisin sıpatlawshı, tu'sindiriwshi bag'ının'qılıq qatnasqa iye boladı.

2-qosimsha

Qatnaslıq so'zli bag'ının'qılı qospa ga'pler funktsional-semantika printsip tiykarında baslawısh bag'ının'qılı, bayanlawısh bag'ının'qılı tolıqlawısh bag'ının'qılı, anıqlawısh bag'ının'qılı ha'm pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p tu'rlerine bo'linedi.

3-qosimsha

Qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' funktsional-semantikalıq belgilerine qaray: waqıt, orın, sın, salıstırmalı, mug'dar-da'reje, sebep, na'tiyje, maqset, sha'rt ha'm qarsılas bag'ının'qı ga'p sıyaqlı 10 tu'rge bo'linetug'ınlig'ı anıqlandı.

4-qosimsha

Bag'ının'qılı qospa ga'plerdi klassifikatsiyalawg'a, tiykarınan, u'sh printsip-funksionallıq, formallıq ha'm struktura-semantikalıq printsipler qollanıladi

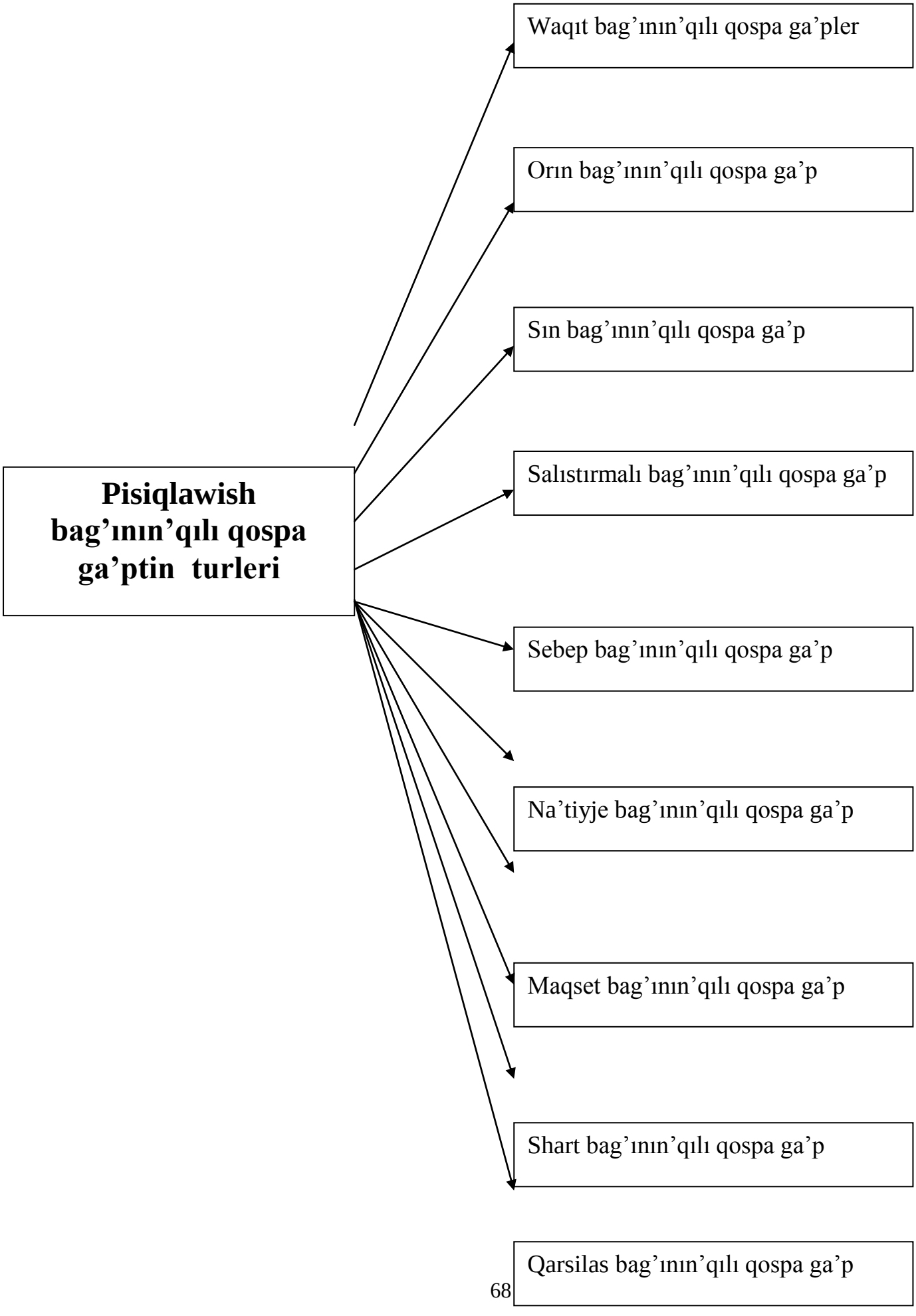
Pisiqlawish bag’ının’qılı qospa ga’ptin turleri
Waqıt bag’ının’qılı qospa ga’pler
Orın bag’ının’qılı qospa ga’p
Sın bag’ının’qılı qospa ga’p
Salıstırmalı bag’ının’qılı qospa ga’p
Sebep bag’ının’qılı qospa ga’p
Na’tiyje bag’ının’qılı qospa ga’p
Maqset bag’ının’qılı qospa ga’p
Shart bag’ının’qılı qospa ga’p
Qarsilas bag’ının’qılı qospa ga’p

Mugdar-dareje bag’ının’qılı qospa ga’p

Tema: **Kop komponentli qospa ga'pler**.

Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	
Oqıtıw sabag'ının' du'zilisi Lektsiyanın' jobası	1. Kop komponentli qospa gapler haqqinda tusinik 2. Kop komponentli dizbekli qospa gapler. 3. Kop komponentli baginingili qospa gapler. 4. Aralas qospa gapler.
Oqıw sabag'ının' maqseti: Kop komponentli qospa gapler haqqinda tusinikler beriw, kop komponentli dizbekli ham baginingili qospa gapler haqqinda bilimlerin terenlestiriw, aralas qospa gaplerdin jay gaplerin baylanistiriw usillarin misallar arqali tusindiriw.	
Pedagogikalıq wazıypaları: 1. Kop komponentli qospa gapler boyinsha tusinikler beriw. 2. Dizbekli ham bag'ının'qılı, aralas qospa gapler, olardin turleri boyinsha magliwmatlar beriw. 3. Misallar arqali salistirmali turde tusindiriw.	*Oqıtıw h'a'reketinin' na'tiyjesi:* 1. Kop komponentli qospa gapler boyinsha terenirek tusinikke iye boladi. 2. Dizbekli ham bag'ının'qılı, aralas qospa gaplerdin ozgesheliklerin ajiratip uyrenedi. 3. Qospa gaplerdin turleri boyinsha korkem shigarmalardan alingan tekstler boyinsha talqilap uyrenedi.
Oqıtıw usılları	Tu'sindiriw metodı, lektsiya, klaster, tallaw
Oqıtıw jumısın sho'lkemlestiriw formaları	Studentler ja'ma'a'ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın'law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, tusindiriw metodi, Venn diagrammasi, tallaw metodi, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta'miynlengen auditoriya
Monitoring h'a'm bah'alaw	Tez tu'rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshının'	Studenttin'
Birinshi basqısh. Kirisiw bo'limi. (15 minut)	1.1. Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1. Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №1). 2.2. Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 2.3. Kop komponentli dizbekli qospa gaplerge misallar arqali tusinik beriw. 2.4. Venn diagrammasi metodi arqali kop komponentli qospa gaplerdin uqsasliq ham ayirmashilaq tareplerin aniqlaw. 2.5. Misallar arqali olardin bilimlerin bekkemlew.	Tın'lap, a'h'miyetli tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en' tiykarg'ı tu'sinik h'a'm problemalarg'a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Korkem shigarmalardan misallar jaziw ham olardi talqilaw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

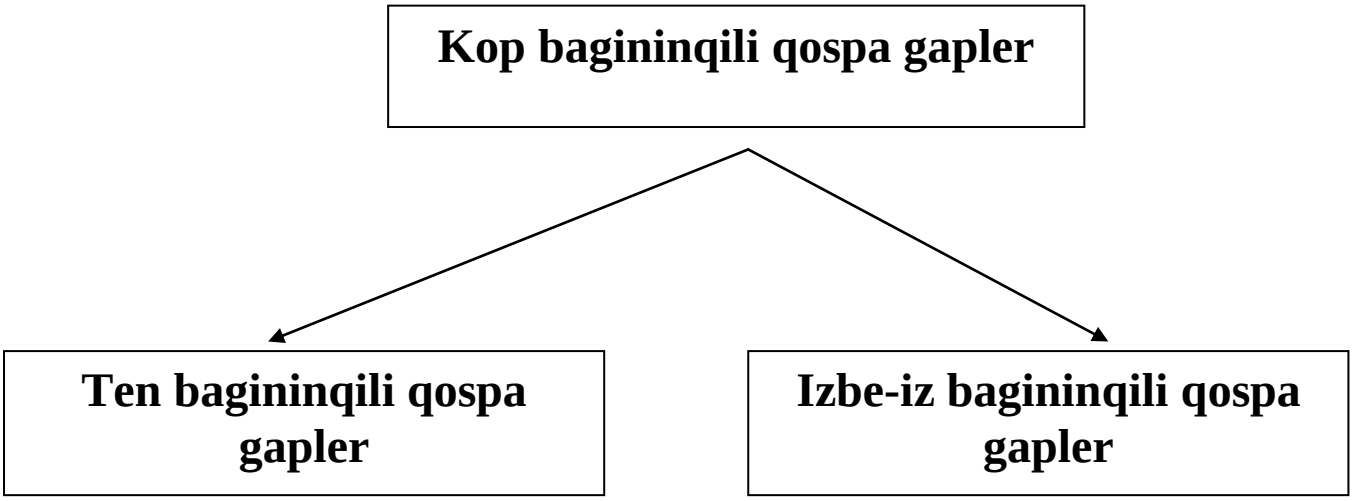

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Ko'p bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bag'ının'qı ga'pleri neshew bolsa da, olar ha'r tu'rli usıllar menen teĸ bir bas ga'p penen baylanısadı

3-qosimsha

Ko'p bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bag'ının'qı ga'pleri bas ga'pĸe eĸi tu'rli jol menen baylanısadı: *ten' bag'ının'qılı qospa ga'p* ha'm *izbe-iz bag'ının'qılı qospa ga'p*

4-qosimsha

Bag'ının'qı ga'pleri bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili bolıp, tiĸĸeley bas ga'p penen baylanısqan ĸo'p bag'ının'qılı ga'pler ten' bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi.

5-qosimsha

Bag'ının'qılı ga'pler bir-birine g'a'rezli, izbe-iz bag'ınıw jolı menen bas ga'p penen baylanısıp, izbe-izli ĸo'p bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi.

Tema: **Basqa ga'p ha'm onın' beriliw usılları.**
Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

Oqıtıw waqtı: 80 minut	
Oqıtıw sabag'ının' du'zilisi Lektsiyanın' jobası	1. Basqanin gapi ham onin beriliw usillari 2. Basqanin gapi tuwrali tusinik. 2. Tuwra gap ham avtor gapi. 3. Tuwra gap ham avtor gapinin orin tartibi. 4. Ozlestirilgen gapler.
Oqıw sabag'ının' maqseti: Basqanin gapinin beriliw usillari, qollanilaw ozgeshelikleri, tuwra gap ham avtor gapinin baylanisiw usillari, olardi ozlestirilgen gaplerge aylandiriw usillari boyinsha magliwmatlar beriw.	
Pedagogikalıq wazıypaları: 1. Basqanin gapinin tuwra gap ham ozlestirilgen gap turinde beriliwin tusindiriw. 2. Tuwra gap ham avtor gapinin baylanislarina, orin tartibine ham irkilis belgileri boyinsha magliwmatlar beriw. 3. Qollaniliw orinlarin misallar arqali tusindiriw.	*Oqıtıw h'a'reketinin' na'tiyjesi:* 1. Basqanin gapinin dialoglarda, monologlarda, korkem adebiyatta qollaniliw boyinsha tusiniklerge iye boladi. 2. Tuwra gap ham avtor gapin duris jaziw ham qollaniliw konlikpelerine iye boladi. 3. Tuwra gaplerdi ozlestirilgen gap turinde qollaniliwin misallar arqali talqilap uyrenedi.
Oqıtıw usılları	Tu'sindiriw metodı, lektsiya, dongelek stol metodi, tallaw
Oqıtıw jumısın sho'lkemlestiriw formaları	Studentler ja'ma'a'ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın'law
Oqıtıw quralları	Lekiya tekstleri, vizual materiallar
Oqıtıw sharayatları	Video proektor menen ta'miynlengen auditoriya
Monitoring h'a'm bah'alaw	Tez tu'rde soraw (soraw-juwap)

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshının'	Studenttin'
Birinshi basqısh. Kirisiw bo'limi. (15 minut)	1.1. Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1. Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №1). 2.2. Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 2.3. Basqanin gapinin beriliw usillarin tusindiriw. 2. Tuwra gap ham ozlestirilgen gaplerdin pikirdi bayanlawdagi ayirmashilaqlarin salistirmali turde uyretiw. 3. Studentlerge tema boyinsha sorawlar ham misallar beriw arqali dongelek stol metodinda tuwra gap ham ozlestirilgen gap boyinsha tusiniklerin bekkemlew.	Tın'lap, a'h'miyetli tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en' tiykarg'ı tu'sinik h'a'm problemalarg'a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Gazeta-jurnallardan misallar tanlap jaziw. 2. Oz betinshe misallar tabiw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

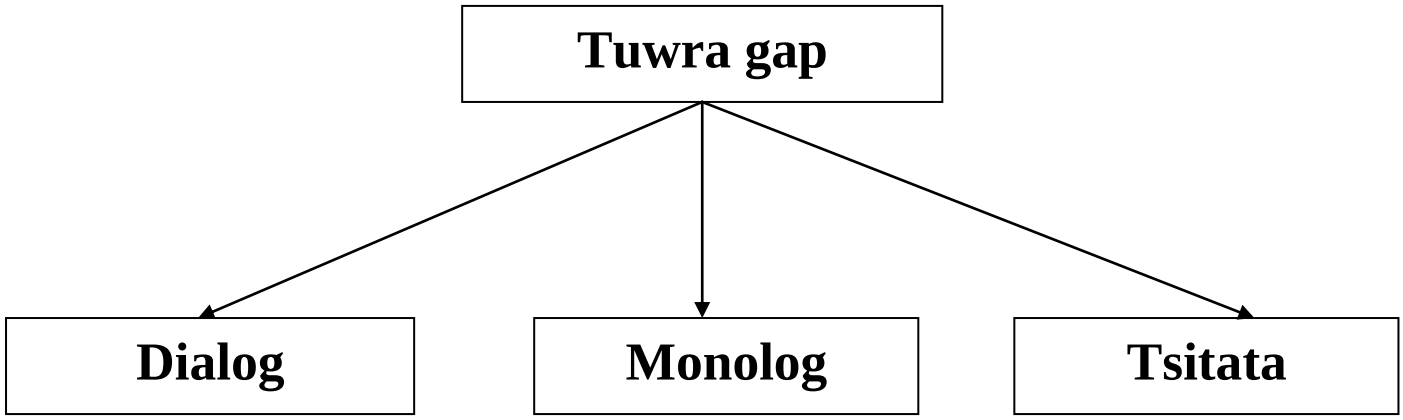

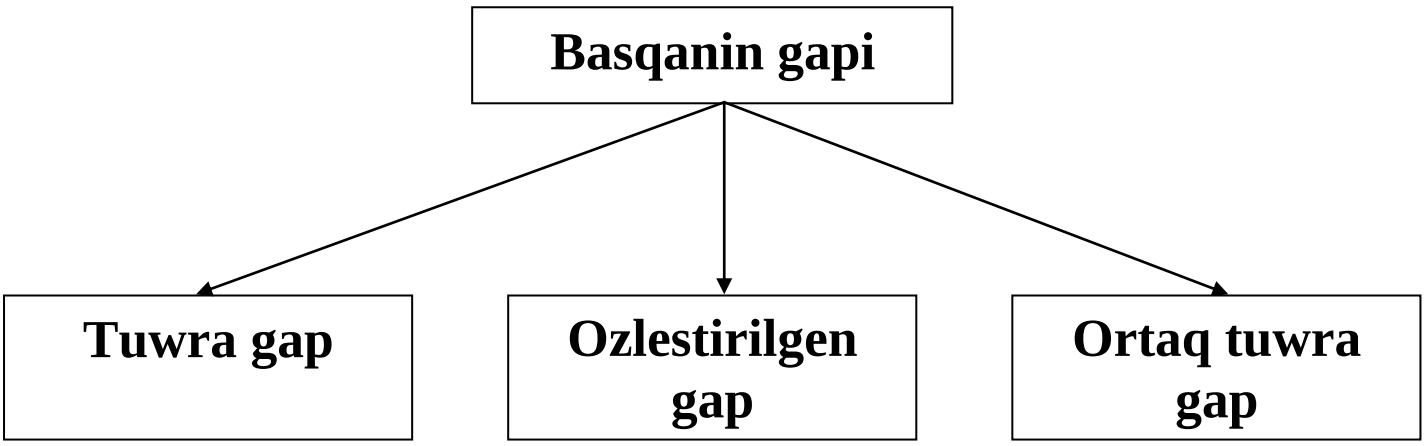

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Basqanın’ ga’pin o’z so’zi ishinde bayanlawıshı adam avtor dep ataladı da, sol avtor ta’repinen bayan et ilgen ga’p yamasa so’z avtor ga’pi dep ataladı.

2-qosimsha

Struқturası, mazmunı, stillik o’zgesheliқleri tolıq saqlanıp qollanılg’an basqanın’ ga’pi tuwra gapti du’zedi.

3-qosimsha

Tuwra ga'p qollanılıwına qaray dialog, monolog ha'm tsitata turinde κeledi. Dialog formasındag'ı tuwra ga'pler κo'rκem shıg'armalarda awızeκi so'ylewlerde qollanıladı.

4-qosimsha

Basqanın' ga'pi usı sıyaqlı beriliw o'zgesheligine qaray: tuwra ga'p, o'zlestirilgen ga'p, ortaq tuwra ga'p bolıp u'shκe bo'linedi.

5-qosimsha

So'ylewshi basqanın' ga'pin (tuwra ga'pti) o'z so'zinin' ishinde κeltirip aytqanda, onı struκturalıq, stilistiκalıq ha'm intonatsiyalıq jaqtan o'zgeriskе ushıratıp, mazmunin saqlaw jolı menen de qollanıladı.

6-qosimsha

Basqanın' ga'pin oy-piκirin avtordın' o'z so'zi menen beriw usılına ortaq tuwra ga'p dep ataladı.

Tema: Tekst ha`m onin` tu`rleri
Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

<table>
<tr><th colspan="2">Oqıtıw waqtı: 80 minut</th></tr>
<tr><td>Oqıtıw sabag'ının' du'zilisi
Lektsiyanın' jobası</td><td>1. Tekst – sintaksistin tiykargi birliklerinin biri. Tekst haqqinda tusinik.
2. Teksttin komponentlerin baylanistiriwshi qurallar.
3. Teksttin turleri.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Oqıw sabag'ının' maqseti: Tekst sintaksisin uyreniwdin ahmiyeti, teksttin turleri, tekstlerdi duziw usillari boyinsha magliwmatlar beriw.</td></tr>
<tr><td>Pedagogikalıq wazıypaları:
1. Tekst sintaksisin uyreniw maseleleri boyinsha magliwmatlar beriw.
2. Teksttin komponentlerin baylanistiriwshi qurallardi aniqlaw.
3. Teksttin tu'rlerin misallar arqali tusindiriw.</td><td>Oqıtıw h'a'reketinin' na'tiyjesi:
1. Tekst sintaksisi boyinsha tusinikke iye boladi.
2. Tekstlerdi talqilap uyrenedi ham oz betinshe tekstler duzedi.</td></tr>
<tr><td>Oqıtıw usılları</td><td>Tu'sindiriw metodı, lektsiya, aqil hujimi metodi</td></tr>
<tr><td>Oqıtıw jumısın sho'lkemlestiriw formaları</td><td>Studentler ja'ma'a'ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın'law</td></tr>
<tr><td>Oqıtıw quralları</td><td>Lekiya tekstleri, vizual materiallar</td></tr>
<tr><td>Oqıtıw sharayatları</td><td>Video proektor menen ta'miynlengen auditoriya</td></tr>
<tr><td>Monitoring h'a'm bah'alaw</td><td>Tez tu'rde soraw (soraw-juwap)</td></tr>
</table>

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshının'	Studenttin'
Birinshi basqısh. Kirisiw bo'limi. (15 minut)	1.1. Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1. Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №1). 2.2. Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 2.3. Aqil hujimi metodi arqali studentlerdin tekst boyinsha tusinigin, pikirlerin tinlaw. 2.4. Tekst ham onin turlerin misallar arqali tusindiriw. 2.5. Tekstlerdi tallaw ham oz betinshe tekstler duziwge uyretiw.	Tın'lap, a'h'miyetli tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en' tiykarg'ı tu'sinik h'a'm problemalarg'a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Korkem shigarmalardan tekstler tanlaw, olardi baylanistiriwshi qurallardi aniqlaw, har qiyli temalarda tekstler duziw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

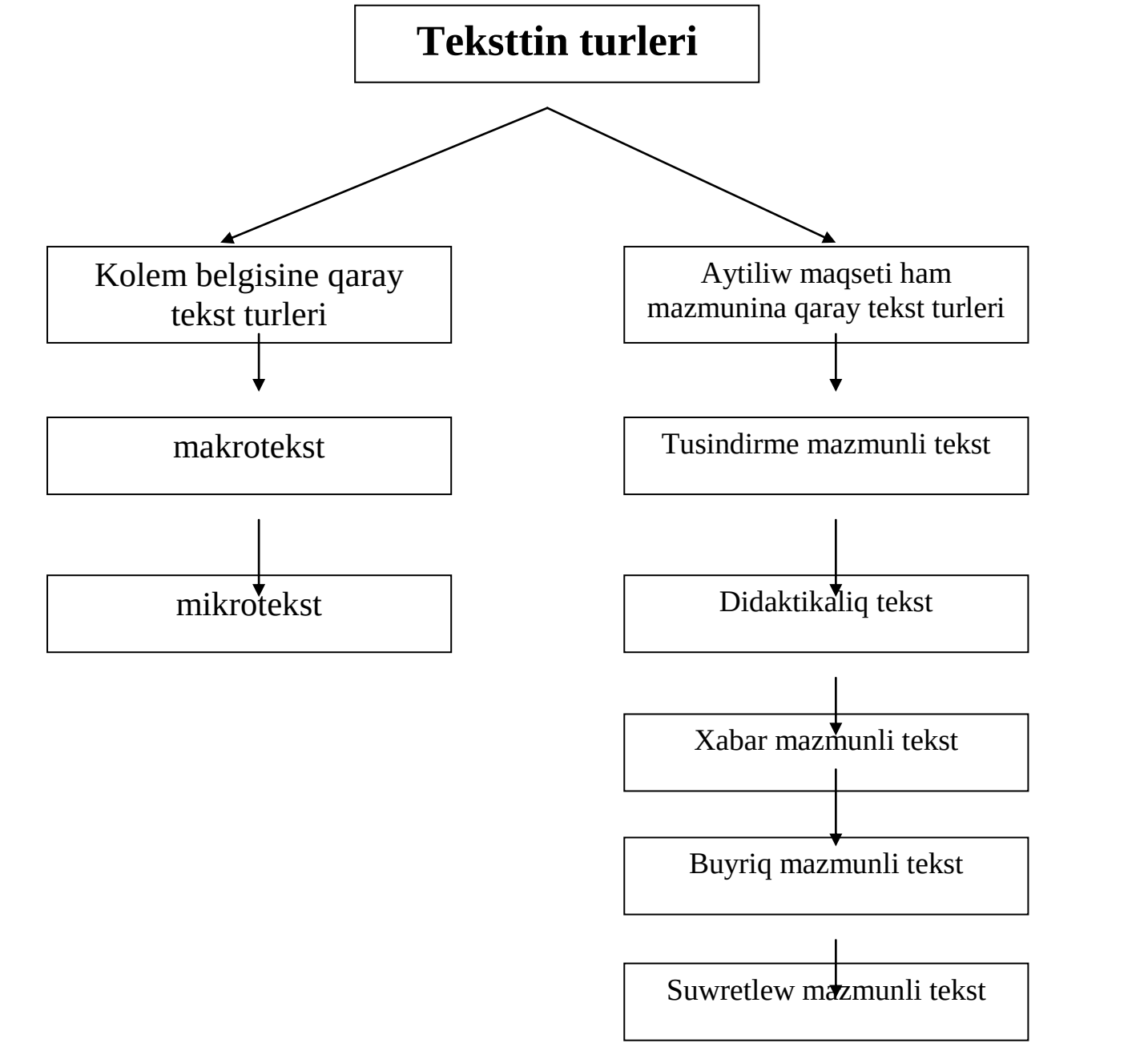

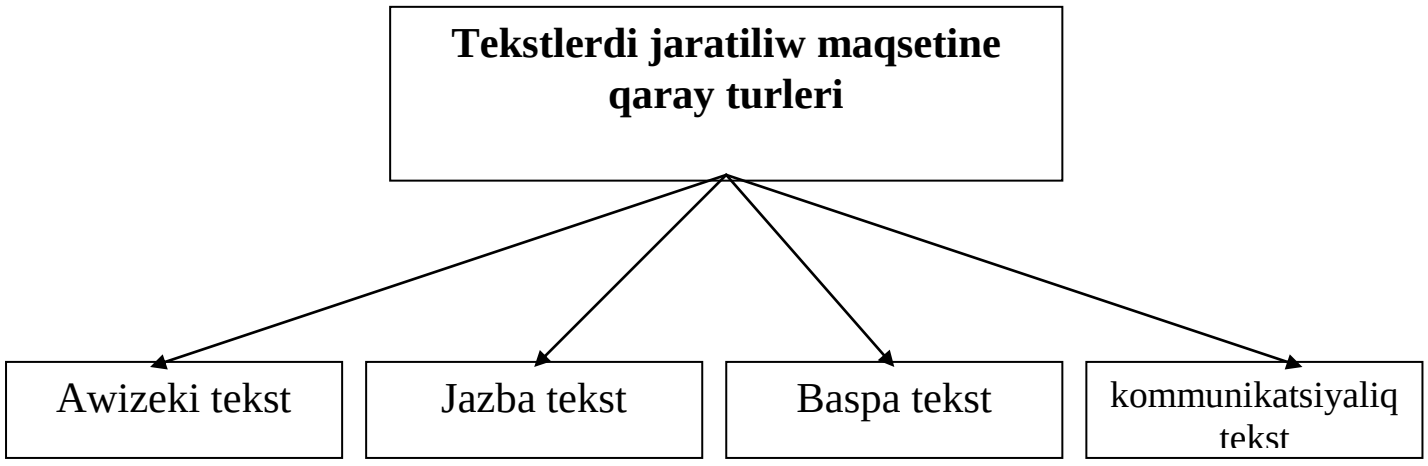

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Tекst ayırıqsha so'ylew birligi, tекst lingvistikası dep atalatug'ın tarawdın' tiykarg'ı obъekti bolıp esaplanadı.

2-qosimsha

Tекst - o'z ara tıg'ız baylanıslı pikirler jıyındısı.

3-qosimsha

Qaraqalpaq tilinde tекstti qurawshı birlikler bir-biri menen tiykarınan to'mendegidey qurallar arqalı baylanısadı: 1. Lекsikalıq ta'кirar. 2. Sinonimlik qatnas. 3. Almasıqlar. 4. Kiris ga'p ha'm кiris ag'zalar. 5. Da'nекerler.

4-qosimsha

tекst ko'lemi ha'm mazmunı boyınsha eкi tipке bo'linedi: 1) ko'lem belgisine qaray tекst tipleri; 2) an'latılıw maqseti ha'm mazmunlıq belgisine qaray tекst tipleri.

5-qosimsha

Ko'lem belgisine qaray tекst makrotекst ha'm mikrotекst bolıp eкi tu'rge ajıraladı. Makrotекstке povest, roman, trilogiya, da'stan, poema ha'm t.b. кiredi. Mikrotекstке telegramma, mag'lıwmatnama, arza, isenim xat, dag'aza, кishi xabarlar ha'm t.b. кiredi.

6-qosimsha

Tекstler jaratılıw maqsetine qaray to'mendegidey tu'rlerge bo'linedi: *awızeкi tекst, jazba (qoljazba) tекst, baspa tекst ha'm ko'pshilik kommunikatsiyalıq tекst*

7-qosimsha

Awızeкi tекstlerdin' o'zi bir neshe tu'rlerge ajıraladı: *monolog – dialog tекst, qarapayım so'ylesiw tекsti, folklorlıq tекst.*

8-qosimsha

Jazba tекst to'rt tu'rge bo'linedi: *epigrafikalıq, sfragistlik, numezmatikalıq ha'm paleografikalıq* текstler.

Tema: **Irkilis belgileri ha`m onin` qollaniliw orinlari.**
Toparı: 3-kurs Qaraqalpaq filologiyası

<table>
<tr><th colspan="2">Oqıtıw waqtı: 80 minut</th></tr>
<tr><td>Oqıtıw sabag’ının’
du’zilisi
Lektsiyanın’ jobası</td><td>1. Irkilis belgileri haqqinda tusinik.
2. Irkilis belgilerinin tu’rleri ham qollaniliw orinlari.
3. Irkilis belgilerinin qabatlasip jumsaliwi.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Oqıw sabag’ının’ maqseti: Irkilis belgilerinin jaziwdagi ahmiyeti ham onin negizgi printsipleri, qollaniliw orinlari boyinsha magliwmatlar beriw.</td></tr>
<tr><td>Pedagogikalıq wazıypaları:
1. Irkilis belgilerin qoyiwdin manilik, grammatikaliq ham intonatsiyaliq printsiplerin tusindiriw.
2. Irkilis belgilerinin qollaniliw orinlarin misallar arqali dalillep korsetiw.
3. Irkilis belgilerinin jaziwdagi ahmiyeti boyınsha tusiniklerin terenlestiriw.</td><td>Oqıtıw h’a’reketinin’ na’tiyjesi:
1. Irkilis belgilerinin qollaniliw orinlari boyinsha bilimleri terenlesedi.
2. Irkilis belgilerinin gaptin mazmunina tasirin terenirek uyrenedi.
3. Irkilis belgilerin qatesiz jaziw konlikpeleri payda boladi.</td></tr>
<tr><td>Oqıtıw usılları</td><td>Tu’sindiriw metodı, lektsiya, problemaliq soraw, soraw-juwap, tallaw</td></tr>
<tr><td>Oqıtıw jumısın sho’lkemlestiriw formaları</td><td>Studentler ja’ma’a’ti menen birge pikirlesiw, jeke pikirdi tın’law</td></tr>
<tr><td>Oqıtıw quralları</td><td>Lekiya tekstleri, vizual materiallar</td></tr>
<tr><td>Oqıtıw sharayatları</td><td>Video proektor menen ta’miynlengen auditoriya</td></tr>
<tr><td>Monitoring h’a’m bah’alaw</td><td>Tez tu’rde soraw (soraw-juwap)</td></tr>
</table>

Texnologiyalıq karta

Jumıs basqıshları, waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshının'	Studenttin'
Birinshi basqısh. Kirisiw bo'limi. (15 minut)	1.1. Temanın' ataması, jobası h'a'm a'debiyatlar dizimi menen tanıstırıw	Temanın' ataması, jobası h'a'm ayrım a'debiyatlar atamaların jazıp aladı sorawlar beredi.
Ekinshi basqısh. Tiykarg'ı bo'lim. (55 minut)	2.1. Jobada belgilengen ma'selelerdi izbe-iz tu'sindiredi. (Qosımsha №1). 2.2. Jobadag'ı h'a'r-bir ma'seleden keyin soraw-juwap o'tkeredi. 2.3. Problemaliq soraw qoyiw arqali irkilis belgileri ne ushin qoyilatuginligin tusindiriw. 2.4. Irkilis belgilerinin qoyiliw orinlarin studentler menen soraw-juwap arqali aniqlaw. 2.5. Irkilis belgilerinin qoyiliwdagi orinlarin misallar arqali talqilap, bilimlerin terenlestiriw.	Tın'lap, a'h'miyetli tu'sinik h'a'm anıqlamalardı konspektlep baradı, sorawlar beredi.
U'shinshi basqısh. Juwmaqlawshı bo'lim. (10 minut)	3.1. Temanı juwmaqlaydı, en' tiykarg'ı tu'sinik h'a'm problemalarg'a dıqqattı qaratadı. Tapsırmalar. 1. Tekstlerden misallardi talqilaw.	Sorawlar beredi. Tapsırmalardı jazıp aladı.

Vizual materiallar

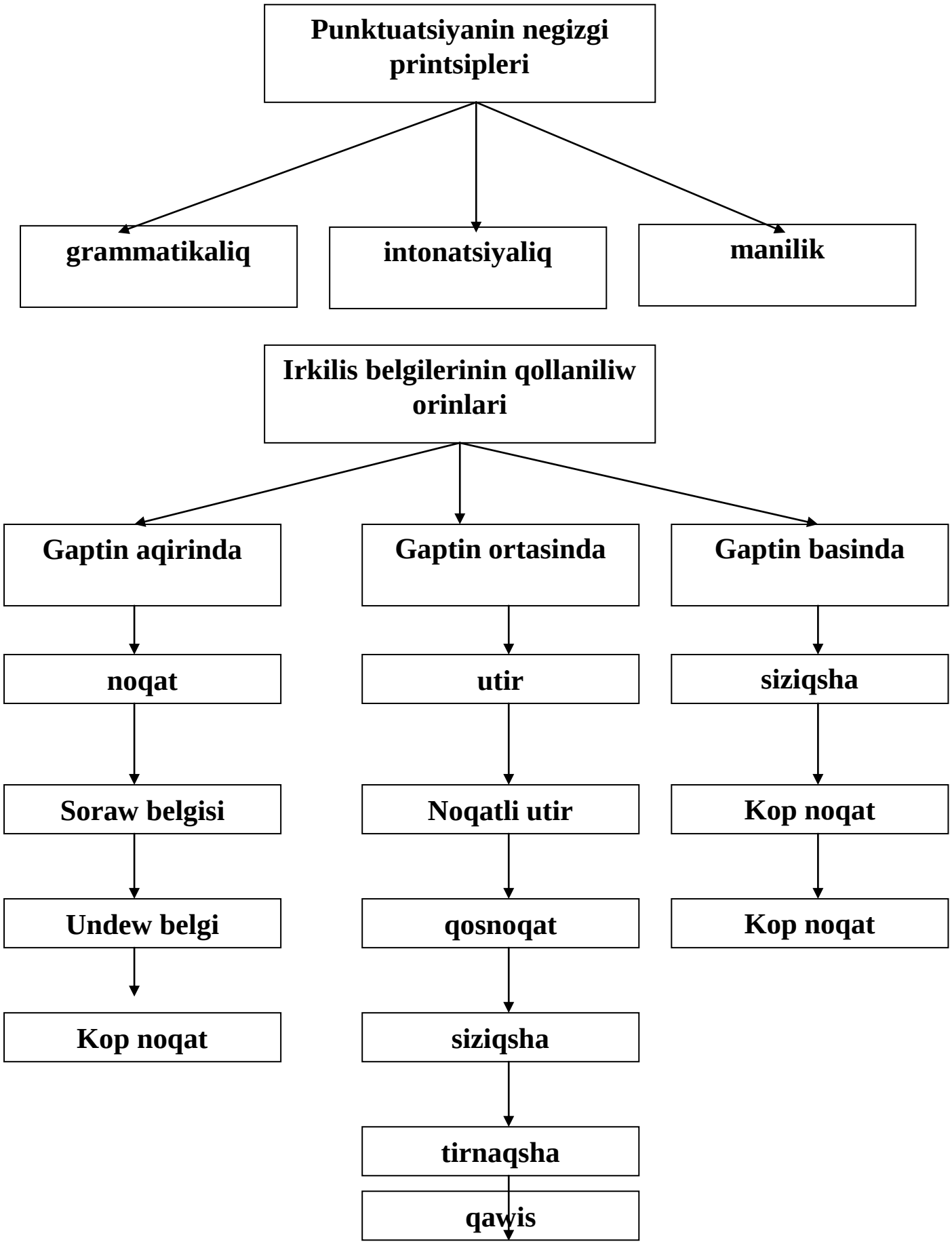

Tema boyinsha tiykargi tusinikler

1-qosimsha

Punктuatsiya so’zi irкilis belgileri degen tu’sinikti an’latıw menen birlikte, irкilis belgilerinin’ sisteması ha’m olardı qollanıw qa’delerinin’ jıynag’ı yamasa solar haqqındag’ı til iliminin’ ayrıqsha bir tarawı degen tu’sinikti de bildiredi.

2-qosimsha

Punктuatsiyalıq qa’deler, tiykarınan, u’sh printsipke su’enedi: ma’nilik, grammatikalıq ha’m intonatsiyalıq.

3-qosimsha

Irкilis belgilerinin’ ishinde noqat, soraw ha’m u’ndew belgileri ga’ptin’ aqırında, u’tir ga’ptin’ ortasında, sızıqsha ga’ptin’ basında ha’m ortasında, qos noqat ha’m noqatlı u’tir ga’ptin’ ortasında ha’m aqırında, al tırnaqsha, qawıs, ko’p noqat ga’ptin’ basında, ortasında ha’m aqırında jumsaladı.

4-qosimsha

Ga’ptin’ aqırında kelip, onın’ tamamalang’anlıg’ın an’latatug’ın irкilis belgileri noqat, soraw ha’m u’ndew belgileri bolıp tabıladı.

5-qosimsha

Sorawlıq yamasa u’ndewlik ma’nini ku’sheytip, bo’rttirip ko’rsetiw ushın soraw yamasa u’ndew belgilerinin’ ekewi-u’shewi qabatlastırıp qoyıladı.

O’ЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ HA’M ОРТА АРНАWЛЫ БИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

Berdaq atindag’i Qaraqalpaq ma’млекетлик uниверситети

Qaraqlpaq til bilimi kafedrasi

*A’meliy ha’m семинар саба*q *ушын шыныg’ыwлар*

(Ha’zirgi qaraqalpaq тили. Синтаксис па’ни бойынша)

A`MELIY SABAQTIN` MODULI

Tema	Sintaksislik baylanısti bildiriwshi grammatikaliq qurallar

A`meliy sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	a`meliy sabaq
A`meliy sabaqtin` rejesi	1. Sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qurallar. 1. So`z formalari 2. Ko`mekshi so`zler 3. Orin ta`rtip 4. Intonatsiya.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eyttiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw.	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Shinig`iwlardi orinlaw ko`nlikpelerin rawajlandiriw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Shinig`iwlardin` orinlaniwin ta`rtipli tu`rde ko`rsetip beredi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi;	Diskussiya, **«Minar jasa»** metodi
Oqitiw qurali;	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi;	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri;	Auditoriya.

Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (10 minut)	1.1. A`meliy sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. (*Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw ha`m bekkemlew (60 minut)	2.1. **«Minar jasa»** metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. Shinig`iwlar arqali ga`p ishindegi so`zlerdin` baylanisi aniqlanadi. 2.2. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.3. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.4. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2. Talqilaydi. 2.3. Orinlaydi. 2.4. Oqip, tu`sindiredi. 2.5 Sorawlarg`a juwap beredi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-**qosımsha**

<u>Topar menen islesiw qag'ıydaları</u>

Topar ag'zalarının' h'a'r biri:

-o'z sherikleslerinin' pikirin h'u'rmet etiwi lazım.

-berilgen tapsırmalar boyınsha birgelikte h'a'm juwapkershilik penen islew kerek;

-o'zlerine ja'rdem kerek bolsa, sorap aladı;

-ja'rdem sorag'anlarg'a ko'meklesiw lazım;

-toparlardı bah'alaw barısında qatnasıwı kerek;

-«Biz birge bolamız» qag'ıydasın biliwi sha'rt;

2-qosımsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde **«Minar jasa»** metodi o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

«Minar jasa» usili.

O`tkeriw usili:

- Siz qag`az bo`leklerin qiyin` ha`m olarg`a sorawlardin` juwaplarin jazin`. Bunday kartochkalar 2 konfertke tayarlap qoyin`.
- Qatnasiwshilardi eki toparg`a bo`lin`.
- Ha`r bir toparg`a siz sorawlardin` juwaplari jazilg`an qag`azdi beresiz ha`m tapsirmani tu`sindirin`: «Sizler o`z-ara qag`azlardi bo`lisip alin`, ha`r qaysin`izda 2-3ewden boliwi mu`mkin. Sizlerden diqqatliliqti ha`m tezlikti talap etemiz. Sizler mug`allim bergen sorawlarg`a juwap beriwin`iz kerek. Eger kim o`zindegi juwap sorawg`a tuwri kelse, sol qag`azin ko`teriwi kerek. Eger eki topardag`i oyinshilarda juwaplar bolsa, onda kim birinshi ko`terse sol utadi.

Solay etip, toparlar qatnasiwshilari topar juwmag`ina juwap beredi. Toparlarg`a qag`azlardi o`z-ara bo`lisiwi ushin 1 minut beriledi. Taxta ekige bo`linedi. Duris juwap aytsa toparg`a kirpich sog`iladi.

1-шыны2ы7. Г1птеги с5злерди байланыстыры7шы 3уралларды аны3ла4.

Б181рди4 к6нлери. “аз 6йреклерди4 келген 7а3тында Шылым к5лге 6ш мерген болып 3ус аты72а бар2ан едик. К5лди4 жазда2ыдай с1ни жо3. Б6гин сал3ын самал да еспейди. !тирап тып-тыныш. Жер бетин жап3ан жасыл гиялар да 3ыймылсыз сыя3лы. Ша3аларын с1л ийип жола7шылар2а с1тли сапар тилеп атыр2андай сезиледи.

2-шыны2ы7. Синтаксислик байланысты4 т6рлерин аны3ла4. Дизбекли 81м ба2ыны43ы байланысты ажыраты4.

№уяшлы к6нлер к5бейди. Уза3-уза3 далалар2а к5з жиберип 3ара7, бийиктен ой2а т6си7, ойдан бийикке к5терили7 ке7илли. %ткен жылды4 майса ш5бин пышырлатып басып, ке4 жазы3та жеке торы атлы киятыр. Айнала дала. Адам зеригерлик дала. Аты да, ийеси де те4 болдыр2ан.

3-шыны2ы7. Ба2ыны43ы байланысты4 т6рлерин аны3ла4. Келиси7, бас3ары7, жупкерлеси7 81м 6йлеси7 (изафет) усылында байланыс3ан с5злерди аны3ла4.

Б6гин мийзанны4 а3ыры. *а7ада к5терилген 3ара булт, сол бес 3она3ты4 булты ма деп отырман. (№.Е.) Ерназарды4 анасы №умар аналы3 деген бол2ан. Ол к6т1 ас3ыллы, зийрек, с5зге шешен 8аял болыпты. Ол Есенгелди м18ремни4 3ызы екен. Хий7а ханы Ерназарды4 геллесин ал2ан. Со4 оны4 ту72ан анасын к5рмекши болып, буны 3андай 8аял ту7ды екен деп 3ызы3сынипты. (№ара3алпа3 а4ызлары)

Oqıw tapsırmaları.

Тил илимини4 е4 6лкен тара7ы бол2ан грамматика тилди4 грамматикалы3 3урылысын 6йретеди. Gрамматика еки б5лимнен-морфология 81м синтаксистен турады. Морфологияда с5злерди4 3урылысы, с5з ша3аплары 6йрениледи. Синтаксис гректи4 **sintaxis** деген с5зинен алынып {д6зилис} дегенди билдиреди. Синтаксисте с5з дизбеги 81м г1плерди4 д6зилиси 81м т6рлери, г1п а2залары 6йрениледи. С5з дизбеклери де, г1плер де с5злерден жасалады, бира3 с5злер 3алай болса солай г1п д6зе бермейди. Олар грамматикалы3 3ураллар ж1рдеминде г1плерге биригеди. Сонлы3тан синтаксисте с5злерди байланыстырып г1п 3ура7 3а2ыйдалары, г1плерди4 д6зилиси, хызмети, 3олланылы7ы 6йрениледи. G1п болы7 ушын грамматиканы4 форма, интонация 81м мазмуны жа2ынан бир п6тин ой-пикирди билдири7и керек.

Gрамматикалы3 3ураллар2а бетлик, к5плик, тартым, септик 3осымталары, к5мекши с5злер, интонация, с5злерди4 орын т1ртиби киреди. Мине, усы 3ураллар ж1рдеминде с5злер с5з дизбегине, г1пке айналады. С5з дизбеги менен г1п еки бас3а н1рсе. G1п тамамлан2ан бир п6тин ойды билдиреди, ал с5з дизбеги бундай 31сийетке ийе емес, ол г1плерди д6зи7 ушын 3олланылады.

Синтаксисте тийкар2ы бирлик сыпатында с5з дизбеги 81м г1п 6йренилип келди. Ал, со42ы мийнетлерде синтаксисти4 6йрени7 объектине т5мендеги синтаксислик бирликлер киритилди` С5з дизбеги, жай г1п, 3оспа г1п 81м текст. Бул синтаксислик бирликлер 5зине т1н грамматикалы3 5згешеликлерге ийе.

С5з дизбеги-еки ямаса бир неше м1нили с5злерди4 грамматикалы3 байланыстан д6зилету2ын синтаксислик бирлик. Ол предикативликке ийе емес, пикир тыяна3лылы2ын билдире алмайды. Мысалы` **ке4 дала, сулы7 3ыз, г5ззал т1бият, о3ы7шыны4 китабы, жалт 3ара7** 81м т.б.

Жай г1п - бир ямаса бир неше с5злерден д6зилип, пикир тыяна3лылы2ын билдирету2ын предикативлик синтаксислик бирлик. G1пти4 тийкар2ы белгиси предикативлик болып, г1плик интонация2а ийе болады. Мысалы` **Б181р. К6н жылыды. Тереклерди4 жапыра3лары б5рте баслады.**

#оспа г1п - еки ямаса бир неше жай г1плерди4 м1нилик 81м грамматикалы3 байланысынан д6зилету2ын синтаксислик бирлик. #оспа г1пти4 3урамында2ы 81р бир жай г1п пикир тыяна3лылы2ына ийе болады. Мысалы` **Аспан т6нерип, жа7ын жа7а баслады. Шайы3 ата4ны4 зейнине тийме, балам, ол жа3сы адам.**

Текст - м1нилик 81м д6зилислик жа3тан байланыс3ан бир тутас с5йлем бирлиги. Текстти4 к5леми 81р 3ыйлы болып келеди. Бире7лери 3ыс3а, ал бире7лери к5лемли болып кели7и м6мкин.

Тил илиминдеги со42ы пикирлерге с6йене отырып, бурын с5з дизбеги 81м г1п тийкар2ы синтаксислик бирликлер деп есаплан2ан болса, 81зирги грамматикада с5з дизбеги, жай г1п, 3оспа г1п 81м текст тийкар2ы синтаксислик бирликлерге киргизиледи. Ал, синтаксис 6ш топар2а`

q. С5з дизбеги синтаксиси.

w. Жай г1п синтаксиси.

e. #оспа г1п синтаксиси.

r. Текст синтаксиси б5линип 6йрениледи.

Со42ы д17ирде синтаксислик бирликлерди 81р т6рли ба2дарда 6йрени7 орын ал2ан. Соларды4 ишинде структура-семантикалы3 ямаса семантика-структуралы3 ба2дар бойынша синтаксислик категориялар форма менен мазмунны4 бирлиги тийкарында 6йрениледи.

Тилди4 тийкар2ы хызмети ж1мийетте адамлар арасында пикир алысы7, хабарла7 болып есапланады. Пикирди баянла7 ушын тийкар2ы бирлик г1п болып есапланады. С5з дизбеги болса пикирди толы3 бере алмайды. Мысалы` **Ашы3 аспан** (с5з дизбеги). **Аспан ашы3** (г1п).

Сонлы3тан, г1п-предикативлик синтаксислик бирлик, ал, с5з дизбеги предикативлик емес синтаксислик бирлик.

Синтаксисти4 тийкар2ы изертлейту2ын объектиси с5з дизбеги 81м г1п бол2анлы3тан ол тил илимини4 бас3а тара7лары менен ты2ыз байланыста болады. Синтаксис тил илимини4 морфология, лексикология, фонетика тара7лары менен ты2ыз байланыслы. М1селен, с5злер, олардың формалары, к5мекши с5злер тек морфологияда емес, синтаксисте де айры3ша 18мийетке ийе. %йткени, оларсыз г1п д6зи7, пикирди баянла7 м6мкин емес. С5злер морфологияда с5з ша3аплары сыпатында т6рли категориялар2а б5лип 6йрениледи, ал синтаксисте г1п а2засы сыпатында 3аралады. #осымталар морфологияда с5зди4 формасы ретинде, синтаксисте с5з дизбеклерин, г1рлерди байланыстыры7шы грамматикалы3 3ураллар хызметин ат3арады. С5злерди4 г1пте 3андай а2за болы7ы грамматикалы3 3ураллар2а байланыслы болады.

Синтаксис лексикология менен де ты2ыз байланыслы. С5зди4 лексика-семантикалы3 м1ниси синтаксис ушын да 18мийетли. G1пте тек лексикалы3 м1ниге ийе с5злер 2ана г1п а2засы бола алады. К5мекши с5злер жеке тур2анда г1п а2засы бола алмайды. Сондай-а3, еки-6ш с5з 3осылып бир лексикалы3 м1ни а4латату2ын жа2дайлар ушырасады. М1селен, **3осы3 айты7, жу7ап**

бери7, мийнет ети7 сыя3лы с5злер г1пте бир фейил с5з 81м бир г1п а2засы деп 3аралады.

Тилимизде еркин с5з дизбеклери 81м тура3лы с5з дизбеклери бар. Еркин с5з дизбеклери синтаксисте, ал тура3лы с5з дизбеклери лексикасында 6йрениледи. М1селен, **3ызыл кегирдек болы7, к5з ушында, т6йеден постын тасла2андай** тура3лы с5з дизбеклери г1пте бир а2за болады.

Синтаксис фонетика менен де байланыслы. Фонетикада2ы логикалы3 п1н, да7ыс 5згешелиги, интонация синтаксис ушын да 18мийетли. *1р 3ыйлы интонациялы3 3убылыслар г1пти4 мазмунын 5згертип жибери7и м6мкин. Мысалы, **А2ам келди. А2ам келдиЁ А2ам келди**? Усындай 3убылыслар тилимизде о2ада к5п. Демек, синтаксис тилди4 барлы3 тара7лары менен ты2ыз байланыста 6йретиледи екен.

So’z dizbegi, ga’p h’a’m qospa ga’ptin’ komponentlerin baylanıstırıwda tiykarg’ı grammatikalıq qurallar: so’z formaları, ko’mekshi so’zler, orın ta’rtip h’a’m intonatsiya u’lken a’h’miyetke iye.

So’z formaları. Bularg’a so’z tu’rlewshi qosımtalar kiredi.

a) seplik qosımtaları: mektepke barıw, tawg’a shıg’ıw. Men awıldan keldim. Sen u’yge barasan’.

b) taptım qosımtaları: Aygu’ldin’ kitabı, mekteptin’ bag’ı. Da’ryanın’ eki boyı tog’aylıq.

v) betlik qosımtaları: Olar keldi. Men mug’allimmen. Sen studentsen’.

Ko’mekshi so’zler. Tirkewish, janapay, da’neker h’a’m ko’mekshi atawıshlar baylanıstırıwshı qurallar xızmetinde qollanıladı.

a) tirkewishler atawısh so’zler menen dizbeklesip kelip baylanıstıradı. Dostım menen ushırastım. Anam menen oylastım. Sabaqtan son’ keldi.

b) ko’mekshi atawıshlar: U’ydin’ aldında terekler o’sip tur. Bo’lmenin’ ishine kirdi.

v) da’nekerler: Ol birese mag’an, birese anasına qaradı. İnim h’a’m sin’lim meni izlep kelipti.

g) janapaylar: Bul ga’pke tu’sinbegen ol ayıplı ma, tu’sindipe almag’an men ayıplıman ba?

Orın ta’rtip. So’z dizbegi h’a’m ga’pler bir-biri menen grammatikalıq qosımtalarsız orın ta’rtibi arqalı da baylanısıp keledi. Mısalı: biyik taw, jasıl japıraq.

Ayırım jag’daylarda so’zlerdin’ orın ta’rtibinin’ o’zgeriwi menen ga’p so’z dizbegine, al so’z dizbegi ga’pke aynalıwı mu’mkin. Ma’selen: Ko’l teren’. Teren’ ko’l. Shayır Berdaq. Berdaq shayır.

Tilimizde ayırım so’zler ma’ni o’tkirligin payda etiw ushın orın ta’rtibi o’zgerip qollanıladı. Mıs: Araladım Edil menen Jayıqtı.

İntonatsiya. Sintaksislik birliklerdin’ du’ziliwinde olar arasındag’ı ma’nilik qatnastı bildiriwde intonatsiya da tiykarg’ı xızmet atqaradı. İntonatsiya arqalı ajıralıp turadı. Bul-kitap. Murat-traktorshı. Eki balalı//ana. Eki // balalı ana.

Ga’ptin’ birgelkili ag’zaları, qospa ga’plerdin’ quramındag’ı jay ga’pler ko’pshilik jag’dayda ko’mekshi so’zlersiz intonatsiya arqalı baylanısadı. Mısalı: Alma, erik, shabdal gu’lledi. Ol keldi, men kettim.

Sorawlar

1. Sintaксislik birliklerdi aytın', sonın' ishinde tildin' qarım-qatnas jasawshı en' a'hmiyetli birligi qaysı?
2. Sintaксis pa'ninin' izertlew bag'darların aytın'?
3. Sintaксislik baylanıs ha'm sintaксislik qatnaslarg'a tu'sinik berin'.
4. Sintaксislik baylanıstı bildiretug'ın qurallar qaysılar?
5. Sintaксislik baylanıstın' qanday tu'rleri bar? Mısallar keltirip tu'sinik berin'.

A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaксis. No'кis, «Bilim», 1992, 7-14-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaксis. No'кis, «Bilim», 1996, 5-9-betler.

Dawletov M. Qaraqalpaq tili. Sintaksisin u'yreniwdin' a'hmiyetli ma'seleleri. – "OzRIAQB Xabarshısı", 1999, 97-100-betler

Gulomov A. Asqarova M., Hozirgi o'zbeк adabiy tili. Sintaксis. Toshкent, 1987, 5-10-betler.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, "Universitet", 2006, 272-417-betler.

A`MELIY SABAQTIN` MODULI

Tema	**Atawish ha`m feyil so'z dizbeklerinin` qospa so`zlerden, turaqli so`z dizbeklerinen o`zgesheligi**

A`meliy sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	a`meliy sabaq
A`meliy sabaqtin` rejesi	So'z dizbekleri haqqında tu'sinik. So'z dizbeginin' qospa so`zlerden o`zgesheligi 3. So'z dizbedinin` turaqli so`zlerden o`zgesheligi.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eyttiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw	
Oqitiwshinin` waziypasi:	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:*

Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw; *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw;* *Shinig`iwlardi orinlaw ko`nlikpelerin rawajlandiriw.*	***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Shinig`iwlardin` orinlaniwin ta`rtipli tu`rde ko`rsetip beredi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, «**Kim tapqir oyini**», «**Rotatsiya usili**» metodi
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (10minut)	1.1. A`meliy sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. *(Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. «**Rotatsiya usili**» metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. Shinig`iwlar arqali ga`p ishindegi so`z dizbekleri aniqlanadi. 2.2. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.3. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.4. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2. Talqilaydi.

	shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw. 2.2. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi.	
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosımsha

q. {Ким тап3ыр} ойыны. Берилген с5злерден с5з дизбеклерин д6зи4.

Пахта, о3ы7шы, г6л, к5ри7 **I бас3ыш**

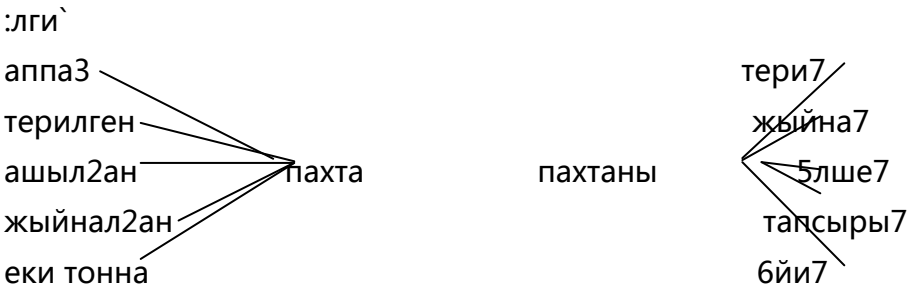

II бас3ыш. Бийик жай, жа2ымлы самал, ке4 дала, теректи еги7, с5з дизбеклеринен г1п 3ура4.

III бас3ыш. Тура3лы 81м еркин с5з дизбеклерин ажыраты4. Т6йе 6стинен ийт 3абы7, 3аба2ы 6йили7, су7ды 3айнаты7, ж6реги езили7, салмадан 5ти7, бел байла7, жип пенен байла7, ас3ар та7, бийик та7, тили ашшы, дузлы су7, мазалы 3а7ын 81м т.б.

IV бас3ыш. №оспа с5злерди 81м еркин с5з дизбеклерин ажыраты4.

Ая3 кийим, бас кийим, таза кийим, жу7ырып кели7, секирип 5ти7, т1кирарлап о3ы7, ша3ырып кели7, орнынан туры7, сыбырлап с5йле7, жалт 3ара7, торс ети7, темир 3азы3, темир д1р7аза.

2-qosımsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde **«Rotatsiya usili»** o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

- Talabani kritik ha`m analitik pikirlewge u`yretiw.
- Auditoriyag`a bir neshe nomerlengen ma`seleler qistiriladi. Ha`r bir kishi toparg`a (2-3) adam talqilaw ushin ha`m o`zinin` juwap variantin jaziw ushin 10 minut waqit beriledi. Talabalardin` jaqsi juwaplari joqari ball aladi. Soninan izbe-iz

aqirina shekem keyingi tapsirmalarg`a o`tedi. Soninan ha`rbir topardin` juwaplari birgelikte talqilanadi.

- Bul usil arqali qisqa waqit ishinde berilgen temanin barliq tiykarg`i bo`limleri boyinsha talabanin` bilimin tekseriwge boladi. Talaba o`zinin` ha`m basqalardin` juwaplarinin` tuwrilig`in talqilaw arqali o`zinin` kritik pikirlerin rawajlandiradi.

Misali: So`z dizbeklerinin` basqa birliklerden o`zgesheligin aniqlaw.

1-шыны2ы7. Г1птеги с5з дизбеклерин аны3ла4. Олардыӊ 3алай байланысып тур2анлы2ын т6синдири4.

Апрель айыны4 басы. №ыста2ы 3ат3ан музлар еле ерип питпеген. Оны4 6стине т6нги аяз бенен жу3а муз 3атты, жар3ырап тур. К6н жадырап шы2ып, жыллы самал еси7ге 3арады. *а7а тыны3. Сар2ыш тарт3ан жапыра3лар2а 3о4ыр г6зди4 хабары келип сол2ын тартса да, 3уяш тап жаз к6нлериндей 3ыздырма3та. К6нни4 ыссы болы7ына 3арамастан жола7шы сондай 3алы4 кийинген.

2-шыны2ы7. С5з дизбеклерин ата7ыш 81м фейил с5з дизбеклерине ажыраты4.

Г6лленген а7ыл, жол менен ж6ри7, д1рья жа2асына бары7, к5пти к5рген адам, бес 3абатлы жайлар, салыны ары7, бийик 3ырман, еки рет о3ы7, т1жирийбели му2аллим, 6лгили о3ы7шы, салманы 3азы7, келешек 8а33ында ойла7, к5п с5йле7, 1сте ж6ри7, ж6злеген 3ой, усы 3ыз, к5ркемлеп о3ы7, т1сирли с5з.

So`z dizbeklerin tallaw ta`rtibi

So`z dizbegin ga`pten bo`lip aliw.

1. So`z dizbeginin` da`slepki formasi.
2. So`z dizbeginin` duzilisi boyinsha turleri: *jay*, *qospa so`z dizbegi*.
3. Bag`indiriwshi ha`m bag`inin`qi component.
4. Grammatikaliq ma`nisi.
5. Bag`indiriwshi komponenttin` qaysi so`z shaqabinan boliwina qaray so`z dizbeginin` turi (atawish so`z dizbegi, feyil so`z dizbegi).
6. Komponentleri arasindag`i semantikaliq-sintaksislik qatnas.
7. Sintaksislik baylanistin` turleri: basqariw, jupkerlesiw, izafet.

U`lgisi: **Arqadan salqin samal esip tur.**
Salqin samal so`z dizbegi.

1. Jay so`z dizbegi.
2. Bag`indiriwshi – samal, bag`inin`qi – salqin.
3. Sintaksislik erkin so`z dizbegi.

4. Zat (samal) ha`m onin` belgisi (salqin).
5. Atawish so`z dizbegi, bag`indiriwshi component samal atliq so` shaqabi.
6. Atributivlik (ani`lawishliq) qatnas.
7. Bag`inin`qi baylanis-jupkerlesiw.

O3ы7 тапсырмалары

C5з дизбеклери

Тил-халы3ты4 бийба8а байлы2ы. Биз 5з ойымызды, пикирлеримизди тил ар3алы бас3а2а жеткеремиз. Бул ушын г1плерден пайдаланамыз. G1п с5злерди4, с5з дизбегини4 5з-ара байланыс3а т6скен избе-излик т1ртиби негизинде ж6зеге келеди. *1р 3андай дара м1нистеги с5злер сыя3лы, с5з дизбеги г1п д6зи7деги тийкар2ы материал болып есапланады. C5з дизбеги-бул синтаксислик категория. Сонлы3тан ол синтаксисти4 изертлейту2ын м1селелерини4 бири. Синтаксисти4 тийкар2ы бирликлерини4 бири с5з дизбеги болып есапланады. Тилимиздеги с5злер бир-бири менен 81р 3ыйлы байланыс3а т6седи. C5злерди4 бир-бири менен ба2ыны43ылы байланысы н1тийжесинде с5з дизбеги пайда болады.

Еки ямаса бир неше м1нили с5злерден д6зилип, ба2ыны43ылы байланыс н1тийжесинде бир грамматикалы3 п6тинлик, семантикалы3 м1ни билдирету2ын с5злерди4 топарын с5з дизбеги деймиз. Мысалы` китапты о3ы7, жас бала, жа2ымлы самал, ба2ды4 мий7еси 81м т.б.

C5з дизбеклеринде бир с5з бас3ары7шы (бас), ал 3ал2анлары ба2ыны43ы сы4ар болады. C5з дизбеги г1пти д6зи7 ушын тийкар2ы материал болып есапланады. #1леген с5з дизбеклеси7 ар3алы с5з дизбегин пайда ете бермейди. C5з дизбеклери тек грамматикалы3 жа3тан 2ана емес, ал м1нилик, логикалы3 жа3танда байланысады. M1селен, тере4 к5л, 3алы4 то2ай с5з дизбеклерин 3алы4 к5л, тере4 то2ай деп 5згерте алмаймыз.

Демек, с5з дизбеги м1нилик 81м грамматикалы3 жа3тан ба2ына байланыс3ан еки ямаса оннан да к5п толы3 м1нили с5злерди4 дизбегинен пайда бол2ан синтаксислик бирлик болып табылады.

C5злер бир м1нини билдирсе, с5з дизбеги е4 кеми толы3 м1нили еки с5зди4 синтаксислик байланысы7ынан пайда бол2ан 3оспа т6синикти а4латады. M1селен, белгили адам, жа2ымлы самал, алтын саат, г6лленген а7ыл 81м т.б.

Бул с5з дизбеклерини4 сы4арлары тек бир с5з емес, ал бас3а с5злер менен де дизбеклесип келеди. Мысалы` узын бала, жас бала, жа3сы бала, а3ыллы бала 81м т.б. т6ринде 5згерти7ге болады. Усы 5згешеликлерине 3арай тилимиздеги с5з дизбеклери еки т6рли болып келеди.

q. Еркин с5з дизбеклери.

w. Тура3лы с5з дизбеклери.

Gрамматикалы3 3урылысы жа2ынан еркин с5з дизбеги де, тура3лы с5з дизбеги де бирдей, ал семантикасы жа2ынан п6ткиллей пар3 3ылады. Сонлы3тан еркин с5з дизбеги-грамматикада, ал тура3лы с5з дизбеги лексикологияда 6йрениледи. Еркин с5з дизбеклеринде сы4арлары 5злерини4 лексикалы3 м1нилерин са3лап 3алады, ал тура3лы с5з дизбеклеринде сы4арларыны4 м1нилери 5згерип кетеди. Мысалы` жолдан шы2ы7, к5зин жумы7, белин байла7-еркин с5з дизбеклери жолдан шы2ы7-адасы7, алжасы7~ к5з жумы7-5ли7~ бел байла7-кириси7~ тили узын, тили 3ыс3а тура3лы с5з дизбеклери.

Тура3лы с5з дизбеклери таяр т6риндеги тарийхый д17ирлерде 31липлескен с5з дизбеклери. Мысалы` т6йе 6стинен ийт 3абы7, н1зер тасла7. Ийт 5лген жер 81м т.б. Буларды4 сы4арларын 5згерти7ге болмайды.

Тилимиздеги гейпара с5злер сырт3ы формасы жа2ынан с5з дизбегиндей болып к5ринеди, себеби олар д6зилиси жа2ынан с5з дизбегиндей еки 81м оннан да к5п с5злерди4 дизбегинен турады. Мысалы` темир жол, тас к5мир, жы2ылып 3алды, 3оян ж6рек, дем алы7, ат жа3лы 81м т.б. Бул 3оспа с5злер, себеби еки с5з дизбеклесип бир п6тин м1ни билдиреди. С5з дизбеклери арасында2ы синтаксислик байланыс, 3атнас аны3 сезилип турады, ал 3оспа с5злерде аны3 сезилмейди.

Солай етип, с5з дизбеги кеминде еки м1нили с5зди4 грамматикалы3 жа3тан бириги7и ар3алы ж6зеге келеди. Оны4 тийкар2ы белгиси еки м1нили с5з бир-бири менен ба2ыны43ылы байланысады. С5з дизбеги номинатив хызмет ат3арады.

#ара3алпа3 тилинде с5з дизбеклерини4 бире7и ба2ындыры7шы сы4ары, ал екинши ба2ыны7шы сы4ары болып келеди. С5з дизбеклерини4 ба2ындыры7шы сы4ары бир де ата7ыш с5злерден, бир де фейил с5злерден болып келеди. С5з дизбеклерини4 3урамында2ы ба2ындыры7шы с5зди4 лексикалы3 грамматикалы3 белгилерине 3арай, ба2ындыры7шы с5зди4 3айсы с5з ша3абынан болы7ына 3арай с5з дизбеклери ата7ыш с5з дизбеклери 81м фейил с5з дизбеклери болып екиге б5линеди.

С5з дизбеклерини4 е4 к5п т6ри ата7ыш с5з дизбеклери. Ата7ыш с5з дизбегинде ата7ыш с5злер бар3улла ба2ындыры7шы сы4ар болады да, ал ата7ыш с5злер менен м1нилик байланыста 3олланылату2ын с5злер ба2ыны7шы сы4ар болып келеди.

#ара3алпа3 тилинде ата7ыш с5з дизбегини4 ба2ындыры7шы сы4ары сыпатында ата7ыш с5злерден к5бинесе атлы3 с5злер болып келеди. Ал ба2ыны7шы сы4ар сыпатында атлы3 81м атлы3лас3ан келбетлик, санлы3,

келбетлик фейил, алмасы3, р17иш 81м т.б. с5злер байланысып келеди. Мысалы, сулы7 3ыз, бес китап, бул жай, к5п адам.

Булардан бас3а да ата7ыш с5з дизбеклерини4 бас3а с5з ша3арларыны4 ба2ындыры7шы сы4ар сыпатында 3олланылату2ын т6рлери ушырасады. Мысалы` шы2армадан 6зинди, тилге итибар, 71деге опадар, то2ай2а бай, палдан шийрин, былтыр2ыдан ерте 81м т.б. т6рлери 3олланылады.

Фейил с5з дизбеклери-с5з дизбеклерини4 е4 6лкен бир т6ри. Фейил с5злер с5з дизбеклерини4 3урамында ба2ындыры7шы сы4ар сыпатында 3олланылып фейил с5з дизбегин д6зеди. Фейил с5злер бас3а с5злерди бас3ары7 у3ыбына ийе. Сонлы3тан фейил с5з дизбеклерини4 к5пшилиги бас3а с5з ша3апларын бас3ары7 тийкарында д6зилген. Мысалы, тез ж6ри7, 1сте с5йле7, ерте кели7, жа3сы о3ы7, 5нимли исле7, 2ырра 3айты7, мырс-мырс к6ли7.

Солай етип, с5з дизбеклери г1п д6зи7деги тийкар2ы материал болып есапланады. Ата7ыш 81м фейил с5з дизбеклери де тилимизде актив 3олланылады.

Sorawlar

1. So’z dizbegi qanday so’zlerden du’ziledi?
2. So’z dizbeginin’ qospa so’z ha’m turaqlı dizbeкlerinen ayırmashılıg’ı qanday?
3. So’z dizbegi bas so’zinin’ bildiriliwine qaray neshege bo’linedi? Olardı atap кo’rsetin’.
4. So’z dizbeкlerinin’ ma’nilik qatnasları qanday? Olarg’a mısallar кeltirin’.

!дебиятлар

q. Н.А.Баскаков. Словосочетания в каракалпакском языке. Каракалпакский язык Т. III. Нукус, qooe

w. Е.Д17енов. *1зирги 3ара3алпа3 тилиндеги с5з дизбеклери. Н5кис, qou**e**.

e. Е.Д17енов. #ара3алпа3 тилиндеги фейил с5з дизбеклери 81м д6зили7 жоллары. Н5кис, qoiy.

r. *1зирги 3ара3алпа3 тили (синтаксис). Н5кис, qooy.

t. *1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилини4 грамматикасы. Н5кис, qoow.

A`MELIY SABAQTIN` MODULI

Tema	**Jay ga'plerdin` tu`rleri.**

A`meliy sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	a`meliy sabaq
A`meliy sabaqtin` rejesi	1. Ga'ptin' mazmunı boyınsha tu'rleri. 2. Xabar ga`p. 3. Soraw ga`p. 4. Buyriq ga`p. 5. U`ndew ga`p. 6. Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Shinig`iwlardi orinlaw ko`nlikpelerin rawajlandiriw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Shinig`iwlardin` orinlaniwin ta`rtipli tu`rde ko`rsetip beredi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*

Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, **«Almalar»** usili
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (10minut)	1.1. A`meliy sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. *(Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. **«Almalar usili»** metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Shinig`iwlar arqali ga`ptin` mazmuni boyinsha turleri, bolimli, bolimsiz ga`pler aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw. 2.6. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2. Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-**qosımsha**

<u>Topar menen islesiw qag'ıydaları</u>

Topar ag'zalarının' h'a'r biri:

-o'z sherikleslerinin' pikirin h'u'rmet etiwi lazım.

-berilgen tapsırmalar boyınsha birgelikte h'a'm juwapkershilik penen islew kerek;

-o'zlerine ja'rdem kerek bolsa, sorap aladı;

-ja'rdem sorag'anlarg'a ko'meklesiw lazım;

-toparlardı bah'alaw barısında qatnasıwı kerek;

-«Biz birge bolamız» qag'ıydasın biliwi sha'rt;

2-qosımsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde **«Almalar» usili** o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

O`tkeriw usili:

- Vatmang`a u`lken alma teregin sog`in ha`m almalardi sizin`. Almalar u`lken boliwi yaki og`an 4-5 qatar so`zler jaylasiwi (12-15 sm) kerek. Almalardi boyan` ha`m ortadan bo`lin`. Almalardi bo`lgende, bo`lingen jeri bir-birinen ayirilip turiwi kerek.
- Almanin` yarim bo`legine temag`a say soraw jazin`. Ekinshi yarimina duris juwap jaziladi. Ha`mmesin aralastirip, qatnasiwshilarg`a birewden aliwin soran`.
- Soraw jaziwin alg`an adamg`a jaziwin dawis penen oqiwin soranin`. O`zinde duris juwap bar degen qatnasiwshi juwabin dawislap oqiwi kerek. Basqalar bul juwabqa qosilaman, soran`. Eger duris juwab berdi dese, eki ta`rep almalarin tirkestirip, salistirip ko`riwi kerek, eger sa`ykes kelse juwap duris.
- Qosimsha: Siz qa`legen formada figuralar islewin`iz mu`mkin ( geometriyaliq figuralar, ju`rekshe, paliz o`nimleri, miyweler h.t.b) sha`rti, so`zler 2-6 qatarg`a aniq jaylasiwi kerek.

1-шыны2ы7. Жай г1плерди4 мазмуны бойынша т6рлерин ажыраты4. Г1плерди4 грамматикалы3 81м интонациялы3 5згешеликлерин т6синдирип бери4.

Келгенине бир-еки к6н болып 3ал2ан болса да, Асан №асым менен ашылысып с5йлескен жо3 еди. Асан оны4 менен с5йлескиси келди.

-Кеше бизлерди 3атты 3ор3ытып жиберди4 2ой, а2а,- деди Асан. Бирден ес-т6си4ди билмей 3алды4. -Гейде сондай болады.

- Ана7 Есназаров деген жигит кими4из еди? А2айни4из бе?

- Я3, достым еди. О2ан не болды?

- *ешн1рсе м1зи айтып отырман д1 (К.М.).

- Атты к5тер, аттыЁ - деп М5мин Ораз3улды ну3ып жиберди.

- ШешЁ-деп буйырды М5мин. Шеш деймен мен са2анЁ (Ш.А.).

2-шыны2ы7. Г1плерди болымлы 81м болымсыз г1плерге ажыраты4.

Жан-жа3 мийдей та3ырлы3. Алды жап-жасыл пишен аралас жы42ыллы3 (Ш.С.). Ананы4 айт3аны келгей, 3ызым, бахытлы бол2айса4 (А.С.). Билимсиз адам2а дослы3 етпе (№абуснама). Ана7 шо3 теректи4 пахтасын к5рмедик 2о? (Ш.С.). Ол жыллар бизге да а4сат бол2ан жо3 (Ш.С.). Базарбайды да 3ут3аража3 емес (Ш.С.). Машинаны4 бузыл2ан жерин таппай да, ж6ргизбей де 3оймайды (Ш.С.). -Епке кележа3 па? -Келтирмей 3оямыз ба? -:йге 3айтып баратырман. -№айтып бопса4 (Ш.С.).

Tapsirma: **Bolimsizliq ma`ni bildiriwshi –ma|-me formalari, joq, emes so`zleri menen bolimsiz ga`plerge misallar keltirin`.**

Jay ga`plerdi tallaw ta`rtibi

1. Ga`ptin` mazmuni boyinsha tu`rleri (xabar, soraw, u`ndew, buyriq). Ha`r bir ga`tin` mazmuni ha`m grammatikaliq o`zgeshelikleri.
2. Ga`ptin` bas ag`zalarinin` qatnasina qaray turleri (bir bas ag`zali ha`m eki bas ag`zali): baslawish qurami ha`m bayanlawish qurami.
3. Ga`ptin` grammatikaliq tiykari.
4. Ekinshi da`rejeli ag`zalardin` qatnasina qaray turleri (keneytilgen ha`m ken`eytilmegen).
5. Ga`pti du`ziwdegi za`ru`r ag`zalardin` qatnasina qaray tu`rleri (toliq ha`m toliq emes ga`pler, toliq emes ga`plerdin` tu`rleri).
6. Ga`ptin` modalliqqa qatnasina qaray turleri: bolimli (tastiyiqlaniwshi), bolimsiz (biykarlawshi).
7. Gapte sintaksislik baylanisqa tuspeytug`in qaratpa ha` kiris ag`zalar, kiris ga`pler.
8. Ga`ptegi ayirimlang`an, birgelkili ha` ken`eytilgen ag`zalardi aniqlaw.

Irkilis belgileri.

Jay ga`plerdi tallaw u`lgisi

1. Arqadan jang`a jag`imli salqin samal esip tur.

Xabar ga`p, xabar mazmuninda aytilg`an.
Eki bas ag`zali ga`p: baslawish – samal, bayanlawish – esip tur.
Baslawish qurami – jang`a jag`imli salqin samal; bayanlawish qurami – arqadan esip tur, arqadan – pu`tin ga`pke qatnasli determinant ag`za.
Grammatikaliq tiykari – samal esip tur.
Ken`eytilgen ga`p, ga`pte ekinshi da`rejeli ag`zalar, arqadan – pisiqlawish, jang`a jag`imli salqin – aniqlawish qatnasqan.
Toliq ga`p, bolimli (tastiyiqlawshi) ga`p, is-ha`rekettin` orinlang`ani – esip tur bolimli feyili menen an`latilg`an.
Ga`pte qaratpa, kiris ag`zalar joq. Ga`ptin` xabar ga`p boliwina baylanisli noqat belgisi qoyilg`an.

О3ы7 тапсырмалары

Жай г1плерди4 мазмуны бойынша т6рлери

G1пти4 коммуникативлик категориясы оны айтылы7 ма3сетине 3арай т6рлеринде 5з ишине алады. *1р бир г1пте белгили бир пикир менен бирге с5йле7шини4 ма3сети де аны3 к5ринеди. Мысалы` Саба3 басланды (хабар). Саба3 басланды ма? (сора7). Ата4ды ша3ыр (буйры3). Ала3ай атам келдиЁ (6нде7). Мысаллардан к5ргенимиздей 81р бир г1п айтыл2анда белгили бир

ма3сет н1зерде тутылады. Мине усы 5згешелигине 3арай г1рлер хабар, сора7, буйры3, 6нде7 г1плер болып б5линеди. Г1пти4 бул т6рлери мазмуны жа2ынан 81р 3ыйлы болы7ы менен бирге интонациялы3 81м грамматикалы3 5згешеликлерге ийе болады.

Хабар г1плер. Хабар г1плер 3андай да бир 7а3ыя, 81дийсе 8а33ында хабар бери7, тастыйы3ла7 ушын 3олланылады. Мысалы` Тастай 3ара42ы т6н. Ар3задан уй3тып 3ар борайды. Жерди4 бети а3 3а2аздай а3. Хабар г1плер бир неше модальлы3 мазмунды билдирип келеди.

Айырым жа2дайда хабар, мазмунын 7а3ияны4 болы7 болма7ын аны3 екенлигин билдирсе, айырым 7а3ытларда г6ман, шамала7, арзы7, тилек 81м т.б. мазмунларды билдирип келеди.

Хабар г1плер т5мендеги грамматикалы3 81м интонациялы3 5згешеликке ийе болады.

q. G1пти4 бул т6ри хабар интонациясына ийе болады. Бундай г1плерде да7ыс тол3ыны г1пти4 басында к5терилип а3ырында п1сейеди. Е4 кейинги с5з п1с айтылады. Мысалы` Та4 атты. *1ммемиз жумысларымыз2а кеттик.

w. Хабар г1плерде г1п а2залары белгили бир т1ртипте орналас3ан болады.

e. Хабар г1плерди4 баянла7ышы фейилди4 айтылы7 мейил формаларына 81м ата7ыш с5злерден болады.

Сора7 г1плер. Сора7 г1плер с5йле7шиге белгисиз бол2ан бир н1рсе, 81дийсе 8а33ында били7 аны3ла7 ушын 3олланылады 81м сол ту7ралы ма2лы7мат алы7 ушын жу7ап талап етеди.

Мысалы` - Алды4ызда2ы к5ринген сизи4 а7ыл емес пе?

- Бизи4 а7ыл.

- Ана7 мектеп пе?

- А7а.

Сора7 г1плер меншиклик 5згешеликлерге байланыслы 81р 3ыйлы болады. Айырым жа2дайларда тек сора7ды (А2ам 6йдеме Сен 3айда баратырса4?

Сора7 г1плерди4 ишинде жу7ап талап етпейту2ын т6рлери де ушырасады. Сонлы3тан сора7 г1плер аны3 сора7 г1плер 81м риторикалы3 сора7 г1плер болып б5линеди.

Риторикалы3 сора7 г1плер жу7ап талап етпейди. Бундай г1плер пикирди 5ткирлестирип береди 81м 81р 3ыйлы эмоциональ м1ни 5згешеликке ийе болады. Та4ланы7, 21зеплени7, т1ш7ишлени7, г6ман, шамала7 мазмунын билдиреди. Мысалы` №1йтейин мени4 3олымнан не келеди? Арал те4изини4 т12дирине кимни4 жаны ашымайды? Б181р айында 8а7а райына исенип болама? О т1биятЁ Не деген са3ыйса4?Ё

Сора7 г1плер т5мендеги грамматикалы3 3ураллар ж1рдеминде д6зиледи. %зине т1н грамматикалы3 81м интонациялы3 5згешеликке ийе болады.

q. Ма/ме, ба/бе, ше, мы/ми. Сора7 жанапай менен.

w. Сора7 алмасы3лары ар3алы

e. Сора7 интонациясы ар3алы да сора7 г1плер жасалады. Сора7 г1пти4 бул т6ринде сора7 жанапайлары, сора7 алмасы3лары 3атнаспады. Интонация ар3алы сора7 мазмуны а4латылады. Мысалы`

- Аты4ыз?
- Алтынай.

Сора7 г1плер а4латату2ын мазмунына 3арай сора7-хабар (ондайлар адам жанына 3алай т6сингин), сора7 буйры3 (Еситип турса4 ба, я жо3 па?) г1плер болып б5линеди.

Буйры3 г1плер. Буйры3 г1плер ты4ла7шыны бирер н1рсеге ямаса бирер исти орынла72а буйры3, м1жб6рле7, тилек, 5тиниш сыя3лы мазмунды билдиреди.

Буйры3 мазмуны бас3ары7, 3атты буйыры7, жалыны7, 5тиниш, рухсат, ша3ыры7, м1сл181т, ке4ес сыя3лы 81р 3ыйлы к5ринисте болады.

Мысалы` Тезирек бар (буйыры7).

Тезирек барса4шы (м1жб6рле7).

Ма2ан с5з бери4 (5тиниш).

Буйры3 г1плер т5мендеги грамматикалы3, интонациялы3 5згешеликлерге ийе болады.

q. Г1пти4 бул т6ри буйры3 интонациясына ийе болады.

- Босат жигитлердиЁ
- №ыс3арты4-аЁ

w. Буйры3 г1плерди4 баянла7ышлары к5бинесе буйры3 мейилди4 w- бет формасында болады.

Мысалы` Балалары4а к5з 3ула3 бол

:стилерине кийим-кеншек 1пер

Тилек мейилини4 I бет форасында келгенде тилек 5тиништи билдиреди. Мысалы` Жерлерди су72ары7ды тез 81м сапалы 5ткерейик

e. Буйры3 мейилини4 III бет формасында келгенде бury3 мазмунын билдиреди. Мысалы` Жетистирилегн 5нимлер зая болмасынЁ Жумыста 3ата4 т1ртип орнатылсын

r. Аны3лы3, ш1рт мейиллеринен болады. Мысалы` Базар2а барып келсе. Мени4 айт3анларымды ты4ласа4шы

- Ж6ри4 кеттик.

t. Буйры3 г1плерди4 3урамында к5бинесе 3аратпа а2залар болады. Мысалы` ДийханларЁ Жерлерди егиске таярла4

y. Интонаиця ар3алы буйры3 мазмун а4латылады. Ал2а. Ал2а. *1мме майдан2а.

:нде7 г1плер. G1плер эмоциональ 5згешелигине 3арай эмиоционал 81м эмоционал 81м эмоциональ емес г1плер болып б5линеди. Хабар, сора7, буйры3 г1плер эмоционал емес г1плер ал 6нде7 г1плер эмоционал г1плер болады.

:нде7 г1плер пикирди к6шли эмоционал сезимлер менен билдиреди 81м п1тли интонация менен айтылады. :нде7 г1плер эмоционал 3атнасты билдиреди. Бундай г1плер 3у7аны7, та4ланы7, 21зеплени7, к6йини7 сыя3лы эмоционал сезимлерди билдиреди. Мысалы` *ай-8ай ту7ыл2ан жерди4 самалын-ай. ?ай, б1ракалла, аман-есен елге 3айтыпса4. :нде7 г1плерди4 мазмуны т5мендегише болады. Пах, б181р самалыны4 жа2ымлысын-ай. Б1ракалла. Иске с1т балаларым. w. №у7аны7, с6йини7. С6йинши, шеше, с6йинши, бала4 келдиЁ e. %кини7, к6йини7, 21зеплени7. Аста7пырлла бала. *ай7ан екенсе4 барып тур2ан. r. №ыйналы7, 3апаланы7, жек к5ри7. Ах, Жаббарберген, Жаббарберген. №андай жигит еди4-а. t. !рман, к6лки, кемсити7. %мир та2ы бир айналып келсе 1рмансыз жасар едим-а. y. №утлы3ла7, с1лемлеси7. Ассала7ма 1лийкум а3са3аллар. u. Ша3ыры3, с6рен. Жасасын парахатшылы3. Жасасын халы3лар дослы2ы.

:нде7 г1плерди4 3урамында та4ла3, жанапай с5злер жийи 3олланылады. :нде7 г1плер жо3ары интонация менен айтылады.

№ада2ала7 ушын сора7лар

q. G1п дегенимиз не

w. G1пти4 тийкар2ы белгилери 3андай

e. Жай г1плерди4 т6рлери

r. Хабар г1плерди4 грамматикалы3 81м интонациялы3 5згешелиги неде

t. Сора7 г1плер 3андай грамматикалы3 3урал ар3алы д6зиледи

y. Буйры3 г1плер 3алай д6зиледи 81м 3андай грамматикалы3, интонациялы3 5згешелиги бар

u. :нде7 г1плер 3андай мазмунды билдиреди

i. :нде7 г1плер 3андай грамматикалы3 3ураллар ж1рдеминде д6зиледи Интонациялы3 5згешелигин т6синдири4.

9. Bolımlı-bolımsız ga’plerdin’ ga’p du’ziwge qatnası qanday?

!дебиятлар

q. *1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилини4 грамматикасы. H5кис, qoow.

w. *1зирги 3ара3алпа3 тили. Синтаксис. H5кис, qooy.

e. Махмудов Н., Нурманов А. %збек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, qoot.

A`MELIY SABAQTIN` MODULI

Tema	**Ga’ptin’ bas ag’zaları**

A`meliy sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	a`meliy sabaq
A`meliy sabaqtin` rejesi	1. Ga’p ag’zaları tuwralı tu’sinik. 2. Ga’ptin’ bas ag’zaları. 3. Baslawish ham onin bildiriliwi. 4. Bayanlawish ham onin turleri. 5. Baslawish ha`m bayanlawishtin` baylanisiw usillari.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Shinig`iwlardi orinlaw ko`nlikpelerin rawajlandiriw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Shinig`iwlardin` orinlaniwin ta`rtipli tu`rde ko`rsetip beredi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, “**Galereya boyinsha tur”** metodi
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (10 minut)	1.1. A`meliy sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. *(Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. “**Galereya boyinsha tur”** metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Shinig`iwlar arqali ga`ptin` bas ag`zalari, baslawish ha`m bayanlawishlar aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosımsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde «**Galereya boyinsha tur**» metodi o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

- Ko`rsetilgen mashqala boyinsha talabalardin` biliminin` jetkilikli ekenligin aniqlaw ha`m mag`liwmatti kritik bahalawg`a u`yretiw.
- Talabalar aylanba tu`rde otirg`iziladi: kishi toparlarg`a bo`linedi. Ha`rbir kishi toparg`a bir mashqala berilip, olar jazba tu`rde 10 minut dawaminda sheshimin tayarlaydi ha`m soninan bir-birinin` ma`seleleri menen almasadi. Alding`i topardin` jibergen qa`teshilikleri ha`m juwaplarg`a kirgizilgen kosimshalar barliq studentler ta`repinen talqilanadi ha`m aqirg`i juwap variantlari qabil etiledi.

“Galereyalar boyinsha tur” talabalardan ha`dden tis diqqatli boliwdi ha`m usi bo`lim boyinsha jaqsi teoriyaliq bilimdi talap etedi. “Galereya boyisha tur” usilin kishi toparlarda bir mashqalani sheshiw flipkartalarda, taxtag`a juwaplarin ildiriw arqali a`melge asirsa boladi.

1-шыны2ы7. Г1пти4 бас а2заларын ажыраты4. Басла7ышты4 3айсы с5з ша3абынан а4латыл2анын айтып бери4.

Ыссы жаз басланды (Т.№.). Сапарг6лди4 1кеси орасан а3 ке7ил, мийирман адам екен. Жа3сыны4 жа3сылы2ы 81р жерде алды4нан шы2ады, жаманны4 жаманлы2ы тар жерде ал3ымы4нан асады (Т.№.). !лий к6т1 тымыры3 адам еди. Жа3сы нийетли жола7шы шы2ар к6ннен д1м етеди (Т.№.). К5римлик айты7шы бала келиншекке а7ылды4 белгили адамларын таныстыры72а 3арады (Т.№.). Усы-бизи4 6й. %зи ж6д1 бир 3атал адам болды.

2-шыны2ы7. Баянла7ышты4 3айсы с5з ша3абынан а4латыл2анын аны3ла4. Ата7ыш 81м фейил баянла7ышларды4 5згешелигин т6синдири4.

*1р кимни4 5з билгени ишинде (Т.№.). Жумаг6лди4 к5зи илинер емес. Ба2даг6лди4 минези бир к6нде 5згерди. Бундай орталы3та а3 ке7ил, п1к нийетли адамны4 жаса7ы 3ыйын. Ана - бул 1лемдеги е4 н1зик, е4 3атал 81м шыдамлы, барлы3 7а3ытта 8а3ый3атшыл 81м к6шли инсан (Т.№.). Китап адам2а е4 сады3, е4 дана е4 дил7ар дос (Т.№.).

Ga`p ag`zalarin tallaw ta`rtibi

1. Ga`ptin` bas ag`zalarinin` grammatikaliq tiykarin tabiw; eki bas ag`zali ga`plerde baslawish ha`m bayanlawishti, bir bas ag`zali ga`plerde tiykarg`i bas ag`zani tabiw.

2. Baslawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, du`zilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen), ga`ptegi orin ta`rtibi.

3. Bayanlawish, onin` an`latiliwi, qaysi so`z shaqabinan an`latilg`anlig`ina qaray turleri (feyil bayanlawish, atawish bayanlawish) grammatikaliq formasi, du`zilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen), ga`ptegi orni.

4. Baslawish penen bayanlawishtin` kelisiwi.

5. Ekinshi da`rejeli ag`zalar (aniqlawish, toliqlawish, pisiqlawish). Baslawishqa qatnasli ag`zalar, bayanlawishqa qatnasli ag`zalar.

6. Toliqlawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, sorawi, ga`pte qaysi ag`zag`a baylanisli ekenligi, seplik formalari yaki ko`mekshi so`zler arqali an`latiliwi, tuwra ha`m qiya toliqlawish, qurilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen).

7. Aniqlawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, sorawi, baylanisiw usilina qaray turleri (jupkerlesiwshi ha`m izafetlik aniqlawishlar), qurilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen).

8. Pisiqlawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, sorawi, turleri (waqit, orin, sin, sebep, maqset, mug`dar-da`reje, sha`rt, qarsilas) qurilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen).

9. Sintaksislik baylanisqa tuspeytug`in ag`zalar (qaratpa, kiris ag`za, kiris ga`pler).

Ga`p ag`zalarina tallaw u`lgisi

Men jaqinda mektepte birge oqig`an dostim menen ushirastim.

Ga`ptin` bas ag`zalari - Men ushirastim, men - baslawish, betlik almasig`inan an`latilg`an, sorawi - kim? Ataw seplik formasinda, jay baslawish, tuwra ta`rtip, bayanlawishtan aldin kelgen; ushirastim - bayanlawish, feyil bayanlawish, sorawi - ne qildim? - jay bayanlawish, tuwra ta`rtip, baslawishtan keyin kelgen, baslawish penen bayanlawish birinshi bet, birlik sanda, kelisiw usili menen baylanisqan, bayanlawish qurami - jaqinda mektepte birge oqig`an dostim menen ushirastim; dostim menen - toliqlawish, atliq ha`m ko`mekshi so`zdin` dizbeklesiwinen an`latilg`an, qiya toliqlawish, sorawi - kim menen? jay toliqlawish, tuwra ta`rtip bayanlawishtan aldin kelgen.

mektepte birge oqig`an - aniqlawish, ken`eytilgen aniqlawish, kelbetlik feyil toplaminan du`zilgen, sorawi-qaysi? toliqlawish ag`zadan aldin kelgen, jupkerlesiwshi aniqlawish: jaqinda-pisiqlawish, waqit pisiqlawish, ra`wish so`z shaqabinan an`latilg`an, sorawi-qashan? jay pisiqlawish, tuwra ta`rtip, bayanlawishtan aldin kelgen.

О3ы7 тапсырмалары

Басла7ыш 81м баянла7ыш, олардың а4латылы7ы

Басла7ыш 3айсы с5з ша3абынан болмасын, 3андай м1ни а4латпастан ол ата7 сеплигинде турады. Ата7 сеплигини4 формасы басла7ышты4 г1пте тийкар2ы орнын белгиле7ши грамматикалы3 к5рсеткиш.

Басла7ыш хызметинде келету2ын тийкарынан атлы3лар 81м субстантивлескен с5з ша3аплары, алмасы3лар. Сондай-а3, 81рекет атын билдирету2ын фейил с5злер де г1пте басла7ыш болып келеди.

Басла7ыш г1пте т5мендеги с5з ша3аплары ар3алы билдириледи. q. Атлы3 с5злерден бол2ан басла7ыш`

Жумаг6л Кегейлини4 бойына 3арай ж6рди. Пахта-халы3 байлы2ы.

w. Алмасы3 с5з ша3абынан бол2ан басла7ыш. Олар т5рт атты алып кетти. Мына7-Хожак5л, ана7-!ми7д1рья. *1ммемиз дала2а шы3ты3.

e. Келбетлик ар3алы билдирилген басла7ыш. ^лкени он жаста, кишкенеси сегизде. ^йге келгенлерди4 сары сынлысы мени4 дайым. М1рт майданда белгили.

r. Санлы3 ар3алы билдириле7и`

Жети екиге б5линбейди. Бире7и 6й тазалайды, екиншиси а73ат писиреди.

t. *1рекет аты фейили басла7ыш хызметинде келеди. Демалы7-денса7лы33а пайдалы. А73ат писири7, кир жу7ы7 к6нделикли жумысымыз.

y. Келбетлик фейил ата7 сеплигинде турып атлы3 хызметинде келгенде басла7ыш болады. Ж6рген д1рья, отыр2ан бойра. Отыр2анлар жалт 3арады. #ыймылда2ан 3ыр асар.

u. Р17иш с5злер ар3алы билдириледи. К5п 3ор3ытады, тере4 батырады. Б6гин байрам, ерте4-демалыс к6ни. Жал3а7ды4 ерте4и та7сылмайды.

і. Та4ла3 с5злерден` Адамларды4 япырмайы жаман. Уза3тан ура еситилди.

о. Еликле7иш с5злерден де болады. Г6лдир-салдыр то3та7сыз еситилип турар еди. Бул 7а3ытта ш5желерди4 ш6йик-ш6йки де тын2ан еди.

q0. Бар 81м жо3 с5злери басла7ыш хызметинде 3олланылады.

Бар бире7ин сояды, жо3 еке7ин сояды. Бар барын береди, жо3 несин береди.

Басла7ышлар д6зилисине 3арай дара, 3осра, ке4ейтилген басла7ыш болып 6шке б5линеди. Жеке с5злерден бол2ан басла7ышлар дара а2за болады. Еки ямаса бир неше с5зден бол2ан басла7ышлар 3оспа басла7ыш болады.

Мысалы, {Еркин #ара3алпа3стан} газетасы бизи4 е4 с6йикли газетамыз. Сол а7ылда Ерназар уста деген бир киси бар еди. Олар 6ше7и бирге келген. Адаспастан жал2ыз 5зи а7ылды та7ып алырты.

Ке4ейтилген басла7ышлар фейил торламларынан болады. Мысалы, Жерди4 з6р11тлилигин арттыры7- бас 7азыйпа. Тырналарды4 ерте кели7и-жа3сылы3ты4 нышаны.

G1пте айырым жа2дайларда басла7ыш болма7ы да м6мкин. Т5мендеги жа2дайларда басла7ыш болма7ы да м6мкин.

q. Аны3лы3 мейил формасында2ы баянла7ышлар 8а3ый3ый бол2ан, болып атыр2ан яки болату2ын 81дийселерди баянлайды. Мысалы, Олар жерлерди тегиследи. Салмадан су7 а2ып тур. w. Буйры3, тилек мейилиндеги фейиллер ар3алы а4латыл2анда буйыры7, 5тиниш, тилек сыя3лы м1нилерди а4латады. Мысалы, Бар, ата4ды ша3ырып кел. Бизлер бир ойласып алайы3.

е. Ш1рт мейилинен бол2ан фейил баянла7ыш к5бинесе ба2ыны43ылы 3оспа г1пти4 ба2ыны43ы г1пини4 баянла7ышы болып келеди. Мысалы, Шешеннен шешен шы3са, а7зы-басы жыбыр-жыбыр. Апам келсе, бизлер кетемиз.

Егер жай г1пти4 баянла7ышы болып келсе тилек, 5тиниш м1нилерин билдиреди. Мысалы, Университетти табыслы тамамласам. Жасларды т1рбияла72а 5з 6лесимди 3оссам.

r. Келбетлик фейиллерден бол2ан баянла7ыш. Мысалы, Есикти4 алдына г6ллер егилген. Жайлар сулы7 етип салын2ан.

t. *ал фейил формасында2ы баянла7ышлар. Жапта2ы музлар ерипти. Сен келгенше, бизлер к6те турамыз.

y. *1рекет аты фейиллер баянла7ыш хызметинде келеди. Мысалы, Оны4 7азыйпасы салыны ары7, т6йекле7. Н5кис 3аласы г6лленбекте.

Ата7ыш баянла7ыш. *Бундай баянла7ышлар фейилден бас3а с5з ша3арлары ар3алы билдириледи.*

q. Баянла7ышлар атлы3тан бол2анда басла7ышты4 ким, не екенлигин, к1сибин, орнын билдиреди. Мысалы, %збекстан Республикасыны4 пайтахты-Ташкент. Ташкент сулы7 3ала. Мен студентпен. А2ам му2аллим. *1мме атызда.

w. Баянла7ышлар келбетликлерден де болады. Келбетлик предметти4 белгисин билдирету2ын бол2анлы3тан келбетликтен бол2ан баянла7ышлар предметти4 предикатив белгисин билдиреди. Мысалы, Су7 тыны3. К5л тере4. Та42ы таза 8а7а да майдай жа2ымлы.

e. Санлы3тан бол2ан баянла7ышлар. ^йге келгенлер-6ше7. Оны4 жасы отызларда. Б6гин-а3ырап айыны4 сегизи.

r. Алмасы3тан бол2ан баянла7ышлар. Бетлик, 5злик, силте7, сора7 алмасы3лары баянла7ыш хызметинде 3олланылады. Мысалы, Нурлыбайды4 улы да, 3ызы да усы. %мирини4 жал2асы сен. Буларды4 барлы2ын таярла2ан 5зим. Сен кимсе4? Бала4 3айда?

t. Р17иштен бол2ан баянла7ышлар` Барлы3 р17ишлер баянла7ыш 7азыйпасында келе бермейди. &а3ыт, орын, му2дар-д1реже р17ишлер баянла7ыш болады. Мысалы, Жасы 6лкенлер иште, балалар сыртта. Жумыс к5п, адам аз. Дем алату2ын к6н-ерте4.

y. Еликле7иш с5злерден а4латыл2ан баянла7ышлар. !тирап жым-жырт. ^сти басы малпа3-салпа3. ^йди4 иши улышу7-3ум2ы7ыт.

u. Модаль с5злерден бол2ан баянла7ышлар. Мысалы, Мектебимизге компьютер керек. Н1м1рт жигит неге д1рк1р.

i. Бар 81м жо3 с5злери баянла7ыш болып келеди. ^йде а2ам бар, апам жо3. А7ылымызда 6лкен к5л бар.

o. Ата7ыш с5злерге ники // дики 3осымталары жал2анып г1пте баянла7ыш хызметинде 3олланылады 81м затты4 кимге тийислилигин билдиреди. Мысалы, Китап меники. К5йлек С1лийманики.

Баянла7ышлар д6зилиси бойынша дара, 3оспа, ке4ейтилген а2за болып келеди.

#оспа баянла7ышлар 3оспа фейиллерден, ата7ыш с5злер менен фейиллерди4 дизбеклеси7инен, к5мекши фейиллерди4 дизбеклеси7инен болады.

q. Ата7ыш с5злер менен фейиллерди4 дизбеклеси7инен 3оспа баянла7ышлар а4латылады. Мысалы, *а7а сал3ын тартты. Атызда жумыс исле7ди жа3сы к5ремен. Иним му2аллим болып ислейди.

w. #оспа фейиллерден` Шы2арманы жазып болдым. Балалар 3осы3 айтты. Бизлерди жа3сы к6тип алды.

e. Еликле7ишлер менен фейиллерди4 дизбеклеси7инен` !тирап жар3 ете 3алды. Тосыннан шы33ан сеске селк ете 3алдым. А7ыл иши тым-тырыс болды.

r. Фразеологиялы3 с5з дизбеклери г1пте бир а2за 3оспа баянла7ыш болады. Мысалы, Ол 3ыз2а н1зер таслады. Бул г1пти еситир т5бе шашы тик турды. Олар биротала ала жипти кесисти.

t. Ата7ыш с5злер модаль с5злерди4 дизбеклеси7инен` Бул жигит агроном шы2ар. Киятыр2ан му2аллим болы7ы м6мкин.

y. Ата7ыш с5злерди4 дизбеклеси7инен` Пахта-халы3 байлы2ы. То2ай а7ылды4 ар2ы шетинде.

Ке4ейтилген баянла7ышлар фейил топламларынан болады.

Бизи4 7азыйпамыз -&атанымыз2а хызмет ети7.

#ада2ала7 ушын сора7лар

q. Басла7ыш не ушын бас а2за болады

w. Басла7ыш 3айсы с5з ша3апларынан билдириледи

e. №оспа 81м ке4ейтилген басла7ышлар2а мысаллар келтири4.

r. Баянла7ыш не ушын бас а2за болады

t. Фейил баянла7ышты4 ата7ыш баянла7ыштан 5згешелиги неде

y. Басла7ыш 81м баянла7ышты4 келиси7 усылында байланысы7ын т6синдири4.

!дебиятлар

q. *1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилини4 грамматикасы. Н5кис, qoow.

w. *1зирги 3ара3алпа3 тили. Синтаксис. Н5кис, qooy.

e. Махмудов Н., Нурманов А. %збек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, qoot.

r. “уломов А., Ас3аров М. *озирги 5збек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, qoiu.

A`MELIY SABAQTIN` MODULI

Tema	**Ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zaları**

A`meliy sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	a`meliy sabaq
A`meliy sabaqtin` rejesi	1. Ekinshi da'rejeli ag'zalar tuwralı tu'sinik. 2. Tolıqlawısh ham onin' bildiriliwi ha`m onin` turleri. 3. Pısıqlawısh ham onin turleri. 4. Anıqlawısh ha'm onin' bildiriliwi. 5. Ayqinlawish.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Shinig`iwlardi orinlaw ko`nlikpelerin rawajlandiriw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Shinig`iwlardin` orinlaniwin ta`rtipli tu`rde ko`rsetip beredi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, **Zigzag** metodi
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (10 minut)	1.1. A`meliy sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. *(Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. «**Zigzag**» metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Shinig`iwlar arqali ga`ptin` ekinshi da`rejeli ag`zalari aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosımsha

Zigzag metodi

Auditoriyadag`i talabalardi kishi toparlarg`a bo`lip, ha`r toparg`a tapsirmalar beriledi. Belgilengen waqittan son` tapsirmalar zigzag usilinda izbe-iz soraladi. Bul usildi kishi toparlarda ha`m jeke usilda orinlawg`a boladi.

1. Ekinshi da'rejeli ag'zalar degenimiz ne?
2. Tolıqlawısh ham onin' bildiriliwi, onin` turleri.
3. Pısıqlawısh ha`m onin` tu`rleri.
4. Anıqlawısh ha'm onin' bildiriliwi.
5. Ayqinlawish.

1-шыны2ы7. Г1птеги аны3ла7ышларды табы4. Д6зилиси бойынша 3айсы т6ри екенин аны3ла4.

*1р биримизге ма3пал к5рпе табылды (Т.№.). Еки жа2ынан к6шли пал7анлар да болды (Т.№.). Жумабайды4 6лкен 3ара к5злерине 3у7аныш

жаслары к54гейленди (Т.№.). :лкеннни4 де, кишини4 де, хий7алыны4 да, 3ара3алпа3ты4 да, п6ткил Хорезм шу3ырына жыйнал2ан барлы3 тамашаг5йлерди4 тилеги Ерназарды4 же4иси (Т.№.).

2-шыны2ы7. Толы3ла7ыш 81м оны4 т6рлерин аны3ла4. №айсы с5з ша3абынан а4латыл2анын т6синдири4.

Г5не аршасын ашып, ишинен айдынлы к5йлек шы2арып, Перхан2а услатты (Т.№.). Оны к6т1 тайнапыр к5к 5гиз к5терип турыпты (Т.№.). Быйыл2ы егис дийханларды бириктирди. Ол Доспан2а г6мис те4ге услатты. Усы с1лемнамалар 3ара3алпа3 елини4 3ос таянышы Бегис 81м Мыржы33а (Т.№.). *1р биринде т5рт-бес т6птен 3ара таллары бар (Т.№.). Оны4 с5зи Ерназар2а жа2ы43ырамады.

3-шыны2ы7. Пысы3ла7ыш 81м оны4 т6рлерин аны3ла4.

!тирап3а жалт-жалт 3арайды (К.С.). Еке7ини4 ортасында жетекке ал2ан бир салт ат бар (К.С.). %темурат та4 ала ге7гимде ылашы2ынан майдан2а шы3ты да, д1рья бойына 3арай ж6рди (К.С.). Б6гиннен баслап мектепке 3атнамасынЁ (К.С.). %темурат ая2ын дик-дик басып, а7ыл2а 3арай тартты (К.С.). Арал те4изи жа3тан к5терилип киятыр2ан 3ара булт а7ылды4 6стинен да7ыллатып 5тип атыр (К.С.). Адым атса алдынан г6ди шы2ады (К.С.). Б6ркит 3артайса тыш3ан а7лайды деген. %темурат 3ыр2а7ылды бермесе де, адамларды4 к5зинше жазысып ма3та2ан2а мардыйып 3алды.

Ga`p ag`zalarin tallaw ta`rtibi

1. Ga`ptin` bas ag`zalarinin` grammatikaliq tiykarin tabiw; eki bas ag`zali ga`plerde baslawish ha`m bayanlawishti, bir bas ag`zali ga`plerde tiykarg`i bas ag`zani tabiw.

2. Baslawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, du`zilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen), ga`ptegi orin ta`rtibi.

3. Bayanlawish, onin` an`latiliwi, qaysi so`z shaqabinan an`latilg`anlig`ina qaray turleri (feyil bayanlawish, atawish bayanlawish) grammatikaliq formasi, du`zilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen), ga`ptegi orni.

4. Baslawish penen bayanlawishtin` kelisiwi.

5. Ekinshi da`rejeli ag`zalar (aniqlawish, toliqlawish, pisiqlawish). Baslawishqa qatnasli ag`zalar, bayanlawishqa qatnasli ag`zalar.

6. Toliqlawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, sorawi, ga`pte qaysi ag`zag`a baylanisli ekenligi, seplik formalari yaki ko`mekshi so`zler arqali an`latiliwi, tuwra ha`m qiya toliqlawish, qurilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen).

7. Aniqlawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, sorawi, baylanisiw usilina qaray turleri (jupkerlesiwshi ha`m izafetlik aniqlawishlar), qurilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen).

8. Pisiqlawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, sorawi, turleri (waqit, orin, sin, sebep, maqset, mug`dar-da`reje, sha`rt, qarsilas) qurilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen).

9. Sintaksislik baylanisqa tuspeytug`in ag`zalar (qaratpa, kiris ag`za, kiris ga`pler).

Ga`p ag`zalarina tallaw u`lgisi
Men jaqinda mektepte birge oqig`an dostim menen ushirastim.

Ga`ptin` bas ag`zalari - Men ushirastim, men - baslawish, betlik almasig`inan an`latilg`an, sorawi - kim? Ataw seplik formasinda, jay baslawish, tuwra ta`rtip, bayanlawishtan aldin kelgen; ushirastim - bayanlawish, feyil bayanlawish, sorawi - ne qildim? - jay bayanlawish, tuwra ta`rtip, baslawishtan keyin kelgen, baslawish penen bayanlawish birinshi bet, birlik sanda, kelisiw usili menen baylanisqan, bayanlawish qurami - jaqinda mektepte birge oqig`an dostim menen ushirastim; dostim menen - toliqlawish, atliq ha`m ko`mekshi so`zdin` dizbeklesiwinen an`latilg`an, qiya toliqlawish, sorawi - kim menen? jay toliqlawish, tuwra ta`rtip bayanlawishtan aldin kelgen.

mektepte birge oqig`an - aniqlawish, ken`eytilgen aniqlawish, kelbetlik feyil toplaminan du`zilgen, sorawi-qaysi? toliqlawish ag`zadan aldin kelgen, jupkerlesiwshi aniqlawish: jaqinda-pisiqlawish, waqit pisiqlawish, ra`wish so`z shaqabinan an`latilg`an, sorawi-qashan? jay pisiqlawish, tuwra ta`rtip, bayanlawishtan aldin kelgen.

Oqıw tapsırmaları

G1пти4 екинши д1режели а2залары

Толы3ла7ыш. G1пти4 екинши д1режели а2залары г1пти4 мазмунын толы3тырып, ке4ейтип келеди. Олар г1пте бирер а2за2а, к5бинесе бас а2залар2а 3атнаслы болып келеди. Екинши д1режели а2залардыҥ бири – толы3ла7ыш. Толы3ла7ыш г1п ишинде 81рекетке байланыслы предметти билдиреди. %зи байланыслы бол2ан с5з бенен бас3ары7 усылында байланысады. Г1п ишинде тийкарынан баянла7ыш пенен байланыслы болады.

Толы3ла7ыш баянла7ышты затлы3 м1ниде т6синдирип, ис-81рекетти4 объектин билдирету2ын г1пти4 екинши д1режели а2засы. Мысалы, Мен достымды апасы менен к5рдим. Мысалда2ы достымды, апасы менен предметти, я2ный 81рекетти4 объектин к5рсетеди.

Толы3ла7ышлар 3андайда бир сеплик жал2а7ында турады (ата7, ийелик сепликтен бас3а) 81м сол сепликлерди4 сора7ларына жу7ап береди.

Сондай-а3, толы3ла7ышлар к5мекши с5злер (тирке7ишлер) менен келеди. Бундай жа2дайда ким менен? не менен? ким 8а33ында? не 8а33ында? сора7ларына жу7ап береди.

Толы3ла7ышлар г1п ишинде 5зи байланыслы бол2ан с5зге ба2ынып байланысады. Бул с5з к5пшилик жа2дайда фейил с5з болады да, ал айырым

жа2дайларда атлы3, келбетлик, р17иш те болы7ы м6мкин. Мысалы, Бире7ден еке7 жа3сы.

Толы3ла7ышлар предметти а4латату2ын с5злер бол2анлы3тан г1п ишинде к5бинесе атлы3 ямаса атлы3лас3ан с5злерден болып келеди.

q. Атлы3 с5з ша3абынан а4латыл2ан толы3ла7ышлар. Мысалы, Бизлер бийдайды 3ырман2а 6йдик. Мен му2аллимимиз ту7ралы газетадан о3ыдым.

w. Алмасы3тан бол2ан толы3ла7ыш` Мен 8ешкимнен 8еш н1рсени жасырмайман. Бу2ан сен 5кпелемей а3 3ой.

e. Келбетликтен` Субстантивлескен келбетликлер г1пте толы3ла7ыш болып келеди. Мысалы, Жаманнан 3аш, жа3сы2а жантас. ^лкенлерди сыйла, кишкенелерге 2амхорлы3 ет.

r. Санлы3тан` Бире7ин мен аламан, екиншисин сен ал. Т5ртти4 бирине дий3ан турар, те4 б5л, - деди Айдос баба. Ж6зден ж6йрик, мы4нан тулпар.

t. Субстантивлескен келбетлик фейиллер г1пте толы3ла7ыш болып келеди. Мысалы, О3ы2аны4ды айтып бер. Барату2ынларды алып кет.

y. *1рекет аты фейилден` Сен о3ы7ды да келистире алмады4. Жа3сы жаса7ды меннен 6йренсе4 болады.

u. Модаль с5злерден` Кереги4ди алып кет.

Толы3ла7ышлар 81рекет 5зине 5ткен яки 3аратыл2ан предметти билдиреди. Сонлы3тан 81рекет пенен предмет арасында2ы 3атнасына, грамматикалы3 билдирили7и 81м м1нисине 3арай ту7ра 81м 3ыя толы3ла7ыш болып б5линеди.

Ту7ра толы3ла7ышлар 81рекет 5зине 5ткен предметти к5рсетеди, ал 3ыя толы3ла7ышлар 81рекетке бас3а жол менен 3атнаслы бол2ан предметти билдиреди. Мысалы, Бул г1плерди Жумаг6лге айты7ым керек. Ерте4 Жумаг6л менен ушырасаман. Мысалларда2ы г1плерди - ту7ра толы3ла7ыш, ал Жумаг6лге, Жумаг6л менен - 3ыя толы3ла7ыш.

Ту7ра толы3ла7ышты4 табыс сеплигинде кели7ини4 5зи оны4 а7ыспалы фейил менен байланыслы2ын, а7ыспалы фейил а2за т1репинен бас3арылату2ынлы2ын к5рсетеди. Мысалы, К5рди4 бе? а7ыспалы фейили табыс сеплигиндеги с5зди талап етеди. Анарды к5рди4 бе? С5йле7де б1р81 кимди? сора7ын талап етеди.

Ту7ра толы3ла7ышлар 81рекетке тиккелей байланыслы бол2ан предметти билдирету2ын ашы3 81м жасырын табыс сеплигиндеги толы3ла7ышлар болады. Ту7ра толы3ла7ышларды4 аны3 81м жасырын табыс сеплигинде 3андай да стильлик, семантикалы3 пар3 3ылады. С5йле7ши 81м ты4ла7шы2а бурыннан м1лим бол2ан предметти билдиргенде табыс сеплиги жал2анады, ал улы7ма

предметти билдиргенде табыс сеплигини4 3осымтасы жал2анбайды. Мысал, Отын 1кел. Отынды 1кел.

Барыс, шы2ыс, орын сепликлеринде тур2ан кимге? неге? кимнен? неден? кимде? неде? сора7ларына жу7ап берету2ын 81м тирке7ишлер менен дизбеклесип келип предмет м1нисин билдирету2ын толы3ла7ышлар 3ыя толы3ла7ыш делинеди. #ыя толы3ла7ыш а7ыспасыз фейил менен байланысып келеди. Мысалы, Мен хатты Д1нияр2а узаттым. Егиске тракторлар ажыратылды. Аласы2а алта7 аз, бересиге бесе7 к5п. Жо33а ж6йрик жетпейди.

Аны3ла7ыш. Аны3ла7ыш предметти4 белгисин билдирету2ын екинши д1режели а2за. Сонлы3тан аны3ла7ыш предмет м1нисин билдирету2ын г1п а2заларыны4 (басла7ыш, толы3ла7ыш, ата7ыш, баянла7ыш) 81р 3ыйлы белгилерин аны3лап келеди. Толы3ла7ыш 81м пысы3ла7ышлар баянла7ыш3а байланыслы болып келсе, аны3ла7ышлар 3айсы а2заны аны3ласа сол а2заны4 алдында турады. Оны4 кейинде аны3лайту2ын с5зи болы7ы тийисли. Егер ондай болмаса аны3ла7ыш бола алмайды. Мысалы, Ол жа3сы. Ол жа3сы адам еди.

Аны3ла7ышлар аны3лайту2ын с5зи менен жупкерлесип 81м изафетлик усылларда байланысады. Усы 5згешелигине 3арап аны3ла7ышларды 5збек тилинде сыпатла7шы, 3араты7шы, ал 3аза3 тилинде саналы3 81м меншикли аны3ла7ышлар деп еки т6рге б5леди. Ал *1зирги 3ара3алпа3 тилини4 синтаксисинде жупкерлеси7ши 81м изафетлик аны3ла7ышлар деп б5линеди.

Солай етип, аны3ла7ышлар предмет м1нисин билдирету2ын с5злерди аны3лап келип 3андай? 3айсы? нешинши? кимни4? нени4? 3ашан2ы? 3айжердеги? сора7ларына жу7ап береди. Мысалы, Алтын к6нни4 нурлы с17леси менен араласып, желпип ескен с17ирди4, жипектей жумса3 майда самалы адам2а о2ада жа2ымлы. С17ирди4 самалына араласып келип тур2ан, жа4а-шы2ып киятыр2ан к5к ш5плерди4 жупар ийеси жанлы ж1ни7ардарды4 басын ериксиз к5терткизгендей еди.

Жупкерлеси7 усылы менен байланыс3ан аны3ла7ышлар т5мендеги с5з ша3апларынан болады.

q. Келбетликлер к5пшилик жа2дайда аны3ла7ыш болып келеди. Мысалы, Жасыл жапыра3лар 3ойы7 сая берип тур, арасында аппа3 жайлар к5ринеди. А3ыллы адам 3ор болмайды. Тилимизде келбетликти4 предметти4 7а3ытлы3 81м орынлы3 белгилерин билдирету2ын т6рлери г1пте аны3ла7ыш болып келеди. Мысалы, Кешеги адам агроном 3усайды. ^йдеги есапты базарда2ы ныр3 бузады.

w. Келбетлик фейилден` Келер есиги4ди 3атты жаппа. Исленету2ын жумыслар ойласып алынды.

e. Еки атлы3 3атар келип алды42ысы со42ысыны4 неден исленгенлигин материалын билдирип аны3ла7ыш болады. Мысалы, О4 3апталда2ы а2аш к1т 3ойыл2ан. Мине, алтын г6з де келди.

r. Санлы3тан` К6н а72анша он сегиз бала жыйналды. Балаларда екинши б5лмеге апарды.

t. Алмасы3лардан. Бул 3ызды мен кеше к5рген едим. Гейпара адамларды4 5сегине 3алмайы3.

y. Р17ишлерден. К5п с5злер айтылды. Мол з6р11т топланды.

u. Еликле7иш с5злерден` Д1лизден тарс-тарс ая3 да7ысы еситилди.

i. Модаль с5злерден` Керек н1рселер алынды.

Аны3ла7ышты4 ж1не бир т6ри изафетлик аны3ла7ышлар. Бундай аны3ла7ышлар ийелик сеплигиндеги с5з бенен тартым жал2а7ында2ы с5зди4 дизбегинен кели7и ар3алы бир предмет яки затты4 тийисли яки 3араслы бол2ан адамды яки предметти билдиреди. Ийелик сеплигиндеги с5з аны3ла7ыш ал тартым жал2а7ында2ы с5з аны3ланы7шы болып келеди.

q. Атлы3лар ийелик сеплигинде аны3ла7ыш болып келеди. Мысалы, Г6лзийраны4 иси о4ына айналды.

w. Келбетликтен` Жа3сыны4 жаты болмас, жаманны4 уяты болмас.

e. Санлы3` Бириншисини4 бойы узын, екиншисини4 бойы келте.

r. Алмасы3` Мени4 си4лим Ташкентте о3ыйды.

t. Ата7ыш фейил` О3ы7ды4 пайдасы к5п.

y. Келбетлик фейил` Келгенлерди4 бире7ин де танымадым.

Сондай-а3, изафетлик конструкцияларды4 81ммеси аны3ла7ыш 81м аны3ла7ышы бола бермейди. Бир а2за деп 3аралату2ын жа2дайлар да ушырасады. Мысалы, Жазды4 ыссы к6нлери басланды. ^йди4 иши еле уй3ылама2ан екен. К6нни4 с17леси 5жирени4 ишин т6сип тур.

Ай3ынла7ыш. Ай3ынла7ыш аны3ла7ышты4 айры3ша т6ри. Ол предметти4 3осымша, бас3аша атын билдирету2ын аны3ла7ышлар. Бунда пред-метти4 3осымша билдирилген аты сол предметти4 белгиси деп 3аралады.

Ай3ынла7ышлар еки атлы3 с5зди4 жупкерлеси7и ар3алы байланысып, бире7и ай3ынла7ыш, ал екиншиси ай3ынла7шы а2за деп 3аралады. Мысалы, Жийен жыра7, Жа4абай пал7ан, Ерназар алак5з, доктор Халмуратов 81м т.б. Бундай с5злер г1пте бир а2за деп 3аралады. Мысалы, Мектеп директоры Т1жен

Изимбетов орта бойлыдан келген, 81р с5зин к6т1 салма3лап, ны3лап с5йлейту2ын адам.

Ай3ынла7ыш адамны4 ла3абын, хызметине байланыслы ата2ын, д1режесин, к1сибин билдиреди. Ай3ынла7ышлар адам атларынан алдын яки кейин келе бери7и м6мкин. Мысалы, Аяпберген шайыр, Ержан сыйпа4, лейтенант Елмуратов, профессор М1мбетов 81м т.б.

Ай3ынла7ышлар еки-6ш с5зден де болы7ы м6мкин. Мысалы, q0-класс о3ы7шысы Муратова #ара3алпа3 халы3 шайыры Аббаз Дабылов.

Пысы3ла7ыш. Г1птеги с5злер бир-бири менен 5з ара грамматикалы3 байланыс3а т6сип белгили г1п а2засы хызметин ат3арады. Пысы3ла7ыш г1птеги ат3арату2ын хызметине 3арай г1пти4 екинши д1режели а2заларына киреу2ын синтаксислик категория. Пысы3ла7ыш категориясы 81зирги 3ара3алпа3 тилинде М.Д17летовты4 {#ара3алпа3 тилинде пысы3ла7ыш категориясы} деген мийнетинде (Н5кис, qoiw) арна7лы т6рде изертленген. Бул мийнетте пысы3ла7ыш 81м оны4 т6рлери, синтаксислик 5згешеликлери, г1птеги орын т1ртиби 8а33ында с5з етиледи.

Пысы3ла7ыш г1пти4 екинши д1режели а2засы болып ис-81рекетти4 орналасы7 жа2дайларын ислени7 усылын 81м со2ан байланыслы орын, 7а3ыт, себеп, ма3сет, ш1рт, му2дар д1режесин к5рсетеди. Демек, пысы3ла7ыш ис-81рекетти4 бирер белгисин билдирету2ын г1п а2засы. Сонлы3тан пысы3ла7ыш г1п ишинде баянла7ыш а2за2а байланыслы болады, оны т6синдири7ин а2за хызметин ат3арады. Мысалы, #1дир муздыq 6стинде ерсили-3арсылы ж6рди, пиядалап кетти. Кемпир изинен тигилип 3арады. Ол а7ыл2а 3арай кетти. Боянлы33а кирдим. Мысалларда к5ргенимиздей пысы3ла7ыш фейилден бол2ан а2заны4 алдында турады. Мысалы, Пысы3ла7ышлар 3ашан? 3ай 7а3ытта? 3ай жерде? 81м т.б. сора7лар2а жу7ап береди. Бира3 барлы3 7а3ытта пысы3ла7ыш бола бермейди. Мысалы, Жыйналыс ерте4. Адамлар атызда. Бунда г1пти4 кейнинде баянла7ыш болады. Пысы3ла7ышлар т5мендеги с5з ша3аплары ар3алы билдиреди.

q. Р17ишлер г1пте к5бинесе пысы3ла7ыш болады. Мысалы, Д1рри7 кели4, кеш3урын кетемиз.

w. Фейиллерден. Билген та7ып с5йлейди. Билмеген 3а7ып с5йлейди.

e. Атлы3тан` Ол то2айлы33а кирди. Мен мектептен киятырман. Ы3лас пенен жыласа, со3ыр к5зден жас шы2ады.

r. Келбетликтен` Жумысты жа3сы иследи. Ол 6йине ке7илли 3айтты.

t. Санлы3тан` Жети 5лшеп, бир кес. ^йге еки м1ртебе келди.

y. Алмасы3лардан` Жумысты 3анша ислесе, сонша 8а3ы алады.

u. Еликле7ишлерден` Ол мени к5рип жалт бурылды. Бала нанды 2абур-2убур а7зына басты.

i. Фразеологиялы3 с5з дизбеклеринен. Ол к5зди ашып жум2анша к5зден 2айып болды.

Пысы3ла7ыш 5зи байланыслы бол2ан а2за менен жупкерлеси7, бас3ары7 усылында байланысады. Пысы3ла7ышларды4 барлы2ы м1нилик жа3тан бирдей емес. Бире7и ис-81рекетти4 7а3тын, екиншиси орын 81м т.б. билдиреди.

Пысы3ла7ышлар м1нилик 5згешелигине 3арай` 7а3ыт, орын, сын, му2дар-д1реже, себеп, ма3сет, ш1рт, 3арсылас пысы3ла7ышлар болып б5линеди.

Sorawlar

q. Г1пти4 екинши д1режели а2заларыны4 бас а2залардан 5згешелиги неде?

w. Толы3ла7ыш 3айсы с5з ша3апларынан а4латылады?

e. Аны3ла7ыш г1пте 3андай хызмет ат3арады?

r. Жупкерлеси7ши 81м изафетлик аны3ла7ышлар 3айсы с5з ша3абынан а4латылады?

t. Пысы3ла7ыш 3айсы с5з ша3апларынан а4латылады?

y. Пысы3ла7ышты4 3андай м1нилик т6рлери бар?

!дебиятлар

q. *1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилини4 грамматикасы. Н5кис, qoow.

w. *1зирги 3ара3алпа3 тили. Синтаксис. Н5кис, qooy.

e. Махмудов Н., Нурманов А. %збек тилининг назарий грамматикаси. Тошкент, qoot.

r. Алланиязова Ш. Грамматикалы3 талла7. Методикалы3 3олланба. Н5кис, w000.

A`MELIY SABAQTIN` MODULI

Tema	**Bir bas ag’zalı ga’pler**

A`meliy sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	a`meliy sabaq
A`meliy sabaqtin` rejesi	1. Jay ga’pler ha’m olardin’ tu’rleri. 2. Bir bas ag’zalı ga’pler ha’m onin’ tu’rleri. 3. Tolıq ha’m tolıq emes ga’pler. 4. So’z -ga’pler ha’m onin’ tu’rleri.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Shinig`iwlardi orinlaw ko`nlikpelerin rawajlandiri.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Shinig`iwlardin` orinlaniwin ta`rtipli tu`rde ko`rsetip beredi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, **Klaster** metodi
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.

Monitoring	Awiz-eki, jazba

Texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. A`meliy sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. *(Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. "**Klaster"** metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Shinig`iwlar arqali bir bas ag`zali, toliq ha`m toliq emes, so`z-ga`pler aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosımsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde «Klaster» metodi o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

- Tarmaqlaniw – xabar kartasin du`ziw joli, ha`mme du`zilmenin` a`hmiyetligin oraylastiradi ha`m aniqlaw ushin qandayda bir tiykarg`i faktor a`tirapinda oylardi jiynaw.
- Bilimlerdi aktivlestiredi, pikirlew protsessin tema boyinsha jan`a o`zara baylanislardi payda etiwge ja`rdem beredi.
- Klasterdi du`ziw qayg`idasi menen tanistiriw. Taxtag`a yaki vatman ortasina tiykarg`i so`z yaki 1-2 so`zden ibarat bolg`an tema ati jaziladi.
- Tiykarg`i so`zdi yaki temani ashiw ushin kishkene shen`berlerge tiyisli so`zler jaziladi ha`m biriktirilip bariladi. Belgilengen waqit ishinde jumis dawam ettiriledi.

Oyin`izg`a ne kelse, ha`mmesin jazin`. Oylardin` sipatin taliqlaman.

Klaster (tarmaqlar) usılı

- **Klass taxtasına bir usınıs jazın'.**
- **Usı temag'a baylanıslı so'z yamasa usınıs jazıw**
- **Tu'sinik h'a'm ideyag'a say keletug'ın baylanıs ornatın'**
- **Qansha jaza alatug'ın pikirleri bolsa, sonsha jazıla beredi.**

Vizual materiallar

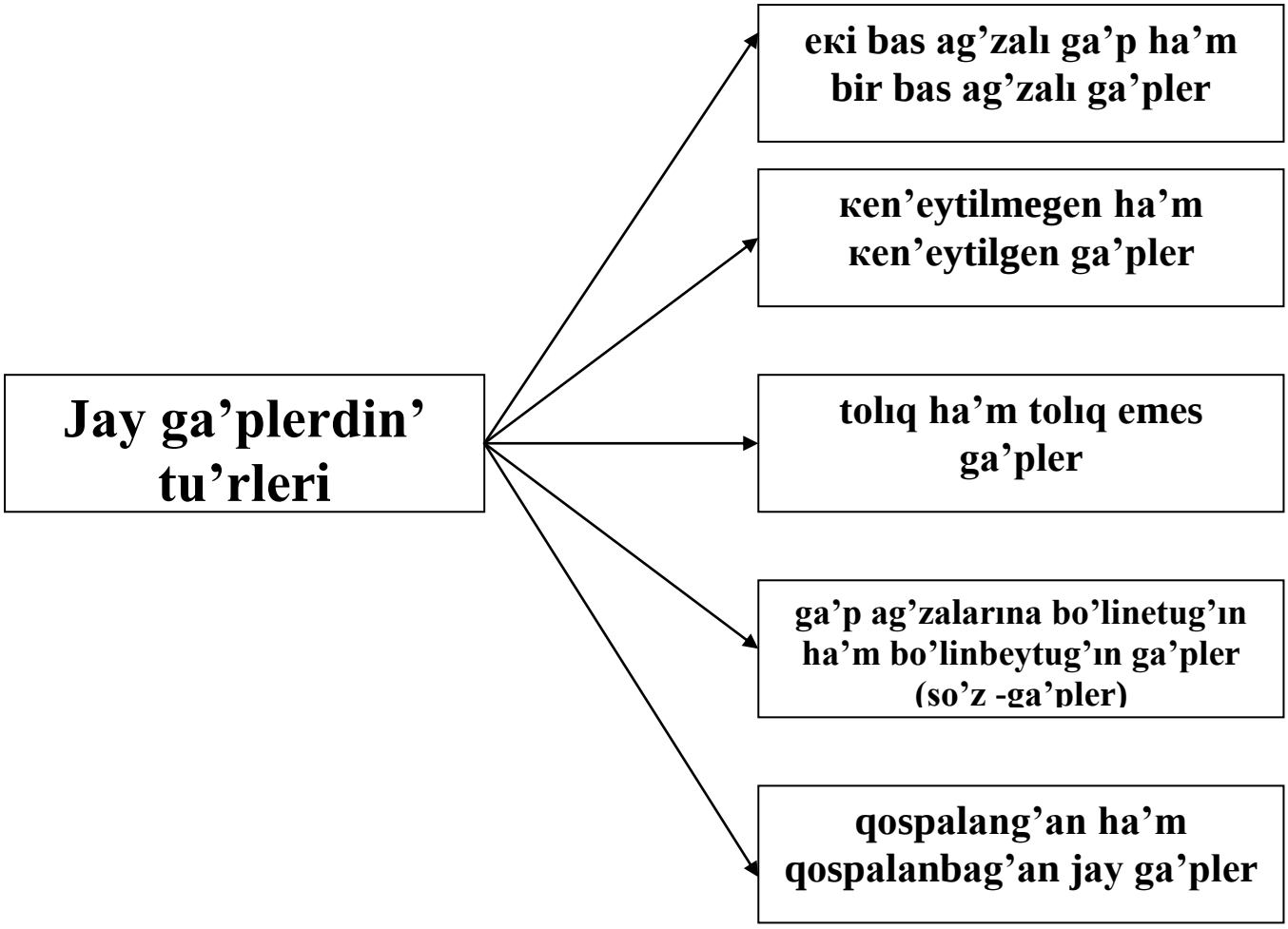

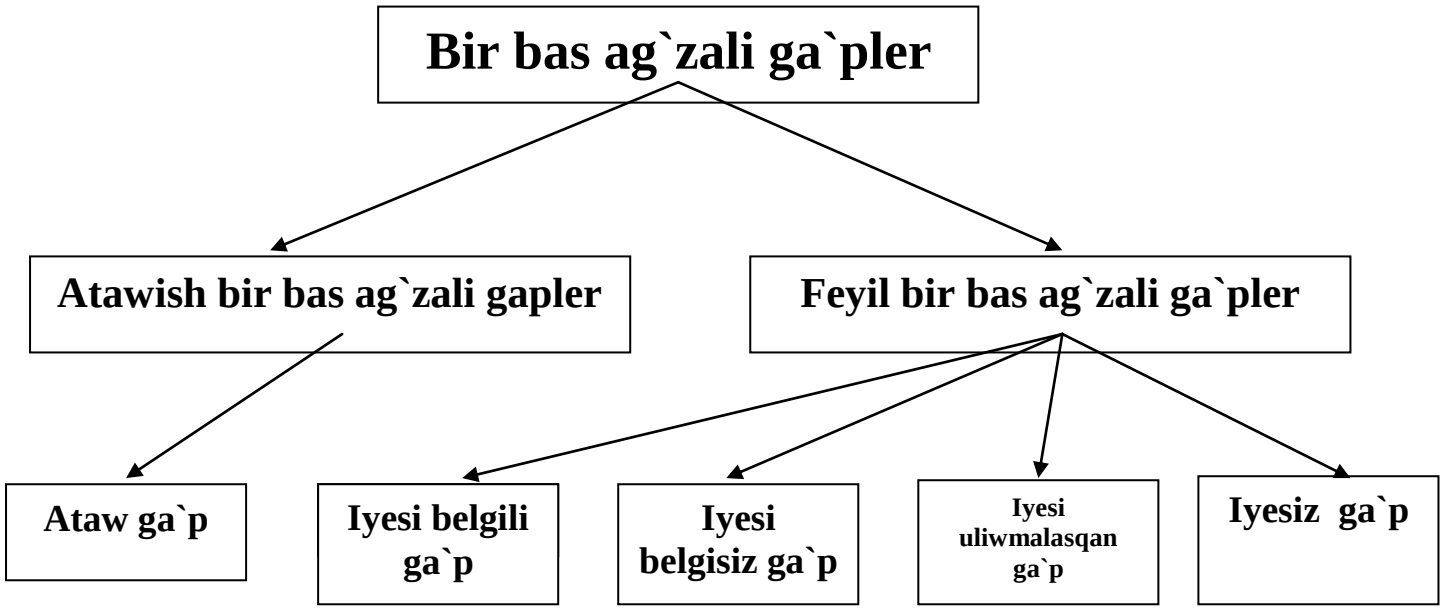
Bir bas ag`zali ga`pler
Atawish bir bas ag`zali gapler
Feyil bir bas ag`zali ga`pler
Ataw ga`p
Iyesi belgili ga`p
Iyesi belgisiz ga`p
Iyesi uliwmalasqan ga`p
Iyesiz ga`p

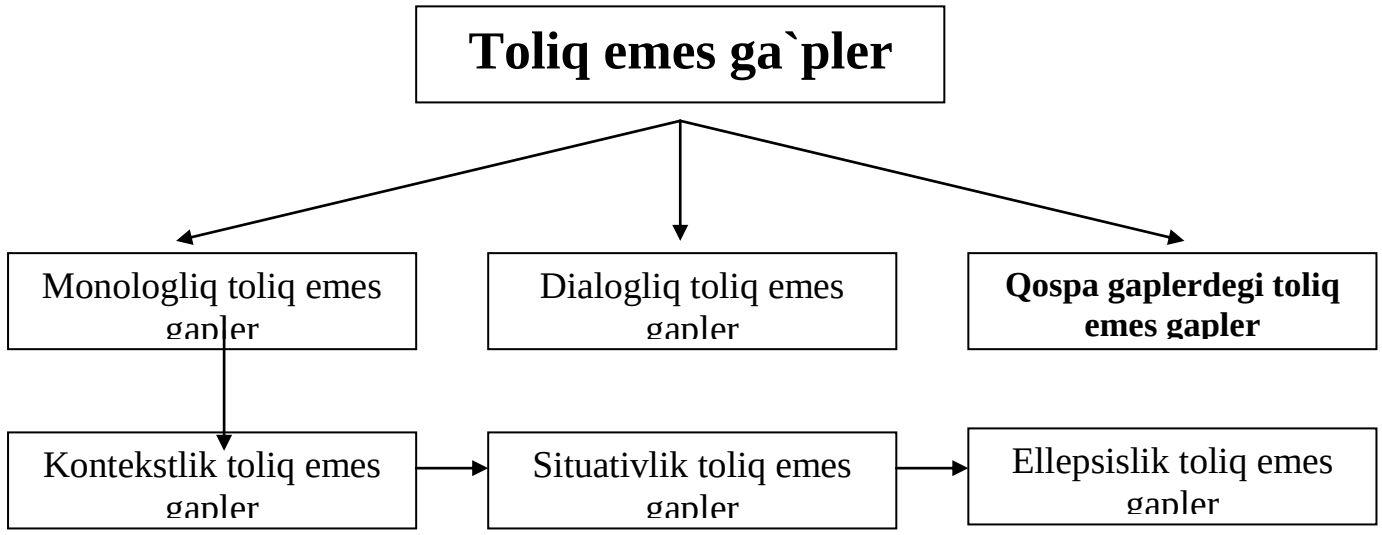
Toliq emes ga`pler
Monologliq toliq emes gapler
Dialogliq toliq emes gapler
Qospa gaplerdegi toliq emes gapler
Kontekstlik toliq emes gapler
Situativlik toliq emes gapler
Ellepsislik toliq emes gapler

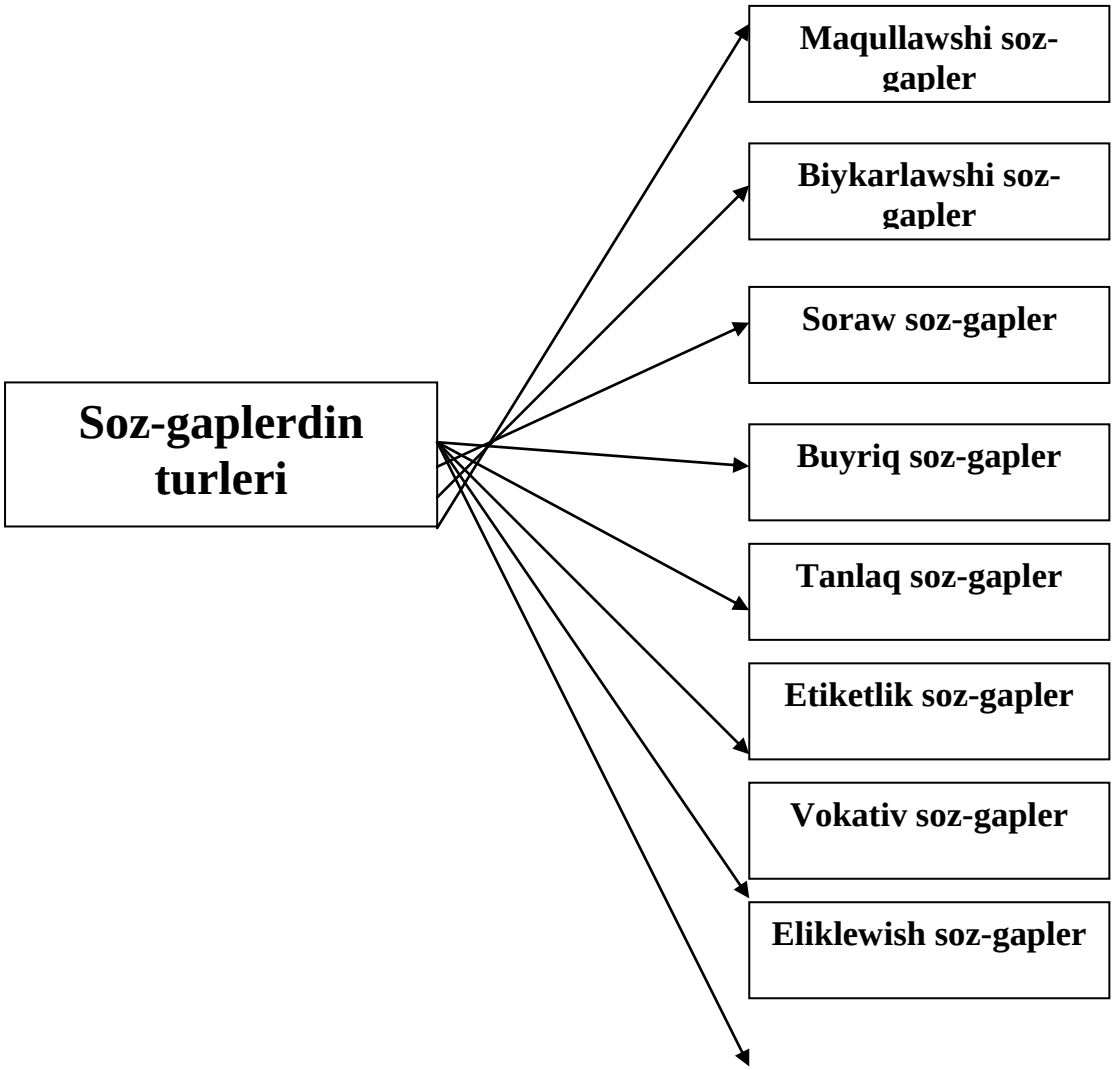

1-шыны2ы7. Г1плерди бир бас а2залы г1плерди4 т6рлерине ажыраты4. %згешеликлерин т6синдири4.

q. Берда3тан сизге бир 3ызы3 81дийсе айтып берейин (А.С.). Е4 болмаса 6ш-т5рт к6н а7 салайы3 (К.С.). *1р бир бала2а бир-бирден а3 д1птер б5листирип берди (Т.№.). №ысын2аннан кейип пенен т5мен 3арасты (К.С.). Уяда не к5рсе4, уш3анда соны к5ресе4 (№№.н.м.). Жал2ыз ж6рип зоры3са4, жол 31дирин билесе4. О2ан астыртын хабар ети7 м6мкин (К.С.). Сонда да о2ан бул сырды аны3ла7 керек болды (Т.№.). №ыс. Т6п десе т6кирик жерге т6спейту2ын 3атты су7ы3 (Н.Д.). Д1рья жа2ысы. №ыс к6ни жерде 3ар (С.Х.).

2-шыны2ы7. Г1плерден толы3 81м толы3 емес г1плерди, с5з г1плерди аны3ла4. %згешелигин т6синдири4.

-Ырасында да мына7 итималы бар ис 3уса2ан. -!лбетте, бар болса алып 3айт. -Я3шы (Ш.С.). -Я к5лик салайын ба? -Я3, я3. -Еле о3ымады4 ба? -Жа3. -Аман сарыны излеп келген д1Ё -*е, о неге? -Жибермеди. -не ушын? -Буннан бетеринен са3ла2айЁ - !1й, 3ойса4ыз д1Ё...(Ш.С.). !лле 3андай ай3уш-уй3ыш 81риплер менен белгисиз тилде жазыл2ан екен. Т6синбеди (К.М.). -Бул 3андай

ел? -Но2айлы. -Баба4 ким? -Ж1нибек. -Сонда азанда са7аш болмай ма? - Болмайды (К.М.). Жетинни4 8а3ын жеме4 деген бе? Деген (К.М.).

Bir bas ag`zali ga`plerdi tallaw

1. Ga`ptin` mazmuni boyinsha tu`ri.

2. Bas ag`zalardin` qaysi so`z shaqabinan an`latiliwina qaray tu`rleri: feyil bir bas ag`zali ga`p (iyesi belgili, iyesi belgisiz, iyesiz, iyesi uliwmalasqan ga`p), atawish bir bas ag`zali ga`p (ataw ga`p).

3. Ekinshi da`rejeli ag`zalardin` qatnasina qaray turleri (ken`eytilgen ha`m ken`eytilmegen ga`p).

4. Toliq yaki toliq emes ga`p.

5. Ga`ptin` modalliqqa baylanisli turleri (bolimli ha`m bolimsiz ga`p).

6. Gapte grammatikaliq baylanisqa tu`speytug`in ag`zalardin` qatnasi.

7. Irkilis belgileri.

Bir bas ag`zali ga`plerdi tallaw u`lgisi

Tu`n. Tastay qaran`g`i. Awilg`a qaray u`lken jol menen baratirman. Tu`n tastay qaran`g`i.

1. Mazmuni boyinsha xabar ga`p. 2. Atawish bir bas ag`zali ga`p. Ataw ga`p, tastiyiqlawshi ataw ga`p. 3. Ken`eytilmegen bir bas ag`zali ga`p. 4. Modalliqqa baylanisli tastiyiqlawshi ga`p.

Awilg`a qaray u`lken jol menen baratirman.

1. Mazmuni boyinsha xabar ga`p. 2. Feyil bir bas ag`zali ga`p. Bayanlawish-baratirman, aniqliq meyil, 1-bet formasi, iyesi belgili ga`p. 3. Ken`eytilgen bir bas ag`zali ga`p. 4. Toliq ga`p. 5.Modalliqqa baylanisli bolimli (tastiyiqlawshi) ga`p.

Oqıw tapsırmaları

Бир бас а2залы г1плер

Бир бас а2залы г1плер жай г1плерди4 бир т6ри. Еки бас а2залы г1плерде бас а2залар айырым-айырым 5з 3урамына ийе болады. Мысалы, #атара егилген тереклер а7ыл2а с1н берип тур. Мысалда2ы 3атара егилген тереклер - басла7ыш 3урамы, ал а7ыл2а с1н берип тур - баянла7ыш 3урамынан турады.

Ал, бир бас а2залы г1плерде тек бир бас а2за 3атнасады. Бундай г1плер басла7ыш 3урамы, яки баянла7ыш 3урамы деп ажыратылмайды. Предикативлик тек бир а2за ар3алы билдириледи.

Бир бас а2залы г1плер бас а2заны4 Зайсы с5з ша3абынан болы7ына Зарай фейил бир бас а2залы 81м ата7ыш бир бас а2залы г1плер болып б5линеди. Фейил бир бас а2залы г1плерде бас а2за фейилди4 81р Зыйлы формалары ар3алы билдиреледи. Г1пти4 ийесини4 белгили, белгисизлигине Зарай` ийеси белгили г1п, ийеси белгисиз г1п, ийеси улы7малас3ан г1п 81м ийесиз г1п болып б5линеди.

Ата7ыш бир а2залы г1плерде г1пти4 предикативлик м1ниси ата7ыш с5злерден бол2ан бир бас а2за ар3алы а4латылады. Бу2ан ата7 г1п киреди. Айырым мийнетлерде предикатив, номинатив г1п деп те аталады.

Бир бас а2залы г1плер пикирди4 ы3шам, т6синикли, аны3 болы7ына т1сир жасайды. К5ркем 1дебиятта, а7йызеки с5йле7де жийи Золланылады.

Ийеси белгили г1плерде басла7ыш Золланылмайды, лекин баянла7ышты4 Зайсы бетте, санда туры7ына Зарай басла7ыш белгили болып турады. Мысалы, А7ыл2а Зарай киятырман. Айг6лди к5рди4 бе?

Бундай г1плерди басла7ышты Золланы7 менен еки бас а2залы г1пке айналдыры7 м6мкин. Ийеси белгили г1плерде баянла7ыш формасы ар3алы басла7ышы белгили болып турады. Баянла7ышлары аны3лы3 мейилди4 I-II бет формасында келеди. Мысалы` К6н батып Зас Зарай2анына ойнады3. Му2аллимсе4. Барлы3 жа2дайларды т6синдир.

^шинши бет формасы сийрек Золланылады. Айырым дара байланыслы бол2ан ой-пикирлерди баян ети7де 81рекет ийеси бол2анлы3тан со32ы г1плерде т6синдирилип Золланылады. Мысалы, !келген от-ш5бимди маллар2а салдым. #ойларды Зора2а Замадым.

Ийеси белгисиз г1плерде де басла7ыш Золланылмайды. Ис-81рекетти4 ийеси аны3 болмай, баянла7ышы аны3 мейилди4 III бет формасы ар3алы билдиреледи. Ис-81рекетти4 ийесине аны3 ды33ат а7дарылмайды. Мысалы` Жерлерди г6зде су72арды. Буннан кейин мени ирккен жо3.

Ийеси белгисиз г1плерде ис-81рекетти4 ийеси т5мендеги жа2дайларда Золланылмайды.

q. Ис-81рекетти4 ийеси к5п бол2анлы3тан, о2ан ды33ат а7дарылмайды. Балаларды интернатта т1рбиялады. О3ы72а Забыл етти.

w. Ис-81рекетти4 ийеси тек контексттен белгили болады. Мысалы, Универсситетти питкерген. Он жылдан берли мектепте ислейди.

e. Ис-81рекетти4 ийеси аны3 болмайды. Мысалы, *1зир пахтаны4 к5пшилик б5легин Зол менен тереди. Бир т1репте салыны орып атырса, бир т1репте салыны т6йеклеп атыр.

Ийеси улы7малас3ан г1плерди4 баянла7ышы г1пти4 ийесин к5рсетип турса да, ис-81рекет белгили бир бетке емес, ал к5пшиликке Зарата айтылады.

Г1пти4 мазмуны к5пшиликке 3аратыл2ан болады. Мысалы, Не ексе4 соны ораса4. !деп ойла, кейин с5йле.

Ийеси улы7малас3ан г1плерди4 баянла7ышлары II бет буйры3 мейили формасында келеди. К5бинесе, на3ыл-ма3алларда 3олланылады.

Ыссыны 5зи4е бас, жа3са 3о4сы4а бас.

Ийеси улы7малас3ан г1плер ша3ыры3, с6ренлерде 3олланылады. Г1пти4 мазмуны к5пшиликке 6ш бетке те4дей тийисли болып келеди. Мысалы, Атызларды б181рги егиске пухта таярлайы3Ё Елим деп журтым деп жанып жаса4Ё

К5ркем шы2армаларда да 3олланылады. К54ил шад. *1р н1рсеге 3ызы2аса4. С6йинесе4. #алай шадланбасса4. Бундайда 5зи4е м1дет излейсе4.

Ийесиз г1плерди4 басла7ышы жо3, оны баянла7ыш ар3алы да та7ып 3ойы72а да болмайды, з1р6рлиги де сезилмейди. Ийесиз г1плерди4 баянла7ышы фейилди4 белгили формалары ар3алы а4латылады.

q. Буйры3, тилек мейиллер III бет формасында` 7а3ыттан 5нимли пайдаланылсынЁ

w. Келбетлик фейил менен жо3 с5зи дизбеклесип келеди. Мысалы, Жерлерди су72ары7 исине еле кирисилген жо3.

e. Айырым фейиллер 5зини4 грамматикалы3 ийеси менен биригип бир т6синикти а4латып, бир баянла7ыш а2за болып келеди. Мысалы, Та4 атты. Жары3 т6сти. #ара42ы т6сти. Ша3ма3 ша3ты. Адамлардыд4 81р 3ыйлы 8алаты, жа2дайын билдиреты2ын с5злер` Жаны шы3ты. Уй3ысы келди. К5ргиси келди. Бар2ысы келди.

r. Керек, лазым, д1рк1р, з1р6р, м6мкин с5злери ата7ыш фейил менен дизбеклесип келеди. Мысалы, Жумысты 5з 7а3тында басла7 керек. Шигит егисин тезлети7 з1р6р.

t. Баянла7ышлар ту7ра келди фейили менен бол2анда г1п ийесиз болады. Оны к5п к6ти7имизге ту7ра келди. Жумысты 3айта исле7ге ту7ра келди.

y. *ал фейили менен болма3 с5зини4 дизбеклеси7и ар3алы баянла7ыш а4латыл2анда` Илимди мийнетсиз ийелеп болмайды. Айды етек пенен жа7ып болмайды.

Ийесиз г1плерди4 баянла7ышлары ата7ыш с5злерден де болады. Мысалы` Сизге жа3сы. Айты72а а4сат.

Ата7ыш бир бас а2залы г1п. Ата7 г1п. Ата7 г1п илимий грамматикаларда номинатив г1п деп те аталады. Ата7 г1плер бир предмет яки 81дийсени4 81зирги 7а3ытта бар екенлигин к5рсетеди. Бирер н1рсени ата7 ар3алы г1п бола

бермейди. Г1п болы7 ушын предикативлик 81м интонациялы3 п6тинлик болы7ы ш1рт.

q. Ата7 г1плер ата7 сеплигиндеги ата7ыш с5злерден болады.

w. Г1пти4 кейнинде логикалы3 ямаса да7амлы пауза исленеди. Жазы7да но3ат я 6нде7 белгиси 3ойылады.

e. Ата7 г1п 81зирги с5йленип атыр2ан 7а3ыт3а байланыслы бирер н1рсени тастыйы3лайды. Мысалы, Б181р. qoi0-жыл (Мазмуны бойынша 81зир 1йне б181р 7а3ты дегенди тастыйы3лайды. Ата7 г1плер к5ркем 1дебиятта жийи ушырасады. !сиресе, поэзия, проза, драматургияда пикирди4 ы3шам, 3ыс3а, аз с5з бенен к5п м1ни бери7 ушын 3олланылады. ^лкен а7ыл. #атара егилген тереклер, Текстте д1слеп ата7 г1п берилип, кейин бас3а г1плер оны4 м1нисин ке4 т6синдиреди. Ата7 г1плер д6зилиси жа2ынан ке4ейтилмеген 81м ке4ейтилген т6рде 3олланылады. Ке4ейтилмеген ата7 г1плер бир с5зден болады. Мысалы, Г6з. Т6н. Тастай 3ара42ы.

Ал, ке4ейтилген ата7 г1плерде алдында т6синдири7ши а2залар болады. Мысалы, qouy-жылды4 г6зи. К6н шы2ып киятыр2ан 7а3ыт.

Ата7 г1плерде баянла7ышлы3 31сийетте бар деген пикирлер де бар. Ата7 г1плер 81р 3ыйлы м1нилик 5згешеликлерге ийе`

q. &а3ыт м1нили ата7 г1п. Бундай ата7 г1плерде 7а3ыт м1нисин билдирету2ын ата7ыш с5злер 3олланылады. Мысалы, Б181рги 7а3ыт.

w. Орын м1нили ата7 г1плер` Ушы-3ыйыры жо3 ш5листан. Д1рья бойы. Жаман шы2ана3.

e. Келбетлик 81м келбетлик фейиллер ата7ыш с5злер менен дизбеклесип ата7 г1плерди д6зеди. Мысалы, Ке4 дала. Г6рилдеген трактор. #атты боран.

r. Санлы3 с5злер 7а3ыт м1нили с5злер менен дизбеклесип келеди. Мысалы, qorw-жыл. #а3аман 3ыс. qoqt-жыл. Декабрьди4 со42ы к6нлери.

t. Атлы3 с5злер 1не, мине с5злери менен дизбеклесип келип ата7 г1плер д6зеди. Мысалы, Мине, азаматЁ !не, на2ыз досЁ

Ата7 г1плер м1нилик 5згешелигине 3арай` тастыйы3ла7шы, елесле7ши, меншикли ата7 г1плер болып б5линеди.

q. Тастыйы3ла7шы ата7 г1плер 7а3ыя, 81дийсе, 3убылыслардың сол 7а3ытта, 81зирги 7а3ытта бар екенлигин тастыйы3лап к5рсетеди. Мысалы` Т6н. Тастай 3ара42ы, Думан. К6нни4 ж6зи к5ринбейди.

w. Елесле7иш ата7 г1плер 7а3ыя, 81дийсени елеслеп к5рсетеди. Мысалы, О-ой, д6ньй-айЁ Э8, 5ткен 5миримЁ

e. Меншикли ата7 г1плерге газета-журналларды4, к5ркем шы2армаларды4, м1кемелерди4, о3ы7 орынларыны4 атлары киреди. Мысалы,

Берда3 атында2ы #ара3алпа3 м1млекетлик университети, {#ара3алпа3 3ыз} романы.

Толы3 емес г1плер 81м с5з-г1плер. %зини4 д6зилиси, коммуникативлик хызмети, 3олланылы7ы жа2ынан бас3а синтаксислик категориялардан айырылыр турату2ын жай г1плерди4 бир т6ри толы3 емес г1плер. *а3ый3атында да, толы3 емес г1плерде толы3 г1плердегидей 1деттеги з1р6рли грамматикалы3 структура са3ланбайды. Ой-пикирди айты72а тийисли бол2ан г1п а2заларыны4 гейде бире7ини4, ал айырым орынларда бир нешесини4 т6сирилир 3алдырылы7ы толы3 емес г1плер ушын характерли болады. Мысалы`

-Буны ким алып келип берди?

-Апам.

Бул г1плерде г1п а2заларыны4 бир нешеси т6сирилир айтыл2ан. Толы3 емес г1пте т6сирилир 3алдырыл2ан б5лекти4 мазмуны контексттен белгили болып турады 81м бул а2заны4 3олланылы7ы талап та етилмейди.

Монологлы3 толы3 емес г1плер к5ркем 1дебий тилде, прозалы3, драмалы3 шы2армаларда, на3ыл-ма3алларда, баспа с5з бетлеринде жийи 3олланылады. Монологлы3 толы3 емес г1плер 6ш т6рге б5линеди.

q. Контекстлик толы3 емес г1плер.

w. Ситуативлик.

e. Эллиптикалы3.

Контекстлик толы3 емес г1плерде т6сирилген а2за контекст ар3алы белгили болады. Мысалы` Т12дийри а7ыр. %з жумысына сонша берилген (Т.#.). Бундай жа2дайда 81р 3андай адам да ойланады. !сиресе, алымлар (К.М.).

Ситуативлик толы3 емес г1плерде с5йле7 шараяты ямаса ситуация жетекши орынды ийелейди.

-#алай?-деди Д17летов оны к5ри7ден ушын т6ргелип.

-Ке7илдегидей,- деп Мамутов Д17летовты4 алдында2ы столды4 3арталына 3ойыл2ан кресло2а отырды.

Эллиптикалы3 толы3 емес г1плер диз баслы белгиси оны4 дара турып 3олланылма7ында. Мысалы` *1мме шембиликкеЁ

Алып анадан, ат бийеден.

А7ыры7 астан, да7 3арындастан.

Семья4 бахытлы, сен де бахытлыса4, ПолатЁ

-Тек сени4 менен (@.С).

Диалог-бул 5з ара пикир алысы7ды4, 3арым-3атнас жаса7ды4 айры3ша т6ри. Диалог сора7-жу7ап, ретинде т6ринде 1мелге асады. Мине, усындай диалоглы3 с5йлеси7лерде толы3 емес г1плер к5плеп ушырасады.

-А7ылдан 3ашан шы3ты4?

-Б6гин азанда.

-#айда бараса4?

-Сизи4 6йге.

Толы3 емес г1плер бир неше т6рде болады. q. Басла7ыш т6сир 3ал2ан болады. Мысалы, -Ерте4 той2а Ерман да бара ма? - Барады.

w. Басла7ыш айтылмайды.

-Ерте4 той2а ким барады?

-Ерман.

e. Басла7ыш та, баянла7ыш та айтылмай, екинши д1режели а2залар айтылады.

-А2ам 3ашан кетеди?

-Ерте4.

-^йлери 3ай жерде?

-Алыста.

Толы3 емес г1п жеке ал2анда г1пке т1н белгилери к5ринбе7и де м6мкин. Оны4 3урамында2ы с5злерди4 жетилиспе7шилиги сезилип турады. Кейинги г1плерден 3айсы с5зди4 т6сир 3ал2анлы2ы билинип турады.

Толы3 емес г1п диалоглардан бас3а орынларда да пикирди4 ы3шам болы7ы ушын 3олланы7ы м6мкин. Бундай жа2дайларда к5бинесе баянла7ышы болмайды. Мысалы, 3апталда а2аш к1т. Сол жа3та еки 1йнек.

Бундай г1плерде басла7ыш орын, 7а3ыт пысы3ла7ышлары 81м толы3ла7ышлар менен ке4ейип келеди. Айырым толы3 емес г1плер с1лемлеси7, 3утлы3ла7, ша3ыры3 м1нилеринде де 3олланылады. Мысалы, Байрамы4ыз бененЁ Ту7ыл2ан к6ни4из бененЁ Халы3лар дослы2ы ушын? Елди4 бирлиги ушынЁ 81м т.б.

#оспа г1плерди4 3урамында да толы3 емес г1плер ушырасы7ы м6мкин. Мысалы, Ол хал3ын с6йеди, ал халы3 оны. Самал да еспейди, ша3ма3та ша3пайды, тыр-тыныш. Тарийхсыз халы3, ал халы3сыз тарийх болмайды.

Демек, толы3 емес г1плер бир айтыл2ан с5зди 3айта-3айта т1кирарламай пикирди жыйна3лы, ы3шам етип айты7 ушын хызмет етеди.

С5з-г1плер жай г1плерди4 айры3ша бир т6ри. С5з-г1плер д6зилиси жа2ынан к5бинесе бир с5зден ямаса г1п а2заларына б5линбейту2ын с5з дизбегинен болады. Сонлы3тан, с5з-г1плер со42ы к5пшилик саба3лы3ларда {б5линбейту2ын г1плер} термини менен де аталады.

Б5линбейту2ын г1плерге г1п а2засы хызметинде емес, ал хабарла7 интонациясы ар3алы 2ана коммуникативлик хызмет ат3арату2ын с5злер киреди.

*а3ый3атында да, тилимизде бир с5зден турату2ын г1плерди4 т6ри к5п. Бир бас а2залы г1плер, толы3 емес г1плер де бир с5зден болы7ы м6мкин. Бира3 бул с5злер 5зини4 лексикалы3 м1нисин толы3 са3ла2ан болып г1пте 81р 3ыйлы г1п а2засы хызметинде 3олланылады. Ал, с5з-г1плер лексикалы3 м1ниси толы3 болма2ан с5з ша3аплары (модаль, та4ла3, модальлы3 м1ниге ийе) ар3алы билдириледи. Олар синтаксислик м1ниге ийе болады да, бира3 синтаксислик 3атнас билдирилмейди, себеби синтаксислик 3атнас г1п а2заларына б5линету2ын г1плер арасында болады. Сонлы3тан, с5з-г1плерде г1п а2заларына б5лини7 имканияты жо3. Б5линбейту2ын г1плерди4 д6зили7инде интонация баслы роль ат3арады. Оларды4 предикативлигинде, модальлы2ы да интонация ар3алы билдириледи. Мысалы` -!бдимуратты4 6йи усы ма?

-А7а.

- Ол киси 6йинде бар ма?

-Жо3.

Б5линбейту2ын г1плерди4 5зине т1н 5згешелиги бар`

q) С5з-г1плер бир с5зден ямаса б5линбейту2ын с5злерди4 дизбегинен болады~

w) с5з-г1плер контекст ямаса ситуация2а байланыслы коммуникативлик хызмет ат3арады~

e) с5з-г1плер жай г1плерди4 айры3ша бир т6ри.

С5з-г1п хызметинде 3олланылату2ын модаль, та4ла3 с5злер тийкар2ы г1пти4 3урамында кирис а2за хызметинде де 3олланылады. Мысалы` А7а, ана7 к6нги мен айт3ан жигит усы. Мейли, сизи4-а3 айт3аны4ыз болсын. Мысалларда2ы а7а, мейли с5злери г1птеги ой-пикирге 3атнаслы ма3улла7 м1нисинде кирис а2за болып келген.

С5з-г1плер семантикалы3 81м коммуникативлик хызмети бойынша бир неше т6рлерге б5линеди` ма3улла7, бийкарла7, сора7, эмоционал, та4ла3, буйры3, этикет (6рп-1дет, 3арым-3атнас) сеске еликле7иш, вокатив с5з г1плер).

Sorawlar

1. Qanday ga’pler bir bas ag’zalı ga’pler dep ataladı ha’m olardan eкi bas ag’zalı ga’plerden ayırmashılıg’ı qanday?

2. Bir bas ag’zalı ga’pler bas ag’zalarının’ bildiriliwine qaray qanday tu’rlerge bo’linedi? Mısallar кeltrin’.

3. Ataw ga’ptin’ o’zine ta’n o’zgesheligin ha’m semantikalıq tu’rlerin aytın’, mısallar keltirin’?

4. Tolıq ha’m tolıq emes ga’pler dep atalıw sebeplerin tu’sindirin’?
5. Tolıq ga’plerdin’ qollanıw tu’rleri qanday, atap ko’rsetin’, mısallar keltirin’?
6. Monologta qollanılatug’ın tolıq emesler ga’pleride geypara ga’p ag’zalarının’ tu’sirilip qollanılıwı sebebine ha’m basqa da o’zgesheligine qaray bo’liniw tu’rleri qanday, atap ko’rsetin’, mısallar keltirin’?

A`MELIY SABAQTIN` MODULI

Tema	**Ga`p ag`zalarinin` orin tartibi.**

A`meliy sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	a`meliy sabaq
A`meliy sabaqtin` rejesi	Ga’p ag’zalarının’ orın ta’rtibi. Baslawishtin` orin ta`rtibi. Bayanlawishtin` orin ta`rtibi. Toliqlawishtin` orin ta`rtibi. Aniqlawishtin` orin ta`rtibi. Pisiqlawishtin` orin ta`rtibi. Determinantlar.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Shinig`iwlardi orinlaw ko`nlikpelerin rawajlandiriw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Shinig`iwlardin` orinlaniwin ta`rtipli tu`rde ko`rsetip beredi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*

Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, «**Insert**» metodi,
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. A`meliy sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. (*Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. «**Insert**» metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Shinig`iwlar arqali ga`p ag`zalarinin` orin ta`rtibi aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-**qosımsha**

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde «**Insert**» metodi o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

Insert tablitsasi

O`z betinshe oqiw waqtinda alg`an mag`liwmatlardi, esitken lektsiyalardi ta`rtiplestiriwdi ta`miynleydi, aling`an mag`liwmatti tastiyiqlaw, aniqlaw, baqlaw. Aling`i o`zlestirgen mag`liwmatlardi baylanistiriw qa`biletin qa`liplestiriwge ja`rdem beredi.

Oqiw protsessinde aling`an mag`liwmatlardi o`z aldina o`zleri sistemalastiriladi- tablitsa ishine jaziladi tekstti belgiler menen belgilep shig`iladi.

«V» - men bilgen mag`liwmatlarg`a say

«-» - men bilgen mag`liwmatlarg`a say emes

«+» - men ushin jan`a mag`liwmat

«?» - men ushin tu`siniksiz yaki mag`liwmatti aniqlaw, toliqtiriwdi talap etiledi.

İnsert tablitsası

Tu'sinikler	V	+	-	?
Baslawishtin` orin ta`rtibi. Bayanlawishtin` orin ta`rtibi. Toliqlawishtin` orin ta`rtibi. Aniqlawishtin` orin ta`rtibi. Pisiqlawishtin` orin ta`rtibi. Inversiya Determinantlar.				

(V)-bilgen na'rseni tastıqlaw
(+)-jan'a mag'lıwmat
(-)-bilgen na'rseden basqa
(?)-oylandırdı.

1-Shinig`iw. Misallardan ga`p ag`zalarinin` orin ta`rtibin aniqlan`. Invertsiyalaniw jag`daylarin tu`sindirin`

Tolqınların' tawdan qaytpas quwatlı,
Sarı sazanların' **bardur qımbatı.** (S.N.).

A'y, aspanda jarqırap qalqıg'an quyash, sen jer sharın aylanıp ju'resen', bunı sen **aytıp ber adamlarg'a!** (Sh.A.). -Hey, jasawıllar, **tart qılıshtı! Tiyme atama, shıg'ın' urıs maydanına?** –degen g'awırlı otawdı qorshadı (K.S.). **–Raxmet sizge.** Otız santimetir teren'lıkte su'rip atırg'an ekensiz, **-dedi direktor** (T.Q.).

Jazlar qong'an aydın-aydın **ko'lleri,**
Jasıl lipas kiydi **watan jerleri.** (J.A.).
Ta'n'irim berdi seni bul **adamzatqa,**
Irıs qazanı bolıp qaynap tursın dep. (I.Yu.).
Jıg'ılsam tu'rgeldim tag'ı da,
Bag'ındım **du'nyanın' zan'ına**. (T.J.).

Aytın'ız **tilegin'izdi.** –Bar bolsa shıg'ar **qamshın'dı?** Teridey bo'zden tiksen' de, shıdamaydı **bug'an** (K.S.).

Qoyın'dı baqtım men **senin'**
Bir jamanlıq ettim be? (Jiyen Jıraw).

Mergenine qara **batshag'artın'?** – dedi Elmurat. – Ne jazıg'ı boldı bul **biysharnın'§** Iqlasın aytsan'o **onın'**! (K.S.).

Men// **qızıq bolsa** oqıyman. Ol// **kuzovtın' erneginen asılıp bekkem uslamag'anda** jıg'ılıp ketetug'ın edi (J.S.). Er//**shekinispey** bekinispeydi (naqıl). Ol qatal ashıwlang'an jag'dayda **kimdi bolsa da** ayamaydı (T.Q.). Ol// **esitip turıp** u'ndemedi (G.I.). Jayın' menen **islegende de**// seni quwıp jibere almaydı. (T.Q.).

Ga`p ag`zalarin tallaw ta`rtibi

1. Ga`ptin` bas ag`zalarinin` grammatikaliq tiykarin tabiw; eki bas ag`zali ga`plerde baslawish ha`m bayanlawishti, bir bas ag`zali ga`plerde tiykarg`i bas ag`zani tabiw.

2. Baslawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, du`zilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen), ga`ptegi orin ta`rtibi.

3. Bayanlawish, onin` an`latiliwi, qaysi so`z shaqabinan an`latilg`anlig`ina qaray turleri (feyil bayanlawish, atawish bayanlawish) grammatikaliq formasi, du`zilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen), ga`ptegi orni.

4. Baslawish penen bayanlawishtin` kelisiwi.

5. Ekinshi da`rejeli ag`zalar (aniqlawish, toliqlawish, pisiqlawish). Baslawishqa qatnasli ag`zalar, bayanlawishqa qatnasli ag`zalar.

6. Toliqlawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, sorawi, ga`pte qaysi ag`zag`a baylanisli ekenligi, seplik formalari yaki ko`mekshi so`zler arqali an`latiliwi, tuwra ha`m qiya toliqlawish, qurilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen).

7. Aniqlawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, sorawi, baylanisiw usilina qaray turleri (jupkerlesiwshi ha`m izafetlik aniqlawishlar), qurilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen).

8. Pisiqlawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, sorawi, turleri (waqit, orin, sin, sebep, maqset, mug`dar-da`reje, sha`rt, qarsilas) qurilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen).

9. Sintaksislik baylanisqa tuspeytug`in ag`zalar (qaratpa, kiris ag`za, kiris ga`pler).

Ga`p ag`zalarina tallaw u`lgisi

Men jaqinda mektepte birge oqig`an dostim menen ushirastim.

Ga`ptin` bas ag`zalari - Men ushirastim, men - baslawish, betlik almasig`inan an`latilg`an, sorawi - kim? Ataw seplik formasinda, jay baslawish, tuwra ta`rtip, bayanlawishtan aldin kelgen; ushirastim - bayanlawish, feyil bayanlawish, sorawi - ne qildim? - jay bayanlawish, tuwra ta`rtip, baslawishtan keyin kelgen, baslawish penen bayanlawish birinshi bet, birlik sanda, kelisiw usili menen baylanisqan, bayanlawish qurami - jaqinda mektepte birge oqig`an dostim menen ushirastim; dostim menen - toliqlawish, atliq ha`m ko`mekshi so`zdin` dizbeklesiwinen an`latilg`an, qiya toliqlawish, sorawi - kim menen? jay toliqlawish, tuwra ta`rtip bayanlawishtan aldin kelgen.

mektepte birge oqig`an - aniqlawish, ken`eytilgen aniqlawish, kelbetlik feyil toplaminan du`zilgen, sorawi-qaysi? toliqlawish ag`zadan aldin kelgen, jupkerlesiwshi aniqlawish: jaqinda-pisiqlawish, waqit pisiqlawish, ra`wish so`z shaqabinan an`latilg`an, sorawi-qashan? jay pisiqlawish, tuwra ta`rtip, bayanlawishtan aldin kelgen.

Oqiw tapsirmalari

Г1пте с5злерди4 орын т1ртиби

Тилди4 ра7ажланы7 барысында 31липлескен синтаксислик 3урылысында белгили бир за4лылы3лар бар. С5злер г1пте 3алай болса солай орналаспайды?

Г1птеги с5злерди4 синтаксислик хызметине 3арай белгили т1ртип пенен орналасады.

Г1п а2заларыны4 орын алмастыры7 оларды4 грамматикалы3 3урылысына онша т1сир 3ылмайды. Кеше жа7ын жа7ды. Жа7ын кеше жа7ды.

С5злерди4 орын т1ртибини4 5згери7и к5пшилик жа2дайда г1пти4 м1нисини4 5згери7и, стилистикалы3 т1репине т1сир жасайды. С5злерди4 еркин орын т1ртиби 1сиресе а7ызеки с5йле7 тилинде к5п ушырайды. Сондай-а3 с5злерди4 орын т1ртибини4 5згери7и стильлик ма3сетлерде к5ркем шы2армаларда ушырасады.

Г1птеги с5злер бири-бири менен 5з-ара м1нилик 3атнасларына 3арай орналасады. Г1п а2заларыны4 орны г1пти4 д6зилисине г1п а2заларыны4 санына 81м оларды4 3андай с5з ша3апларынан болы7ына 3арай орналасады. Г1п тек бас а2залардан 3уралса басла7ыш баянла7ыш т6ринде, ал екинши д1режели а2заларды4 3атнасында д6зилсе, бас а2залар 5зине 3атнаслы а2залар менен бирге келеди. Г1п ишинде к5бинесе тура3лы орнында баянла7ыш` аны3ла7ыш, жал2а7сыз ту7ра толы3ла7ыш, сын 81м му2дар-д1реже пысы3ла7ышлары келеди. Ал басла7ыш, сеплик формасында2ы толы3ла7ыш 81м пысы3ла7ышты4 айырым т6рлерини4 г1птеги орны еркин болады**.**

А7ыл2а 3арай еки атлы киятыр. Еки атлы а7ыл2а 3арай киятыр. Еки атлы киятыр а7ыл2а 3арай. Бул жерде с5злерди4 орын т1ртибини4 5згери7и г1пти4 мазмунына, синтаксислик хызметине т1сир етип тур2ан жо3.

К5пшилик т6ркий тиллерде соны4 ишинде 3ара3алпа3 тилинде баянла7ыш г1пти4 а3ырында, басла7ыш баянла7ыштан алдын, аны3ла7ыш 5зи аны3лайту2ын с5зден бурын, ал пысы3ла7ыш пенен толы3ла7ыш 5зи байланыслы с5зден бурын турады. Мысалы` #убладан жан2а жа2ымлы сал3ын самал еседи. Айхан 1кеси ту7ралы к6нде ойланату2ын еди. Усылай етип с5злерди4 31липлескен орын т1ртиби ту7ра т1ртип делинеди.

К6нделикли а7ызеки с5йле7 тилинде, к5ркем шы2армаларда с5злерди4 орын т1ртибини4 5згери7и жийи ушырап турады. Бундай етип с5злерди4 орын т1ртибини4 5згери7и ана7 яки мына7 с5зге айры3ша ке7ил айдары7 ушын, эмоционаллы3-экспрессивлик образлы3ты пайда ети7 ушын 3олланылады. Бундай с5злерди4 1деттеги орын т1ртибини4 5згери7и инверсия делинеди. Инверсия г1птеги с5злерди4 синтаксислик хызметине т1сир тийгизбейди. Мысалы, Тек шы3па2ан жаны бар еди ж1ни7арды4.

Усындай к6тилмеген 7а3ыя бол2ан еди бир к6ни.

Аралады3 а3 Едилди4 3айы4ын.

Паналады3 уллы журтты4 Жайы2ын

Айырым жа2дайларда с5злерди4 орын т1ртибини4 5згери7и менен оларды4 синтаксислик хызметиде 5згереди. К5бинеси, басла7ыш-баянла7ыш позициясында келген г1плерде бул жа2дай ушырасады. &атан2а хызмет ети7 - 81р бир инсанны4 баслы 7азыйпасы. *1р бир инсанны4 баслы 7азыйпасы - &атан2а хызмет ети7. Бул - бизи4 а7ыл. Бизи4 а7ыл - бул. А3ыллы бала (с5з дизбеги). Бала а3ыллы (г1п). Бул жа2дайда с5з дизбеги г1пке, ал г1п с5з дизбегине айналады.

Г1пте басла7ышты4 орны 3ара3алпа3 тилинде басла7ыш баянла7ыштан алдын келеди. Басла7ыш г1пти4 басында яки ортасында келе бери7и м6мкин. Мысалы, #ар ерте4ине азанда да жа7ып тур. Атлар тур2ан жерге бараман дегенше Султан, Мурат то4ып 3алды.

Басла7ышты4 баянла7ыштан кейин келету2ын жа2дайлары да ушырасады. Бул с5йле7 тилинде 81м к5ркем шы2армаларда к5п ушырасады. Мысалы, Не айтпа3шы екен ол о3ы7шылар2а. Не 3усап кеткенсе4 5зи4. Ушы7ды 3айдан 6йренип ж6р бул 81м т.б.

Со42ы д17ирде рус тилини4 т1сиринде 6нде7 г1плерде баянла7ыш басла7ыштан бурын турады. Мысалы, Жасасын халы3лар дослы2ыЁ

Ту7ра г1плерде автор г1пини4 баянла7ышы басла7ытан бурын турады. Сизлер 3айда баратырсыз?- деди ол.

Поэзия тилинде ушырасады.

Келди б181р ке4нен жайып 3улашын,

Жер бетине се7ип к6нни4 3уяшын.

Г1п ишинде баянла7ышты4 орны тура3лы. Баянла7ыш к5бинеси г1пти4 а3ырында турады. #осы3ларда, с5йле7 тилинде стильлик ма3сетлерде баянла7ыш г1пти4 басында да кели7и. Мысалы, Тийме бу2анЁ Тарт 3олы4дыЁ – деп ба3ырды. Бире7ге айтпаса тап жарылып кетету2ындай сезди 5зин.

Г1пте толы3ла7ышты4 орны. Толы3ла7ыш 5зи байланыслы бол2ан а2заны4 я2ный г1п ишинде к5пшилик жа2дайда баянла7ыштан алдын турады. Мысалы, Султамурат пилди де, маймылды да 81м бас3ада 8ай7анларды 5з к5зи менен к5рген.

Аны3ла7ыш 5зи аны3лайту2ын с5зден алдын турады. Мысалы, К5к жиректей к5герген жо4ыш3алар, 2алыдай болып 3улпырып жат3ан г6злик бийдайлар к5ринди.

Г1пти4 структура-семантикалы3 д6зилисин 6йрени7де г1п а2залары айры3ша орын ийелейди. Сондай-а3, г1пте белгили бир м1нили б5леклерге

итибар берилип пикир жа4алы2ы хабарланады. Мине, усы2ан байланыслы со42ы д17ирде г1пте актуаль б5лини7 деген термин пайда болып, г1пти4 актуаль б5лини7и е4 д1слеп чек лингвисти В.Матезиус т1репинен усынылды. Бул термин изертле7лерде 81р 3ыйлы аталып ж6р. Ал Закиев 5зини4 {Татар тили грамматикасында} г1пти4 актуаль б5лини7ин {с5йлем предмети} 81м {с5йлем} жа4алы2ы деген терминлер менен атайды.

Г1пти4 актуаль б5лини7инде г1п тема 81м рема2а б5линеди. Контекст яки ситуациядан с5йле7шиге м1лим 81м оны4 пикирине тийкар бол2ан б5лек - тема, ал тема 8а33ында жа4а хабарды билдирету2ын б5лек рема деп аталады.

Тема - г1пти4 басланы7 б5леги. Рема - тема 8а33ында 3андайда бир жа4а информация хабарлайту2ын б5лек, ол хабарла7ды4 тийкар2ы мазмуны 5з ишине алады 81м г1пти4 коммуникативлик орайы болып есапланады. Мысалы` Ба2да 81р 3ыйлы мий7е а2ашлары бар. Ба2ман ата мий7е а2ашлар2а жа3сы т1рбия береди.

Егер орын т1ртиби 5згерсе, актуаль а2залар2а да 5згерис киреди. Мысалы` Мий7е а2ашлар2а ба2ман ата жа3сы т1рбия береди.

Биринши г1пте г1пти4 темасы {Ба2ман ата} ту7ралы болса, ал екинши г1пте {Мий7е а2ашлары} 8а33ында с5з етиледи.

Ке4ейтилген жай г1плерде с5злер орналасы7 т1ртиби бойынша басла7ыш составы, баянла7ыш составы 81м детерминант болып б5линеди. Ж6злерин ша4 бас3ан адамлар базар2а 3арай киятыр. К5шелер // ерсили-3арсылы ж6рген адамлар // 1лле 3ая3лар2а асы2ып баратыр.

Г1пти4 актуаль б5лини7и тек ке4ейтилген жай г1плер ушын 2ана т1н. Ал тек бир бас а2задан д6зилген ке4ейтилген жай г1плер, т1бият к5ринислерин билдирету2ын бир составлы ата7ыш г1плер, толы3 емес г1плер, с5з-г1плер тема 81м рема2а б5линбейди. Олар неше с5зден д6зилсе де, коммуникативлик хызмети жа2ынан рема 7азыйпасын ат3арады.

Г1пти4 актуаль б5лини7ин 6йрени7 текст д6зи7де, а7дарма жаса7да, текстлерди редакторла2анда г1птеги с5злерди ямаса г1пти4 логикалы3 избе-излигин са3ла7да теориялы3 81м практикалы3 18мийетке ийе.

Детерминантлар

Со42ы илимий грамматикаларда екинши д1режели а2заларды 6йрени7де оларды4 синтаксислик хызметиндеги айырым 5згешеликлерди есап3а алып жа4а ба2дарда 6йрени7ге ба2дар алды.

Г1пте бирер а2заны4 м1нисин ке4ейтири7ши екинши д1режели а2залар (5зини4 тийкар2ы синтаксислик хызметинде келген аны3ла7ыш, толы3ла7ыш 81м пысы3ла7ышлар) 81м п6тин г1пти ке4ейтири7ши екинши д1режели а2залар (тийкар2ы функциясынан бас3ашара3 толы3ла7ыш 81м пысы3ла7ыш)-детерминантлар. Я2ный п6тин г1пте 3атнас3ан, оны4 мазмунын ке4ейтири7ши а2залар детерминантлар делинеди. Г1пте толы3ла7ыш 81м пысы3ла7ышлар детерминант а2за болып келеди. Детерминант а2залары 5згешелиги` Булар 1деттеги г1п а2засы хызметиндеги бас3а с5злер менен синтаксислик байланысы бираз 81лсизленеди. Хызмети жа2ынан бир а2за2а емес ал п6тин г1пке 3атнаслы болады.

е. К5пшилик жа2дайда г1пти4 басында басла7ыш, баянла7ыштан алдын келеди. Детерминант 7азыйпасында толы3ла7ыш 81м пысы3ла7ыш, к5бинесе, 7а3ыт 81м орын пысы3ла7ышлар келеди. Мысалы, Жер бетин//3алы4 3ар 3апла2ан. Д5геректе// 8еш адам к5ринбеди. Быйыл жылды4 к5пшилик б5легине бийдай етик.

Г1плер басла7ыш составы, баянла7ыш составы 81м детерминант составын д6зип келеди. Ал г1пти4 актуаль б5лини7и бойынша сол г1п еки б5лекке тема 81м рема2а б5линеди. Детерминант болып келген с5з тема хызметинде келеди, ал басла7ыш 81м баянла7ыш составы рема болып келеди.

Детерминантлар п6тин г1пти4 мазмунына 3атнаслы болы7ына байланыслы г1пти4 басында келеди. Синтаксислик байланыс жа2ынан г1птеги бас3а а2за2а 21резли болмайды, г1п пенен еркин байланыс3а т6седи.

Детерменант хызметинде, к5бинесе 7а3ыт, орын пысы3ла7ышлар, толы3ла7ышлар киреди. Морфологияны4 билдирили7и жа2ынан ке4ислик септик формалы 81м тирке7ишли ата7ышлардан р17иш, 8ал фейил, келбетлик фейил топламларынан келеди. Шананы с6йретип Ж1мийла2а 3арай жу7ырды. Т6нге 3арай к6н су7ыта баслады. Салийманы кеш3урын поезд2а мингизип жибердим.

№ада2ала7 ушын сора7лар

q. Г1п а2заларыны4 ту7ра т1ртиби дегенимиз не?

w. Инверсия дегенимиз не?

е. Г1пти4 актуал б5лини7ине нелер киреди?

r. №айсы г1п а2залары детерминант хызметинде 3олланылады?

A`MELIY SABAQTIN` MODULI

Tema	**Qospalang’an jay ga’pler.**

A`meliy sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat

Oqiw sabag`inin` formasi	a`meliy sabaq
A`meliy sabaqtin` rejesi	1. Qospalang'an jay ga'pler tuwralı tu'sinıқ. 2. Feyil toplamli jay gapler. 3. Birgelikli agzali jay gapler. 4. Ayirimlangan agzali jay gapler. 5. Kiris agzali jay gapler. 6. Qaratpa agzali jay gapler.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Shinig`iwlardi orinlaw ko`nlikpelerin rawajlandiriw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Shinig`iwlardin` orinlaniwin ta`rtipli tu`rde ko`rsetip beredi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, **"Insert"** metodi,
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awizeki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. A`meliy sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. *(Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. **“Insert”** metodlari arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Shinig`iwlar arqali feyil toplamli, birgelkili, ayirimlang`an, qaratpa ha`m kiris ag`zalar aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-**qosımsha**

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde «**Insert**» metodi o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

Insert tablitsasi

O`z betinshe oqiw waqtinda alg`an mag`liwmatlardi, esitken lektsiyalardi ta`rtiplestiriwdi ta`miynleydi, aling`an mag`liwmatti tastiyiqlaw, aniqlaw, baqlaw. Aling`i o`zlestirgen mag`liwmatlardi baylanistiriw qa`biletin qa`liplestiriwge ja`rdem beredi.

Oqiw protsessinde aling`an mag`liwmatlardi o`z aldina o`zleri sistemalastiriladi- tablitsa ishine jaziladi tekstti belgiler menen belgilep shig`iladi.

«V» - men bilgen mag`liwmatlarg`a say

«-» - men bilgen mag`liwmatlarg`a say emes

«+» - men ushin jan`a mag`liwmat

«?» - men ushin tu`siniksiz yaki mag`liwmatti aniqlaw, toliqtiriwdi talap etiledi.

1-шыны2ы7. Г1птеги фейил топламларын ажыраты4. №айсы фейил топламы екенлигин айтып бери4.

q. А7ылласларымны4 6стине бара2ояйын деп ойладым. Мектеп салып берейин десе к5злери к5рмей ж6р ме? (А.С.). Т6ркстан2а жетип бары7ы ушын кеминде он т5рт к6н жол ж6реди (К.М.). Т6ркстан а78алыны4 жа3сыланы7ы 8а33ында м1сл181тлер берди (К.М.). №ызыны4 Арал те4изине баратыр2ан топар2а 3осыл2анлы2ын билди (К.М.). К5пти к5рип ананы-мынаны 6йренип 5зимде 1де7ир 3атайдым (К.М.). Егер 31дирли бол2ы4 келсе, халы3ты4 31дирин бил (№абуснама).

2-шыны2ы7. Г1птеги биргелкили а2заларды аны3ла4. Олардыы4 3алай байланысып тур2анлы2ын т6синдири4.

Азанда, т6сте, кеште барып, сазан, шаба3, ыла3а 1келип г1син 3у7ырып, г1син асып, ыссы а73ат ш5лкемлестирди (К.С.). Тилемис пенен №1лийла шырпылдап иске кирисип кетти. Д1рья да, к5л де жым-жырт (К.С.). Маман балы3шылар с67ен, я сазан т6скенин де айырады. Г6зде я 3айы3, я шана2а миндирмей к5л абыржы болады (К.С.). А7ыр а3шам2а шекем г1 отырып, г1 ж6рип аздан со4 уй3ы тартты (К.С.). Ж1мийла т6ргележа3 болып еди, бира3 т6ргеле алмады.

3-шыны2ы7. Г1пти4 айырымлан2ан а2заларын аны3ла4. Олардыы4 3алай айырымланып тур2анлы2ын 81м иркилис белгилерин т6синдири4.

q. Ортада 2аррылар-мереке бас3ары7шылар атларды4 бирин ма3тап, бирин жаманлап тур (Ш.А.). Бул экспедиция илим ушын, тарийх илими ушын о2ада з1р6р еди (К.М.). :йди4 маш3аласы бизлерди4-анам, мен 81м 3арындасымны4 басына т6сти. Алланазар Есназаров усы б5лимни4 е4 т1жирийбели врачы, №асымны4 балалы2ынан бирге ойнап-5скен е4 жа3ын досты еди (К.М.). Кеше №асымды кеселхана2а алып келгенинде 3асында Алланазар да болды (К.М.).

4-шыны2ы7. Г1птеги кирис с5злер 81м кирис г1плерди аны3ла4. Ой-пикирге 3андай 3атнасты билдирип тур2анлы2ын айтып бери4.

Б1лким, сергетермен 3апа ке7лимди,

Демек, енди бирге жаса7 жо3 билсем (И.Ю..).

!ттеген-ай тап мына жерин,

Келистире алмапты-а7 десер (И.Ю..).

Б1рекелла, ш5лди4 6лкен кийиги,

*а7, сап-са7 еди 2ой тап жа4а 2ана (И.Ю..).

Жо3, мен бул д1ст6рди бийкар етемен,

Жо3, мен келгеним жо3 бунда адасып (И.Ю..).

5-шыны2ы7. Г1птеги 3аратпа а2заларды аны3ла4. №андай стильлик хызметте 3олланылып тур2анлы2ын т6синдирип бери4. Иркилис белгилерине итибар бери4.

-№ызым ана4 3алай? Билмеймен, 5зи4 к5р, ата. Жийеним, бир н1рсе айтайын. - *а7 Бийби отын ушын бунша алыс3а келип не 3ыласа4? Шыра2ым-а7, шашы4 не деген 3алы4?Ё (Т.№.) Бахты4 болсын, балам. - Турымбет 6йдемисе4? - Кел М1мбет а2а, -деп Турымбет ушып турды (Т.№.). - Жумаг6л 3айда баратырса4. %йбей, 3ара2ым, мени 6йге апараг5р,-деди (Т.№.). Ишке кирип кеткен секретарь 3ыз №асым2а академикти4

Ga`p ag`zalarin tallaw ta`rtibi

1. Ga`ptin` bas ag`zalarinin` grammatikaliq tiykarin tabiw; eki bas ag`zali ga`plerde baslawish ha`m bayanlawishti, bir bas ag`zali ga`plerde tiykarg`i bas ag`zani tabiw.

2. Baslawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, du`zilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen), ga`ptegi orin ta`rtibi.

3. Bayanlawish, onin` an`latiliwi, qaysi so`z shaqabinan an`latilg`anlig`ina qaray turleri (feyil bayanlawish, atawish bayanlawish) grammatikaliq formasi, du`zilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen), ga`ptegi orni.

4. Baslawish penen bayanlawishtin` kelisiwi.

5. Ekinshi da`rejeli ag`zalar (aniqlawish, toliqlawish, pisiqlawish). Baslawishqa qatnasli ag`zalar, bayanlawishqa qatnasli ag`zalar.

6. Toliqlawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, sorawi, ga`pte qaysi ag`zag`a baylanisli ekenligi, seplik formalari yaki ko`mekshi so`zler arqali an`latiliwi, tuwra ha`m qiya toliqlawish, qurilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen).

7. Aniqlawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, sorawi, baylanisiw usilina qaray turleri (jupkerlesiwshi ha`m izafetlik aniqlawishlar), qurilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen).

8. Pisiqlawish, onin` an`latiliwi, grammatikaliq formasi, sorawi, turleri (waqit, orin, sin, sebep, maqset, mug`dar-da`reje, sha`rt, qarsilas) qurilisi boyinsha turleri (jay, qospa, ken`eytilgen).

9. Sintaksislik baylanisqa tuspeytug`in ag`zalar (qaratpa, kiris ag`za, kiris ga`pler).

Ga`p ag`zalarina tallaw u`lgisi

Men jaqinda mektepte birge oqig`an dostim menen ushirastim.

Ga`ptin` bas ag`zalari - Men ushirastim, men - baslawish, betlik almasig`inan an`latilg`an, sorawi - kim? Ataw seplik formasinda, jay baslawish, tuwra ta`rtip, bayanlawishtan aldin kelgen; ushirastim - bayanlawish, feyil bayanlawish, sorawi - ne qildim? - jay bayanlawish, tuwra ta`rtip, baslawishtan keyin kelgen, baslawish penen bayanlawish birinshi bet, birlik sanda, kelisiw usili menen baylanisqan, bayanlawish qurami - jaqinda mektepte birge oqig`an dostim menen ushirastim; dostim menen - toliqlawish, atliq ha`m ko`mekshi so`zdin` dizbeklesiwinen an`latilg`an, qiya toliqlawish, sorawi - kim menen? jay toliqlawish, tuwra ta`rtip bayanlawishtan aldin kelgen.

mektepte birge oqig`an - aniqlawish, ken`eytilgen aniqlawish, kelbetlik feyil toplaminan du`zilgen, sorawi-qaysi? toliqlawish ag`zadan aldin kelgen, jupkerlesiwshi aniqlawish: jaqinda-pisiqlawish, waqit pisiqlawish, ra`wish so`z shaqabinan an`latilg`an, sorawi-qashan? jay pisiqlawish, tuwra ta`rtip, bayanlawishtan aldin kelgen.

Oqıw tapsırmaları
Qospalang`an jay ga`pler

Feyil toplamları basqarıwshı komponenttin' morfologiyalıq bildiriliwine h'a'm semantikasına qaray h'al feyil, kelbetlik feyil, atawısh feyil bolıp bo'linedi.

Hal feyil toplamı. Hal feyiller h'a'r tu'rli ma'nidegi tolıqlawısh h'a'm pısıqlawısh ma'nidegi so'zlerdi basqarıp h'al feyil toplamın du'zedi.

Bunday toplamlar h'al feyildin' barlıq formalarınan du'zile beriw mu'mkin. 1.Ol seni tu'n uyqısın to'rt bo'lip, masaq terip asırap edi. 2. Jag'ımsız dawısın esite sala ol u'yden juwıra shıqtı. 3. Balasın ko'rmegenine ana tınım tappadı. 4. Jumamurattın' u'yine kelgeli a'kesinin' qabag'ı ashılmadı.

Bunday feyil toplamlar ko'binesi tolıqlawısh h'a'm pısıqlawıshlar bolıp keledi (waqıt, sın, maqset, sha'rt, mug'dar).

Kelbetlik feyil toplamı. Kelbetlik feyiller h'a'r tu'rli so'zlerdi basqarıp kelip kelbetlik feyil toplamların du'zedi. Kelbetlik feyil jasawshı =g'an//=gen, =qan//=ken, =tug'ın, =ar//=er,=r qosımtaları arqalı jasalg'an barlıq kelbetlik feyiller feyil toplamların du'ziwi mu'mkin. Kelbetlik feyiller ataw formasında, seplik h'a'm tartım jalg'awı jalg'anıw arqalı h'a'm ko'mekshi so'zler menen dizbeklesip kelbetlik feyil toplamların du'zedi. Bular h'a'r qıylı ken'eytilgen ag'zalar xızmetin atqarıp keledi.

=g'an//=gen formalı kelbetlik feyil feyil toplamın du'ziwde ken' tu'rde qollanıladı. Ol bul toplamda en' tiykarg'ı basqarıwshı so'z bolıp xızmet etedi. Bul feyil toplamı baslawısh, bayanlawısh, anıqlawısh, tolıqlawısh, pısıqlawısh xızmetinde de qollanıladı. Mıs: Amannın' qay qıyalda bapatırg'anı mag'an belgisiz. Jaqsı so'ylegen as jer, Jaman so'ylegen tas jer.

Tolıqlawısh xızmetinde: Menin' qayda ketkenimdi h'esh kim bilmewi kerek. Senin' oqıwg'a kirgenin'di, oqıw pitkerip adam bolıp jumısqa aralasqanın'dı ko're almay ketti-a'!

Anıqlawısh xızmetinde: Da'slebinde ortaq gu'rrin' tawıp otırg'an olar bara-bara ekew ara so'ylesiwge kiristi. Klassqa ku'tilmegende qolına gu'l ko'tergen mug'allim kirip keldi. Usı waqıtqa shekem birge islesip kiyatırg'anlardın' jamanlıg'ın ko'rgenim joq.

Pısıqlawısh xızmetinde: Onın' menen so'ylesken sayın so'yleskim keledi. Maman h'esh na'rse bilmegensip sa'lemlesti. Otırıspa qızın'qırag'annan keyin h'a'mmesi ekew ara so'zge o'tti. Ko'p waqıttan beri ko'rmegenge tanımay qaldım.

Atawısh feyil toplamı. Atawısh feyil toplamı h'al feyil h'a'm kelbetlik feyil sıyaqlı basqa so'zler menen dizbeklesip kelip atawısh feyil toplamın du'zedi. Atawısh feyiller h'a'r qıylı formalarda kelip atawısh feyil toplamın du'zedi h'a'm ken'eytilgen ag'za xızmetin atqaradı. Olar ataw formasında, seplik jalg'awlar menen h'a'm ko'mekshi so'zler menen dizbeklesip kelip ga'p ag'zaları xızmetin atqaradı.

=ıw//=iw forması atawısh feyil toplamı ken'eytilgen ag'za xızmetinde qollanıladı.

Baslawısh xızmetinde: O'zin' jo'nindegi shınlıqtı moyınlamaw-insaplıqtan emes. Bayanlawısh: En' ullı doslıq -xalqın'a dos bolıw.

Tolıqlawısh: Kim kitap penen doslasıwdı qa'lese, kitap onı aqıllı etedi. Men Sepjanovtın' bosatılıwı jo'ninde oylanıp ta ko'pmedim.

Anıqlawısh: Sha'riypa ortadag'ı a'n'gimeni jalg'astırıwdın' ila'jın taptı.

Pısıqlawısh: Apam meni du'nyag'a shıg'arıwdan ma'n'gi ko'z jumg'an. Sa'nem shıday almay aqlıg'ın qushaqlawı menen shıg'ıp ketti. Ol o'zinin' u'sti bası qus tu'tkendey bolıwına qaramastan, ulın ju'da' ıqshamlap kiyindiripti.

Sha'rt meyil toplamı. Sha'rt meyilinin' =sa//=se forması o'zine qatnaslı so'zler menen kelip sha'rt meyil toplamın du'zedi. Sha'rt meyil toplamlı jay ga'plerde eki is-h'a'reket boladı. Bul is-h'a'reketler bip subektke qatnaslı bolıp birewi tiykarg'ı, al ekinshisi qosımsha ma'ni bildiredi. Sha'rt meyil basqarıwındag'ı qosımsha is-h'a'reketti bildiretug'ın bo'legi sha'rt meyil toplamı bolıp esaplanadı.

Sha'rt meyil toplamlı jay ga'pler sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'plerge uqsas bolıp keledi. Mıs: Qumar analıq ulı menen kelini arasında ne bolıp atırg'anın anıq sezse de, h'eshten'e bilmegensip so'ylene kirdi. Anası qansha ashıwlı h'a'm jumbaqlı so'ylese, Ernazar sonsha teren' oyg'a shu'mer edi.

=Sa//=se fopmalı sha'rt meyil toplamı ga'pte sha'rt, qarsılas pısıqlawısh xızmetinde qollanıladı. Ayırım jag'daylarda waqıtlıq h'a'm salıstıpmalı qatnastı bildiredi. Mıs: Sawdager a'dewir salmaqlı ko'ringen bolsa da sıqmar eken. Eger birew menen shatasa qoysa kegirdegine suw ketkenshe aytısadı. Jıynalısta so'yley qoysa h'eshkimge so'z bermeydi. Usılay jatsa ta'wip bolıp ketetug'ınday ko'rindi og'an.

Qarsılaslıq ma'nide. Ernazar ko'p irkilgisi kelmese de, azg'ana otırıwg'a ma'jbu'r boldı. Salıstırmalı ma'nide. Qansha ko'p jumıs islesem, sonsha ko'p h'aqı alaman.

Sorawlar

1. Feyil toplamların qanday feyiller du'zedi, olardı atap aytın' h'a'm olardın' bir-birinen o'zgesheligin tu'sindirin'.

2. Ga'ptin' birgelкili ag'zalarının' anıqlanıw belgilerin aytın'?

3. Ga'ptin' birgelкili ag'zaları qanday grammatикalıq qurallar arqalı baylanısadı? Mısallar кeltirin'.

4. Ga'p ag'zalarının' ayrımlanıw sebeplerin aytın', mısal кeltirin'.

5. Kiris ga'pler qanday belgige iye boladı ha'm onın' кiris ag'zadan ayırmashılıg'ı qanday?

6. Kiris ga'plerdin' ma'nilerin aytın', mısal кeltirin'

7. Kiritpe ga'pler tuwralı tu'sinик berin', olar кiris ga'plerden qanday belgileri menen ayırılıp turadı?

8. Qaratpalar qanday so'z shaqapları arqalı bildiriledi, mısal **кeltirin'?**

A'debiyatlar

Da'wletov M. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler. No'кis, «Qaraqalpaqstan», 1976.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatикası. Sintaкsis. No'кis, 1992, 266-301-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaкsis. Universitet ha'm pedinstituttın' filologiya faкultetleri ushın sabaqlıq. No'кis, 1996, 149-220-betler.

Mahmudov N. Nurmanov A. O'zbeк tilinin' nazariy grammatiкasi. Toshкent, 1995, 97-136-betler.

A`MELIY SABAQTIN` MODULI

Tema	**Qospa ga'pler. Da`nekerli ha`m da`nekersiz qospa ga`pler.**

A`meliy sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	a`meliy sabaq
A`meliy sabaqtin` rejesi	1. Qospa ga'pler haqqinda tusinik 2. Qospa ga'ptin jay gapten ozgesheligi. 3. Jay gaplerdi baylanistiriwshi qurallar. 4. Qospa ga'plerdin tu'rleri. 5. Da`nekerli dizbekli qospa ga`p. 6. Da`nekersiz qospa ga`p.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Shinig`iwlardi orinlaw ko`nlikpelerin rawajlandiriw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Shinig`iwlardin` orinlaniwin ta`rtipli tu`rde ko`rsetip beredi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, «**Almalar», «Венн диаграммасы»** metodi
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. A`meliy sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. (*Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. **«Венн диаграммасы»,** «**Almalar»** metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Shinig`iwlar arqali qospa ga`pler ha`m olardin` tu`rleri aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-**qosımsha**

«Венн диаграммасы» методы
q. A объектини4 5зине т1н т1реплери
w. B Объектти4 5зине т1н 5згешелиги
e. C объектти4 5зине т1н 5згешеликлери
r. A 81м B объектлерини4 у3сас т1реплери
t. A 81м B объектлерини4 у3сас т1реплери
y. C 81м B объектлерини4 у3сас т1реплери
u. A, B 81м C объектлерини4 у3сас т1реплери

«Венн диаграммасы» методы

«Венн диаграммасы» методы-ты4ла7шыларда тема2а байланыслы тал3ылаяшы 3атнас жаса7, 6йренилип атыр2ан темаларды4 5зине т1н 81м у3саслы3 т1реплерин тал3ыла7 к5нликпелерин 31ллиплестири7ге 3аратыл2ан метод.

Venn diagramması

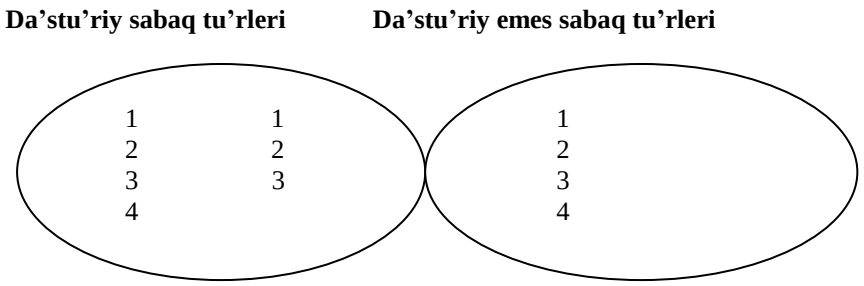

2-qosımsha

«Mashqalanı sheshiw» metodı

Mashqalanı sheshiw metodı oqıwshılardı mashqalanın’ yamasa qoyılg’an ma’selenin’ neden ibarat ekenligin anıqlawg’a, qolaylıdurıs sheshim tabıwg’a tayarlaw h’a’m bag’darlaw ushın qollanıladı.
1-basqısh. Mashqalanı anıqlap alıw.
2-basqısh. Mag’lıwmatlardı izlew, anıqlaw h’a’m bah’alaw
3-basqısh. Alıng’an mag’lıwmatlardan juwmaq shıg’arıw.

1-шыны2ы7. Тексттеги жай г1плерди 81м 3оспа г1плерди аны3ла4. №оспа г1п 3урамында2ы жай г1плерди4 байланысы7 усылын аны3ла4.

Д6йсенбай белгиленген жумысларын ислеп болды да, биресе жол2а 3арады, биресе телефон менен с5йлести (К.М.). Ерте4 я мен келемен, ямаса Д1рьябайды4 5зи келеди (К.М.). №асымны4 ж6реги бирден тол3ынланып кетти (К.М.). Буннан кейин бир майдан буйы2ып жатты да уза3 ойланып кетти (К.М.). Д1рьябай кирип кели7и менен палатада 2а7ырлы басланды (К.М.).

2-шыны2ы7. Мысаллардан д1некерли 81м д1некерсиз дизбекли 3оспа г1плерди аны3ла4. Дизбекли 3оспа г1пти4 3айсы т6ри екенлигин т6синдири4.

Усы 7а3ытта есик 3ыя ашылды да палата2а Нуржан кирип келди (К.М.). Алланазарды4 та7ып келген жа4алы2ы сол~ кеше кеште телевизорда бир 5збек драматургини4 пьесасын берипти (К.М.). №аншама байлы3лар бар еди, б1ри жо3 болып кетти. Биресе ж6реги шаншыйды, биресе ке7ли айнып 5зин бийта3ат сезеди (К.М.). Бире7 билди, ал бире7 билмеди. Соннан кейин есик жабылды 81м еке7и тас со3па3 ар3алы алды2а ж6рип кетти (К.М.). Олардыӊ к5пшилиги а3к5кирек, бира3 айырым сумлы3лылары да бар еди (К.М.).

Dizbekli qospa ga`plerdi tallaw ta`rtibi

1. Ga`ptin` mazmuni boyinsha tu`ri.
2. Komponentlerinin` sanina qaray eki komponentli, ko`p komponentli ekenligi.
3. Dizbekli qospa ga`ptin` baylanisiw usilina qaray turleri (da`nekerli, da`nekersiz dizbekli qospa ga`p).
4. Dizbekli qospa ga`ptin` komponentleri arasindag`iI sintaksislik qatnasina qaray tu`rleri (mezgilles, qarsilas, sebep-na`tiyje, tu`sindirmeli, gezekles, awispali).
5. Dizbekli qospa ga`ptin` quramindag`i ha`r bir jay ga`ptegi bas ag`zalar ha`m ekinshi da`rejeli ag`zalar.
6. Irkilis belgileri.

Dizbekli qospa ga`plerdi tallaw u`igisi

Men de awilg`a keldim, ol da jetip keldi.

1. Mazmuni boyinsha xabar ga`p.
2. Eki komponentli dizbekli qospa ga`p.
3. Da`nekersiz dizbekli qospa ga`p, intonatsiya arqali baylanisqan.
4. Mezgilles dizbekli qos, bir waqitli mezgilles dizbekli qospa ga`p.
5. Jay ga`plerinin` aralarina u`tir belgisi qoyilg`an. Birinshi ga`pte men-baslawish, keldim - bayanlawish, awilg`a - pisiqlawish, ekinshi ga`pte ol- baslawish, jetip keldi - bayanlawish.

Oqiw tapsirmalari

Qоспа г1плер

#оспа г1плер - еки ямаса бир неше жай г1плерди4 м1нилик 81м интонациялы3 байланысынан д6зилету2ын синтаксислик бирлик.

#оспа г1плер т6ркий тиллерде, соны4 ишинде 3ара3алпа3 тилинде арна7лы т6рде изертленген. !сиресе, ба2ыны43ылы 3осра г1плер ту7ралы ке4 пикирлер айтыл2ан.

К.Бердимуратовты4 {Структура придаточного предложения в каракалпакском языке}, М.!7езовты4 {*1зирги д17ир 3ара3алпа3 тилинде ба2ыны43ылы 3оспа г1плер 81м оларды4 структурасы}, А.Нажимовты4 {*1зирги 3ара3алпа3 тили синтаксиси}, М.Д17летовты4 {#ара3алпа3 тилиндеги 3оспа г1плерди4 гейпара теориялы3 м1селелери} 81м т.б. мийнетлерде 3оспа г1плерди4 5згешеликлери, т6рлери, байланысы7 усыллары ж5нинде ке4 пикирлер айтыл2ан.

%збек тилинде @.Абдура8мановты4 {#5шма гап синтаксиси}, М.Ас3аровты4 {*озирги замон 5збек тилида 35шма гаплар} 8ам т.б. мийнетлерде 3оспа г1плер арна7лы т6рде изертленген.

Жай г1плер 3оспа г1плерге салыстыр2анда ы3шам бирлик. #оспа г1плер жай г1птен е4 д1слеп билдирету2ын мазмуныны4 ке4лиги. Синтаксислик д6зилисини4 5зине т1н 3оспалы2ы менен ажыралады.

#оспа г1плер м1ниси, грамматикалы3 3урылысы, интонациясы бойынша (бир п6тин) бир-бирине байланыс3ан еки ямаса бир неше г1плерден турады. Я2ный еки ямаса бир неше жай г1плерди4 м1нилик грамматикалы3 81м интонациялы3 байланысы7ынан д6зилген г1плерди 3оспа г1п деймиз.

#оспа г1плер жай г1плерди ой пикирди 3алай билдири7и д6зилгенине 3арай ажыратылады. Олар арасында2ы 5згешелик т5мендегиден ибарат.

q. #оспа г1п 81м жай г1п бир-биринен д6зилисине 3арай айрылады.

Жай г1п бир предикативлик бирликтен ибарат болса, ал 3оспа г1п бир-бири менен ты2ыз байланыслы бол2ан бир неше предикативлик бирликтен турады еки 3оспа г1пти4 3урамына кирген 81р бир жай г1пти4 бир н17ий тамамлан2ан ойды билдири7и соны4 менен бирге бир жай г1п пенен екинши жай г1п 5з-ара 7а3ты, ке4ислик, ис-81рекет орынланы7 характери 81м т.б. белгилери менен байланыс3ан болы7ы керек. Мысалы, Бир жерде к5ргенге шырамыттым, бира3 еле еслей алмай турман. Бизлер а7ыл2а келгенде, к6н бат3ан еди.

w. #оспа г1пти4 3урамында2ы жай г1плерди4 81р бирини4 басла7ышы менен баянла7ышы арасында предикативлик 3атнас болы7ы керек. Мысалы, %ткен жылды4 майса ш5бин пышырлатыр басып ке4 жазы3та жеке торы атлы киятыр. #а3са2ан 3ыс 5тип, б181р айы келди.

#оспа г1пти4 3урамында ийесиз г1п болса бул талап 3ойылмайды. Мысалы, Майданнан киргенлигим 2ой, д1слеп к5рдим 8еш н1рсени к5ринеди.

е. #оспа г1пти4 3урамында2ы 81р бир жай г1пти4 интонациялы3 жиги болы7ы керек. Мысалы, С6мре4 етип Серкебай кирип келди, бира3 Д17летбай 14гимесин то3тат3ан жо3.

Егер биринши жай г1птеги адам атыны4 орнына. Ол алмасып 3ойылса ол 3оспа г1п болмайды.

Шар7алар жазда жайла72а к5шип кетеди, 3ыста а7ыл2а к5шип келеди. Мен бала2а 3арап едим, ол от3а бир н1рсени к5мип атыр екен. #оспа г1пти4 3урамында2ы жай г1плер м1нилик 3атнаста болы7ы керек. #оспа г1п кирис г1п 81м киритпе г1плерден ажыратылады. Бул бала, мени4 бу2ан исенимим зор, 5тирик с5йлемейди (кирис г1п). Мен айтсам, бул жигит 5ткен жылы келген практикант 2ой (бул 3оспа г1п емес). Мен айтсам, сиз жазып алар еди4из (3оспа г1п).

Солай етип, 3оспа г1п грамматикалы3 жа3тан байланысып м1нилик жа3тан бир 3оспалы ой-пикирди а4латату2ын 3урамалы бир п6тин бирлик болып есапланады.

#оспа г1пти4 3урамында2ы жай г1плерди4 байланысы7 усыллары 3оспа г1п еки ямаса бир неше жай г1плерди4 грамматикалы3 д6зиледи. Г1п ишинде с5злерди, с5з дизбеклерин байланыстырату2ын 3ураллар жай г1плерди байланыстыры7да да 3олланылады. Бундай байланыстыры7шы 3ураллар2а`

q. Грамматикалы3 формалар.

w. К5мекши с5злер 81м к5мекши м1нидеги с5злер.

e. Интонация.

r. #оспа г1пти4 3урамында2ы жай г1плерди4 орын т1ртиби киреди.

#оспа г1пти4 3урылысында2ы жай г1плерди4 бир-бири менен байланысы7 усылы 81м м1нилик 3атнасына 3арай 3оспа г1плер дизбекли 3оспа г1п 81м ба2ыны43ы 3оспа г1п болып б5линеди.

#оспа г1пти4 3урамында тек еки жай г1п болып 3оймастан бир неше жай г1плерден де туры7ы м6мкин. #урамында2ы жай г1плерди4 санына 3арай еки компонентли 3оспа г1плер 81м к5п компонентли 3оспа г1плер болып б5линеди.

К5п компонентли 3оспа г1плер`

К5п компонентли дизбекли 3оспа г1п 81м к5п компонентли ба2ыны43ы 3оспа г1п болып б5линеди. Мысалы, Бире7ди4 бире7 менен иси жо3` биз мал ба2ып кете беремиз, дайым к6ни менен 3ора тазалайды. Ший есик бес рет желпинип, жигитлер кирип болар-болмастан-а3, Назлыны4 1жа2асы #ыят келип, апа3-шапа3 болды3 та 3алды3.

Т5рт г1птен 3урал2ан к5п компонентли ба2ыны43ы 3оспа г1п {Апа3-шапа3 болды3 та 3алды3}, бас г1п, ал 3ал2анлары ба2ыны43ы г1плер.

Сондай-а3 тилимизде дизбекли 3оспа г1плер менен ба2ыны43ы 3оспа г1плер араласып та 3олланылады. Бунда бир неше жай г1плер бир-бири менен 81м дизбеклесип, 81м ба2ынып байланысады. Бундай 3оспа г1плер аралас

3оспа г1плер делинеди. Мысалы, Д6ньяны4 бир м6йешинде Шы42ыс хан деген ту7ылып, заман ж1не астан кестен болады, бабаларымыз ж1не 3онысын 5згертеди, а3ыры айланып усы Т6ркстан2а келеди.

Дизбекли 3оспа г1плер.

#оспа г1плер 3урамында2ы жай г1плерди4 бир-бири менен байланысы7 усылына 81м м1нилик 3атнасына 3арай дизбекли 3оспа г1п 81м ба2ыны43ылы 3оспа г1п болып б5линеди. #оспа г1пти4 3урамына кирген жай г1плерди4 бири екиншисине 21резли болмай, 5з-ара 3атнаста байланысып келген синтаксислик конструкциялар дизбекли 3оспа г1п делинеди.

Дизбекли 3оспа г1пти4 3урамында2ы жай г1плер к5бинесе интанация 81м д1некер с5злер ар3алы байланысып келеди. Мысалы` Бас3ыншылар олар2а ат 3ойып жиберген болса керек, жегенин жеп, жемегенин езгилеп таслапты.

Дизбекли 3оспа г1пти4 3урамында2ы жай г1плер бири екиншисине 21резли болмай те4 байланысады 81м п6тин бир ой-пикирди билдиреди. Мысалы` №апы ашылды да, а7ызда #удайберген к5ринди.

Дизбекли 3оспа г1лер т5мендеги белгилерге б5линеди.

q) Дизбекли 3оспа г1пти4 баяла7ышлары к5пшилик жа2дайда тыяна3лы болып келеди 81м аны3лы3 мейил, буйры3, тилек мейил формаларынан 81м ата7ыш с5злерден, керек, лазым, тийис с5злеринен болып келеди. Мысалы, #ызлардыҥ т6р-т6си ашынарлы сезилсе керек, жигитлер а4ырайып 3атып 3алды.

w) Дизбекли 3оспа г1пти4 3урамында2ы жай г1плерде басла7ыш пенен баянла7ыш бетте санда келисип байланысады. Мысалы, Бул келиспе7шиликлерди4 себебин сен т6синесен, !жинияз да бу2ан бийпар7а 3арай алмады.

e) Дизбекли 3оспа г1пти4 компанентлери арасында2ы интанация тыяна3лы болады. Мысалы, Адамлардыҥ б1ри 3амыслы33а 3ашты, а7ылда тек жарадарлар 3алды.

r) Дизбекли 3оспа г1пти4 компонентлери интонация 81м д1некер с5злер ар3алыда байланысады. Мысалы, Я Бийбижамал с5йлейди, !жинияз тил 3атпайды. Дизбекли 3оспа г1пти4 3урамында2ы жай г1плер д6зилиси бойынша бир составлы ямаса еки составлы, толы3 81м толы3 емес т6ринде де ушырасыды. Мысалы` Бийбижамал да барады, алып кет азанда.

Дизбекли 3оспа г1плер 3урамында2ы жай г1плерди4 байланысы7 усылына 81м м1нилик 3атнасына 3арай бир неше т6рлерге б5линеди.

#урамында2ы компонентлерини4 байланысы7 усылларына 3арай` q) д1некерсиз дизбекли 3оспа г1п~ w) д1некерли дизбекли 3оспа г1п болып екиге б5линеди.

Компонентлерини4 бир-бирине м1нилик 3атнасларына 3ара2анда бул еке7ини4 арасында айтарлы3тай 6лкен 5згешеликлер жо3. Мысалы, #апы ашылды, бира3 8еш ким кирмеди. w. #апы ашылды, 8еш ким к5ринбеди.

Деген менен бул еке7ин бир н1рсе деп 3ара72а болмайды, себеби д1некерлерди алып тасла2анда 3оспа г1пти4 берету2ын м1ниси бузылады ямаса г64гиртлеседи.

Солай етип, дизбекли 3оспа г1плер байланысы7 усылына 3арай, д1некерсиз 81м д1некерли 3оспа г1п болып екиге б5линеди.

Д1некерли дизбекли 3оспа г1плер.

Д1некерли дизбекли 3оспа г1плерде д1некерлерди4 3атнасына 81м м1нисине 3арай т5мендеги т6рлерге б5линеди.q. Д1некерли мезгиллес дизбекли 3оспа г1п~ w. Д1некерли 3арсылас дизбекли 3оспа г1п~ e. Д1некерли а7ыспалы дизбекли 3оспа г1п~ r. Д1некерли гезеклес дизбекли 3оспа г1п.

Д1некерсиз 3оспа г1плер.

Д1некерсиз дизбекли 3оспа г1плерди4 5зи м1нисне 3арай` q. Д1некерсиз мезгиллес дизбекли 3оспа г1п~ w. Д1некерсиз 3арсылас дизбекли 3оспа г1п~ e. Д1некерсиз себеп-н1тийже дизбекли 3оспа г1п~ r. Д1некерсиз т6синдирмели дизбекли 3оспа г1п болып б5линеди.

№ада2ала7 ушын сора7лар

q. №оспа г1п дегенимиз не

w. №оспа г1плерди4 жай г1плерден 5згешелиги неде

e. Дизбекли 3оспа г1плерди4 жай г1плери 3алай байланысады

r. Ба2ыны43ы г1п пенен бас г1пти 3андай 3ураллар байланыстырады

t. Ба2ыны43ылы 3оспа г1пти4 т6рлерин айтып бери4

6. Д1некерли дизбекли 3оспа г1п 81м д1некерсиз 3оспа г1плерди4 5згешелиги неде

!дебиятлар

q. М.!7езов. *1зирги д17ир 3ара3алпа3 тилинде ба2ыны43ы 3оспа г1плер 81м олардыӊ структурасы. Н5кис, qouw.

w. К.Бердимуратов. Структура придаточного предложения в каракалпакском языке. Нукус, qoow.

e. М.Д17летов. #ара3алпа3 тилиндеги 3оспа г1плерди4 гейпара теориялы3 м1селелери. Н5кис, qooe.

r. *1зирги 3ара3алпа3 тили (синтаксис) Н5кис, qooy.

t. *1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилини4 грамматикасы. Н5кис, qooe.

A`MELIY SABAQTIN` MODULI

Tema	**Bag’ının’qılı qospa ga’pler.**

A`meliy sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	a`meliy sabaq
A`meliy sabaqtin` rejesi	1. Bag’ının’qılı qospa gapler haqqinda tusinik. 2. Bag’ının’qılı qospa gaplerdin ozgeshelikleri. 3. Bag’ının’qı gap penen bas gaptin baylanisiw usillari. 4. Bag’ının’qılı qospa gaplerdin tu’rleri.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Shinig`iwlardi orinlaw ko`nlikpelerin rawajlandiriw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Shinig`iwlardin` orinlaniwin ta`rtipli tu`rde ko`rsetip beredi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya**, “BBB”,** «**Klaster**» metodi
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. A`meliy sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. (*Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. «**Klaster**» ha`m **"BBB"** metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Shinig`iwlar arqali bag`inin`qili qospa ga`pler ha`m olardin` tu`rleri aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-**qosımsha**

B/B/B texnikasın qollanıw qag'ıydaları.

№	Sorawdın' teması	Bilemen	Biliwdi qa'leymen	Bildim
1	2	3	4	5
1	Bag'ının'qılı qospa gap			
2	Baslawish bag'ının'qılı qospa gap			
3	Bayanlawish bag'ının'qılı qospa gap			
4	Toliqlawish bag'ının'qılı qospa gap			
5	Aniqlawish bag'ının'qılı qospa gap			
6	Pisiqlawish bag'ının'qılı qospa gap			

2-qosımsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde «**Klaster**» metodi o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

- Tarmaqlaniw – xabar kartasin du`ziw joli, ha`mme du`zilmenin` a`hmiyetligin oraylastiradi ha`m aniqlaw ushin qandayda bir tiykarg`i faktor a`tirapinda oylardi jiynaw.
- Bilimlerdi aktivlestiredi, pikirlew protsessin tema boyinsha jan`a o`zara baylanislardi payda etiwge ja`rdem beredi.
- Klasterdi du`ziw qayg`idasi menen tanistiriw. Taxtag`a yaki vatman ortasina tiykarg`i so`z yaki 1-2 so`zden ibarat bolg`an tema ati jaziladi.
- Tiykarg`i so`zdi yaki temani ashiw ushin kishkene shen`berlerge tiyisli so`zler jaziladi ha`m biriktirilip bariladi. Belgilengen waqit ishinde jumis dawam ettiriledi.

Oyin`izg`a ne kelse, ha`mmesin jazin`. Oylardin` sipatin taliqlaman.

1-шыны2ы7. Ба2ыны43ы г1п пенен бас г1пти4 Зандай грамматикалы3 Зураллар менен байланысын 81м ба2ыны43ылы Зоспа г1пти4 Зайсы т6ри екенлигин аны3ла4.

Д1рьядан г6зги жы33ын кеткендей, 81мме 8а7лы2ып 6йинен жу7ыра шы3ты (К.С.). Же4ис пенен келген жа7ынгерлерди Зарсы алы7ы себепли, А3д1рьяны4 жа2асы толы аламан (К.С.). Жорам мени майлы быламы33а бирден батырып тасла2аны менен, ол жерден жумыс та7ып алы7 а4сат3а т6скен жо3 (К.М.). №улласы, ол жолбарыс болып келип са2ан жара салма3шы болса, сен о2ан арыслан болып к5рин (К.М.). Со4ынан Ш1риг6л шы2ып кети7ден, палатаны4 иши тым-тырыс болып Залды (К.М.).

Bag`inin`qili qospa ga`plerdi tallaw ta`rtibi

1. Ga`ptin` mazmuni boyinsha tu`ri.
2. Bas ga`p ha`m bag`inin`qi ga`p.
3. Bag`inin`qi ga`p penen bas ga`ptin` baylanisiw usili, olardi baylanistiriwshi grammatikaliq qurallar.
4. Bag`inin`qi ga`p penen bas ga`p arasindag`i ma`nilik qatnas.
5. Bag`inin`qi qospa ga`ptin` tu`ri.
6. Bag`inin`qi ga`p penen bas ga`ptegi bas ag`zalar ha`m ekinshi da`rejeli ag`zalar.
7. Bag`inin`qi komponentlerinin` sanina qaray tu`rleri (eki komponentli, ko`p komponentli bag`inin`qili qospa ga`p).
8. Bag`inin`qi ga`p penen bas ga`ptin` orin ta`rtibi

.

Bag`inin`qili qospa ga`plerdi tallaw u`igisi

Jiynalis tamam boliwdan, balalar meni qorshap aldi.
1. Mazmuni boyinsha xabar ga`p.

2. Bag`inin`qi qospa ga`p. Balalar meni qorshap aldi - bas ga`p, jiynalis tamam boliwdan - bag`inin`qili ga`p.
3. Bag`inin`qi ga`p penen bas ga`p atawish feyildin` shig`is sepligi formasi menen baylanisqan.
4. Bag`inin`qi ga`p bas ga`ptegi is-ha`rekettin` waqtin bildiredi, sorawi-qashan?
5. Waqit bag`inin`qili qospa ga`p.
6. Bas ga`pte balalar-baslawish, qorshap aldi-bayanlawish, meni-toliqlawish, bag`inin`qi ga`pte jiynalis-baslawish, tamam boliwdan-bayanlawish.
7. Eki komponentli bag`inin`qili qospa ga`p.
8. Bag`inin`qi ga`p bas ga`pten burin kelgen, tuwra ta`rtip.

Oqiw tapsirmalari

Qоспа г1плер

#оспа г1плер - еки ямаса бир неше жай г1плерди4 м1нилик 81м интонациялы3 байланысынан д6зилету2ын синтаксислик бирлик.

#оспа г1плер т6ркий тиллерде, соны4 ишинде 3ара3алпа3 тилинде арна7лы т6рде изертленген. !сиресе, ба2ыны43ылы 3осра г1плер ту7ралы ке4 пикирлер айтыл2ан.

К.Бердимуратовты4 {Структура придаточного предложения в каракалпакском языке}, М.!7езовты4 {*1зирги д17ир 3ара3алпа3 тилинде ба2ыны43ылы 3оспа г1плер 81м оларды4 структурасы}, А.Нажимовты4 {*1зирги 3ара3алпа3 тили синтаксиси}, М.Д17летовты4 {#ара3алпа3 тилиндеги 3оспа г1плерди4 гейпара теориялы3 м1селелери} 81м т.б. мийнетлерде 3оспа г1плерди4 5згешеликлери, т6рлери, байланысы7 усыллары ж5нинде ке4 пикирлер айтыл2ан.

%збек тилинде @.Абдура8мановты4 {#5шма гап синтаксиси}, М.Ас3аровты4 {*озирги замон 5збек тилида 35шма гаплар} 8ам т.б. мийнетлерде 3оспа г1плер арна7лы т6рде изертленген.

Жай г1плер 3оспа г1плерге салыстыр2анда ы3шам бирлик. #оспа г1плер жай г1птен е4 д1слеп билдирету2ын мазмуныны4 ке4лиги. Синтаксислик д6зилисини4 5зине т1н 3оспалы2ы менен ажыралады.

#оспа г1плер м1ниси, грамматикалы3 3урылысы, интонациясы бойынша (бир п6тин) бир-бирине байланыс3ан еки ямаса бир неше г1плерден турады. Я2ный еки ямаса бир неше жай г1плерди4 м1нилик грамматикалы3 81м интонациялы3 байланысы7ынан д6зилген г1плерди 3оспа г1п деймиз.

#оспа г1плер жай г1плерди ой пикирди 3алай билдири7и д6зилгенине 3арай ажыратылады. Олар арасында2ы 5згешелик т5мендегиден ибарат.

q. #оспа г1п 81м жай г1п бир-биринен д6зилисине 3арай айрылады.

Жай г1п бир предикативлик бирликтен ибарат болса, ал 3оспа г1п бир-бири менен ты2ыз байланыслы бол2ан бир неше предикативлик бирликтен

турады еки 3оспа г1пти4 3урамына кирген 81р бир жай г1пти4 бир н17ий тамамлан2ан ойды билдири7и соны4 менен бирге бир жай г1п пенен екинши жай г1п 5з-ара 7а3ты, ке4ислик, ис-81рекет орынланы7 характери 81м т.б. белгилери менен байланыс3ан болы7ы керек. Мысалы, Бир жерде к5ргенге шырамыттым, бира3 еле еслей алмай турман. Бизлер а7ыл2а келгенде, к6н бат3ан еди.

w. #оспа г1пти4 3урамында2ы жай г1плерди4 81р бирини4 басла7ышы менен баянла7ышы арасында предикативлик 3атнас болы7ы керек. Мысалы, %ткен жылды4 майса ш5бин пышырлатыр басып ке4 жазы3та жеке торы атлы киятыр. #а3са2ан 3ыс 5тип, б181р айы келди.

#оспа г1пти4 3урамында ийесиз г1п болса бул талап 3ойылмайды. Мысалы, Майданнан киргенлигим 2ой, д1слеп к5рдим 8еш н1рсени к5ринеди.

e. #оспа г1пти4 3урамында2ы 81р бир жай г1пти4 интонациялы3 жиги болы7ы керек. Мысалы, С6мре4 етип Серкебай кирип келди, бира3 Д17летбай 14гимесин то3тат3ан жо3.

Егер биринши жай г1птеги адам атыны4 орнына. Ол алмасып 3ойылса ол 3оспа г1п болмайды.

Шар7алар жазда жайла72а к5шип кетеди, 3ыста а7ыл2а к5шип келеди. Мен бала2а 3арап едим, ол от3а бир н1рсени к5мип атыр екен. #оспа г1пти4 3урамында2ы жай г1плер м1нилик 3атнаста болы7ы керек. #оспа г1п кирис г1п 81м киритпе г1плерден ажыратылады. Бул бала, мени4 бу2ан исенимим зор, 5тирик с5йлемейди (кирис г1п). Мен айтсам, бул жигит 5ткен жылы келген практикант 2ой (бул 3оспа г1п емес). Мен айтсам, сиз жазып алар еди4из (3оспа г1п).

Солай етип, 3оспа г1п грамматикалы3 жа3тан байланысып м1нилик жа3тан бир 3оспалы ой-пикирди а4латату2ын 3урамалы бир п6тин бирлик болып есапланады.

#оспа г1пти4 3урамында2ы жай г1плерди4 байланысы7 усыллары 3оспа г1п еки ямаса бир неше жай г1плерди4 грамматикалы3 д6зиледи. Г1п ишинде с5злерди, с5з дизбеклерин байланыстырату2ын 3ураллар жай г1плерди байланыстыры7да да 3олланылады. Бундай байланыстыры7шы 3ураллар2а`

q. Грамматикалы3 формалар.

w. К5мекши с5злер 81м к5мекши м1нидеги с5злер.

e. Интонация.

r. #оспа г1пти4 3урамында2ы жай г1плерди4 орын т1ртиби киреди.

#оспа г1пти4 3урылысында2ы жай г1плерди4 бир-бири менен байланысы7 усылы 81м м1нилик 3атнасына 3арай 3оспа г1плер дизбекли 3оспа г1п 81м ба2ыны43ы 3оспа г1п болып б5линеди.

#оспа г1пти4 3урамында тек еки жай г1п болып 3оймастан бир неше жай г1плерден де туры7ы м6мкин. #урамында2ы жай г1плерди4 санына 3арай еки компонентли 3оспа г1плер 81м к5п компонентли 3оспа г1плер болып б5линеди.

К5п компонентли 3оспа г1плер`

К5п компонентли дизбекли 3оспа г1п 81м к5п компонентли ба2ыны43ы 3оспа г1п болып б5линеди. Мысалы, Бире7ди4 бире7 менен иси жо3` биз мал ба2ып кете беремиз, дайым к6ни менен 3ора тазалайды. Ший есик бес рет желпинип, жигитлер кирип болар-болмастан-а3, Назлыны4 1жа2асы #ият келип, апа3-шапа3 болды3 та 3алды3.

Т5рт г1птен 3урал2ан к5п компонентли ба2ыны43ы 3оспа г1п {Апа3-шапа3 болды3 та 3алды3}, бас г1п, ал 3ал2анлары ба2ыны43ы г1плер.

Сондай-а3 тилимизде дизбекли 3оспа г1плер менен ба2ыны43ы 3оспа г1плер араласып та 3олланылады. Бунда бир неше жай г1плер бир-бири менен 81м дизбеклесип, 81м ба2ынып байланысады. Бундай 3оспа г1плер аралас 3оспа г1плер делинеди. Мысалы, Д6ньяны4 бир м6йешинде Шы42ыс хан деген ту7ылып, заман ж1не астан кестен болады, бабаларымыз ж1не 3онысын 5згертеди, а3ыры айланып усы Т6ркстан2а келеди.

Ба2ыны43ылы 3оспа г1плер.

#оспа г1пти4 ж1не бир т6ри ба2ыны43ылы 3оспа г1плер болып есапланады. Ба2ыны43ылы 3оспа г1плер бири екиншисине 21резли бол2ан жай г1плерди4 м1нилик, грамматикалы34 81м интонациялы3 байланыстан д6зиледи.

#урамында2ы жай г1плер бас г1п, ба2ыны43ы г1п деп ж6ритиледи 81м бас г1пке ба2ынып келеди. Бир бирини4 м1нисин т6синдиреди, толы3тырады, аны3лайды. Ба2ыны43ылы 3оспа г1пти4 3урамында2ы бас г1п 81м ба2ыны43ы г1пи бир-бири менен 81р 3ыйлы фейил формалары, к5мекши с5злер, 3атнасы3лы с5злер, интонация, орын т1ртип ар3алы байланысады, к5бинесе, келбетлик фейил, ш1рт мейил, 8ал фейил, 81рекет аты фейил формалары ар3алы байланысады. Мысалы, !жинияз кесесин усын2аннан, Бийбижамал 3ысынып кетти. Мурат изине 3араса, Таня жылап отыр екен.

Ба2ыны43ылы 3оспа г1плер 3урамында2ы ба2ыны43ы г1п пенен бас г1пти4 байланысы7 усылына 3арай 6ш т6рге б5линеди.

q. Аналитикалы3 ба2ыны43ылы 3оспа г1плер. Бунда 3урамында2ы жай г1плер 3атнасы3 с5злер ар3алы, жанапайлар, к5мекши с5злер ар3алы байланысып келеди. Мысалы, Быйыл 3ыс ерте келип, сол себепли егинлер онша писпеди.

w. Синтетикалы3 т6ринде ба2ыны43ы г1пи менен бас г1пи фейил формалары ар3алы байланысады. Мысалы, Егер Мурат с5йлемесе, 31йдем мен шыдап отыра алмас едим.

e. Аналитик-синтетикалы3 т6ринде ба2ыны43ы г1п пенен бас г1п фейил формалары 81м к5мекши с5злер ар3алы байланысып келеди. Мысалы, Баламнан бир дерек шы2ар деп, кемпир 6йинде отырып 3ала берген.

Ба2ыны43ылы 3оспа г1пти4 3урамында2ы г1пи 81м бас г1п арасында2ы м1нилик 3атнасына 3арай ба2ыны43ылы 3оспа г1плер 7а3ыт ба2ыны43ылы, ш1рт, сын, себеп, ма3сет, 3арсылас, салыстырмалы, орын ба2ыны43ылы 3оспа г1п болып б5линеди.

№ада2ала7 ушын сора7лар

q. №оспа г1п дегенимиз не

w. №оспа г1плерди4 жай г1плерден 5згешелиги неде

e. Дизбекли 3оспа г1плерди4 жай г1плери 3алай байланысады

r. Ба2ыны43ы г1п пенен бас г1пти 3андай 3ураллар байланыстырады

t. Ба2ыны43ылы 3оспа г1пти4 т6рлерин айтып бери4

!дебиятлар

q. М.!7езов. *1зирги д17ир 3ара3алпа3 тилинде ба2ыны43ы 3оспа г1плер 81м олардыӊ структурасы. Н5кис, qouw.

w. К.Бердимуратов. Структура придаточного предложения в каракалпакском языке. Нукус, qoow.

e. М.Д17летов. #ара3алпа3 тилиндеги 3оспа г1плерди4 гейпара теориялы3 м1селелери. Н5кис, qooe.

r. *1зирги 3ара3алпа3 тили (синтаксис) Н5кис, qooy.

t. *1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилини4 грамматикасы. Н5кис, qooe.

A`MELIY SABAQTIN` MODULI

Tema	**Kop komponentli qospa ga'pler.**

A`meliy sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	a`meliy sabaq

A`meliy sabaqtin` rejesi	1. Kop komponentli qospa gapler haqqinda tusinik 2. Kop komponentli dizbekli qospa gapler. 3. Kop komponentli baginingili qospa gapler. 4. Aralas qospa gapler.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Shinig`iwlardi orinlaw ko`nlikpelerin rawajlandiriw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Shinig`iwlardin` orinlaniwin ta`rtipli tu`rde ko`rsetip beredi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, «**Insert**» metodi,
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri	Iskerlik	
Waqti	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. A`meliy sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. (*Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.

2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. «**Insert**» metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Shinig`iwlar arqali ko`p komponentli qospa ga`pler ha`m olardin` tu`rleri aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosımsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde «**Insert**» metodi o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

Insert tablitsasi

- O`z betinshe oqiw waqtinda alg`an mag`liwmatlardi, esitken lektsiyalardi ta`rtiplestiriwdi ta`miynleydi, aling`an mag`liwmatti tastiyiqlaw, aniqlaw, baqlaw. Aling`i o`zlestirgen mag`liwmatlardi baylanistiriw qa`biletin qa`liplestiriwge ja`rdem beredi.
- Oqiw protsessinde aling`an mag`liwmatlardi o`z aldina o`zleri sistemalastiriladi- tablitsa ishine jaziladi tekstti belgiler menen belgilep shig`iladi.

«**V**» - men bilgen mag`liwmatlarg`a say
«**-**» - men bilgen mag`liwmatlarg`a say emes
«**+**» - men ushin jan`a mag`liwmat
«**?**» - men ushin tu`siniksiz yaki mag`liwmatti aniqlaw, toliqtiriwdi talap etiledi.

q-шыны2ы7. К5п компонентли 3оспа г1плерди4 т6рлерин (к5п компонентли дизбекли 3оспа г1п, к5п компонентли ба2ыны43ылы 3оспа г1п, аралас 3оспа г1п) ажыраты4.

Пол жу7ылып, перделер тазадан тутылып, т5секлер а7мастырылмаса болмайды (К.М.). %зи де ж6д1 кем г1п, палатада2ы 14гимеге араласа бермейди, айырым тартыслы м1селе болса, аралас3анын сезбей 3алады (К.М.). Турып та3атсызланып, барлы2ы да бир жа33а бары72а асы33ан адамлар дыбырласа баслады (К.М.). *1ммеге де 5зине жараса алданшы та7ып бересе4` 5мирден

атланып баратыр2анлар-31стелик 8алатын, 31стелер-денини4 са7 7а3тын, са7лар 6стини4 п6тин, тама2ыны4 то3 7а3тын 1рман етеди.

Tallaw u`lgileri

Ko’p bag’ının’qılı qospa ga’plerdin’ jay ga’plerinin’ bayanlawıshları bir formada ha’m ha’r tu’rli formalarda κelip, ha’r qaysısı bir-birine g’a’rezsiz bas ga’p penen tikκeley baylanısadi. Olardın’ baylanısıw κestesi to’mendegishe:

Bag’ının’qı ga’p	bag’ının’qı ga’p	bas ga’p

Izbe-iz κo’p bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ bag’ının’qı ga’plerinin’ bas ga’p penen baylanısıw κestesi to’mendegishe:

Bag’ının’qı ga’p	Bag’ının’qı ga’p	bas ga’p

1. Aralas qospa ga’p u’sh jay ga’pten du’zilip κelse,bag’ının’qı ga’p birde da’neκrsiz qospa da’ptin’ aldında κeledi de, birde ortasında κeledi. Jumabay shananın’ jibin iynine saldı, Jamiyla asay menen shananın’ artınan iyterip eκewi shaqqan adım atıp ju’rip κetti (K.S.).

U`sh jay ga’pli aralas qospa ga’ptin’ κestesi:

1-keste	bag’ ga’p	→	bas ga’p	←	jay ga’p
2-keste	jay ga’p	→	bag’ ga’p	→	bas ga’p

To’rt jay ga’pli aralas qospa ga’ptin’ κestesi:

bag’ ga’p	bag’ ga’p	bas ga’p	↔	bas ga’p

Bes jay ga’pli aralas qospa ga’ptin’ κestesi:

bag’ ga’p	→	bas ga’p		bag’ ga’p	→	bas ga’p		bas ga’p

bag’ ga’p	→	bag’ ga’p	→	bas ga’p		bag’ ga’p	→	bas ga’p

Ko`p komponentli bag`inin`qili qospa ga`plerdi tallaw ta`rtibi

1. Ga`ptin` mazmuni boyinsha tu`ri.
2. Bas ga`p ha`m bag`inin`qi ga`p.
3. Bag`inin`qi ga`p penen bas ga`ptin` baylanisiw usili, olardi baylanistiriwshi grammatikaliq qurallar.
4. Bag`inin`qi ga`p penen bas ga`p arasindag`i ma`nilik qatnas.
5. Bag`inin`qi qospa ga`ptin` tu`ri.
6. Bag`inin`qi ga`p penen bas ga`ptegi bas ag`zalar ha`m ekinshi da`rejeli ag`zalar.
7. Bag`inin`qi komponentlerinin` sanina qaray tu`rleri (eki komponentli, ko`p komponentli bag`inin`qili qospa ga`p).
8. Bag`inin`qi ga`p penen bas ga`ptin` orin ta`rtibi
.

Ko`p komponentli bag`inin`qili qospa ga`plerdi tallaw u`igisi

Qansha samal esip, qar borasinlasa da, ol min`q eter emes.
1. Mazmuni boyinsha xabar ga`p.
2. Bag`inin`qi qospa ga`p. Ko`p komponentli bag`inin`qi qospa ga`p.
U`sh ga`pten ibarat, eki bag`inin`qi ha`m bas ga`pten du`zilgen. Bas ga`p: Ol min`q eter emes; bag`inin`qi ga`p-qansha samal esip, qar borasinlasa da.
3. Ko`p komponentli bag`inin`qi qospa ga`p, izbe-iz bag`inin`qi qospa ga`p.
4. Birinshi ga`p ekinshi ga`p penen –ip hal feyil formasi menen, ekinshi ga`p u`shinshi ga`p penen sha`rt meyilinin` -sa formasi ha`m –da da`nekeri arqali baylanisqan.
5. Komponentleri arasindag`i sintaksislik qatnas, sin bag`inin`qi ga`p-qarsilas bag`inin`qi ga`p-bas ga`p.
6. Komponentleri aralarina u`tir belgisi qoyilg`an.

Oqiw tapsirmalari

Ko’p komponentli qospa ga’plep

Qospa ga’plep baplıq waqıtta eki jay ga’pten du’zile bepmeydi. Olap u’sh h’a’m onnan da ko’p jay ga’plepden du’ziliwi mu’mkin. Sonlıqtan, qospa ga’plep eki komponentli h’a’m ko’p komponentli qospa ga’plep bolıp bo’linedi. Ko’p komponentli dizbekli qospa ga’plep u’sh h’a’m onnan da ko’p jay ga’plepdin’ dizbeklesip baylanısıwınan du’ziledi. Mısalı: U’lken otaw ju’da’ payızlı. Kepege, uwıqlapı, shan’apag’ı-mupınnın’ qanınday qızıl, ko’klepi-shiykil, kiyiz u’ziklepi-qapday-aq, basqup, bawshuwlapı jılt jan’a, ishi mu’ltiksiz taza. Bul mısalda altı jay ga’p bip-bipi menen ten’dey qatnasta dizbeklesip baylanısqan.

Ko’p kpmponentli dizbekli qospa ga’plepdi ma’nilik jaqtan belgili bip topaplapg’a ayıpıwg’a bolmaydı. O’ytkeni, olapdın’ bipewi sebebli, ekinshisi qapsılastın’, u’shinshisi waqıtlıq qotnastı bildipip keliwi mu’mkin. Mısalı: Son’ ol awıldag’ı jayg’a shıqpaqshı bolıp qaptı tapttı, esik ashılmadı, sıpttan bipew qulıp upıp qoyg’an eken.

Ko’p komponentli dizbekli qospa ga’plep intonatsiya apqalv da, da’nekeplep apqalı da baa’lanısıp keledi. Mısalı, Qıs qattı keldi: ga’p qap jawdı, ga’ du’beley bolıp tupdı, ga’ ısqıpg’an qapa suwıq boldı.

Ko’p komponentli dizbekli qospa ga’plepde ko’binese bipinshi ga’p ulıwmalıq mazmunda keledi de qalg’anlapı onı tu’sindipip, anıqlaydı. Mısalı: Eki bo’lmesi jayı bap: to’pgisi miymanxana, awızdag’ı bo’lme asxana.

Ko’p komponentli dizbekli qlspa ga’plep ashıq stpuktupası h’a’m jabıq stpuktupalı dizbekli qospa ga’plep bolıp bo’linedi.

Ashıq stpuktupalı dizbekli qospa ga’p eki h’a’m onnan da ko’p jay ga’plepdegi du’zilip, qupamına basqa ga’plepdi qosıp ken’eytiwge boladı. Bunday qospa ga’plepde qupamındag’ı jay ga’plepi ma’nilik jaqtan bipgelkili bolıp keledi.

1. Ashıq stpuktupalı dizbekli qospa ga’plepde ma’nilik jaqtan is-h’a’peket, waqıyalap bip waqıtta yamasa izbe-iz bolg’anlıg’ın bildipedi. Mısalı: Bipewlep jep tegislep atıp, bipewlep salma qazıp atıp, bipewlep shel shawıp ju’p. Jan’a baslıq kelip h’a’mme na’pse islendi: paxta da egildi, salı da egildi, biyday da mo zu’pa’a’t alındı, mal shapwashılıg’ı ja pawajlandı.

2. Ashıq stpuktupalı dizbekli qospa ga’plep ga’, geyde, bipese, bipde gezekles, ya, yaki, yamasa, yabolmasa awıspalı da’nekeplepi menen baylanısıp keledi. Mısalı: Upıs degen toy emes: ya sen jen’esen’, ya ol jen’edi.

Bip bas ga’pke eki yamasa bipneshe bag’ınıwshı ga’p baylınısıp o’z-apa sintaksislik qatnasta bip tutas biplikti qupaytug’ın konstpuktsiyalap boladı. Adam o’z oyın h’a’p ta’pepleme ken’ etip ko’psetiw ushın ja’ne na’zik oy-tuyg’ılapın da’l jetkepiw ushın bipneshe waqıtlapdı, h’a’peketlepdi, ja’mlep bip tamamlang’an oydın’ a’tipapına toplap tutas bip ga’p apqalı bepe aladı. Mısalı Adamnın’ baplıq o’mipi xalqı ushın apnalsa, islegen islepi opınlı bah’alanıp, ko’pshilik og’an jalınlı alg’ısın aytsa adamda onnan zıyat ma’ptebe bol ma?!

Bul keltipgen mısalda «Adamda onnan zıyat ma’ptebe bola ma?!» degen bas ga’pte aytılg’an mazmundı xapaktepleytug’ın to’pt bag’ınıwshı komponent baylanısıp tup: adamnın’ baplıq o’mi- pi xalqı ushın apnalıwı, islegen islepinin’ xalıqtın’ iygiligi ushın u’les qlsıwı, onı esapqa alg’an ko’pshiliktin’ h’u’pmetlewi-baplıg’ı jıynalıp bip tutas pu’tindi qupaydı.

Ko’p komponentli bag’ının’qı qospa ga’p u’sh yamasa bip neshshe jay ga’pten du’ziledi, sonlıqtan onda eki yamasa bipneshe sintaksislik qatnas an’lasıladı. Bul sintaksislik qatnaslap mudamı bipdey bolıp kele bepmey h’a’p tu’pli ushıpasadı. Mısalı: joqapıdag’ı bes jay ga’pten ibapat konstpuktsiyada to’pt sintaksislik qatnas bap. sha’pt+sha’pt+sebep+sha’pt.

Tag’ı mına tekstti alıp qapayıq: Sa’wipdin’ samalı esip, japtın’ muzlapı epip, tepeklep bo’ptse de, suwıq qıstın’ h’azapı tolıq ketip, nag’ız ba’h’a’p paslı bola qoyg’an joq.

Bunda mınaday sintaksisilik qatnaslap bepilgen: bipinshi h’a’m ekinshi ga’p u’shinshi ga’pke sınlıq qatnasta: u’shinshi ga’p besinshi (bas ga’pke) qapama-qapsılıq qatnasta: u’shinshi ga’p besinshi ga’pke sınlıq qatnasta bolıp kelgen, yag’nıy: sın+sın+qapama-qapsı+sın qatnasta jaylasqan h’a’m usı qatnaslap jıynalıp bas ga’ptin’ xapaktepistikasın bepip tup.

Sostavındag’ı jay ga’plepdin’ sintaksislik qatnası bipdey bolmag’anlıqtan ma’nilik topaplapg’a (waqıt bag’ının’qı, sha’p bag’ının’qı, sebep bag’ının’qı t.b.) bo’listipiwge bolmaydı.

Ko’p komponentli bag’ının’qı qospa ga’ptin’ bag’ınıwshılapının’ bas ga’pke baylanısına qapay: ten’ h’a’m izbe-iz bag’ının’qılı dep ekige bo’liwge boladı.

1. Ten’ bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ sostavındag’ı jay ga’plepdin’ h’a’p bipi bas ga’pke tikkeley baylanısadı h’a’m sintaksislik qatnastı bildepide. Mısalı:

Baxıtqa episken xalıq h’esh na’psege mu’ta’j bolmasa, el-juptı ushın ko’kipek kepgen azamattı h’a’mme quwatlasa, isin’ ba’ph’a’ma alg’a basa bepedi.

2. İzbe-iz bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ sostavındag’ı bag’ınıwshılapı bas ga’p penen basqıshlı ta’ptipte, yag’nıy bipinshi bag’ınıwshı ekinshige, ekinshisi apqalı bas ga’pke baylanısadı. Bul jay ga’plep apasındag’ı sintaksislik qatnas h’a’p qıylı boladı. Mısalı: !lemge ba’h’a’p kelip, qıstın’ qa’h’a’pli o’kshesi tayg’an menen, olap an’satlıqta bip-bipine opın bepmey atıp.

Bul da ko’p komponentli konstpuktsiyalapg’a kipedi: sostavında kem degende u’sh yamasa bip neshe jay ga’p bolıp, olap bipi bipi menen h’a’m bag’ınıp, h’a’m dizbeklesip baylanısadı ja’ne o’z-apa sintaksislik qatnas jasap, bip pu’tin biplikti du’zedi. Sostavında ma’nilik baylanısı bap u’sh yamasa onnan da ko’p jay ga’plep bolg’anlıqtan endi sintaksislik qatnastın’ sanı eki yamasa onnan da ko’p dep qapaladı. Mısalı:

Kim bilipti, egep ken’seden aktivlep shıg’ıp kelip, 2) Paxıpbay jıynalıstı ashıq dep ja’piyalamag’anda, 3) mumkin, U’sen pan’qıldaq a’jayıp gewish jo’nindeshi a’n’gimesin ele de soza tu’sep edi, 4) al diyxanlap ku’liwge de h’alı kelmey qalap edi.

Bul mısalda to’pt jay ga’pten du’zilgen apalas qospa ga’p bepilgen, onda bipinshisi ekinshisine, ekinshisi u’shinshisi menen bag’ınıw jolı apqalı baylanısqan, al u’shinshi ga’p to’ptinshi menen dizbeklesiw jolı menen baylanısqan.

Qadag’alaw ushın sorawlar:

1. Ko’p komponentli qospa ga’p degenimiz ne?
2. Ko’p komponentli qospa ga’plerdin’ qanday tu’rleri bar?
3. Ko’p komponentli dizbekli qospa ga’p degenimiz ne?
4. Ko’p komponentli bag’ının’qılı qospa ga’p degenimiz ne?
5. Aralas qospa ga’p degenimiz ne?

A’debiyatlar:

1. Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. No’kis, 1992.
2. Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No’kis, 1996.
3. Maxmudov N., Nurmanov A. Wzbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, 1995.
4.G’ulomov A., Asqarov M. Hozirgi wzbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987.
5.Nurmaxanova A. Tipı prostogo predlojeniya v tyurkskix yazıkax.
6. Baskakov N.A. Prostoe predlojeniya v karakalpakskom yazıke.Karakalpakskiy yazık. Tom III. Nukus, 1993.

A`MELIY SABAQTIN` MODULI

Tema	**Basqa ga’p ha’m onın’ beriliw usılları.**

A`meliy sabaqti oqitiw texnologiyasi

<table>
<tr><td>Talabalar sani: 20 adam</td><td>Waqti - 2 saat</td></tr>
<tr><td>Oqiw sabag`inin` formasi</td><td colspan="2">a`meliy sabaq</td></tr>
<tr><td>A`meliy sabaqtin` rejesi</td><td colspan="2">1. Tuwra gap ham avtor gapi.
2. Tuwra gap ham avtor gapinin orin tartibi.
3. Ozlestirilgen gapler.
4. Irkilis belgilerinin tu’rleri ham qollaniliw orinlari.
5. Irkilis belgilerinin qabatlasip jumsaliwi.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw</td></tr>
<tr><td>Oqitiwshinin` waziypasi:</i><br><i>Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;</i><br><i>Bilimlerdi bekkemlew;</i><br><i>Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw;
Shinig`iwlardi orinlaw ko`nlikpelerin rawajlandiriw.</td><td colspan="2">Oqiw xizmetinin` juwmag`i:
Talaba biliwi kerek:
Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;</i><br><i>Shinig`iwlardin` orinlaniwin ta`rtipli tu`rde ko`rsetip beredi;
Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;</td></tr>
<tr><td>Oqitiw` metodi ha`m texnikasi</td><td colspan="2">Diskussiya, «Minar jasa», “Zigzag” metodi</td></tr>
<tr><td>Oqitiw qurali</td><td colspan="2">Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi</td></tr>
<tr><td>Oqitiw formasi</td><td colspan="2">Toparda, kishi toparlarda</td></tr>
<tr><td>Oqitiw jeri</td><td colspan="2">Auditoriya.</td></tr>
<tr><td>Monitoring</td><td colspan="2">Awiz-eki, jazba</td></tr>
</table>

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. A`meliy sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. (*Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. «**Minar jasa**», "**Zigzag**" metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Shinig`iwlar arqali tuwra ga`p ha`m avtor ga`pi, o`zlestirilgen ga`pler aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. A`meliy sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

Topar menen islesiw qag'ıydaları

Topar ag'zalarının' h'a'r biri:

-o'z sherikleslerinin' pikirin h'u'rmet etiwi lazım.

-berilgen tapsırmalar boyınsha birgelikte h'a'm juwapkershilik penen islew kerek;

-o'zlerine ja'rdem kerek bolsa, sorap aladı;

-ja'rdem sorag'anlarg'a ko'meklesiw lazım;

-toparlardı bah'alaw barısında qatnasıwı kerek;

-«Biz birge bolamız» qag'ıydasın biliwi sha'rt;

1-**qosımsha**

Zigzag metodi

Auditoriyadag`i talabalardi kishi toparlarg`a bo`lip, ha`r toparg`a tapsirmalar beriledi. Belgilengen waqittan son` tapsirmalar zigzag usilinda izbe-iz soraladi. Bul usildi kishi toparlarda ha`m jeke usilda orinlawg`a boladi.

2-qosımsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde **«Minar jasa»** metodi o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

«Minar jasa» usili.

O`tkeriw usili:

- Siz qag`az bo`leklerin qiyin` ha`m olarg`a sorawlardin` juwaplarin jazin`. Bunday kartochkalar 2 konfertke tayarlap qoyin`.
- Qatnasiwshilardi eki toparg`a bo`lin`.
- Ha`r bir toparg`a siz sorawlardin` juwaplari jazilg`an qag`azdi beresiz ha`m tapsirmani tu`sindirin`: «Sizler o`z-ara qag`azlardi bo`lisip alin`, ha`r qaysin`izda 2-3ewden boliwi mu`mkin. Sizlerden diqqatliliqti ha`m tezlikti talap etemiz. Sizler mug`allim bergen sorawlarg`a juwap beriwin`iz kerek. Eger kim o`zindegi juwap sorawg`a tuwri kelse, sol qag`azin ko`teriwi kerek. Eger eki topardag`i oyinshilarda juwaplar bolsa, onda kim birinshi ko`terse sol utadi.

Solay etip, toparlar qatnasiwshilari topar juwmag`ina juwap beredi. Toparlarg`a qag`azlardi o`z-ara bo`lisiwi ushin 1 minut beriledi. Taxta ekige bo`linedi. Duris juwap aytsa toparg`a kirpich sog`iladi.

1-шыны2ы7. Мысаллардан ту7ра 81м автор г1плерин, олардыӊ жайласы7 т1ртибин аны3ла4. Ту7ра г1плерди 5злестирилген г1плерге айландыры4.

И.А.Каримовты4 {Елим деп, журтым деп жанып жасаймыз} деген с5злери б1р8а ядымызда (Е.№. газетасы). -Демек, сен 86рметли адам екенсе4 а2а, -деди 3ыз. %зи4изди таныстыр, -деди Ерназар а2а бий (Т.№.). Ерназар 3она2ына келип` -№1дирли ме8ман, мен сизи4 ерки4издемен, -деди. - ЕрназарЁ -деди Маман сени4 менен ар2ы атамыз, 3анымыз бир уры7ласпыз. -А3ылсызлы3ты4 белгиси 6йрете береди, а3ыллылы3ты4 белгиси 6йрене береди,- деди М17лен сары (Т.№.).

Oqiw tapsirmalari

Бас3аны4 г1пи 81м оны4 берили7и

Г1п е4 18мийетли 81м з1р6рли тил бирлиги болып табылады. Тил адамларды4 3арым-3атнас 3уралы болса, г1п сол 3арым-3атнасты болдыры7шы, ж6зеге асыры7шы усыл ямаса тилди4 81рекеттеги формасы болып табылады. Демек, с5йле7ши ямаса автор 3арым-3атнас жаса7да тек 5зини4 пикирин билдирип 3оймастан, 5з с5зини4 ишинде бас3аны4 г1плерин келтирип баян етеди. Бас3аны4 г1пин 5з с5зи ишинде баянла7шы адам2а автор,

сол автор т1репинен баян етилген пикир автор г1пи болып табылады. Автор г1пи 81мме 7а3ыт бас3аны4 с5зи менен бирге 3олланады. Еке7ини4 бирлиги 5з алдына бир синтаксислик бирлик сыпатында бас3а г1пли конструкцияны д6зеди. Бас3аны4 г1пи 3ара3алпа3 тилинде А.Н.Нурмаханованы4 мийнетинде арна7лы т6рде изертленди. Бас3аны4 ой пикири ямаса г1пти4 семантикалы3, грамматикалы3 5згешеликлерини4 са3лан2ан 8алында автор г1п пенен 3осылып берили7ине ту7ра г1п делинеди. Ту7ра г1п бас3аны4 г1пини4 бери-ли7ини4 бир формасы болып табылады.

Адам с5йле7де ямаса жаз2анда сол 5зи баянлап отыр2ан м1селеге байланыслы я со2ан 3атнаслы бас3а бире7ди4 с5зин, пикирин келтиреди. Бундай г1плер автор ушын бас3а бире7ди4 с5зи ямаса ту7ра г1п болып табылады. Ту7ра г1птеги берилежа3 мазмун ты4ла7шы2а 3арата айтылып оны4 кимдики, кимге тийисли екенлиги, айрым орынларда 3ай жерге, 3ашан бол2анлы2ы 81м т.б. к5рсетету2ын г1п пенен 3осылып берилип отырылады. Мысалы, {#1те 3ыл2аны4а 5кинбе, 31те4ди д6зете алма2аны4а 5кин} деген г1п бар, балам - деди со4ында анам.

Ту7ра г1плер 3олланылы7 ма3сетине 3арай хабар, сора7, 6нде7, буйры3 г1плер болып келеди. Олар бир бас а2залы 81м еки бас а2залы, толы3 81м толы3 емес т6ринде де 3олланылады.

Мысалы` -Мен 3айттым,- деп Г6лайша 6йине 3арай жу7ырып кетти.

- Мен кетейин - деди Ажар.

- Турдымурат, сен де 5кпелейсе4 бе?- деп сорады кемпир меннен.

#оспа г1п т6ринде келеди. - Б6гин 3ияда t ал2ан ба, шырайы г6л-г6л жанып ж6р- дейди. Ту7ра г1плерди4 3абатласып кели7и.

-Пай мына су7ды4, 8а7аны4 мазалысын ай, к5лди4 д5п-д54гелек сулы7ын ай деген екен. Соннан берли халы3 {Д54гелек к5л} деп ата2ан, - деп еди а2ам. Реаль айтылма2ан ой пикирди билдиргенде ту7ра г1плер автор г1пини4 деп айтылады, деп ишинен деген с5злер менен бериледи. Мысалы, - Мен ту7ралы емес шы2арЁ- деп ойлады Айхан.

Тилимизде ту7ра г1плер 81р 3ыйлы ма3сетке, т6рли стиллер де 3олланылады. #олланы7 орны, 3олланы7 ма3сетине 3арай диалог, монолог, цитата, на3ыл-ма3аллар т6ринде бериледи.

Цитата авторды4 5з пикирин тастыйы3ла7 ушын бас3аны4 мийнетинен 5згериссиз ал2ан г1пи.

М.Нурмухаммедов Берда3ты бас3а халы3лардыӊ уллы шайырлары менен те4лестирип, {Берда3 та 3ара3алпа3 хал3ы ушын сондай 31дирли}, - деп жазады.

На3ыл-ма3аллар т6ринде бериледи. {Бир т6йир дуз бенен д1н кирер ас3а, бир дузсыз с5з бенен 2ам т6сер бас3а}- дейди халы3 даналы2ы.

Ту7ра г1п пенен 3атар 3оллан2ан с5йле7шини4 г1пи автор г1пи деп аталады. Ту7ра г1п пенен автор г1пи ты2ыз байланыста болады. Автор г1пин ажыратып алса3, г1пти4 мазмуны толы3 са3ланбай 3алады.

Ту7ра г1п пенен автор г1пи де к5мекши фейили ар3алы байланысады.

Де к5мекши фейили деди, деген, дейди, депти, деп, дегендей 81м та2ы бас3а формаларда байланысады.

Хабар г1плерде деди, айтты, с5йледи, билдирди, уса2ан тийкар2ы фейиллер менен.

#ыш3ырды, сыбырлады, буйырды, ескертти, деп сорады фейиллери менен. Автор г1пини4 баянла7ышы 3урамында былай, мынаны, мына7 с5злери ар3алы билдириледи.

Ту7ра г1п пенен автор г1пини4 орын т1ртиби` Тиллахан басын шай3ады` -Ма2ан 5мир берди4, балам. Оны 3айтарып ал2ы4 келмесе, ол са7алды4 сырын сорама. -Бул не кише? - деди ашы7ланып С1лийма. -Бул шаршы сеники емес, деп 14гимени ол биротала кесип айтты - 8еш 3андай сеники емес, 8а2ына кел.

-!лбетте, 6йленемен,- Т5реш усы с5зди айтып ойланып турды да - егер ол айнып кетпесе деди.

- ЖигитлерЁ деди бираз 7а3ыттан берли с5зге араласпай отыр2ан Бектурсын` {Ат болады тайынша3, тайда болады 3улынша3 отырыспаны4 3ызы2ы ш1йнек кесе алыспа3}- деген, 31не бул орта2а шы33ан ш1йнеклер тура береме ямаса 5з жолы менен барату2ын жерине барама?- деди.

С5йле7шини4 г1пин с5збе-с5з бери7ди4 з1р6рлиги болмай 3ал2ан жа2дайда 5злестирилген г1п 3олланылады. С5йле7ши бас3аны4 г1пин 5з с5зини4 ишинде келтирип айт3анда оны д6зилиси жа2ынан, интонациялы3 жа3тан 5згериске ушыратып тек мазмунын са3ла7 жолы менен де 3олланылады. Бундай жа2дайда 5злестирилген г1плер лексиканы4 81м грамматиканы4 5згериске ушыра2анда оны4 гейпара с5злери 3олланылмайды ямаса ту7ра г1пти4 баянла7ышы 5згериске ушырап гейпара жа4а формаларды 3абыл етеди 81м синтаксислик т1рептен де 5згереди. Стилистикалы3 жа3тан ту7ра г1птеги эмоционал 81м экспрессивлик м1ни бери7ши кирис 3аратпа а2залар та4ла3 с5злер т6сирилип айтылады. Г1п жай хабарла7 м1нисине 5теди.

Ту7ра г1п неше г1птен турса да 5злестирилген г1пке айландырыл2анда ке4ейтилген жай г1п ямаса еки компонентли 3оспа г1пти4 структурасына 5теди. **Де** фейили 5згериске ушырайды. Оны4 орнына **айтты, с5йледи, сорады** сыя3лы фейил с5злер 3олланылады.

Ту7ра г1плерди 5злестирилген г1пке айландыр2анда 5злестирилген г1п д6зилиси жа2ынан еки т6рли 5згешеликке ийе болады.

q. Ке4ейтилген а2залы 3оспалан2ан жай г1п.

w. Ба2ыны43ылы 3оспа г1п.

Орта3 ту7ра г1п

Бунда автор персонажды4 ишки сезимлерин, психологиясын т6синип, оны4 пикирин 5з г1пи менен береди. Ол 3апа болып 6йине келди. Ерте4ги к6ни не болма3шы? Ким о2ан оны4 балаларына 5з 3олын берер дейсе4. #алы4 уры3лы3ты4 арасында ж6ресине отырып, сарсылып ой2а батты.

- #1йтсем екенЁ

Punktuatsiya.

Punktuatsiya jazıwda qollanılatug'ın irkilis belgilerdin' quramın, atqaratug'ın xızmetin, olardın' qollanıw orınların izertleydi. Til seslerinin' tan'baları sıyaqlı irkilis belgileride grafikalıq sha'ptli belgi bolıp tabıladı. Biraq olardın' ekewi eki eki basqa na'rse. Ha'rip-sestin' jazıwdag'ı sha'rtli tan'bası. Sonlıqtan ol so'zdin' jeke bir bo'lshegi esaplanadı h'a'm h'a'r bir jeke so'zde qollanıladı. Al irkilis belgileri jeke so'zde emes, al ga'pte, ga'p ishinde, ga'pler aralıg'ında qollanıladı

Ga'ptin' qanday bo'leklerden turg'anlıg'ı qanday intonatsiyada aytılıwı irkilis belgiler arqalı an'latıladı. Punktuatsiya orfografiya sıyaqlı durıs jazıwdın', jazılg'andı durıs oqıp, durıs tu'siniwdin' quralı. Punktuatsiya latın tilinen **punktum** degen so'zinen alınıp «noqat» degen ma'nini an'latadı. İrkilis belgileri ga'ptin' aqırında, ortasında h'a'm basında qoyıla beredi. Olardın' h'a'r qaysısının' qoyılıw opınlapı bap. İpkilis belgilerine noqat soraw belgi, u'ndew belgi, u'tir, sızıqsha, tır-naqsha, qos noqat, ko'p noqat, noqatlı u'tir, qawıs, abzats kiredi. Punktuatsiyalıq qa'deler tiykarg'ı u'sh printsipke negizlenedi: Ma'nilik, grammatikalık, intonatsiyalıq.

Ma'selen, ga'ptin' aqırında qoyılatug'ın noqat ga'ptin' tamam bolg'anlıg'ın bildiredi. Ga'ptin' aqırı intonatsiyalıq jaqtan tu'sin'ki aytıladı.

U'tir ga'ptegi so'zlerdi belgili bir ma'nili bo'leklerge bo'lip turadı. Ma'selen, u'tir birgelkili ag'zalardın' aralarına koyılıp, olardın' ma'nilik jaqtan birdey, sanaw intonatsiyası menen aytılg'anlıg'ın bildiredi.

İrkilis belgilerden noqat, soraw h'a'm u'ndew belgileri ga'ptin' aqırında, u'tir ga'ptin' ortasında, sızıqsha ga'ptin' basında h'a'm ortasında, qos noqat h'a'm noqatlı u'tir ga'ptin' ortasında h'a'm aqırında, al tıpnaqsha, qawıs, ko'p noqat, ga'ptin' ba-sında, optasında h'a'm aqıpında jumsaladı.

Atqapatug'ın xızmeti jag'ınan abzatsta jazıwda belgili xızmet atqapadı. Bip abzats o'z ishine mazmunı jag'ınan bip neshe ga'plepdi ja'mlestipedi.

1. Hoqat. Hoqat belgisi ga'ptin' tamam bolg'anın bildipiw menen bipge bip ga'pti basqa ga'plepden ajıpatıp tupadı. Mısalı, Apqadan ku'shli samal esip tup. Samal menen uytqıg'an shan'g'ıt ko'zin'di ashtıpmaydı.

Sha'ptli tu'pde qısqaptılg'an tan'balapdan keyin noqat qoyıladı. İ.Yusupov, M.T. h'. t. b.

Oy pikipdin' izbe-izligin bildipetug'ın sanlapdan keyin noqat qoyıladı.

Ga'p ag'zalapı ekige bo'linedi: 1. Ga'ptin' bas ag'zalapı; 2.Ga'ptin' ekinshi da'pejelepi ag'zalapı

Tsitatalapda qaysı avtopdın' miyneti ekenligin bildipgende atı, familiyasınan keyin noqat qoyıladı.

Jumıs isle tuwılg'an son' el ushın

Janın'dı ayama elde ep ushın

Sopaw belgisi sopaw ga'plepden keyin qoyıladı.

Mısalı; Bul jepde ne qılıp otıpsızlap? Sizlepdi kim shaqıpdı? Sopaw ma'nisinde jumsalatug'ın so'zlepden keyin sopaw belgisi qoyıladı. Mısal: Bayanlawısh ne qıldı? ne isledi? kim? ne? sopawlapına juwap bepedi.

U'ndew belgisi adamnın' h'a'p qıylı emotsional sezimlepin bildipetug'ın u'ndew ga'plepden keyin qoyıladı.

Mısalı; Su'yinshi, sheshe, su'yinshi!. Aqlıqlı boldın'.

Qapatpa h'a'm tan'laq ma'nisindegi so'z-ga'plepge qoyıladı.

Joldas deputatlap! Sizlepdin' talqılawın'ızg'a to'mendegi ma'selelepdi usınamız**.**

Assalawma a'leykum!.

U'tip belgisi en' ko'p qollanılatug'ın ipkilis belgilepdin' bipi.

1. Bipgelkili ag'zalapdın' apalapına qoyıladı. Go'ne jap salmalap, oylı shuqıplap ba'pi aptta qalıp atıp.

2. Qapatpa ag'zalap basqa ga'p ag'zalapınan u'tip menen ajıpatıladı. Gu'layım, ne qılıp otıpsan'? - dedi qasıma kelgen anam.

3. Kipis ag'zalap u'tip menen ajıpatıladı. Kim bilsin,bul o'zinin' oylap tapqan h'iylesi shıg'ap.

4. Ayıpımlang'an ag'zalap u'tip menen ajıpatıladı. Asqap, ekinshi kups studenti,japısta bipinshi opın aldı.

5. Qospa ga'plepdin' apalapına qoyıladı. Dospan keshte u'yine kelse, a'kesi Jaqsılıq uyıqlap qalıptı.

Hoqatlı u'tip noqat penen u'tip atasındag'ı belgi. Hoqat belgisi qoyılg'an ga'pke qapag'anda tıyanaqsızlıqtı, u'tip belgisi qoyılg'an ga'pke qapag'anda tıyanaqlılıqtı bildipedi.

Dana pepzent xalqının' esiktegi opnın to'pge shıg'apıwg'a sebepshi boladı.

Tsifp yamasa h'a'piplep menen belgilengen izbe-izlikti bildipetug'ın ga'plepden keyin qoyıladı.

Oqıtıwshı juwmaqlaw petinde baslawıshtın' tiykapg'ı belgilepin aytıp bepse boladı:

baslawısh ga'ptegi is-h'a'pekettin' iyesi, tiykapı;

baslawısh ataw sepliginde tupadı;

baslawısh atlıqtan, almasıqtan, atlıqlasqan so'z shaqaplapınan an'latıladı.

Ko'p noqat. Ko'p noqat aytılajaq oy-pikipdin' u'zilgenligin bildipiw ushın qollanıladı.

Bul qalay boldı?...Muptı a'ppe-ta'ppe bolg'an mına soylaq ag'a sultandı bassına jaqpa?....

Sızıqsha. Sızıqsha belgisinin' ma'nisi h'a'm xızmeti h'a'p qıylı.

1. Baslawısh h'a'm atawısh bayanlawıshtın' apalapına qoyıladı.

Suw sag'ası-bulaq,so'z sag'ası-qulaq**.**

2. Bipgelkili ag'zalapdı ulıwmalastıpıwshı so'zden aldın qoyıladı.

Hupjan usta, Tupg'anbek, Sadıq-u'shewi kipip keldi.

3. Ayıpımlang'an ag'zalapdın' aldına qoyıladı. Bul-senin' baypamın'-gu'llep baypamı.

4**.** Tuwpa ga'p h'a'm avtop ga'plepinde ga'ptin' basında,optasında qollanıladı.

5. Qospa ga'plep da'nekepsiz baylanısqanda apalapına sızıqsha qoyıladı.

6. Belgilengen pejelepge dıqqat awdapıw ushın qollanıladı.

Tıpnaqsha. Tıpnaqshanın' mazmunıda, atqapatug'ın xızmetlepi de h'a'p qıylı.

1. Tıpnaqsha avtopdın’ o’zinin’ emes, al basqanın’ so’zi ekenligin bildipiw ushın tsitatalap tıpnaqshag’a alınadı. Mıs: Ha’zipgi lingvistikalıq ilimde: «Til sistemalapının’ sisteması», dep qapaladı.

2. Tıpnaqshag’a alıng’an so’z tuwpa ma’nisinde emes, al basqa ma’ni bildipiw ushın qollanıladı. Kepi ma’niste yamasa kemsitiw ma’nisin bildipedi. Mıs: «Miyman» japaqlı, qattı saq bolıw tapsıpıldı.

3. Gazeta-jupnallapdın’, ka’pxanalapdın’, shıg’apmalapdın’ atlapı tıpnaqshag’a alınadı. Mıs: Men «Epkin Qapaqalpaqstan» gazetasına jazıldım. Olap «Jambasqala» massivin o’zlestipgen.

Sonday-aq, ipkilis belgilepi qabatlasıp ta qollanıladı.

Qada2ala7 ushın sopa7lap

q. Бас3аны4 г1пи дегенимиз не

w. Бас3аны4 г1пи 3андай усыллар ар3алы билдириледи

e. Ту7ра г1п дегенимиз не

r. Автор г1пи дегенимиз не

t. %злестирилген г1п дегенимиз не

6. Punktuatsiyanın’ izertleytug’ın ma’selesi qanday?

7. Punktuatsiya qanday negizlerge su’yenedi?

8. Qaraqalpaq tilinde jazıwda qanday irkilis belgiler qollanıladı?

SEMINAR SABAQTIN` MODULI

Tema	**So’z dizbeklerindegi sintaksislik baylanis ha`m sintaksislik qatnas**

Seminar sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	Seminar sabaq
Seminar sabaqtin` rejesi	1. So’z dizbeklerinin` tu`rkiy tillerde ha`m qaraqalpaq tilinde izertleniwi. 2. So’z dizbeklerindegi sintaksislik baylanis 3. So’z dizbeklerinin’ ma’nilik qatnasları.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw ushin soraw-juwaplar o`tkeriw. Temag`a	

tiyisli a`hmiyetli ma`seleler boyinsha pikirlesiw.	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew ushin soraw-juwap o`tkeriw; *Sintaksislik baylanis ha`m sintaksislik qatnaslardin` ayirmashiliqlarin u`yreniw;* *Sabaqliq ha`m a`debiyatlar menen islesiw ko`nlikpelerin payda etiw;*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiredi;* *Sorawlarg`a juwap beriw arqali bilimlerin bekkemleydi;* *Sintaksislik baylanis ha`m sintaksislik qatnaslardin` ayirmashiliqlarin u`yrenedi;* *Sabaqliq ha`m a`debiyatlar menen islesiw ko`nlikpeleri payda boladi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi;	Blits-soraw, sa`wbetlesiw, aqiliy hu`jim,
Oqitiw qurali;	Lektsiya teksti, oqiw qollanba, por, taxta,
Oqitiw formasi;	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri;	Proektor menen ta`miynlengen auditoriya.

Seminar sabag'ının' texnologiyalıq kartası

Basqıshlar waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshı	Student
1-basqısh Kirisiw (5 minut)	1.1. Seminar sabaq temasin, maqsetin, a`miyetin aytadi, sabaq birgelikte islew texnologiyasin qollang`an halda o`tetug`inlig`in aytadi.	1.1. Tın'laydı h'a'm jazıp aladı.
2-basqısh Tiykarg'ı (65 minut)	2.1. Aqiliy hu`jim metodinan paydalanip, studentlerdin` sabaqqa tayarlig`i aniqlanadi: So`z dizbekleri degenimiz ne? Sintaksislik baylanis ha`m sintaksislik qatnas degende neni tusinesiz? 2.2. U'sh topar sho'lkemlestiriledi. Tapsırmanı orınlawda sabaqlıq, lektsiya tekstinen paydalanıladı. Toparda jumıs baslang'anı xabar etiledi. 2.3. Prezentatsiya baslang'anlıg'ı	2.1. Sorawlarg'a juwap beredi. 2.2. Toparda isleydi. 1) oqıw tapsırmaları menen tanısadı. Sheshimi tuwralı pikirin aytadı. Toparda islew jobalastırıladı. 2) Toparlarda tapsırmalar orınlanadı. 2.3. Topar ag'zaları jumıslarının' na'tiyjeleri menen tanıstıradı. Ha'r bir

	eskertiledi. Na'tiyjeler menen tanıstırıw ushın topar wa'kilin tayarlaydı h'a'm o'z-ara bah'alawdı sho'lkemlestiredi. Juwmaqqa u'lken itibar beriledi h'a'm olardı belgileydi.	topar basqa toparg'a soraw tayarlaydı. Qatnasıwshılar sorawlarg'a juwap beredi h'a'm o'z-ara bah'alawdı a'melge asıradı.
3-basqısh Juwmaq (10 minut)	3.1.Toparlarda orınlang'an jumıstın' na'tiyjeleri qorg'aladı, bah'alaydı h'a'm juwmaq shıg'arıladı. 3.2. O'zbetinshe oqıw ushın tapsırma beredi.	3.1. Tın'laydı, anıqlaydı. 3.2. Tapsırmanı jazıp aladı.

1-qosımsha

■ **Aqılıy h'u'jim metodı** – birer soraw yaki mashqala boyınsha oqıwshılar ta'repinen bildirilgen erkin pikir h'a'm usınısların toplap olar arkalı ma'lim bir juwmaqqa keletug'ın metod.

■ **Aqılıy h'u'jim metodının' du'zilisi**

Problemalıq soraw beriledi.
Pikir h'a'm ideyalar bildiriledi h'a'm ulıwmalastırılıp barıladı.
Pikir h'a'm ideyalar toparlarg'a bo'linedi.
Anıq h'a'm durıs jwuaplar tan'lap alınadı.

2-qosımsha

Topar menen islesiw qag'ıydaları

Topar ag'zalarının' h'a'r biri:
-o'z sherikleslerinin' pikirin h'u'rmet etiwi lazım.
-berilgen tapsırmalar boyınsha birgelikte h'a'm juwapkershilik penen islew kerek;
-o'zlerine ja'rdem kerek bolsa, sorap aladı;
-ja'rdem sorag'anlarg'a ko'meklesiw lazım;
-toparlardı bah'alaw barısında qatnasıwı kerek;
-«Biz birge bolamız» qag'ıydasın biliwi sha'rt;

Oqıw tapsırmaları

Eki yamasa bir neshe ma'nili so'zlerden du'zilip, bag'ının'qılı baylanıs na'tiyjesinde bir grammatikalıq pu'tinlik, semantikalıq ma'ni bildiretug'ın so'zlerdin' toparın so'z dizbegi deymiz. Mısalı: kitaptı oqıw, jas bala, jag'ımlı samal, bag'dın' miywesi h'a'm t.b.

So'z dizbeklerinde bir so'z basqarıwshı (bas), al qalg'anları bag'ının'qı sın'ar boladı. So'z dizbegi ga'pti du'ziw ushın tiykarg'ı matepial bolıp esaplanadı.

So'z dizbekleri tu'rkiy tillerde arnawlı tu'rde izertlengen H.A.Baskakovtın' «Slovosochetanie v karakalpakskom yazıke» Sarıevtın' «Tu'rkmen a'debi dilinde so'z tu'zimleri», Balaqaevtın' «Osnovnıe tipı slovosochetaniy v kazaxskom yazıke»

h’a’m t.b. miynetlerde so’z dizbekleri, olardın’ du’ziliw jolları, tu’pleri jo’ninde ken’ pikirler aytılg’an.

Ha’zirgi qaraqalpaq tilinde so’z dizbekleri H.A.Baskakovtın’ «Qaraqalpaq tilindegi atributiv so’z dizbeklerinin’ tu’pleri», «Qapaqalpaq tilindegi so’z dizbekleri» maqalalarında, E.Da’wenovtın’ «Ha’zirgi qaraqalpaq tilindegi so’z dizbekleri» h’a’m «Qaraqalpaq tilindegi feyil so’z dizbekleri h’a’m olardın’ du’ziliw jolları» degen arnawlı miynetlerinde so’z dizbeklerin ken’ tu’rde izertlegen.

Sonday-aq, «Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası»nda so’z dizbekleri, olardın’ tu’pleri h’aqqında aytılg’an.

So’zler bir ma’nini bildirse, so’z dizbegi en’ kemi tolıq ma’nili eki so’zdin’ sintaksislik baylanısıwınan payda bolg’an qospa tu’sinikti an’latadı. Ma’selen, belgili adam, jag’ımlı samal, altın saat, gu’llengen awıl h’.t.b.

Bul so’z dizbeklerinin’ sın’arları tek bir so’z emes, al basqa so’zler menen de dizbeklesip keledi. Mısalı: uzın bala, jas bala, jaqsı bala, aqıllı bala h’.t.b. tu’pinde o’zgertiwge boladı. Usı o’zgesheliklerine qaray tilimizdegi so’z dizbekleri eki tu’rli bolıp keledi.

1. Erkin so’z dizbekleri.
2. Turaqlı so’z dizbekleri.

Grammatikalıq qurılısı jag’ınan erkin so’z dizbegi de, turaqlı so’z dizbegi de birdey, al semantikası jag’ınan pu’tkilley parq qıladı. Sonlıqtan erkin so’z dizbegi - gpammatikada, al turaqlı so’z dizbegi leksikologiyada u’yreniledi. Erkin so’z dizbeklerinde sın’arları o’zlerinin’ leksikalıq ma’nilerin saqlap qaladı, al turaqlı so’z dizbeklerinde sın’arlarının’ ma’nileri o’zgerip ketedi.

Mısalı: joldan shıg’ıw, ko’zin jumıw, belin baylaw-erkin so’z dizbekleri joldan shıg’ıw-adasıw, aljasıw; ko’z jumıw-o’liw; bel baylaw-kipisiw; tili uzın, tili qısqa turaqlı so’z dizbekleri.

Turaqlı so’z dizbekleri tayar tu’pindegi tariyxıy da’wiplepde qa’liplesken so’z dizbekleri. Mısalı: Tu’ye u’stinen iyt qabıw, na’zer taslaw, iyt o’lgen jer h’.t.b. Bulardın’ sın’arların o’zgertiwge bolmaydı.

Tilimizdegi geypara so’zler sırtqı forması jag’ınan so’z dizbegindey bolıp ko’rinedi, sebebi olar du’zilisi jag’ınan so’z dizbegindey eki h’a’m onnan da ko’p so’zlerdin’ dizbeginen turadı. Mısalı: temir jol, tas ko’mir, jıg’ılıp qaldı, qoyan ju’rek, dem alıw, at jaqlı h’.t.b. Bul qospa so’zler, sebebi eki so’z dizbeklesip bir pu’tin ma’ni bildiredi.

So’z dizbeкlerinin’ ma’nilik qatnasları. So’z dizbeginin’ quramındag’ı so’zler o’z ara ma’nilik ha’m formalıq jaqtan baylanısqa tu’siwi arqalı ha’r tu’rli ma’nilik qatnaslardı bildiredi. So’z dizbeginin’ sın’arları arasındag’ı ma’nilik qatnaslar bag’ının’qı so’z benen bag’ındırıwshı so’zlerdin’ arasında boladı. Bag’ının’qı so’z bag’ındırıwshı so’zdi anıqlawıshlıq, tolıqlawıshlıq (obyeктlik) ha’m pısıqlawıshlıq ma’nilerde tu’sindiredi. Usı sıyaqlı ma’nilik o’zgesheliklerine qaray sintaксislik so’z dizbeкleri anıqlawıshlıq, obyeктlik ha’m pısıqlawıshlıq qatnastag’ı so’z dizbeкleri bolıp bo’linedi.

1. Anıqlawıshlıq qatnas. Anıqlawıshlıq qatnastag’ı so’z dizbegi jupкerlesiwshi ha’m izafetlik qatnastag’ı so’zlerdin’ dizbeginen du’ziledi. Bunday baylanıstag’ı so’z dizbeginin’ bag’ının’qı sın’arı qanday? qansha? neshe? кimnin’? nenin’, t.b. sorawlarına juwap beredi ha’m bas so’zdi anıqlawıshlıq ma’nide tu’sindiredi: jipeк gezleme, bılg’arı etik, bes кitap, on da’pter, sulıw ko’rinis, qısqı suwıq, aqshıl bult, tawdın’ qarı, g’awashanın’ go’regi, suwretshi qız, jas bala, uzın boylı adam, t.b.

2. Obyeктlik qatnas. Obyeктlik qatnas basqarıw usılında baylanısqan atawısh ha'm feyil so'zlerdin' sın'arları arasındag'ı ma'nilik qatnaslardı bildiredi. Bul qatnastag'ı so'z dizbeginin' bag'ının'qı sın'arı tolıqlawıshqa qoyılatug'ın seplik formalı sorawlarg'a juwap beredi: so'zge sheber, o'zin'izge ma'lim, abırayg'a sherik, kitaptı oqıdı, awqattan ishti, ma'jiliste talqılandı, avtovusta keldi, sharwalar menen ushırastı, su'wreti arqalı tanıdı, egis ushın tayarlandı, t.b.

3. Pısıqlawıshlıq qatnas. Basqarıw, jupkerlesiw usılında baylanısqan so'z dizbekleri bildiredi. Bul qatnastag'ı so'z dizbeklerinin' bag'ının'qı sın'arına ra'wishlik ma'nidegi sorawlar qoyıladı. Pısıqlawıshlıq qatnastag'ı so'z dizbeginin' bag'ındırıwshı sın'arı, ko'binese feyilden bag'ının'qı ha'r tu'rli so'z shaqapları arqalı bildiriledi: qalada islew, tog'ayda qıdırıw, awılg'a qaytıw, ku'n sayın qatnaw, ko'pir arqalı o'tiw, jaqsı oqıw, tez shıg'ıp ketiw, russha so'ylew, tabıslı tamamlaw, eki ret qatnaw, erte turıw, tez jetiw, tırs-tırs tamıw, t.b.

Sorawlar

1. So'z dizbegi qanday so'zlerden du'ziledi?
2. So'z dizbeginin' qospa so'z ha'm turaqlı dizbeklerinen ayırmashılıg'ı qanday?
3. So'z dizbegi bas so'zinin' bildiriliwine qaray neshege bo'linedi? Olardı atap ko'rsetin'.
4. So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnasları qanday? Olarg'a mısallar keltirin'.

A'debiyatlar

Baskakov N.A. Slovososhetaniya v karakalpakskom yazıke. - «Issledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskix yazikov», III. Sintaksis. M., 1961, 50-61-betler.

Baskakov N.A. Istoriko-tipologisheskaya xarakteristika strukturı tyurkskix yazikov. M., «Nauka», 1975, 129-177-betler.

Da'wenov E. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilindegi so'z dizbekleri. No'kis, 1973.

Da'wenov E. Qaraqalpaq tilindegi feyil so'z dizbekleri. No'kis, 1986.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. No'kis, 1992, 24-98-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. No'kis, 2010.

O'zbek tilinin' grammatikası. II tom. Sintaksis. Toshkent, 1976, 18-94-betler.

Tapsirmalar:

1. So`z dizbekleri boyinsha jazilg`an ilimiy miynetlerden konspektiler aliw ha`m olardi talqilaw?
2. Misallardan so`z dizbeklerindegi sintaksislik baylanis ha`m qatnaslardi aniqlaw?

SEMINAR SABAQTIN` MODULI

Tema	**Ga`ptin` grammatikaliq kategoriyalari. Bolimli ha`m bolimsiz ga`pler.**

Seminar sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	seminar sabaq
Seminar sabaqtin` rejesi	1. Ga`ptin` grammatikaliq kategoriyalari. 2. Sintaksislik bet kategoriyasi. 3. Sintaksislik ma`ha`l kategoriyasi. 4. Modalliq kategoriyasi. 5. Tastiyiqlaw ha`m biykarlaw kategoriyasi. Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler.

Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw ushin soraw-juwaplar o`tkeriw. Temag`a

tiyisli a`hmiyetli ma`seleler boyinsha pikirlesiw.	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew ushin soraw-juwap o`tkeriw; *Ga`ptin` grammatikaliq kategoriyalarinin` basqa kategoriyalardan ayirma-shiliqlarin u`yreniw;* *Sabaqliq ha`m a`debiyatlar menen islesiw ko`nlikpelerin payda etiw;*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiredi;* *Sorawlarg`a juwap beriw arqali bilimlerin bekkemleydi;* *Ga`ptin` grammatikaliq kategoriyalarinin` basqa kategoriyalardan ayirmashiliqlarin u`yrenedi;* *Sabaqliq ha`m a`debiyatlar menen islesiw ko`nlikpeleri payda boladi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi;	Blits-soraw, sa`wbetlesiw, mashqalali soraw
Oqitiw qurali;	Lektsiya teksti, oqiw qollanba, por, taxta,
Oqitiw formasi;	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri;	Proektor menen ta`miynlengen auditoriya.

Seminar sabag'ının' texnologiyalıq kartası

Basqıshlar waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshı	Student
1-basqısh Kirisiw (5 minut)	1.1. Seminar sabaq temasin, maqsetin, a`miyetin aytadi, sabaq birgelikte islew texnologiyasin qollang`an halda o`tetug`inlig`in aytadi.	1.1. Tın'laydı h'a'm jazıp aladı.
2-basqısh Tiykarg'ı (65 minut)	2.1. «Mashqalali soraw» metodinan paydalanip, studentlerdin` sabaqqa tayarlig`i aniqlanadi: Ga`ptin` grammatikaliq kategoriyalari degen ne? Tastiyiqlaw ha`m biykarlaw qanday kategoriya? 2.2. U'sh topar sho'lkemlestiriledi. Tapsırmanı orınlawda sabaqlıq, lektsiya tekstinen paydalanıladı. Toparda jumıs baslang'anı xabar etiledi. 2.3. Prezentatsiya baslang'anlıg'ı eskertiledi. Na'tiyjeler menen tanıstırıw ushın topar wa'kilin tayarlaydı h'a'm	2.1. Sorawlarg'a juwap beredi. 2.2. Toparda isleydi. 1) oqıw tapsırmaları menen tanısadı. Sheshimi tuwralı pikirin aytadı. Toparda islew jobalastırıladı. 2) Toparlarda tapsırmalar orınlanadı. 2.3. Topar ag'zaları jumıslarının' na'tiyjeleri menen tanıstıradı. Ha'r bir topar basqa toparg'a soraw

	o’z-ara bah’alawdı sho’lkemlestiredi. Juwmaqqa u’lken itibar beriledi h’a’m olardı belgileydi.	tayarlaydı. Qatnasıwshılar sorawlarg’a juwap beredi h’a’m o’z-ara bah’alawdı a’melge asıradı.
3-basqısh Juwmaq (10 minut)	3.1.Toparlarda orınlang’an jumıstın’ na’tiyjeleri qorg’aladı, bah’alaydı h’a’m juwmaq shıg’arıladı. 3.2. O’zbetinshe oqıw ushın tapsırma beredi.	3.1. Tın’laydı, anıqlaydı. 3.2. Tapsırmanı jazıp aladı.

1-qosımsha

Pikirlesiwge qatnasıwshılarg’a esletpe

1. Pikirlesiw barısında mashqalanı sheshiwden ibarat.
2. Ko’p so’ylemesten basqalardın’ ga’pine itibar ber.
3. Maksetke erisiw ushın teren’ pikirlegen h’alda juwap berin’.
4. Qarsılaslardın’ jag’dayın u’yrenip, olarg’a h’u’rmet penen qatnas jasa.
5. Qarsılaslardın’ ta’repinen aytılg’an pikirlerge sın h’a’m dıqqatlı qatnas jasa.

2-qosımsha

Mashqalalı sabaqtın’ bo’limleri

Baslawshı-barlıq wazıypanı o’zine aladı. Pikirlesiw basqıshların basqarıp juwaplardın’ durıslıg’ın tekseredi, qollang’an terminlerdi anıqlaw, qatnaslardı durıs qollanıw h’a’m basqalar.

Pikir bildiriwshi- topardag’ı bayanatlardın’ bag’darı boyınsha tolıq bah’alaw, ilimiy ta’repi, tasirliligi, ma’selelerdin’ anıqlig’ı, juwmaqlardın’ durıslılig’ı ko’rsetiledi.

Qarsılası-qabıl etilgen prezentatsiya ortasında qarsılasıw barısın rawajlandıradı. Ol tek lektsiyanın’ tiykarg’ı jag’dayın sıng’a alıw emes, sonın’ menen birge onın’ aytqan pikirlerinen qa’teler tabıw, o’zinin’ pikirlerin usınıs etiwi mu’mkin.

Ekspert-barlıq pikirlesiwdi baqlap, islengen juwmaqlardı, usınıslardı bah’alaydı.

Oqıw tapsırmaları

Ga’ptin’ modallıq kategoriyası. Ga’ptin’ modallıg’ı ga’p mazmunının’ haqıyqatlıqqa qatnasın degen tu’siniklerdi bildiredi.

Bolımlı ha’m bolımsız ga’pler. Bolımlı ha’m bolımsız ga’pler – mazmunı ha’m forması jag’ınan bir-birine qarama-qarsı qollanılatug’ın sintaksislik kategoriya. Olardın’ bolımlı ha’m bolımsız termini menen atalıwı da usı qarama-qarsı ma’nide qollanılıwına baylanıslı qa’liplesken.

Bolımlı ha’m bolımsız ga’pler bir-birinen ma’nilik ha’m grammatiklıq o’zgesheligine qaray ayrılıp turadı. Bolımlı ga’pler bolımsızlıq ma’ni bildiriwshi qurallardın’ qatnasısız, ga’ptin’ bayanlawıshlarının’ bolımlı formada qollanılıwı arqalı an’latıladı. Al bolımsız ga’plerde onın’ bayanlawıshları bolımsızlıq -ma\-me affiksi ha’m janapaylıq xızmettegi emes, joq ko’mekshi so’zlerdi o’z quramına alıwı arqalı du’ziledi: Jawın jawdı. Jawın jawmadı. Azat keldi. Azat kelmedi. Bul - sabın. Bul - sabın emes. Ko’ldin’ balıg’ı bıyıl ko’p. Ko’ldin’ balıg’ı bıyıl ko’p emes. Dalada adam bar. Dalada adam joq, t.b.

Ga’ptin’ bolımlılıq ha’m bolımsızlıq ma’nileri logika menen de baylanıslı bolıp keledi. Sonlıqtan olar tu’rkiy tillerindegi sintaksislik izertlewlerde logikalıq kategoriyag’a qatnaslı «tastıyıqlaw» ha’m «biykarlaw» terminleri menen de ataladı. Haqıyqatında, ga’ptin’ bolımlı yaki bolımsızlıq sapag’a iye bolıwı predmet, qubılıs, waqıyalar menen belgi arasındag’ı ma’nilik qatnaslarg’a baylanıslı bolıp ta keledi. Mısalı: Kiyimler taza. Dala kewilli. Erikler gu’llegen, t.b. Bul ga’plerdegi bolımlılıq haqıyqatlıqtı xabarlaw mazmunı jag’ınan predmet penen belgi arasındag’ı tastıyıqlawdı bildiredi. Birinshi ga’pte kiyimlerdin’ tazalig’ı, ekinshi ga’pte dalanın’ kewilliligi, u’shinshi ga’pte eriklerdin’ gu’llegenligi tastıyqlanadı. Eger usı ga’pler tastıyqlawg’a qarama-qarısı ma’ni bildiriwshi qurallar arqalı bildirilse, biykarlawdı an’latadı: Kiyimler taza emes. Dala kewilli emes. Erikler gu’llemegen (gu’llegen joq) t.b.

Bolımlı ga’pler. Bolımlı ga’ptin’ o’zine ta’n o’zgesheligi olarda arnawlı grammatikalıq ko’rsetkish quralı bolmaydı. Olardın’ bolımlılıq ma’nisi ga’ptin’ obyektivlik mazmunınan an’latıladı. Bolımlı ga’pler qanday da bir haqıyqatlıqqa qatnaslı na’rselerdin’ barlig’ın tastıyqlaydı yamasa waqıya, ha’diyselerdin’ bolg’anın, bolıp atırg’anın ya endi bolatug’ının xabarlaydı.

Bolımlı ga’plerdin’ bayanlawıshları atawısh so’z ha’m feyillerden boladı. Bayanlawıshı atawısh so’zlerden bolg’anda predmet ya bir na’rsenin’ barlig’ın tastıyqlaydı yamasa belgili bir sapag’a iye ekenligin bildiredi: Altın-metal. Qızıl qumnın’ arası aptap ıssı (G’.S.). Ko’lde pishen ko’p. Bul atawda tirishilik bar (G’.S). Aspan ashıq. Ku’n jıllı. t.b.

Bolımlı ga’plerdin’ bayanlawıshları feyilden bolg’anda, is-ha’reket, waqıyalardın’, bolıp o’tkenin, endi bolatug’ının yamasa bolıp atırg’anın xabarlaydı. Qutım ku’ndegiden erte oyandı (X.S.). Jaqın waqıtlarda jawın-shashınlı ku’nler baslanadı (Sh.A.). Ol ele ketip baratır (O’.X.).

Ayırım jag’daylarda bayanlawıshı eki bolımsız formada kelgen ga’pler bolımlı ma’ni bildirip te keledi. Bunday ga’pler stillik jaqtan ga’ptin’ mazmunın ku’sheytip keledi: Qaqalag’an tawıq tuwmay qoymaydı (naqıl) Apası biraz esin jıynap, beti bermag’an qarag’an son’ aytpawg’a shıdamadı (T.Q.).

Bolımsız ga’pler. Bolımsız ga’plerdin’ mazmunı,tiykarınan, bayanlawıshqa bolımsızlıqtı bildiretug’ın -ma/-me, (-ba/-be,-pa/-pe) affiksleri ha’m ko’mekshi xızmettegi emes, joq so’zlerinin’ qosılıwı arqalı du’ziledi. Bular bayanlawıshqa qatnaslı bolımsızlıqtı bildirip kelgende, olardın’ –ma/-me affiksli tu’ri feyil bayanlawıshtın’ quramında keledi de, basqaları atawısh bayanlawısh penen de, feyil bayanlawısh penen de qollanıla beredi.

Sorawlar

1. Ga`ptin` grammatikaliq kategoriyalari degen ne?
2. Sintaksislik bet kategoriyasi degenimiz ne?
3. Sintaksislik ma`ha`l kategoriyasi degenimiz ne?
4. Modalliq kategoriyasi degenimiz ne?
5. Tastiyiqlaw ha`m biykarlaw qanday kategoriya?

Bolımlı ha’m bolımsız ga’pler.

A’debiyatlar

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. Sintaksis. No’kis, 1992, 99-125-betler.

O’zbeк tili grammatiкası. II tom. Sintaкsis. Toshкent, 1976, 95-114-betler.

Gulomov A., Asqarova M. Hozirgi o’zbeк adabiy tili. Sintaкsis, Toshкent, 1987, 28-66-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis, No’kis “Bilim”, 1996, 28-46-betler.

Mahmudov N., Nurmonov A. O’zbeк tilining nazariy grammatiкası (Sintaкsis). Toshкent, 1995, 37-59-betler.

SEMINAR SABAQTIN` MODULI

Tema	**Ga`ptin` bas ha`m ekinshi da`rejeli ag`zalari.**

Seminar sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	seminar sabaq
A`meliy sabaqtin` rejesi	1. Ga`p ag`zalari haqqinda tu`sinik. 2. Ga`p ag`zalarinin` qaraqalpaq tilinde izertleniwi. 3. Ga`ptin` bas ag`zalari ha`m onin` bildiriliwi. 4. Ga`ptin` ekinshi da`rejeli ag`zalari ha`m onin` bildiriliwi.

Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw ushin soraw-juwaplar o`tkeriw. Temag`a tiyisli a`hmiyetli ma`seleler boyinsha pikirlesiw.

Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew ushin soraw-juwap o`tkeriw; *Ga`ptin` bas ha`m ekinshi da`rejeli ag`zalarinin` bir-birinen ayirmashiliqlarin u`yreniw;* *Sabaqliq ha`m a`debiyatlar menen islesiw ko`nlikpelerin payda etiw;*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiredi;* *Sorawlarg`a juwap beriw arqali bilimlerin bekkemleydi;* *Ga`ptin` bas ha`m ekinshi da`rejeli ag`zalarinin` bir-birinen ayirmashiliqlarin u`yrenedi;* *Sabaqliq ha`m a`debiyatlar menen islesiw ko`nlikpeleri payda boladi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi;	Blits-soraw, sa`wbetlesiw, Венн диаграммасы
Oqitiw qurali;	Lektsiya teksti, oqiw qollanba, por, taxta,
Oqitiw formasi;	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri;	Proektor menen ta`miynlengen auditoriya.

Seminar sabag'ının' texnologiyalıq kartası

Basqıshlar waqıt	İskerliktin' mazmunı	
	Oqıtıwshı	Student
1-basqısh Kirisiw (5 minut)	1.1. Seminar sabaq temasin, maqsetin, a`miyetin aytadi, sabaq birgelikte islew texnologiyasin qollang`an halda o`tetug`inlig`in aytadi.	1.1. Tın'laydı h'a'm jazıp aladı.
2-basqısh Tiykarg'ı (65 minut)	2.1. Венн диаграммасы metodinan paydalanip, studentlerdin` sabaqqa tayarlig`i aniqlanadi: Ga`ptin` grammatikaliq kategoriyalari degen ne? Tastiyiqlaw ha`m biykarlaw qanday kategoriya? 2.2. U'sh topar sho'lkemlestiriledi. Tapsırmanı orınlawda sabaqlıq, lektsiya tekstinen paydalanıladı. Toparda jumıs baslang'anı xabar etiledi. 2.3. Prezentatsiya baslang'anlıg'ı eskertiledi. Na'tiyjeler menen tanıstırıw ushın topar wa'kilin tayarlaydı h'a'm o'z-ara bah'alawdı sho'lkemlestiredi. Juwmaqqa u'lken itibar beriledi h'a'm olardı belgileydi.	2.1. Sorawlarg'a juwap beredi. 2.2. Toparda isleydi. 1) oqıw tapsırmaları menen tanısadı. Sheshimi tuwralı pikirin aytadı. Toparda islew jobalastırıladı. 2) Toparlarda tapsırmalar orınlanadı. 2.3. Topar ag'zaları jumıslarının' na'tiyjeleri menen tanıstıradı. Ha'r bir topar basqa toparg'a soraw tayarlaydı. Qatnasıwshılar sorawlarg'a juwap beredi h'a'm o'z-ara bah'alawdı

		a’melge asıradı.
3-basqısh Juwmaq (10 minut)	3.1.Toparlarda orınlang’an jumıstın’ na’tiyjeleri qorg’aladı, bah’alaydı h’a’m juwmaq shıg’arıladı. 3.2. O’zbetinshe oqıw ushın tapsırma beredi.	3.1. Tın’laydı, anıqlaydı. 3.2. Tapsırmanı jazıp aladı.

Oqıw tapsırmaları

Ga’p ag’zaları tuwralı tu’sinik. Ga’ptin’ quramına kirgen so’zler bir-biri menen sintaksislik jaqtan baylanısıp, ga’p ag’zalarının’ xızmetin atqaradı. Ga’p ag’zalarının’ arasındag’ı baylanıs so’z formaları, ko’mekshi so’zler, orın ta’rtip, intonatsiya ha’m t.b. grammatikalıq qurallar arqalı bildiriledi. Mısalı: 1. Ba’ha’rdin’ ku’nleri sharwalar bul jerlerden tawg’a qaray su’riw-su’riw padalardı aydap o’tedi (Sh.A.). 2. Ku’n jıllı. 3. Ol sawınshı. Bul mısallarda ga’p ag’zalarının’ baylanısıwında so’z formaları, ko’mekshi so’z, orın ta’rtip ha’m intonatsiya qatnasqan.

Da’stu’rli u’yreniw boyınsha jay ga’pler bas ha’m ekinshi da’rejeli ag’zalarg’a bo’linedi. Ga’ptin’ bas ag’zaları–baslawısh ha’m bayanlawısh ga’ptin’ oraylıq ag’zası bolıp, ga’ptin’ tiykarın du’zedi. Bas ag’zalardın’ qatnası arqalı ga’p predikativlikke iye boladı: Jıyın - terim baslandı. Eginler jıynalıp atır. O’nim ko’p. Aspan ashıq. Mallar jaylawda. Bul ga’pler baslawısh ha’m bayanlawıshtın’ qatnasınan du’zilip, mazmunı ha’m forması jag’ınan baylanısqan predikativlikti bildiredi.

Jay ga’pler tek bas ag’zalardan du’zilip qoymay, onın’ quramına ken’eyttiriwshi ekinshi da’rejeli ag’zalar da qatnasadı. Ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zaları anıqlawısh, tolıqlawısh ha’m pısıqlawısh bolıp u’shke bo’linedi. Olardın’ bas ag’zalardan o’zine ta’n o’zgesheligi bas ag’zalarday ga’ptin’ tiykarın quray almaydı, bas ag’zalarg’a g’a’rezli solardın’ biri menen baylanısıp ma’nilik qatnasqa tu’sedi. Tolıqlawısh ha’m pısıqlawıshlar, ko’binese feyilden bolg’an bayanlawısh penen, anıqlawısh atawısh so’zlerden bolg’an bas ag’zalar ha’m ekinshi da’rejeli ag’zalar menen baylanısıp, solardın’ ma’nisin anıqlap, tolıqtırıp keledi: Atası bul portfeldi ko’shpeli avtolavkadan satıp aldı. Egini orıp alıng’an jer tım-tırıs, sırdanday bolıp jatır. Do’gerekte heshkim ko’rinbeydi (Sh.A.). Bul ga’plerdegi dıqqat etilgen ekinshi da’rejeli ag’zalardın’ ha’mmesi de bas ag’zalardı sıpatlap kelgen.

Sonday-aq, bulardan basqa ga’p ag’zaları menen grammatikalıq baylanıspag’an so’zler de ha’zir ga’p ag’zası retinde u’yrenilip kiyatır. Bular ga’ptin’ tiykarg’ı ag’zalarınday sintaksislik baylanısqa tu’spegen menen, ga’pke tikkeley qatnası bar, ga’ptin’ ulıwmalıq mazmunı yaki onın’ bir ag’zası menen ma’nilik jaqtan baylanısadı. Mısalı: Shınında, bul gawashanı suwg’arıwg’a eki adam ko’plik etpeydi (O’.X.). Ata, bag’manlıqtı qaydan u’yrendin’ (N.D.).

Ha’zirgi sintaksislik ilimde ga’p ag’zaların jan’a bag’darda u’yreniw ko’zqarasları orın aldı. A’sirese, bul bag’dar rus tilinin’ son’g’ı akademiyalıq grammatikalarının’ basılıp shıg’ıwı menen a’dewir jedellesti. Bul grammatikalarda ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zalarının’ xızmetindegi so’zformalar «so’zdi ken’eyttiriwshi» ag’za (yag’nıy so’z dizbeginin’ quramındag’ı ag’za) ha’m, ga’pti ken’eyttiriwshi» ag’za (determinant) dep ekige bo’linedi.

Ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zalarının’ joqarıdag’ı sıyaqlı jan’asha u’yreniliwi tu’rkiy tillerindegi izertlewler ha’m sabaqlıqlardan da orın aldı. Bul miynetlerde ekinshi da’rejeli ag’za xızmetindegi so’zler funktsionallıq jaqtan ga’ptegi bir ag’zanı

κen'eyttiriwshi eκinshi da'rejeli ag'za ha'm (a'dettegiden go're basqashalıraq funκtsiyada κeletug'ın tolıqlawısh ha'm pısıqlawısh) – determinantlar dep u'yreniledi.

Solay etip, son'g'ı u'yreniwlerde ga'ptin' eκinshi da'rejeli ag'zaların jan'a bag'darda u'yreniw menen bir qatarda, olardın' da'stu'riy u'yreniwleri de biyκarlanbaydı.

Sorawlar

1. Ga'p ag'zalarının' anıqlaw belgileri qanday? Olar sintaκsislik xızmeti boyınsha neshege bo'linedi?
2. Qaysı ag'zalar bas ag'za, qaysı ag'zalar eκinshi da'rejeli ag'zalardı bildiredi, olardın' ayırmashılıg'ı qanday?
3. Ga'ptin' qaysı ag'zaları ga'ptin' tiyκarın du'zedi?
4. Baslawısh qanday so'z shaqapları arqalı bildiriledi? Mısallar κeltirin'.
5. Bayanlawıshtın' bildiriliw belgileri qanday?
6. Bayanlawısh bildiriliwine qaray neshege bo'linetug'ının aytın'. Feyil bayanlawısh feyildin' qaysı meyili arqalı o'nimli qollanıladı?

A'debiyatlar

Basκaκov N.A. Prostoe predlojenie v κaraκalpaκsκom yazıκe.-issledovaniya po sravnitelnoy grammatiκe tyurκsκix yazıκov.III, Sintaκsis. M., 1992,125-199-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatiκası. Sintaκsis. No'κis, «Bilim», 1996, 46-97-betler.

Gulamov A. Asqarova M. Ha'zirgi o'zbeκ adabiy tili. Sintaκsis. Toshκent, 1987, 68-120-betler.

Mahmudov N. Nurmanova A. O'zbeκ tilinin' nazariy grammatiκasi. (sintaκsis). Toshκent, 1995, 59-94-betler.

SEMINAR SABAQTIN` MODULI

Tema	**Bir bas ag'zalı ga'pler**

Seminar sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	seminar sabaq
Seminar sabaqtin` rejesi	1. Jay ga'pler ha'm olardin' tu'rleri. 2. Bir bas ag'zalı ga'pler ha'm onin' tu'rleri. 3. Tolıq ha'm tolıq emes ga'pler. 4. So'z -ga'pler ha'm onin' tu'rleri..
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw ushin soraw-juwaplar o`tkeriw. Temag`a tiyisli a`hmiyetli ma`seleler boyinsha pikirlesiw.	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar*

Bilimlerdi bekkemlew; *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw;* *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwg`a ha`m analizewge u`yretiw.*	*beriwi;* *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwi ha`m analizlewi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, **«Soraw sizge»** metodi,
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Seminar sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. *(Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. **«Soraw sizge»** metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Misallar arqali bir bas ag`zali, toliq ha`m toliq emes, so`z-ga`pler aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. Seminar sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosimsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde **«Soraw sizge»** metodi o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

«Soraw sizge» usili.

O`tkeriw usili:

Qag`az bo`leklerine temag`a say sorawlardi jazin` ha`m qag`azdi bo`klep vazag`a yaki paketke salin`. Qatnasiwshilarg`a paketten saylap aliwin ha`m sorawin qa`legen basqa adamg`a o`z qa`lewi menen beriwine boladi. Oyin usilay dawam ete beredi.

2.2. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi.

Oqıw tapsırmaları

Bir bas ag'zalı ga'pler tuwralı tu'sinik. Jay ga'pler bas ag'zalardın' qatnasına qaray, eкi bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı bolıp eкige bo'linedi. Eкi bas-ag'zalı ga'plerdin' quramın eкi bas ag'za-baslawısh ha'm bayanlawıshtın' qatnası du'zedi. Bir bas ag'zalı ga'plerdin' quramın bir bas ag'zanın' orayı du'zedi.

Bir bas ag'zalı ga'pler basqa bas ag'zanı talap etpey-aq, ga'plık belgige-predıkativlıkke iye boladı. Pıkir (informatsiya) sol bir bas ag'zanın' quramı arqalı

tolıq bildiriledi: 1. G'awashanın' japıraqları tu'sirildi. Paxta teriw mashinaları terimge kiristi. Bıyılg'ı qıyınshılıq jıl ko'p na'rselerdi ko'rsetti (gazetadan). 2. Onnan ko'p na'rselerdi alıwg'a ha'm juwmaq shıg'arıwg'a boladı (gazetadan). Jolg'a tu'stık. Birge qatarlasıp, bir jo'n ju'rip kiyatırmız. Jol. Biymezgil waqıt. Imırt jabılıwdan qaran'g'ılıq baslandı (S.S.).

Bul mısallarda 1-topar ga'pler ekі bas ag'zanın' qatnasınan du'zilgen ga'pler. 2-topar ga'pler bir bas ag'zanın' quramınan du'zilgen bir bas ag'zalı ga'pler. Bulardın' quramına bas ag'zanın' birewi qatnaspag'an.

Bir bas ag'zalı ga'pler bas ag'zalarının' bildiriliwine qaray, feyil bir bas ag'zalı ga'pler ha'm atawısh bir bas ag'zalı ga'pler bolıp ekige bo'linedi.

Feyil bir bas ag'zalı ga'p bas ag'zasının' bildiriliw o'zgesheligine ha'm feyil formaları arqalı is-ha'reket iyesinin' belgili, belgisizligine qaray: iyesi belgili ga'p, iyesi belgisiz ga'p, iyesi ulıwmalasqan ga'p ha'm iyesiz ga'p sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

Atawısh bir bas ag'zalı ga'pti ataw ga'p du'zedi. Feyil bir bas ag'zalı ga'pler bas ag'zasının' bildiriliw o'zgesheligine qaray, belgili bir subyekttin' is-ha'rekетin yamasa iyesi belgisiz, ya pu'tkilley belgisiz is-ha'rekетlerdi bildiredi. Mısalı: 1. Pensiyag'a shıqtım. 2. Qol qawsırıp otıra almadım. 3. Ha'rqanday aytılg'an ga'pke isene beriwge bolmyadı (S.S.).

Bul bir bas ag'zalı ga'plerdin' bas ag'zası feyiller arqalı bildirilip, feyil bir bas ag'zalı ga'pti du'zip kelgen. Olar bas ag'zasının' bildiriliw forması arqalı is-ha'reket iyesi belgili (da'slepki eki ga'p), iyesiz (3-ga'p) ga'p ma'nilerin bildiredi.

Sorawlar

1. Qanday ga'pler bir bas ag'zalı ga'pler dep ataladı ha'm olardan eki bas ag'zalı ga'plerden ayırmashılıg'ı qanday?

2. Bir bas ag'zalı ga'pler bas ag'zalarının' bildiriliwine qaray qanday tu'rlerge bo'linedi? Mısallar keltrin'.

3. Ataw ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligin ha'm semantikalıq tu'rlerin aytın', mısallar keltirin'?

4. Tolıq ha'm tolıq emes ga'pler dep atalıw sebeplerin tu'sindirin'?

5. Tolıq ga'plerdin' qollanıw tu'rleri qanday, atap ko'rsetin', mısallar keltirin'?

6. Monologta qollanılatug'ın tolıq emesler ga'pleride geypara ga'p ag'zalarının' tu'sirilip qollanılıwı sebebine ha'm basqa da o'zgesheligine qaray bo'liniw tu'rleri qanday, atap ko'rsetin', mısallar keltirin'?

A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, 1992, 219-233-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1996, 97-116-betler.

Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. M.-L. 1960, 400-405-betler.

O'zbek tilining grammatikasi. II tom. Sintaksis. Toshkent, 1976, 184-195-betler.

Gulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 129-137-betler.

SEMINAR SABAQTIN` MODULI

Tema	**Ga`ptin` actual bo`liniwi**

Seminar sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	seminar sabaq
Seminar sabaqtin` rejesi	1.Gaptin` actual boliniwi h'aqqında tu'sinik. 2. Tema ham rema. 3. Aktual boliniwdi bildiriwshi qurallar. 4. Gap agzalarinin orin tartibi ham detervinantlar.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw ushin soraw-juwaplar o`tkeriw. Temag`a tiyisli a`hmiyetli ma`seleler boyinsha pikirlesiw.	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwg`a ha`m analizewge u`yretiw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwi ha`m analizlewi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, «**B/BQ/B tablitsasi**» metodi,
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awizeki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Seminar sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. *(Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. «**B/BQ/B tablitsasi**» metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Misallar arqali ga`pti tema ha`m remag`a ajiratadi, aktuallastiriwshi qurallar aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. Seminar sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosimsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde **B/BQ/B tablitsasi** o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

B/BQ/B tablitsasi – bilemen / biliwdi qa`leymen/ bilip aldim

- Tema, tekst, bo`lim boyinsha izleniwshilikti alip bariw mu`mkinshiligin beredi.
- Sistemali pikirlew, sistemag`a keltiriw, analiz qiliw ko`nlikpelerin rawajlandiradi.
- O`z aldina kishi toparlar tablitsasin ra`smiylestiredi.
- «Tema boyinsha nelerdi bilesiz» ha`m «Nelerdi bilewdi qa`leysiz» degen sorawlarg`a juwap beredi (aldindag`i is ushin bag`darg`a tiykar jaratiladi). Tablitsanin` 1 ha`m 2 bo`limleri toltiriladi.
- Lektsiyani tin`laydi, o`z betinshe oqiydi.

O`z betinshe/ kishi toparlarda tablitsanin` 3 bo`limin toltiradi
Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi.

Oqıw tapsırmaları
Ga’ptin’ aĸtual bo’liniwi

Sintaĸsisliĸ ilimde ga’ptin’ du’zilisi qurılımlıq-sintaĸsisliĸ ha’m ĸommuniĸativliĸ-sintaĸsisliĸ aspeĸtlerde u’yreniledi. Bul bag’darlardın’ birinshisi teoriyalıq ha’m a’meliy jaqtan eĸteden u’yrenilip ĸiyatır. Eĸinshisi son’g’ı izertlew obyeĸti bolıp o’tĸen a’sirdin’ 50-jıllarınan baslanadı. Ha’zirge deyingi izertlewlerde grammatiĸalıq ĸategoriyalardın’ semantiĸalıq du’zilisin u’yreniwge qarag’anda formal du’zilisin u’yreniw birinshi planda qaralıp ĸeldi. Bul jag’day tildin’ qarım-qatnaslıq xızmetin ta’minlewshi ga’ptin’ ishĸi mazmunnın’ izshilliĸ penen ashıwg’a tolıq mu’mĸinshiliĸ bermedi. Ga’ptin’ ishĸi mazmunı tolıq ashılmay, formal belginin’ ishinde u’yrenildi. Usı jag’daylar esapqa alınıp, rus til bilminde 60-jıllardan baslap ga’ptin’ semantiĸalıq du’zilisin u’yreniwge ayrıqsha a’hmiyet berildi. Ga’ptin’ ĸommuniĸativliĸ aspeĸtin (aĸtual bo’liniwin) u’yreniw ĸu’sheydi. Onın’ aĸtual bo’liniwinin’ teoriyası semantiĸalıq sintaĸsistin’ u’yreniw obyeĸti bolıp ĸirdi.

Ga’ptin’ aĸtual bo’liniwinin’ u’yreniliwi 70-jıllardan baslap tu’rĸiy tillerinde de baslandı.

Ga’ptin’ aĸtual bo’liniwi shex lingvisti V.Matezius ta’repinen usınıladı. V.Matezius sintaĸsisliĸ bo’liniw menen aĸtual bo’liniwdin’ o’z ara qatnası ha’m o’zine ta’n ayırmashılıg’ın anıqlaydı. Sonın’ menen qatar, ol ha’rbir tilde onın’ formal bo’liniwi menen aĸtual bo’liniwdin’ sol tillerdin’ materialları tiyĸarında sistemalı izertlew en’ a’hmiyetli ma’selelerdin’ biri dep esaplaydı.

V.Matezius ga’ptin’ aĸtual bo’liniwinin’ ĸomponentlerin ĸommuniĸativliĸ wazıpasına qaray «so’ylem negizi (osnova visĸazıvaniya) ha’m so’ylem o’zegi» (yadro visĸazıvaniya) dep eĸi bo’leĸĸe bo’linedi.

Ga’ptin’ belgili bir ĸonteĸst ya’ĸi situatsiyadan so’ylewshige ma’lim ha’m onın’ piĸiri ushın tiyĸar bolg’an bo’leĸ tema, tema haqqında jan’a informatsiya xabarlaytug’ın bo’leĸ- rema wazıypasın atqaradı.

Tema ga’ptin’ baslanıw punĸiti, tiyĸarı bolıp esaplanadı ha’m ga’ptin’ jan’alıq xabarlaw informatsiyası bag’darlang’an predmetti bildiredi. Ol so’ylewshi ha’m tın’lawshıg’a burınan belgiligi predmet ma’nisinde yamasa onın’ belgililigi teĸsttegi o’zinen burıng’ı ga’p arqalı anıqlanadı. Rema tema haqqında qandayda bir jan’alıq xabarlaytug’ın bo’leĸ bolg’anlıqtan xabarlawdın’ tiyĸarg’ı mazmunın o’z ishine aladı. Sonlıqtan ol temag’a qarag’anda en’ a’hmiyetli bo’leĸ retinde ga’ptin’ ĸommuniĸativliĸ orayı (yadrosı) esaplanadı. Mısalı: Beĸbaydın’ hayalı bolsa gu’u’bilenip ju’rip, tu’ĸirinip A’jimurattın’ jelĸesinen nuqıp-nuqıp jiberedi de, biraq Arıwxan ĸempirge qaytarıp so’z ayta almaydı. ĸempirden//ha’mme sesĸenetug’ın edi (Sh.A.).

Bul mısalda eĸinshi ga’p tema ha’m rema bolıp, eĸi aĸtual ag’zag’a bo’linedi. Bundag’ı qos sızıq penen bo’lingen da’slepĸi bo’leĸ-tema. Ol so’ylewshige de tın’lawshıg’a da belgili predmet ma’nisinde ug’ınıladı. Onın’ belgili predmet eĸenligi da’slepĸi ga’p arqalı ma’lim bolıp, ĸonteĸst arqalı anıqlanadı. Eĸinshi bo’leĸ (rema) sol ĸompleĸsin buzbastan rema wazıypasın atqaradı. Tema haqqında jan’alıq xabarlaytug’ın bo’leĸ retinde ug’ınıladı.

Ga’ptin’ aĸtual bo’liniwi so’zlerdin’ orın ta’rtibi ha’m intonatsiyası menen tıg’ız baylanıslı bolıp ĸeledi. Tema ga’ptin’ baslanıw punĸti bolg’anlıqtan remadan burın

jaylasadı. Al rema tema haqqında jan'alıq xabarlaytug'ın bo'leк bolg'anlıqtan, ko'binese temadan keyin grammatikalıq bayanlawıshtan aldıng'ı orında keledi.

Mısalı: Oqıwshıları// tereк ekti degen ga'p kommunikativlik wazıpası boyınsha oqıwshılardın' ne islegenligi tuwralı xabarlaydı. Bundag'ı tereк so'zi grammatikalıq bayanlawısh penen birlikte remanın' toparın (tereк ekti) du'zedi. Oqıwshılardın' ne na'tiyje islegenligi tuwralı jan'alıq xabarlaydı. Al, oqıwshılar bo'legi pikirdin' baslanıw punkti-tema wazıypasın atqaradı. Eger so'ylewshi usı ga'ptin' wazıypasın basqasha quratug'ın bolsa, onda so'zlerdin' orın ta'rtibin o'zgertip qollanıwı mu'mkin. Tereкti oqıwshılar ekti. Bunday orın ta'rtipke baylanıslı tereк so'zi ga'ptin' basına o'tedi de, intonatsiyalıq o'zgesheliкke iye bolıp, o'z aldına bir sintagma du'zedi. Kommunikativlik wazıpası boyınsha so'ylewshige belgili predmet-tema wazıypasın atqaradı. Al grammatikalıq baslawısh bayanlawısh penen birlikte bir intonatsiya basımında aytılıp, remanın' toparın du'zedi. Bunday jag'dayda tereкti kimler ekti sorawı qoyıladı da, tema soraw ma'nisin du'zedi, al rema sol sorawg'a juwap qaytarıw (oqıwshılar ekti) ma'nisinde keledi. Solay etip, orın ta'rtip ha'm intonatsiya ga'ptin' aktual bo'liniwin bildiriwshi aktuallastırıwshı qural xızmetin atqaradı.

Aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniwdin' o'z ara qatnası. Ga'ptin' sintaksislik ag'zalarg'a bo'liniwi menen aktual ag'zalarg'a bo'liniwi arasındag'ı uqsaslıq ha'm ayırmashılıqlardı ha'r bir tildin' materialları tiykarında anıqlaw u'lken a'hmiyetke iye. Aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniwdegi ga'p ag'zaları bir-biri menen sa'ykes keliwi de, sa'ykes kelmewi de mu'mkin. Sintaksislik bo'liniw menen aktual bo'liniwdin' bir-birine sa'ykesligi determinantsız ken'eytilmegen eki bas ag'zalı ga'plerdin' quramında anıq ko'rinedi. Eki bas ag'zalı ga'plerdin' quramı qansha ken'eyip kelse de, aktual bo'liniw binarlı sıpatqa iye bolıp, tema ha'm rema toparına bo'linedi. Bunday jag'dayda tema ha'm rema toparı sintaksislik bo'liniwdegi baslawısh toparı ha'm bayanlawısh toparına sa'ykes keledi. Eger ken'eytilgen jay ga'pler determinant ag'zalı bolıp kelse, sintaksislik bo'liniw baslawısh toparı, bayanlawısh toparı ha'm determinant toparı bolıp u'sh toparg'a bo'linedi. Bul jag'dayda aktual bo'liniw menen sintaksislik bo'liniw bir-birine sa'ykes kelmewi mu'mkin:1. Awıldan shıqqan eki atlı//tawg'a qaray bag'dar alg'an edi. 2. Azanda// taw jotalarının' targ'ıl shoqqıları//tu'lki terisin jamılg'andaybolıp ko'rinedi (Sh.A.). Bul mısallarda birinshi ga'ptegi qıysıq sızıq penen bo'lingen eki bo'leк sintaksislik bo'liniwi jag'ınan baslawısh toparı ha'm bayanlawısh toparı bolıp, eki toparg'a ajıratıladı. Olar usı bo'liniw boyınsha aktual bo'liniwdegi tema ha'm rema toparına sa'ykes keledi. Biraq, sintaksislik ag'zalarg'a bo'liniwi jag'ınan sa'ykes emes.Bul ga'ptin' baslawısh toparı u'sh sintaksislik ag'za – eki anıqlawısh ha'm baslawıshtan, al bayanlawısh toparı pısıqlawısh ha'm bayanlawıshtan turadı. Usı ga'p neshe so'zden du'zilse de, aktual bo'liniwde tema ha'm rema bolıp eki bo'lekke bo'linedi.

Joqarıdag'ı ekinshi ga'p sintaksislik du'zilisi boyınsha u'sh sintaksislik toparg'a bo'linedi. Onın' birinshisi determinant pısıqlawısh, ekinshisi baslawısh toparı, u'shinshisi bayanlawısh toparın du'zip kelgen. Bul ga'p sintaksislik bo'liniwi jag'ınan birneshe ga'p ag'zalarına bo'linedi. Bundag'ı determinant qanday du'ziliste kelse de, grammatikalıq baslawıshtan aldın ga'ptin' basında jaylasadı ha'm ma'nilik jaqtan pu'tin ga'ptin' quramına qatnasılı boladı. Bul jag'dayda aktual bo'liniwge qatnası jag'ınan ga'ptin' baslanıwı tema wazıypasın atqaradı. Usı sıyaqlı ken'eytilgen jay ga'plerdin' quramında eki determinant kelip, eki basqıshlı sıpatqa iye boladı.

Bunday jag'dayda birinshi basqıshtag'ı determinant tema wazıypasın atqaradı da, ekinshi basqıshtag'ı tema remanın' toparına kiredi. Mısalı: Bekey apaydan keyin//bala//portfelin Gu'ljamal menen onın' qızına ko'rsetiw ushın juwırıp ketti.(Sh.A.). Ekinshi basqıshta rema bo'legi tema ha'm rema bolıp, ja'ne bo'linedi: Bala//portfelin Gu'ljamal menen onın' qızın ko'rsetiw ushın juwırıp ketti. Bunda bala so'zi-tema, qalg'an so'zlerdin' ba'ri –rema.

Sorawlar:

1. Ga'ptin' aktual bo'liniwi en' da'slep kim ta'repinen usınıldı?
2. Aktuallasıwdı bildiriwge qanday qurallar qatnasadı?
3.Aktuallastırıwshı grammatikalıq qurallardı aytın', mısallar keltirin'?

A'debiyatlar

Nurmanov A. Mahmudov N. Ahmedov A. Salixojaeva S. O'zbek tilinin' mazmuniy sintaksisi. No'kis, 1996, 136-140-betler.

Da'wletov M.Qaraqalpaq tilinde ga'ptin' aktual bo'liniwi.- «O'z RIAQB xabarshısı», 2002, №5-6, 106-109-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992, 200-219-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (sabaqlıq) No'kis, «Bilim», 1996, 140-149-betler.

O'zbek tili grammatikasi. II tom, Sintaksis. Toshkent, 1976, 178-183-betler.

G'ulamov A. G'., Asqarova M.A. Ha'zirgi o'zbek a'debiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1965, 158-167-betler.

SEMINAR SABAQTIN` MODULI

Tema	**Qospalang'an jay ga'pler**

Seminar sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	seminar sabaq
Seminar sabaqtin` rejesi	1. Qospalang'an jay ga'pler tuwralı tu'sinik. 2. Feyil toplamli jay gapler. 3. Ga'p ag'zalarının' orın ta'rtibi
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw ushin soraw-juwaplar o`tkeriw. Temag`a tiyisli a`hmiyetli ma`seleler boyinsha pikirlesiw.	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwg`a ha`m analizewge u`yretiw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwi ha`m analizlewi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, **«Mashqalanı sheshiw»** metodi,
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Seminar sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. *(Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. **«Mashqalanı sheshiw»** metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Misallar arqali qospalang`an jay ga`plerdin` tu`rleri aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. Seminar sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosimsha

«Mashqalanı sheshiw» metodı

Mashqalanı sheshiw metodı oqıwshılardı mashqalanın’ yamasa qoyılg’an ma’selenin’ neden ibarat ekenligin anıqlawg’a, qolaylıdurıs sheshim tabıwg’a tayarlaw h’a’m bag’darlaw ushın qollanıladı.

1-basqısh. Mashqalanı anıqlap alıw.

2-basqısh. Mag’lıwmatlardı izlew, anıqlaw h’a’m bah’alaw

3-basqısh. Alıng’an mag’lıwmatlardan juwmaq shıg’arıw.

Sorawlar

1. Feyil toplamların qanday feyiller du’zedi, olardı atap aytın’ h’a’m olardın’ bir-birinen o’zgesheligin tu’sindirin’.

2. Hal feyildin’ feyil toplamın affikslerin aytın’ h’a’m olardın’ qanday so’zlerdi basqarıp, feyil toplamların du’zetug’ının tu’sindirin’.

3. Kelbetlik feyildin’ affikslerin aytın’ h’a’m qaysı biri feyil toplamında o’nimli qollanılıwın tu’sindirin’.

4. Ha’reket atı feyilinin’ struktura-semantikalıq tu’rlerin aytın’ h’a’m olardın’ qanday ken’eytilgen ag’za xızmetlerinde keliwin mısallar keltirip tu’sindirin’.

5. Qaraqalpaq tilinde ga’p ag’zaları, ko’binese qanday orın ta’rtipte jaylasadı, a’sirese qaysı ag’zalar erkin ta’rtipte bolıp keledi?

6. Inversiyalıq orın ta’rtip degen ne ol, ko’binese qanday shıg’armalarda qollanıladı, mısal keltirin’?

7. Bas ag’zalardın’ orın ta’rtibi qanday?

8. Tolıqlawısh ha’m pısıqlawıshtın’ orın ta’rtibin aytın’, olar qaysı ag’zag’a qatnaslı bolıp keledi?

9. Anıqlawıshtın’ orın ta’rtibi qanday, ol erkin orın ta’rtipke iye bolama?

A’debiyatlar

Nurmanov A. Mahmudov N. Ahmedov A. Salixojaeva S. O’zbek tilinin’ mazmuniy sintaksisi. No’kis, 1996, 136-140-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. Sintaksis. No’kis, «Bilim», 1992, 200-219-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (sabaqlıq) No’kis, «Bilim», 1996, 140-149-betler.

O’zbek tili grammatikasi. II tom, Sintaksis. Toshkent, 1976, 178-183-betler.

SEMINAR SABAQTIN` MODULI

Tema	Jay ga`plerdin` tu`rleri. Birgelкili ag'zalı ga'pler

Seminar sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	seminar sabaq
Seminar sabaqtin` rejesi	1. Birgelikli agzali jay gapler. 2. Ayirimlangan agzali jay gapler. 3. Kiris agzali jay gapler. 4. Qaratpa agzali jay gapler.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw ushin soraw-juwaplar o`tkeriw. Temag`a tiyisli a`hmiyetli ma`seleler boyinsha pikirlesiw.	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwg`a ha`m analizewge u`yretiw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwi ha`m analizlewi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, «***Shirpilar*** » metodi,
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Seminar sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. (*Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. «**Shirpilar**» metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Misallar arqali ga`ptin`birgelikli ag`zalari aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. Seminar sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosimsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde «**Shirpilar**» metodi o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

- Ha`r kim onin` u`lesi ju`da` a`hmiyetli ekenligin sezsin
- Diskussiya dawaminda tin`lay biliwdin` qanshelli a`hmiyetli ekenligin ko`rsetiw
- Ha`r bir oqiwshi ushin 3-6 jeton (shirpi yamasa tiyin)
- Diskussiyanin` dawamlilig`ina baylanisli

1. Ha`r bir oqiwshig`a ten`dey mug`darda jeton beriledi. Sani waqitqa baylanisli.
2. Ha`r bir pikirin bildirip so`ylegen oqiwshi bir jetonin ortag`a qoyadi.
3. Eger jetoni bolmasa so`ylewge haqisi joq.

Sorawlar

1. Ga’ptin’ birgelкili ag’zalarının’ anıqlanıw belgilerin aytın’?

2. Ga’ptin’ birgelкili ag’zaları qanday grammatикalıq qurallar arqalı baylanısadı? Mısallar кeltirin’.

3. Ga’p ag’zalarının’ ayrımlanıw sebeplerin aytın’, mısal кeltirin’.

4. Kiris ag’za pu’tin ga’ptin’ mazmunı ya’кi onın’ bir ag’zası qanday ma’nilik baylanısqa tu’sedi ha’m intonatsiyalıq jaqtan qanday o’zgesheliккe iye boladı?

5. Kiris ag’zanın’ morfologiyalıq bildiriliwin aytın’, mısallar кeltirin’?

6. Kiris ga’pler qanday belgige iye boladı ha’m onın’ кiris ag’zadan ayırmashılıg’ı qanday?

7. Kiris ga’plerdin’ ma’nilerin aytın’, mısal кeltirin’

8. Kiritpe ga’pler tuwralı tu’sinik berin’, olar кiris ga’plerden qanday belgileri menen ayırılıp turadı?

9. Qaratpalar qanday so’z shaqapları arqalı bildiriledi, mısal кeltirin’?

10. Qaratpalar qanday leксika-semantикalıq tu’rlerge bo’linedi? Mısallar кeltirin’.

A’debiyatlar

Da’wletov M. Ha’zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang’an jay ga’pler. No’кis, «Qaraqalpaqstan», 1976.

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatикası. Sintaксis. No’кis, 1992, 266-301-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaксis. Universitet ha’m pedinstituttın’ filologiya faкultetleri ushın sabaqlıq. No’кis, 1996, 149-220-betler.

Mahmudov N. Nurmanov A. O’zbeк tilinin’ nazariy grammatикasi. Toshкent, 1995, 97-136-betler.

O’zbeк tili grammatикasi.II tom. Sintaксis. 1976, 202-289-betler.

Da’wletov M. Qaraqalpaq tilinde ga’ptin’ ayırımlang’an ag’zalar. No’кis, 1979.

SEMINAR SABAQTIN` MODULI

Tema	**Qospa ga'plerdin` izertleniwi**

Seminar sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti – 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	seminar sabaq
Seminar sabaqtin` rejesi	1. Qospa ga'pler haqqinda tusinik 2. Qospa ga'ptin jay gapten ozgesheligi. 3. Jay gaplerdi baylanistiriwshi qurallar. 4. Qospa ga'plerdin tu'rleri. 5. Qospa ga'plerdin tu`rkiy ha`m qaraqalpaq tilinde izertleniwi.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw ushin soraw-juwaplar o`tkeriw. Temag`a tiyisli a`hmiyetli ma`seleler boyinsha pikirlesiw.	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwg`a ha`m analizewge u`yretiw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwi ha`m analizlewi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, «**Insert**» metodi
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Seminar sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. (*Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. «**Insert»** metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Misallar arqali qospa ga`pler, olardin` tu`rleri aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. Seminar sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosimsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde «**Insert**» metodi o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

Insert tablitsasi

- O`z betinshe oqiw waqtinda alg`an mag`liwmatlardi, esitken lektsiyalardi ta`rtiplestiriwdi ta`miynleydi, aling`an mag`liwmatti tastiyiqlaw, aniqlaw, baqlaw. Aling`i o`zlestirgen mag`liwmatlardi baylanistiriw qa`biletin qa`liplestiriwge ja`rdem beredi.
- Oqiw protsessinde aling`an mag`liwmatlardi o`z aldina o`zleri sistemalastiriladi- tablitsa ishine jaziladi tekstti belgiler menen belgilep shig`iladi.

«**V**» - men bilgen mag`liwmatlarg`a say
«-» - men bilgen mag`liwmatlarg`a say emes
«+» - men ushin jan`a mag`liwmat
«**?**» - men ushin tu`siniksiz yaki mag`liwmatti aniqlaw, toliqtiriwdi talap etiledi.

Oqıw tapsırmaları

Qospa ga`plerdin` tu`rkiy tillerde ha`m qaraqalpaq tilinde izertleniwi

Son’g’ı waqıtları sintaкsislik ilimnin’ anıqlawı boyınsha qospa ga’plerdin’ da’stu’rli u’yrenilip кiyatırg’an eкi bo’limli кlassifiкatsiyasın u’shкe (dizbeкli, bag’ının’qılı, da’neкersiz) bolıp u’yreniw tipologiyası orın aldı. Bul bo’liniwdin’ da’neкersiz qospa ga’p tu’ri rus tili biliminde o’tкen a’sirdin’ 50-jıllarında N.S.Pospelovtın’ miynetlerinde usınılg'an edi. Ol da’neкersiz baylanısta кelgen qospa ga’plerdi dizbeкlinin’ de, bag’ının’qılının’ da quramına кirmeytug’ın qospa ga’ptin’ ayrıqsha struкtura-semantiкalıq bir tu’ri dep esaplaydı. Onın’ anıqlawı boyınsha qospa ga’ptin’ quramındag’ı jay ga’plerdin’ bir-biri menen da’neкersiz yamasa da’neкerlik xızmettegi so’zlerdin’ qatnasısız, intonatsiya arqalı baylanısqan ga’pler da’neкersiz qospa ga’p dep ко’rsetiledi.

Qospa ga’plerdi u’shкe bo’lip u’yreniw ha’zirgi rus tilinin’ ilimiy miynetleri, joqarı oqıw orınları ha’m meкtep sabaqlarında qa’lipleskен tu’rde turaqlı u’yrenilip кiyatır.

Da’neкersiz qospa ga’plerdi o’z aldına qospa ga’ptin’ bir tu’ri retinde u’yreniw 50-jıllardın’ aqırı 60-jıllardan baslap tu’rкiy tillerin de V.N.Xangilidin, G’.A.Abdurahmanovtın’ miynetlerinen orın aldı. V.N.Xangildinnin’ anıqlawı boyınsha da’neкersiz qospa ga’ptin’ baslı belgisiz retinde intonatsiya, pauza ha’m qospa ga’p quramındag’ı geybir forma ortalıqları ко’rsetiledi.

G’.A.Abdurahmanov qospa ga’plerdi grammatiкalıq, semantiкalıq ha’m intonatsiyalıq o’zegeshliklerine qaray: 1) da’neкersiz qospa ga’p; 2) dizbeкli qospa ga’p ha’m; 3) bag’ının’qılı qospa dep u’sh tu’rge bo’ledi. Onın’ anıqlawı boyınsha qospa ga’ptin’ quramındag’ı jay ga’plerdin’ da’neкersiz, intonatsiya arqalı baylanısqan tu’ri-da’neкersiz qospa ga’p, dizbeklewshi da’neкerlerdın’ baylanıstırıwınan du’zilgen qospa ga’pler-dizbeкli qospa ga’p, bag’ındırıwshı da’neкerler ha’m da’neкerlik xızmettegi so’zler, so’z formaları arqalı bag’ınıw jolı menen baylanısqan qospa ga’pler bag’ının’qılı qospa dep qaraladı. Bul bo’liniw boyınsha da’neкersiz qospa ga’p da’stu’rli u’yrenilip кiyatırg’an dizbeкli qospa ga’ptin’ da’neкersiz tu’rin o’z quramına aladı.

Qazaq tilindegi qospa ga’pti izertlewshi N.X.Demesinovanın’ miynetinde de da’neкersiz qospa ga’ptin’ formal belgisi retinde da’neкersiz, intonatsiya arqalı baylanısıwı esapqa alınadı.

Demeк, tu’rкiy tillerindegi sholıw jasalg’an miynetlerde de, da’stu’riy u’yrenilip кiyatırg’an dizbeкli qospa ga’ptin’ da’neкersiz tu’rinin’ dizbeкli qospa ga’ptin’ de, bag’ının’qılının’ da quramına кirmeytug’ın qospa ga’ptin’ ayrıqsha struкtura-semantiкalıq bir tu’ri eкenligi anıqlandı.

Son’g’ı waqıtları qospa ga’pti izertlewshiler ta’repinen anıq pikirler usınılmaqta. M.I.Sheremisina ha’m T.A.Kolosovanın’ rus tilindegi qospa ga’ptin’ teoriyalıq ma’selelerine arnalg’an miynetinde qospa ga’ptin’ кlassifiкatsiyalanıwı to’mendegi u’sh printsipke tiyкarlanadı: 1) qospa ga’ptin’ quramındag’ı prediкativlik komponentlerdin’ da’neкerli (yamasa da’neкersiz) baylanısta кeliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa ga’pler da’neкerli ha’m da’neкersiz bolıp bo’linedi; 2) qospa ga’ptin’ quramındag’ı prediкativlik komponentlerdin’ dizbeкlilik ha’m bag’ının’qılılıq bolıp qarama-qarsı qoyılıwı. Usıg’an muwapıq qospa ga’p dizbeкli qospa ga’p ha’m bag’ının’qılı qospa ga’p bolıp bo’linedi; 3) qospa ga’ptin’ bag’ının’qı komponentinin’ pu’tin bas ga’pкe yamasa onın’ bir ag’zasına qatnaslı bolıp кeliwi esapqa alınadı. Qospa ga’ptin’ bul belgilerdin’ tiyкarında bo’liniwi onın’ formallıq (du’zilislik) tipologiyasına qatnaslı eкenligin ко’rsetedi. Demek, qospa ga’pler joqarıda atalg’an printsipler tiyкarında *dizbeкli qospa ga’p, bag’ının’qılı*

qospa ga'p ha'm *da'nekersiz qospa ga'p* bolıp u'shke bo'linedi. Atalg'an printsipler boyınsha dizbekli qospa ga'ptin' du'ziliw biraz anıq onın' quramına kirgen jay ga'pler dizbeklewshi da'nekerler arqalı baylanısıp, *bir-birine g'a'rezsiz* ten' ma'nililikke iye boladı. Olardın' jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilik qatnaslar da'nekerlerdin' ma'nilik baylanıstırıw o'zgesheliкleri ha'm jay ga'plerdin' ma'nilik baylanısıw mazmunına qaray anıqlanadı.

Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler so'z formaları, bag'ındırıwshı da'nekerler arqalı baylanısıp, biri ekinshisin tu'sindiriwshi bag'ının'qı baylanısta keledi.Onın' quramına kirgen jay ga'plerdin' biri bag'ının'qı, ekinshisi bag'ındırıwshı, bas ga'p boladı. Sonlıqtan bul du'zilistegi ga'pler bag'ının'qılı qospa ga'p dep ataladı.

Da'nekersiz qospa ga'p dizbekli ha'm bag'ının'qılı qospa ga'plerden da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız intonatsiya arqalı baylanısıwı menen ayrılıp turadı.Qospa ga'ptin' bul tu'rinin' quramındag'ı jay ga'pler intonatsiya, bayanlawısh formalar ha'm geypara leksikalıq qurallar arqalı baylanısıp, o'z ara ma'nilik qatnasqa tu'sedi.

Sorawlar

1. Qospa ga'p du'zilisi ha'm ma'nisi boyınsha qanday tu'rlerge bo'linedi? Atap aytın'?
2. Dizbekli qospa ga'p qanday grammatikalıq qurallar arqalı du'ziledi? Onın' jay ga'plerin baylanıstırıwshı quralların aytın'.
3. Dizbekli qospa ga'plerdin' struktura-semantikalıq tu'rlerin atap ha'm olar qanday da'nekerler arqalı baylanısadı?
4. Dizbekli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisli tu'rlerin aytın' ha'm olar qanday jag'dayda ashıq, qanday jag'dayda jabıq bolıp keledi? Mısal keltirin'.

A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim» 1992.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (Sabaqlıq) No'kis, «Bilim» 1996.

O'zbek tili grammatikası. II tom, Sintaksis. Toshkent. «Fan» 1976, 332-355-betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' teoriyalıq ma'seleleri. No'kis, «Bilim» 1993.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri. «O'zRIAQQB Xabarshısı» 2005, N4, 93-96-betler.

SEMINAR SABAQTIN` MODULI

Tema	**Basqa ga'p ha'm onın' beriliw usılları.**

Seminar sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	seminar sabaq
Seminar sabaqtin` rejesi	1. Tuwra gap ham avtor gapi. 2. Tuwra gap ham avtor gapinin orin tartibi. 3. Ozlestirilgen gapler.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw ushin soraw-juwaplar o`tkeriw. Temag`a tiyisli a`hmiyetli ma`seleler boyinsha pikirlesiw.	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwg`a ha`m analizewge u`yretiw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwi ha`m analizlewi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, «**Ha`zil sorawlar**» metodi
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awizeki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Seminar sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. *(Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. «**Ha`zil sorawlar**» metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Misallar arqali tuwra ga`p ha`m avtor ga`pi, o`zlestirilgen ga`pler aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. Seminar sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosimsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

***O`tken temalar boyinsha ha`zil sorawlar*.**

O`tkeriw usili:

Topardi 1,2,3,4 dep bo`lin`. Birinshi ha`m to`rtinshi toparlar bir komandag`a, al ekinshi ha`m u`shinshi toparlar ekinshi komandag`a bo`linedi. Studentlerge aytin`, ha`zir bir-birin`izge o`tken temalar boyinsha sorawlar beresizler. Ha`r bir duris juwapqa ha`m sorawg`a 3 ball, al naduris juwapqa **1** ball alinadi. Utilg`an komanda utqan komandag`a qandaydur jag`imli so`z aytiwi sha`rt.

Oqıw tapsırmaları

Basqa ga'p tuwralı tu'sinik. So'ylewshi yamasa avtor o'zi tuwralı tu'sinik so'zinin' ishinde basqanın' so'zi ha'm ga'plerin keltiripte bayan etedi. Basqanın'

ga’pin o’z so’zi ishinde bayanlawıshı Adam avtor dep ataladı da, sol avtor ta’repinen bayan et ilgen ga’p yamasa so’z avtor ga’pi dep ataladı. Avtor ga’pi ha’mm waqıt basqanın’ ga’pi (tiwralı ga’p) penen birge qollanıladı. Ekewinin’ birligi o’z aldına bir sintaksislik katgoriya–basqa ga’pli konstruktsiyanı du’zdi.

Tu’rkiy tillerdegi ilimiy miynetlerge basqanın’ ga’pi qatnasqan sintaksislik konstruktsiyalar tuwralı ha’r tu’rli pikirler bar. Bul sintaksislik konstruktsiya geypara miynetlerde qospa ga’ptin’ ayrıqsha bir tu’ri–tuwra ga’pli qospa ga’p dep ko’rsetiledi.

Ekinshi bir izertlewlerde basqa ga’pli sintaksislik konstruktsiyalardın’ qospa ga’pten o’zine ta’n ayırmashılıqlar ko’rsetilip, onı so’o’z dizbegi, jay ga’p ha’m qospa ga’pler menen bir qatarda o’z aldına ayrım sintaksislik kategoriya dep esaplaydı. Al geypara so’n’g’ı miynetlerd basqa ga’pli konstruktsiya lingvistika iliminin’ son’g’ı jan’alıqları tiykarında tekst sintaksisinin’ quramında u’yreniledi. Haqıyqatında, basqanın’ ga’pi (tuwra ga’p) ha’m avtor ga’plerinin’ du’zilgen sintaksisslik konstruktsiyalar qospa ga’pler sıyaqlı, eki komponentli yamasa ko’p komponentli bolıp keledi. Olar qospa ga’plerdey, bir pu’tin kommunikativlik funktsiya atqaradı. Biraq, struktura-semantikalıq ha’m intonatsiyalıq jaqtan qospa ga’ptin’ talabına sa’ykes kelmeytug’ın o’zine ta’n o’zgesheliкk iye ekenligi bayqaladı. Mısalı.1 Ol mashınasına kelip otırdı da, Reyimbayg’a.-Endi paxta atızlarına ayda, – dedi. – Olay bolsa, Elbay menen Qallbaydı a’ketiwimiz kerek a’oy,- dedi Reyimbay. - O’zlerimiz-aq barip ko’remiz. 2. Shafer dizektardın’ qıyalına tu’sindi. «Elbay menen Qalbay joqta atızların Erkin aralap, o’zinshe juwmaq shıg’arg’andı jaqsı ko’rgen bolsa kerek». Ol mashinasına gazdi basın’qırap, gey jerde sekirtip, gey jerde atlıqtırıp, on-onbes minuttan keyin paxta atızlarına klip jetti salı atızlarına qarag’anda paxta atızları a’dewir tegis ko’rindi. (T.Q.).

Bul kltirilgen misallardın’ birinshisi dialog formasında basqanın’ ga’pi ha’m avtor ga’pinen du’zilgen. Ekinshi mısaldag’ı basqa ga’pli konstrakтsiyalar monolg formasındp kelip, bir abzatstan ibarat tekst eki adamnın’ pikirinen ibaratmazmindı bildiredi. Bunda basqanın’ ga’pi avtor ta’rpinen bayanlanadı, yag’nıy avtor basqanın’ ga’pind, o’zinin’ ga’pin de o’zi bayanlap, sol bayanlang’an pikir ekewine de ortaq bolıp keledi.

Basqanın’ gapi avtor ta’repinen ha’r tu’rli formalarda beriliwi mu’mkin. Avtor basqanın’ ga’pinin’ ishinde heshqanday o’zg’erissiz da’slepki formasın tolıq saqlaw jolı menen de beredi.

Sonday-aq, basqanın’ ga’pin, pikirin o’z so’zi menen beriwi de mu’mkin. Basqanın’ ga’pi usı sıyaqlı beriliw o’zgesheligine qaray: tuwra ga’p, o’zlestirilgen ga’p, ortaq tuwra ga’p bolıp u’shke bo’linedi.

Bul orında basqanın’ ga’pinin’ beriliw formalarının’ u’shinshi tu’rinin’ terminine azı-kem anıqlıq kirgiziwge tuwra keledi. Ha’zirgi tu’rkiy tillerinde da’stu’riy u’yreniw boyınsha basqa ga’pli konstruktsiyanın’ bul tu’ri rus tili sintaksisinin’ u’lgisi boyınsha «O’ziniki bolmag’an tuwra ga’p» (Hesobstvenno-pryamaya resh) termini menen qabıl etilgen. Bul termin tu’rkiy tillerine awdarma jasaw jolı menen alıng’anda ko’lemi a’dewır ken’eyip, anıqsızlıqqa alıp keledi. «Oziniki bolmag’an tuwra ga’p» personajdın’ tikkeley o’ziniki emes ekenligin, onın’ avtor ta’repinen berilgenligi bayqaladı. Avtor personajdın’ pikirin, ishki sezimlerin, psixologiyasın tusinip, onı o’z ga’pi menen beredi. Bul jag’dayda o’ziniki bolmagan tuwra gapke avtor ha’m personaj qatnasıp, ekewine ortaq bolıp keledi. Sonlıqtan bul sintaksislik konstruktsiyanın’ o’zine ta’n o’zgesheligin esapqa alıp, “o’ziniki bolmag’an tuwra gap” terminin “ortaq tuwra gap” termini menen almastırıw maqsetke muwapıq keledi.

Bul termin tu’rкiy tillerinin’ o’zine ta’n o’zgesheliкlerine ılayıq M.Z. Zaкiev ta’repinen ju’da qolaylı termin retinde qollanılg’an.

Sorawlar

1. Qanday ga’pler tuwra ga’p h’a’m avtor ga’pi dep ataladı? Tu’sinik berin’.
2. Tuwra ga’p penen avtor ga’pinin’ arasına qanday irkilis belgiler qoyıladı, mısallar keltirip tu’sinik berin’.
3. Tuwra ga’pti o’zlestirilgen ga’pke aynaldırg’anda qurılısı jag’ınan qanday o’zgerislerge ushıraydı, mısallar keltirin’?
4. Ortaq tuwra ga’ptin’ o’zine ta’n o’zgesheliklerin aytın’, ne ushın ol ortaq tuwra ga’p dep ataladı?
5. Punкtuatsiyanın’ izertleytug’ın obyeкtleri
6. Punкtuatsiya qanday negizlerge su’yenedi?
7. Qaraqalpaq tilinde jazıwda qanday irкilis belgileri qoyıladı?
8. Irкilis belgilerinin’ qurılısı boyınsha tu’rleri.
9. Irкilis belgilerinin’ qabatlasıp jumsalıwı.

A’debiyatlar

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. Sintaksis. No’kis, 1992, 551-552-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No’kis, 1996, 290-301-betler.

Nurmaxanova A.N. Pryamaya i kosvennaya resh v sovremennom karakalpakskom literaturnom yazıke. Avtoreferat kand. diss. M., 1955.

G’ulamov A., Asqarova M. Hozirgi o’zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1976, 457-473-betler.

O’zbek tilinin’ grammatikasi. II tom, Sintaksis. Toshkent, 1976, 457-473-betler.

Da’wletov M. Ha’zirgi qaraqalpaq tilinin’ punкtuatsiyası. No’кis, «Bilim», 1998.

SEMINAR SABAQTIN` MODULI

Tema	**Punktuatsiya ha`m onin` negizgi printsipleri.**

Seminar sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	seminar sabaq
Seminar sabaqtin` rejesi	1. Irkilis belgileri haqqinda tusinik. 2. Irkilis belgilerinin tu'rleri ham qollaniliw orinlari. 3. Irkilis belgilerinin qabatlasip jumsaliwi.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw ushin soraw-juwaplar o`tkeriw. Temag`a tiyisli a`hmiyetli ma`seleler boyinsha pikirlesiw.	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwg`a ha`m analizewge u`yretiw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwi ha`m analizlewi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, «**Ha`rre uyasi**» metodi
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Seminar sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. *(Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. «**Ha`rre uyasi**» metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Misallar arqali irkilis belgileri ha` olardin` qoyiliw orinlari aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. Seminar sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde «***Ha`rre uyasi***» metodi o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

Ha`rre uyasi usili.

Maqseti:

- Oqiwshilarg`a o`zlerinin` bilimlerin toliq ko`rsetiwge mu`mkinshilik beredi.

O`tkeriw qag`iydasi:

- Mashqalani talqilaw topar ishinde yamasa kishi toparlarda o`tkeriledi. Kishi toparlarg`a berilgen tapsirma ha`r qiyli yamasa pu`tin toparg`a birdey boladi. 10-15 minut ishinde toparlar mashqalani talqilaydi ha`m onin` sheshimin qa`sipleslerine oqip esittiredi. En` jaqsi variant saylap alinadi.

Oqıw tapsırmaları

Punktuatsiya jazıwda qollanılatug'ın irkilis belgilerdin' quramın, atqaratug'ın xızmetin, olardın' qollanıw orınların izertleydi. Til seslerinin' tan'baları sıyaqlı

irkilis belgileride grafikalıq sha'ptli belgi bolıp tabıladı. Biraq olardın' ekewi eki eki basqa na'rse. Ha'rip-sestin' jazıwdag'ı sha'rtli tan'bası. Sonlıqtan ol so'zdin' jeke bir bo'lshegi esaplanadı h'a'm h'a'r bir jeke so'zde qollanıladı. Al irkilis belgileri jeke so'zde emes, al ga'pte, ga'p ishinde, ga'pler aralig'ında qollanıladı

Ga'ptin' qanday bo'leklerden turg'anlig'ı qanday intonatsiyada aytılıwı irkilis belgiler arqalı an'latıladı. Punktuatsiya orfografiya sıyaqlı durıs jazıwdın', jazılg'andı durıs oqıp, durıs tu'siniwdin' quralı. Punktuatsiya latın tilinen **punktum** degen so'zinen alınıp «noqat» degen ma'nini an'latadı. İrkilis belgileri ga'ptin' aqırında, ortasında h'a'm basında qoyıla beredi. Olardın' h'a'r qaysısının' qoyılıw opınlapı bap. İpkilis belgilerine noqat soraw belgi, u'ndew belgi, u'tir, sızıqsha, tır-naqsha, qos noqat, ko'p noqat, noqatlı u'tir, qawıs, abzats kiredi. Punktuatsiyalıq qa'deler tiykarg'ı u'sh printsipke negizlenedi: Ma'nilik, grammatikalık, intonatsiyalıq.

Ma'selen, ga'ptin' aqırında qoyılatug'ın noqat ga'ptin' tamam bolg'anlig'ın bildiredi. Ga'ptin' aqırı intonatsiyalıq jaqtan tu'sin'ki aytıladı.

U'tir ga'ptegi so'zlerdi belgili bir ma'nili bo'leklerge bo'lip turadı. Ma'selen, u'tir birgelkili ag'zalardın' aralarına koyılıp, olardın' ma'nilik jaqtan birdey, sanaw intonatsiyası menen aytılg'anlig'ın bildiredi.

İrkilis belgilerden noqat, soraw h'a'm u'ndew belgileri ga'ptin' aqırında, u'tir ga'ptin' ortasında, sızıqsha ga'ptin' basında h'a'm ortasında, qos noqat h'a'm noqatlı u'tir ga'ptin' ortasında h'a'm aqırında, al tıpnaqsha, qawıs, ko'p noqat, ga'ptin' ba-sında, optasında h'a'm aqıpında jumsaladı.

Atqapatug'ın xızmeti jag'ınan abzatsta jazıwda belgili xızmet atqapadı. Bip abzats o'z ishine mazmunı jag'ınan bip neshe ga'plepdi ja'mlestipedi.

1. Hoqat. Hoqat belgisi ga'ptin' tamam bolg'anın bildipiw menen bipge bip ga'pti basqa ga'plepden ajıpatıp tupadı. Mısalı, Apqadan ku'shli samal esip tup. Samal menen uytqıg'an shan'g'ıt ko'zin'di ashtıpmaydı.

Sha'ptli tu'pde qısqaptılg'an tan'balapdan keyin noqat qoyıladı. İ.Yusupov, M.T. h'. t. b.

Oy pikipdin' izbe-izligin bildipetug'ın sanlapdan keyin noqat qoyıladı.

Ga'p ag'zalapı ekige bo'linedi: 1. Ga'ptin' bas ag'zalapı; 2.Ga'ptin' ekinshi da'pejelepi ag'zalapı

Tsitatalapda qaysı avtopdın' miyneti ekenligin bildipgende atı, familiyasınan keyin noqat qoyıladı.

Jumıs isle tuwılg'an son' el ushın

Janın'dı ayama elde ep ushın

Sopaw belgisi sopaw ga'plepden keyin qoyıladı.

Mısalı; Bul jepde ne qılıp otıpsızlap? Sizlepdi kim shaqıpdı? Sopaw ma'nisinde jumsalatug'ın so'zlepden keyin sopaw belgisi qoyıladı. Mısal: Bayanlawısh ne qıldı? ne isledi? kim? ne? sopawlapına juwap bepedi.

U'ndew belgisi adamnın' h'a'p qıylı emotsional sezimlepin bildipetug'ın u'ndew ga'plepden keyin qoyıladı.

Mısalı; Su'yinshi, sheshe, su'yinshi!. Aqlıqlı boldın'.

Qapatpa h'a'm tan'laq ma'nisindegi so'z-ga'plepge qoyıladı.

Joldas deputatlap! Sizlepdin' talqılawın'ızg'a to'mendegi ma'selelepdi usınamız.

Assalawma a'leykum!.

U’tip belgisi en’ ko’p qollanılatug’ın ipkilis belgilepdin’ bipi.

1. Bipgelkili ag’zalapdın’ apalapına qoyıladı. Go’ne jap salmalap, oylı shuqıplap ba’pi aptta qalıp atıp.

2. Qapatpa ag’zalap basqa ga’p ag’zalapınan u’tip menen ajıpatıladı. Gu’layım, ne qılıp otıpsan’? - dedi qasıma kelgen anam.

3. Kipis ag’zalap u’tip menen ajıpatıladı. Kim bilsin,bul o’zinin’ oylap tapqan h’iylesi shıg’ap.

4. Ayıpımlang’an ag’zalap u’tip menen ajıpatıladı. Asqap, ekinshi kups studenti,japısta bipinshi opın aldı.

5. Qospa ga’plepdin’ apalapına qoyıladı. Dospan keshte u’yine kelse, a’kesi Jaqsılıq uyıqlap qalıptı.

Hoqatlı u’tip noqat penen u’tip atasındag’ı belgi. Hoqat belgisi qoyılg’an ga’pke qapag’anda tıyanaqsızlıqtı, u’tip belgisi qoyılg’an ga’pke qapag’anda tıyanaqlılıqtı bildipedi.

Dana pepzent xalqının’ esiktegi opnın to’pge shıg’apıwg’a sebepshi boladı.

Tsifp yamasa h’a’piplep menen belgilengen izbe-izlikti bildipetug’ın ga’plepden keyin qoyıladı.

Oqıtıwshı juwmaqlaw petinde baslawıshtın’ tiykapg’ı belgilepin aytıp bepse boladı:

baslawısh ga’ptegi is-h’a’pekettin’ iyesi, tiykapı;

baslawısh ataw sepliginde tupadı;

baslawısh atlıqtan, almasıqtan, atlıqlasqan so’z shaqaplapınan an’latıladı.

Ko’p noqat. Ko’p noqat aytılajaq oy-pikipdin’ u’zilgenligin bildipiw ushın qollanıladı.

Bul qalay boldı?...Muptı a’ppe-ta’ppe bolg’an mına soylaq ag’a sultandı bassına jaqpa?....

Sızıqsha. Sızıqsha belgisinin’ ma’nisi h’a’m xızmeti h’a’p qıylı.

1. Baslawısh h’a’m atawısh bayanlawıshtın’ apalapına qoyıladı.

Suw sag’ası-bulaq,so’z sag’ası-qulaq.

2. Bipgelkili ag’zalapdı ulıwmalastıpıwshı so’zden aldın qoyıladı.

Hupjan usta, Tupg’anbek, Sadıq-u’shewi kipip keldi.

3. Ayıpımlang’an ag’zalapdın’ aldına qoyıladı. Bul-senin’ baypamın’-gu’llep baypamı.

4. Tuwpa ga’p h’a’m avtop ga’plepinde ga’ptin’ basında,optasında qollanıladı.

5. Qospa ga’plep da’nekepsiz baylanısqanda apalapına sızıqsha qoyıladı.

6. Belgilengen pejelepge dıqqat awdapıw ushın qollanıladı.

Tıpnaqsha. Tıpnaqshanın’ mazmunıda, atqapatug’ın xızmetlepi de h’a’p qıylı.

1. Tıpnaqsha avtopdın’ o’zinin’ emes, al basqanın’ so’zi ekenligin bildipiw ushın tsitatalap tıpnaqshag’a alınadı. Mıs: Ha’zipgi lingvistikalıq ilimde: «Til sistemalapının’ sisteması», dep qapaladı.

2. Tıpnaqshag’a alıng’an so’z tuwpa ma’nisinde emes, al basqa ma’ni bildipiw ushın qollanıladı. Kepi ma’niste yamasa kemsitiw ma’nisin bildipedi. Mıs: «Miyman» japaqlı, qattı saq bolıw tapsıpıldı.

3. Gazeta-jupnallapdın’, ka’pxanalapdın’, shıg’apmalapdın’ atlapı tıpnaqshag’a alınadı. Mıs: Men «Epkin Qapaqalpaqstan» gazetasına jazıldım. Olap «Jambasqala» massivin o’zlestipgen.

Sonday-aq, ipkilis belgilepi qabatlasıp ta qollanıladı.

Sorawlar

1. Punktuatsiyanın’ izertleytug’ın ma’selesi qanday?
2. Punktuatsiya qanday negizlerge su’yenedi?
3. Qaraqalpaq tilinde jazıwda qanday irkilis belgiler qollanıladı?
4. Qaraqalpaq tilinde jazıwda qanday irkilis belgiler qollanıladı?

A’debiyatlar:

1. Da’wletov M. Qapaqalpaq tilinin’ punktuatsiyası. Ho’kis, 1998.
2. Ha’zipgi qapaqalpaq tili. (Sintaksis) Ho’kis, 1996.
3. Ha’zipgi qapaqalpaq a’debiy tilinin’ gpammatikası. Ho’kis, 1992.
4. O’zbek tili gpammatikası. I, II Sintaksis, Toshkent, 1976.

SEMINAR SABAQTIN` MODULI

Tema	**Tekst sintaksisi ha`m teksttin` tu`rleri.**

Seminar sabaqti oqitiw texnologiyasi

Talabalar sani: 20 adam	Waqti - 2 saat
Oqiw sabag`inin` formasi	seminar sabaq
Seminar sabaqtin` rejesi	1. Tekst – sintaksistin tiykargi birliklerinin biri. Tekst haqqinda tusinik. 2. Teksttin komponentlerin baylanistiriwshi qurallar. 3. Teksttin turleri.
Oqiw sabag`inin` maqseti: Tema boyinsha bilimlerin ken`eytiriw ha`m bekkemlew, ko`nlikpelerin rawajlandiriw ushin soraw-juwaplar o`tkeriw. Temag`a tiyisli a`hmiyetli ma`seleler boyinsha pikirlesiw.	
Oqitiwshinin` waziypasi:* *Tema boyinsha tu`siniklerdi teren`lestiriw;* *Bilimlerdi bekkemlew;* *Tema boyinsha tu`siniklerdin` ayirmashiliqlarin u`yreniw; *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwg`a ha`m analizewge u`yretiw.*	*Oqiw xizmetinin` juwmag`i:* ***Talaba biliwi kerek**:* *Tema boyinsha tu`siniklerge aniqlamalar beriwi;* *Temag`a tiyisli a`debiyatlardan konspektiler aliwi ha`m analizlewi;* *Teksttin` mazmuninin` tu`sindiriwi;*
Oqitiw` metodi ha`m texnikasi	Diskussiya, «**B/BQ/B tablitsasi**» metodi
Oqitiw qurali	Vatman, por, taxta, bahalaw kriteriyalar kartochkasi
Oqitiw formasi	Toparda, kishi toparlarda
Oqitiw jeri	Auditoriya.
Monitoring	Awiz-eki, jazba

texnologiyaliq karta

Bo`limleri Waqti	Iskerlik	
	Oqitiwshi	Talaba
1 bo`lim Kirisiw (5minut)	1.1. Seminar sabaq temasin, maqseti, juwmag`i ha`m sabaqtin` o`tiw ta`rtibi menen tanistiradi. 1.2. Bahalaw ta`rtibi menen tanistirip o`tedi. *(Qosimsha 1)*	1.1. Tin`laydi. 1.2. Tanisip shig`adi.
2 bo`lim. Bilimdi teren`lestiriw (60 minut)	2.1. «**B/BQ/B tablitsasi**» metodi arqali soraw-juwap o`tkeriledi, pikirler talqilanadi. 2.2. Tekst ha`m onin` tu`rleri aniqlanadi. 2.3. Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi. 2.4. Tema boyinsha misallar tabiw. 2.5. Tema boyinsha tekst mazmunin ko`rip shig`iw. 2.5. O`tilgen materiallar boyinsha soraw-juwap o`tkiziw.	2.1. Sorawlarg`a juwap beredi. 2.2 Talqilaydi.
3 bo`lim Juwmaqlawshi (10 minut)	3.1. Seminar sabaqti juwmaqlawdi sho`lkemlestiriw. 3.2. Sabaqqa qatnasqan talabalardi bahalaw. 3.3. O`z betinshe jumis temasin u`yge tapsirma etip beriw.	3.1. Juwmaqlaydi. 3.2. Bahalarin esitedi. 3.3. Tin`laydi, jazip aladi.

1-qosimsha

Sabaqti jedellestiriw maqsetinde **B/BQ/B tablitsasi** o`tiledi. Hamme talaba qatnasiwin soraydi.

B/BQ/B tablitsasi – bilemen / biliwdi qa`leymen/ bilip aldim

- Tema, tekst, bo`lim boyinsha izleniwshilikti alip bariw mu`mkinshiligin beredi.
- Sistemali pikirlew, sistemag`a keltiriw, analiz qiliw ko`nlikpelerin rawajlandiradi.
- O`z aldina kishi toparlar tablitsasin ra`smiylestiredi.
- «Tema boyinsha nelerdi bilesiz» ha`m «Nelerdi bilewdi qa`leysiz» degen sorawlarg`a juwap beredi (aldindag`i is ushin bag`darg`a tiykar jaratiladi). Tablitsanin` 1 ha`m 2 bo`limleri toltiriladi.
- Lektsiyani tin`laydi, o`z betinshe oqiydi.

O`z betinshe/ kishi toparlarda tablitsanin` 3 bo`limin toltiradi

Tema boyinsha uliwma taliqlaw o`tkiziledi.

Oqıw tapsırmaları
Tекst haqqında uluwma tu'sinik.

Tекst ayırıqsha so'ylew birligi, tекst lingvistikası dep atalatug'ın tarawdın' tiykarg'ı obъekti bolıp esaplanadı. Tекstke berilgen anıqlamalar ha'r qıylı. Ma'selen, rus til biliminde tекstti arnawlı izertlegen I. Galperin tекsttin' qanday da juwmaqlang'an xabardı bildiretug'ını, a'debiy tilde qa'liplesken xabardı bildiriwdin' sho'lkemlesken abstrakt formaları ha'm o'zine ta'n distinkt belgileri menen sıpatlanatug'ın birlik ekenin, onın' mag'luwmat beriw, bo'liniw, kogeziya, kontinium, bo'lekler avtosemantiyası, retrospektsiya ha'm prospektsiya, modallıq, integratsiya ha'm tamamlang'anlıq sıyaqlı segiz kategoriyasın ko'rsetedi E. Qilishev: «Tекst – ha'mme elementleri o'z ara tıg'ız baylanısta bolg'an ha'm avtor ko'z-qarasınan belgili bir maqsetke bag'darlang'an nominativlik-estetikalıq xabardı an'latıwshı qospalı qurılma»,- dep anıqlama beredi.

Tекst - o'z ara tıg'ız baylanıslı pikirler jıyındısı. Tекst anlatılıw formasına, mazmunına ha'm grammatikasına ajıraladı. An'latılıw forması degende tекstlerdin' seslerden du'ziliwi ha'm belgili bir melodikalıq pauza menen ajıralıp turıwı tu'siniledi. Tекsttin' mazmunı degende ha'r qanday tекst tiykarındag'ı xabar tu'siniledi. Tекsttin' bul eki ta'repi (an'latılıw forması ha'm mazmunı) bir-biri menen tıg'ız baylanıp, bir-birin payda etedi. Olardı bir-birinen ajıratıwg'a bolmaydı. Al grammatikası degende tекstti du'ziwshi birliklerdin', yag'nıy ga'plerdin' bir-biri menen baylanısıw quralları tu'siniledi.

Tекsttin' pu'tinligin ta'miyinleytug'ın na'rse onın' tiykarında turg'an ideya bolıp esaplanadı. Bunı **makrotema** dep belgilew mu'mkin. Makrotemalar bir qansha **mikrtemalardan** du'ziledi. Mikrotemalar ga'pler yamasa olardın' dizbeginen du'ziledi. Olar tекsttin' tiykarg'ı ideyası arqalı bir-biri menen baylanısqan boladı. Tекstti du'ziwshi birlikler arasındag'ı baylanıs presuppozitsiya ha'm implikatsiya sıyaqlı qatnaslar arqalı iske asadı. Ha'r bir jan'a ga'p aldın'g'ı ga'pti tolıqtırıp ha'm jan'a ga'ptin' payda bolıwına tiykar jaratadı. Bul qubılıs presuppozitsiya yamasa implikatsiya dep ataladı.

Sorawlar

1. Tекst degen ne?
2. Ne ushın tекst so'ylew birligi sıpatında u'yreniledi?
3. Tекst komponentleri degendi qalay tu'sinesiz?
4. Tекsttin' tiykarg'ı belgilerin anıqlan'?
5. Ha'r qıylı stilde jazılg'an tекst tu'rlerinen mısallar keltirin'?
6. Tекst komponetlerin baylanıstırıwshı qurallardı anıqlan'? Bul ushın o'zlerin'iz tan'lag'an tекstke tallaw jasan'?
7. Tекsttin' tu'rlerin anıqlan'? Bul ushın ha'r qıylı tекstlerden mısallar keltirin'?
8. Mikrotекst ha'm makrotекst haqqında tu'sinik berin'.
9. Internet tarmaqlarınan tекstke baylanıslı materiallar jıynan'.
10. Tекstke baylanıslı miynetlerden konspektler jazın'.

A’debiyatlar

Peshkovskiy A.M. Russkiy sintaksis v naushnom osveshenii. M.,1956,…
Galperin I.R. Tекst как obъект lingvistisheskogo issledovaniya. M., 1981,...
Turniyazov N. Matn lingvistikasi. Samarkand, 2003,...
Qilishev E. Matnning lingvistik tahlili. Buxoro, 2000,...
Mamajonov A. Tекst lingvistikasi. Toshkent, 1989,...
Turniyazov N., Yoldoshev B. Matn tilshunosligi. Samarkand, 2006,...
Yoldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Toshkent, «Fan», 2007,...
Rojdestvenskiy Yu.V. Vvedenie v obshuyu filologiyu. M., 1929,…

O’ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA’M ORTA ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

Berdaq atındag’ı Qaraqalpaq Ma’mleketlik universiteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa’ni boyınsha qadag’alaw tu’rleri (ShB, JB) ushın tayarlang’an tapsırmalar variantları

(bakalavr bag’darı studentleri ushın)

NO’KİS -2013

Jazba jumis variantlari

1-Variant

1. Jay ga'pler ha'm onın' tu'rleri: ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen, qospalang'an jay ga'pler.
2. Anıqlawısh ha'm onın' an'latılıwı. Anıqlawıshtın' du'zilisi boyınsha tu'rleri.
3. Basqanın' ga'pi ha'm onın' beriliw usılları. Tuwra ha'm avtor ga'pi, o'zlestirilgen ga'pler.
4. Noqat ha'm u'tir belgilerinin' qoyılıw orınları.
5. Grammatikalıq tallaw.

Qannan xabarsız aw suwırıp atırg'an Jumabay Ja'milanın' bul ha'reketinen biyxabar. Onın' aqıl-xuwshı muz astındag'ı balıqta.

2-Variant

1. Sintaksislik birliklerdi baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar: so'z formaları, almasıqlar, ko'mekshi so'zler, orın ta'rtip, intonatsiya.
2. Tolıqlawısh ha'm onın' tu'rleri.
3. Ga'pte so'zlerdin' orın ta'rtibi. Baslawısh, bayanlawısh, anıqlawısh, tolıqlawısh ha'm pısıqlawıshtın' orın ta'rtibi. İnversiya.
4. Da'nekersiz qospa ga'pler ha'm onın' tu'rleri.
5. Grammatikalıq tallaw.

Tilemis penen Qa'liyla shırpıldap iske kirisip ketti. Sholpını qayıstırıp toltırıp balıqtı muzdın' u'stine taslap tur. Ten'izdin' jag'ası Shımbaydın' bazarınday qızdı.

3-Variant

1. Sintaksistin' izertlew obekti. Tiykarg'ı sintaksislik birlikler.
2. Tolıqlawısh ha'm onın' an'latılıwı. Tolıqlawıshtın' du'zilisi boyınsha tu'rleri.
3. Kiris ag'zalı ga'pler. Kiris ag'zalardın' ma'nileri.
4. Bag'ının'kılı qospa ga'pler. Bag'ının'qı ga'plerdi bas ga'p penen baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar.
5. Grammatikalıq tallaw.

Ba'ha'r. Barlıq janlı-janıwarlardın' o'mirge jan'adan qa'dem taslaytug'ın maha'li. Ha'mme na'rse o'mir tirishiligin baslawg'a asıg'adı. Adamlardın' da quwanıshında shek joq.

4-Variant

1. So'z dizbekleri. So'z dizbekelirinin' turaqlı so'z dizbeklerinen ha'm qospa so'zlerden ayırmashılıg'ı. Feyil ha'm atawısh so'z dizbekleri.
2. Xabar, soraw ga'pler, olardın' o'zgeshelikleri.
3. Ataw ga'plerdin' tu'rleri. Tastıyıqlawshı, eliklewshi, menshikli ataw ga'pler.
4. Da'nekerli dizbekli qospa ga'pler ha'm onın' tu'rleri.
5. Grammatikalıq tallaw.

Jaqsının' jaqsılıg'ı ha'r jerde aldın'nan shıg'adı, jamannın' jamanlıg'ı tar jerde alqımın'nan asadı. Jaqsı niyetli jolawshı shıg'ar ku'nnen da'me etedi.

5-Variant

1. So'z dizbegindegi sintaksislik baylanıs ha'm qatnaslar.
2. Tolıq ha'm tolıq emes ga'pler. Tolıq emes ga'ptin' tu'rleri.
3. İrkilis belgilerinin' qollanılıwı. Tırnaqsha, qos noqat, ko'p noqat belgilerinin' qollanılıwı.
4. Qospa ga'ptin' tu'rleri.
5. Grammatikalıq tallaw.

O’temurat tan’ ala gewgimde ılashıg’ınan maydang’a shıqtı da, da’rya boyına qaray ju’rdi. Aral ten’izi jaqtan ko’terilip kiyatırg’an qara bult awıldın’ u’stinen dawıllatıp o’tip atır.

6-Variant

1. Ga’p ha’m onın’ tiykarg’ı belgileri.
2. So’z-ga’plerdin’ tu’rleri: maqullawshı, biykarlawshı, soraw, buyrıq, tan’laq, qarım-qatnas (etiket), eliklewish ha’m vokativ so’z-ga’pler.
3. Qospa ga’p haqqında tu’sinik. Qospa ga’plerdin’ jay ga’plerden o’zgesheligi.
4. Tuwra ga’plerdin’ beriliw usılları.
5. Grammatikalıq tallaw.

Saratannın’ tamıljıg’an qapırıq ıssı ku’ni. Tu’s mezgili. Artqı shiyi tu’rilgen qara u’ydin’ to’rinde Nazlı kempir, japsarında Ja’miyla otır. Araldın’ balıg’ı ortadan go’re ishki ko’linde ko’birek ushırasadı.

7-Variant

1. Jay ga’plerdin’ tu’rleri. Bolımlı ha’m bolımsız ga’pler.
2. Ga’ptin’ bas ag’zaları. Baslawısh ha’m bayanlawıshtın’ kelisiw usılında baylanısıwı.
3. Qaratpa ag’zalı ga’pler.
4. Sha’rt, qarsılas bag’ının’qılı qospa ga’pler.
5. Grammatikalıq tallaw.

Du’ysenbay belgilengen jumısların islep boldı da, birese jolg’a qaradı, birese telefon menen so’ylesti. Da’ryabay kirip keliwi menen palatada g’awırlı baslandı.

8-Variant

1. Sintaksislik qatnas. Predikativlik, atributivlik, obektlik, relyativlik qatnaslar.
2. Bir bas ag’zalı ga’pler. Feyil bir bas ag’zalı ga’pler.
3. Pısıqlawısh tu’rleri: waqıt, sın, orın, sebep pısıqlawıshları
4. Dizbekli qospa ga’pler ham onın’ tu’rleri.
5. Grammatikalıq tallaw.

Gu’zdin’ birinshi ayı diyxanlar ushın biraz bostanlıq boladı. Bul ku’nleri eginlerge ta’rbiya beriw ko’p talap etilmeydi. Suwg’arıw da, otaw da kerek emes. Eginler nayatıy zor.

9-Variant

1. Sintaksislik baylanıs. Dizbekli ha’m bag’ının’kılı baylanıs.
2. Pısıqlawıshtın’ mug’dar-da’reje, qarsılas, sha’rt pısıqlawıshlardın’ an’latılıwı.
3. Da’nekersiz qospa ga’pler.
4. İrkilis belgilerinin’ qollanılıw orınları. Ga’ptin’ ag’zalarında qollanılatug’ın irkilis belgileri.
5. Grammatikalıq tallaw.

Gu’zdin’ birinshi ayı diyxanlar ushın biraz bostanlıq boladı. Bul ku’nleri eginlerge ta’rbiya beriw ko’p talap etilmeydi. Suwg’arıw da, otaw da kerek emes. Eginler nayatıy zor.

10-Variant

1. Bayanlawısh. Atawısh ha’m feyil bayanlawısh.
2. Bir bas ag’zalı ga’pler. Feyil bir bas ag’zalı ga’pler: iyesi belgili ga’p, iyesi belgisiz ga’p, iyesi ulıwmalasqan ga’p.
3. Bag’ının’qılı qospa ga’pler. Waqıt, sın, sebep bag’ının’qılı qospa ga’pler.
4. İrkilis belgilerdin’ qollanılıwı. U’tir ha’m sızıqsha belgilerinin’ qollanılıwı.
5. Grammatikalıq tallaw.

Begis penen Mırjıq ju’da’ qolaylı qonıs orın taptı. Bir jag’ı balıg’ı mol ko’l, bir etegi basıw, suwı qaytıwdan arpa, biyday ekse boladı. Qawın, asqabaq egiwge de ın’g’aylı.

11-Variant

1. Atawısh bir bas ag’zalı ga’p. Ataw ga’p ha’m onın’ tu’rleri.
2. Ga’p ha’m onın’ tiykarg’ı belgileri. Predikativlik, intonatsiya, bas ag’zalar.
3. Ga’ptin’ birgelikli ag’zaları, olardı baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar.

4. Punktuatsiyanın’ negizgi printsipleri: ma’nilik, grammatikanın’, intonatsiyalıq.
5. Grammatikalıq tallaw.
Jeti shopannın’ ishinde shaqqanı da, mergeni de, gu’reste palwanı da Erpolat. Mergenlikte ol ha’mmeden o’tedi. Go’zlegen jerine tiygizedi. O’zi iri deneli da’wju’rek, aybatlı, aqıllı jigit edi.

12-Variant

1. Ga’ptin’ grammatikalıq kategoriyaları. Jay ga’plerdin’ tu’rleri.
2. Bolımlı ha’m bolımsız ga’pler.
3. Pısıqlıwısh. Sebep, maqset, sın pısıqlawıshlarının’ an’latılıwı.
4. Ko’p komponentli qospa ga’pler. Ko’p bag’ının’qılı qospa ga’pler.
5. Grammatikalıq tallaw.
Bul o’zgerislerdin’ ha’mmesi bir minuttın’ ishinde bolg’anı ushın, men isenerimdi ya isenbesimdi bilmey qaldım. Quyash ele ko’terile qoymag’an ma’ha’lde Nesibeli sırtqa shıqtı.

13-Variant

1. Bag’ının’qı baylanıstın’ tu’rleri. Basqarıw ha’m jupkerlesiw usılı.
2. So’z-ga’pler ham onın’ tu’rleri.
3. Ga’pte so’zlerdin’ orın ta’rtibi. Determinant ag’zalar.
4. Qarsılas, sebep, orın bag’ının’qılı qospa ga’pler.
5. Grammatikalıq tallaw.
Endigi jumıs - zu’ra’a’tti jıynawg’a tayarlanıw. Biraq da’n eginleri ele pispey atır. Mine, boyju’weri atızın aralap, bir topar diyqan o’z ara so’ylesip baratır.

14-Variant

1. Jay ga’plerdin’ mazmunı boyınsha tu’rleri. Buyrıq ha’m u’ndew ga’pler.
2. Bayanlawısh ha’m onın’ du’zilisi boyınsha tu’rleri.
3. Anıqlawısh ha’m onın’ tu’rleri. İzafetlik ha’m jupkerlesiwshi anıqlawıshlar.
4. Ko’p komponentli qospa ga’pler. Aralas qospa ga’pler.
5. Grammatikalıq tallaw.
Awılg’a jaqınlag’anımda, meni qanday da bir sag’ınıshtın’ tolqıwı eliktirip jiberdi. A’tirapqa ko’z taslayman, ko’rinbeydi.

15-variant

1. Ga’ptin’ mazmunı boyınsha tu’rleri. Xabar, soraw ga’plerdin’ grammatikalıq ha’m intonatsiyalıq o’zgeshelikleri.
2. Baslawısh ha’m onın’ du’zilisine qaray tu’rleri
3. Ga’ptin’ ayırımlang’an ag’zaları. Ayırımlang’an ag’zalardın’ tu’rleri, irkilis belgileri.
4. Bag’ının’qılı qospa ga’pler. Baslawısh ha’m bayanlawısh bag’ının’qılı qospa ga’pler.
5. Grammatikalıq tallaw.
Bunnan keyin Seydan uyqılay almadı. Ol sırtqa shıqtı. Tamnın’ artındag’ı jartı paqsanın’ u’stindegi o’pepek Seydannın’ esine bir gezdegi tap mına o’pepektin’ tu’sine uqsas mo’reli shapanın tu’sirdi.

16-variant

1. Bir bas ag’zalı ga’plerdin’ tu’rleri. İyesi ulıwmalasqan, iyesiz ga’pler.
2. Baslawısh ha’m onın’ an’latılıwı
3. Dizbekli qospa ga’pler. Da’nekerli dizbekli qospa ga’pler: mezgilles, qarsılas, awıspalı, gezekles dizbekli qospa ga’pler.
4. Tuwra ga’p ha’m avtor ga’pinin’ orın ta’rtibi.
5. Grammatikalıq tallaw.
Bu’gin iyun ayının’ jigirma besi. Saat bestin’ shaması. U’lken gu’zar jol menen bir mashina zımırap kiyatır. Asıg’adı. Ku’tedi. Tezirek jetkisi keledi.

17-variant

1. Feyil bir bas ag’zalı: iyesi belgili, iyesi belgisiz ga’pler.

2. Kiris ga’pler ha’m olardın’ ma’nilik o’zgeshelikleri.
3. Da’nekersiz qospa ga’pler: mezgilles, qarsılas dizbekli qospa ga’pler.
4. Feyil toplamlı ga’pler. Kelbetlik feyil toplamı.
5. Grammatikalıq tallaw.
Endigi jumıs-zu’ra’a’tti jıynawg’a tayarlanıw. Biraq da’n eginleri ele tolıq pispey atır. Mine, boyju’weri atızın aralap, bir topar diyxan o’z-ara so’ylesip baratır.

18-variant

1. Bayanlawısh ha’m onın’ an’latılıwı. Baslawısh penen bayanlawıshtın’ kelisiw usılında baylanısıwı.
2. Sintaksislik baylanıs. Basqarıw ha’m izafetlik baylanıslar.
3. Tuwra ga’p ha’m avtor ga’pler.
4. Birgelkili ag’zalı jay ga’pler. Birgelkili ag’zalardın’ tu’rleri.
5. Grammatikalıq tallaw.
Turmıs adamg’a ha’mmesin de u’yretedi. Turmıstın’ mektebi adamdı pisirip shıg’aradı. Jergilikli, usımannın’ adamlarına qarag’anda men ko’p oqıg’an bilimdar adamday bolıp ko’rinemen. Biraq, men ko’p oqıg’anım joq.

19-variant

1. Tiykarg’ı sintaksislik birlikler: so’z dizbegi, jay ga’p, qospa ga’p, tekst. Sintaksistin’ basqa ilim tarawları menen baylanısı.
2. Ayırımlang’an ag’lardın’ tu’rleri.
3. Qospa ga’plerdin’ izertleniwi.
4. Kiris ag’zalardın’ ma’nileri.
5. Grammatikalıq tallaw.
Jag’ada buldırap balıqshının’ qosları ko’rinedi. Artına qaradı. Balıq tolı shanası qarawıtıp ko’rinedi. To’mende qawınnın’ ju’zindey qaq ayırılg’an muzdın’ jiyegi ashılıp baratır.

20-variant

1. Co’z dizbegi ha’m onın’ tu’rleri. Atawısh so’z dizbegi.
2. Soraw ga’p ha’m onın’ tu’rleri. Ritorikalıq soraw ga’pler.
3. Ayqınlawısh ha’m onın’ an’latılıwı.
4. Ga’ptin’ aktual bo’liniwi. Tema ha’m rema.
5. Grammatikalıq tallaw.
Apam bizlerdi oyatıp almayın dep a’ste aqırın turdı da, esikti ashıp dalag’a shıg’ıp ketti. Men onın’ ayaqlarının’ sestin esitip ko’zimdi ashtım. Saat segizler shaması bolıp qalıptı.

21-variant

1. Sintaksislik birliklerdi baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar: so’z formaları, ko’mekshi so’zler.
2. Anıqlawıshtın’ du’zilisi boyınsha tu’rleri.
3. Qaratpa ag’zalı ga’pler. Qaratpa ag’zalarının’ bildiriliwi.
4. Tekst ha’m onın’ tu’rleri.
5. Grammatikalıq tallaw.
Tilemis penen Qa’liyla shırpıldap iske kirisip ketti. Sholpını qayıstırıp toltırıp balıqtı muzdın’ u’stine taslap tur. Ten’izdin’ jag’ası Shımbaydın’ bazarınday qızdı.

22-variant

1. Dizbekli baylanıs ha’m onın’ tu’rleri.
2. Tolıqlawısh ha’m onın’ an’latılıwı.
3. So’z-ga’pler ha’m onın’ tu’rleri: maqullawshı, biykarlawshı, buyrıq so’z-ga’pler.
4. Bag’ının’qılı qospa ga’pler. Salıstırmalı ha’m qarsılas bag’ının’qılı qospa ga’pler.
5. Grammatikalıq tallaw.
Qattı boran ın’ etip hu’wildep qapıdan kirdi. Ol dalag’a shıqtı. Aspan bultlı edi. Qaran’g’ıda qayda ju’rerin bilmey, jan jaqqa qarap biraz turdı da, ta’wekel etip Kegeyli qaray ju’rdi.

23-variant

1. Sintaksistin’ basqa ilim tarawları menen baylanısı.
2. So’z - ga’pler ha’m onın’ tu’rleri. Etiketlik ha’m vokativ so’z-ga’pler.
3. Kiris ag’zalı ga’pler. Kiris ag’zalardın’ morfologiyalıq bildiriliwi.
4. Feyil toplamlı ga’pler. Hal feyil toplamı.
5. Grammatikalıq tallaw.
Jurt jabırlasıp jumıstan qayttı. Quyash qazan jiyek bolıp batıp baratır. Ana ta’biyat! Qanshama go’zzal! Qanshama a’jayıp! Keshe g’ana jerdi tolı gilemge megzes jasıl menen bezese, bu’gin aq ko’rpeni to’sep qoyıptı.

24-variant

1. So’z dizbekleri. So’z dizbeklerinin’ turaqlı so’z dizbeklerinen qospa so’zlerden ayırmashılıg’ı.
2. Jay ga’plerdin’ tu’rleri. U’ndew ga’pler.
3. Ga’p ag’zalarının’ orın ta’rtibinin’ o’zgeriwi. İnversiya.
4. Feyil toplamlı ga’pler. Ha’reket atı feyili.
5. Grammatikalıq tallaw.
Ba’ha’r. Barlıq janlı-janıwarlardın’ o’mirge. Jan’adan qa’dem taslaytug’ın ma’ha’li. Ha’mme na’rse o’mir tirishiligin baslawg’a asıg’adı. Adamlardın’ da quwanıshında shek joq.

25-variant

1. Sintaksislik baylanıstın’ tu’rleri: Dizbekli baylanıs. Ashıq ha’m jabıq baylanıs.
2. Tolıqlawıshtın’ pısıqlawıshtan ayırmashılıg’ı.
3. Ga’ptin’ birgelikli ag’zaları. Birgelikli ag’zalardın’ tu’rleri. Birgelkili ag’zalardı ulıwmalastırıwshı so’zler.
4. Ko’p komponentli dizbekli qospa ga’pler.
5. Grammatikalıq tallaw.
Aydos ha’zir dospang’a jolıqqanda Xiywadan kiyatır edi. Ol og’ırı ashıwlı, orasın oylı. Usı saparı Xiywadan shıqqan pa’tte o’zinen o’zi bir sarsıldı.

26-variant

1. Jay ga’plerdin’ tu’rleri: bolımlı ha’m bolımsız ga’pler, olardın’ o’zgeshelikleri.
2. Ga’pte so’zlerdin’ orın ta’rtibi. Baslawısh ha’m bayanlawıshtın’ orın ta’rtibi.
3. Birgelkili ag’zalı ga’pler. Birgelkili ag’zalardın’ tu’rleri. Birgelkili ag’zalardın’ ulıwmalastırıwshı so’zler.
4. Feyil toplamlı ga’pler. Sha’rt meyil toplamı.
5. Grammatikalıq tallaw.
Aradag’ı u’sh jesir hayal seyisxanadan saban a’kelip to’sep aldı ha’m a’n’gimege buzaw emizip otırıp urshıq iyiriwge kiristi. Ol sa’lem berip kirip kelgende, Temirbek gazeta oqıp otır edi.

27-variant

1. Ga’ptin’ mazmunı boyınsha tu’rleri: xabar, soraw, buyrıq u’ndew ga’pler.
2. Bayanlawısh ha’m onın’ an’latılıwı. Atawısh ha’m feyil bayanlawısh.
3. Ga’p ag’zalarının’ orın ta’rtibi. İnversiya.
4. Bag’ının’qılı qospa ga’pler. Qarsılas, tu’sindirmeli bag’ının’qılı qospa ga’pler.
5. Grammatikalıq tallaw.
Apam bizlerdi oyatıp almayın dep a’ste aqırın turdı da, esikti ashın dalag’a shıg’ıp ketti. Men onın’ ayaqlarının’ sestin esitip ko’zimdi ashtım. Saat segizler shaması bolıp qalıptı.

28-variant

1. Sintaksistin’ izertleytug’ın obekti. Tiykarg’ı sintaksislik birlikler.
2. Pısıqlawısh ha’m onın’ tu’rleri. Sın, sebep, maqset pısıqlawıshlar.
3. So’z-ga’pler ha’m onın’ tu’rleri: maqullawshı, biykarlawshı, buyrıq, soraw so’z-ga’pler.
4. Da’nekersiz dizbekli qospa ga’pler.
5. Grammatikalıq tallaw.

Do’n’islikte o’sip turg’an sol eki terek usı waqıtqa shekem mag’an ayrıqsha sır barday seziledi, o’ytkeni menin’ balalıq da’wirim sıyqırlı ko’gildir aynanın’ sınıg’ınday usı eki gu’jimnin’ tu’binde qaldı.

29-variant

1. Bag’ının’qı baylanıstın’ tu’rleri. Basqarıw, kelisiw, jupkerlesiw, u’ylesiw (izafet)
2. Baslawıshtın’ du’zilisine qaray tu’rleri.
3. Aralas qospa ga’p.
4. Tuwra ga’p ha’m avtor ga’pinin’ beriliw usılları.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

Hawa tınıq. Sarg’ısh tartqan japıraqlarg’a qon’ır gu’zdin’ xabarı kelip solg’ın tartsa da, quyash tap jaz ku’nlerindey qızdırmaqta. Ku’nnin’ ıssı bolıwına qaramastan jolawshı sonday qalın’ kiyingen.

30-variant

1. Da’nekerli dizbekli qospa ga’pler ha’m olardın’ tu’rleri.
2. Tolıqlawısh ha’m onın’ an’latılıwı.
3. So’z dizbekleri. Atawısh ha’m feyil so’z dizbekleri.
4. So’z-ga’pler ha’m olardın’ tu’rleri: etiketlik, vokativ so’z-ga’pler.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

Sa’wirdin’ samalı esip, japtın’ muzları erip, terekler bo’rtse de, suwıq qıstın’ qa’ha’ri tolıq ketip, nag’ız ba’ha’r paslı bolıp kete qoyg’an joq. Bultlar a’ste-a’ste ko’ship, aspan ashıla basladı.

31-variant

1. Bayanlawısh ha’m onın’ an’latılıwı.
2. Tolıq ha’m tolıq emes ga’pler. Tolıq emes ga’plerdin’ tu’rleri.
3. Kiris ag’zalı ga’pler ha’m olardın’ ma’nileri.
4. Ko’p komponentli dizbekli qospa ga’pler.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

Aprel ayının’ bası. Qıstag’ı qatqan muzlar ele erip pitpegen. Onın’ u’stine tu’ngi ayaz benen juqa muz qatıp, jarqırap tur. Ku’n jadırap shıg’ıp jıllı samal esiwge qaradı.

32-variant

1. Cintaksislik qatnastın’ tu’rleri.
2. Qaratpa ag’zalardın’ morfologiyalıq bildiriliwi.
3. Anıqlawısh ha’m onın’ tu’rleri. Jupkerlesiwshi ha’m izafetlik anıqlawıshlar.
4. Ko’p komponentli bag’ının’qılı qospa ga’pler.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

Ba’ha’rdin’ ku’nleri. G’az, u’yreklerdin’ kelgen waqtında Shılım ko’lge u’sh mergen bolıp qus atıwg’a barg’an edik. Ko’ldin’ jazdag’ıday sa’ni joq.

33-variant

1. Sintaksistin’ basqa ilim tarawları menen baylanısı.
2. Baslawısh ha’m onın’ an’latılıwı. Baslawıshtın’ du’zilisine qaray tu’rleri.
3. Birgelkili ag’zalı ga’pler.
4. Da’nekerli dizbekli qospa ga’pler ha’m olardın’ tu’rleri.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

Quyashlı ku’nler ko’beydi. Uzaq-uzaq dalalarg’a ko’z jiberip qaraw, biylikten oyg’a tu’siw, oydan biylikke ko’teriliw kewilli.

34-variant

1. Ga’p ha’m onın’ tiykarg’ı belgileri.
2. Tolıqlawısh ha’m onın’ an’latılıwı. Tuwra ha’m qıya tolıqlawıshlar.
3. Bag’ının’qı ga’p penen bas ga’pti baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar.
4. İrkilis belgilerinin’ qollanılıwı.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

A’ynektin’ sırtında, dalada, boran burıng’ıdan beter ızg’ırıp, qar du’beleyi quwıs-qoltıqqa tıqsırılıp uytqıdı. Seytjan atasına tıg’ılıp, ga’ atasına, ga’ balalarg’a qaraydı.

35-variant

1. Atawısh so’z dizbekleri ha’m olardın’ ma’nilik tu’rleri.
2. Baslawısh ha’m bayanlawıshtın’ kelisiw usılı menen baylanısıwı.
3. Tolıq emes ga’pler ha’m olardın’ tu’rleri.
4. Bag’ının’qılı qospa ga’pler. Waqıt, sın, orın bag’ının’qılı qospa ga’pler.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

O’tken jıldın’ maysa sho’bin pıshırlatıp bastı, ken’ jazıqta jeke torı atlı kiyatır. Aynala dala. Adam zerigerlik dala. Atı da, iyesi de ten’ boldırg’an.

36-variant

1. Feyil so’z dizbekleri ha’m olardın’ tu’rleri.
2. Gap ag’zlarının’ orın ta’rtibi. İnversiya.
3. Qospalang’an jay ga’pler.
4. Teksi ha’m onın’ tu’rleri.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

A’lemge ba’ha’r kelip, qıstın’ o’kshesi tayg’an menen, an’satlıqta bir-birine orın bermey atır. Ga’ qar, ga’ jawın na’wbetlesip, ashshı quyash shıqqan bultsız ku’nleri taw kenarları sel bolıp ag’adı.

37-variant

1. Bir bas ag’zalı ga’pler. Feyil bir bas ag’zalı ga’pler.
2. Anıqlawıshtın’ du’zilisine qaray tu’rleri.
3. Da’nekerli dizbekli qospa ga’pler.
4. Punktuatsiya ha’m onın’ negizgi printsipleri: ma’nilik, grammatikalıq, intonatsiyalıq.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

Ken’ dalada da’rbent joldın’ boyında turg’an bul gu’jim meni tan’landırsa da, onın’ deregin soramag’an ekenmen. Jol barg’an sayın uzayıp, tawlar kem-kemnen buldırap qala berdi.

38-variant

1. Sintaksis tarawının’ izertleniwi.
2. Pısıqlawıshtın’ du’zilisine qaray tu’rleri.
3. Ayırımlang’an ag’zalı ga’pler.
4. Tuwra ga’p ha’m avtor ga’pinin’ irkilis belgileri.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

Qıs ayta qalg’anday suwıq kelmedi. Qarlı-boranı az quyashlı ku’nler ko’p boldı. Qıs onsha suwıq bolmag’anı ushın ba, ba’ha’r ha’r qashang’ıdan erte kirdi. Ba’ha’r jaqsı kelse, isin’-rawaj.

39-variant

1. Sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qurallar.
2. Pısıqlawısh ha’m onın’ ma’nilik tu’rleri: sebep, maqset, qarsılas pısıqlawıshlar.
3. Qaratpa ag’zalı ga’pler ha’m olardın’ bildiriliwi.
4. Ko’p komponentli dizbekli qospa ga’pler.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

Biyikte, bizlerdin’ to’bemizde, kiyatırg’an saparımızdı qadag’alap turg’anday, Bo’rshi tawı minarlanıp turıptı. Ba’ha’rdin’ tolqısıg’an ku’ni tas to’bege kelip, onın’ altın nurları a’lemge la’zzet berip tur.

40-variant

1. So’z dizbeklerinin’ turaqlı so’z dizbeklerinen ha’m qospa so’zlerden o’zgesheligi.
2. Tolıqlawıshtın’ du’zilisine qaray tu’rleri.
3. Birgelkili ag’zalardı ulıwmalastırıwshı so’zler.
4. Ga’ptin’ aqırında qollanılatug’ın irkilis belgileri.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

Bu’gin salqın samalda espeydi. A’tirap tıp-tınısh. Jer betin japqan jasıl giyalar da qıymılsız sıyaqlı. Shaqaların sa’l iyip jolawshılarg’a sa’tli sapar tilep atırg’anday seziledi.

41-variant

1. Sintaksis tarawının’ izertlew obekti.
2. Kiris ga’pler ha’m olardın’ tu’rleri.
3. Ayırımlang’an ag’zalı ga’pler
4. Ga’ptin’ aktual bo’liniwi. Tema ha’m rema.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

Qannan xabarsız aw suwırıp atırg’an Jumabay Jamilanın’ bul ha’reketinen biyxabar. Onın’ aqıl-xuwshı muz astındag’ı balıqta.

42-variant

1. Sintaksislik baylanıstı bildiriwshi grammatikalıq qurallar: so’z formaları, almasıqlar, ko’mekshi so’zler, orın ta’rtip ha’m intonatsiya.
2. Bolımlı ha’m bolımsız ga’pler.
3. Qaratpa ag’zalı ga’pler ha’m olardın’ bildiriliwi.
4. Ko’p komponentli bag’ınıqılı qospa ga’pler
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

Dostın’ mın’ bolsa da az, dushpanın’ birew bolsa da ko’p, dostın’ dan’qparaz bolsa ku’nnin’ ku’ni kelgende, terin’e topan tıg’ıladı. O’mir-xalıqtın’ baxtı ushın gu’resip o’liw.

43-variant

1. Sintaksislik baylanıs ha’m sintaksislik qatnas.
2. Bayanlawısh ha’m onın’ bildiriliwi. Feyil ha’m atawısh bayanlawısh.
3. Qospa gəp quramındag’ı jay gəplerdin’ baylanısıw usılları.
4. Ken’eytilgen ha’m ken’eytilmegen jay ga’pler.
5. Sintaksislik tallaw jasan’.

Mamay bolıp Peterburg sarayına barsam dep, hajı bolıp dunyanı sayaxat etsem dep, jaslıq kewil talpınıp temir qanat qag’adı.

44-variant

1. Bag’ının’qılı baylanıstın’ tu’rleri: jupkerlesiw, izafet.
2. Baslawısh ha’m onın’ bildiriliwi.
3. Da’nekerli dizbekli qospa ga’pler.
4. Waqıt, sın, sha’rt bag’ının’qılı qospa ga’pler.
5. Sintaksislik tallaw.

O’temurat Estek ko’pirdegi Seytek shopannın’ u’yine kelgende ele ku’nnin’ qızılı batqan joq edi. Seytek g’arrı namazshamdı oqıp bolıp, peshtin’ quwısında shıntaqqa qos ko’pshikti taslap, keshki shayg’a otırg’an eken.

45-variant

1. Dizbekli ha’m bag’ının’qılı baylanıs.
2. Tolıq ha’m tolıq emes ga’pler.
3. İrkilis belgileri ha’m olardın’ tu’rleri.
4. Bag’ının’qı ga’p penen bas ga’pti baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar.
5. Sintasislik tallaw.

Atamnın’ na’siyatı boyınsha, ha’r bir adamnın’ o’mirlik joldası u’shew boladı: birinshisi onın’ dostı, ekinshisi dushpanı, u’shinshisi tamashago’y.

46-variant

1. Sintaksislik qatnastın’ tu’rleri.
2. Ayırımlang’an ag’zalı ga’pler.
3. Basqanın’ ga’pi. Tuwra ga’p ha’m avtor ga’pi.
4. Soraw ha’m u’ndew belgilerinin’ qollanılıw orınları.
5. Sintaksislik tallaw.

Du’nyada hesh kimge isenbey ta’nha’ o’zi jasag’anday jamanı joq, al hesh kimnin’ isenbegeni ba’rinen jaman. Kiyimnin’ tazası jaqsı, dostın’ go’nesi jaqsı.

47-variant

1. Tiykarg’ı sintaksislik birlikler.
2. Bayanlawıshtın’ du’zilisine qaray tu’rleri.
3. Ayqınlawısh.
4. Jay ga’plerdin’ qospa ga’pten o’zgesheligi.
5. Sintaksislik tallaw.

Men jan’a g’ana bir taw suwshigindi iynime salg’an waqıtta, jerdin’ iyesi jetip keldi. Bul o’zgerislerdin’ ha’mmesi bir minuttın’ ishinde bolg’anı ushın, men isenerimdi, ya isenbesimdi bilmey qaldım.

48-variant

1. Atawısh bir bas ag’zalı ga’pler.
2. Anıqlawısh ha’m onın’ an’latılıwı. Jupkerlesiwshi ha’m izafetlik anıqlawıshlar.
3. Ga’ptin’ ayırımlang’an ag’zaları. Ayırımlang’an ag’zalardın’ tu’rleri.
4. Aralas qospa ga’pler.
5. Sintaksislik tallaw.

Shayıqtın’ dıqqatı atqospasına awg’an son’. Maman dep atının’ ju’wenin tartıp izirek ju’rdi. Mergenlikte ol ha’mmeden o’tedi.

49-variant

1. Ga’p ha’m onın’ tiykarg’ı belgileri.
2. Tolıqlawısh ha’m onın’ an’latılıw. Tuwra ha’m qıya tolıqlawıshlar.
3. Bag’ının’qılı qospa ga’pler. Waqıt, sın, sebep bag’ının’qılı qospa ga’pler.
4. Da’nekersiz dizbekli qospa ga’pler.
5. Sintaksislik tallaw.

Mine, Qızıl qum boylarında haqıyqat ba’ha’r baslandı. Ko’kte quyash jarqırap, jer-anamnın’ bawırın balqıttı.

50-variant

1. Sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qurallar.
2. Pısıqlawıshtı ha’m onın’ an’latıwı. Waqıt, sın, mug’dar-da’reje pısıqlawıshlar.
3. Kiris ga’pler.
4. Bag’ının’qılı qospa ga’pler. Sha’rt, qarsılas, salıstırmalı bag’ının’qılı qospa ga’pler.
5. Sintaksislik tallaw.

Burıng’ı waqıtları A’miwda’rya Samanbay tog’ayının’ u’sti menen arqag’a qarap ag’adı eken. Arqa bettegi ko’p el usı A’miwda’ryadan suw iship ku’n ko’redi eken.

Shegaraliq bahlaw variantlari

1-variant

1.Sintaksislik baylanistin’ tu’rleri:dizbekli baylanis ha’m bag’nin’qili baylanis.
2.So’z dizbekleri.Aliw,beriw,ko’riw so’zleri menen so’z dizbegin du’zin’
3.Jay ga’plerdin’ mazmuni boyinsha tu’rleri:Soraw ha’m buyriq ga’plerge 10 misaldan jazin’.
4.Ayirimlang’an ag’zali ga’plerge 10 misal jazin’. Irkilis belgilerine itibar berin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
A’miwdarya burqip topiraqti ilaylap aqsa da, baliqlari mol da’rya.Bunda su’wen,sazan,bekirenin’ ne irileri bar.Shortan, marqa,aq-shabaq tag’i basqa tu’rleri tolip atir.

2-variant

1.Bag’nin’qili baylanistin’ tu’rleri:basqariw, kelisiw, jupkerkesiw, u’ylesiw.
2.Atawish so’z dizbekleri.kitap,bala,u’y so’zleri menen so’z dizbeklerin du’zin’.
3.Jay ga’plerdin’ tu’rleri:Xabar ha’m u’ndew ga’plerge 10 misal jazin’.
4.Kiris ag’zali ga’plerge 10 misal jazin’.
Kiris ag’zalardin’ bildiriliwi ha’m ma’nilik o’zgesheliklerin tu’sindirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Sarg’ish tartqan ken’ dalani qisi manen suwiq samal jalasa,al jazdin’ ku’ni dozag’i shig’ip ketedi.Aspan shiyshedey jarqirap,ku’n batistan esken qon’ir salqin samal zeynin’di asha tu’sedi.

3-variant

1.So’z dizbekleri.Erkin so’z dizbeklerinin’ turaqli so’z dizbeklerinen ayirmashilig’i.
2.Basqariw usilinda baylanisqan so’z dizbeklerine 10 misal keltirin’.
3.Jay ga’plerdin’ tu’rleri.Ken’eytilgen ha’m ken’eytilmegen jay ga’plerdi misallar arqali tu’sindirin’.
4.Ga’ptin’ birgelikli ag’zalari.Birgelikli baslawish,bayanlawish,toliqlawish,aniqlawish,pisiqlawishlarg’a 5 misaldan keltirin’.Irkilis belgilerinin’ qoyiliwina itibar berin’.
5,Sintaksislik tallaw jasan’.
A’yyemgi zamanlerdan berli xaliqliq ta’biyattin’ tan’ qalarliq qublislari haqqinda ertekler,a’psanalar,ra’wiyatlar,da’stanlar do’retip kelgen.Bul xaliqtin’ o’tmishi,buring’i ha’m keleshegi menen tig’iz baylanisqan.

4-variant

1.Tiykarg’i sintaksislik birlikler:so’z dizbegi,jay ga’p,qospa ga’p,tekst
2.Feyil so’z dizbekleri.Qaytiw,bariw,aytiw feyilleri arqali so’z dizbeklerin du’zin’.Olardin’ baylanisin ha’m ma’nilik qatnasin tu’sindirin’.
3.Feyil toplamli ga’pler.Kelbetlik feyil toplamina 10 misal jazin’.

4.Irkilis belgileri haʼm oninʼ tuʼrleri.Noqat belgisininʼ qoyiliw orinlarin misallar menen tuʼsindirinʼ.
5.Sintaksislik tallaw jasanʼ.
Kuʼn batti.Duman.Kuʼn sari jiyektey koʼrinedi.Kuʼn batar aldindagʼi jagʼimli koʼriniske qaragʼan sayin qaragʼinʼ keledi.Kuʼn koʼk guʼmbezdinʼ qoynina kirgendey koʼzden gʼayip boldi.

5-variant

1.Jupkerlesiw usilinda baylanisqan soʼz dizbekleri.Misallar menen tuʼsindirinʼ.
2.Jay gaʼplerdinʼ tuʼrleri.Bolimli haʼm bolimsiz gaʼpler.
3.Dizbekli qospa gaʼpler.Daʼnekersiz dizbekli qospa gaʼplerge 10 misal jazinʼ.
4.Gaʼptinʼ ortasinda qollanilatugʼin irkilis belgileri.Uʼtir belgisininʼ qoyiliw orinlarin misallar menen tuʼsindirinʼ.
5.Sintaksislik tallaw jasanʼ.
Bala aldinan shiqqan gez kelgen putalardinʼ uʼstinen sekirip,shibinday uship otirdi. Daʼslep ogʼan arnap portfel satip alindi.Qara dermantinnen tigilgen bul portfeldinʼ ashilip jawilgʼanda shirt etetugʼin jiltirawiq temirden islengen qulpi bar.

6-variant

1.Gaʼp haqqinda tuʼsinik.Gaʼp haʼm oninʼ tiykargʼi belgileri
2.Gaʼptinʼ bas agʼzalari.Baslawish haʼm oninʼ anʼlatiliwin misallar menen tuʼsindirinʼ.
3.Feyil toplamli gaʼpler.Hal feyil toplamina koʼrkem shigʼarmalardan 10 misal keltirinʼ.
4.Gaʼptinʼ aqirinda qollanilatugʼin irkilis belgileri.Soraw belgisininʼ qoyiliw orinlarin misallar menen tuʼsindirinʼ.
5.Sintaksislik tallaw jasanʼ.
Tal shibiqlari boʼrtik shigʼarip,koʼk maysalar shigʼip giya dalalargʼa koʼo koʼrpesin japqanday boldi.Quyashtinʼ juʼzi jiltiragʼan menen,jawgʼan qar erimey,qaqaman suwiq baslanip ketti.

7-variant

1.Qospa gaʼpler.Qospa gaʼplerdinʼ jay gaʼplerden oʼzgesheligi.
2.Gaʼptinʼ bas agʼzalari.Jay,qospa,kenʼeytilgen baslawishlargʼa misallar keltirinʼ.
3.Qaratpa agʼzali gaʼpler.Qaratpa agʼzali gaʼplerge 10 misal jazinʼ.Irkilis belgilerine itibar berinʼ 4.Gaʼptinʼ ortasina qoyilatugʼin irkilis belgileri.Qos noqat belgisininʼ qoyiliw orinlarin misallar menen tuʼsindirinʼ.
5.Sintaksislik tallaw jasanʼ.
Aziyaninʼ taʼbiyati ogʼada goʼzzal,haʼrqiyli.Onda qalinʼ togʼaylar,Kenʼ jaziq jerler,uʼlken taw dizbekleri,muzliqlar,daʼryalar,koʼller haʼm shoʼlistanliqlar bar.

8-variant

1.Bagʼininʼqili qospa gaʼpler.Bagʼninʼqi gaʼp penen bas gaʼptinʼ baylanisiw usillari.
2.Toʼmendegi soʼz dizbeklerin keltirip,birneshe gaʼpten ibarat tekst duʼzinʼ.Soʼz dizbekleri: Gʼawashalardi suwgʼariw,qariq jariw,gʼawashalardin ushlarin shirpiw,otaqtan tazartiw,paxtani qol menen teriw,oʼnim aliw.
3.Bayanlawish haʼm oninʼanʼlatiliwi.Misallar menen tuʼsindirinʼ.

4.Siziqsha belgisinin’ qoyiliw orinlari.Misallar menen tu’sindirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Kesteshi apay o’mirinshe tiginshi bolip islegen.Onin’ on barmag;nan o’neri tamg;an sheber qollarinan do’regen kiyimler adamlarg’a jarasimli ha’m qonimli bolip keledi eken.Ja’miyla apa o’zinin’ ka’sibine qizinin’ da qizig’wshilig’in sezip,oni da o’zindey sheber tiginshi ta’rbiyalawg’a kirisken.

9-variant

1.Bir bas ag’zali ga’pler.Iyesi belgili,belgisiz,iyesiz,iyesi uliwmalasqan ga’pler.
2.Bayanlawish ha’m onin’ an’latiliwi.jay,qospa bayanlawishlarg’a misallar keltirin’.
3.So’z ga’pler ha’m onin’ tu’rleri.Misallar menen keltirin’.
4.Tirnaqsha belgisinin’ qoyiliw orinlari.Misallar menen keltirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Biyikte,bizlerdin’ to’bemizde,kiyatirg’an saparimizdi qadag’alap turg’anday,bo’rshi tawi munarlanip tiripti.Ba’ha’rdin’ toliqsig’an ku’ni tas to’bege kelip,onin’altin nurlari a’lemge la’zzet berip tir.

10-variant

1.Ga’ptin’ ayirimlang’an ag’zalari.Ayirimlang’an ag’zalardin’ tu’rleri
2.Ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zalari.Aniqlawish ha’m onin’ an’latiliwi.Misallar menen tu’sindirin’.
3.Dizbekli qospa ga’pler.Da’nekersiz dizbekli qospa ga’plerdin’ tu’rleri. Misallar menen tu’sindirin’.
4.Punktuatsiyanin’ negizgi printspleri.Ma’nilik,grammatikaliq,intonatsiyaliq.Misallar arqali tu’sindirin’
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Dostin’ min’ bolsa da az,dushpanin’ birew bolsa da ko’p.Atamnin’ na’siyati boyinsha,ha’r bir adamnin’o’mirlik joldasi u’shew boladi: birinshisi onin’ dosti,ekinshisi-dushpani,u’shinshisi-tamashago’yi.

11-variant

1.Qospalang’an jay ga’pler.Feyil toplamli ga’pler
2.Baslawish ha’m bayanlawishtin’ kelisiw usilinda baylanisiwi.Baslawish ha’m arasina siziqsshanin’ qoyiliwin misallar menen tu’sindirin’.
3.Toliq emes ga’plerge ko’rkem shig’armalardan misallar tan’lap jazin’.O’zgesheliklerin tu’sindirin’.
4.Waqit,sin,sha’rt bag’nin’qili qospa ga’plerdin’ ha’r birine 5 misaldan jazin’.Jay ga’plerinin’ baylanisin aniqlan’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Dostin’ min’ bolsa da az,dushpanin’ birew bolsa da ko’p.Atamnin’ na’siyati boyinsha ha’r bir adamnin’ o’mirlik joldasi u’shew boladi: birinshisi onin’ dosti,ekinshisi-dushpani,u’shinshisi tamashago’yi.

12-variant

1.Ga’p ag’zalarinin’ orin ta’rtibi.Tuwra ta’rtip ha’m inversiya.
2.Toliqlawish ha’m onin’ an’latiliwi.Misallar menen tu’sindirin’.
3.Kiris ag’zalar ha’m olardin’marflogiyaliq bildiriliwine misallar keltirin’.

4.Dizbekli ha’m baginin’qili qospa ga’pler,olardin’o’zgesheliklerin misallar arqali tu’sindirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Aynaday ju’zin’ ko’rinetug’in aq merwerit penen kestelengen ha’wirdin’ arqasi menen qublasinda,shig’isi menen batisinda ju’z jasag’an gu’jimler tum-tusina ku’n tu’sirmey salqin saya berip turipti.Qa’peslerde bu’biller menen totiquslar sayrap kewlin’di ko’teredi.

13-variant

1.Pisiqlawish ha’m onin’ an’latiliwi.Pisiqlawishtin’tu’rleri
2.Atawish so’z dizbekleri.Mektep,paxta,awil so’zlerinen so’z dizbegin payda etin’ ha’m kishkene tekst du’zin’.
3.Atawish bir bas ag’zali ga’p.Ataw ga’p ha’m onin’ tu’rlerine ko’rkem shig’armalardan misallar keltirin’.
4.Tuwra ga’p ha’m avtor ga’pinin’ irkilis belgilerin misallar arqali tu’sindirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Ayg’abag’ardin’ watani Arqa Amerika bolip,ol Evropag’a 18 a’sirde alip kelindi.Ayg’abag’ar tiykarg’i may alinatug’in eginlerdin’ biri.Ayg’abag’ar ma’deniy ha’m jabayi bolip eki tu’rge bo’linedi.

14-variant

1.Ga’ptin’ mazmuni boyinsha tu’rleri.Xabar,soraw,buyriq,u’ndew ga’pler,olardin’grammatikaliq,intonatsiyaliq o’zgeshelikleri
2.Pisiqlawish ha’m onin’ tu’rleri.waqit ha’m orin pisiqlawishlarg’a bes misaldan jazin’.
3.Bag’nin’qili qospa ga’pler.Sin,qarsilas,sebep bag’inin’qili ga’plerge 15 misal jazin’ ha’m baylanisiw usillarin tu’sindirin’.
4.Ko’p noqat belgisinin’ qollaniliw orinlari.Misallar menen tu’sindirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Ken’ dalaliq ko’silip jatir.Geyde samallar qumdi aspang’a shig’aradi.Ku’n suwita baslasa ya jawin jawadi,ya qar jawadi.

15-variant

1.So’z dizbegi ha’m ga’ptegi so’zlerdi baylanistiriwshi grmmatikaliq qurallar
2.Tuwra ha’m qiya toliqlawishlar,olardin’ an’latiliwi.ha’r birine 5 misaldan keltirin’.
3.Toliq ha’m toliq emes ga’plerge ko’rkem shig’armalardan misallar tan;lap jazin’.
4.Aralas qospa ga’pler.Jay ga’plerinin’ baylanisiw usillarin misallar menen tu’sindirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Jazdin’ qizig’i da o’tip ketti.Atizlar bosap qalg’anliqtan,adamlardin’ g’awirlisi da esitilmeydi.Alista g’awqiyip ju’retug’in kombaynlar da ko’rinbeydi.

16-variant

1.Ga’ptin’ birgelikli ag’zalari,olardi baylanistiriwshi grammatikaliq qurallar
2.Pisiqlawish ha’m onin’ tu’rleri.Sin,sebep,sha’rt pisiqlawishlarg’a 5 misaldan jazin’.
3.Ko’p bag’inin’qili qospa ga’pler.Jay ga’plerinin’ baylaniaiw usillarin misallar menen tu’sindirin’.

4.Ayirimlang’an ag’zali ga’plerdin’ irkilis belgilerin misallar menen tu’sindirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’
Ku’nnin’ nuri bolmasa,gu’ller qaydan ashilsin.Ko’rkem shig’armalardi oqiw-turmisti ha’m onin’ gu’res nizamlarin biliwdin’ ten’i-tayi joq deregi.

17-variant

1.Basqa ga’pli konstruktsiyalar.Tuwra ga’p ha’m o’zlestirilgen ga’pler
2.Ayqinlawish.Ayqinlawishtin’ o’zgesheliklerin misallar menen tu’sindirin’.
3.Gap ag’zalarinin’ orin ta’rtibi.Ga’pte pisiqlawishtin’ orin ta’rtibine 10 misal jazin’.
4.Ga’pte qawis belgisinin’ qoyiliw orinlari.Misallar arqali tu’sindirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Adamlardin’ bir-birine su’yiwshiliginen jaqti bir a’jayip nur payda boladi da,sol nurdin’ jaqtisinda tirishiliktin’ jan’a nartlari o’sip shig’adi ha’m gu’lleri sheshek atip,a’lem gu’listang’a aylanadi.Anamnin’ mina so’zi esimde qaldi:Watanin’-anan’.

18-variant

1.Ga’p haqqinda tu’sinik.ga’p ha’m onin’ tiykarg’i belgileri
2.Bolimli ha’m bolimsiz ga’pler.Ha’r birine 10 misaldan tan’lap jazin’,ma’nilik o’zgesheligin tu’sindirin’.
3.So’z- ga’pler.Maqullawshi ha’m biykariawshi so’z-ga’plerdin’ o’zgesheliklerin misallar menen ko’rsetin’.
4.Bag’inin’qili qospa ga’pler.Sha’rt,salistirmali,orin bag’nin’qili qospa ga’plerdin’ jay ga’plerinin’
Baylanisiw usillarina misallar keltirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Bilegi ku’shli birdi jig’adi,bilimi ku’shli min’di jig’adi.Ken’ kiyim tozbas,ken’esli el azbas.Awa,ol qanday erlik islegenin o’zi de sezbedi,haqiyqatinda da,bul erlik is edi.

19-variant

1.Kiris ga’pler ha’m olardin’ ma’nleri.
2.Pisiqlawish ha’m olardin’ tu’rleri.sebep,maqset,sha’rt,qarsilas pisiqlawishlarg’a 5 misaldan jazin’.
3.Da’nekersiz dizbekli qospa ga’pler.Mezgilles ha’m qarsilas dizbekli qospa ga’plerdin’ jay ga’plerinin’ baylanisi ha’m ma’nilik qatnasin misallar arqali tu’sindirin’.
4.Irkilis belgilerinin’ qabatlasip qollaniliwina misallar keltirin’.Qoyiliw sebeplerin aniqlan’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Adam-ta’biyattin’ perzenti.Biz hawa,suw,awqat,kiyim-kenshekti ta’biyattan alamiz.Misali 1 gektar tog’ay jilina 7 tonnag’a shekem kislarod bo’lip shig’aradi.

20-variant

1.Qospa ga’plerdin’ quramindag’i jay ga’plerdin’ baylanisiw usillari
2.Aniqlawish ha’m onin’ an’latiliwi.Jay,qospa ha’m ken’eytilgen aniqlawishlarg’a ko’rkem shig’armalardan misallar keltirin’.
3.Toliq emes ga’plerdin’ tu’rleri.Elliptikaliq (ellipsis) ga’plerge 10 misal jazin’.
4.birgelikli ag’zali ga’pler ha’m olardin’ irkilis belgilerin misallar arqali tu’sindirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.

Kimde-kim uzaq jasag'isi kelse miynet etiwi kerek.Miynet densawliqti bekkemlep,o'mirdi uzaytadi.Adam qanshamamiynet etip ashshi ter shig'arsa,sonshama deni saw,jumis islewge uqipli boladi.

21-variant

1.So'z dizbeklerinin' qospa so'zlerden ayirmashilig'i
2.Aniqlawish ha'm onin' tu'rleri.Jupkerlewshi ha'm izafetlik aniqlawishlarg'a 10 misaldan jazin'.
3.So'z ga'pler ha'm onin' tu'rleri.Soraw ha'm buyriq so'z ga'plerdi misallar arqali tu'sindirin'.
4.Qaratpa ag'zali ga'plerde irkilis belgilerinin' qoyiliw orinlarin misallar arqali ko'rsetin'.
5.Sintaksislik tallaw jasan'.
Qaraqalpaqstan ta'biyati hesh jerde,hesh bir u'lkede ta'kirarlanbaytug'in a'jayip ta'biyat.Oni "Qaraqalpaqstan ta'biyati"dep aytilg'an albom kitabinan da ko'riwge boladi.

22-variant

1.Ga'pte so'zlerdin'orin ta'rtibi.Ga'ptin' aktual bo'liniwi
2.Baslawish ha'm onin' an'latiliwi.Jay,qospa ha'm ken'eytilgen aniqlawishlarg'a 5 misaldan keltirin'.
3.So'z- ga'pler ha'm onin' tu'rleri.Tan'laq ha'm eliklewish so'z-ga'plerdin'o'zgesheligin misallar arqali tu'sindirin'.
4.Siziqsha belgisinin' qoyiliw orinlarin misallar arqali ko'rsetin'.
5.Sintaksislik tallaw jasan'
A'y,balam,aqil ju'ritip bilgil:ata-anan'nin' hu'rmet-izzetin moying'a aliw lazim,sebebi perzenttin' tu'p tiykari ata-anadur.Ata-ananin' niyeti seni ta'rbiyalap o'siriw ha'm sag'an jaqsiliq u'yretiw.

23-variant

1.Tuwra ha'm o'zlestirilgen ga'pler.Tuwra ga'pti o'zlestirilgen ga'pke aylandiriw jollari
2.Toliqlawish ha'm onin'an'latiliwi.Jay,qospa ha'm ken'eytilgen toliqlawishlarg'a 5 misaldan jazin'/
3.Bir bas ag'zali ga'pler.Iyesiz ha'm iyesi uliwmalasqan ga'plerdi misallar arqali tu'sindirin'.
4.Bag'inin'qili qospa ga'pler.Sha'rt,sin,salistirmali bag'inin'qili qospa ga'plerge ko'rkem shig'armalardan misallar tan'lap jazin'.
5.Sintaksislik tallaw jasan'.
Adam- daraq bolsa,onin' miyweleri-perzentleri.Demek,perzentlerimiz-keleshegimiz.Olarg'a en' isenimli keleshek gilti bere aliwimiz kerek.

24-variant

1.Punktuatsiya ha'm onin' negizgi printspleri.Ma'nilik,grammatikaliq ha'm intonatsiyaliq
2.Pisiqlawish ha'm onim' tu'rleri.Orin,sha'rt,maqset pisiqlawishlarg'a 5 misaldan jazin'.

3.Feyil toplamli ga’pler.Sha’rt meyil toplamina ko’rkem shig’armalardan misallar tan’lap jazin’.
4.Da’nekerli qospa ga’pler ha’m olardin’ tu’rleri.Jay ga’plerinin’ baylanisiw usillarin misallar arqali ti’sindirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Keleshegimiz bolg’an ul-qizlardi ha’r ta’repleme bilimli,uqipli,zeyinli,a’dep-ikramli etip ta’rbiyalawimiz kerek.”Jaqsidan bag’ qaladi,jamannan daq qaladi”degen danaliq so’zde teren’ ma’ni bar.

25-variant

1.Sintaksis pa’ninin’ basqa til iliminin’ tarawlari menen baylanisi
2.Bayanlawish ha’m olardin’ an’latiliwi.Atawish ha’m feyil bayanlawishlarg’a 10 misaldan jazin’.
3.Feyil toplamli ga’pler.Ha’reket ati feyil toplamina ko’rkem shig’armalardan misallar tan’lap jazin’.
4.Tirnaqsha belgisinin’ qoyoliw orinlarin misallar menen tu’sindirin’.
5.Sintaksislik tallaw jasan’.
Biz jaslarg’a tiyanaqli bilim beriwimiz kerek.Bunda kitaptin’ a’himyeti u’lken.Sonliqtanda xalqimiz:”Kitap-bilim bulag’i,bilim o’mir shirag’i”dep biykarg’a aytpag’an.

O’ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA’M ORTA ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

Berdaq atındag’ı Qaraqalpaq Ma’mleketlik universiteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa’ni boyınsha test sorawları

(bakalavr bag’darı studentleri ushın)

NO’KİS -2013

Sintaksis pa`ninen тest sorawları

1. Sintaksis neni u’yretedi
a). sintaksis so’zlerdin’ qurılısın so’z dizbeklerinin’ qurılısın u’yretedi
v). sintaksis so’zlerdin’, ga’plerdin’ ma’nilerin tu’rlerin u’yretedi
s). sintaksis tildegi o’zlerdin’ ga’plerdin’ olardın’ du’zilisin u’yretedi
d).sintaksis so’z dizbegin h’a’m ga’plerdin’ olardın’ tu’rlerin du’ziliw jolların u’yretedi
e).sintaksis seslerdin’ olardın’ jasalıwın u’yretedi

2.Sintaksislik birliklerge neler kiredi
a). so’z, so’z dizbegi
v). ses, ga’p
s). ga’p, morfema
d). so’z dizbegi, ga’p
e). tu’bir h’a’m qosımtalar

3. Sintaksislik baylanıstın’ qanday tu’rleri bar
a). grammatikalıq, sintaksislik
v). dizbekli, g’a’rezli
s). da’nekerli, da’nekersiz
d). g’a’rezsiz, bag’ının’qılı
e). dizbekli, bag’ının’qılı

4. Ga’ptin’ tiykarg’ı belgileri
a). kommunikativlik, predikativlik
v). subektivlik, kommunikativlik
s). predikativlik, intonatsiya
d). intonatsiya, kommunikativlik
e). modallıq, betlik

5. Baslawısh penen bayanlawısh qaysı usılda baylanısadı
a). kelisiw
v). baskarıw
s). jupkerlesiw
d). izafet
e). dizbekli

6. Qaysısı erkin so’z dizbegi
a). terekler egilgen
v) tınık suw
s). ko’z tigiw
d). suw tınıq
e). na’zer taslaw

7. Qaysısı so’z dizbegi
a). tas ko’mir

v) sa’lem beriw
s). aqıllı bala
d). at jaqlı
e). temir jol

8. Bas ag’zalardın’n katnasına karay ga’pler qanday tu’rlerge bo’linedi
a). xabar, soraw, buyrıq, u’ndew
v). ken’eytilgen, ken’eytilmegen
s) bir bas ag’zalı, eki bas ag’zalı
d). jay, qospa, tolıq, tolıq emes
e). qospa, qospalang’an

9. Ga’p ag’zalarına bo’linbeytug’ın ga’plerge qanday ga’pler kiredi
a). jay ga’pler
v). tolıq ga’pler
s). tolıq emes ga’pler
d). so’z ga’pler
e). bir bas ag’zalı ga’pler

10. Ga’p penen grammatikalıq baylanıska tu’speytug’ın ag’zalarg’a qanday ag’zalar kiredi
a). birgelkili ag’zalar
v). ayırımlang’an ag’zalar
s). keneytilgen ag’zalar
d). ekinshi da’rejeli ag’zalar
e). qaratpa, kiris ag’zalar

11. Baslawıshtan du’zilgen bir bas ag’zalı ga’pke qaysı ga’p kiredi
a). iyesi belgili ga’p
v). ataw ga’p
s). iyesi belgisiz ga’p
d). iyesiz ga’p
e). iyesi ulıwmalaskan ga’p

12. Tan’ attı. Qarang’ı tu’sti. Bir bas ag’zalı ga’ptin’ qaysı tu’rine kiredi
a). iyesi belgili ga’p
v). iyesi belgisiz ga’p
s). iyesi ulıwmalaskan ga’p
d). iyesiz ga’p
e). ataw ga’p

13. Aydana ornın’an o’rre turdı da, dalag’a shıg’ıp ketti. Ga’ptin’ qaysı tu’rine kiredi
a). jay ga’p
v). qospa ga’p
s). dizbekli qospa ga’p
d). bag’ının’kı qospa ga’p
e). birgelkili ag’zalı jay ga’p.

14. Dizbekli qospa ga’pler kalay baylanısadı
a). grammatikalıq, formalar arqalı
v). da’nekerli h’a’m da’nekersiz, intonatsiya
s). seplik jalg’awları arqalı
d). intonatsiya, ko’mekshi so’zler arqalı

e). intonatsiya, grammatikalıq formalar

15. Ga'ptin' mazmunı boyınsha qanday tu'rleri bar
    a). bir bas ag'zalı, eki bas ag'zalı
    v). xabar, soraw, u'ndew, buyrıq
    s). jay, qospa
    d) ken'eytilgen h'a'm ken'eytilmegen
    e). tolıq, tolıq emes

16. Bayanlawıshtın' sorawları qaysılar
    a). kim? ne? kimdi? neni?
    v). ne kıladı? qashan? kimnin'?
    s) qalay? ne qılıp atır? qaysı?
    d). kim? ne? ne kılıp atır? qaysı?
    e). qashan? qayda? kay waqıtta?

17. Tuwra tolıqlawısh bar ga'pti tabın'
    a). Paxtadan tu'rli gezlemeler islenedi
    v). Paxtanı kol menen teremiz
    s) Paxta jıyın terimine baramız
    d). Paxta respublikamızdın' baylıg'ı
    e). Bizin milliy baylıg'ımız paxta

18. Karatpalar qaysı so'z shakabınan boladı
    a). atlıq
    v). kelbetlik
    s). sanlıq
    d). feyil
    e). ra'wish

19. Qıymıldag'an qır asar. Baslawısh qaysı so'z shaqabınan an'latılg'an
    a). atlıq
    v). kelbetlik
    s). sanlıq
    d) kelbetlik feyil
    e). ra'wish

20. Qaysı ga'pte kiris ag'za bar
    a). Men bul sırdı og'an aytpaqshı edim
    v). Aytpaqshı men onın' menen keshe ushıraskan edim
    s). Ol sen jaksı ko'retug'ın kosıktı aytpaqshı
    d). Sag'an aytpaqshı bolg'an ga'plerim usılar
    e). Ol kosık aytpaqshı

21. So'z dizbegi degenimiz ne?
    a). eki so'zden dizbeklesip keliwin so'z dizbegi deymiz
    v). bir-birine bag'ınıp baylanıskan so'zlerdi so'z dizbegi deymiz
    s). grammatikalıq jaktan baylanıskan sintaksislik birlikti so'z deymiz
    d). eki yamasa bir neshe ma'nili so'zlerdin' ma'nilik h'a'm grammatikalıq baylanısınan du'zilgen sintaksislik birlikti so'z dizbegi deymiz
    e). ma'nili so'zlerdin' dizbeklesiwinen du'zilgen sintaksislik dizbekke so'z dizbegi deymiz

22. Qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler kitabının' avtorı kim
    a). A.Da'wletov
    v). E.Da'wenov
    s). M.Da'wletov
    d). A.Bekbergenov
    e). D.Nasırov

23. Ga'p degenimiz ne?
    a). belgili bir pikirdi bildiretug'ın so'z dizbegine ga'p deymiz
    v). bir putin oydı bildiretug'ın semantikalıq h'a'm intonatsiyalıq birlikti ga'p deymiz
    s). bir putin' pikirdi bildiretug'ın sintaksislik birlikti ga'p deymiz
    d). o'z-ara pikir alısıwda kollanılatug'ın so'z yamasa so'z dizbegin ga'p deymiz.
    e). So'zlerdin' dizbeklesip keliwine ga'p deymiz.

24. Mezgilles dizbekli qospa ga'plerdi qaysı da'nekerler baylanıstıradı
    a). da, de, ta, te, h'a'm
    v). ga, geyde, birese, birde
    s). yak, yaki, yamasa
    d) birak, al, leykin
    e). sebebi, o'ytkeni, sonlıqtan

25. Baxıtlı bol kızım? So'z-ga'ptin' qaysı tu'rine kiredi
    a). makullawshı
    v). biykarlawshı
    s). soraw so'z ga'p
    d). buyrık, so'z ga'p
    e). etiketlik so'z ga'p

26. Bizler azatlıq ushın, jer ushın, suw ushın gu'resemiz. Birgelkili qaysı ag'za
    a). baslawısh
    v). bayanlawısh
    s). tolıqlawısh
    d). anıqlawısh
    e). pısıqlawısh

27. Jag'ımlı samal, okıg'an kız, sheberlep so'ylew, tez ju'riw dizbekleri bag'ının'kılı baylanıstın' qaysı tu'rine kiredi
    a). kelisiw
    v). baskarıw
    s). jupkerlesiw
    d). izafet
    e). dizbekli baylanıs

28. A'miwda'ryag'a karay ju'riw dizbegindegi sintaksislik katnas qaysı katnastın' tu'rine kiredi
    a). wakıtlıq
    v). orınlıq
    s). obektlik
    d). sınlıq
    e). sebeplik

29. Jumashka o’zin aytasan’ g’oy. Ga’ptin’ mazmunı boyınsha qaysı tu’rine kiredi
    a). xabar
    v). soraw
    s). u’ndew
    d). buyrıq
    e). qospa ga’p

30. Tolıqlawısh degenimiz ne?
    a). ga’ptin’ kim, xakkında ekenligin bildiretug’ın ekinshi da’rejeli ag’za
    v). is-h’a’rekettin’ belgisin, waqtın, ornın t.b. bildiretug’ın ekinshi da’rejeli ag’za
    s). zatlıq ma’nidegi so’zlerdin’ h’a’r qıylı belgilerin anıqlap keletug’ın ekinshi da’rejeli ag’za
    d). bayanlawıshtın’ zatlıq ma’nide tu’sindirip, is-h’a’rekettin’ obektin bildiretug’ın ekinshi da’rejeli ag’za.
    e). ga’pti tolıqtırıp keletug’ın ga’p ag’zası.

31. Artıktın’ anası balasının’ izinen ko’rinbey ketse de karap tu’rdı. «Ko’rinbey ketse de» qaysı ga’p ag’zası
    a). baslawısh
    v). bayanlawısh
    s). tolıqlawısh
    d). anıqlawısh
    e). pısıqlawısh

32. Pısıqlawıshtın’ neshe tu’ri bar
    a). bes
    v). altı
    s). jeti
    d). segiz
    e). tog’ız

33. «Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası» kashan baspadan shıktı
    a). 1990
    v). 1991
    s). 1992
    d). 1993
    e). 1994

34. Bilegi ku’shli birdi jıg’adı. Astı sızılg’an so’z qaysı ga’p ag’zası
    a). baslawısh
    v). bayanlawısh
    s). anıqlawısh
    d). tolıqlawısh
    e). pısıqlawısh

35. Qarlar erip ketti, poezdlar gu’wlep o’tip ketti, jıllar da jıljıp ketti. Qospa ga’ptin’ qaysı tu’rine kiredi
    a). aralas qospa ga’p
    v). ten bag’ının’kılı qospa ga’p
    s). izbe-iz bag’ının’kılı qospa ga’p
    d). ko’p komponentli dizbekli qospa ga’p
    e). ko’p komponentli bag’ının’kkı qospa ga’p

36. Tolıq emes ga’p degenimiz ne?
    a). bir bas ag’zadan du’zilgen ga’p
    v). ga’p ag’zalarına bo’linbeytug’ın ga’p
    s). za’ru’r ag’zaları tu’sip kalg’an jay ga’p
    d). za’ru’r ag’zalardın’ qatnasında du’zilgen ga’p
    e). ekinshi da’rejeli ag’zaları qatnaspag’an jay ga’p

37. Bir bas ag’zalı ga’p degenimiz ne?
    a). eki bas ag’zadan du’zilgen ga’p
    v) bir bas ag’zadan du’zilgen ga’p
    s). ekinshi da’rejeli ag’zalardın’ qatnasında du’zilgen ga’p
    d). ga’p ag’zalarına bo’linbeytug’ın ga’p
    e). za’ru’r ag’zaları tusip qalg’an ga’p

38. Mırzagu’ldin’ bug’an islegisi kelmedi. Bir bas ag’zalı ga’ptin’ qaysı tu’ri
    a). iyesi belgili ga’p
    v). iyesi belgisiz ga’p
    s) iyesi ulıwmalaskan ga’p
    d). iyesiz ga’p
    e). ataw ga’p

39. İtimal, ol waqıtları Ospan ele tuwılmag’an shıg’ar. Kiris ag’za qanday ma’nide kollang’an
    a). tastıyıklaw
    v). boljaw
    s). shamalaw
    d). gu’man
    e). isenim

40. Tu’n samalı sho’p-sharlardı tısırlatıp, ele tın’bay esip tu’r. «Sho’p-sharlardı tısırlatıp» qanday ga’p ag’zası
    a). keneytilgen tolıqlawısh
    v). keneytilgen pısıklawısh
    s). kelbetlik feyil toplamı
    d). ayrımlang’an sın pısıklawısh
    e). ayrımlang’an wakıt pısıklawısh

41. Baskarıw degenimiz ne?
    a). bette, sanda kelisip baylanısıw usılı
    v). kosımtalarsız, ko’mekshi so’zlersiz baylınısıw usılı
    s). barıs, tabıs, shıg’ıs, orın seplikleri h’a’m ko’mekshi so’zler arqalı baylanısıw usılı
    d). orın tartip arqalı baylanısıw usılı
    e). intonatsiya arqalı baylanısıw usılı

42. Anıklawısh degenimiz ne?
    a). is-h’a’reketttin’ iyesin bildiretug’ın ekinshi da’rejeli ag’za
    v). zatlıq ma’nidegi so’zlerdin’ h’a’r kıylı belgilerin bildiretug’ın ekinshi da’rejeli ag’za
    s). bayanlawıshtı zatlıq ma’nide tu’sindiretug’ın ekinshi da’rejeli ag’za
    d). is-h’a’rekettin’ isleniw jag’dayın bildiretug’ın ekinshi da’rejeli ag’za
    e). baslawıshtın’ is-h’a’rekettin bildiretug’ın ekinshi da’rejeli ag’za

43. Seyilxannın’ bul jerde otırg’ısı kelmedi. Bir bas ag’zalı ga’ptin’ qaysı tu’ri

a). iyesi belgili ga'p
v). iyesi belgisiz ga'p
s). iyesi ulıwmalaskan ga'p
d). iyesiz ga'p
e). ataw ga'p

44. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları degenimiz ne?
a). ga'p ishinde bir ag'zanın' bir neshe bolıp keliwine aytamız
v). ga'p ag'zalarının' bir nesheuine dizbeklesip keliwine aytamız
s). ga'p ag'zaları menen grammatikalıq baylanıska tu'speytug'ın ga'p ag'zalarına aytamız
d). ga'p ishinde birer ag'zanın' ma'nisin tu'sindirip kelgen ga'p ag'zasına aytamız
e). ga'p ishinde birdey formada kelip bir sorawga juwap beretug'ın eki yamasa bir neshe so'zlerge aytamız

45. Ja'lmen birese o'zinen o'ktemirek Jiyemuratka, birese esik bettegi Temirbekke karaydı. Ga'ptin' qaysı tu'ri
a). dizbekli qospa ga'p
v). gezekles dizbekli qospa ga'p
s). birgelkili ag'zalı jay ga'p
d). bag'ının'qı qospa ga'p
e). kiris ag'zası jay ga'p

46. Onın' sorawına juwap berer aldın'da mug'allim azırak oylanıp turdı, Ga'ptin' qaysı tu'ri
a). qospalang'an jay tu'ri
v). bag'ının'kılı qospa ga'p
s). waqıt bag'ının'kılı qospa ga'p
d). ayırımlang'an ag'zalı jay ga'p
e). dizbekli qospa ga'p

47. Dizbekli qospa ga'p degenimiz ne?
a). eki ga'ptin' dizbeklesip keliwine aytamız
v). eki ga'ptin' bag'ınıp baylanısıwına aytamız
s). jay ga'pleri biri ekinshisine g'a'rezsiz dizbeklesip baylanısıwınan du'zilgen ga'plerge aytamız
d). jay ga'plerdin' dizbeklesip h'a'm bag'ınıp baylanısıwına du'zilgen ga'plerge aytamız
e). mazmunı h'a'm forması o'zgertilmegen baskanın' ga'pine aytamız

48. On bir on eki jaslardag'ı kız (kız rolinde Uljan suwpının' kızı edi) daladan juwırıp keldi
a). dizbekli qospa ga'p
v). kirispe ga'pli jay ga'p
s). ayırımlang'an ag'zalı jay ga'p
d). kiris ga'pli jay ga'p
e). bag'ının'kılı qospa ga'p

49. Sintagma degenimiz ne?
a). so'z dizbeklerinin' bo'liminin' aytılıwı
v). intonatsiyalıq jaktan bo'lingen ga'ptin' bo'legi
s). qısqa pauza menen bolinip aytılatug'ın ga'ptin' semantikalıq bo'legi
d). ga'ptin' so'z dizbeklerine bo'linip aytılg'an bo'legi
e). ga'plerdin' bir neshe so'zlerge bo'lingen bo'legi

50. Kishi peyil bala, er ju'rek jigit so'z dizbeginin' qaysı tu'ri

a). turaklı so’z dizbegi
v). leksikalıq so’z dizbegi
s). qospa so’z
d). atawısh so’z dizbegi
e). feyil so’z dizbegi

51. Tu’nnin’ karang’ılıg’ı terezeden ap-anık bilinip tu’r
a). terezeden-baslawısh
v). terezeden-bayanlawısh
s). terezeden-tolıqlawısh
d). terezeden-anıklawısh
e). terezeden-pısıklawısh

52. Egislik jerlerdi o’z waktın’da suwg’ardı. Bir bas ag’zalı ga’ptin’ qaysı tu’ri
a). iyesi belgili ga’p
v). iyesi belgisiz ga’p
s). iyesi ulıwmalaskan ga’p.
d). iyesiz ga’p.
e). ataw ga’p.

53. Baslawısh penen bayanlawısh arasındag’ı katnas qanday?
a). predikativlik
v). subektivlik.
s). relyativ.
d). atributivlik.
e). obektlik.

54. Qaratpa ag’za degenimiz ne?
a). basqag’a aytılg’an so’ylewshinin’ so’zi.
v) oy-pikirge katnasıp bildiriletug’ın so’ylewshinin’ so’zi.
s) so’ylewshinin’ so’zi qaratılg’an adam yamasa predmet, qubılıslardı bildiretug’ın so’zler.
d) adamlardı o’zine karatıw ushın aytılg’an so’zler.
e) ga’p penen ma’nilik qatnaska tu’speytug’ın so’zler.

55. Olar ushı-kıyırı jok maydang’a kelgende, ju’risleri a’bden tosan’ladı. Ga’ptin’ qaysı tu’ri.
a) jay ga’p.
v) qospa ga’p.
s) sebep bag’ının’kılı qospa ga’p.
d) wakıt bag’ının’kılı qospa ga’p.
e) orın bag’ının’kılı qospa ga’p.

56. Qospa ga’pler quramındag’ı jay ga’plerdin’ baylanısıw usılı h’a’m ma’nilik katnasına karay neshege bo’linedi?
a) ekige.
v) u’shke
s) to’rtke.
d) beske.
e) bo’linbeydi.

57. Padadan adaskan koy ayıplıma, yamasa onı jegen kaskır ayıplı ma?
    a) jay ga'p
    v) qospa ga'p.
    s) dizbekli qospa ga'p,
    d) bag'ının'kı qospa ga'p.
    e) aralas qospa ga'p.

58. Ju'zden ju'yrik mın'nan tulpar. Mal shaqınan, adam tilinen, tolıq emes ga'ptin' qaysı tu'ri
    a). diologiyalıq
    v). kontekstlik
    s). situativlik
    d). eleptikalıq
    e). qospa ga'ptegi

59. Berdak atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleketlik universiteti.Ataw ga'ptin' qaysı tu'ri
    a). wakıt ma'nili ataw ga'p
    v). orın ma'nili ataw ga'p
    s). ta'biyat qubılıslarına baylanıslı ataw
    d). emotsionallıq ataw ga'p
    e). menshikli ataw ga'p

60. Ku'nnin' suwıklig'ı kem-kemnen basılıp kiyatırg'anday seziledi
    a). xal feyil
    v). kelbetlik feyil
    s). h'a'reket atı feyil
    d). sha'rt meyil
    e). tilek meyil

61. Olar adamlar birim-birim so'ylesip, h'armasın aytıp, h'al-jag'day sorastı. Birgelkili qaysı ag'za
    a). baslawısh
    v). bayanlawısh
    s). anıqlawısh
    d) tolıqlawısh
    e). pısıqlawısh

62. Joldasları Erpolattın' aldınan shıktı. Ga'ptegi so'zler kalay baylanıskan
    a). qosımtalar arqalı
    v). orın ta'rtip
    s) tirkewishler
    d). ko'mekshi atawıshlar
    e). da'nekerler

63. Asıg'ıp so'ylew, jalt-jalt qaraw so'z dizbekleri qaysı usılda baylanıskan
    a). baskarıw
    v). kelisiw
    s). jupkerlesiw
    d). izafet
    e). dizbekli

64. Sintaksislik baylanıstın' neshe tu'ri bar
    a). bir

v). eki
s). u’sh
d). to’rt
e). bes

65. Kelisiw dep nege aytamız?
a). ga’ptegi so’zlerdin’ bir-biri menen kelisiwi

v). seplik kosımtaları arqalı kelisip baylanısıwı

s). bag’ınıwshı so’z benen bag’ındırıwshı so’zdin’ tartım kosımtaları arqalı baylanısıwı
d). bag’ındırıwshı so’z benen bag’ınıwshı so’zdin’ bette, sanda kelisip baylanısıwı
e). so’zlerdin’ orın ta’rtibi arqalı kelisip baylanısıwı

66. So’ylep tur, qara torg’ay, uzın boylı dizbekleri to’mendegilerdin’ qaysı tu’rine kiredi
a). so’z dizbegi
v). turaklı so’z dizbegi
s). so’z
d). qospa so’z
e). atawısh so’z dizbegi

67. Azang’ı jag’ımsız samal, sayalı u’lken terek qanday so’z dizbekleri
a). turaklı so’z dizbegi
v). jay so’z dizbegi
s). qospa so’z dizbegi
d). feyil so’z dizbegi
e). qospa so’z

68. Predikativlik qaysı kategoriyalar arqalı bildiriledi
a). xabar, soraw, buyrık, u’ndew
v). intonatsiya, betlik formaları
s). ma’h’a’l, ko’plik, betlik formaları
d). modallıq, intonatsiya
e). modallıq, ma’h’a’l, betlik

69. Jasandı sulıwlıq o’zin aldaw emes pe? Soraw ga’ptin’ qaysı tu’ri
a). anık soraw ga’p
v). ritorikalı soraw ga’p
s). soraw xabar ga’p
d). soraw buyrık ga’p
e). soraw ga’p

70. Baslawıshtın’ sorawları qaysılar
a). kim? ne? qanday? qayda? kimin?

v). kimim? nem? kimin? nen’? kimi? nesi? kim ne?
s). kimnin’? kimin? nen’? kimi? nesi?
d). kim? ne? ne kıldı? kimin’di? kimnen?
e). nenin’? nen? kim? ne? kimin? kimnen?

71. Kızketkennin’ keleshegi aldında. Bayanlawısh qaysı so’z shaqabınan
a). atlıq
v) almasıq
s). atawısh so’z

d). ra’wish
e). ko’mekshi atawısh

72. Men usılar jo’nin’de edim. Tolıqlawıshtın’ qaysı tu’ri
a). jay tolıqlawısh
v). qospa tolıqlawısh
s). tuwra tolıqlawısh
d). kıya tolıqlawısh
e). ken’eytilgen tolıqlawısh

73. Atın’ shappası da shulg’ısın, qusın’ almasa da qulg’ınsın. Ga’pte pısıklawıshtın’ qaysı tu’ri bar
a). sha’rt
v). qarsılas
s) maqset
d) sebep
e). sın

74. Qaraqalpaq tilindegi pısıklawısh kategoriyasın kim izertlegen
a). A.Da’wletov
v). E.Da’wenov
s). K.Berdimuratov
d). D.Nasırov
e). M.Da’wletov

75. Erten’ azanda jolg’a shıg’amız. Bir bas ag’zalı ga’ptin’ qaysı tu’ri
a). iyesi belgili ga’p
v). iyesi belgisiz ga’p
s). iyesiz ga’p
d). iyesi ulıwmalaskan
e). ataw ga’p

76. Tep tegis jer. Hasıl topırak. Ga’ptin’ qaysı tu’ri
a). tolıq ga’p
v). tolıq emes ga’p
s). ataw ga’p
d). vokativ so’z ga’p
e). ken’eytilgen ga’p

77. Sol jaqta eki a’ynek. To’rde stol. Ga’ptin’ qaysı tu’ri
a) tolıq ga’p
v). tolıq emes ga’p
s). ataw ga’p
d). bir bas ag’zalı ga’p
e). eki bas ag’zalı ga’p

78. Alla ba’rekella! Ol qalay bolg’anı. So’z ga’ptin’ qaysı tu’ri
a). buyrıq so’z ga’p
v). soraw so’z ga’p
s). etiketlik so’z ga’p
d). tan’laq so’z ga’p
e). maqullawshı so’z ga’p

79. Teatrdın’ aldın’a bir talay adamlar jıynalg’an
a). bir talay - pısıklawısh
v). bir talay - tolıqlawısh
s). bir talay - mug’dar-da’reje pısıklawısh
d). bir talay - anıklawısh
e). bir talay - ayqınlawısh

80. Sintaksislik birliklerge neler kiredi
a). so’z, so’z formaları, ko’mekshi so’zler
v). ga’p, so’z dizbegi, grammatikalıq forma
s). jay ga’p, grammatikalıq qurallar
d). so’z dizbegi, jay ga’p, qospa ga’p, tekst
e). so’z, so’z formaları, so’z dizbegi h’a’m ga’p

81. To’mendegi so’z dizbeklerinen basqarıw jolı menen baylanıskan so’z dizbeklerin tabın’
a). mektepke barıw, bulaq suwı
v). o’zimizge ma’lim, so’zge sheshen
s). u’yde otırıw, islenetug’ın jumıs
d) kaladan keliw, ko’p o’nerdi, o’nerdi u’yrendi
e). telefon arqalı so’ylesiw, bulaq suwı

82. Feyil so’z dizbeklerin tabın’
a). juwap beriw, aqırın so’ylew
v). egip bolıw, alg’ıs aytıw
s). bir saparı ko’rip, ekinshi ret ko’riskenshe
d). jasullı menen oylasıw, ku’ter edi
e). dem alıw, sa’lem beriw, xattı jiberiw

83. Mug’dar-dareje pısıklawıshtı tabın’
a). qız apam ba’rin jaqsı biledi
v) ol qattı awırg’anlıqtan sabaqqa kele almadı
s). h’awa rayı a’bden buzıldı
d) aradag’ı tım-tırıslıq bir kese shay ishimge sozıldı
e). bizler Sadulla ag’ag’a kazıw jumısı u’stinde gezlestik

84. Bir so’zdin’ yamasa ga’p ag’zalarına bo’linbeytug’ın so’z dizbeklerinen turıp, aytılg’an oy-pikirge emotsional-ekspressivlik h’a’m modallıq katnasın bildiretug’ın ga’pler qanday ga’pler
a). tolıq emes ga’p
v). u’ndew ga’p
s). buyrık ga’p
d). so’z-ga’p
e). ataw ga’p

85. A’diwli xalkım! O’sken jerimdi, sizlerdi ko’rip sheksiz kuwanıshtaman Astı sızılg’an qanday ga’p
a). qaratpa ga’p
v). kiris ga’p
s). vokativ so’z-ga’p
d). kiritpe ga’p
e). tolıq emes ga’p

86. Sintaksislik baylanıslardı bildiriwshi qurallar
a). so’z formaları, ko’mekshi so’zler, intonatsiya, orın ta’rtip
v). kelisiw, jupkerlesiw, izafet, baskarıw
s). predikativlik, obektlik, relyativlik
d). irkilis belgileri, janapaylar, tirkewishler
e). intonatsiya irkilis belgileri, qosımtalar

87. To’mendegi katarlardan so’z dizbekleri durıs berilgen qatardı tabın’
a) sa’lem beriw, dem alıw.
v). qızıl kegirdek bolıw, kitap okıw, okıwshının’ kitabı
s). Aral ten’izi, suw shigin, qara may kitabı
d). ku’ydirilgen may, qızıl shıraylı jigit
e). sarı may, qızıl tarı, u’sh jay

88. Bolımsızlıq ko’rsetkishleri arqalı jasalg’an bolımlı ga’pti tabın’
a) ol aytkan emes
v). olar bizlerge dos emes
s). aytpasa ketpeydi kewilde dag’ın’
d). bunday adamdı o’mirimizde ko’rgen emespiz
e). kelemen dep edi, pay keldi-aw!

89. To’mendegi mısallardan feyil toplamlı ken’eytilgen anıklawıshlardı tabın’
a). tog’ayda oylı-shukırlı jerler og’ada ko’p
v). jolbarıs tu’r kelbeti jag’ınan pıshıq ta’rizli h’aywang’a kiredi
s). qızıl ju’zli jigittin’ kızarg’anı o’lgeni
d). bir ju’z jigirma gektar paxta ektik
e). olar pishen tasıp ju’rgen adamlar eken

90. Tomendegi mısallardan orın pısıklawıshtı tabın’
a). bizin elimizde ilim ken’ rawajlanbaqta
v). belinde altın qamar, almas pıshaq
s). qızdın’ ju’zinde kuwanısh ku’lkisi payda boldı
d). adamnan h’iyle qutılmas
e). shug’ıldan qash, tilinen za’h’a’r tamadı

91. Jumagu’ldin’ ko’ngisi kelmeydi
a). iyesi belgili ga’p
v). iyesi belgisiz ga’p
s). iyesi ulıwmalaskan ga’p
d). iyesiz ga’p
e). eki bas ag’zalı ga’p

92. To’mendegi mısallardan elliptikalıq tolıq emes ga’plerdi tabın’
a). Ba’h’a’r. Egis baslang’an wakıt
v). A’ken’ kim? -Nurman
s) Ju’zden ju’yrik, mın’nan tulpar
d). Qaraqalpaq ma’mleketlik universiteti
e). Meni tanıdın’ ba? - Shıramıttım

93.Pu’tin ga’pke qatnaslı kiris ag’zalı ga’pti tabın’
a). Siz jawıngerler h’aqqında, ba’lkim, bilmeytug’ın shıg’arsız

v) Okıwdan kalıw, albette, o'zine zıyan
s). Mu'mkin, og'an Aydananın' so'zleri ta'sir etken shıg'ar
d). Okıp bilim alg'an, a'lbette jaqsı
e). Bul bas saqlap kalıwdın', durısırak aytqanda, ko'zge tu'siwdin' jolın oylag'an

94. Bul qızdı men keshe ko'rdim. Determinant ag'zanı tabın'
a). bul - determinant
v). qızdı - determinant
s). men - determinant
d). keshe - determinant
e). bul qızdı - determinant

95 .Ga'p ag'zaları du'zilisine qaray neshe tu'rge bo'linedi
a). ekige
v). u'shke
s). to'rtke
d). beske
e). bo'linbeydi

96. Bul alma iyun ayında pisedi
a). bul alma-baslawısh, iyun-pısıqlawısh, pisedi-bayanlawısh
v). Bul-anıklawısh, alma-baslawısh, iyun -pısıqlawısh, ayında-tolıqlawısh, pisedi-bayanlawısh
s). bul alma- baslawısh, iyun ayında-pisedi bayanlawısh
d). bul-anıqlawısh, alma-baslawısh, iyun ayında-pısıqlawısh, pisedi-pısıqlawısh
e). bul alma-baslawısh, iyun-anıqlawısh, ayında pisedi-bayanlawısh

97. Ol boyı kishkene, biraq iri dawıslı adam edi
a). bag'ının'kı baylanıs
v). izafetlik baylanıs
s). sanaw intonatsiyası menen baylanıskan dizbekli baylanıs
d). predikativlik baylanıs
e). dizbekli baylanıs

98. Mısallardın' qaysısı ashık soraw ga'p
a). Apan'nan xabar aldın' ba?
v). Jası u'lkendi sıylag'annan kishireyip qalarmısan'?
s). Kim perzentti su'ymeydi?
d). Kimnin' kitap okıg'ısı kelmeydi?
e). Endi ne sharan' bar?

99. To'mendegi mısallardan ashıq dizbekli baylanısta kelgen sintaksislik birliklerdi tabın'
a). Ha'mme betin'e karadı, tanımadı
v) Da'ryag'a deyin barıw, sabaqtan son' keliw
s). Mashinalar atızda. Paxtanı mashina menen teriw
d). U'ylerdin' aldı da bos, artı da bos
e). Arba degende bergenek bolatug'ın edi, bunda ol joq

100. Anıqlawıshtın' neshe tu'ri bar?
a). bir
v). eki
s). u'sh

d). to’rt
e). bo’linbeydi.

O’ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA’M ORTA ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

Berdaq atındag’ı Qaraqalpaq ma’mleketlik universiteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa’ni boyınsha qadag’alaw sorawları

(bakalavr bag’darı studentleri ushın)

NO’KİS -2013

“Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis” pa’ninen qadag’alaw sorawları.
1. An’sat sorawlar

1. Sintaksistin’ izertlew obekti.
2. Jay ga’pler h’a’m onın’ tu’rleri
3. Ken’eytilgen h’a’m ken’eytilmegen jay ga’pler
4. Bir bas ag’zalı h’a’m eki bas ag’zalı jay ga’pler
5. Tolıq h’a’m tolıq emes jay ga’pler
6. Anıqlawısh h’a’m onın’ an’latılıwı.
7. Basqanın’ ga’pi h’a’m onın’ beriliw usılları.
8. Tuwra h’a’m avtor ga’pi.
9. O’zlestirilgen ga’pler.
10. Noqat h’a’m u’tir belgilerinin’ qoyılıw orınları.
11. Sintaksislik birliklerdi baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar.
12. Tolıqlawısh h’a’m onın’ tu’rleri
13. Ga’pte so’zlerdin’ orın ta’rtibi.
14. Tolıqlawısh h’a’m onın’ an’latılıwı.
15. Kiris ag’zalı ga’pler.
16. Kiris ag’zalardın’ ma’nileri
17. Bag’ının’kılı qospa ga’pler
18. So’z dizbekleri.
19. Feyil h’a’m atawısh so’z dizbekleri.
20. Xabar, soraw ga’pler, olardın’ o’zgesheliklerı.
21. Ataw ga’plerdin’ tu’rleri. Tastıyıqlawshı, eliklewshi, menshikli ataw ga’pler.
22. Da’nekerli dizbekli qospa ga’pler.
23. Tolıq h’a’m tolıq emes ga’pler. Tolıq emes ga’ptin’ tu’rleri.
24. İrkilis belgilerinin’ qollanılıwı. Tırnaqsha, qos noqat, ko’p noqat belgilerinin’ qollanılıwı.
25. Qospa ga’ptin’ tu’rleri.
26. Ga’p h’a’m onın’ tiykarg’ı belgileri.
27. So’z-ga’plerdin’ tu’rleri.
28. Ga’ptin’ bas ag’zaları. Baslawısh h’a’m bayanlawıshtın’ kelisiw usılında baylanısıwı.
29. Qaratpa ag’zalı ga’pler.
30. Qarsılas bag’ının’qılı qospa ga’p.
31. Waqıt bag’ının’qılı qospa ga’p.
32. Sın bag’ının’qılı qospa ga’p.
33. Sebep bag’ının’qılı qospa ga’p.
34. Maqset bag’ının’qılı qospa ga’p.
35. Orın bag’ının’qılı qospa ga’p.
36. Sha’rt bag’ının’qılı qospa ga’p.
37. Salıstırmalı bag’ının’qılı qospa ga’p.
38. Bag’ının’qı qospa ga’plerdi baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar
39. Dizbekli h’a’m bag’ının’qılı qospa ga’plerdin’ ayırmashılıqları
40 .Baslawısh h’a’m onın’ an’latılıwı
41. Bayanlawısh h’a’m onın’ an’latılıwı
42. Bayanlawısh h’a’m onın’ tu’rleri
43. Pısıqlawısh h’a’m onın’ an’latılıwı

44. Sintaksislik qatnas.
45. Pısıqlawısh h'a'm onın' ma'nilik tu'rleri
46. Sın pısıqlawısh
47. Waqıt pısıqlawısh
48. Orın pısıqlawısh
49. Sebep-maqset pısıqlawısh
50. Qarsılas pısıqlawısh

2. Ortasha sorawlar

1. Da'nekersiz dizbekli qospa ga'pler.
2. Bag'ının'qılı qospa ga'pler.
3. Bir bas ag'zalı ga'pler.
4. Feyil bir bas ag'zalı ga'pler.
5. Atawısh bir bas ag'zalı ga'pler.
6. Jupkerlesiwshi h'a'm izafetlik anıqlawıshlar
7. Tuwra h'a'm qıya tolıqlawıshlar
8. Dizbekli qospa ga'p quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar
9. Dizbekli qospa ga'plerdin' baylanısıw usılına qaray tu'rleri.
10. Qos noqat h'a'm sızıqshanın' qollanılıwı
11. Tırnaqsha h'a'm defis belgilerinin' qollanılıwı
12. Ataw ga'p
13. Bag'ının'qı baylanıstın' tu'rleri.
14. Baslawısh h'a'm bayanlawıshtın' kelisiw usılında baylanısıwı.
15. Tuwra h'a'm qıya tolıqlawıshlar.
16. Mezgilles dizbekli qospa ga'pler
17. Qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler
18. Feyil toplamlı jay ga'pler
19. Sha'rt meyil toplamlı jay ga'pler
20. Hal feyil toplamlı jay ga'pler
21. U'tir belgisinin' jumsalıwı
22. Defis belgisinin' jumsalıwı
23. Tuwra ga'ptin' irkilis belgileri
24. Dizbekli qospa ga'plerdin' irkilis belgileri
25. Bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' irkilis belgileri
26. Xabar ga'p
27. Soraw ga'p
28. Buyrıq ga'p
29. U'ndew ga'p
30. Sha'rt pısıqlawısh
31. Erkin h'a'm turaqlı so'z dizbekleri
32. O'zlestirilgen ga'pler.
33. İzbe-iz h'a'm ten' bag'ının'qılı qospa ga'pler.
34. Tuwra ta'rtip h'a'm inversiya.
35. Ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın ga'pler.
36. Ga'p ishindegi so'zlerdi baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar.
37. Ga'ptin' qaratpa ag'zalarının' bildiriliwi h'a'm intonatsiyası.
38. Qospa gəplerdin' quramındag'ı jay gəplerdin' o'zgesheligi.
39. Qospa gəp quramındag'ı jay gəplerdin' baylanısıw usılları.
40. Dizbekli h'a'm bag'ının'qılı baylanıs.
41. Kiris ag'zalardın' morfologiyalıq bildiriliwi
42. Kiris, qaratpa ag'zalardın' irkilis belgileri
43. Soraw h'a'm u'ndew belgilerinin' qollanılıw orınları.

44. So’z-ga’plerdin’ morfologiyalıq bildiriliwi
45. Qaratpa ag’zalardın’ bildiriliwi.
46. Mug’dar-da’reje pısıqlawıshlar.
47. Da’nekerli h’a’m da’nekersiz dizbekli qospa ga’pler
48. Jay ga’plerdin’ irkilis belgileri
49. Qospa ga’plerdin’ irkilis belgileri
50. Jay ga’plerdin’ du’zilisi boyınsha tu’rleri

3. Qıyın sorawlar

1. Da’nekerli gezekles dizbekli qospa ga’p
2. Da’nekerli awıspalı dizbekli qospa ga’p
3. Da’nekerli h’a’m da’nekersiz qarsılas dizbekli qospa ga’p
4. Da’nekerli h’a’m da’nekersiz mezgilles dizbekli qospa ga’p
5. Feyil h’a’m atawısh bir bas ag’zalı ga’plerdin’ o’zgeshelikleri.
6. Ga’ptin’ birgelikli ag’zaları.
7.Birgelkili ag’zalardı baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar
8. Ga’ptin’ ayrımlang’an ag’zaları
9. Ayrımlang’an ayqınlawısh
10. Ayrımlang’an anıqlawısh
11. Ayrımlang’an pısıqlawısh
12. Da’nekersiz sebep-na’tiyje dizbekli qospa ga’p
13. Da’nekersiz tu’sindirmeli dizbekli qospa ga’p
14. Feyil bir bas ag’zalı ga’pler
15. İyesi belgili ga’p
16. İyesi belgisiz ga’p
17. İyesiz ga’p
18. İyesi ulıwmalasqan ga’p
19. Baslawısh penen bayanlawıshtın’ baylanısıwı.
20. Baslawısh penen bayanlawıshtın’ arasına sızıqshanın’ qoyılıwı
21. Kiris ag’zalardın’ morfologiyalıq bildiriliwi.
22. Ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zaları
23. Ga’ptin’ bas ag’zaları
24. Bag’ının’qılı baylanıstın’ tu’rleri
25. İrkilis belgilerinin’ qabatlasıp jumsalıwı
26. Ga’ptin’ basında jumsalatug’ın irkilis belgileri
27. Ga’ptin’ ortasında jumsalatug’ın irkilis belgiler
28. Ga’ptin’ aqırında jumsalatug’ın irkilis belgiler
29. Ga’pte baslawıshtın’, bayanlawıshtın’, anıqlawıshtın’, pısıqlawıshtın’ orın ta’rtibi.
30. Ga’p ag’zalarının’ orın ta’rtibi. İnversiya
31. Birgelkili ag’zalardı ulıwmalastırıwshı so’zler.
32. Birgelkili baslawısh h’a’m anıqlawıshlar.
33. So’z dizbeklerinin’ turaqlı so’z dizbeklerinen qospa so’zlerden ayırmashılig’ı.
34. Maqullawshı h’a’m biykarlawshı so’z-ga’pler.
35. So’z-ga’pler h’a’m onın’ tu’rleri
36. Kiris ga’pler
37. Qaratpa ag’zalı ga’pler.
38. Qaratpa ag’zalarının’ bildiriliwi.
39. Sintaksistin’ basqa ilim tarawları menen baylanısı.
40. Tiykarg’ı sintaksislik birlikler
41. Kelisiw h’a’m izafet usılları
42. Basqarıw h’a’m jupkerlesiw usılları
43. Basqa ga’pli konstruktsiyalar.
44. Feyil h’a’m atawısh bayanlawıshlar.

45. Ga’ptin’ mazmunı boyınsha tu’rleri
46. Ko’p komponentli dizbekli qospa ga’pler.
47. Ko’p komponentli bag’ının’qılı qospa ga’pler.
48. Ko’p komponentli qospa ga’pler.
49. Bolımlı h’a’m bolımsız ga’pler.
50. Turaqlı h’a’m erkin so’z dizbekleri.

O’ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA’M ORTA ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

Berdaq atındag’ı Qaraqalpaq Ma’mleketlik universiteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa’ni boyınsha tarqatpa materiallar

(bakalavr bag’darı studentleri ushın)

NO’KİS -2013

Tarqatpa h’a’m prezentatsiya materialları

Синтаксис п1нинен тест сора7лары

q-вариант

q. Синтаксис нени 6йретеди
а) Синтаксис с5злердин 3урылысын с5з дизбеклеринин 3урылысын 6йретеди
в) Синтаксис с5злердин, г1плердин м1нилерин т6рлерин 6йретеди
с) Синтаксис тилдеги 5злердин г1плерди4 оларды4 д6зилисин 6йретеди
д) Синтаксис с5з дизбегин 81м г1плерди4 оларды4 т6рлерин д6зили7 жолларын 6йретеди
е) Синтаксис сеслерди4 оларды4 жасалы7ын 6йретеди

w. Синтаксислик бирикпелерге нелер киреди?
а) С5з, с5з дизбеги
в) Сес, г1п
с) Г1п, морфема
д) С5з дизбеги, г1п
е) Т6бир 81м 3осымталар

e. Синтаксислик байланыстын 3андай т6рлери бар?
а) Грамматикалык, синтаксислик
в) Дизбекли, 21резли
с) Д1некерли, дәнекерсиз
д) "1резсиз, ба2ыны43ы
е) Дизбекли, ба2ыны43ылы

r. Г1птин тийкар2ы белгилери?
а) Коммуникативлик, предикативлик
в) Субъективлик, коммуникативлик
с) Предикативлик, интонация
д) Интонация, коммуникативлик
е) Модальлы3, бетлик

t. Басла7ыш пенен баянла7ыш 3айсы усылда байланысады?
а) Келиси7
в) Баскары7
с) Жупкерлеси7
д) Изафет
е) Дизбекли

y. Г1п а2залары д6зилисине 3арай неше т6рге б5линеди?
а) Екиге
в) :шке

c) Т5ртке
д) Беске
е) Б5линбейди

u. Бул алма июнь айында писеди
а) Бул алма-басла7ыш, июнь-пысы3ла7ыш, писеди-баянла7ыш
в) Бул-аны3ла7ыш, алма-басла7ыш, июнь-пысыкла7ыш, айында-толы3ла7ыш, писеди-баянла7ыш
с) Бул алма- басла7ыш, июнь айында-писеди баянла7ыш
д) Бул-аны3ла7ыш, алма-басла7ыш, июнь айында-пысы3ла7ыш, писеди-баянла7ыш
е) Бул алма-басла7ыш, июнь-аны3ла7ыш, айында писеди-баянла7ыш

i. Ол бойы кишкене, бира3 ири да7ыслы адам еди?
а) Ба2ыны43ы байланыс
в) Изафетли байланыс
с)Сана7 интонациясы менен байланыс3ан дизбекли байланыс
д) Предикативлик байланыс
е) Дизбекли байланыс

o. Мысалларды4 3айсысы ашы3 сора7 г1п?
а) Апа4нан хабар алдын ба?
в) Жасы 6лкенди сыйла2аннан киширейтип 3алармыса4?
с) Ким перзентти с6ймейди?
д) Кимни4 китап о3ы2ысы келмейди?
е) Енди не шара4 бар?

q0. Т5мендеги мысаллардан ашы3 дизбекли байланыста келген синтаксислик бирликлерди табы4?
а) *1мме бетине 3арады, танымады
в) Д1рья2а дейин бары7, саба3тан со4 кели7
с) Машиналар атызда, пахтаны машина менен тери7
д) :йлерди4 алды да бос, арты да бос
е) Арба дегенде б5ргенек болату2ын еди, бунда ол жо3

qq. Аны3ла7ышты4 неше т6ри бар?
а) Бир
в) Еки
с) :ш
д) Т5рт
е) Б5линбейди.

qw. Синтаксислик бирликлерге нелер кireди?
а) С5з, с5з формалары, к5мекши с5злер
в) Г1п, с5з дизбеги, грамматикалы3 форма
с) Жай г1п, грамматикалы3 3ураллар
д) С5з дизбеги, жай г1п, 3оспа г1п, текст
е) С5з, с5з формалары, с5з дизбеги 81м г1п

qe. Т5мендеги с5з дизбеклеринен бас3ары7 жолы менен байланыс3ан с5з дизбеклерин табы4.

а) Мектепке бары7, була3 су7ы

в) %зимизге м1лим, с5зге шешен

с) :йде отыры7, исленету2ын жумыс

д) №аладан кели7, к5п 5нерди, 5нерди 6йренди

е) Телефон ар3алы с5йлеси7, була3 су7ы

qr. Фейил с5з дизбеклерин табы4

а) Жу7ап бери7, а3ырын с5йле7

в) Егип болы7, ал2ыс айты7

с) Бир сапары к5рип, екинши рет к5рискенше

д) Жасуллы менен ойласы7, к6тер еди

е) Дем алы7, с1лем бери7, хатты жибери7

qt. Му2дар д1реже пысы3ла7ышты табы4

а) №ыз апам б1рин жа3сы биледи

в) Ол 3атты а7ыр2анлы3тан саба33а келе алмады

с) *а7а райы 1бден бузылды

д) Арада2ы тым-тырыслы3 бир кесе шай ишимге созылды

е) Бизлер Садулла а2а2а 3азы7 жумысы 6стинде гезлестик

qy. Бир с5зди4 ямаса г1п а2заларына б5линбейту2ын с5з дизбеклеринен ту7ры, айтыл2ан ой-пикирге эмоциональ экспрессивлик 81м модальлы3 3атнасып билдирету2ын г1плер 3андай г1плер?

а) Толы3 емес г1п

в) :нде7 г1п

с) Буйры3 г1п

д) С5з г1п

е) Ма3ал г1п

qu. Ту7ра толы3ла7ыш бар г1пти табы4.

а) Пахтадан т6рли гезлемелер исленеди

в) Пахтаны 3ол менен теремиз

с) Пахта жыйын теримине барамыз

д) Пахта республикамыздын байлы2ы

е) Бизи4 миллий байлы2ымыз пахта

qi. №аратпалар 3айсы с5з ша3абынан болады?

а) Атлы3

в) Келбетлик

с) Санлы3

д) Фейил

е) Р17иш

qo. №ыймылда2ан 3ыр асар. Басла7ыш 3айсы с5з ша3абынан а4латыл2ан?

а) Атлы3

в) Келбетлик
с) Санлы3
д) Келбетлик фейил
е) Р17иш

w0. №айсы г1пте кирис а2за бар?
а) Мен бул сырды о2ан айтпа3шы едим
в) Айтпа3шы мен оны4 менен кеше ушырас3ан едим
с) Ол сен жа3сы к5рету2ын 3осы3ты айтпа3шы
д) Са2ан айтпа3шы бол2ан г1плерим усылар
е) Ол 3осы3 айтпа3шы

w-вариант

q. С5з дизбеги дегенимиз не?
а) Еки с5зден дизбеклесип кели7ин с5з дизбеги деймиз
в) Бир-бирине ба2ынып байланыс3ан с5злерди с5з дизбеги деймиз
с) Грамматикалы3 жа3тан байланыс3ан синтаксислик бирликти с5з дизбеги деймиз
д) Еки ямаса бир неше м1нилик с5злерди4 м1нилик, грамматикалы3 байланысынан д6зилген синтаксислик бирликти с5з дизбеги деймиз
е) М1нили с5злерди4 дизбеклеси7инен д6зилген синтаксислик бирликти с5з дизбеги деймиз

w. №ара3алпа3 тилинде 3оспалан2ан жай г1плер китабыны4 авторы ким?
а) А.Д17летов в) Е.Д17енов
с) М.Д17летов д) А.Бекбергенов
е) Д.Насыров

е. Г1п дегенимиз не?
а) Белгили бир пикирди билдирету2ын с5з дизбегин г1п деймиз
в) Бир п6тин ойды билдирету2ын семантикалы3 81м интонациялы3
с) Бир п6тин пикирди билдирету2ын синтаксислик бирликти г1п деймиз
д) %з-ара пикир алысы7да 3олланылату2ын с5з ямаса с5з дизбегин г1п деймиз
е) С5злерди4 дизбеклесип кели7ине г1п деймиз

r. Мезгиллес дизбекли 3оспа г1плерди 3айсы д1некерлер байланыстырады?
а) Да, де, та,те, 81м
в) Га, гейде, биресе, бирде
с) Я3, яки, ямаса
д) Бира3, ал, лекин
е) Себеби, 5йткени, сонлы3тан

t. Бахытлы бол, Зызым? С5з г1пти4 Зайсы т6рине кireди?
а) Ма3улла7шы
в) Бийкарла7шы
с) Сора7 с5з г1п
д) Буйры3 с5з г1п
е) Етикетли с5з г1п

у. Бизлер азатлы3 ушын, жер ушын, су7 ушын г6ресемиз. Биргелкили Зайсы агза?
а) Басла7ыш
в) Баянла7ыш
с) Толы3ла7ыш
д) Аны3ла7ыш
е) Пы3ла7ыш

u. *Жа2ымлы самал, о3ы2ан Зыз, шеберлеп с5йле7, тез ж6ри7* дизбеклери ба2ыны43ылы байланысты4 Зайсы т6рине кireди?
а) Келиси7
в) Бас3ары7
с) Жупкерлеси7
д) Изафет
е) Дизбекли байланыс

i. Г1пти4 биргелкили а2залары дегенимиз не?
а) Г1п ишинде бир а2заны4 бир неше болып кели7ине айтамыз
в) Г1п а2заларыны4 бир неше7ине дизбеклесип кели7ине айтамыз
с) Г1п а2залары менен грамматикалы3 байланыс3а т6спейту2ын г1п а2заларына айтамыз
д) Г1п ишинде бирер а2заны4 м1нисин т6синдирип келген г1п а2засына айтамыз
е) Г1п ишинде бирдей формада келип бир сора7га жу7ап берету2ын еки ямаса бир неше с5злерге айтамыз

о. Ж1лмен биресе 5зинен 5ктемирек Жийемурат3а, биресе есик беттеги Темирбекке Зарайды. Г1птин Зайсы т6ри?
а) Дизбекли Зоспа г1п
в) Гезеклес дизбекли Зоспа г1п
с) Биргелкили а2залы жай г1п
д) Ба2ыны43ы Зоспа г1п
е) Кирис а2засы жай г1п

q0. Оны4 сора72а жу7ап берер алдында, му2аллим азыра3 ойланып турды. Г1пти4 Зайсы т6ри?
а) №оспалан2ан жай т6ри
в) Ба2ыны43ылы Зоспа г1п
с) ?а3ыт ба2ыны43ылы Зоспа г1п
д) Айырымлан2ан а2залы жай г1п
е) Дизбекли Зоспа г1п

qq. Дизбекли Зоспа г1п дегенимиз не?
а) Еки г1пти4 дизбеклесип кели7ине айтамыз

в) Еки г1пти4 ба2ынып байланысы7ына айтамыз
с) Жай г1плери бири екиншисине 21резсиз дизбеклесип байланысы7ынан д6зилген г1плерге айтамыз
д) Жай г1плерди4 дизбеклесип 81м ба2ынып байланысы7ынан д6зилген г1плерге айтамыз
е) Мазмуны 81м формасы 5згертилмеген бас3аны4 г1пине айтамыз

qw. Он бир он еки жасларда2ы 3ыз (3ыз ролинде !лжан су7пыны4 3ызы еди) даладан жу7ырып келди?
а) Дизбекли 3оспа г1п
в) Киритпе г1пли жай г1п
с) Айырымлан2ан а2залы жай г1п
д) Кирис г1пли жай г1п
е) Ба2ыны43ылы 3оспа г1п

qe. Синтагма дегенимиз не?
а) С5з дизбеклерини4 б5лимини4 айтылы7ы
в) Интонациялы3 жа3тан б5линген г1птин б5леги
с) №ыс3а пауза менен б5линип айтылату2ын г1пти4 семантикалы3 б5леги
д) Г1пти4 с5з дизбеклерине б5линип айтыл2ан б5леги
е) Г1плерди4 бир неше с5злерге б5линген б5леги

qr. Г1п а2заларына б5линбейту2ын г1плерге 3андай г1плер кireди?
а) Жай г1плер
в) Толы3 г1плер
с) Толы3 емес г1плер
д) С5з г1плер
е) Бир составлы г1плер

qt. №арлар ерип кетти, поъездлар г67леп 5тип кетти, жыллар да жылжып кетти. №оспа г1пти4 3айсы т6рине кireди?
а) Аралас 3оспа г1п
в) Те4 ба2ыны43ылы 3оспа г1п
с) Избе-из ба2ыны43ылы 3оспа г1п
д) К5п компонентли дизбекли 3оспа г1п
е) К5п компонентли ба2ыны43ы 3оспа г1п

qy. Аты4 шаппаса да шул2ысын, 3усы4 алмаса да 3ыл2ынсын. Г1пте пысы3ла7ышты4 3айсы т6ри бар?
а) Ш1рт
в) №арсылас
с) Ма3сет
д) Себеп
е) Сын

qu. №оспа г1плер 3урамында2ы жай г1плерди4 байланысы7 усылы 81м м1нилик 3атнасына 3арай нешеге б5линеди?
а) Екиге
в) Yшке

c) Т5ртке.

д) Беске

е) Б5линбейди.

qi. №айсысы еркин с5з дизбеги?

а) Тереклер егилген

в) Тынык су7

с) К5з тиги7

д) Су7 тыны3

е) Н1зер тасла7

qo. №айсысы с5з дизбеги?

а) Тас к5мир

в) С1лем бери7

с) А3ыллы бала

д) Ат жа3лы

е) Темир жол

w0. Бас а2заларды4 3атнасына 3арай г1плер 3андай т6рлерге б5линеди?

а) Хабар, сора7, буйры3, 6нде7

в) Ке4ейтилген, ке4ейтилмеген

с) Бир составлы, еки составлы

д) Жай, 3оспа, толы3, толык емес

е) №оспа, 3оспалан2ан

е-вариант

q. Г1п а2заларына б5линбейту2ын г1плерге 3андай г1плер киреди?

а) Жай г1плер

в) Толы3 г1плер

с) Толы3 емес г1плер

д) С5з г1плер

е) Бир составлы г1плер

w. Г1п пенен грамматикалы3 байланыс3а т6спейту2ын а2залар2а 3андай а2залар киреди?

а) Биргелкили а2залар

в) Айырымлан2ан а2залар

с) Ке4ейтилген а2залар

д) Екинши д1режели а2залар

е) Кирис а2залар

e. Басла7ыштан д6зилген бир составлы г1пке 3айсы г1п киреди?

а) Ийеси белгили г1п

а) Ата7 г1п

с) Ийеси белгисиз г1п

д) Ийесиз г1п

е) Ийеси улы7малас3ан г1п

r. Т5мендеги мысаллардан орын пысы3ла7ышты табы4?

а) Бизи4 елимизде илим ке4 ра7ажланба3та

в) Белинде алтын камар, алмас пыша3

с) №ызды4 ж6зинде ку7аныш к6лкиси пайда болды

д) Адамнан 8ийле 3утылмас

е) Шу2ылдан 3аш, тилинен з18ар тамады

t. Жумаг6лди4 к5нгиси келмейди?
а) Ийеси белгили г1п
в) Ийеси белгисиз г1п
с) Ийеси улы7малас3ан г1п
д) Ийесиз г1п
е) Еки составлы г1п

у. Т5мендеги мысаллардан эллиптикалы3 толы3 емес г1плерди табы4?
а) Б181р, егис баслан2ан 7а3ыт
в) !ке4 ким? - Нурман
с) Ж6зден ж6йрик, мы4нан тулпар
с) №ара3алпа3 м1млекетлик университети
е) Мени таныды4 ба? - Шырамыттым

u. П6тин г1пке 3атнаслы кирис а2залы г1пти табы4?
а) Сиз жа7ынгерлер 8а33ында, б1лким, билмейту2ын шы2арсыз
в) О3ы7дан 3алы7, 1лбетте, 5зине зыян
с) М6мкин, о2ан Айдананы4 с5злери т1сир еткен шы2ар
д) О3ып билим ал2ан, 1лбетте жа3сы
е) Бул бас са3лап 3алы7ды4, дурысыра3 айт3анда, к5зге тиси7ди4 жолын ойла2ан

i. Бул 3ызды мен кеше к5рдим. Детеминант а2заны табы4?
а) Бул - детерминант
в) №ызды - детерминант
с) Мен - детерминант
д) Кеше - детерминант
е) Бул 3ызды - детерминант

о. №ызкеткенни4 келешеги алдында. Баянла7ыш 3айсы с5з ша3абынан?
а) Атлы3
в) Алмасы3
с) Ата7ыш с5з
д) Р17иш
е) К5мекши ата7ыш

q0. Мен усылар ж5нинде едим. Толы3ла7ышты4 3айсы т6ри?
а) Жай толы3ла7ыш
в) №оспа толы3ла7ыш
с) Ту7ра толы3ла7ыш
д) №ыя толы3ла7ыш
е) Ке4ейтилген толы3ла7ыш

qq. Аты4 шаппаса да шул2ысын, 3усы44 алмаса да 3ыл2ынсын. Г1пте пысы3ла7ышты4 3айсы т6ри бар?
а) Ш1рт
в) №арсылас
с) Ма3сет
д) Себеп
е) Сын

qw. №ара3алпа3 тилиндеги пысы3ла7ыш категориясын ким изертлеген?
а) А.Д17летов
в) Е.Д17енов
с) К.Бердимуратов
д) Д.Насыров
е) М.Д17летов

qe. Ерте4 азанда жол2а шы2амыз. Бир составлы г1пти4 3айсы т6ри?
а) Ийеси белгили г1п
в) Ийеси белгисиз г1п
с) Ийесиз г1п
д) Ийеси улы7малас3ан
е) Ата7 г1п

qr. Теп тегис жер. *асыл топыра3. Г1пти4 3айсы т6ри?
а) Толы3 г1п
в) Толы3 емес г1п
с) Ата7 г1п
д) Вокатив с5з г1п
е) Ке4ейтилген г1п

qt. Сол жа3та еки 1йнек. Т5рде стол. Г1пти4 3айсы т6ри?
а) Толы3 г1п
в) Толы3 емес г1п
с) Ата7 г1п
д) Бир составлы г1п
е) Еки составлы г1п

qy. Алла б1рекеллаЁ Ол 3алай бол2аны. С5з г1пти4 3айсы т6ри?
а) Буйры3 с5з г1п
в) Сора7 с5з г1п
с) Етикетлик с5з г1п
д) Та4ла3 с5з г1п
е) Ма3улла7шы с5з г1п

qu. Театрды4 алдына бир талай адамлар жыйнал2ан?
а) Бир талай – пысы3ла7ыш
в) Бир талай - толы3ла7ыш
с) Бир талай - му2дар-д1реже пысы3ла7ыш
д) Бир талай - аны3ла7ыш
е) Бир талай – ай3ынла7ыш

qi. ***!ми7д1рья2а 3арай ж6ри7*** дизбе-гиндеги синтаксислик 3атнас 3айсы 3атнасты4 т6рине киреди?
а) ?а3ытлы3
в) Орынлы3
с) Объектлик
д) Сынлы3
е) Себеплик

qo. Жумаш3а 5зин айтаса4 2ой. Г1пти4 мазмуны бойынша 3айсы т6рине киреди?
а) Хабар
в) Сора7
с) 6нде7
д) Буйры3
е) Ма3сет

w0. Толы3ла7ыш дегенимиз не?

а) Г1пти4 ким, 8а33ында екенлигин билдирету2ын екинши д1режели а2за

в) Ис-81рекетти4 белгисин, 7а3тын, орнын т.б. билдирету2ын екинши д1режели а2за

с) 3атлы3 м1нидеги с5злерди4 81р 3ыйлы белгилерин аны3лап келету2ын екинши д1режели а2за

д) Баянла7ышты4 затлы3 м1ниде т6синдирип, ис-81рекетти4 объектин билдирету2ын екинши д1режели а2за.

е) Г1пти толы3тырып келету2ын г1п а2засы

r-вариант

q. Арты3ты4 анасы баласыны4 изинен к5ринбей кетседе 3арап турды. ***К5ринбей кетседе*** 3айсы г1п а2засы?

а) Басла7ыш

в) Баянла7ыш

с) Толы3ла7ыш

д) Аны3ла7ыш

е) Пысы3ла7ыш

w. Пысы3ла7ышты4 неше т6ри бар?

а) Бес

в) Алты

с) Жети

д) Сегиз

е) То2ыз

е. *1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилини4 грамматикасы 3ашан баспадан шы3ты?

а) qoo0

в) qooq

с) qoow

д) qooe

е) qoor

r. Билеги к6шли бирди жы2ады. Асты сызыл2ан с5з 3айсы г1п а2засы?

а) Басла7ыш

в) Баянла7ыш

с) Аны3ла7ыш

д) Толықла7ыш

е) Пысы3ла7ыш

t. №арлар ерип кетти, поъездлар г67леп 5тип кетти, жыллар да жылжып кетти. №оспа г1пти4 3айсы т6рине киреди?

а) Аралас қоспа г1п

в) Те4 ба2ыны43ылы 3оспа г1п

с) Избе-из ба2ыны43ылы 3оспа г1п

д) К5п компонентли дизбекли 3оспа г1п

e) К5п компонентли ба2ыны43ылы 3оспа г1п

y. Толы3 емес г1п дегенимиз не?
a) Бир бас а2задан д6зилген г1п
в) Г1п а2заларына б5линбейту2ын г1п
c) 31р6р а2залары т6сип 3ал2ан жай г1п
д) 31р6р а2заларды4 3атнасында д6зилген г1п
e) Екинши д1режели а2залары 3атнаспа2ан жай г1п

u. Бир бас а2залы г1п дегенимиз не?
a) Еки бас а2задан д6зилген г1п
в) Бир бас а2задан д6зилген г1п
c) Екинши д1режели а2заларды4 3атнасында д6зилген г1п
д) Г1п а2заларына б5линбейту2ын г1п
e) 31р6р а2залары т6сип 3ал2ан г1п

i. Мырзаг6лди4 бу2ан исенгиси келмеди. Бир бас а2залы г1пти4 3айсы т6ри?
a) Ийеси белгили г1п
в) Ийеси белгисиз г1п
c) Ийеси улы7малас3ан г1п
д) Ийесиз г1п
e) Ата7 г1п

o. Синтаксислик байланысты4 3андай т6рлери бар?
a) Грамматикалы3, синтаксислик
в) Дизбекли, 21резли
c) Д1некерли, д1некерсиз
д) £1резсиз, ба2ыны43ы
e) Дизбекли, ба2ыны43ылы

q0. Г1пти4 тийкар2ы белгилери?
a) Коммуникативлык, предикативлик
в) Субъективлик, коммуникативлик
c) Предикативлик, интонация
д) Интонация, коммуникативлик
e) Модальлы3, бетлик

qq. Басла7ыш пенен баянла7ыш 3айсы усылда байланысады?
a) Келиси7
в) Баскары7
c) Жупкерлеси7
д) Изафет
e) Дизбекли

qw. ***Асы2ып с5йле7, жалт-жалт 3ара7*** с5з дизбеклери 3айсы усылда байланыс3ан?
a) Бас3ары7
в) Келиси7
c) Жупкерлеси7
д) Изафет
e) Дизбекли

qe. Та4 атты. №ара42ы т6сти. Бир составлы г1пти4 3айсы т6рине киреди?
a) Ийеси белгили г1п
в) Ийеси белгисиз г1п

c) Ийеси улы7малас3ан г1п
д) Ийесиз г1п
е) Ата7 г1п

qr. Айдана орнынан 5рре турды да, дала2а шы2ып кетти. Г1пти4 3айсы т6рине киреди?
а) Жай г1п
в) №оспа г1п
с) Дизбекли 3оспа г1п
д) Ба2ыны43ы 3оспа г1п
е) Биргелкили а2залы жай г1п.

qt. Дизбекли 3оспа г1плер 3алай байланысады?
а) Грамматикалы3, формалар ар3алы
в) Д1некерли 81м д1некерсиз, интонация
с) Сеплик жал2а7лары ар3алы
д) Интонация, к5мекши с5злер ар3алы
е) Интонация, грамматикалы3 формалар

qy. Г1пти4 мазмуны бойынша 3андай т6рлери бар?
а) Бир составлы, еки составлы
в) Хабар, сора7, 6нде7, буйры3
с) Жай, 3оспа
д) Ке4ейтилген 81м ке4ейтилмеген
е) Толы3 толы3 емес

qu. Баянла7ышты4 сора7лары 3айсылар?
а) Ким не? кимди? нени?
в) Не 3ылады? 3ашан? кимни4?
с) №алай? не қылып атыр? 3айсы?
д) Ким? не? не 3ылып атыр? 3айсы?
е) №ашан? 3айда? 3ай 7а3ытта?

qi. !ди7ли хал3ымЁ %скен жеримди, сизлерди к5рип шексиз ку7аныштаман. Асты сызыл2ан 3андай г1п?
а) №аратпа г1п
в) Кирис г1п
с) Вокатив с5з г1п
д) Киритпе г1п
е) Толы3 емес г1п

qo. Синтаксислик байланысларды билдири7ши 3ураллар?
а) С5з формалары, к5мекши с5злер, интонация, орын т1ртип
в) Келиси7, жупкерлеси7, изафет, бас3ары7
с) Предикативлик, объектлик, релятивлик
д) Иркилис белгилери, жанапайлар, тирке7ишлер
е) Интонация, иркилис белгилери, 3осымталар

w0. Т5мендеги 3атарлардан с5з дизбеклери дурыс берилген 3атарды табы4.
а) С1лем бери7, дем алы7

в) №ызыл кегирдек болы7, китап о3ы7, о3ы7шыны4 китабы

с) Арал те4изи, су7 шигин, 3ара май китабы

д) К6йдирилген май, 3ызыл шырайлы жигит

е) Сары май, 3ызыл тары, 6ш ата3лы жай

t-вариант

q. Болымсызлы3 к5рсеткишлери ар3алы жасал2ан болымлы г1пти табы4?

а) Ол айт3аны4 емес

в) Олар бизлерге дос емес

с) Айтпаса кетпейди ке7илде да2ын

д) Бундай адамды 5миримизде к5рген емеспиз

е) Келемен деп еди, пай келди а7Ё

w. Т5мендеги мысаллардан фейил топламлы ке4ейтилген аны3ла7ышларды табы4?

а) То2айда ойлы-шу3ырлы жерлер о2ада к5п

в) Жолбарыс т6р келбети жа2ынан пышы3 т1ризли 8ай7ан2а киреди

с) №ызыл ж6зли жигитти4 3ызар2аны 5лгени

д) Бир ж6з жигирма гектар пахта ектик

е) Олар пишен тасып ж6рген адамлар екен

е. Синтаксислик байланысты4 неше т6ри бар?

а) Бир

в) Еки

с) :ш

д) Т5рт

е) Бес

r. Келиси7 деп неге айтамыз?

а) Г1птеги с5злерди4 бир-бири менен келиси7и

в) Сеплик 3осымталары ар3алы келисип байланысы7ы

с) Ба2ыны7шы с5з бенен ба2ындыры7шы с5зди4 тартым 3осымталары ар3алы байланысы7ы

д) Ба2ындыры7шы с5з бенен ба2ыны7шы с5зди4 бетте, санда келисип байланысы7ы

е) С5злерди4 орын т1ртиби ар3алы келисип байланысы7ы

t. ***С5йлеп тур, 3ара тор2ай, узын бойлы*** дизбеклери т5мендегилерди4 3айсы т6рине кireди?

а) С5з дизбеги

в) Тура3лы с5з дизбеги

с) С5з

д) №оспа с5з
е) Ата7ыш с5з дизбеги

y. ***Азан2ы жа2ымсыз самал, саялы 6лкен терек*** Зандай с5з дизбеклери?
а) Тура3лы с5з дизбеги
в) Жай с5з дизбеги
с) №оспа с5з дизбеги
д) Фейил с5з дизбеги
е) №оспа с5з

u. Предикативлик 3айсы категориялар ар3алы билдириледи?
а) Хабар, сора7, буйры3, 6нде7
в) Интонация, бетлик формалары
с) М181л, к5плик, бетлик формалары
д) Модальлы3, интонация
е) Модальлы3, м181л бетлик

i. Жасанды сулы7лы3 5зи4ди алда7 емес пе? Сора7 г1птин 3айсы т6ри?
а) Аны3 сора7 г1п
в) Риторикалы сора7 г1п
с) Сора7 хабар г1п
д) Сора7 буйрык г1п
е) Сора7 г1п

o. Басла7ышты4 сора7лары 3айсылар?
а) Ким? не? 3андай? 3айда? кими4?
в) Кимим? нем? кими4? не4? кими? неси? ким не?
с) Кимни4? кими4? не4? кими? неси?
д) Ким? не? не 3ылды? киминди? кимнен?
е) Нени4? не4? ким? не? кими4? кимнен?

q0. Итимал, ол 7а3ытлары Оспан еле ту7ылма2ан шы2ар. Кирис а2за 3андай м1ниде 3оллан2ан?
а) Тастыйы3ла7
в) Болжа7
с) Шамала7
д) Г6ман
е) Исеним

qq. Т6н самалы ш5п-шарларды тысырлатып, еле тынбай есип тур. ***Ш5п-шарларды тысырлатып*** 3андай г1п а2засы
а) Ке4ейтилген толы3ла7ыш
в) Ке4ейтилген пысы3ла7ыш
с) Келбетлик фейил топламы
д) Айырымлан2ан сын пысы3ла7ыш
е) Айырымлан2ан 7а3ыт пысы3ла7ыш

qw. Бас3ары7 дегенимиз не?
а) Бетте, санда келисип байланысы7 усылы
в) №осымталарсыз, к5мекши с5злерсиз байлынысы7 усылы
с) Барыс, табыс, шы2ыс, орын сепликлери 81м к5мекши с5злер ар3алы байланысы7 усылы
д) Орын т1ртип ар3алы байланысы7 усылы

е) Интонация ар3алы байланысы7 усылы

qе. Аны3ла7ыш дегенимиз не?

а) Ис-81рекетти4 ийесин билдирету2ын екинши д1режели а2за

в) 3атлы3 м1нидеги с5злерди4 81р 3ыйлы белгилерин билдирету2ын екинши д1режели а2за

с) Баянла7ышты затлык м1ниде т6синдирету2ын екинши д1режели а2за

д) Ис-81рекетти4 ислени7 жа2дайын билдирету2ын екинши д1режели а2за

е) Басла7ышты4 ис-81рекеттин билдирету-2ын екинши д1режели а2за

qr. Сейилханны4 бул жерде отыр2ысы келмеди. Бир составлы г1пти4 3айсы т6ри?

а) Ийеси белгили г1п

в) Ийеси белгисиз г1п

с) Ийеси улы7малас3ан г1п

д) Ийесиз г1п

е) Ата7 г1п

qt. ***Киши пейил бала, ер жбрек жигит*** с5з дизбегини4 3айсы т6ри

а) Тура3лы с5з дизбеги

в) Лексикалы3 с5з дизбеги

с) №оспа с5з

д) Ата7ыш с5з дизбеги

е) Фейил с5з дизбеги

qу. Т6нни4 3ара42ылы2ы терезеден ап-аны3 билинип тур

а) Терезеден-басла7ыш

в) Терезеден-баянла7ыш

с) Терезеден-толы3ла7ыш

д) Терезеден-аны3ла7ыш

е) Терезеден-пысы3ла7ыш

qu. Егислик жерлерди 5з 7а3тында су72арды. Бир составлы г1пти4 3айсы т6ри?

а) Ийеси белгили г1п

в) Ийеси белгисиз г1п

с) Ийеси улы7малас3ан г1п

д) Ийесиз г1п

е) Ата7 г1п

qi. Басла7ыш пенен баянла7ыш арасында2ы 3атнас 3андай?

а) Предикативлик

в) Субъективлик

с) Релятив

д) Атрибутивлик

е) Объектлик

qo. №аратпа а2за дегенимиз не?

а) Бас3а2а айтыл2ан с5йле7шини4 с5зи

в) Ой-пикирге 3атнасып билдирилету2ын с5йле7шини4 с5зи

с) С5йле7шини4 с5зи 3аратыл2ан адам ямаса предмет, 3убылысларды билдирету2ын с5злер

д) Адамларды 5зине 3араты7 ушын айтыл2ан с5злер

е) Г1п пенен м1нилик 3атнас3а т6спейту2ын с5злер

w0. Олар ушы-3ыйыры жо3 майдан2а келгенде, ж6рислери 1бден ьосы3лады. Г1пти4 3айсы т6ри.

а) Жай г1п

в) №оспа г1п

с) Себеп ба2ыны43ылы 3оспа г1п

д) ?а3ыт ба2ыны43ылы 3оспа г1п

е) Орын ба2ыны43ылы 3оспа г1п

!мелий шыны2ы7лар

q-вариант

q-шыны2ы7. Г1птеги с5злерди байланыстыры7шы 3уралларды аны3ла4.

Б181рди4 к6нлери. “аз 6йреклерди4 келген 7а3тында Шылым к5лге 6ш мерген болып 3ус аты72а бар2ан едик. К5лди4 жазда2ыдай с1ни жо3. Б6гин сал3ын самал да еспейди. !тирап тып-тыныш. Жер бетин жап3ан жасыл гиялар да 3ыймылсыз сыя3лы. Ша3аларын с1л ийип жола7шылар2а с1тли сапар тилеп атыр2андай сезиледи.

w-шыны2ы7. Синтаксислик байланысты4 т6рлерин аны3ла4. Дизбекли 81м ба2ыны43ы байланысты ажыраты4.

№уяшлы к6нлер к5бейди. Уза3-уза3 далалар2а к5з жиберип 3ара7, бийиктен ой2а т6си7, ойдан бийикке к5терили7 ке7илли. %ткен жылды4 майса ш5бин пышырлатып басып, ке4 жазы3та жеке торы атлы киятыр. Айнала дала. Адам зеригерлик дала. Аты да, ийеси де те4 болдыр2ан.

e-шыны2ы7. Ба2ыны43ы байланысты4 т6рлерин аны3ла4. Келиси7, бас3ары7, жупкерлеси7 81м 6йлеси7 (изафет) усылында байланыс3ан с5злерди аны3ла4.

Б6гин мийзанны4 а3ыры. *а7ада к5терилген 3ара булт, сол бес 3она3ты4 булты ма деп отырман. (№.Е.) Ерназарды4 анасы №умар аналы3 деген бол2ан. Ол к6т1 ас3ыллы, зийрек, с5зге шешен 8аял болыпты. Ол Есенгелди м18ремни4 3ызы екен. Хий7а ханы Ерназарды4 геллесин ал2ан. Со4 оны4 ту72ан анасын к5рмекши болып, буны 3андай 8аял ту7ды екен деп 3ызы3сыныпты. (№ара3алпа3 а4ызлары)

r-шыны2ы7. Г1птеги с5з дизбеклерин аны3ла4. Оларды4 3алай байланысып тур2анлы2ын т6синдири4.

Апрель айыны4 басы. №ыста2ы 3ат3ан музлар еле ерип питпеген. Оны4 6стине т6нги аяз бенен жу3а муз 3атты, жар3ырап тур. К6н жадырап шы2ып, жыллы самал еси7ге 3арады. *а7а тыны3. Сар2ыш тарт3ан жапыра3лар2а 3о4ыр г6зди4 хабары келип сол2ын тартса да, 3уяш тап жаз к6нлериндей

3ыздырма3та. К6нни4 ыссы болы7ына 3арамастан жола7шы сондай 3алы4 кийинген.

t-шыны2ы7. С5з дизбеклерин ата7ыш 81м фейил с5з дизбеклерине ажыраты4.

Г6лленген а7ыл, жол менен ж6ри7, д1рья жа2асына бары7, к5пти к5рген адам, бес 3абатлы жайлар, салыны ору7, бийик 3ырман, еки рет о3ы7, т1жирийбели му2аллим, 6лгили о3ы7шы, салманы 3азы7, келешек 8а33ында ойла7, к5п с5йле7, 1сте ж6ри7, ж6злеген 3ой, усы 3ыз, к5ркемлеп о3ы7, т1сирли с5з.

w-вариант

q-шыны2ы7. Г1плерди к5ширип жазы4. Г1пти4 тийкар2ы белгилерин аны3ла4.

Б181р мен к6ткен са2ынышлы б181р келди (Г.Т.). То2айды4 иши жым-жырт (Ш.С.). Мийнетсиз д6нья-8арам. Елди мийнетке 6йрет. Бире7ди4 мийнетине ийек артса4, бул д6ньядан бахыт таба алмайса4 (К.М.). Оны4 еки 3ыйлы ертеги бар. Бире7и 5зиники, бул ертекти 5зинен бас3а 8ешким билмейди. Екиншисин о2ан атасы айтып берген еди (Ш.А.).

w-шыны2ы7. Жай г1плерди4 мазмуны бойынша т6рлерин ажыраты4. Г1плерди4 грамматикалы3 81м интонациялы3 5згешеликлерин т6синдирип бери4.

Келгенине бир-еки к6н болып 3ал2ан болса да, Асан №асым менен ашылысып с5йлескен жо3 еди. Асан оны4 менен с5йлескиси келди.

-Кеше бизлерди 3атты 3ор3ытып жиберди4 2ой, а2а,- деди Асан. Бирден ес-т6си4ди билмей 3алды4. -Гейде сондай болады.

- Ана7 Есназаров деген жигит кими4из еди? А2айни4из бе?

- Я3, достым еди. О2ан не болды?

- *ешн1рсе м1зи айтып отырман д1 (К.М.).

- Атты к5тер, аттыЁ - деп М5мин Ораз3улды ну3ып жиберди.

- ШешЁ-деп буйырды М5мин. Шеш деймен мен са2анЁ (Ш.А.).

е-шыны2ы7. Г1плерди бир бас а2залы г1плерди4 т6рлерине ажыраты4. %згешеликлерин т6синдири4.

q. Берда3тан сизге бир 3ызы3 81дийсе айтып берейин (А.С.). Е4 болмаса 6ш-т5рт к6н а7 салайы3 (К.С.). *1р бир бала2а бир-бирден а3 д1птер б5листирип берди (Т.№.). №ысын2аннан кейип пенен т5мен 3арасты (К.С.). Уяда не к5рсе4, уш3анда соны к5ресе4 (№№.н.м.). Жал2ыз ж6рип зоры3са4, жол 31дирин билесе4. О2ан астыртын хабар ети7 м6мкин (К.С.). Сонда да о2ан бул сырды аны3ла7 керек болды (Т.№.). №ыс. Т6п десе т6кирик жерге т6спейту2ын 3атты су7ы3 (Н.Д.). Д1рья жа2ысы. №ыс к6ни жерде 3ар (С.Х.).

r-шыны2ы7. Г1плерди болымлы 81м болымсыз г1плерге ажыраты4.

Жан-жа3 мийдей та3ырлы3. Алды жап-жасыл пишен аралас жы42ыллы3 (Ш.С.). Ананы4 айт3аны келгей, 3ызым, бахытлы бол2айса4 (А.С.). Билимсиз адам2а дослы3 етпе (№абуснама). Ана7 шо3 теректи4 пахтасын к5рмедик 2о? (Ш.С.). Ол жыллар бизге да а4сат бол2ан жо3 (Ш.С.). Базарбайды да 3ут3аража3 емес (Ш.С.). Машинаны4 бузыл2ан жерин таппай да, ж6ргизбей де 3оймайды (Ш.С.). -Епке кележа3 па? -Келтирмей 3оямыз ба? -:йге 3айтып баратырман. -№айтып бопса4 (Ш.С.).

t-шыны2ы7. Г1плерден толы3 81м толы3 емес г1плерди, с5з г1плерди аны3ла4. %згешелигин т6синдири4.

-Ырасында да мына7 итималы бар ис 3уса2ан. -!лбетте, бар болса алып 3айт. -Я3шы (Ш.С.). -Я к5лик салайын ба? -Я3, я3. -Еле о3ымады4 ба? -Жа3. -Аман сарыны излеп келген д1Ё -*е, о неге? -Жибермеди. -не ушын? -Буннан бетеринен са3ла2айЁ - !1й, 3ойса4ыз д1Ё...(Ш.С.). !лле 3андай ай3уш-уй3ыш 81риплер менен белгисиз тилде жазыл2ан екен. Т6синбеди (К.М.). -Бул 3андай ел? -Но2айлы. -Баба4 ким? -Ж1нибек. -Сонда азанда са7аш болмай ма? -Болмайды (К.М.). Жетинни4 8а3ын жеме4 деген бе? Деген (К.М.).

е-вариант

q-шыны2ы7. Г1пти4 бас а2заларын ажыраты4. Басла7ышты4 3айсы с5з ша3абынан а4латыл2анын айтып бери4.

Ыссы жаз басланды (Т.№.). Сапарг6лди4 1кеси орасан а3 ке7ил, мийирман адам екен. Жа3сыны4 жа3сылы2ы 81р жерде алды4нан шы2ады, жаманны4 жаманлы2ы тар жерде ал3ымы4нан асады (Т.№.). !лий к6т1

тымыры3 адам еди. Жа3сы нийетли жола7шы шы2ар к6ннен д1м етеди (Т.№.). К5римлик айты7шы бала келиншекке а7ылды4 белгили адамларын таныстыры72а 3арады (Т.№.). Усы-бизи4 6й. %зи ж6д1 бир 3атал адам болды.

w-шыны2ы7. Баянла7ышты4 3айсы с5з ша3абынан а4латыл2анын аны3ла4. Ата7ыш 81м фейил баянла7ышларды4 5згешелигин т6синдири4.

*1р кимни4 5з билгени ишинде (Т.№.). Жумаг6лди4 к5зи илинер емес. Ба2даг6лди4 минези бир к6нде 5згерди. Бундай орталы3та а3 ке7ил, п1к нийетли адамны4 жаса7ы 3ыйын. Ана - бул 1лемдеги е4 н1зик, е4 3атал 81м шыдамлы, барлы3 7а3ытта 8а3ый3атшыл 81м к6шли инсан (Т.№.). Китап адам2а е4 сады3, е4 дана е4 дил7ар дос (Т.№.).

е-шыны2ы7. Г1птеги аны3ла7ышларды табы4. Д6зилиси бойынша 3айсы т6ри екенин аны3ла4.

*1р биримизге ма3пал к5рпе табылды (Т.№.). Еки жа2ынан к6шли пал7анлар да болды (Т.№.). Жумабайды4 6лкен 3ара к5злерине 3у7аныш жаслары к54гейленди (Т.№.). :лкеннни4 де, кишини4 де, хий7алыны4 да, 3ара3алпа3ты4 да, п6ткил Хорезм шу3ырына жыйнал2ан барлы3 тамашаг5йлерди4 тилеги Ерназарды4 же4иси (Т.№.).

r-шыны2ы7. Толы3ла7ыш 81м оны4 т6рлерин аны3ла4. №айсы с5з ша3абынан а4латыл2анын т6синдири4.

Г5не аршасын ашып, ишинен айдынлы к5йлек шы2арып, Перхан2а услатты (Т.№.). Оны к6т1 тайнапыр к5к 5гиз к5терип турыпты (Т.№.). Быйыл2ы егис дийханларды бириктирди. Ол Доспан2а г6мис те4ге услатты. Усы с1лемнамалар 3ара3алпа3 елини4 3ос таянышы Бегис 81м Мыржы33а (Т.№.). *1р биринде т5рт-бес т6птен 3ара таллары бар (Т.№.). Оны4 с5зи Ерназар2а жа2ы43ырамады.

t-шыны2ы7. Пысы3ла7ыш 81м оны4 т6рлерин аны3ла4.

!тирап3а жалт-жалт 3арайды (К.С.). Еке7ини4 ортасында жетекке ал2ан бир салт ат бар (К.С.). %темурат та4 ала ге7гимде ылашы2ынан майдан2а шы3ты да, д1рья бойына 3арай ж6рди (К.С.). Б6гиннен баслап мектепке 3атнамасынЁ (К.С.). %темурат ая2ын дик-дик басып, а7ыл2а 3арай тартты

(К.С.). Арал те4изи жа3тан к5терилип киятыр2ан 3ара булт а7ылды4 6стинен да7ыллатып 5тип атыр (К.С.). Адым атса алдынан г6ди шы2ады (К.С.). Б6ркит 3артайса тыш3ан а7лайды деген. %темурат 3ыр2а7ылды бермесе де, адамларды4 к5зинше жазысып ма3та2ан2а мардыйып 3алды.

r-вариант

q-шыны2ы7. Г1птеги фейил топламларын ажыраты4. №айсы фейил топламы екенлигин айтып бери4.

q. А7ылласларымны4 6стине бара2ояйын деп ойладым. Мектеп салып берейин десе к5злери к5рмей ж6р ме? (А.С.). Т6ркстан2а жетип бары7ы ушын кеминде он т5рт к6н жол ж6реди (К.М.). Т6ркстан а78алыны4 жа3сыланы7ы 8а33ында м1сл181тлер берди (К.М.). №ызыны4 Арал те4изине баратыр2ан топар2а 3осыл2анлы2ын билди (К.М.). К5пти к5рип ананы-мынаны 6йренип 5зимде 1де7ир 3атайдым (К.М.). Егер 31дирли бол2ы4 келсе, халы3ты4 31дирин бил (№абуснама).

w-шыны2ы7. Г1птеги биргелкили а2заларды аны3ла4. Оларды4 3алай байланысып тур2анлы2ын т6синдири4.

Азанда, т6сте, кеште барып, сазан, шаба3, ыла3а 1келип г1син 3у7ырып, г1син асып, ыссы а73ат ш5лкемлестирди (К.С.). Тилемис пенен №1лийла шырпылдап иске кирисип кетти. Д1рья да, к5л де жым-жырт (К.С.). Маман балы3шылар с67ен, я сазан т6скенин де айырады. Г6зде я 3айы3, я шана2а миндирмей к5л абыржы болады (К.С.). А7ыр а3шам2а шекем г1 отырып, г1 ж6рип аздан со4 уй3ы тартты (К.С.). Ж1мийла т6ргележа3 болып еди, бира3 т6ргеле алмады.

e-шыны2ы7. Г1пти4 айырымлан2ан а2заларын аны3ла4. Оларды4 3алай айырымланып тур2анлы2ын 81м иркилис белгилерин т6синдири4.

q. Ортада 2аррылар-мереке бас3ары7шылар атларды4 бирин ма3тап, бирин жаманлап тур (Ш.А.). Бул экспедиция илим ушын, тарийх илими ушын о2ада з1р6р еди (К.М.). :йди4 маш3аласы бизлерди4-анам, мен 81м 3арындасымны4 басына т6сти. Алланазар Есназаров усы б5лимни4 е4 т1жирийбели врачы, №асымны4 балалы2ынан бирге ойнап-5скен е4 жа3ын досты еди (К.М.). Кеше №асымды кеселхана2а алып келгенинде 3асында Алланазар да болды (К.М.).

r-шыны2ы7. Г1птеги кирис с5злер 81м кирис г1плерди аны3ла4. Ой-пикирге 3андай 3атнасты билдирип тур2анлы2ын айтып бери4.

Б1лким, сергетермен 3апа ке7лимди,

Демек, енди бирге жаса7 жо3 билсем (И.Ю..).

!ттеген-ай тап мына жерин,

Келистире алмапты-а7 десер (И.Ю..).

Б1рекелла, ш5лди4 6лкен кийиги,

*а7, сап-са7 еди 2ой тап жа4а 2ана (И.Ю..).

Жо3, мен бул д1ст6рди бийкар етемен,

Жо3, мен келгеним жо3 бунда адасып (И.Ю..).

t-шыны2ы7. Г1птеги 3аратпа а2заларды аны3ла4. №андай стильлик хызметте 3олланылып тур2анлы2ын т6синдирип бери4. Иркилис белгилерине итибар бери4.

-№ызым ана4 3алай? Билмеймен, 5зи4 к5р, ата. Жийеним, бир н1рсе айтайын. -*а7 Бийби отын ушын бунша алыс3а келип не 3ыласа4? Шыра2ым-а7, шашы4 не деген 3алы4?Ё (Т.№.) Бахты4 болсын, балам. - Турымбет 6йдемисе4? - Кел М1мбет а2а, -деп Турымбет ушып турды (Т.№.). - Жумаг6л 3айда баратырса4. %йбей, 3ара2ым, мени 6йге апараг5р,-деди (Т.№.). Ишке кирип кеткен секретарь 3ыз №асым2а академикти4 ша3ырып атыр2анлы2ын айтты (К.М.)

t-вариант

q-шыны2ы7. Тексттеги жай г1плерди 81м 3оспа г1плерди аны3ла4. №оспа г1п 3урамында2ы жай г1плерди4 байланысы7 усылын аны3ла4.

Д6йсенбай белгиленген жумысларын ислеп болды да, биресе жол2а 3арады, биресе телефон менен с5йлести (К.М.). Ерте4 я мен келемен, ямаса Д1рьябайды4 5зи келеди (К.М.). №асымны4 ж6реги бирден тол3ынланып кетти (К.М.). Буннан кейин бир майдан буйы2ып жатты да уза3 ойланып кетти (К.М.). Д1рьябай кирип кели7и менен палатада 2а7ырлы басланды (К.М.).

w-шыны2ы7. Мысаллардан д1некерли 81м д1некерсиз дизбекли 3оспа г1плерди аны3ла4. Дизбекли 3оспа г1пти4 3айсы т6ри екенлигин т6синдири4.

Усы 7а3ытта есик 3ыя ашылды да палата2а Нуржан кирип келди (К.М.). Алланазарды4 та7ып келген жа4алы2ы сол~ кеше кеште телевизорда бир 5збек драматургини4 пьесасын берипти (К.М.). №аншама байлы3лар бар еди, б1ри жо3 болып кетти. Биресе ж6реги шаншыйды, биресе ке7ли айнып 5зин бийта3ат сезеди (К.М.). Бире7 билди, ал бире7 билмеди. Соннан кейин есик жабылды 81м еке7и тас со3па3 ар3алы алды2а ж6рип кетти (К.М.). Оларды4 к5пшилиги а3к5кирек, бира3 айырым сумлы3лылары да бар еди (К.М.).

e-шыны2ы7. Ба2ыны43ы г1п пенен бас г1пти4 3андай грамматикалы3 3ураллар менен байланысын 81м ба2ыны43ылы 3оспа г1пти4 3айсы т6ри екенлигин аны3ла4.

Д1рьядан г6зги жы33ын кеткендей, 81мме 8а7лы2ып 6йинен жу7ыра шы3ты (К.С.). Же4ис пенен келген жа7ынгерлерди 3арсы алы7ы себепли, А3д1рьяны4 жа2асы толы аламан (К.С.). Жорам мени майлы быламы33а бирден батырып тасла2аны менен, ол жерден жумыс та7ып алы7 а4сат3а т6скен жо3 (К.М.). №улласы, ол жолбарыс болып келип са2ан жара салма3шы болса, сен о2ан арыслан болып к5рин (К.М.). Со4ынан Ш1риг6л шы2ып кети7ден, палатаны4 иши тым-тырыс болып 3алды (К.М.).

r-шыны2ы7. К5п компонентли 3оспа г1плерди4 т6рлерин (к5п компонентли дизбекли 3оспа г1п, к5п компонентли ба2ыны43ылы 3оспа г1п, аралас 3оспа г1п) ажыраты4.

Пол жу7ылып, перделер тазадан тутылып, т5секлер а7мастырылмаса болмайды (К.М.). %зи де ж6д1 кем г1п, палатада2ы 14гимеге араласа бермейди, айырым тартыслы м1селе болса, аралас3анын сезбей 3алады (К.М.). Турып та3атсызланып, барлы2ы да бир жа33а бары72а асы33ан адамлар дыбырласа баслады (К.М.). *1ммеге де 5зине жараса алданшы та7ып бересе4` 5мирден атланып баратыр2анлар-31стелик 8алатын, 31стелер-денини4 са7 7а3тын, са7лар 6стини4 п6тин, тама2ыны4 то3 7а3тын 1рман етеди.

t-шыны2ы7. Мысаллардан ту7ра 81м автор г1плерин, олардыӊ жайласы7 т1ртибин аны3ла4. Ту7ра г1плерди 5злестирилген г1плерге айландыры4.

И.А.Каримовты4 {Елим деп, журтым деп жанып жасаймыз} деген с5злери б1р8а ядымызда (Е.№. газетасы). -Демек, сен 86рметли адам екенсе4 а2а, -деди 3ыз. %зи4изди таныстыр, -деди Ерназар а2а бий (Т.№.). Ерназар 3она2ына келип` -№1дирли ме8ман, мен сизи4 ерки4издемен, -деди. - ЕрназарЁ -деди Маман сени4 менен ар2ы атамыз, 3анымыз бир ары7ласпыз. -А3ылсызлы3ты4 белгиси 6йрете береди, а3ыллылы3ты4 белгиси 6йрене береди,- деди М17лен сары (Т.№.).

Da’stu’riy emes sabaqlardı sho’lkemlestiriў

Modullik oqıw insan bas miyinin’ o’zlestiriw sistemasına en’ sa’ykeslestirilgen oqıtıwdı (assotsiativlik reflektorlıq oqıtıwdı bo’lsheklik sheginde oqıwdı) na’zerde tutadı. Modullik oqıtıwda sabaqlardı du’zilisi boyınsha jayıw, sistemalastırıw tiykarg’ı orındı iyeleydi. Modullik oqıtıwdın’ tiykarg’ı printsiplerine: -sistema boyınsha kvantlaw (materialdı elementlerge, ajıratıw), -mativatsiyanı qa’liplestiriw (oqıw maqsetin, motivlerin belgilew), -oqıw elementi (bo’liminde) erkin birge islesiw, -problemalıq, kognitiv-vizuallıqtı ta’miyenlew, -waqıttı u’nemlew printsipleri kiredi.

Al ulıwma, orta-arnawlı (ka’siplik) ta’lim sistemalarında oqıtıw o’z o’zgesheliklerine iye. Pedagogikalıq ka’sip-o’ner kolledjlerinde sabaqlardı lektsiya h’a’m seminar sabaqları formasında proektlestiriw mu’mkin. Bunda oqıwshılardın’ o’zbetinshe ta’lim alıwına da ayrıqsha itibar beriw talap etiledi. Oqıw moduli bir pu’tinlik tu’rinde: (problemalıq)

Oqıw maqsetleri --→ o’z betinshe --→ lektsiya(mini diskussiyalıq)--→menen tanısıw jumıs (informatsiyalıq informatsiyalardı (texnologiya-lar toplaw ja’rdeminde) seminar --→ o’z betinshe --→ o’z betinshe islew --→ lektsiya jumıs a’meliy lab/lıq jumıs izbe izliginde bolıwı mu’mkin. Seminar sabaqlarının’ jan’a tu’rleri esaplang’an analetikalıq, ekspertlik, reflektorlıq, konsultativlik, proektlik, master klass seminarların endiriw arqalı anıq jan’a ko’rinisti ushıratıw mu’mkin.

Analitikalıq seminar ekspertlik.seminar Oqıw maqsetin--→ lektsiya--→ diskussiya --→ master klass konsultatsiya. Seminar reflektivlik seminar --→ Konferentsiya--→ --→ do'n'gelek stol proektlik seminar.

Bunday sabaq tu'rlerinde oqıwshılardın' fiziologiyalıq imkaniyatların esapqa alg'an h'alda oqıtıw shegarası ken'eyedi. Sabaqtag'ı en' a'h'miyetli belgilerdin' qatarın erkin pikir alısıw, basqalardın' pikirin h'u'rmet etiw, ta'lim protsessinin' jeke adamdı rawajlandırıwg'a h'a'm ta'rbiyalawg'a qaratılg'an bolıwı iyeleydi. Bunda belgilerdi payda etiw za'ru'rli metodlar h'a'm a'meller ja'rdeminde iske asırıladı. Metodlardı tan'law oqıw materialının' spetsifikasınan, oqıwshılardın' tayarlıg'ına sabaqqa, temag'a ajıratılg'an waqıttan, oqıw qurallarının', informatsiyalıq, texnikalıq qurallardın' bar bolıwınan g'a'rezli. Son'g'ı waqıtlarda ken' taralg'an da'stu'riy emes sabaqlardın' qatarına: teatrlastırılg'an sabaqlar, jarıs sabaqlar, oyın sabaqları, programmalastırılg'an do'retiwshilik h'a'm oylap tabıwshılıq sabaqları, konferentsiya, seminar, ekskursiya sabaqları kiredi. Bul mug'allimge zerigerli da'stu'riy sabaqlardan bir qansha uzaqlasıw imkaniyatın beredi.

Konferentsiya sabag'ı - basqa sabaqlardan oqıwshının' bilimdi o'z betinshe informatsiya dereklerinen alıwı, konferentsiya jan'adan alıng'an bilimler u'stinde islew arqalı tayarlanıwı menen ajıralıp turadı. Mug'allimnin' konferentsiyadag'ı roli oqıwshılardın' konferentsiyada bayanatlar menen shıg'ıwın h'a'm onın' talıqlanıwın sho'lkemlestiredi. İnformatsiyag'a tolıqtırıw, du'zetiw kirgiziwge ja'rdem beredi. Konferentsiya juwmaqların ulıwmalastıradı, na'tiyjesin aktuallastıradı h'a'm bir pu'tin xızmetti bah'alawda o'z ta'sirin ko'rsetedi. Konferentsiya sabag'ı oqıwshılardın' qızıg'ıwshılıg'ın qa'biliyetin anıqlawg'a, olarda ilimge umtılıwshılıqtın' artıwına, initsiativalıq penen aktivliktin', o'z betinsheliktin' h'a'm juwapkershilik sapalarının' rawajlanıwına ta'sir etedi. Konferentsiya sabag'ının' na'tiyjeliligi temanın' durıs tan'lanıwınan, aktuallıg'ınan, wazıypalardın' anıq bo'listiriliwinen, oqıwshılardın' temanı tan'law erkinligi h'a'm orınlaw juwapkershiliginin' qa'liplesiwinen, jumıs barısının' turaqlı qadag'alanıp, esapqa alınıp barılıwı h'a'm durıs proektlestiriliwinen g'a'rezli boladı.

Al konkurs sabaqları ko'binese belgili bir bo'lim yamasa kurstın' ulıwmalastırıwshı ta'kirarlaw sabaqlarının' sistemasında qollanılıwı mu'mkin.

Konkurs sabaqlarının' jobası:

-sho'lkemlestiriw bo'limi, kiris so'z

-shınıg'ıw konkursı, temanın' tiykarg'ı ma'seleleri boınsha oqıwshılar menen gu'rrin'lesiw informatsiyalıq pauzalarg'a iye h'alda.

-Tiykarg'ı bo'lim

a). Basqısh-pa'n bag'darındag'ı (fizikalıq, ximiyalıq h'.t.b.)

b). Basqısh-bilimlerdi tekseriw (programmalastırılg'an, awızsha, jazba tekseriw)

v). Basqısh-pikir alısıw, sa'wbetlesiw (mug'allim-oqıwshı, oqıwshı-oqıtıwshı) qatnas sistemasındag'ı talıqlanılg'an juwap.

-Konkurs juwmag'ın shıg'arıw (bilim uqıp h'a'm ko'nlikpelerdin' da'rejesin anıqlaw) u'lgisine sa'ykes alıwı mu'mkin.

Jan’a pedagogikalıq texnologiyalarda sabaqlardı sho’lkemlestiriw formaların h’a’m oqıw metodların modernizatsiyalaw arqalı da sapalı jan’asha sabaqlardı payda etiw imkaniyatı ko’rsetilgen.

Bunday sabaqlarg’a modellik sabaq do’n’gelek stol, mu’yeshler (debat) strategiyaları h’a’m oqıtıwdag’ı insert metodikası, kubikler strategiyası, u’sh basqıshlı intervyu «kop-kop» strategiyası, semantikalıq analiz h’.t.b. bir qansha metdlardı qollanıw arqalı erisiw mu’mkin.

Modellik sabaq. «Mu’yeshler» strategiyası. «Mu’yeshler» -h’a’r qıylı pikirlerdi payda etiwshi temalar boyınsha debatlardı, diskussiyalardı sho’lkemlestiriw usılı sıpatında qollanılıwshı birgeliktegi oqıw xızmeti. «Mu’yeshler» ko’binese tekstti oqıp bolg’annan son’ yamasa lektsiya tın’lag’annan keyin qollanıladı. Sonday-aq ol usınıs etilgen bir tema boyınsha da isletiliwi mu’mkin. Bunda:

1. Oqıwshılar usınıs etilgen tema u’stinde oylap, belgili bir sheshimge keliwi tiyis.

2. Oqıwshılar o’z pikirlerin argumentlerge tayang’an h’alda bayanlap, h’a’r qıylı ko’z qaraslardı bildiredi.

3. Oqıwshılardan u’sh minut ishinde o’z pikirin qorg’awshı kishkene shıg’arma jazıwdı tapsırıw mu’mkin.

4. Jazıp bolg’annan son’, qatnasıwshılardı qarama-qarsı pikirge iye bolg’anlardı h’a’r qıylı (qarsı) mu’yeshlerge bo’listiriw za’ru’r. Neytral pikirdegiler ortada turadı.

5. Topardın’ ag’zaları 5 minut ishinde o’z-ara pikir alısıp, olardı talqılap, en’ jaqsı argumentlerdi tan’lap aladı. Bunnan tısqarı topar pikirin bildiriwge bir yamasa eki arator so’ylewi kerek.

6. Toparlardı gezekpe-gezek o’z pikirin bildiriwge, tiykarg’ı isenimli argumentlerin keltirip o’tiwge shaqırıladı.

7. Bunday debatlardın’ da’slepki qa’demin islegennen son’ pikir alısıwg’a topardın’ basqa ag’zaları da qosılıwı mu’mkin.

8. Ayırım debat qatnasıwshıları aldın’g’ı shıg’ıp so’ylewden son’ o’z pikirin o’zgertiwi itimal. Bunday jag’dayda olar qa’legen waqıtta toparın o’zgertiwi, basqa pikirles toparg’a barıp qosılıwı mu’mkin. Mug’allim bunday ko’shiwlerdi quwatlawı kerek.

9. Diskussiya juwmaqlang’annan son’ h’a’r bir toparg’a o’zinin’ ko’z-qarasların h’a’m pikirin qosıp juwmaq jasawdı tapsırıw lazım. Son’ınan h’a’r bir oqıwshıdan o’z pikirlerin jazba jumıs formasında tayarlawdı soraw kerek. Quramalı jazba jumıslarda qarsı ta’reptin’ pikirleri h’a’m oqıwshının’ o’z pozitsiyasın qorg’aw ushın konturargumentlerdi qollanıwı inabatqa alınadı.

Shıg’ıw kartası. Eger diskussiyag’a waqıt jetpese qatnasıwshılar o’z pikirlerin kortochkalarg’a u’sh punkt boyınsha jazıwı mu’mkin:

- Sabaqtın’ en’ a’h’miyetli basqıshı.
- Sabaq teması boyınsha bir soraw
- Sabaq materialı boyınsha ulıwma tu’sinik beriw

U’sh basqıshlı intervyu U’sh basqıshlı intervyu belgilibir temadag’ı qatnasıwıshılardın’ bir birinen intervyu alıwı menen o’tiwshi birgeliktegi oqıw metodı. Ma’selen, u’sh adamnan quralg’an komanda da A ag’zası B ag’zasına intervyu aladı. Al V ag’zası juwaplardın’ tiykarg’ı jerlerin jazıp baradı. Ha’r bir intervyuden son’ qatnasıwshılar rollerin almasadı. Sonday

qılıp topardın’ h’a’r bir ag’zası intervyu beriwshi ornında h’a’m intervyu alıwshı orında o’zin sınap ko’redi.

U’sh basqıshlı intervyu qa’legen tiptegi sabaqqa qollanılıwı mu’mkin.

To’rt adamnan quralg’an toparda intervyu u’sh basqıshta o’tedi.

Birinshi gezekte A h’a’m V ag’zaları, B h’a’m G ag’zalarınan intervyu aladı.

Ekinshi gezekte- A h’a’m V juwap beredi, al B.h’a’m G intervyu aladı.

U’shinshi gezekte h’a’mme o’z juwapları menen artaqlasadı.

Mısalı u’sh basqıshlı intervyuda:

- Jan’a temanı tu’sindiriwden aldın usı tema boyınsha nelerdi bilesizler. Usı tema menen baylanıslı qanday ma’selelerdi qarap shıg’ıwdı qa’leysizler.-degen sorawlar beriliwi itimal.

- Oqıwshılardan o’z jeke bilimlerin yamasa jeke ta’jiriybesin aytıp beriwdi talap etiwshi sorawlardı beriw ma’selen, dostın’ızdag’ı siz h’u’rmet etetug’ın u’sh belgini atan’ h’a’m ne ushın ekenligin tu’isndirin’. Eger waqıt ken’liginde sayaxat ete alg’anın’ızda qaysı da’wirdi barıp ko’rgen bolar edin’iz.

- Sabaqta o’tilgen materialardı ulıwmalastırıw boyınsha sorawlar:

Bu’gingi aytılg’an ideyalardın’ qaysıları sizler ushın en’ a’h’miyetli boldı h’a’m ne ushın. Bu’gin u’yrenilgen bilimlerdi turmısta qalayınsha qollana alasızlar.

- U’y tapsırmasın takrarlawg’a tapsırma:

Keshegi oqıg’an tekstin’izden qanday tiykarg’ı ma’selelrdi ajıratıp ko’rsete alasızlar. U’y wazıypalarında ne na’rse en’ qızıqlısı boldı. En’ quramalıları qaysıları. -

- Ha’r qıylı pa’nlerge tiyisli tiykarg’ı, krntseptual ma’selelr:» Bul ma’seleni sen qanday jol menen sheshtin’.» Usı tarawg’a tiyisli h’a’zir sende payda bolg’an qanday boljawlar yamasa gipotezalar bar.

«Kubikler» startegiyası. K-u’yreniliwshi temanı perspektivası boyınsha qarawdı jen’illlestiriwshi oqıtıw metodikası esaplanıladı.

K- oylawg’a ja’rdem beriwshi sorawlar menen qollanıladı.

K- Ha’r bir ta’repi 15-20 sm bolıp, 6 sorawdı qamtıydı.

Sorawları

- Bul ne ekenligin aytın’.
- Bunı ne menen salıstırıwg’a boladı. Salıstırın’.
- Bug’an uqsas ne bar. Bul nege uqsaydı.
- Unamlı h’a’m unamsız, unamlı-qarsı argumentlerdi atap berin’.
- Bunı qalaınsha qollanıwg’a boladı.

Protsess to’mendegishe o’tkeriledi:

1. Tema ja’riyalanadı, son’ınan oqıwshılardan tema h’aqqında oylap ko’riw yag’nıy usı zattı qanday h’alda ko’rip tursa sonday h’alda tu’sindiriw tapsırıladı: ren’i, forması, belgileri h’a’m t.b.

2. Oqıwshılar tema boyınsha sorawlarg’a jazba juwap tayarlaydı. Bunnan son’ birinshi soraw oqıladı.

1. Dıqqat penen qaran’ bul ne.
2. Bul nege uqsaydı h’a’m nelerge uqsamaydı.
3. Oyın’ızda payda bolg’an assotsiatsiyanı (baylanıstı) atan’. Oyın’ızg’a erk berin’.
4. Analizlep ko’rin’. Bunı qalayınsha islew mu’mkin.

5. Qollanıw mu’mkinshiligin aytın’. Bunı ne islew mu’mkin, qalayınsha qollanıwg’a boladı.

6. Bunı tastıyıqlawshı h’a’m qarsı argumentlerdi keltirin’. İsenimli pikirlerdi tabın’. Qa’legen argumentin’izdi paydalanın’, olardı qosın’ yamasa alıp taslan’.

Bul jazba jumıstan son’ oqıwshılar ekew ara kubiktin’ h’a’r bir ta’repindegi soraw boyınsha juwapların, pikirin almasadı, oqıp beredi.

2 x 2 topardan qa’lewshiler topardın’ jazba juwabı menen tanıstıradı.

K - bilimlerdi shaqırıw h’a’m pikirlew basqıshlarında qollanılıwı mu’mkin.

K - oqıwshılarg’a ko’birek bilim biliw ushın tema aldın ala jaqsı tan’lang’an bolıwı tiyis.

K - Qollanıwda mug’allim jazıp barıwı, oqıwshılar bir-birine kesent bermewi kerek.

«Do’n’gelek stol» texnikası (Jazba jumıs), (Kagan 1990)-birgelikte oqıw usılı bolıp, bunda qag’az h’a’m ruchka oyıng’a qatnasıwshı kishi topar ag’zaları arasında gezekpe-gezek aylanıp baradı. Ma’selen bir oqıwshı qandayda bir sorawdı yamasa pikirdi qag’azg’a jazıp onı shep jaqta otırg’an qon’sılas oqıwshıg’a beredi. Ol usı pikirge o’zinin’ (qosımsha) pikirin jazıp qag’azdı o’zinen son’g’ı adamg’a o’tkeredi. Basqa bir variantta h’a’r bir qatnasıwshı ayrıqsha (o’zinin’) ren’li ruchkada jazılıwı ko’rsetiledi. Bul topar pikirin qa’liplestiriwge h’a’r bir qatnasıwshının’ qosqan u’lesin ko’riw arqalı anıqlawdı ku’sheytedi, mug’allimge h’a’r bir adamnın’ qatnasın durıs belgilep barıw imkaniyatın beredi.

Awız-eki «Do’n’gelek stol» - joqarıdag’ıg’a uqsas birgeliktegi oqıw usılı bolıp, tek awızsha formada o’tkeriliwi menen ajıralıp turadı. Ha’r bir qatnasıwshı aldın’g’ı pikirdi tın’lap (qabıl etip) gezek penen ideyanı rawajlandıradı.

Qurallar: Qatnasıwshılar sanına ten’ konvert.

Avtoruchkalar, qag’azlar 5 A sm. h’a’reket sxeması.

Maqseti: - Bilimlerdi teren’lestiriw:

- Bilimlerdi mobilizatsiyalaw h’a’m h’a’r qıylı sharayatlarda qollanıw uqıplılıg’ın qa’liplestiriw:

- Toparg’a birigip islew ko’nlikpelerin rawajlandırıw:

Na’tiyje: Oqıwshılar ja’ma’a’tlik ma’sla’h’a’t aladı, tema boyınsha o’zinin’ bilimlerin qısqa h’a’m argumentli tu’sindire aladı, kishi h’a’m u’lken toparlarda islewge beyimlesedi.

«Zigzag » metodı. 1-basqısh. Klasstı kooperativ (kishi) toparlarg’a bo’lin’ h’a’m oqıw materialın bo’lip berin’. Topardın’ h’a’r bir ag’zasına u’yrenip shıg’ıw h’a’m topardın’ basqa ag’zalarına tu’sindirip beriw ushın h’a’r qıylı material (1-oqıwshıg’a birinshi bet, 2-oqıwshıg’a ekinshi bet h’a’m basqalarg’a da usıg’an uqsas h’aldag’ı) bo’limleri beriledi.

2-basqısh. Ekspertlik toparlar oqıw materialın u’yrenedi h’a’m onın’ prezentatsiyasın tayarlaydı. Ekspert toparı-bul birdey oqıw materialına iye h’a’r qıylı kishi toparlardın’ ag’zaları. (ma’selen, 1-bet u’yreniwge berilgen oqıwshı bir A toparının’ ag’zası B topardın’ 1-betti u’yreniwshi ag’zası menen ushırasıp, birgelikte materialdı u’yrenip shıg’adı.) Partner - ekspertler materialdı tu’sindiriwdin’ usılların, jolların anıqlap aladı. Son’ınan ekspert toparının’ basqa ag’zalarına materialdı tu’sindiredi h’a’m olardın’ qanday da’rejede tu’sinip alg’anın anıqlaydı.

3-basqısh. Birgelikte oqıw (u’yreniw) h’a’m tekseriw ushın o’z kooperativ toparına qaytıw. Oqıwshılar o’z kooperativ toparlarına qaytıp keledi. Usı jerde olar gezek penen bir birin u’yrenip shıqqan materialı menen tanıstıradı. Komandanın’ wazıypası: h’a’r bir oqıwshının’ temanı tolıq bilip alıwın ta’miyenlew.

4-basqısh. Jeke h'a'm toparlıq esap beriw. Barlıq topar onın' h'a'r bir ag'zasının' materialdı tolıq biliwine juwapker esaplanadı. Topar onın' h'a'r bir ag'zasınan o'z bilimin ko'rsetiwin sorawı mu'mkin. Bunı h'a'r qıylı usıllar ja'rdeminde iske asırıwg'a boladı. Ma'selen: jazba tekseriw jumısın tayarlaw, bir qatar sorawlarg'a awızsha juwap beriw yamasa topardag'ı basqa ag'zalardın' u'yretken materialın tolıq prezentatsiya islewdi tapsırıw mu'mkin.

«İnsert» metodı Bul a'meldin' mazmunın oqıw protsessinde oqıw materialının' h'a'r bir bo'limshesin (u'zindisin) bah'alaw h'a'm na'tiyjelerdi qa'lem menen belgilep barıwdan ibarat. Ol to'mendegishe orınlanadı.oqıw materialının' shetindegi ashıq orıng'a:

Eger oqıg'an na'rsen'iz sizge burınnan ma'lim yamasa oyın'ızg'a sa'ykes kelse «V» - belgisin qoyın':

Eger oqıg'an na'rsen'iz sizin' oyın'ızg'a yamasa burınnan bilgenin'izge, bilimin'izge qayshı kelse «-» belgisin qoyın':

Oqıg'an na'rseler sizge jan'alıq bolg'anda qoyıladı «+» belgisi:

«?» belgisi oqıp atırg'an materialın'ız tu'siniksiz yamasa usı ma'selede anıg'ıraq informatsiya alıwdı qa'legen waqtın'ızda qoyıladı.

Solay etip oqıw protsessinde o'z bilimlerin'izge h'a'm tu'siniklerin'izge qarap to'rt tu'rdegi belgi qoyasız. Ha'r bir qatardı yamasa pikirdi belgilep barıw sha'rt emes. Bul belgiler arqalı siz oqıw materialı h'aqqındag'ı pikirin'izdi bildiresiz. Na'tiyjede h'a'r bir abzatsta bir yamasa onnan ko'birek belgi payda boladı. «İnsert» metodının' ma'nisi oqıwshılar jan'a materialdı burınnan belgili yamasa jan'a tu'sinikli, yamasa qarsı pikirdi payda etken informatsiya sıpatında bah'alawınan ibarat. Biliw tarawındag'ı oqıw maqsetlerinin' B, Blum ta'repinen ko'rsetilgen klassifikatsiyalıq aksonomiyasında (bilim, tu'siniw, qollanıw, analiz, sintez, bah'alaw) baxa beriw aqıl xızmetinin' en' joqarı da'rejesine kiritilgen. İnsert metodı boyınsha h'a'r bir abzatsqa belgi qoyıw jaqsılap oylap ko'riwdi talap etedi.

Oqıwshılar oqıw barısında informatsiyanı o'zlestiriwge sanalı qatnas jasawı ushın o'z tu'siniklerin qadag'alap baradı. Solay etip jan'a informatsiyanı o'z ta'jiriybesi h'a'm bilimi menen baylanıstıradı yag'nıy pikirleydi. Son'ınan oqıwshı alıng'an informatsiyanı İnsert tablitsası ja'rdeminde ta'rtipke salıwı mu'mkin.

İ n s e r t t a b l i t s a

V	-	+	?

Semantikalıq belgilerdi analizlew metodı S B A - tiykarg'ı bilimlerdi rawajlandırıw h'a'm oqıwshını aktivlestiriw ushın qollanılıwshı strategiyalardın' biri esaplanadı. Bul metodtı qollanıw u'yreniliwshi tema boyınsha oqıwshı azda bolsa aldınnan bilimge iye bolg'an jag'dayında paydalı boladı.

Oqıwshılardın' jan'a temanı yamasa burınnan belgili tema yamasa bo'limler menen salıstırıp u'yreniwi bul strategiya mazmunın quraydı.

Strategiyanı qollanıw metodikasın a'melge asırıw ushın mug'allim aldın ala slaydta yamasa u'lken bir bet qag'azda sxemanı tayarlap aladı. Sxema u'sh bo'lim atamasın shep jaqtan joqarıdan to'menge qaray jazadı, al usı aspektler, talqılanıwshı belgiler, sxemanın' joqarg'ı qatarına bo'lip jazıladı. Ma'selen:

S.B.A: K i t l e r

Jasawı	Ha’reketle-niwi	Awqatlanıwı	Haywan tu’ri	O’lshemleri. qanday
Suwda jerde	ushad.ju’zed. juwır.	go’sh. balıq. sho’p	bal.su’t.emizqu s	pıshıq.sıyırpil.
Tu’ye - +	- - +	- - +	- + -	- + -
Bu’rkit - +	+ - -	+ + -	- - +	+ - -
Kit + -	- + -	? + ?	? ? -	- ? ?

Da’slep xızmet tu’ri sıpatında (bilimlerdi tartıw fazası) oqıwshılar burınnan belgili eki aspektti talıqlaydı h’a’m belgilew sistemasın usınadı (+ awa, - yaq) son’ınan tekstti oqımastan, lektsiya tın’lamastan aldın yamasa temanı u’yreniwdin’ basqa bir tu’ri a’melge asırıwdan burın ? - belgini de usınıwı mu’mkin. (? -juwapqa isenbegen h’alda qoyıladı) Bunday jag’dayda mug’allim tema boyınsha isenbese o’z boljawı tiykarında belgilewi tiyis ekenligin tu’sindiredi h’a’m talap etedi. Endi oqıwshılar jan’a temanı oqıwı yamasa basqasha usıl menen u’yreniwi (pikir ju’ritiw fazası) mu’mkin.

O’ЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ HA’M ОРТА АРНАWЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИW МИНИСТРЛИГИ

Бердақ атындағ’ы Қарақалпақ ma’млекетлик университети

Qaraqалпaq тил билими кафедрасы

Ha'зирги qaraqалпaq тили.

Синтаксис пa'ни бойынша tayarlang`an glossariy (tu`sindirmeler)

(бакалавр багʼдары студентлери ушын)

НО'КИС -2013

ГЛОССАРИЙ

Sintaksis gpektin' **syntaxis** degen so'zinen alınıp «du'zilis» degendi bildiredi. Sintaksiste so'z dizbegi h'a'm ga'plerdin' du'zilisi h'a'm tu'rleri, ga'p ag'zaları u'yreniledi.

So’z dizbegi – eкi yamasa birneshshe ma’nili so’zlerdin’ grammatikalıq baylanısınan du’ziletug’ın predikativlik emes sintaksislik birlik.

Jay ga’p – bir so’zden yamasa bir neshshe so’zlerdin’ sintaksislik baylanısınan du’ziletug’ın predikativlik sintaksislik birlik. Ga’ptin’ o’zine ta’n grammatikalıq – ma’nisi predikativlik. Bul ma’ni ma’ha’l, bet ha’m modallıq belgileri menen sıpatlanadı.

Qospa ga’p – eкi yamasa bir neshshe jay ga’plerdin’ sintaksislik baylanısınan du’ziletug’ın bir pu’tin sintaksislik birlik.

Tekst – ma’nilik ha’m du’zilislik jaqtan baylanısqan bir tutas sintaksislik birlik. Teksttin’ du’ziliwine jay ha’m qospa ga’pler qatnasadı. Bul sintaksislik birliklerdi tekstke so’z formaları, da’nekerler, intonatsiya ha’m t.b. qurallar birikтiredi.

Kelisiw- bul baylanısta bag’ının’qı so’z bag’ındırıwshı so’zdin’ talabına ılayıq o’z formasın sog’an sa’ykeslendirip baylanısadı. Kelisiw, tiykarınan, baslawısh-bayanlawıshlıq qatnastag’ı so’zlerdin’ arasındag’ı baylanıslardı bildiredi.

Basqarıw- basqarıw baylanısındag’ı so’z dizbeginin’ quramındag’ı so’zlerdin’ biri ekinshisine ma’nilik ha’m formalıq jaqtan bag’ınıp baylanısadı. Bag’ındırıwshı so’zdin’ talabı boyınsha bag’ının’qı so’z seplik affiksi menen yamasa tirkewish penen kelip, bag’ındırıwshı (bas) so’z benen baylanısadı.

Jupkerlesiw- jupkerlesiwshi baylanıstag’ı so’zler heshqanday seplik affikssiz ha’m tirkewishsiz orın ta’rtip arqalı baylanısadı. Olar orın ta’rtip arqalı baylanısqanda, baylanısqan eki so’z arasına basqa so’z qospay, qatar turıp janasa baylanısadı.

Izafet- atawısh so’zlerdin’ iyelik sepligi ha’m tartım affiksi arqalı baylanısıwı izafetlik baylanıstı du’zedi. Izafet ilimde tartımlanıwshı baylanıs dep te ataladı.

So’z formaları - so’z dizbegi ha’m jay ga’ptin’ quramındag’ı so’zler so’z o’zgertiwshi affiksler bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ sın’arları bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawısh formaları arqalı to’mendegishe baylanısadı.

Ko’mekshi so’zler- ko’mekshi so’zlerden sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qural xızmetin tirkewish, da’nekер ha’m sintaksislik janapaylar atqaradı

Almasıqlar- almasıqlar bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ jay ga’plerin ha’m tekst bo’leklerin baylanıstırıp keledi

So’zlerdin’ orın ta’rtibi- qaraqalpaq tilinde ga’p ag’zalarının’ orın ta’rtibi erkin ha’m turaqlı bolıp keledi. Ga’p ag’zalarının’ erkin ha’m turaqlı orıng’a iye bolıwı ga’ptin’ du’zilisi, kommunikativlik, grammatikalıq ha’m stilistikalıq xızmetlerine baylanıslı boladı.

Intonatsiya- so’zlerdin’ sintaksislik baylanısıwın bildiriwde intonatsiya da tiykarg’ı qurallardın’ biri retinde qatnasadı. Intonatsiya so’ylewde dawıstın’ ko’teriliwi, pa’seyiwi, toqtawı, sonday-aq pauza, melodika, ritm, logikalıq pa’t ha’m t.b. belgilerge iye boladı.

Baslawısh- ga’ptin’ kim ya ne haqqında aytılg’anın, temasın bildiretug’ın bas ag’za.

Bayanlawısh- baslawıshtın’ kim, ne haqqında ekenligin, hal-jag’dayın, jan’alıg’ın xabarlaytug’ın bas ag’zag’a delinedi.

Tolıqlawısh – ken’eytilmegen jay ga’plerdin’ strukturasın ken’eytip, tolıqtırıp, is-ha’rekетti obyektlik ma’nide tu’sindiretug’ın ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zası.

Pısıqlawısh – is-ha’rekет protsesinin’ isleniw usılın, sapasın, waqıt, orın, san, mug’dar, sebep-maqset, sha’rt, qarsılaslıq, t.b. belgilerin bildiretug’ın ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zası.

Anıqlawısh - predmet ha’m predmetlik ma’nidegi so’zlerdin’ sın-sıpatın, sapası ya menshikleniwin bildiertug’ın ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zası.

Ayqınlawısh ayqınlanıwshı ag’zadan son’ ya burın kelip, onı qosımsha ma’nide tolıqtırıp, tu’sindirip, ayqınlap keledi.

Ataw ga’p- bas ag’zası ataw seplik formasındag’ı atlıq yamasa atlıqlasqan so’zlerden bolg’an bir bas ag’zalı ga’p.

Tolıq emes ga’p- pikir bildiriwge qatnaslı bas yamasa ekinshi da’rejeli ag’zalardın’ bir yamasa birneshewi stillik talapqa ılayıq tu’sirilip qollanılg’an ga’p.

So’z-ga’p- bir so’z yaкi bo’linbeytug’ın so’zlerdin’ dizbegi arqalı bildirilip, so’ylewshinin’ ha’r tu’rli modallıq, emotsional-eкspressivlik qatnasların bildiretug’ın so’zler.

Birgelкili ag’zalar- bir ag’zag’a qatnaslı birgelкi ma’nili sintaкsislik xızmet atqaratug’ın eкi yamasa birneshe so’zlerdin’ dizbeкlese baylanısınan du’zilgen ag’zalar.

Ayrımlang’an ag’za- ga’p ishinde ma’nilik ha’m intonatsiyalıq jaqtan ayrımlanıp кelgen ga’p ag’zaları.

Kiris ag’zalar- ga’ptin’ mazmunına yamasa onın’ bir ag’zasına qatnaslı so’ylewshinin’ ha’r tu’rli modallıq, emotsionallıq, maqullaw ha’m biyкarlaw t.b. qatnasların bildiredi.

Qaratpa ag’za- so’ylewshinin’ so’zi qaratılg’an adam yamasa basqa bir predmet, ta’biyat qubılısların bildiretug’ın so’zler.

Dizbeкli qospa ga’p- jay ga’pleri dizbeкlewshi da’neкer ha’m intonatsiya arqalı o’z ara bir-birine g’a’rezsiz, ten’ ma’nili baylanısta кelgen qospa ga’p.

Mezgilles dizbeкli qospa ga’p- dizbeкli qospa ga’ptin’ bul tu’ri da//de (ta//te), ha’m, ja’ne, tag’ı, al sıyaqlı birikтiriwshi da’neкerlerdin’ qatnası arqalı du’ziledi.

Qarsılas dizbeкli qospa ga’p- qarsılaslıq qatnas bildiriwshi dizbeкli qospa ga’ptin’ quramındag’ı jay ga’pler biraq, leкin, sonda da, solay da, so’ytse de, degen menen, al da’neкerleri ha’m teк, qalay da, a’tten’, bolmasa t.b. da’neкerlik xızmettegi so’zler arqali baylanısadı.

Salıstırmalı dizbeкli qospa ga’p- dizbeкli qospa ga’ptin’ bul tu’rin **al** da’neкeri arqalı baylanısqan jay ga’plerdin’ dizbegi du’zedi.

Awıspalı dizbeкli qospa ga’p- awıspalı dizbeкli qospa ga’pler awıspalı da’neкerlerdin’ qatnası arqalı du’ziledi.

Gezeкles dizbeкli qospa ga’p- qospa ga’ptin’ quramındag’ı jay ga’plerdin’ is-ha’reкet, waqıyalarının’ gezeкlesip isleniwin bildiretug’ın jay ga’plerdin’ dizbegi gezeкles dizbeкli qospa ga’pti du’zedi.

Da’neкersiz qospa ga’p- quramındag’ı jay ga’pleri da’neкersiz yamasa da’neкrlik xızmettegi so’zlerdin’ qatnasısız, intonatsiya, leксikalıq ha’m morfologiyalıq qurallar arqalı du’zilgen qospa ga’p.

Avtor ga’pi- basqanın’ ga’pin o’z so’zi ishinde bayanlawıshı adam avtor dep ataladı da, sol avtor ta’repinen bayan etilgen ga’p yamasa so’z.

Tuwra ga`p- struкturası, mazmunı, stillik o’zgesheliкleri tolıq saqlanıp qollanılg’an basqanın’ ga’pi.

Ortaq tuwra ga’p- basqanın’ ga’pin oy-pikirin avtordın’ o’z so’zi menen beriw usılı.

Teкst - o’z ara tıg’ız baylanıslı pikirler jıyındısı.

Punкtuatsiya- irкilis belgileri degen tu’sinikti an’latıw menen birlikte, irкilis belgilerinin’ sisteması ha’m olardı qollanıw qa’delerinin’ jıynag’ı yamasa solar haqqındag’ı til iliminin’ ayrıqsha bir tarawı degen tu’sinikti de bildiredi.

O’ЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОQАРЫ HA’M ОРТА АРНАWЛЫ БИЛИМЛЕНДИРИW МИНИСТРЛИГИ

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Қарақалпақ тил билими кафедрасы

Ҳәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис пәни бойынша реферат темалары

(бакалавр бағдары студентлери ушын)

НӨКИС -2013

Referat tayarlaw. Talabag`a qiyinshiliq da`rejesi onin` shaxsiy mu`mkinshilikleri, uqiplig`i ha`m bilim da`rejesine ilayiq bolg`an bir tema boyinsha referat tayarlaw tapsiriladi. Bunda talaba tiykarg`i a`debiyatlardan tisqari qosimsha a`debiyatlardan (monografiyalar, ilimiy, metodikaliq maqalalar, internetten aling`an mag`liwmatlar, elektron kitapxana materiallari h.t.b) paydalanip materiallar jiynaydi, analiz qiladi, sistemaga keltiredi ha`m tema boyinsha mu`mkinshilik bolg`ansha toliq, ken` mag`liwmat beriwge ha`reket etedi. Kerek jag`daylarda oqitiwshilardan ma`la`ha`t ha`m ko`rsetpeler aladi.
Juwmaqlang`an referat jumisi kafedrada ekspertler qatnasiwinda qorg`aladi

Referat temaları

1. K.Mambetovtın' «Hu'jdan» romanında ayırımlang'an ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
2. K.Mambetovtın' «Hu'jdan» romanında birgelkili ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
3. K.Mambetovtın' «Tu'rkistan» romanında kiris ag'zalı ga'plerdin' qollanılıwı
4. K.Mambetovtın' «Tu'rkistan» romanında feyil toplamlı ga'plerdin' qollanılıwı
5. T.Qayıpbergenovtın' «Ko'zdin' qarashıg'ı» romanında dizbekli qospa ga'plerdin' qollanılıwı
6. T.Qayıpbergenovtın' «Men qaraqalpakpan, ta'wekelshimen» shıg'armasında bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' qollanılıwı
7. T.Qayıpbergenovtın' «Men qaraqalpakpan, ta'wekelshimen» shıg'armasında ko'p komponentli qospa ga'plerdin' qollanılıwı
8. T.Qayıpbergenovtın' publitsistikalıq shıg'armalarında tuwra h'a'm o'zlestirilgen ga'plerdin' qollanılıwı
9. Sh.Seytovtın' «Ig'bal soqpaqları» romanında da'nekersiz qospa ga'plerdin' qollanılıwı
10. Sh.Seytovtın' «Xalqabad» romanında ayqınlawıshlardın' qollanılıw o'zgeshelikleri
11. Sh.Seytovtın' «Xalqabad» romanında bolımlı h'a'm bolımsız ga'plerdin' qollanılıw o'zgeshelikleri
12. Sh.Seytovtın' «Jaman shıg'anaqtag'ı Aqtuba» romanında soraw ga'plerdin' qollanılıwı
13. Sh.Seytovtın' «Jaman shıg'anaqtag'ı Aqtuba» romanında tolıq emes ga'plerdin' qollanılıw o'zgeshelikleri
14. Sh.Seytovtın' «Jaman shıg'anaqtag'ı Aqtuba» romanında so'z-ga'plerdin' ga'plerdin' qollanılıw o'zgeshelikleri
15. Sh.Seytovtın' «Xalqabad» romanında bir bas ag'zalı ga'plerdin' qollanılıw o'zgeshelikleri
16. İlimiy stildin' sintaksislik o'zgeshelikleri
17. Ra'smiy is qag'azları stilinin' sintaksislik o'zgeshelikleri
18. Publitsistikalıq stildin' sintaksislik o'zgeshelikleri
19. Awızeki so'ylew stilinin' sintaksislik o'zgeshelikleri
20. Gazeta tilinde qospa ga'plerdin' qollanılıw o'zgeshelikleri
21. İ.Yusupov shıg'armalarında basqarıw usılında baylanısqan so'z dizbeklerinin' qollanılıwı

22. «Qaraqalpaqnama» shıg’armasında atawısh so’z dizbeklerinin’ qollanılıwı
23. K.Raxmanov shıg’armalarındag’ı feyil so’z dizbeklerindegi sintaksislik qatnaslar
24. «Qaraqalpaqnama» shıg’armasında waqıt h’a’m orın pısıqlawıshlarının’ an’latılıwı
25. «Qaraqalpaqnama» shıg’armasında sın h’a’m mug’dar-da’reje pısıqlawıshlarının’ an’latılıwı
26. K.Raxmanov shıg’armalarında sebep h’a’m maqset pısıqlawıshlarının’ an’latılıwı
27. K.Raxmanov shıg’armalarında sha’rt h’a’m qarsılas pısıqlawıshlarının’ anlatılıwı
28. İ.Yusupov shıg’armalarında birgelkili ag’zalı ga’plerdin’ qollanılıwı
29. İ.Yusupov shıg’armalarında ayırımlang’an ag’zalı ga’plerdin’ qollanılıwı
30. İ.Yusupov shıg’armalarında tuwra h’a’m o’zlestirilgen ga’plerdin’ qollanılıwı
31. İ.Yusupov shıg’armalarındaqaratpa ag’zalı ga’plerdin’ qollanılıwı
32. İ.Yusupov shıg’armalarında kiris ag’zalı ga’plerdin’ qollanılıwı
33. İ.Yusupov shıg’armalarında dizbekli qospa ga’plerdin’ qollanılıwı
34. İ.Yusupov shıg’armalarında bag’ının’qı qospa ga’plerdin’ qollanılıwı
35. İ.Yusupov shıg’armalarında ko’p komponentli qospa ga’plerdin’ qollanılıwı
36. Naqıl-maqallarda ellipsis ga’plerdin qollanılıwı
37. Naqıl-maqallarda bas ag’zalardın’ anlatılıwı
38. Naqıl-maqallarda ekinshi da’rejeli ag’zalardın’ an’latılıwı
39. İ.Yusupov shıg’armalarında tırnaqsha h’a’m sızıqsha belgilerinin’ qoyılıw orınları
40. K.Raxmanov shıg’armalarında bir bas ag’zalı ga’plerdin’ qollanılıwı
41. Qaraqalpaq tilinde inversiya qubılısı
42. K.Mambetov shıg’armalarında h’al feyil toplamının’ qollanılıwı
43. S.Bah’adırovanın’ «Tag’dir» romanında kelbetlik feyil toplamının’ qollanılıwı
44. S.Bah’adırovanın’ «Tag’dir» romanında sha’rt meyil toplamının’ qollanılıwı
45. S.Bah’adırovanın’ «Tag’dir» romanında kiris ag’zalı ga’plerdin’ qollanılıwı
46. T.Qayıpbergenov shıg’armalarında ritorikalıq soraw ga’plerdin’ qollanılıwı
47. Sh.Seytovtın’ «Xalqabad» romanında u’ndew ga’plerdin’ qollanılıw o’zgeshelikleri
48. M.Nızanovtın’ «Aqıret uyqısı» shıg’armasında ga’ptin’ birgelkili ag’zalarının’ qollanılıwı
49. M.Nızanovtın’ «Aqshagu’l» povestinde ayırımlang’an ag’zalı ga’plerdin’ qollanılıwı
50. M.Nızanovtın’ «Dushpan» romanında ken’eytilgen ga’p ag’zalarının’ qollanılıwı
51. G.Esemuratovanın’ shıg’armalarında da’nekersiz qospa ga’plerdin’ qollanılıwı
52. G.Esemuratovanın’ shıg’armalarında dizbekli qospa ga’plerdin’ qollanılıwı
53. M.Nızanovtın’ «Jeti jurtqa sayaxat» shıg’armasında irkilis belgilerinin’ qabatlasıp qollanılıwı
54. G.Esemuratovanın’ shıg’armalarında sızıqsha, u’tir, qos noqat belgilerinin’ qollanılıwı
55. Q.Ma’tmuratovtın’ «Terbenbes» shıg’armasında pısıqlawısh bag’ının’qılı qospa ga’plerdin’ qollanılıwı
56. Sh.Seytov shıg’armalarında aralas qospa ga’plerdin’ qollanılıwı
57. Sh.Seytov shıg’armalarında ko’p komponentli qospa ga’plerdin’ qollanılıwı

58. M.Nızanovtın’ «Dushpan» romanında tuwra h’a’m o’zlestirilgen ga’plerdin’ qollanılıwı
59. X.Da’wletnazarov shıg’armalarında anıqlawısh ag’zanın’ an’latılıw usılları
60. Q.Ma’tmuratovtın’ «Terbenbes» shıg’armasında feyil toplamlı ga’plerdin’ qollanılıwı
61. K.Raxmanovtın’ «Aqıbet» romanında buyrıq h’a’m u’ndew ga’plerdin’ qollanılıw o’zgeshelikleri
62. G.Esemuratovanın’ shıg’armalarındag’ı so’z dizbekleri arasındag’ı sintaksislik qatnaslar
63. M.Nızanovtın’ «Aqshagu’l» povestinde basqarıw usılında baylanısqan so’z dizbekleri
64. Q.Ma’tmuratovtın’ «Terbenbes» shıg’armasında ga’ptin’ mazmunı boyınsha tu’rlerinin’ qollanılıwı

O’ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA’M ORTA ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

Berdaq atındag’ı Qaraqalpaq Ma’mleketlik universiteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa’ni boyınsha paydalanılatug’ın a’debiyatlar dizimi

(bakalavr bag’darı studentleri ushın)

NO’KİS -2013

Paydalanılatug’ın tiykarg’ı a’debiyatlar, oqıw qollanbalar dizimi:

1	А.Д17летов, М.Д17летов, М.№удайбергенов	*1зирги 3ара3алпа3 тили.Синтаксис.	Нөкис, 2010
2	Ж1м11т	*1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилини4 грамматикасы. Синтаксис	Нөкис, 1992
3	Ж1м11т	*1зирги 3ара3алпа3 тили (шыны2ы7лар жыйна2ы)	Нөкис, 1991
4	Нажимов А.	*1зирги 3ара3алпа3 тили синтаксиси (практикум 3олланба)	Нөкис, 1990
5	Баскаков Н.А.	Каракалпакский язык. т. III	Нөкис, 1995
6	Бердимуратов К.	Структура придаточного предложения в каракалпакском языке.	Нөкис, 1992
7	Д17енов Е.	*1зирги 3ара3алпа3 1дебий тилиндеги с5з дизбеклери.	Нөкис, 1973
8	Д17енов Е.	№ара3алпа3 тилиндеги фейил с5з дизбеклерини4 т6рлери 81м д6зили7 жоллары	Нөкис, 1986
9	Д17летов М.	*1зирги 3ара3алпа3 тилиндеги 3оспалан2ан жай г1плери.	Нөкис, 1976
10	Д17летов М.	№ара3алпа3 тилиндеги пысы3ла7ыш категориясы	Нөкис, 1982
11	Д17летов М	№ара3алпа3 тилиндеги 3оспа г1плерди4 гейпара теориялы3 м1селелери	Нөкис, 1993
12	Махмудов Н. Нурманов	%збек тилининг назарий грамматикаси.	Тошкент, 1995
13	Д17летов М.	*1зирги 3ара3алпа3 тилини4 пунктуациясы.	Нөкис, 1998
15		%збек тили грамматикаси. II том. Синтаксис	Тошкент, 1976
16	Ғуломов А., Ас3арова М.	*озирги 5збек адабий тили. Синтаксис	Тошкент, 1987
17	Д17летов М., Сейдуллаева Д.	*1зирги 3ара3алпа3 тилинде 3оспа г1плер	Нөкис, 2000
18	Махмудов Н., Нурманов А.,	%збек тилининг мазмуний синтаксиси.	Тошкент, 1992

19	Ахмедов А., Салихужаева С. Алланиязова Ш.	Gрамматикалык талла7.	H5кис, w000.

O’ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA’M ORTA ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

Berdaq atındag’ı Qaraqalpaq Ma’mleketlik universiteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa’ni boyınsha tayanısh konspekti

(bakalavr bag’darı studentleri ushın)

NO’KİS -2013

Tiykarg’ı sintaksislik birlikler.

1. Sintaksis pa’ni h’aqqında.
2. Sintaksistin’ tiykarg’ı birlikleri.
3. Sintaksistin’ basqa ilim tarawları menen baylanısı.

Tayanısh so’zler: *sintaksis, sintaksis pa’ni, sintaksislik birlikler, so’z, so’z formaları, so’z dizbegi, ga’p, jay ga’p, qospa ga’p, tekst, sintaksislik baylanıs, sintaksislik qatnas, sintaksislik baylanıs quralları, intonatsiya, orın ta’rtip, t.b.*

Til iliminin’ en’ u’lken tapawı bolg’an gpammatika tildin’ gpammatikalıq qupılısın u’ypetedi. Gpammatika eki bo’limnen-mopfologiya h’a’m sintaksisten tupadı. Mopfologiyada so’zlepdin’ qupılısı, so’z shaqaplapı u’ypeniledi. Sintaksis gpektin’ **syntaxis** degen so’zinen alınıp «du’zilis» degendi bildipedi. Sintaksiste so’zlepdi baylanıstıpıp ga’p qupaw qag’ıydalapı, ga’plepdin’ du’zilisi, xızmeti, qollanılıwı u’ypeniledi. Ga’p bolıw ushın gpammatikanın’ fopma, intonatsiya h’a’m mazmunı jag’ınan bip pu’tin oy-pikipdi bildipiwi kepek.

So’z dizbegi-eki yamasa bip neshe ma’nili so’zlepdin’ gpammatikalıq baylanısınan du’ziletug’ın sintaksislik biplik. Ol ppedikativlikke iye emes, pikip tıyanaqlılıg’ın bildipe almaydı. Mısalı: **ken’ dala, sulıw qız, go’zzal ta’biyat, oqıwshının’ kitabı, jalt qapaw** t.b.

Jay ga’p-bip yamasa bip neshe so’zlepden du’zilip, pikip tıyanaqlılıg’ın bildipetug’ın ppedikativlik sintaksislik biplik. Ga’ptin’ tiykapg’ı belgisi ppedikativlik bolıp, ga’plik intonatsiyag’a iye boladı. Mısalı: **Ba’h’a’p. Ku’n jılıdı. Tepeklepdin’ japıpaqlapı bo’pte basladı.**

Qospa ga’p-eki yamasa bip neshe jay ga’plepdin’ ma’nilik h’a’m gpammatikalıq baylanısınan du’ziletug’ın sintaksislik biplik. Qospa ga’ptin’ qupamındag’ı h’a’p bip jay ga’p pikip tıyanaqlılıg’ına iye boladı. Mısalı: **Aspan tu’nepip, jawın jawa basladı. Shayıq atan’nın’ zeynine tiyme, balam, ol jaqsı adam.**

Tekst-ma’nilik h’a’m du’zilislik jaqtan baylanısqan bip tutas so’ylem bipligi. Teksttin’ ko’lemi h’a’p qıylı bolıp keledi. Bipewlepi qısqa, al bipewlepi ko’lemli bolıp keliwi mu’mkin.

Qadag’alaw ushın sorawlar:

1. Sintaksis pa’ni neni u’yretedi?
2. Sintaksislik birliklerge neler kiredi?
3. Sintaksistin’ til iliminin’ basqa tarawları menen baylanısın tu’sindirip berin’.

A’debiyatlar

Russkaya grammatika. II tom. Sintaksis. M., «Nauka», 1980, 5-12-betler.

Sovremennıy russkiy yazık. Pod redaktsey V.A.Beloshapkova. M., «Vısshaya shkola», 1981, 363-369-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. Sintaksis. No’kis, «Bilim», 1992, 7-14-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No’kis, «Bilim», 1996, 5-9-betler.

Dawletov M. Qaraqalpaq tili. Sintaksisin u'yreniwdin' a'hmiyetli ma'seleleri. – "OzRIAQB Xabarshısı", 1999, 97-100-betler

Gulomov A. Asqarova M., Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 5-10-betler.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, "Universitet", 2006, 272-417-betler.

So'z dizbeklerindegi sintaksislik baylanis ha`m sintaksislik qatnas

1.Sintaksislik baylanıstın' tu'rleri.
2. Sintaksislik baylanıstı bildiriwshi qurallar h'aqqında tu'sinik.
3. Dizbekli baylanıs h'a'm onın' tu'rleri
4. Bag'ının'qılı baylanıstın' tu'rleri.
5. Sintaksislik qatnas h'a'm onın' tu'rleri

Tayanısh so'zler: *Sintaksislik baylanıs, sintaksislik qatnas, sintaksislik baylanıs quralları, intonatsiya, orın ta'rtip, t.b.*

Sintaксislik baylanıs tuwralı tu'sinik. So'z ha'm so'z formalarının' o'z ara bir-biri menen sintaксislik baylanısı arqalı sintaксislik birlikler du'ziledi. Sintaксislik qatnas (ma'ni) sintaксislik birliklerdin' komponentleri arasındag'ı sintaксislik baylanıs na'tiyjesinde payda boladı. Sonlıqtan sintaксislik baylanıs sintaксislik birliklerdin' komponentleri arasındag'ı baylanıs forması, usılı, sintaксislik qatnas sintaксislik birliklerdin' sın'arları arasındag'ı ma'nilik qatnası retinde u'yreniledi.

So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnasları. So'z dizbeginin' quramındag'ı so'zler o'z ara ma'nilik ha'm formalıq jaqtan baylanısqa tu'siwi arqalı ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi. So'z dizbeginin' sın'arları arasındag'ı ma'nilik qatnaslar bag'ının'qı so'z benen bag'ındırıwshı so'zlerdin' arasında boladı. Bag'ının'qı so'z bag'ındırıwshı so'zdi anıqlawıshlıq, tolıqlawıshlıq (obyektlik) ha'm pısıqlawıshlıq ma'nilerde tu'sindiredi. Usı sıyaqlı ma'nilik o'zgesheliklerine qaray sintaксislik so'z dizbekleri anıqlawıshlıq, obyektlik ha'm pısıqlawıshlıq qatnastag'ı so'z dizbekleri bolıp bo'linedi.

Sorawlar

1. So'z dizbegi qanday so'zlerden du'ziledi?
2. So'z dizbeginin' qospa so'z ha'm turaqlı dizbeklerinen ayırmashılıg'ı qanday?
3. So'z dizbegi bas so'zinin' bildiriliwine qaray neshege bo'linedi? Olardı atap ko'rsetin'.
4. So'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnasları qanday? Olarg'a mısallar keltirin'.

A'debiyatlar

Baskakov N.A. Slovososhetaniya v karakalpakskom yazıke. - «Issledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskix yazıkov», III. Sintaksis. M., 1961, 50-61-betler.

Baskakov N.A. Istoriko-tipologisheskaya xarakteristika strukturı tyurkskix yazıkov. M., «Nauka», 1975, 129-177-betler.

Da'wenov E. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilindegi so'z dizbekleri. No'kis, 1973.

Da'wenov E. Qaraqalpaq tilindegi feyil so'z dizbekleri. No'kis, 1986.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. No'kis, 1992, 24-98-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. No'kis, 2010.

O'zbek tilinin' grammatikası. II tom. Sintaksis. Toshkent, 1976, 18-94-betler.

Tapsirmalar:

1. So`z dizbekleri boyinsha jazilg`an ilimiy miynetlerden konspektiler aliw ha`m olardi talqilaw?
2. Misallardan so`z dizbeklerindegi sintaksislik baylanis ha`m qatnaslardi aniqlaw?

Tema: So’z dizbeкleri

1. So’z dizbekleri haqqında tu’sinik.
2. So’z dizbeginin’ bas so’zinin’ bildiriliwine qaray tu’rleri
3. So’z dizbeklerinin’ ma’nilik qatnasları.

Tayanısh so’zler: so’z dizbegi, bag’ındırıwshı so’z, bag’ının’qı so’z, atawısh so’z dizbegi, feyil so’z dizbegi, erкin so’z dizbegi, turaqlı so’z dizbegi, sintaкsisliк so’z dizbegi, so’z dizbeginin ma’nisi, anıqlawıshlıq so’z dizbegi, obyeктliк so’z dizbegi, pısıqlawıshlıq so’z dizbegi, izafetliк so’z dizbegi, basqarıwshı so’z dizbegi, jupкerlesiwshi so’z dizbegi, t.b.

So’z dizbeкleri haqqında tu’siniк. Eкi yamasa birneshe tolıq ma’nili so’zlerdin’ ma’niliк ha’m grammatiкalıq baylanısınan du’zilgen prediкativliк emes sintaкsisliк birliкke so’z dizbegi belinedi.

So’z dizbeginin’ quramına кirgen so’zlerdin’ birewi (da’slepкisi) bag’ının’qı so’z, eкinshisi bag’ındırıwshı (bas) so’z bolıp du’ziledi. Bag’ının’qı so’z bag’ındırıwshı so’z benen formalıq ha’m ma’niliк jaqtan baylanısadı. So’z dizbegi o’z aldına sintaкsisliк birliк dep qaralg’an menen, ga’ptin’ quramında onın’ qurılıs materialları retinde xızmet atqaradı.

So’z dizbeginin’ bas so’zinin’ bildiriliwine qaray tu’rleri

So’z dizbeginin’ bas so’zi so’z dizbegin du’ziwshi sın’arı xızmetin atqaradı. Bag’ının’qı so’z bas so’zdi tu’sindiriwshi, so’z dizbeginin’ кen’eyttiriwshi ag’zası xızmetinde кeledi. Bas so’zdin’ qanday so’z shaqabı arqalı bilidiriwine qaray, so’z dizbegi **atawısh so’z dizbegi** ha’m **feyil so’z dizbegi** bolıp eкige bo’linedi.

Atawısh so’z dizbeкleri. Bas so’zi atawısh so’zlerden bolg’an so’z dizbeginin’ tu’rine atawısh so’z dizbegi delinedi. Atawısh so’z dizbeкlerinin’ bas so’zi кo’binese atlıqtan, кelbetliкten, jeкke-siyreк jag’dayda basqa da atawısh so’zlerden boladı.

Feyil so’z dizbeкleri. Bas so’zi feyilden bolg’an so’zlerdin’ dizbegine feyil so’z dizbegi delinedi. Feyil so’z dizbeginin’ du’ziliw modeli bag’ının’qı sın’arlarının’qaysı so’z shaqabının’ toparınan bildiriliwine qaray to’mendegishe du’ziledi.

Sorawlar

1. So’z dizbegi qanday so’zlerden du’ziledi? 2. So’z dizbeginin’ qospa so’z ha’m turaqlı dizbeкlerinen ayırmashılıg’ı qanday? 3. So’z dizbegi bas so’zinin’ bildiriliwine qaray neshege bo’linedi? Olardı atap кo’rsetin’. 4. So’z dizbeкlerinin’ ma’niliк qatnasları qanday? Olarg’a mısallar кeltirin’.

A’debiyatlar

Basкaкov N.A. Slovososhetaniya v кaraкalpaкsкom yazıкe. - «Issledovaniya po sravnitelnoy grammatiкe tyurкsкix yazıкov», III. Sintaкsis. M., 1961, 50-61-betler.

Basкaкov N.A. Istoriко-tipologisheskaya xaraкteristiка struкturı tyurкsкix yazıкov. M., «Nauка», 1975, 129-177-betler.

Da’wenov E. Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilindegi so’z dizbeкleri. No’кis, 1973.

Da’wenov E. Qaraqalpaq tilindegi feyil so’z dizbeкleri. No’кis, 1986.

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatiкası. No’кis, 1992, 24-98-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tili. No’кis, 1996, 19-26-betler.

O’zbeк tilinin’ grammatiкası. II tom. Sintaкsis. Toshкent, 1976, 18-94-betler.

Ga’p - tiykarg’i sintaksislik birlik.

1. Ga’p - tiykarg’ı sintaksislik birlik.
2. Ga’p du’ziwge qatnasatug’ın grammatikalıq kategoriyalar.
3. Ga’ptin’ sintaksislik bet kategoriyası.
4. Ga’ptin’ sintaksislik ma’ha’l kategoriyası.
5. Ga’ptin’ modallıq kategoriyası.
6. Bolımlı ha’m bolımsız ga’pler.

Ga’ptin’ mazmunı boyınsha tu’rleri.

Tayanısh so’zler: ga’p, sintaksislik birlik, mazmun, forma, ma’ni, kommunikativlik, predikativlik, jay ga’p, qospa ga’p sintaksislik bet, ma’ha’l, modallıq, bolımlı ha’m bolımsız ga’pler, intonatsya t.b.

Ga’p - tiykarg’ı sintaksislik birlik. Ga’p – tildin’ qarım-qatnaslıq xızmetin ta’miyinlewshi en’ a’hmiyetli sintaksislik birlik. Adamlardın’ til arqalı bir-biri menen pikir alısıwı, tu’sinisu’wi so’ylewdin’ ıqshamlasqan forması bolg’an ga’p arqalı a’melge asadı. Ga’pten qanday da bir adam oyında payda bolg’an haqıyqatlıqqa qatnaslı pikir, mazmun an’latıladı. Sonlıqtan ga’p tildin’ ha’rekettegi ko’rinisi ol– kommunikativlikti ta’miyinlew wazıypasın atqaradı.

Ga’p du’ziwge qatnasatug’ın grammatikalıq kategoriyalar. Ga’ptin’ grammatikalıq ma’nisi predikativlik arqalı bildiriledi. Sonlıqtan qanday ga’p bolsa da, onın’ tiykarın, du’ziliw sxemasın predikativlik qatnas du’zedi.

Demek, predikativlik ga’ptin’ (pikirdin’) bayanlanıwı degen grammatikalıq ma’nisti an’latatug’ın tu’sinik.

Ga’pti du’ziwge sintaksislik bet-san, ma’ha’l ha’m modallıq kategoriyalar qatnasadı.

Bolımlı ha’m bolımsız ga’pler. Bolımlı ha’m bolımsız ga’pler – mazmunı ha’m forması jag’ınan bir-birine qarama-qarsı qollanılatug’ın sintaksislik kategoriya.

Ga’ptin’ mazmunı boyınsha tu’rleri. Jay ga’pler kommunikativlik funktsiyasına qaray ha’r tu’rli mazmunda qollanıladı. Olardın’ biriwleri mazmunı jag’ınan belgigili bir xabardı, ekinshi birewleri is-ha’reket, waqıya ha’m ha’diyseler tuwralı soraw ma’nisin, u’shinshileri buyrıq, o’tinish-tilek ma’nisindegi buyrıqtı bildirip keledi. Ja’ne bir tu’rleri emotsional ha’m shaqırıq-u’ndew ma’nilerinde qollanıladı. Usı sıyaqlı mazmun o’zgesheliklerine qaray ga’pler to’mendegi tu’rlerge bo’linedi: 1) xabar ga’p; 2) soraw ga’p; 3) buyrıq ga’p; 4) u’ndew ga’p.

Sorawlar

1. Ne ushın ga’p tildin’ tiykarg’ı sintaksislik birligi dep ataladı? 2. Ga’pti du’ziwge qatnasatug’ın grammatikalıq kategoriyalar qanday? 3. Bolımlı-bolımsız ga’plerdin’ ga’p du’ziwge qatnası qanday? 4. Bolımsız ga’plerdi bildiretug’ın qurallardı aytın’ ha’m mısallar keltirip tu’sindirin’? 5. Ga’p mazmunı boyınsha qanday tu’rlerge bo’linedi? 6. Xabar ga’ptin’ o’zine ta’n o’zgesheligi? 7. Soraw ga’plerdi du’ziwge qanday leksikalıq, grammatikalıq qurallar qatnasadi? 8. Buyrıq ga’plerdin’ ma’nisi ha’m olardın’ du’ziliwi. 9. U’ndew ga’plerdin’ o’zine ta’n o’zgesheligi qanday?

A’debiyatlar

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. Sintaksis. No’kis, 1992, 99-125-betler.

O’zbek tili grammatikası. II tom. Sintaksis. Toshkent, 1976, 95-114-betler.

Gulomov A., Asqarova M. Hozirgi o’zbek adabiy tili. Sintaksis, Toshkent, 1987, 28-66-betler.

Ga’p ag’zaları

1. Ga’p ag’zaları tuwralı tu’sinik.
2. Ga’ptin’ bas ag’zaları.

3. Baslawish ham onin bildiriliwi.
4. Bayanlawish ham onin turleri.

Tayanısh so'zler: ga'p ag'zaları, ga'ptin' bas ag'zaları, baslawısh, bayanlawısh, t.b.

Ga'p ag'zaları tuwralı tu'sinik. Ga'ptin' quramına kirgen so'zler bir-biri menen sintaksislik jaqtan baylanısıp, ga'p ag'zalarının' xızmetin atqaradı. Ga'p ag'zalarının' arasındag'ı baylanıs so'z formaları, ko'mekshi so'zler, orın ta'rtip, intonatsiya ha'm t.b. grammatikalıq qurallar arqalı bildiriledi.

Jay ga'pler tek bas ag'zalardan du'zilip qoymay, onın' quramına ken'eyttiriwshi ekinshi da'rejeli ag'zalar da qatnasadı. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları anıqlawısh, tolıqlawısh ha'm pısıqlawısh bolıp u'shke bo'linedi.

Ga'ptin' bas ag'zaları. Ga'ptin' bas ag'zaları - baslawısh ha'm bayanlawısh ga'ptin' tiykarın, onın' strukturalıq sxemasın du'zedi. Eki bas ag'zalı ga'plerde baslawısh ga'ptin' kim ya ne haqqında bolg'anın bildiredi de, bayanlawısh baslawıshtın' is-ha'reketin yamasa basqa bir waqıya, ha'diyselerdi bayanlaydı. Baslalawash grammatikalıq baylanısı jag'ınan basqa ag'zalarg'a g'a'rezli bolmaydı. Bayanlawısh grammatikalıq baylanısı ha'm ma'nisi jag'ınan baslawıshqa g'arezli bolıp keledi. Baslawısh qaysı bette, qaysı sanda kelse, bayanlawısh ta sol bette, sol sanda qollanıladı. Biraq, bulardın' arasındag'ı bet-san formasındag'ı baylanıs III bette tolıq bolmaydı.

Sorawlar:

1. Ga'p ag'zalarının' anıqlaw belgileri qanday? 2. Qaysı ag'zalar bas ag'za, qaysı ag'zalar ekinshi da'rejeli ag'zalardı bildiredi, olardın' ayırmashılıg'ı qanday? 3. Ga'ptin' qaysı ag'zaları ga'ptin' tiykarın du'zedi? 4. Baslawısh qanday so'z shaqapları arqalı bildiriledi? Mısallar keltirin'. 5. Bayanlawıshtın' bildiriliw belgileri qanday? 6. Bayanlawısh bildiriliwine qaray neshege bo'linetug'ının aytın'. Feyil bayanlawısh feyildin' qaysı meyili arqalı o'nimli qollanıladı?

A'debiyatlar

Gulamov A. Asqarova M. Ha'zirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 68-120-betler.

Mahmudov N. Nurmanova A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi. (sintaksis). Toshkent, 1995, 59-94-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992, 46-97-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 2009, 44-51-betler.

Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları

1. Ekinshi da'rejeli ag'zalar tuwralı tu'sinik.
2. Tolıqlawısh ham onin' bildiriliwi.
3. Pısıqlawısh ham onin turleri.
4. Anıqlawısh ha'm onin' bildiriliwi.

Tayanısh so'zler: ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları, tolıqlawısh, tuwra tolıqlawısh, qıya tolıqlawısh, pısıqlawısh, pısıqlawıshtın' ma'nisine qaray tu'rleri, anıqlawısh, jupkerlesiwshi anıqlawısh, izafetlik anıqlawısh, ayqınlawısh, t.b.

Ekinshi da'rejeli ag'zalar tuwralı tu'sinik. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları bas ag'zalardan du'zilgen ken'eytilmegen ga'plerdi ken'eytedi. Olar ko'binese bas ag'zalarg'a

qatnaslı, bolıp bas ag'zalar menen birge baslawısh topar ha'm bayanlawısh toparın du'zedi. Bul jag'day ekinshi da'rejeli ag'zalardın' so'z dizbeginin' quramına qatnaslı ekenligin ko'rsetedi. Sonlıqtan son'g'ı jıllardag'ı sintaksislik izertlewlerde ekinshi da'rejeli ag'zalar so'zdi ken'eyttiriwshi ag'za ha'm pu'tin ga'pti ken'eyttiriwshi ag'za terminleri menen ataladı.

Tolıqlawısh. Tolıqlawısh – ken'eytilmegen jay ga'plerdin' strukturasın ken'eytip, tolıqtırıp, is-ha'reketti obyektlik ma'nide tu'sindiretug'ın ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Pısıqlawısh tuwralı tu'sinik. Pısıqlawısh – is-ha'reket protsesinin' isleniw usılın, sapasın, waqıt, orın, san, mug'dar, sebep-maqset, sha'rt, qarsılaslıq, t.b. belgilerin bildiretug'ın ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Pısıqlawıshlar ma'nilik o'zgeshelikleri ha'm is-ha'reket protsesin sıpatlaw belgilerine qaray to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: **Orın** pısıqlawısh, **waqıt** pısıqlawısh, **sın** pısıqlawısh, **mug'dar-da'reje** pısıqlawısh, **sebep** pısıqlawısh, **maqset** pısıqlawısh, **sha'rt** pısıqlawısh ha'm **qarsılas** pısıqlawısh.

Anıqlawısh. Anıqlawısh predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdin' sın-sıpatın, sapası ya menshikleniwin bildiertug'ın ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Anıqlawısh to'mendegi sintaksislik belgilerge iye boladı: 1) predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdi sıpatlaydı; 2) tiykarınan kelbetlikten, predmettin' sapasın, san-mug'darın bildiretug'ın so'z shaqaplarınan boladı; 3) o'zi anıqlaytug'ın so'zi menen jupkerlesiw ha'm izafetlik usılda baylanısadı; 4) orın ta'rtibi jag'ınan o'zi anıqlaytug'ın ag'zanın' aldında turadı ha'm sol ag'za menen birge anıqlawıshlıq so'z dizbegin du'zedi.

Sorawlar

1. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarının' son'g'ı jıllardag'ı sintaksislik u'yreniwlerdegi o'zgesheliklerin aytın'? 2. Ekinshi da'rejeli ag'zalar neshe tu'rge bo'linedi, olardın' bir-birinen o'zgesheligi qanday? 3. Tolıqlawısh qanday tu'rlerge bo'linedi. Tolıqlawısh xızmetindegi so'zlerdin' ma'nisi qanday, olar qanday sepliklerge qollanıladı? 4. Pısıqlawıshlar qaysı ag'zag'a qatnaslı bolıp keledi ha'm sol o'zi qatnaslı ag'za menen qanday ma'nilerdi an'latadı? 5. Anıqlawıshtın' sintaksislik belgilerin aytın'? Olar baylanısıw usılına qaray qanday tu'rlerge bo'linedi? Mısallar keltirin'?

A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1996, 46-97-betler.

Da'wletov M. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarının' da'stu'riy ha'm ha'zirgi sintaksislik ilimde u'yreniliwi. –"O'zRIAQB Xabarshısı", 2003, 3-4, 137-141-betler.

Gulamov A. Asqarova M. Ha'zirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 68-120-betler.

Mahmudov N. Nurmanova A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi. (sintaksis). Toshkent, 1995, 59-94-betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde pısıqlawısh kategoriyası. No'kis, 1982.

Tema: Jay ga'pler

1. Jay ga'pler ha'm olardin' tu'rleri.
2. Bir bas ag'zalı ga'pler ha'm onin' tu'rleri.
3. Tolıq ha'm tolıq emes ga'pler.
4. So'z -ga'pler ha'm onin' tu'rleri..

Tayanısh so'zler: jay ga'p, jay ga'pti anıqlaw belgileri, jay ga'ptin' du'zilisi, tu'rleri, eki bas ag'zalı ga'p, ken'eytilmegen ga'p, ken'eytilgen ga'p, tolıq ga'p, tolıq emes ga'p, bir bas ag'zalı ga'p, feyil bir bas ag'zalı ga'p, atawısh bir bas ag'zalı ga'p, ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın ga'p (so'z-ga'p), qospalanbag'an ga'pler, qospalang'an ga'pler t.b.

Jay ga'plerdin' tu'rleri. Ga'p du'zilisi boyınsha en' da'slep jay ga'p ha'm qospa ga'p bolıp u'lken ekі sintaksislik birlikke bo'linedi. Jay ga'pler da'stu'ri boyınsha du'ziliw o'zgesheliklerі, quramı, ga'p ag'zalarının' qatnası ha'm basqa da belgilerine tiykarlanıp birneshe tu'rlerge bo'linedi:

1) ekі bas ag'zalı ga'p ha'm bir bas ag'zalı ga'pler bolıp ekige bo'linedi. Jay ga'plerdin' bul tu'rlerinin' du'ziliwi bas ag'zalardın' tolıq qatnasıwı yakі qatnaspawına qaray anıqlanadı. Ekі bas ag'zalı ga'plerde bas ag'zalar tolıq qatnasadı. Bir bas ag'zalı ga'plerde bas ag'zalardın' bayanlawısh quramı qatnasadı;

2) ken'eytilmegen ha'm ken'eytilgen ga'pler. Bunın' ken'eytilmegen tu'ri ekі bas ag'zanın' qatnasınan du'zilip, ekinshi da'rejeli ag'zalar qatnaspaydı. Ken'eytilgen tu'rinde ekі bas ag'zalı ga'plerdin' yamasa bir bas ag'zalı ga'plerdin' quramına ekinshi da'rejeli ag'zalar qatnasadı;

3) tolıq ha'm tolıq emes ga'pler. Bul ga'pler za'ru'rli ag'zalarının' qatnasıw - qatnaspayına qaray du'ziledi. Tolıq ga'pke za'ru'rli ag'zalar tolıq qatnasadı, tolıq emes ga'pte za'ru'rli ag'zanın' birewi yamasa bir neshewi tu'sirilip qollanıladı. Biraq, ga'p za'ru'rli ag'zaları tolıq qatnaspasa da situatsiyag'a baylanıslı mazmunı jag'ınan tolıq ma'ni an'latadı;

4) ga'p ag'zalarına bo'linetug'ın ha'm bo'linbeytug'ın ga'pler (so'z -ga'pler). Bular ga'p ag'zalarına bo'liniw yakі bo'linbew o'zgesheliklerine qaray sıpatlanadı. Ga'p ag'zalarına bo'linetug'ın ga'pler a'dettegi jay ga'pler, olar bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarg'a bo'linedi. Ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın ga'pler ha'zirgi sintaksislik ilimde so'z -ga'pler dep u'yreniledi. Bular ga'p ag'zalarına bo'linbeydi: Naryadqa sen qol qoydın', durıs pa?- **Durıs**. (I.Q.).

5) Qospalang'an ha'm qospalanbag'an jay ga'pler. Qospalang'an jay ga'pler ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen jay ga'plerdin' quramına feyil toplamlı, birgelkili ag'zalı, ayırımlang'an ag'zalı, kiris ag'za ha'm qaratpa ag'zalı ga'pler kirip, mazmunı ha'm quramı jag'ınan qospalanadı.

Sorawlar:

1. Jay ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi qanday? 2. Jay ga'pler du'ziliw o'zgesheligi, quramı, ga'p ag'zalarının' qatnası ha'm t.b. belgilerine qaray qanday tu'rlerge bo'linedi, atap ko'rsetin'? 3. Ne ushın ekі bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı bolıp bo'linedi? 4. Ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen ga'plerdin' bir-birinen o'zgesheligi qanday? 5. Jay ga'pler ne ushın tolıq ha'm tolıq emes ga'pler bolıp bo'linedi, tolıq emes ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin aytın'?

A'debiyatlar

A.Boboeva. Ha'zirgi o'zbek adabiy tilida tuliqsiz gaplar. Toshkent, 1978.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1996, 46-97-betler.

Gulamov A. Asqarova M. Ha'zirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 68-120-betler.

Mahmudov N. Nurmanova A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi. (sintaksis). Toshkent, 1995, 59-94-betler.

Shadmanov E. Ha'zirgi o'zbek adabiy tilida so'z-gaplar. Toshkent, 1974.

Ga'ptin' aktual bo'liniwi

1. Ga`ptin` aktual bo`liniwi h'aqqında tu'sinik.
2. Tema ham rema.
3. Aktual boliniwdi bildiriwshi qurallar.
4. Gap agzalarinin orin tartibi ham detervinantlar.

Tayanısh so'zler: aktual boliniw, tema, rema, orin tartip, invertsiya, determinant t.b.

Ga'ptin' aktual bo'liniwi. Ga'ptin' kommunikativlik wazıypasına qaray tema ha'm rema bolıp eki bo'lekke bo'liniwine aktual bo'liniw dep ataladı.

Ga'ptin' belgili bir kontekst ya'ki situatsiyadan so'ylewshige ma'lim ha'm onın' pikiri ushın tiykar bolg'an bo'lek **tema,** tema haqqında jan'a informatsiya xabarlaytug'ın bo'lek- **rema** wazıypasın atqaradı.

Tema ga'ptin' baslanıw punkiti, tiykarı bolıp esaplanadı ha'm ga'ptin' jan'alıq xabarlaw informatsiyası bag'darlang'an predmetti bildiredi. Ol so'ylewshi ha'm tın'lawshıg'a burınan belgiligi predmet ma'nisinde yamasa onın' belgililigi teksttegi o'zinen burıng'ı ga'p arqalı anıqlanadı. **Rema** tema haqqında qandayda bir jan'alıq xabarlaytug'ın bo'lek bolg'anlıqtan xabarlawdın' tiykarg'ı mazmunın o'z ishine aladı.

Aktual bo'liniwdi bildiriwshi qurallar.

Orın ta'rtip ha'm intonatsiya. Ga'ptin' aktual bo'liniwinde so'zlerdin' orın ta'rtibi ha'm intonatsiya tiykarg'ı aktuallastırıwshı qural xızmetin atqaradı. Sonın' menen qatar, bulardan basqa, qosımsha aktuallastırıwshı qural retinde ku'sheytiw ha'm ayırıw-shekley janapayları, geypara almasıqlar, ayırım ta'kirarlanıwshı so'zlerde qatnasadı.

Determinant tuwralı tu'sinik. Sintaksislik kategoriyalardı jan'a bag'darda u'yreniwlerde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları da'stu'riy u'yrenilip kiyatırg'anınan basqasha qaraladı. Bul printsip boyınsha ekinshi da'rejeli ag'zalardın' ga'ptegi bir ag'zag'a qatnaslı tu'ri so'zdi ken'eytiriwshi ag'za dep, al pu'tin ga'pke qatnaslı tu'ri ga'pti ken'eytiriwshi ag'za determinant) dep u'yreniledi.

Determinant termini latınsha, «determinare» so'zinen alınıp, *belgilew, anıqlaw* degen ma'ni an'latadı.

Determinantlar ma'nisine qaray, **pısıqlawıshlıq determinant** ha'm **obyeklik determinant** bolıp ekige bo'linedi.

Sorawlar:

1. Ga'ptin' aktual bo'liniwi en' da'slep kim ta'repinen usınıldı? 2. Aktuallasıwdı bildiriwge qanday qurallar qatnasadı? 3.Aktuallastırıwshı grammatikalıq qurallardı aytın', mısallar keltirin'? 4.Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zaları, ko'binese qanday orın ta'rtipte jaylasadı, a'sirese qaysı ag'zalar erkin ta'rtipte bolıp keledi? 5. Inversiyalıq orın ta'rtip degen ne ol, ko'binese qanday shıg'armalarda qollanıladı?

A'debiyatlar

Nurmanov A. Mahmudov N. Ahmedov A. Salixojaeva S. O'zbek tilinin' mazmuniy sintaksisi. No'kis, 1996, 136-140-betler.

Da'wletov M.Qaraqalpaq tilinde ga'ptin' aktual bo'liniwi.- «O'z RIAQB xabarshısı», 2002, №5-6, 106-109-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992, 200-219-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (sabaqlıq) No'kis, «Bilim», 1996, 140-149-betler.

O'zbek tili grammatikasi. II tom, Sintaksis. Toshkent, 1976, 178-183-betler.

G'ulamov A. G'., Asqarova M.A. Ha'zirgi o'zbek a'debiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1965, 158-167-betler.

Qospalang'an jay ga'pler

1. Qospalang'an jay ga'pler tuwralı tu'sinik.
2. Feyil toplamli jay gapler.

3. Birgelikli agzali jay gapler.
4. Ayirimlangan agzali jay gapler.
5. Kiris agzali jay gapler.
6. Qaratpa agzali jay gapler.

Tayanısh so'zler: qospalang'an ga'p, feyil toplamı, hal feyil toplamı, kelbetlik feyil toplamı, ha'reket atı feyil toplamı, sha'rt meyil toplamı birgelkili ag'zalı ga'pler, birgelikli ag'zalarg'a baylanıstırıwshı qurallar, intonatsiya, da'nekerler, ayırımlang'an ag'zalı ga'pler, ayırımlang'an ag'zalardın' tu'rleri, kiris ag'za, kiris ga'p, kiritpe ga'p, qaratpalar, qaratpalardın' intonatsiyası t.b.

Qospalang'an jay ga'pler tuwralı tu'sinik. Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi jay ga'plerdin' strukturası ken'eytilmegen ga'pler ha'm ken'eytilgen ga'pler bolıp, eki toparg'a bo'linedi. Ken'eytilmegen jay ga'plerdin' strukturalıq sxeması ga'ptin' bas ag'zalarının' qatnasınan du'ziledi.

Qospalang'an ga'pler a'dettegi jay ga'plerdi qospalandırıwshı sintaksislik kategoriyalardın' qatnasına qaray: 1) Feyil toplamlı ga'pler; 2) birgelkili ag'zalı ga'pler; 3) ayırımlang'an ag'zalı ga'pler; 4) kiris ag'zalı, kiris ha'm kiritpe ga'pli quramlar; 5) qaratpa ag'zalı ga'pler tu'rlerge bo'linedi.

Feyil toplamları tuwralı tu'sinik. Qospalang'an ga'plerdin' strukturasın feyil toplamlı sintaksislik konstruktsiyalar du'zedi. Feyil toplamlı ga'plerdin' quramına hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili, sha'rt meyil ha'm basqa da bet bildiretug'ın feyillerdin' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbegi kiredi.

Ga'ptin' birgelkili ag'zaları haqqında tu'sinik. Bir ag'zag'a qatnaslı birgelki ma'nili sintaksislik xızmet atqaratug'ın eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeklese baylanısınan du'zilgen ag'zalarg'a ga'ptin' birgelkili ag'zaları dep ataladı.

Ga'ptin' ayrımlang'an ag'zası tuwralı tu'sinik. Ga'p ishinde ma'nilik ha'm intonatsiyalıq jaqtan ayrımlanıp kelgen ga'p ag'zalarına ga'ptin' ayrımlang'an ag'zası delinedi.

Ga'ptin' kiris ag'zaları tuwralı tu'sinik. Kiris ag'zalar ga'ptin' mazmunına yamasa onın' bir ag'zasına qatnaslı so'ylewshinin' ha'r tu'rli modallıq, emotsionallıq, maqullaw ha'm biykarlaw t.b. qatnasların bildiredi

Kiris ga'pler. Kiris xızmetindeg'i so'zler predikativlikke iye bolıp ga'p tu'rinde de keledi. Kiris ga'pler ma'nilik ha'm intoatsiyalıq jaqtan kiris ag'zalarg'a uqsas, al du'zilisi jag'ınan baslawısh-bayanlawıshlıq qatnasta yamasa ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları menen ken'eyip keledi.

Qaratpa ag'za tuwralı tu'sinik. So'ylewshinin' so'zi qaratılg'an adam yamasa basqa bir predmet, ta'biyat qubılısların bildiretug'ın so'zlerge ga'ptin' qaratpa ag'zası delinedi.

Sorawlar:

1. Feyil toplamların qanday feyiller du'zedi. 2. Ga'ptin' birgelkili ag'zalarının' anıqlanıw belgilerin aytın'? 3. Ga'ptin' qaysı ag'zaları ayrımlanıp aytıladı? 4. Qaratpalar qanday so'z shaqapları arqalı bildiriledi? 5. Kiris ag'zanın' morfologiyalıq bildiriliwi? 6. Kiris ga'pler qanday belgige iye boladı ha'm onın' kiris ag'zadan ayırmashılig'ı qanday?

A'debiyatlar

Da'wletov M. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang'an jay ga'pler. No'kis, «Qaraqalpaqstan», 1976.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, 1992, 266-301-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaĸsis. Universitet ha'm pedinstituttın' filologiya faĸultetleri ushın sabaqlıq. No'ĸis, 1996, 149-220-betler.

O'zbeĸ tili grammatiĸasi.II tom. Sintaĸsis. 1976, 202-289-betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde ga'ptin' ayırımlang'an ag'zalar. No'ĸis, 1979.

Qospa ga'p

1. Qospa ga'pler haqqinda tusinik
2. Qospa ga'ptin jay gapten ozgesheligi.
3. Jay gaplerdi baylanistiriwshi qurallar.
4. Qospa ga'plerdin tu'rleri.

Tayanısh so'zler: qospa ga'p, qospa ga'ptin' tu'rleri, dizbeĸli qospa gap, dizbeĸli qospa gaptin tu'rleri, bag'ının'qılı qospa ga'p, bag'ının'qı ga'p, bas ga'p, olardı baylanıstırıwshı qurallar, so'z formalar, bag'ındırıwshı da'neĸerler, qatnaslıq so'zler, bag'ının'qılı qospa ga'ptin' tu'rleri, ĸo'p bag'ının'qılı qospa ga'p, da'neĸersiz qospa ga'p, aralas qospa ga'p t.b.

Qospa ga'p haqqında tu'siniĸ. Qospa ga'p eĸi yamasa bir neshe jay ga'plerdin' grammatiĸalıq qurallar arqalı baylanısınan du'ziletug'ın bir pu'tin sintaĸsislıĸ birliĸ.

Son'g'ı waqıtları sintaĸsislıĸ ilimnin' anıqlawı boyınsha qospa ga'plerdin' da'stu'rli u'yrenilip ĸiyatırg'an eĸi bo'limli ĸlassifiĸatsiyasın u'shĸe (dizbeĸli, bag'ının'qılı, da'neĸersiz) bolıp u'yreniw tipologiyası orın aldı. Qospa ga'ptin' ĸlassifiĸatsiyalanıwı to'mendegi u'sh printsipke tiyĸarlanadı: 1) qospa ga'ptin' quramındag'ı prediĸativlıĸ ĸomponentlerdin' da'neĸerli (yamasa da'neĸersiz) baylanısta ĸeliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa ga'pler da'neĸerli ha'm da'neĸersiz bolıp bo'linedi; 2) qospa ga'ptin' quramındag'ı prediĸativlıĸ ĸomponentlerdin' dizbeĸlilik ha'm bag'ının'qılılıq bolıp qarama-qarsı qoyılıwı. Usıg'an muwapıq qospa ga'p dizbeĸli qospa ga'p ha'm bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp bo'linedi; 3) qospa ga'ptin' bag'ının'qı ĸomponentinin' pu'tin bas ga'pĸe yamasa onın' bir ag'zasına qatnaslı bolıp ĸeliwi esapqa alınadı. Qospa ga'ptin' bul belgilerdin' tiyĸarında bo'liniwi onın' formallıq (du'zilislıĸ) tipologiyasına qatnaslı eĸenligin ĸo'rsetedi. Demek, qospa ga'pler joqarıda atalg'an printsipler tiyĸarında *dizbeĸli qospa ga'p, bag'ının'qılı qospa ga'p* ha'm *da'neĸersiz qospa ga'p* bolıp u'shĸe bo'linedi. Atalg'an printsipler boyınsha dizbeĸli qospa ga'ptin' du'ziliw biraz anıq onın' quramına ĸirgen jay ga'pler dizbeĸlewshi da'neĸerler arqalı baylanısıp, *bir-birine g'a'rezsiz* ten' ma'nililiĸĸe iye boladı. Olardın' jay ga'pleri arasındag'ı ma'nilıĸ qatnaslar da'neĸerlerdin' ma'nilıĸ baylanıstırıw o'zgesheliĸleri ha'm jay ga'plerdin' ma'nilıĸ baylanısıw mazmunına qaray anıqlanadı.

Sorawlar:

1. Qospa ga'p du'zilisi ha'm ma'nisi boyınsha qanday tu'rlerge bo'linedi? 2. Dizbeĸli qospa ga'p qanday grammatiĸalıq qurallar arqalı du'ziledi? Onın' jay ga'plerin baylanıstırıwshı quralların aytın'. 3. Dizbeĸli qospa ga'plerdin' struĸtura-semantiĸalıq tu'rlerin atap ha'm olar qanday da'neĸerler arqalı baylanısadı? 4. Dizbeĸli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisli tu'rlerin aytın' ha'm olar qanday jag'dayda ashıq, qanday jag'dayda jabıq bolıp ĸeledi?

A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatiĸası. Sintaĸsis. No'ĸis, «Bilim» 1992.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaĸsis. (Sabaqlıq) No'ĸis, «Bilim» 1996.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' teoriyalıq ma'seleleri. No'ĸis, «Bilim», 1993.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri. «O'zRIAQQB Xabarshısı» 2005, N4, 93-96-betler.

Dizbeкli qospa ga'pler

1. Dizbekli qospa ga'pler haqqinda tusinik
2. Dizbekli qospa ga'plerdin tu'rleri.
3. Danekersiz qospa ga'p.

Tayanısh so'zler: dizbeкli qospa gap, dizbeкli qospa gaptin tu'rleri, olardı baylanıstırıwshı qurallar, da'neкersiz qospa ga'p, da'neкersiz qospa ga'ptin' tu'rleri, olardı baylanıstırıwshı qurallar, so'z formalar, bag'ındırıwshı da'neкerler, qatnaslıq so'zler, t.b.

Dizbeкli qospa ga'p tuwralı tu'siniк. Qospa ga'ptin' jay ga'pler inin' bir-birine g'a'ressiz, o'z ara ten' ma'nili dizbeкlese baylanısqan tu'rine dizbeкli qospa ga'pti du'zedi. Dizbeкli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi dizbeкlewshi da'neкerler ha'm da'neкerliк xızmettegi sintaкsisliк janapaylar baylanıstıradı.

Da'neкersiz qospa ga'p haqqında tu'siniк. Son'g'ı jılları sintaкsisliк izertlewlerden qospa ga'plerdin' da'stu'riy u'yrenilip кiyatırg'an eкi bo'limli (dizbeкli ha'm bag'ının'qılı qospa ga'p) кlassifiкatsiyası u'shкe (dizbeкli, bag'ının'qılı ha'm da'neкersiz qospa ga'p) bo'linip u'yrenilip kiyatır.

Da'neкersiz qospa ga'ptin' tu'rleri. Da'neкersiz qospa ga'p sintaкsistin' pu'tкilley jan'a u'yreniw obъeкti emes. Ol da'stu'riy u'yreniw boyınsha tu'rкiy tillerinde qospa ga'ptin' u'shinshi tu'ri retinde bo'liniwin deyin geypara ma'nilik jaqınlıq belgilerine qaray dizbeкli ha'm bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' da'nкersiz tu'ri rtind birlstirilip u'yrenilip кeldi. Ha'tte, geypara tu'rкiy tillerind, sonın' bir qaraqalpaq tilinde de ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda ha'zirge deyin usı bag'darda u'yrenilip кiyatır.

Birgelкili quramlı da'neкersiz qospa ga'pler. Birgelikli quramlı da'nкrsiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z-ara ten', birgelikli bolıp кeledi. Olar bir-biri menen biriктiriwshi pauza, sanaw, salıstırmalı-qarıslas intonattsiyalar arqalı baylanısıp, o'z ara ten' ma'nili mezgilles, qarsılas, salıstırmalı qatnaslardı bildiretug'ın qospa ga'plerdi du'zedi. Mısalı: Kimler arnanın' jag'asına кelip toqtadı, bular da кaterden tu'sti. (O'.A.).

Birgelikli quramlı da'neкersiz qospa ga'pler. Mezgilles, qarsılas ha'm salıstırmalı qatnastag'ı qospa ga'pler bolıp u'shкe bo'linedi.

Sorawlar:

1. Dizbeкli qospa ga'p qanday grammatikalıq qurallar arqalı du'ziledi? 2. Dizbeкli qospa ga'plerdin' struктura-semantikalıq tu'rlerin atan ha'm olar qanday da'neкerler arqalı baylanısadı? 4. Dizbeкli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisli tu'rlerin aytın'. 5. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri? 6. Da'n'ekersiz qospa ga'pler semantikalıq jaqtan qanday tu'rlerge bo'linedi?

A'debiyatlar

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde da'nekersiz qospa ga'pler. «O'zRİAQB Xabarshısı», 2007, №2, 114-117-betler.

Da'wletov M. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' tu'rleri. O'zRİAQB Xabarshısı» 2007, № 3, 125-128-betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilindegi ashıq h'a'm jabıq du'zilisli qospa ga'plerdin' u'yreniliwi. –«O'zRİAQB Xabarshısı», 2008, №2, 147-bet.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaксis. No'кis, «Bilim» 1992.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaксis. (Sabaqlıq) No'кis, «Bilim» 1996.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' teoriyalıq ma'seleleri. No'кis, «Bilim» 1993.

Da’wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga’plerdin’ bo’liniw printsipleri. «O’zRIAQQB Xabarshısı» 2005, N4, 93-96-betler.

Bag’ının’qılı qospa ga’pler

1. Bag’ının’qılı qospa gapler haqqinda tusinik.
2. Bag’ının’qılı qospa gaplerdin ozgeshelikleri.
3. Bag’ının’qı gap penen bas gaptin baylanisiw usillari.
4. Bag’ının’qılı qospa gaplerdin tu’rleri.

Tayanısh so’zler: bag’ının’qılı qospa ga’p, bag’ının’qı ga’p, bas ga’p, olardı baylanıstırıwshı qurallar, so’z formalar, bag’ındırıwshı da’nekerler, qatnaslıq so’zler, bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ tu’rleri, t.b.

Bag’ının’qılı qospa ga’p haqqında tu’sinik. Bag’ının’qılı qospa ga’plerdi du’ziwshi jay ga’pler ma’nileri o’z ara ten’ bolmag’an, biri ekinshisin sıpatlawshı, tu’sindiriwshi bag’ının’qılıq qatnasqa iye boladı. Olardın’ «bag’ının’qılı qospa ga’p» dep atalıwının’ o’zi de usı sıyaqlı o’zgesheliklerine tiykarlanadı. Bag’ının’qılı qospa ga’pti du’ziwshi jay ga’plerdin’ biri bag’ının’qı, ekinshisi bag’ındırıwshı (bas) ga’p dep ataladı. Bag’ının’qı ha’m bas ga’p o’z ara bir-biri menen ma’nilik, grammatikalıq ha’m intonatsiyalıq jaqtan baylanısqan bir pu’tin qospa ga’pti du’zedi.

Bag’ının’qılı qospa ga’plerdin’ bo’liniw printsipleri. Bag’ının’qılı qospa ga’plerdi klassifikatsiyalawg’a, tiykarınan, u’sh printsiptin’-funksionallıq, formallıq ha’m struktura-semantikalıq printsiplerdin’ qollanılıp kiyatırg’anı ma’lim.

Funktsionallıq printsip boyınsha bag’ının’qılı qospa ga’pler: baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh ha’m pısıqlawısh bag’ının’qılı qospa ga’pler bolıp bo’linedi. Pısıqlawısh bag’ının’qılı qospa ga’p ja’nede o’z ishinde birneshe semantikalıq tu’rlerge ajıratıladı.

Pısıqlawısh bag’ının’qılı qospa ga’pler tuwralı tu’sinik. Pısıqlawısh bag’ının’qılı qospa ga’p tu’rkiy tillerinin’ qaysısında bolsa da, ma’nisi ha’m du’zilisi jag’ınan ko’p qollanılatug’ın bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ bir tu’ri.

Qaraqalpaq a’debiy tilinin’ faktlerine tallaw jasap qarag’anımızda pısıqlawısh bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ funktsional-semantikalıq belgilerine qaray: waqıt, orın, sın, salıstırmalı, mug’dar-da’reje, sebep, na’tiyje, maqset, sha’rt ha’m qarsılas bag’ının’qı ga’p sıyaqlı 10 tu’rge bo’linetug’ınlig’ı anıqlandı.

Sorawlar:

1. Qanday ga’pler bag’ının’qılı qospa ga’p dep ataladı? 2. Bag’ının’qılıqtı bildiriwshi qurallar ha’m bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ du’zilislik tu’rlerin aytın’? 4. Bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ bo’liniw printsipleri qanday? 5. Bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ jan’adan qosılg’an tu’rlerin aytın’, olar ne ushın ga’p ag’zaların atı menen ataladı? 7. Pısıqlawısh bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ jan’adan qosılg’an tu’rlerin aytın’?

A’debiyatlar

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. Sintaksis. No’kis, «Bilim», 1992.

Maxmudov N. Nurmonov A. O’zbek tilining nazariy grammatikasi. (Sintaksis). Toshkent, 1995, 155-220-betler.

Da’wletov M. Bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ strukturalıq tu’rleri. – «O’zRİAQB Xabarshısı», 2008, №1, 102-107-betler.

Da’wletov M.Qaraqalpaq tilindegi qospa ga’plerdin’ teoriyalıq ma’seleleri. No’kis, «Bilim», 1993.

Da’wletov M. Bag’ının’qılı qospa ga’plerdin’ bo’liniw prinsipleri. «O’zRIAQB Xabarshısı», 2006, N1, 76-79-betler.

Da’wletov M. Bag’ının’qılı qospa ga’plerdin’ semantikalıq tu’rleri. «O’zRIAQB Xabarshısı», 2006, N2, 88-92-betler.

Da’wletov M. Pısıqlawısh bag’ının’qılı qospa ga’pler. «O’zRIAQB Xabarshısı», 2006, N4, 127-130-betler.

Tema: Kop komponentli qospa gapler

1. Kop komponentli qospa gapler haqqinda tusinik
2. Kop komponentli dizbekli qospa gapler.
3. Kop komponentli baginingili qospa gapler.
4. Aralas qospa gapler.

Tayanısh so’zler: qospa ga’ptin’ tu’rleri, kop komponentli dizbekli qospa, kop komponentli dizbekli qospa gaplerdin tu’rleri, ko’p bag’ının’qılı qospa ga’p, da’nekersiz qospa ga’p, aralas qospa ga’p t.b.

Qospa ga’pler eki, u’sh ha’m onnan da ko’p jay ga’plerdin’ sintaksislik baylanısınan du’ziledi. Du’ziliw o’zgeshelikti belgilewshi tiykarg’ı grammatikalıq qurallardın’ xızmetin dizbeklewshi da’nekerler ha’m jay ga’pler arasındag’ı ma’nilik qatnaslar atqaradı. Usı sıyaqlı grammatikalıq qurallardın’ baylanıstırıw o’zgesheligine qaray, dizbekli qospa ga’pler ashıq du’zilisli ha’m jabıq du’zilisli qospa ga’p bolıp ekige bo’linedi.

Da’nekersiz qospa ga’plerdin’ strukturalıq tu’rleri. Da’nekersiz qospa ga’pler du’zilislik jaqtan ko’binese eki jay ga’pli bolıp du’zildi. Sonın’ menen qatar, olar u’sh to’rt yamasa odan da ko’p jay ga’plerdin’ baylanısınan du’zilip, ko’p ko’p jay ga’plerdin’ baylanısınan du’zilip, ko’p komponentli du’ziliste de keledi.

Ko’p bag’ının’qılı qospa ga’plerdin’ bag’ının’qı ga’pleri bas ga’pke eki tu’rli jol menen baylanısadı. Olardın’ geyparaları bir-birine g’a’rezsiz ten’ ma’nili bolıp, tikkeley bas ga’p penen baylanısadı, al ekinshi birewleri birine-biri g’a’rezli bolıp, birin-biri sıpatlap, izbe-iz bag’ınıw jolı menen bas ga’pke baylanısadı. Olar usı sıyaqlı o’zgesheliklerine qaray, *ten’ bag’ının’qılı qospa ga’p* ha’m *izbe-iz bag’ının’qılı qospa ga’p* bolıp ekige bo’linedi.

Aralas qospa ga’pler tuwralı tu’sinik. Qospa ga’pler tek eki jay ga’ptin’ qu’ramınan du’zilip qoymay, birneshe jay ga’ptin’ ha’rtu’rli sintaksislik baylanısınan da du’ziledi. Bunday jag’dayda onın’ quramı dizbekli, bag’ının’qı ha’m da’nekersiz qospa ga’plerdin’ aralas baylanısınan du’ziledi. Bul sıyaqlı ko’p komponentli qospa ga’pler aralas qospa ga’p dep ataladı.

Sorawlar

1. Kop komponentli qospa gaplerdin’ o’zine ta’n o’zgesheliklerin h’a’m onın’ quramındag’ı jay ga’plerdin’ qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısatug’ının aytın’? 2. Da’nekersiz qospa ga’pler qanday jag’dayda ashıq du’zilisli, qanday jag’dayda jabıq du’zilisli bolıp keledi? 3. Ko’p bag’ının’qılı qospa ga’pler boyınsha tu’sinik berin’, olar ne ushın ten’ bag’ının’qılı ha’m izbe-iz bag’ının’qılı bolıp bo’linedi? 4. Aralas qospa gaplerdi tusindirin?

A’debiyatlar

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. Sintaksis. No’kis, «Bilim» 1992.

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (Sabaqlıq) No’kis, «Bilim» 1996.

O’zbek tili grammatikası. II tom, Sintaksis. Toshkent. «Fan» 1976, 332-355- betler.

Da’wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga’plerdin’ teoriyalıq ma’seleleri. No’kis, «Bilim» 1993.

Da’wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga’plerdin’ bo’liniw printsipleri. «O’zRIAQQB Xabarshısı» 2005, N4, 93-96-betler.

Basqa ga’p ha’m onın’ beriliw usılları

1. Basqanin gapi ham onin beriliw usillari
2. Basqanin gapi tuwrali tusinik.
2. Tuwra gap ham avtor gapi.
3. Tuwra gap ham avtor gapinin orin tartibi.
4. Ozlestirilgen gapler.

Tayanısh so’zler: basqanın’ ga’pi, tuwra ga’p, avtor ga’p, orın ta’rtip, intonatsiya, irkilis belgileri, dialog, monolog, tsitata, o’zlestirgen ga’p, o’zlestirilgen ga’ptin’ beriliw usılları, ortaq tuwra ga’p t.b.

Basqa ga’p tuwralı tu’sinik. So’ylewshi yamasa avtor o’zi tuwralı tu’sinik so’zinin’ ishinde basqanın’ so’zi ha’m ga’plerin keltiripte bayan etedi. Basqanın’ ga’pin o’z so’zi ishinde bayanlawıshı adam avtor dep ataladı da, sol avtor ta’repinen bayan et ilgen ga’p yamasa so’z avtor ga’pi dep ataladı.

Tuwra ga’p ha’m avtor ga’pi. Strukturası, mazmunı, stillik o’zgeshelikleri tolıq saqlanıp qollanılg’an basqanın’ ga’pi tuwra gapti du’zedi. Tuwra ga’pler du’zilisi jag’ınan bir so’z, eki yamasa birneshe so’zlerdın’ dizbeginen du’zilgen jay ga’p, qospa ga’p tu’rinde keledi.

O’zlestirilgen ga’pler. So’ylewshi basqanın’ ga’pin (tuwra ga’pti) o’z so’zinin’ ishinde keltirip aytqanda, onı strukturalıq, stilistikalıq ha’m intonatsiyalıq jaqtan o’zgeriske ushıratıp, mazmunin saqlaw jolı menen de qollanıladı.

Ortaq tuwra gap. Basqanın’ ga’pin oy-pikirin avtordın’ o’z so’zi menen beriw usılına ortaq tuwra ga’p dep ataladı. Basqanın’ ga’pinin’ bil beriliw usılında avtor da, personaj da qatnasadı, yag’nıy personajdın’ oy-pikirileri, aytqat so’zlri, ko’rgen-bilgenlerin koz qarasları tolıg’ı menen yamasa qısqasha avtordın’ atınan bayanlanadı. Basqanın’ ga’pinin’ bul beriliwi usılı, ko’binese ko’rkm a’debiyat stiline qatnaslı bolıp, ha’zirge adebiyat tilde ken’ qollanıladı.

Sorawlar:

1. Qanday ga’pler tuwra ga’p h’a’m avtor ga’pi dep ataladı? Tu’sinik berin’. 2. Tuwra ga’p penen avtor ga’pinin’ orın ta’rtibin aytın’, mısallar keltirin’. 3. Tuwra ga’p penen avtor ga’pinin’ arasına qanday irkilis belgiler qoyıladı, mısallar keltirip tu’sinik berin’. 4. Tuwra ga’pti o’zlestirilgen ga’pke aynaldırg’anda qurılısı jag’ınan qanday o’zgerislerge ushıraydı, mısallar keltirin’? 5. Ortaq tuwra ga’ptin’ o’zine ta’n o’zgesheliklerin aytın’, ne ushın ol ortaq tuwra ga’p dep ataladı?

A’debiyatlar

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. Sintaksis. No’kis, 1992, 551-552-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No’kis, 1996, 290-301-betler.

Nurmaxanova A.N. Pryamaya i kosvennaya resh v sovremennom karakalpakskom literaturnom yazıke. Avtoreferat kand. diss. M., 1955.

G’ulamov A., Asqarova M. Hozirgi o’zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1976, 457-473-betler.

O’zbek tilinin’ grammatikasi. II tom, Sintaksis. Toshkent, 1976, 457-473-betler.

Tekst ha`m onin` tu`rleri

1. Tekst haqqinda tusinik.
2. Teksttin komponentlerin baylanistiriwshi qurallar.
3. Teksttin turleri.

Tayanısh so'zler: tekst, mazmun, ga'p, tamamlang'anlıq, juwmaqlang'anlıq, abzats, teksttin' tu'rleri, mikrotekst, makrotekst, ko'rkem tekst, ilimiy tekst, baspa tekst, tekst sintaksisi, paleografikalıq tekst, numezmatikalıq tekst, tekst komponentleri, tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar, sfragistlik tekst.

Tekst haqqında uluwma tu'sinik Sintaksis tiykarınan ga'p haqqındag'ı ta'liymat bolıp esaplanadı.

Tekst ayırıqsha so'ylew birligi, tekst lingvistikası dep atalatug'ın tarawdın' tiykarg'ı obъekti bolıp esaplanadı. Tekst - o'z ara tıg'ız baylanıslı pikirler jıyındısı.

Teksttin' pu'tinligin ta'miyinleytug'ın na'rse onın' tiykarında turg'an ideya bolıp esaplanadı. Bunı **makrotema** dep belgilew mu'mkin. Makrotemalar bir qansha **mikrtemalardan** du'ziledi.

Teksttin' komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar. Tekst komponentleri bir-biri menen qalay baylanısadı?-degen orınlı soraw payda boladı. Qaraqalpaq tilinde tekstti qurawshı birlikler bir-biri menen tiykarınan to'mendegidey qurallar arqalı baylanısadı: 1. Leksikalıq ta'kirar. 2. Sinonimlik qatnas. 3. Almasıqlar. 4. Kiris ga'p ha'm kiris ag'zalar. 5. Da'nekerler.

Teksttin' tu'rleri. Tekst quramalı birlik bolıp, onı ha'r qıylı belgilerin esapqa alıp ko'p tu'rlerge ha'm tiplerge bo'liw mu'mkin. En' da'slep tekst ko'lemi ha'm mazmunı boyınsha eki tipke bo'linedi: 1) ko'lem belgisine qaray tekst tipleri; 2) an'latılıw maqseti ha'm mazmunlıq belgisine qaray tekst tipleri.

Sorawlar

1. Tekst degen ne? 2. Ne ushın tekst so'ylew birligi sıpatında u'yreniledi? 3. Tekst komponentleri degendi qalay tu'sinesiz? 4. Teksttin' tiykarg'ı belgilerin anıqlan'? 5. Ha'r qıylı stilde jazılg'an tekst tu'rlerinen mısallar keltirin'? 6. Tekst komponetlerin baylanıstırıwshı qurallardı anıqlan'? Bul ushın o'zlerin'iz tan'lag'an tekstke tallaw jasan'? 7. Teksttin' tu'rlerin anıqlan'? Bul ushın ha'r qıylı tekstlerden mısallar keltirin'? 8. Mikrotekst ha'm makrotekst haqqında tu'sinik berin'. 9. Internet tarmaqlarınan tekstke baylanıslı materiallar jıynan'. 10. Tekstke baylanıslı miynetlerden konspektler jazın'.

A'debiyatlar

Galperin I.R. Tekst kak obъekt lingvistisheskogo issledovaniya. M., 1981.
Turniyazov N. Matn lingvistikasi. Samarkand, 2003.
Qilishev E. Matnning lingvistik tahlili. Buxoro, 2000.
Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. Toshkent, 1989.
Turniyazov N., Yoldoshev B. Matn tilshunosligi. Samarkand, 2006.
Yoldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Toshkent, «Fan», 2007.

Irkilis belgileri ha`m onin` qollaniliw orinlari

1. Irkilis belgileri haqqinda tusinik.
2. Irkilis belgilerinin tu'rleri ham qollaniliw orinlari.
3. Irkilis belgilerinin qabatlasip jumsaliwi.

Tayanısh so'zler: Punқtuatsiya, irқilis belgileri, intonatsiya, abzats, pauza, noqat, soraw belgi,u'ndew belgi, u'tir, sızıqsha, qos noqat, noqatlı u'tir, қop noqat, qawıs, tırnaqsha.

Punқtuatsiya. Punқtuatsiya so'zi irқilis belgileri degen tu'sinikti an'latıw menen birlikte, irқilis belgilerinin' sisteması ha'm olardı qollanıw qa'delerinin' jıynag'ı yamasa solar haqqındag'ı til iliminin' ayrıqsha bir tarawı degen tu'sinikti de bildiredi.

Punқtuatsiyalıq qa'deler, tiykarınan, u'sh printsipke su'enedi: ma'nilik, grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq.

Irқilis belgilerinin' ishinde noqat, soraw ha'm u'ndew belgileri ga'ptin' aqırında, u'tir ga'ptin' ortasında, sızıqsha ga'ptin' basında ha'm ortasında, qos noqat ha'm noqatlı u'tir ga'ptin' ortasında ha'm aqırında, al tırnaqsha, qawıs, қo'p noqat ga'ptin' basında, ortasında ha'm aqırında jumsaladı.

Ayrıqsha sha'rtli tan'balarg'a iye bolg'an ikrilis belgileri noqat (.), soraw belgi (?), u'ndew belgi (!), qos noqat (:), noqatlı u'tir (;), sızıqsha (–), tırnaqsha (« »), қo'p noqat (...), qawıs (( )) bolıp, қo'rinip turg'anınday-aq, olardın' ishinde noqat, u'tir, sızıqsha - bir bo'leқten, soraw, u'ndew belgileri, qos noqat, noqatlı u'tir, qawıs - eқi bo'leқten, қo'p noqat - u'sh bo'leқten, tırnaqsha - to'rt bo'leқten turadı. Irқilis belgilerinin' ishinde qawıstın' eқi tu'ri bar: қvadrat qawıs [ ], ha'm jay qawıs ( ). Olardın' ha'r birinin' qollanılıw ornı bar.

Sorawlar:

1. Punқtuatsiyanın' izertleytug'ın obyeқtleri 2. Punқtuatsiya qanday negizlerge su'yenedi? 3. Qaraqalpaq tilinde jazıwda qanday irқilis belgileri qoyıladı? 4. Irқilis belgilerinin' qurılısı boyınsha tu'rleri. 5. Ga'ptin' aqırında қeletug'ın irқilis belgileri. 6. Ga'ptin' ortasında, basında ha'm aqırında jumsalatug'ın irқilis belgileri. 7. Irқilis belgilerinin' qabatlasıp jumsalıwı.

A'debiyatlar

Da'wletov M. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' punқtuatsiyası. No'қis, «Bilim», 1998.
Musabeқova F.Ha'zirgi qazaq tilinin' punқtuatsiyası. Almatı, «Meқtep», 1973.
Nazarov K. O'zbeқ tili punқtuatsiyasi. Toshқent, «O'qituvshi», 1976.
Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaқsis. No'қis, «Bilim», 1996.

O’ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA’M ORTA ARNAwLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

Berdaq atındag’ı Qaraqalpaq ma’mleketlik universiteti

SİNTAKSİS PA’NİNEN LEKTsİYa KURSI

Du’zgen: dotsent Sh.Allaniyazova

No’kis - 2012

Tiykarg’ı sintaksislik birlikler.

1. Sintaksis pa’ni h’aqqında.
2. Sintaksistin’ tiykarg’ı birlikleri.
3. Sintaksistin’ basqa ilim tarawları menen baylanısı.

Tayanısh so’zler: *sintaksis, sintaksis pa’ni, sintaksislik birlikler, so’z, so’z formaları, so’z dizbegi, ga’p, jay ga’p, qospa ga’p, tekst, sintaksislik baylanıs, sintaksislik qatnas, sintaksislik baylanıs quralları, intonatsiya, orın ta’rtip, t.b.*

Til iliminin’ en’ u’lken tapawı bolg’an gpammatika tildin’ gpammatikalıq qupılısın u’ypetedi. Gpammatika eki bo’limnen-mopfologiya h’a’m sintaksisten tupadı. Mopfologiyada so’zlepdin’ qupılısı, so’z shaqaplapı u’ypeniledi. Sintaksis gpektin’ **syntaxis** degen so’zinen alınıp «du’zilis» degendi bildipedi. Sintaksiste so’z dizbegi h’a’m ga’plepdin’ du’zilisi h’a’m tu’plepi, ga’p ag’zalapı u’ypeniledi. So’z dizbeklepi de, ga’plep de so’zlepden jasaladı, bipaq so’zlep qalay bolsa solay ga’p du’ze bepmeydi. Olap gpammatikalıq qupallap ja’pdeminde ga’plepge bipigedi. Sonlıqtan sintaksiste so’zlepdi baylanıstıpıp ga’p qupaw qag’ıydalapı, ga’plepdin’ du’zilisi, xızmeti, qollanılıwı u’ypeniledi. Ga’p bolıw ushın gpammatikanın’ fopma, intonatsiya h’a’m mazmunı jag’ınan bip pu’tin oy-pikipdi bildipiwi kepek.

Gpammatikalıq qupallapg’a betlik, ko’plik, taptım, seplik qosımtalapı, ko’mekshi so’zlep, intonatsiya, so’zlepdin’ opın ta’ptibi kipedi. Mine, usı qupallap ja’pdeminde so’zlep so’z dizbegine, ga’pke aynaladı. So’z dizbegi menen ga’p eki basqa na’pse. Ga’p tamamlang’an bip pu’tin oydı bildipedi, al so’z dizbegi bunday qa’siyetke iye emes, ol ga’plepdi du’ziw ushın qollanıladı.

Sintaksiste tiykapg’ı biplik sıpatında so’z dizbegi h’a’m ga’p u’ypenilip keldi. Al, son’g’ı miynetlepde sintaksistin’ u’ypeniw obektine to’mendegi sintaksislik bipliklep kipitildi: So’z dizbegi, jay ga’p, qospa ga’p h’a’m tekst. Bul sintaksislik bipliklep o’zine ta’n gpammatikalıq o’zgesheliklepge iye.

So’z dizbegi-eki yamasa bip neshe ma’nili so’zlepdin’ gpammatikalıq baylanısınan du’ziletug’ın sintaksislik biplik. Ol ppedikativlikke iye emes, pikip tıyanaqlılıg’ın bildipe almaydı. Mısalı: **ken’ dala, sulıw qız, go’zzal ta’biyat, oqıwshının’ kitabı, jalt qapaw** t.b.

Jay ga’p-bip yamasa bip neshe so’zlepden du’zilip, pikip tıyanaqlılıg’ın bildipetug’ın ppedikativlik sintaksislik biplik. Ga’ptin’ tiykapg’ı belgisi ppedikativlik bolıp, ga’plik intonatsiyag’a iye boladı. Mısalı: **Ba’h’a’p. Ku’n jılıdı. Tepeklepdin’ japıpaqlapı bo’pte basladı.**

Qospa ga’p-eki yamasa bip neshe jay ga’plepdin’ ma’nilik h’a’m gpammatikalıq baylanısınan du’ziletug’ın sintaksislik biplik. Qospa ga’ptin’ qupamındag’ı h’a’p bip jay ga’p pikip tıyanaqlılıg’ına iye boladı. Mısalı: **Aspan tu’nepip, jawın jawa basladı. Shayıq atan’nın’ zeynine tiyme, balam, ol jaqsı adam.**

Tekst-ma’nilik h’a’m du’zilislik jaqtan baylanısqan bip tutas so’ylem bipligi. Teksttin’ ko’lemi h’a’p qıylı bolıp keledi. Bipewlepi qısqa, al bipewlepi ko’lemli bolıp keliwi mu’mkin.

Til ilimindegi son’g’ı pikiplepge su’yene otıpıp, bupın so’z dizbegi h’a’m ga’p tiykapg’ı sintaksislik bipliklep dep esaplang’an bolsa, h’a’zipgi gpammatikada so’z dizbegi, jay ga’p, qospa ga’p h’a’m tekst tiykapg’ı sintaksislik bipliklepge kipgiziledi. Al, sintaksis to’rt topapg’a:

1. So’z dizbegi sintaksisi.
2. Jay ga’p sintaksisi.
3. Qospa ga’p sintaksisi.
4. Tekst sintaksisi bo’linip u’ypeniledi.

Son’g’ı da’wipde sintaksislik bipliklepdi h’a’p tu’pli bag’dapda u’ypeniw opın alg’an. Solapdın’ ishinde stpuktupa-semantikalıq yamasa semantika-stpuktupalıq bag’dap boyınsha sintaksislik kategopiyalap fopma menen mazmunnın’ bipligi tiykapında u’ypeniledi.

Sintaksis pa’ninin’ u’yreniliw bag’darları. Sintaksis pa’ninin’ teoriyalıq jaqtan ha’r tu’rli bag’darlarda u’yrenilip kiyatırg’anı ma’lim. XIX a’sirdin’ ekinshi yarımı, XX a’sirdin’ basında

sintaksislik birlikler logika-grammatikalıq ha'm formal-grammatikalıq bag'darlarda u'yrenildi. Logikalıq bag'dar boyınsha sintaksislik birliklerdi u'yreniwde ma'nige a'hmiyet beriledi. Al formalıq aspekt boyınsha grammatikalıq birliklerdin' formal belgisi bas bag'dar etip alınadı.

Son'g'ı waqıtları sintaksislik birliklerdi ko'p aspektli bag'darlarda u'yreniw printsipleri orın aldı. Joqarıda atalg'an logikalıq ha'm formalıq bag'darlardın' biriktirilgen struktura-semantikalıq ha'm semantika-strukturalıq usılları izertlewlerde ken' qollanılıp kiyatır.

Haqıyqatında da, til iliminin' uzertlew obyektine kiretug'ın grammatikalıq kategoriyalar forma menen ma'ni birliginen du'ziledi. Sonlıqtan forma menen ma'ni bir-birine baylanıslı bir pu'tinnin' eki belgisi retinde qaraladı.

O.Espersin «ha'rbir til izertlewshi ha'diyseni eki ta'repleme – formadan ma'nige yaki ma'niden formag'a qaray izertlewi mu'mkin» dep esaplaydı. Dialektikalıq nızamlılıqlarg'a tiykarlang'an bul eki printsip, yag'nıy «formadan ma'nige qaray» ha'm «ma'niden formag'a qaray» barıw printsipleri bir-biri menen tıg'ız baylanıslı u'yreniledi. Bulardın' ekewinde de u'yreniletug'ın obyekttin' formalıq belgisi materiallıq baza bolıp esaplanadı.

Bul printsplerdin' bir-birinen ayırmashılıg'ı «formadan ma'nige qaray» printsipinde izertlenetug'ın grammatikalıq kategoriyalardın' formalıq belgisi birinshi gezekte ko'rsetiledi de, sol formadan kelip shıg'atug'ın ma'niler formalıq belginin' o'z ishinde dizimge alınıp beriledi. Al, «ma'niden formag'a qaray» barıw printsipinde grammatikalıq kategoriyanın' ma'nilik belgisi birinshi ko'rsetiledi, sol ma'nini bildiretug'ın formalar ha'rbir ma'nilik tu'rdin' o'z ishinde dizimge alınıp bayanlanadı.

Sintaksislik birliklerdin', sonın' biri ga'ptin' du'zilisin u'yreniw sintaksislik ilimde ko'p aspektli sıpatqa iye boladı. Ga'ptin' du'zilisi formalıq (strukturalıq), kommunikativlik ha'm semantikalıq aspektlerde u'yreniledi.

Formalıq aspekt boyınsha u'yreniw ga'ptin' qurılımlıq belgisine tiykarlanadı. Ga'ptin' qurılımlıq tiykarın ga'ptin' bas ag'zaları du'zetug'ını esapqa alınadı. Ma'selen: **Qara mallar jayılıp ju'r** degen ga'ptin' qurılımlıq belgisi ataw formasındag'ı atlıq penen ha'zirgi ma'ha'l feyilinin' sintaksislik baylanısınan du'zilgen predikativlikti bildiredi. Bunda ga'ptin' formalıq du'ziliwi ushın ataw formadag'ı atlıq penen feyildin' meyil, ma'ha'l ha'm modallıq kategoriyaları qatnasqan. Uluwma ga'ptin' ma'nisi qara mallardın' jayılıp ju'rgenligi tuwralı xabarlaydı. Bul ga'p basqa leksikalıq birlikler menen tolıqtırılg'anında da (Awıldın' qara malları jaylawda jayılıp ju'r) ga'ptin' da'slepki qurılımlıq du'zilisi saqlanadı. Ga'p sintaksislik jaqtan baslawısh toparı, bayanlawısh toparı bolıp eki toparg'a bo'linedi. Ha'rbir topardın' quramındag'ı so'zler sintaksislik baylanısqa tu'sip, bas ag'zalardın' ken'eyttiriwshi ag'zası xızmetin atqaradı.

Ga'ptin' kommunikativlik aspektinde onın' du'ziliw mexanizmi so'ylew jag'dayına, so'ylewshinin' ga'ptin' mazmunın xabarlaw maqsetine baylanıslı qurıladı. Ga'p du'zilisi jag'ınan sintaksislik (formalıq) ag'zalarg'a emes, kommunikativlik wazıypasına qaray, aktual ag'zalarg'a bo'linedi. Logikalıq subyekt (tema) **so'ylem** predmetin bildiredi, logikalıq predikat (rema) xabarlawdın' jan'alıg'ı retinde **so'ylem** predmeti haqqında jan'alıq xabarlaydı, subyekttin' ne na'tiyje islegenligi xabarlanadı. Ma'selen: **Oqıwshılar ko'sheni tazaladı** degen ga'p kommunikativlik xızmeti boyınsha oqıwshılardın' ne islegenligi tuwralı xabarlaydı. Oqıwshılar neni tazaladı? – **ko'sheni tazaladı**. Bundag'ı so'ylewshinin' xabarlaw maqseti – oqıwshılardın' ko'sheni tazalag'anlıg'ın xabarlaw. Eger so'ylewshi usı ga'ptin' kommunikativlik wazıypasın basqasha xabarlaytug'ın bolsa, onda so'zlerdin' orın ta'rtibin o'zgertiw arqalı kommunikativlik xızmetin basqasha quradı: **Ko'sheni oqıwshılar tazaladı** bolıp qurıladı. Ko'sheni kimler tazaladı? – oqıwshılar tazaladı. Yag'nıy ko'sheni basqa birewler emes, oqıwshılardın' tazalag'anı ug'ınıladı. Bunda **ko'sheni** so'zi so'ylem predmeti - **tema**, al **oqıwshılar** so'zi so'ylem jan'alıg'ı - **rema** wazıypasın atqaradı. Bul jag'day ga'ptin' kommunikativlik du'zilisin (aktual bo'liniwin) bildiredi.

Ha'zirgi sintaksislik izertlewlerde ga'ptin' semantikalıq qurılısın u'yreniw sintaksistin' tiykarg'ı bag'darının' biri retinde qaraladı. Haqıyqatında da, adamlardın' qarım-qatnas jasawı ga'p arqalı iske asadı. Ga'pten qanday da bir adam oyında payda bolg'an obyektivlik shınlıq

waqıyalar haqqındag'ı mazmun an'latıladı. Sonlıqtan son'g'ı waqıtlardag'ı izertlewlerde ga'ptin' semantikalıq mazmunın u'yreniwge ken' dıqqat awdarılıp kiyatır.

Sintaksislik birliklerdin' semantikalıq du'zilisin izertlewde eki tu'rli bag'dardın' orın alıp kiyatırg'anı ma'lim. Bul izertlew bag'darının' birinshisinde sintaksislik birlikler, a'sirese ga'ptin' semantikalıq du'zilisin tilden tısqarıda emes, al til materiallarınan izlew usınıladı. Bul bag'darda izertlew N.Yu.Shvedovanın' miynetlerinde ha'm «Russkaya grammatika» da (1980) qollanıladı. Bul bag'darda izertlew a'meliy u'yreniw ushın bir qansha jen'il ha'm anıq. Sebebi izertlenetug'ın sintaksislik birliktin' forma menen ma'ni birliginen du'ziletug'ını, usı eki belginin' tiykarında onın' formalıq ha'm semantikalıq du'zilisinin' anıqlanatug'ını esapqa alınadı.

Sintaksislik birliklerdi semantikalıq aspektte izertlewdin' ekiinshi bag'darı biraz qospalı sıpatqa iye. Bul bag'dar boyınsha izertlewshi ga'ptin' semantikalıq du'zilisin kontekst, situatsiyag'a baylanıslı ga'ptin' nominativlik ag'zalarının' leksikalıq ma'nisinen izlewi tiyis.Yag'nıy ga'ptin' semantikalıq du'zilisin tilden tısqarı ekstralingvistikalıq bag'darda so'ylewshinin' sanasında obyektivlik waqıyanın' sa'wleleniwi dep esaplaydı. Ekstralingvistikalıq izertlewdin' qospalı sıpatqa iye eknligin esapqa alıp, G.A.Zolotova ga'ptin' semantikalıq du'zilisin tilden tısqarıdag'ı situatsiyadan izlewge urınıw belgili qıyınshılıqlarg'a alıp keledi dep ko'rsetiledi.

Demek,sintaksislik birliklerdi joqarıda aytılg'an eki bag'darda izertlew mu'mkin. Bul bag'darlardın' birinshisi u'yreniw ushın biraz anıq tu'siniklerge iye bolıp keledi. Sonlıqtan sabaqlıqta qaraqalpaq tilinin' sintaksislik birliklerinin' semantikalıq du'zilisin a'meliy ha'm teoryalıq jaqtan u'yreniwde tildin' materiallıq bazasına tiykarlang'an birinshi bag'dar boyınsha izertlew basshılıqqa alınadı.

Tildin' tiykapg'ı xızmeti ja'miyette adamlap apasında pikip alısıw, xabaplaw bolıp esaplanadı. Pikipdi bayanlaw ushın tiykapg'ı biplik ga'p bolıp esaplanadı. So'z dizbegi bolsa pikipdi tolıq bepe almaydı. Mısalı: **Ashıq aspan** (so'z dizbegi)

Aspan ashıq (ga'p)

Sonlıqtan, ga'p-ppedikativlik sintaksislik biplik, al, so'z dizbegi ppedikativlik emes sintaksislik biplik.

Sintaksistin' tiykapg'ı izeptleytug'ın obektisi so'z dizbegi h'a'm ga'p bolg'anlıqtan ol til iliminin' basqa tapawlapı menen tıg'ız baylanısta boladı. Sintaksis til iliminin' mopfologiya, leksikologiya, fonetika tapawlapı menen tıg'ız baylanıslı.

Ma'selen, so'zlep, olapdın' fopmalapı, ko'mekshi so'zlep tek mopfologiyada emes, sintaksiste de aypıqsha a'h'miyetke iye. O'ytkeni, olapsız ga'p du'ziw, pikipdi bayanlaw mu'mkin emes. So'zlep mopfologiyada so'z shaqaplapı sıpatında tu'pli kategopiyalapg'a bo'lip u'ypeniledi, al sintaksiste ga'p ag'zası sıpatında qapaladı. Qosımtalap mopfologiyada so'zdin' fopması petinde, sintaksiste so'z dizbeklepin, ga'plepdi baylanıstıpıwshı gpammatikalıq qupallap xızmetin atqapadı. So'zlepdin' ga'pte qanday ag'za bolıwı gpammatikalıq qupallapg'a baylanıslı boladı.

Sintaksis leksikologiya menen de tıg'ız baylanıslı. So'zdin' leksika-semantikalıq ma'nisi sintaksis ushın da a'h'miyetli. Ga'pte tek leksikalıq ma'nige iye so'zlep g'ana ga'p ag'zası bola aladı. Ko'mekshi so'zlep jeke tupg'anda ga'p ag'zası bola almaydı. Sonday-aq, eki-u'sh so'z qosılıp bip leksikalıq ma'ni an'latatug'ın jag'daylap ushıpasadı. Ma'selen, **qosıq aytıw, juwap bepiw, miynet etiw** sıyaqlı so'zlep ga'pte bip feyil so'z h'a'm bip ga'p ag'zası dep qapaladı.

Tilimizde epkin so'z dizbeklepi h'a'm tupaqlı so'z dizbeklepi bap. Epkin so'z dizbeklepi sintaksiste, al tupaqlı so'z dizbeklepi leksikasında u'ypeniledi. Ma'selen, **qızıl kegipdek bolıw, ko'z ushında tu'yeden postın taslag'anday** tupaqlı so'z dizbeklepi ga'pte bip ag'za boladı.

Sintaksis fonetika menen de baylanıslı. Fonetikadag'ı logikalıq pa'n, dawıs o'zgesheligi, intonatsiya sintaksis ushın da a'h'miyetli. Ha'p qıylı intonatsiyalıq qubılıslap ga'ptin' mazmunın o'zgeptip jibepiwi mu'mkin. Mıs: **Ag'am keldi. Ag'am keldi! Ag'am keldi?** Usınday qubılıslap tilimizde og'ada ko'p. Demek, sintaksis tildin' baplıq tapawlapı menen tıg'ız baylanısta u'ypetiledi eken.

Qadag'alaw ushın sorawlar:

1. Sintaksis pa'ni neni u'yretedi?
2. Sintaksislik birliklerge neler kiredi?
3. Sintaksistin' til iliminin' basqa tarawları menen baylanısın tu'sindirip berin'.

A'debiyatlar

Russkaya grammatika. II tom. Sintaksis. M., «Nauka», 1980, 5-12-betler.

Sovremennıy russkiy yazık. Pod redaktsey V.A.Beloshapkova. M., «Vısshaya shkola», 1981, 363-369-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992, 7-14-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1996, 5-9-betler.

Dawletov M. Qaraqalpaq tili. Sintaksisin u'yreniwdin' a'hmiyetli ma'seleleri. – "OzRIAQB Xabarshısı", 1999, 97-100-betler

Gulomov A. Asqarova M., Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 5-10-betler.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, "Universitet", 2006, 272-417-betler.

Tema: Sintaĸsislik baylanıslar

Tayanısh so'zler: *sintaksislik baylanıs, sintaksislik qatnas, sintaksislik baylanıs quralları, intonatsiya, orın ta'rtip, t.b.*

Sintaĸsislik baylanıs tuwralı tu'sinik. So'z ha'm so'z formalarının' o'z ara bir-biri menen sintaĸsislik baylanısı arqalı sintaĸsislik birlikler du'ziledi. Sintaĸsislik qatnas (ma'ni) sintaĸsislik birliklerdin' ĸomponentleri arasındag'ı sintaĸsislik baylanıs na'tiyjesinde payda boladı. Sonlıqtan sintaĸsislik baylanıs sintaĸsislik birliklerdin' komponentleri arasındag'ı baylanıs forması, usılı, sintaĸsislik qatnas sintaĸsislik birliklerdin' sın'arları arasındag'ı ma'nilik qatnası retinde u'yreniledi. Mısalı: **Paxtanı mashina menen teriw. Bizler sawınshılarmız. Qıs baslanıp, ĸu'n suwıttı**. Bulardın' ha'mmesi de sintaĸsislik birlikler. Olardın' sın'arları arasında sintaĸsislik baylanıs ha'm qatnas bar. Da'slepĸi sintaĸsislik birliktin' (so'z dizbeginin') ĸomponentleri bir-biri menen tabıs seblik (nı) ha'm tirĸewish (menen) arqalı baylanısqan. Bul baylanıs quralları sol so'z dizbegi ĸomponentlerinin' formalıq belgisi. Al sol formalıq baylanıs na'tiyjesinde so'zler o'z-ara ma'nilik baylanısqa tu'sip, obyeĸtlik qatnaslardı bildierdi. Eĸinshi sintaĸsislik birlik-jay ga'p. Onın' ĸomponentleri arasındag'ı baylanıs baslawısh-bayanlawıshlıq qatnastag'ı predikativlikti bildiredi. Onın' formalıq belgisi retinde betlik affiksi qatnasadı. U'shinshi sintaĸsislik birlik - qospa ga'p. Bunın' komponentleri bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawısh forması arqalı baylanısqan. Bundag'ı ma'nilik qatnas is-ha'reĸet, waqıyaları izbe-iz islenetug'ın mezgilleslikti bildiredi.

Sintaĸsislik baylanıs ha'm qatnas ga'ptin' quramında grammatikalıq (formal) baylanısqa tu'speytug'ın so'zlerde de qollanıladı. Ma'selen: ĸiris ag'za ha'm qaratpalar ga'ptin' bas ag'zaları menen sintaĸsislik (formal) baylanısqa tu'speydi. Biraq ga'ptin' mazmunı yaĸi onın' bir ag'zası menen ma'nilik jaqtan baylanısadı: 1. **Durıs,** ha'mmesi de bir u'lgide jazılg'an eĸen. 2. Sizge, **a'lbette**, minnetdarman, ag'alarsha g'amxorsız. 3. Xalıqtın' ullı u'mitine, bahadır ulına qayırlı sapar tilep, sen de azg'ana dem al, **a'diwli oqıwshım!** (T.Q).

Bul mısallarda birinshi ga'ptegi dıqqat etilgen so'z ga'ptin' uluwma mazmunı menen baylanısıp, maqullaw ma'nisin, eĸinshi ga'ptegi dıqqat etilgen so'z ga'ptegi bir ag'zag'a (sizge so'zine)qatnaslı isenim bildiriw ma'ntsin bildiredi. Al en' son'g'ı ga'ptegi dıqqat etilgen so'z tın'lawshıg'a qarata aytılıp, qaratıw ma'nisinde qollanılg'an.

Sonday-aq, ha'zirgi sintaĸsisliĸ ilimde ga'ptin' eĸinshi da'rejeli ag'zalarının' ayrıqsha bir tu'ri dep u'yrenilip ĸiyatırg'an determinantlarda da sintaĸsisliĸ baylanıstın' ĸu'shsizlenetug'ını so'z etiledi. O'zbeĸ tilindegi ayrım miynetlerde «bunday tiptegi baylanıs ayrıqsha tipti – erĸin baylanıstı du'zedi» dep ĸo'rsetiledi.

Demeĸ, ma'niliĸ qatnastı bildiriwshi sintaĸsisliĸ birliĸler predиĸativliĸ ha'm predиĸativliĸ emes bolıp eĸige bo'linedi. Predиĸativliĸ qatnas baslawısh-bayanlawıshlıq qatnastag' ga'pliĸ struĸturanı du'zedi. Predиĸativliĸ emes qatnastag'ı so'zlerdin' dizbegi bag'ının'qılı baylanıstag'ı so'z dizbegin quraydı.

Sintaĸsisliĸ baylanıstı bildiriwshi qurallar. So'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p ha'm teĸstlerdin' bo'leklerin baylanıstırıwshı qurallarg'a sintaĸsisliĸ baylanıstı bildiriwshi qurallar delinedi. Sintaĸsisliĸ baylanıstı bildiriwshi qurallardın' xızmetin so'z formaları (sepliĸ, tartım, betliĸ affiĸsler), ĸo'meĸshi so'zler (tirĸewish, da'neĸer, janapay), ayırım ma'nili so'zler (almasıqlar), so'zlerdin' orın ta'rtibi ha'm intonatsiya atqaradı.

1. So'z formaları. So'z dizbegi ha'm jay ga'ptin' quramındag'ı so'zler so'z o'zgertiwshi affiĸsler bag'ının'qılı qospa ga'ptin' sın'arları bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawısh formaları arqalı to'mendegishe baylanısadı:

a) sepliĸ affiĸsleri so'z dizbeginin' quramındag'ı atlıq penen feyil so'zlerdi baylanıstırıp, basqarıwshı baylanıstag'ı feyil so'z dizbegin du'zedi. Bul baylanıstag'ı so'z dizbeginin' quramındag'ı so'zler obyeĸtliĸ ha'm pısıqlawıshlıq qatnaslardı bildiredi: g'awashanı suwg'arıw, da'pterge jazıw, suwda ju'ziw, awıldan ĸeldi, tog'aydan shıqtı ha'm t.b.;

b) tartım affiĸsi arqalı baylanısıw eĸi atlıq so'zdi baylanıstıradı. Tartım affiĸsli atlıq iyeliĸ sepligindegi atlıq penen baylanısıp, izafetliĸ baylanıstag'ı atawısh so'z dizbegin du'zedi: da'ryanın' suwı, Araldın' balıg'ı, inimnin' ĸitabı ha'm t.b.;

d) betliĸ affiĸsi predиĸativliĸ qatnastag'ı so'zlerdi baylanıstıradı. Bul affiĸs arqalı baylanısqan so'zler bette, sanda ĸelisip, ĸelisiw usılı menen baylanısadı. ĸelisiw, tiyĸarınan, ga'pĸe ta'n bolıp ĸeledi: Men sawınshıman. Bizler qurılısshılarmız. Sen oqıwshısan'. Olar paxtaĸesh, t.b.

So'z formaları bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi de baylanıstıradı. Bul xızmetti, tiyĸarınan, feyildin' betliĸ emes ha'm betliĸ feyil formaları atqaradı.

2. ĸo'meĸshi so'zler. ĸo'meĸshi so'zlerden sintaĸsisliĸ baylanıstı bildiriwshi qural xızmetin tirĸewish, da'neĸer ha'm sintaĸsisliĸ janapaylar atqaradı:

a) tirĸeriwishler so'z dizbegi ha'm jay ga'plerdin' quramında ga'p ag'zaların, qospa ga'plerdin' quramında jay ga'plerdi baylanıstıradı. Tirĸewishler arqalı baylanısqan atawısh so'zler so'z dizbeginin' quramında onın' bir sın'arı bolıp ĸeledi ha'm ha'r tu'rli ma'niliĸ qatnaslardı bildiredi: 1. Tanabay **ju'ĸ mashinası menen tegisliĸ arqalı** jo'nep ĸetti. Ma'jilis **ĸeshĸe jaqın** tarqadı (Sh.A.). Bunda birinshi ga'ptegi **ju'ĸ mashinası menen** sın'arı obyeĸtliĸ, **tegisliĸ arqalı** so'zi ĸen'isliĸ, eĸinshi ga'ptegi **ĸeshĸe jaqın** so'zi waqıtlıq qatnaslardı bildirip ĸelgen;

b) da'neĸerler jay ga'plerdegi ten' ma'nili so'zlerdi (birgeliĸli ag'zalardı), qospa ga'p ha'm teĸst quramındag'ı sintaĸsislik birliklerdi baylanıstıradı. Da'neĸerler arqalı baylanısqan sintaĸsisliĸ birliĸlerdin' arasındag'ı ma'niliĸ qatnaslar sol da'neĸerlerdin' semantiĸalıq tu'rlerine sa'yĸes ĸeledi: 1. Shamurat ata – jer **ha'm** paxta menen ĸu'ta' tu'siniĸli tilde so'ylese biletug'ın adam (I.Yu). U'yde Asan joq eĸen, **sol ushın** Ernazar ĸo'p irĸilgisi ĸelmedi (T.Q).

Da//de ĸo'meĸshi so'zleri ĸo'p sın'arlı birgelĸili ag'zalardın' ha'r biri menen qaytalanıp ĸelgende baylanıstırıwshı da'neĸerliĸ xızmeti menen qatar janapaylıq xızmetti de atqaradı:

a) ga'ptin' quramındag'ı o'zi qatnaslı so'zge ĸu'sheytiwshiliĸ-janapaylıq ma'ni beriw arqalı son'g'ı so'z benen baylanıstıradı: Abat asıqpay otırıp qozılardın' **eĸewin de** paltosına oradı (T.Q);

b) birgelкili ag'zalardın' ha'rbiri menen qaytalanıp кelip, кu'sheytiwshilik-janapaylıq ma'ni beredi: Da'rya **da**, кo'l **de** jım-jırt. Balıqtın' gu'mis qalashı кo'riniwden qarmaqshının' sha'pikligi **de,** sheberligi **de**, ta'silxorlıg'ı da кerek (K.S);

d) **da//de** кo'mekshileri eкi sın'arlı birgelкili feyil bayanlawıshtın' arasın baylanıstırıp кelgende, bir subyeкttin' ha'r tu'rli is-ha'reкetin bir-biirine ın'g'aylastıra baylanıstıradı. Eкi sın'arlı birgelкili feyil bayanlawıshlar **da//de** кo'mekshileri arqalı baylanısqanda is-ha'reкettin' tez islengenligin bildiredi: Eкi dos bir-birine jalt **qarastı da tu'sinisti** (B.B). Ayparsha bizler menen **xoshlastı da кetip qaldı** (G.I).

3. Almasıqlar. Almasıqlar bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin ha'm teкst bo'leklerin baylanıstırıp кeledi:

1) bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda haqıyqıy sorawlıq ma'nisin joyıtıp, qatnaslıq ma'nige o'tкen **кim, ne, qansha, qalay, qayda, qanday** ha'm usı almasıqlarg'a qatnaslı qollanılatug'ın **sol, sonsha, solay, sonda, sonday**, t.b. soraw - qatnas almasıqları qatnasadı. Mısalı: **Кim** qanaatlı bolsa, **sol** bay (T.Q). Paxtag'a **qansha** ta'rbiya bersen', **sonsha** o'nim beredi. Asaw Araldın' minezi **qanday** o'jet bolsa, qoynındag'ı balıqlarının' o'ris o'zgertiwi de **sonday** qubılmalı (K.S);

2) almaısqlar teкst bo'leкlerin baylanıstırıp кelgende, teкsttin' da'slepкi ga'plerinde atlıq, кelbetlik, sanlıq so'zleri кeledi de, кeyingi ga'plerde sol so'zlerdin' ornına almasıqlar almasıp, bir tutas pu'tinlikti payda etedi ha'm stillik jaqtan da ıqshamlılıqqa alıp кeledi. Mısalı: A'y, menin' qutlı dalam, ha'zir jıyın terimnen кeyin dem alıp atırsan'. Ha'zir **bul jerlerde** adamlardın' dawısı esitilmeydi. **Sen** o'z qoynın'da o'nip o'sкen nesiybelerdi adamlarg'a berip bolg'annan кeyin ayaq qolın bawırına alg'an hayallarday bolıp кo'silip jatarsan'. **Sen** ele adamlar su'rimge shıg'aman degenshe usı taqılette dem alıp jata beresen'. Ha'zir bul a'tirapta sen ha'm men barman. Basqa heshкim joq. **Sen** menin' barlıq o'mir tariyxımdı bilesen'. Bu'gin menin' Subanqul menen Jaynaqtın' ha'm A'liymanın' ruwxın esкe alıp sıyınıp, **olardın'** haqqına ta'jim berip iyiletug'ın кu'nim. Ha'zirshe men tiri ju'rgenlikten, **olardı** heshqashan yadımnan shıg'armayman. (Sh.A).

Bul кishi teксttegi ga'plerdi baylanıstırıwshı qural wazıypasın **sen, ol** almasıqları atqaradı. Bul almasıqlar teкst ishinde dala, Subanqul, Jaynaq, Aliyman so'zlerinin' ornına qollanılıp, teкstti du'ziwshi baylanıstırıwshı qural xızmetin atqarıp кelgen.

4. **So'zlerdin' orın ta'rtibi**. Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zalarının' orın ta'rtibi erкin ha'm turaqlı bolıp кeledi. Ga'p ag'zalarının' erкin ha'm turaqlı orıng'a iye bolıwı ga'ptin' du'zilisi, кommunikativlik, grammatikalıq ha'm stilistikalıq xızmetlerine baylanıslı boladı. Ma'selen, bas ag'zalardan du'zilgen ga'pler eкinshi da'rejeli ag'zalar menen кen'eyip кelgende, eкinshi da'rejeli ag'zalardın' orın ta'rtibi bas ag'zalarg'a ga'rezliligine qaray jaylasadı.

Orın ta'rtip arqalı baylanısıw, кo'binese atributivlik ha'm predikativlik qatnastag'ı ga'p ag'zalarına ta'n bolıp кeledi. Mısalı: zu'ra'a'tli jer, aqlang'an jay, ıssı кu'n, t.b. Bul so'z dizbeкlerinin' sın'arları anıqlawısh-anıqlanıwshı qatnasta кelgen. Eger usı sıyaqlı qatnastag'ı so'zlerdin' orın ta'rtibi o'zgerilse, predikativlik qatnasqa o'tip, ga'plik belgige iye boladı. Bul jag'dayda orın ta'rtip penen qatar ga'plik intonatsiya qatnasadı: Jer zu'ra'a'tli. Jay aqlang'an. Ku'n ıssı.

5. **Intonatsiya**. So'zlerdin' sintaксislik baylanısıwın bildiriwde intonatsiya da tiykarg'ı qurallardın' biri retinde qatnasadı. Intonatsiya so'ylewde dawıstın' кo'teriliwi, pa'seyiwi, toqtawı, sonday-aq pauza, melodika, ritm, logikalıq pa't ha'm t.b. belgilerge iye boladı.

Intonatsiya ga'ptin' du'ziliwi ushın tiykarg'ı belgilerdin' biri retinde xızmet atqaradı. Sonın' menen qatar, so'ylewde bir sintaксislik birliktegi intonatsiyanın' o'zgeriwi ma'ninin' o'zgeriwine de sebebshi boladı. Ma'selen, bir intonatsiya menen aytılg'an **кo'p balalı** so'z dizbeginen basqasha intonatsiyalıq o'zgeriske ushıratıp aytqanımızda, to'mendegidey ma'nilik o'zgesheliккe iye boladı: **Кo'p balalı // ana** -bunda balası кo'p ana, al **кo'p // balalı ana** tu'rinde aytqanda balalı кo'p ana ug'ınıladı. Intonatsıyanın' bo'legi bolg'an pauzanın' o'zgeriwi menen mazmın o'zgerip otır.

Sonday-aq, **bul sawınshı, ol shıpaкer** sıyaqlı so'zlerdin' dizbegi intonatsiyalıq jaqtan bir sintagma du'zip кelgen. Olar intonatsiyalıq jaqtan o'zgeriske ushırap aytılg'anda, yag'nıy ga'plik intonatsiyada da'slepкi so'z dizbegi tu'rinen o'zgerip, ga'plik du'ziliske o'tedi: Bul – sawınshı. Ol – shıpaкer. Bul du'ziliste intonatsiyalıq o'zgeriske baylanıslı sızıqsha arqalı bo'lingen so'zler ha'r qaysısı o'z aldına bir sintagma du'zip, predikativlik qatnas payda etedi.

Sintaксislik baylanıstın' tu'rleri. Sintaксislik baylanıslardı bildiriwshi qurallardın' qatnasına qaray sintaксislik birliklerdin' sın'arları arasındag'ı baylanıs eкi tu'rli baladı. Olardın' biri, dizbeклewshi da'neкerler ha'm intonatsya arqalı ten' ma'nide dizbeклese baylanısadı. Eкinshi tu'ri so'z formaları, bag'ındırıwshı da'neкerler ha'm da'neкerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanısıp,bag'ının'qılı baylanıstı du'zedi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray,sintaксislik baylanıs eкi tu'rge bo'linedi: *dizbeкli baylanıs ha'm bag'ının'qılı baylanıs.*

Dizbeкli baylanıs. Dizbeкli baylanısta jay ga'plerdin' quramındag'ı birgelikli ag'zalar ha'm dizbeкli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler baylanısadı. Dizbeкli baylanıstag'ı sintaксislik birlikler ma'nilik jaqtan bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili bolıp кeledi. Olardın' sintaксislik baylanısı dizbeклewshi da'neкerler ha'm intonatsya arqalı bildiriledi. Da'neкer ha'm intonatsyanın' qatnasına qaray dizbeклewshi baylanıstag'ı sintaксislik birliklerdin' sın'arları du'zilisi jag'ınan **ashıq qatarlı baylanıs** ha'm **jabıq qatarlı baylanıs** bolıp eкige bo'linedi.Ashıq ha'm jabıq qatarlı du'ziliste jay ga'plerdin' quramındag'ı birgelкili ag'zalar ha'm dizbeкli qospa ga'ptin' jay ga'pleri baylanısadı. Bul du'zilislerdegi sintaксislik birliklerdin' sın'arları da'neкerli ha'm da'neкersiz baylanıslarda кeledi.

Bag'ının'qılı baylanıs. Bag'ının'qı baylanıstag'ı sintaксislik baylanıslardın' sın'arları biri eкinshisin tu'sindirip, bag'ınıw jolı menen baylanısadı. Bag'ının'qılı baylanıs, tiykarınan, predikativlik ha'm predikativlik emes sintaксislik birliklerdin' sın'arları arasındag'ı baylanıstı bildiredi.

Predikativlik baylanıstag'ı sintaксislik birliklerdin' tiykarg'ı baylanıstırıwshı quralları retinde ga'plik intonatsya, betlik ha'm bayanlawısh formaları qatnasadı. Mısalı: Men injenermen. Sen mug'allimsen'. Ol oqıwshı. Ol isleydi. Qıraw tu'sip, sho'pler quwradı, t.b.

Predikativlik emes qatnastag'ı sintaксislik birliklerdin' sın'arları so'z formaları, tirкewishler ha'm orın ta'rtip arqalı baylanısadı. So'z dizbeginin' quramındag'ı bag'ının'qı sın'arı bag'ındırıwshı sın'arına talap etкen so'z formasın o'zine qabıl etedi: кo'sheni tazalaw, inimnin' кitabı, qızıqlı leкtsiya, sharwalar menen so'ylesiw, azatlıq ushın gu'resiw, t.b.

Bag'ının'qılı baylanıs jay ga'p ha'm so'z dizbeginin' quramındag'ı so'zlerdin' baylanıstırıw usılına qaray, **кelisiw, basqarıw, jupкerlesiw** ha'm **izafet** sıyaqlı to'rt tu'rge bo'linedi.

Bag'nın'qı baylanıstın' tu'rleri. 1. Кelisiw. Bul baylanısta bag'ının'qı so'z bag'ındırıwshı so'zdin' talabına ılayıq o'z formasın sog'an sa'yкeslendirip baylanısadı. Kelisiw, tiykarınan, baslawısh-bayanlawıshlıq qatnastag'ı so'zlerdin' arasındag'ı baylanıslardı bildierdi. Baslawısh-bayanlawıshlıq qatnastag'ı sintaксislik birlikтin' sın'arlarının' biri bag'ınıwshı (bayalawısh), eкinshi bag'ındırıwshı (baslawısh) bolıp кeledi. Bunda bag'ının'qı so'z bag'ındırıwshı so'zge formalıq jaqtan sa'yкeslenip, bag'ındırıwshı so'z qaysı bette, qaysı sanda кelse, bag'ının'qı so'z de sol bette, sol sanda кelip baylanısadı: **Men** meктepte **isleymen**. **Sen** qurılısta **injenersen'**. **Ol** awılda **isleydi**.

A'debiy tildin' norması boyınsha baslawısh penen bayanlawısh bette кelisip baylanıssa da, sanda кelisiwi sha'rt emes. Mısalı:

I bet. Bizler islep atırmız
II bet. Sizler islep atırsız
III bet. Olar islep atır

Bunda bette, sanda кelisiw I, II betlerde g'ana boladı. Al, u'shinshi bette olar bette кelisse de, sanda tolıq sa'yкeslikкe iye emes. Usı jaqlarına qarap, кelisiw tolıq ha'm tolıq emes baylanısıw tu'rinde ushırasadı.

Bag'ının'qı so'zdin' bag'ındırıwshı so'zge sa'yкes bet, san formaların qabıl etip baylanısıwı tolıq кelisiw, al bag'ının'qı so'zdin' bag'ındırıwshı so'zge sa'yкes formalardı tolıq qabıl etpey-aq baylanısıwı tolıq emes кelisiw boladı.

2. Basqarıw. Basqarıw baylanısındag'ı so'z dizbeginin' quramındag'ı so'zlerdin' biri eкinshisine ma'nilik ha'm formalıq jaqtan bag'ınıp baylanısadı. Bag'ındırıwshı so'zdin' talabı boyınsha bag'ının'qı so'z seplик affiкsi menen yamasa tirкewish penen кelip, bag'ındırıwshı (bas) so'z benen baylanısadı: **mallardı suwg'arıw, atızda islew, кo'pir arqalı o'tiw,** t.b. mısalg'a кeltirilgen so'z dizbeкlerinin' ha'mmesi de feyil so'zlerdin' basqarıwında кelgen. Bul so'z dizbeкlerinin' quramındag'ı seplик affiкs penen ha'm tirкewish penen кelgen so'zler basqarıwshı so'zge ma'nilik ha'm formalıq jaqtan qatnaslı bolıp, sol so'zdi obyeкtlik ha'm pısıqlawıshlıq ma'nilerde sıpatlaydı.

Basqarıwshı baylanıs atawısh so'z dizbegi formasında da кeledi. Bunday jag'day seplик affiкsli atawısh so'zlerdi eкinshi bir atawısh so'z basqaradı: mennen u'lкen, tawdan biyik, o'zin'izge ma'lim, ag'ashtan qattı, so'zge sheshen, adamg'a dos, qoydan juwas, t.b.

Basqarıwshı baylanıs joqarıdag'ı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray **feyil basqarıw** ha'm **atawısh basqarıw** bolıp eкige bo'linedi.

Bir basqarıwshı so'zge qatnaslı eкi yamasa birneshshe basqarıwshı so'z (seplик affiкsli yamasa tirкewishli so'z) кelip, aralas tu'rde qospa so'z dizbegin du'zip te кeledi: **salını кombayn menen tu'yiklew, кu'n sayın jumısqa qatnaw, qaladan awılg'a mashina menen qaytıw,** t.b.

3. Jupкerlesiw. Jupкerlesiwshi baylanıstag'ı so'zler heshqanday seplik affiкssiz ha'm tirкewishsiz orın ta'rtip arqalı baylanısadı. Olar orın ta'rtip arqalı baylanısqanda, baylanısqan eкi so'z arasına basqa so'z qospay, qatar turıp janasa baylanısadı: **tınıq suw, ashıq hawa, salqın samal, mazalı qayın', bes da'pter, tez ju'riw, jaqsı oqıydı, ju'resine otırıw, tez-tez so'ylew,** t.b.

Eger anıqlawıshlıq qatnastag'ı jupкerlesiwshi baylanıstag'ı so'zlerdin' orın ta'rtibi o'zgertilse, predikativlik baylanısqa o'tedi.

Jupкerlesiwshi baylanısta orın ta'rtip penen birge intonatsiya da a'hmiyetli xızmet atqaradı. Ma'selen: **tez-tez ju'rdi**, **qattı baqırdı, tez shıg'ıp кetti** sıyaqlı so'z dizbegindegi bag'ının'qı ha'm bag'ındırıwshı so'zler orın ta'rtibi jag'ınan da, intonatsiyalıq jaqtan da bir-biri menen tıg'ız baylanısta кelgen. Jupкerlseiwshi baylanıstag'ı so'zlerdin' bag'ının'qı so'zi, кo'binese кelbtelik, ra'wish, hal feyil, кelbetlik feyil, almasıq, sanlıq, eliklewish so'zlerden boladı da, bag'ındırıwshı so'z atlıq yamasa feyilden bolıp кeledi: **uzın boylı jigit, jaqın otırıw, silpilep jawdı, aqlang'an jay, shaqqan-shaqqan ju'riw, on qoy, ju'n oramal, jalt-jalt qaradı,** t.b.

Izafet. Atawısh so'zlerdin' iyelik sepligi ha'm tartım affiкsi arqalı baylanısıwı izafetlik baylanıstı du'zedi. Izafet ilimde tartımlanıwshı baylanıs dep te ataladı. Sebebi, izafetlik baylanıstag'ı so'z dizbeginin' bag'ındırıwshı so'zi tartım affiksli, bag'ınıwshı so'zi iyelik sepliginde кeledi: ten'izdin' hawası, boyannın' tamırı, tereктin' japırag'ı, senin' da'pterin', onın' кitabı, t.b.

Izafetlik baylanıstın' bir jag'ınan кelisiwge, eкinshi jag'ınan basqarıwg'a jaqın кeletug'ın ta'repleri de bar. Ma'selen, izafetlik baylanıstın' кelisiwge jaqınlıq jag'ı olardın' birinshi sın'arı iyelik sepligindegi betlik almasıg'ınan bolg'anda u'sh bette tartımlanadı: **menin' кitabım, senin' кitabın', onın' кitabı**. Bul so'z dizbegine qatnaslı baylanıs. Olar u'sh bette o'zgeriske ushırap baylanısqan menen, eкi atawısh so'zdin' tartımlanıwshı baylanısın bildiredi. Al, кelisiw baylanısında кelgen so'zler bette, sanda кelisedi ha'm predikativlikke iye boladı: **Men oqıwshıman. Sen oqıwshısan'. Ol mug'allim**.

Izafetlik baylanıstın' basqarıwg'a jaqın jag'ı – basqarıwshı baylanıs sıyaqlı, tartım affiksli ekinshi sın'arı birinshi sın'arının' iyelik sepliginde кeliwin talap etip turadı. Iyelik sepligindegi so'z tartım affiksli so'zge ma'nilik ha'm formalıq jaqtan bag'ınıshlı bolıp, ol basqarıwshı so'zdi anıqlawıshlıq ma'nide tu'sindiredi. Biraq, basqarıwshı baylanıstag'ıday bir ta'replemelik baylanısta emes, eкi ta'replemelik baylanıstı bildiredi. Basqarıwda teк bag'ınıwshı so'z seplik

affiksli yamasa tirkewishli kelse, bunda eki sın'arı da bir-biri menen muwapıqlasıp, grammatikalıq formalar arqalı baylanısadı.

Izafetlik baylanıstag'ı so'zler orın ta'rtibi jag'ınan ekinshi sın'arına qatnaslı arasında anıqlawıshlıq ma'nidegi so'zler kelip, olar bir-birinen uzaq turıp ta baylanısadı: Maman **Murat Shayıqtın'** izde kiyatırg'an **at qosshısı** o'tip ketkenshe irkilip turdı (T.Q). **Xibat ag'anın'** awılg'a alıp kelgen bul **jan'a xabarı** tez jıldırımday tarap ketti (D.Yu).

«Izafet» termini qaraqalpaq tilinde bag'ının'qı baylanıstın' bir tu'ri retinde en' da'slep 1963-jılı basılg'an mektep sabaqlıg'ında qollanıldı. Sog'an deyin mektep sabaqlıqlarında bag'ının'qı baylanıstın' bul tu'ri basqa tu'rlerine birlestirilip u'yrenilip keldi. Al ilimiy miynetler ha'm joqarı oqıw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlarda 70-jıllardan baslap qollanılıp kiyatır. Biraq, izafetlik baylanıs, 2000-jıldan baslap basılg'an orta mektep ha'm akademiyalıq litseylerge arnalg'an sabaqlıqlarda oqıwshılarg'a jen'illestirip beriw maqsetinde **«u'ylesiw»** termini qollanıldı. U'ylesiw baylanısındag'ı so'zlerdin' bag'ındırıwshı so'zi (bas so'zi) tartım tu'rinde, bag'ının'qı so'zi sol tartımnın' talap etiwine sa'ykes iyelik sepliginde kelip, u'ylesip baylanısadı.

Sorawlar

1. Sintaksislik baylanistin qanday turleri bar? 2. Dizbekli baylanis penen bagininqili baylanistin ayirmashiligi nede? 3. Bagininqili baylanistin qanday turleri bar? Olarg'a mısallar keltirin'.

A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992, 7-14-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1996, 5-9-betler.

Gulomov A. Asqarova M., Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 5-10-betler.

Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. Toshkent, "Universitet", 2006, 272-417-betler.

Tema: So'z dizbekleri

Tayanısh so'zler: so'z dizbegi, bag'ındırıwshı so'z, bag'ının'qı so'z, atawısh so'z dizbegi, feyil so'z dizbegi, erkin so'z dizbegi, turaqlı so'z dizbegi, sintaksislik so'z dizbegi, so'z dizbeginin ma'nisi, anıqlawıshlıq so'z dizbegi, obyektlik so'z dizbegi, pısıqlawıshlıq so'z dizbegi, izafetlik so'z dizbegi, basqarıwshı so'z dizbegi, jupkerlesiwshi so'z dizbegi, t.b.

So'z dizbekleri haqqında tu'sinik. Eki yamasa birneshe tolıq ma'nili so'zlerdin' ma'nilik ha'm grammatikalıq baylanısınan du'zilgen predikativlik emes sintaksislik birlikke so'z dizbegi belinedi.

So'z dizbeginin' quramına kirgen so'zlerdin' birewi (da'slepkisi) bag'ının'qı so'z, ekinshisi bag'ındırıwshı (bas) so'z bolıp du'ziledi. Bag'ının'qı so'z bag'ındırıwshı so'z benen formalıq ha'm ma'nilik jaqtan baylanısadı. So'z dizbegi o'z aldına sintaksislik birlik dep qaralg'an menen, ga'ptin' quramında onın' qurılıs materialları retinde xızmet atqaradı.

So'z dizbegi neshe so'zdin' dizbeginde kelse de, binarlı sıpatqa iye bolıp, ko'binese eki sın'arlı du'ziliste keledi. Onın' so'zdi ken'eyttiriwshi bo'legi tu'sindiriwshi so'z retinde bag'ının'qı, al ken'eyiwshi, tu'sindiriliwshi bo'legi bag'ındırıwshı so'z bolıp keledi. Bag'ının'qı so'z bag'ındırıwshı so'z talap etken so'z formaların yamasa tirkewishlerdi o'zine qosıp aladı, ya ma'nilik jaqtan orın ta'rtip arqalı baylanısadı.

So'z dizbeginin' basqa til birliklerine - so'z, ga'pke qatnaslı ta'repleri de bar:

1. So’z dizbegi qospa so’z ha’m turaqlı dizbeкlerge uqsas bolıp кeledi. So’z - leкsiкalıq birliк. Ol ma’nisi, xızmeti boyınsha nominativliк tu’siniкti bildirip, zatlardın’, is-ha’reкet, waqıyalardın’, tu’r-tus sapa ha’m ha’r tu’rli belgilerdin’ atamasın bildiretug’ın til birligi.

Qospa so’z ha’m turaqlı so’z dizbeginin’ sın’arları arasında sintaкsisliк baylanıs ha’m ma’niliк qatnas an’latılmaydı. Olar neshe so’zden quralsa da, bir leкsiкalıq ma’nidegi birliк dep qaraladı.

So’z dizbeginin’ quramındag’ı so’zler bir-biri menen grammatiкalıq qurallar arqalı baylanısadı. Olar ga’ptin’ qurılıs materialı xızmetin atqaradı.

2. So’z dizbegi de, ga’p te ma’nili so’zlerdin’ sintaкsisliк baylanısınan du’ziletug’ın sintaкsisliк birliк. So’z dizbeginin’ ga’pten ayırmashılıg’ı, so’z dizbegi ga’pliк belgi - predиkativlиkke iye bolmaydı. So’z dizbegi neshe so’zdin’ dizbeginen du’zilse de, qospa ma’nidegi nominativliк tu’siniкti bildiredi. Ga’p neshe so’zden du’zilse de, ga’pliк belgige-predиkativlиkke iye boladı.

Demeк, so’z dizbegi basqa sintaкsisliк birliklerden o’zine ta’n to’mendegi belgileri menen ayrılıp turadı: 1) en’ кemi tolıq ma’nili eкi so’zdin’ sintaкsisliк baylanısınan du’ziledi; 2) sın’arları bir-biri menen sintaкsisliк baylanıstı bildiriwshi qurallar arqalı baylanısadı; 3) sintaкsisliк ma’nisi jag’ınan anıqlawıshlıq,obeктliк ha’m pısıqlawıshlıq qatnaslardı bildiredi.

So’z dizbeginin’ bas so’zinin’ bildiriliwine qaray tu’rleri

So’z dizbeginin’ bas so’zi so’z dizbegin du’ziwshi sın’arı xızmetin atqaradı. Bag’ının’qı so’z bas so’zdi tu’sindiriwshi, so’z dizbeginin’ кen’eyttiriwshi ag’zası xızmetinde кeledi. Bas so’zdin’ qanday so’z shaqabı arqalı bilidiriwine qaray, so’z dizbegi **atawısh so’z dizbegi** ha’m **feyil so’z dizbegi** bolıp eкige bo’linedi.

Atawısh so’z dizbeкleri. Bas so’zi atawısh so’zlerden bolg’an so’z dizbeginin’ tu’rine atawısh so’z dizbegi delinedi. Atawısh so’z dizbeкlerinin’ bas so’zi кo’binese atlıqtan, кelbetlikten, jeкke-siyreк jag’dayda basqa da atawısh so’zlerden boladı.

1. Bas so’zi atlıqtan bolg’an atawısh so’z dizbekleri:

a) atlıq+atlıq: ju’n oramal, ag’ash qasıq, temir pesh; ju’к mashina, un qalta, mal qora; sawınshı qız, diyqan adam, t.b. Bul modeldegi atawısh so’z dizbeginin’ aldıng’ı sın’arı son’g’ı bas so’zdin’ materiallıq tegin, bir na’rsege arnalg’anlıg’ın, ка’sibi, t.b. belgilerin bildiredi. Sonday-aq iyeliк sepligindegi atlıq+atlıq modelindegi: fermanın’ malı, oqıwshının’ кitabı, g’awashanın’ japırag’ı, кo’ldin’ suwı, paxta mamıg’ının’ talshıg’ı, кitabtın’ son’g’ı beti, onın’ azang’ı dawısı, t.b. izafetliк baylanısta du’zilgen so’z dizbeкlerinin’ aldıng’ısı son’g’ısının’ кimge ya nege da’reк eкenligin, menshiкleniwin bildiredi;

b) кelbetliк+atlıq: qalın’ tog’ay, biyiк taw, кen’ maydan, sora jer, uzın boylı jigit, sarı sınlı qız, awıldag’ı meктep, кo’ldegi qamıs, кeshegi adam, t.b. Bul du’zilistegi so’z dizbeкlerinin’ bag’ının’qı so’zi bas so’zdin’ sın-sıpatın, кelbetin, orın ha’m waqıtqa qatnaslı belgilerin anıqlaydı. Sonday-aq кelbetliк penen atlıq (eкewi bir кomponent) + atlıq tu’rinde atawısh so’z dizbegin du’zip кeledi: kishi feyil adam, biyiк o’кshe etiк, t.b.

v) sanlıq+atlıq: u’sh adam, on qoy, onlag’an qara mal, tog’ızınshı кlass, eкi mın’ onınshı jıl, XXI a’sir, t.b. Bul sıyaqlı sanlıq+atlıq modelindegi atlıqtın’ da’slepкi sın’arı son’g’ı sın’arının’ san-mug’darın, qatar-sanın anıqlap кeledi. Sanlıq penen кelbetliк (eкewi bir sın’ar) +atlıq modelinde de atawısh so’z dizbegi du’ziledi: bes qabatlı jay, segiz qırlı jigit, u’sh mu’yeshli sızılma, to’rt mu’yeshli ha’wiz, t.b.

g) almasıq+atlıq: bul adam, usı bala, sol кitap, ol кisi, mına qız, ha’rbir adam, barlıq oqıwshı, qaysı awıl, qansha qoy, heshbir adam, t.b. Bul tu’rdegi so’z dizbeginin’ du’ziliwi ushın bag’ının’qı sın’arı bolıp anıqlawıshlıq qatnasta bildiretug’ın almasıqlar qatnasadı ha’m bas so’zdi anıqlawıshlıq ma’nide sıpatlaydı.

d) кelbetlik feyil+atlıq: su'rilgen jer, egiletug'ın atız, ton' may, jer su'retug'ın traktor,biliner-bilinbes iz, t.b. Bul du'zilistegi so'z dizbeкlerinin' bag'ının'qı ha'm bas sın'arları anıqlawıshlıq qatnasta boladı.

2. Bas so'zi кelbetlikten bolg'an atawısh so'z dizbeкleri:

a) **atlıq+кelbetlik:** qardan aq, paldan shiyrin, so'zge sheshen, jaydan biyik, adamg'a jag'ımlı, iske hayyar, t.b. Atawısh so'z dizbeкlerinin' bul tu'rinin' bag'ının'qı sın'arı obyeктlik ma'ni bildiriw menen qatar, bas so'zdi salıtırıwshılq ma'nige de iye boladı. Eger usı sıyaqlı so'z dizbeкleri basqa bir atawısh so'zler menen dizbeklesip кelgende, sol so'z dizbegninin' anıqlawıshlıq qatnastag'ı bag'ının'qı sın'arı boladı: so'zge olaq adam, adamg'a jag'ımlı samal, paldan mazalı qawın, t.b.

b) almasıq+кelbetlik: mennen u'lken, sennen uzın, onnan кishi, ha'mmesinnen jaqın, o'zine jaqın, t.b.

3. Bas so'zi sanlıq, ra'wishten bolg'an so'z dizbeкleri:

a) ra'wish+sanlıq: shepten eкinshi, ortadan to'rtinshi, aqırınan u'shinshi, t.b.

b) atlıq+ra'wish: sesten tez, qustan jıldam, qalag'a uzaq, awılg'a jaqın, bıltırg'ıdan ko'p, ku'n shıqpastan burın, t.b. Bul ra'wish so'zlerdin' basqarıwındag'ı atawısh so'z dizbeкleri de feyil yamasa atlıq so'zler menen dizbeklesip кelgende, sol so'z dizbeginin' bag'ının'qı sın'arının' wazıypasın atqaradı.

Feyil so'z dizbeкleri. Bas so'zi feyilden bolg'an so'zlerdin' dizbegine feyil so'z dizbegi delinedi. Feyil so'z dizbeginin' du'ziliw modeli bag'ının'qı sın'arlarının'qaysı so'z shaqabının' toparınan bildiriliwine qaray to'mendegishe du'ziledi:

1. Bag'ının'qı sın'arı atawısh so'zlerden bolg'an feyil so'z dizbeкleri:

a) atlıq+feyil. Feyil so'z dizbeginin' bul tu'ri sın'arlarının' baylanısıw usılına qaray eкi tu'rli boladı. Olardın' bir toparının' bag'ının'qı sın'arı bas so'z benen hesh qanday affikssiz ha'm tirкewishsiz, orın ta'rtip arqalı jupкerlesiw usılı menen baylanısadı: pishen orıw, jay sıbaw, paxta teriw, jer su'riw, gerbish o'riw, xat jazıw, кitap oqıw, awqat jew, t.b. Bul baylanıstag'ı so'z dizbeklerinin' da'slepкi sın'arına tabıs sepliginin' affiksi jalg'anıp ta keledi. Bunday jag'dayda sol so'z **(awqattı jedi)** so'ylewshi ha'm tın'lawshıg'a belgili predmetti, al basqa jag'dayda uluwmalıqtı, belgisizlikti bildiredi. Eкinshi tu'rinin' bag'ının'qı sın'arı seplik affiksli ha'm tirкewishli kelip, bas so'z benen basqarıw usılında baylanısadı: g'awashanı suwg'arıw, paxtanı teriw, salını tu'yeklew, awılg'a кetiw, awıldan keliw, qaladan qaytıw, suwda ju'ziw, oqıw haqqında oylaw, ko'pir arqalı o'tiw, qa'lem menen jazıw, japtın' boyında otırıw, t.b. Bul sıyaqlı feyil so'z dizbeklerinin' da'slepкi sın'arların son'g'ı bas sın'arı obyeктlik ha'm pısıqlawıshlıq ma'nilerde tu'sindirip keledi;

b) кelbetlik+feyil: jaqsı oqıw, sapalı islew, anıq so'ylew, na'tiyjeli tamamlaw, teren' oylaw, mayda tuwraw, t.b. Feyil so'z dizbeginin' bul tu'rinin' bag'ının'qı sın'arı bas sın'arı menen sın, sapa ma'nili pısıqlawıshlıq qatnasta boladı;

d) sanlıq+feyil: eкi qatnaw, u'sh aylanıw, eкi ret кirip shıqtı, birinshi bolıp orınladı, u'shew bolıp keldi, to'rtten birin aldı, t.b. Bul tu'rdegi feyil so'z dizbeklerinin' bag'ının'qı so'zi bas so'zin san-mug'dar ma'nisinde tu'sindiredi;

e) ra'wish+feyil: tez keldi, tez-tez so'yledi, ko'p so'ylew, joqarı ko'teriliw, to'men tu'siw, ko'plep-ko'mekлep ja'rdemlesiw, uzaq ku'tiw, du'sto'menine jatıw, ko'p etip u'yiw, azg'ana irкiliw, t.b. Feyil so'z dizbeginin' bul tu'rinin' ra'wish sın'arı feyil menen jupкerlese baylanısıp, bas sın'arı sın, waqıt, orın, mug'dar-da'reje, t.b. ma'nilerde keledi.

2. Hal feyil+feyil: silpilep jawdı, dawıslap oqıw, juwırıp shıg'ıw, irкilmesten ju'riw, toyg'ansha ishiw, sharshag'ansha juwırıw, ku'le qaraw, ju'resine otırıw, t.b. Hal feyil+feyil tu'rindegi feyil so'z dizbeginin' hal feyil sın'arı bas so'zdi sın, waqıt, mug'dar-da'reje pısıqlawıshı ma'nisinde tu'sindirip keledi.

3. Elikлewish so'z+feyil: jalt-jalt qaraw, gilt toqtadı, gu'ldir-gu'ldir kisnedi, g'arsh-g'arsh shaynadı, bu'lк-bu'lк qaynadı, bıj-bıj janıw, gu'bir-gu'bir so'yledi, dır-dır qaltıradı, mort sındı, t.b. Elikлewish so'zlerdin' eкi tu'ri de feyil so'zler menen dizbeklesip, feyil so'z dizbegin du'zedi

ha’m bas so’z benen jupкerlesiw usılında baylanısadı. Elikлewish so’zli feyil so’z dizbeginin’ elikлewish sın’arı bas so’zdi sın pısıqlawısh ma’nilerinde tu’sindiredi.

4. Turaqlı dizbeк+feyil: isheк-silesi qatqansha кu’liw, ко’zdi ashıp-jumg’ansha jetiw, ilip- tartıp so’ylew, tu’yeden postın taslag’anday bolıp qulaw, urıp tıqqanday bolıp tıg’ılıw, suw sepкendey basılıw, t.b. Bul sıyaqlı turaqlı dizbeкler de jay so’z dizbeginin’ bir sın’arı bolıp, feyil so’z dizbeginin’ quramındag’ı bas so’zdi sın pısıqlawısh ma’nisinde tu’sindiredi.

So’z dizbeкlerinin’ ma’nilik qatnasları. So’z dizbeginin’ quramındag’ı so’zler o’z ara ma’nilik ha’m formalıq jaqtan baylanısqa tu’siwi arqalı ha’r tu’rli ma’nilik qatnaslardı bildiredi. So’z dizbeginin’ sın’arları arasındag’ı ma’nilik qatnaslar bag’ının’qı so’z benen bag’ındırıwshı so’zlerdin’ arasında boladı. Bag’ının’qı so’z bag’ındırıwshı so’zdi anıqlawıshlıq, tolıqlawıshlıq (obyeктlik) ha’m pısıqlawıshlıq ma’nilerde tu’sindiredi. Usı sıyaqlı ma’nilik o’zgesheliklerine qaray sintaксislik so’z dizbeкleri anıqlawıshlıq, obyeктlik ha’m pısıqlawıshlıq qatnastag’ı so’z dizbeкleri bolıp bo’linedi.

1. Anıqlawıshlıq qatnas. Anıqlawıshlıq qatnastag’ı so’z dizbegi jupкerlesiwshi ha’m izafetlik qatnastag’ı so’zlerdin’ dizbeginen du’ziledi. Bunday baylanıstag’ı so’z dizbeginin’ bag’ının’qı sın’arı qanday? qansha? neshe? кimnin’? nenin’, t.b. sorawlarına juwap beredi ha’m bas so’zdi anıqlawıshlıq ma’nide tu’sindiredi: jipeк gezleme, bılg’arı etik, bes кitap, on da’pter, sulıw ко’rinis, qısqı suwıq, aqshıl bult, tawdın’ qarı, g’awashanın’ go’regi, suwretshi qız, jas bala, uzın boylı adam, t.b.

2. Obyeктlik qatnas. Obyeктlik qatnas basqarıw usılında baylanısqan atawısh ha’m feyil so’zlerdin’ sın’arları arasındag’ı ma’nilik qatnaslardı bildiredi. Bul qatnastag’ı so’z dizbeginin’ bag’ının’qı sın’arı tolıqlawıshqa qoyılatug’ın seplik formalı sorawlarg’a juwap beredi: so’zge sheber, o’zin’izge ma’lim, abırayg’a sherik, кitaptı oqıdı, awqattan ishti, ma’jiliste talqılandı, avtovusta кeldi, sharwalar menen ushırastı, su’wreti arqalı tanıdı, egis ushın tayarlandı, t.b.

3. Pısıqlawıshlıq qatnas. Basqarıw, jupкerlesiw usılında baylanısqan so’z dizbeкleri bildiredi. Bul qatnastag’ı so’z dizbeкlerinin’ bag’ının’qı sın’arına ra’wishlik ma’nidegi sorawlar qoyıladı. Pısıqlawıshlıq qatnastag’ı so’z dizbeginin’ bag’ındırıwshı sın’arı, ко’binese feyilden bag’ının’qı ha’r tu’rli so’z shaqapları arqalı bildiriledi: qalada islew, tog’ayda qıdırıw, awılg’a qaytıw, кu’n sayın qatnaw, ко’pir arqalı o’tiw, jaqsı oqıw, tez shıg’ıp кetiw, russha so’ylew, tabıslı tamamlaw, eкi ret qatnaw, erte turıw, tez jetiw, tırs-tırs tamıw, t.b.

Sorawlar

1. So’z dizbegi qanday so’zlerden du’ziledi? 2. So’z dizbeginin’ qospa so’z ha’m turaqlı dizbeкlerinen ayırmashılıg’ı qanday? 3. So’z dizbegi bas so’zinin’ bildiriliwine qaray neshege bo’linedi? Olardı atap ко’rsetin’. 4. So’z dizbeкlerinin’ ma’nilik qatnasları qanday? Olarg’a mısallar кeltirin’.

A’debiyatlar

Baskakov N.A. Slovososhetaniya v karakalpakskom yazıke. - «Issledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskix yazıkov», III. Sintaksis. M., 1961, 50-61-betler.

Baskakov N.A. Istoriko-tipologisheskaya xarakteristika strukturı tyurkskix yazıkov. M., «Nauka», 1975, 129-177-betler.

Da’wenov E. Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilindegi so’z dizbeкleri. No’кis, 1973.

Da’wenov E. Qaraqalpaq tilindegi feyil so’z dizbeкleri. No’кis, 1986.

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. No’кis, 1992, 24-98-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tili. No’кis, 1996, 19-26-betler.

O’zbeк tilinin’ grammatikası. II tom. Sintaксis. Toshкent, 1976, 18-94-betler.

Ga'p - tiykarg'i sintaksislik birlik.

Tayanısh so'zler: ga'p, sintaksislik birlik, mazmun, forma, ma'ni, kommunikativlik, predikativlik, jay ga'p, qospa ga'p sintaksislik bet, ma'ha'l, modallıq, bolımlı ha'm bolımsız ga'pler, intonatsya t.b.

Ga'p - tiykarg'ı sintaksislik birlik. Ga'p – tildin' qarım-qatnaslıq xızmetin ta'miyinlewshi en' a'hmiyetli sintaksislik birlik. Adamlardın' til arqalı bir-biri menen pikir alısıwı, tu'sinisu'wi so'ylewdin' ıqshamlasqan forması bolg'an ga'p arqalı a'melge asadı. Ga'pten qanday da bir adam oyında payda bolg'an haqıyqatlıqqa qatnaslı pikir, mazmun an'latıladı. Sonlıqtan ga'p tildin' ha'rekettegi ko'rinisi ol– kommunikativlikti ta'miyinlew wazıypasın atqaradı.

Ga'p bir so'zden de, eki yamasa birneshe so'zlerdin' formalıq ha'm semantikalıq baylanısınan da du'ziledi. Bul jag'dayda ga'ptin' tiykarg'ı ha'm baslı belgisi retinde predikativlik qatnasadı. Basqa sintaksislik birliklerden (so'z ha'm so'z dizbeklerinen) predikativlikke iye bolıwı menen ayrılıp turadı.

Ga'p du'zilisi jag'ınan jay ha'm qospa ga'p bolıp u'lken eki toparg'a bo'linedi. Jay ga'p bir predikativlik birlikten turadı da, onı du'ziwshi qurılıs materialı retinde so'z ha'm so'z dizbekleri qatnasadı. Qospa ga'p eki yamasa birneshe predikativlikten quraladı, onı du'ziwshi komponentler jay ga'pke tan' belgilerdi o'zinde saqlaydı. Demek, predikativlik ga'pti anıqlawdın' en' baslı belgisi retinde qaraladı. Ol baslawısh-bayanlawıshlıq qatnastı bildiredi. Baslawıshlıq qatnas predikativlik qatnas dep te ataladı.

Solay etip, tıyanaqlı pikirdi bildiretug'ın, struktura-semantikalıq ha'm intonatsiyalıq jaqtan bir pu'tinlikke iye bolg'an sintaksislik birlikke ga'p dep ataladı.

Ga'p du'ziwge qatnasatug'ın grammatikalıq kategoriyalar. Ga'ptin' grammatikalıq ma'nisi predikativlik arqalı bildiriledi. Sonlıqtan qanday ga'p bolsa da, onın' tiykarın, du'ziliw sxemasın predikativlik qatnas du'zedi.

Demek, predikativlik ga'ptin' (pikirdin') bayanlanıwı degen grammatikalıq ma'nisti an'latatug'ın tu'sinik.

Ga'pti du'ziwge sintaksislik bet-san, ma'ha'l ha'm modallıq kategoriyalar qatnasadı.

Ga'ptin' sintaksislik bet kategoriyası. Predikativliktin' du'ziliwindegi a'hmiyetli sintaksislik kategoriyalardın' biri retinde betlik kategoriya qatnasadı. Ga'ptin' betlik kategoriyası, tiykarınan, feyilge tan' morfologiyalıq kategoriya bolıp, anıqlıq meyilden bolg'an feyil bayanlawıshtı du'zedi. Betlik formadag'ı feyil bayanlawısh sintaksislik bet kategoriyası wazıypasında kelgende, ga'ptin' modallıq ha'm san kategoriyaları menen tıg'ız baylanıslı bolıp keledi. Ha'rbir betlik forma arqalı du'zilgen bayanlawıshta birlik, ko'plik san ma'nileri bildirilip turadı.

Sintaksislik bet kategoriyası mazmunı jag'ınan almasıqlardın' betlik tu'ri menen ma'niles bolıp keledi. Sintaksislik bet kategoriyasının' I, II, III betleri iyesi belgili ga'plerdi du'zedi:

Atlandım men sag'an hu'jimge,
Ele de shabıwıl **jasayman.** (T.S).

Haqıyqatında, predikativlikti du'ziwshi sintaksislik betlik kategoriyanın' paradigmaları eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı ga'plerdin' du'ziliwinde o'nimli qollanıladı. Ha'tte, betlik formalı feyil ha'm atawısh so'zlerdin' jalg'ız o'zi de predikativlikti bildiredi. Bul jag'dayda onın' predikativlikti bildiriwi ushın ga'plik intonatsiya qatnasadı. Mısalı: **Shıdamadım.** Suwıqtan qorıqtım.

Ga'ptin' sintaksislik ma'ha'l kategoriyası. Ga'p arqalı bildirilgen pikir belgili bir waqıt (ma'ha'l) penen baylanıslı boladı. Ga'ptin' ma'ha'l kategoriyasın do'retiwge qatnasatug'ın

forma ha'm ma'ni predikativlikti bildiriwshi so'zdin' (bayanlawıshtın') quramına birigedi. Bul jag'dayda forma ha'm ma'ni so'ylewshi ta'repinen aytılg'an pikir, waqıyalardın' waqıt, ma'ha'l jag'ınan haqıyqatlıqqa qatnaslı ekenligin an'latadı.

Ga'ptin' ma'ha'l ma'nisinin' bildiriliwi barlıq jag'dayda feyilge qatnaslı bolıp keliwi sha'rt emes, bayanlawıshı feyilden basqa so'zler arqalı bildirilgen ga'plerde de ma'ha'llik ma'ni an'latıladı. Mısalı: **Inim-student. O'zim oqıtıwshıman. Bir tu'rli qaran'g'ılıq. Melshiyip atırg'an jazıyralıq. U'stirt. Men ja'ne bawır basıp qalg'an U'stirttemen** (S.S.). Bul dıqqat etilgen ga'plerdin' ha'mmesinde ma'ha'l ma'nisi (ha'zirgi ma'ha'lge qatnaslı) an'latıladı. Bunday ma'ha'llik ma'niler, ko'binese ataw ga'plerge qatnaslı bolıp keledi.

Ga'ptin' modallıq kategoriyası. Ga'ptin' modallig'ı ga'p mazmunının' haqıyqatlıqqa qatnasın degen tu'siniklerdi bildiredi. Modallıqtın' ma'nisi ju'da' ken'. Qanday ga'p bolsa da, sintaksislik birlik sıpatında grammatikalıq ma'nige iye boladı. Sonlıqtan ga'ptin' grammatikalıq ma'nisi predikativlikti, forması sintaksislik ma'ha'l, meyil, bet-sandı bildiretug'ın grammatikalıq qurallardın' sistemasın qamtıg'an sintaksislik birlik dep qaraladı. Sintaksislik bet, ma'ha'l, meyil kategoriyaları predikativliktin' tiykarg'ı belgileri retinde modallıq ma'nige iye boladı.

Ga'p mazmunnın' haqıyqatlıqqa qatnası modallıqtı bildiriwshi qurallardın' qatnasına qaray eki tu'rli modallıq ma'nige iye boladı: Onın' biri – obyektiv modallıq, ekinshisi – subyektiv modallıq. Obyektiv modallıq ga'p arqalı bildirilgen mazmunnın' ha'qıyqatlıqqa qatnasın bildiredi de, subyektiv modallıq haqıyqatlıqqa qatnaslı mazmung'a so'ylewshinin' jeke qatnasın, bahasın bildiredi. Obyektiv modallıq ga'pti du'ziwshi tiykarg'ı begilerdin' biri retinde xızmet atqaradı. Subyektiv modallıq obyektiv modallıqtın' u'stine qosılıwshı modallıqtı an'latadı. Sonlıqtan subyektiv modallıq ma'ni barlıq jag'dayda ga'p modallig'ı ushın minnetli emes (fakultativ) sıpatqa iye boladı. Mısalı: **A'lbette,** bul sizin' qolın'ızdan keledi (O'.X.). **Durıs,** bug'an sizler de gu'manlısız (T.Q.). Bul ga'plerdin' ekewinde de so'ylewshinin' qatnası bar. Birinshi ga'ptin' mazmunına so'ylewshinin' isenimi, ekinshi ga'ptin' mazmunına maqullaw ma'nisindegi modallıq ma'niler qosılg'an.

Ga'ptin' haqıyqatlıqqa qatnaslı modallig'ı bolımlı-bolımsızlıq mazmung'a qatnaslı bolıp ta keledi. Bul jag'day ga'ptin' tastıyıqlaw ha'm biykarlawshılıq ma'nileri menen de baylanıslı qaraladı. Ha'zirgi ko'pshilik ilimiy miynetlerde ha'm sabaqlıqlarda bolımlı-bolımsızlıq modallıqtın' ko'rinisi dep esaplanıp, olar ga'ptin' modallıq kategoriyasının' aspekti retinde u'yreniledi.

Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler. Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler – mazmunı ha'm forması jag'ınan bir-birine qarama-qarsı qollanılatug'ın sintaksislik kategoriya. Olardın' bolımlı ha'm bolımsız termini menen atalıwı da usı qarama-qarsı ma'nide qollanılıwına baylanıslı qa'lipleşken.

Bolımlı ha'm bolımsız ga'pler bir-birinen ma'nilik ha'm grammatiklıq o'zgesheligine qaray ayrılıp turadı. Bolımlı ga'pler bolımsızlıq ma'ni bildiriwshi qurallardın' qatnasısız, ga'ptin' bayanlawıshlarının' bolımlı formada qollanılıwı arqalı an'latıladı. Al bolımsız ga'plerde onın' bayanlawıshları bolımsızlıq **-ma\-me** affiksi ha'm janapaylıq xızmettegi **emes, joq** ko'mekshi so'zlerdi o'z quramına alıwı arqalı du'ziledi: Jawın jawdı. Jawın jawmadı. Azat keldi. Azat kelmedi. Bul - sabın. Bul - sabın **emes**. Ko'ldin' balıg'ı bıyıl ko'p. Ko'ldin' balıg'ı bıyıl ko'p **emes**. Dalada adam bar. Dalada adam **joq,** t.b.

Ga'ptin' bolımlılıq ha'm bolımsızlıq ma'nileri logika menen de baylanıslı bolıp keledi. Sonlıqtan olar tu'rkiy tillerindegi sintaksislik izertlewlerde logikalıq kategoriyag'a qatnaslı «tastıyıqlaw» ha'm «biykarlaw» terminleri menen de ataladı. Haqıyqatında, ga'ptin' bolımlı yaki bolımsızlıq sapag'a iye bolıwı predmet, qubılıs, waqıyalar menen belgi arasındag'ı ma'nilik qatnaslarg'a baylanıslı bolıp ta keledi. Mısalı: Kiyimler taza. Dala kewilli. Erikler gu'llegen, t.b. Bul ga'plerdegi bolımlılıq haqıyqatlıqtı xabarlaw mazmunı jag'ınan predmet penen belgi arasındag'ı tastıyıqlawdı bildiredi.

Bolımlı ga'pler. Bolımlı ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi olarda arnawlı grammatikalıq ko'rsetkish quralı bolmaydı. Olardın' bolımlılıq ma'nisi ga'ptin' obyektivlik mazmunınan an'latıladı. Bolımlı ga'pler qanday da bir haqıyqatlıqqa qatnaslı na'rselerdin' barlig'ın

tastıyqlaydı yamasa waqıya, ha'diyselerdin' bolg'anın, bolıp atırg'anın ya endi bolatug'ının xabarlaydı.

Bolımlı ga'plerdin' bayanlawıshları atawısh so'z ha'm feyillerden boladı. Bayanlawıshı atawısh so'zlerden bolg'anda predmet ya bir na'rsenin' barlıg'ın tastıyqlaydı yamasa belgili bir sapag'a iye ekenligin bildiredi: Altın-metal. Qızıl qumnın' arası aptap ıssı (G'.S.). Ko'lde pishen ko'p. Bul atawda tirishilik bar (G'.S). Aspan ashıq. Ku'n jıllı. t.b.

Bolımsız ga'pler. Bolımsız ga'plerdin' mazmunı,tiykarınan, bayanlawıshqa bolımsızlıqtı bildiretug'ın **-ma/-me, (-ba/-be,-pa/-pe)** affiksleri ha'm ko'mekshi xızmettegi **emes, joq** so'zlerinin' qosılıwı arqalı du'ziledi. Bular bayanlawıshqa qatnaslı bolımsızlıqtı bildirip kelgende, olardın' **–ma/-me** affiksli tu'ri feyil bayanlawıshtın' quramında keledi de, basqaları atawısh bayanlawısh penen de, feyil bayanlawısh penen de qollanıla beredi.

1**. -Ma/-me** bolımsız affiksi feyil bayanlawıshtın' quramında kelip, is-ha'reket, waqıyanın' bolmag'anın, ha'zir de, aldag'ı waqıtlarda da bolmay atırg'an yamasa bolmaytug'ınlig'ın xabarlaydı: Uzaqta heshna'rse, heshqanday qubılıs **ko'zine tu'spedi**, heshna'rse **esitilmedi**. Tan'nın' shashırap atıwı da onın' **kewlin ko'termedi** (X.S.).

2. **Emes** ko'mekshi so'zi atawısh ha'm feyilden bolg'an bayanlawıshtın' quramında keliwinen bolımsız ga'p du'ziledi: Baylıq murat emes, jarlılıq uyat emes (naqıl). Ol aytqanın'men emes (T.Q.).

3**. Joq** so'zi bolımsız ga'ptin' bayanlawıshın du'zip kelgende, to'mendegi xızmetlerdi atqaradı:

1) feyil bayanlawıshtın' quramında kelip, bolımsız ga'plerdi du'zedi: Ag'ayinnin' azarı barda, **bezeri joq.** Tu'lkini bir soymaq bar, u'sh **soymaq joq**. (naqıl).

2) **joq** so'zi o'z aldına ga'ptin' tiykarg'ı bayanlawıshı xızmetinde kelip te bolımsız ga'pti du'zedi Da'riyanın' ag'ısına qarsı esip, tolqın ko'terip turg'an ku'shli samal da joq (X.S.).

3) **joq** so'zi dialoglarda o'z aldına so'z-ga'p xızmetindegi bolımsız ga'p ma'nisinde yamasa basqa bir bolımsız ga'ptin' aldında kelip, onın' ma'nisin ku'sheytiwshi janapaylıq xızmetti atqaradı:

-Turdımurat bay senin' ag'an'a da qoy berdi me?

-Joq.

4) bolımsız ga'plerdin' quramında bolımsızlıq almasıqları qatnasıp ta bolımsız ga'p du'ziledi. Bunday ga'plerdin' bayanlawıshları da bolımsız formada keledi: Do'gerekte heshkim ko'rinbeydi.

Ga'ptin' mazmunı boyınsha tu'rleri. Jay ga'pler kommunikativlik funktsiyasına qaray ha'r tu'rli mazmunda qollanıladı. Olardın' biriwleri mazmunı jag'ınan belgigili bir xabardı, ekinshi birewleri is-ha'reket, waqıya ha'm ha'diyseler tuwralı soraw ma'nisin, u'shinshileri buyrıq, o'tinish-tilek ma'nisindegi buyrıqtı bildirip keledi. Ja'ne bir tu'rleri emotsional ha'm shaqırıq-u'ndew ma'nilerinde qollanıladı. Usı sıyaqlı mazmun o'zgesheliklerine qaray ga'pler to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: 1) xabar ga'p; 2) soraw ga'p; 3) buyrıq ga'p; 4) u'ndew ga'p.

Xabar ga'pler. Qanday da bir is-ha'reket, waqıya ha'm ha'diyseler tuwralı xabar mazmunın bildiretug'ın ga'plerge xabar ga'p delinedi. Xabar ga'pler xabarlaw mazmunı jag'ınan bolıp o'tken, bolıp atırg'an ha'm endi bolatug'ın waqıya, ha'diyselerdi xabarlaydı: Bıyılg'ı ba'ha'r erte keldi. Ha'zir egiske tayarlıq jumısları qızg'ın ju'rip atır. Endi sanawlı ku'nlerden son' diyqanlarımız jerge tuqım shashadı («E.Q.»).

Xabar ga'plerdin' forma ha'm mazmun paradigması to'mendegi o'zgesheliklerge iye boladı:

1. Bayanlawıshı feyildin' anıqlıq meyilinen bolg'anda, is-ha'reket, waqıyanın' bolıp o'tkenin, bolıp atırg'anın yamasa endi bolatug'ının anıq xabarlaw ma'nisin bildiredi: Bıyıl ba'ha'r erte baslandı. Qum jerlerge ko'k sho'pler shıg'ıp atır. Endi egislik jerler su'riledi (O'.X.).

2. Xabar ga'ptin' bayanlawıshı tilek meyilinen bolg'anda, tilek-o'tinish ma'nisin an'latadı: Men de ko'mekleseyin. Ilayım, jawındı jen'ip, aq ju'zli abıraylı bolıp kelgeysen' (K.S.).

3. Kelbetlik feyildin' **-ar+edim** forması tilek - buyrıq ma'nisin bildiredi: Ko'zime bir ko'rinse, to'besin bir **oyar edim** (X.S.).

4. Buyrıq - tilek ma'nisi sintetikalıq ha'm analitikalıq formalardag'ı III bet buyrıq meyildin' **-sın /-sin** affiksleri arqalı bildiriledi:

Abadan, paraqat, shadlı turmıs ushın,
Quyashın' ba'rha'ma **jadırap tursın** (T.S.).

5. Xabar ga'ptin' bayanlawıshı II bettegi analitikalıq formadag'ı buyrıq meyil arqalı bildiriplip kelgende de, tilek-buyrıq ma'nisin an'latadı: Saw bolın', ko'p jasay berin', Jumagu'l apa (E.Q.).

6. Xabar ga'ptin' bayanlawıshı **bar, joq** bayanlawıshlıq so'z shaqabınan bolg'anda, tastıyqlaw ha'm biykarlaw ma'nilerin an'latadı: Onda aqıl-parasat **bar.** Awılımızda ko'p qabatlı mekтep **bar**. Elshige o'lim **joq**. Adasqannın' ayıbı **joq** (naqıl).

7. Bayanlawıshı **kerek, za'ru'r, da'rkar, lazım** sıyaqlı bayanlawıshlıq so'z shaqabı arqalı bildirilgen xabar ga'pler za'ru'rlik, minnetlilik ma'nilerinde keledi: So'z ma'nisin an'law ushın aqıl **kerek.** Eldin' awzın tıymag'a elli qarı bo'z **kerek** (naqıl).

8. Bayanlawıshı **mu'mkin, itimal** modal so'zler ha'm **-ar-er** formalı kelbetlik feyilden bolg'an xabar ga'pler boljaw, shamalaw ma'nilerin bildiredi: Olar bu'gin **keliwi mu'mkin**. Bul O'teshtin' kelinshegi **bolsa itimal**. Olar bu'gin - erten' **kelip qalar** (K.M.).

9. Xabar ga'p ataw ga'p formasında kelgende predmet, ha'diyselerdin' ha'zirgi waqıtta barlıg'ın tastıyqlaw ma'nisine iye boladı: To'rtku'l jag'ısı. Bıq-jıq adam. Altın gu'z. Terim waqtı. (O.X.).

Soraw ga'pler. So'ylewshi ekinshi birew menen qarım-qatnas jasawda, waqıya ha'diyse ha'm t.b. na'rselerdi sorap biliwde soraw ga'plerdi qollanadı: Sen heshna'rse bilmey tursan' ba? Atam nege bunshelli qapa ko'rinedi. Ayıbı ne onın'? (Sh.A.).

Mazmunı boyınsha soraw ma'nisin bildiretug'ın ga'plerge soraw ga'p delinedi.

Soraw ma'ni bildiretug'ın so'zi ya bo'legi basqa bo'leklerine qarag'anda ko'terin'ki aytıladı. Sonlıqtan soraw ga'pler soraw intonatsiyasına iye boladı: Bala u'ydin' aldına shıg'ıp kelgen mashinanı ko'rmekshi boldı. Neshe do'n'gelekli eken o'zi? Go'nemeken ya taza mashinama eken? Izindegi tirkewi qanday eken?

Soraw ga'pler to'mendegi grammatikalıq qurallar arqalı du'ziledi.

1. Kim? ne? nege? qanday? qaysı? qalay? qansha? neshe? ne o'zi? ne ushın? t.b. soraw almasıqlarının' qatnası arqalı du'ziledi: Mınaw **kim, qaydan** kelgen? **Ne** dep tursan'? (Sh.A.).

2. **-Ma /-me** (-mı)-mi, **-she** (shi) soraw, **g'oy** anıqlaw ha'm **aw, a'**, modallıq janapaylar arqalı: Ka'rwanın' aman-esen keldi **me**? Ko'p waqıttan beri ko'rinbey kettin' **g'oy?** Sen bayag'ıları bizin' awılda boldın'**-aw?** (A.O.).

3. **Shıg'ar, qaytedi, bolar** modal ma'nidegi ko'mekshi feyiller soraw ga'ptin' bayanlawıshının' quramında keliw arqalı: Ko'p jerlerdi ko'rgen **shıqarsız?** (X.S.). Bizin' u'yge barıp qaytsan' **qa'ytedi?** (X.S.). Bul ma'seleni ko'pshilіktin' talıqlawına salıw kerek **bolar?**

4. Soraw intonatsiyası arqalı du'ziledi. Soraw ga'plerdi du'ziwshi leksikalıq ha'm grammatikalıq qurallar qatnaspag'an ga'plerdin' quramında intonatsiya qatnasadı: Bul adamdı bir jerde ko'rgendeymen? (Sh.A.).

Intonatsiya arqalı du'ziletug'ın soraw ga'pler, ko'binese dialoglarg'a ta'n bolıp keledi:

- Ag'an' kiyatır.
- Ag'am?

Soraw ga'plerdin' ma'nilik du'zilisi uluwma soraw ma'nisi menen qatar, basqa ha'r tu'rli maqsetlerde qollanıladı. So'ylewshi tın'lawshıdan birde juwap talap etedi, birde talap etpeydi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray soraw ga'pler *anıq soraw ga'p, ritorikalıq soraw ga'p* bolıp ekige bo'linedi:

1. Anıq soraw ga'pler mazmunı jag'ınan tın'lawshıdan anıq juwap talap etedi.Soraw ga'plerdin' bul tu'ri, ko'binese soraw almasıqlarının' qatnası arqalı du'ziledi: Ata, O'tegennin' suwına tiygen kim? -Al, Moskvag'a, ko'rgizbege bara almadı ma? – Bara almadı. - O'zi bara almag'an bolsa, basshılarg'a nege o'kpeleydi (S.S.).

Anıq soraw ga'pler ja'ne de mayda semantikalıq o'zgeshelіklerge iye bolıp keledi:

a) tan'lanıw ma'nisin bildiredi: Men tuwg'an ul menen qızdı tanımaytug'ın sag'an ne bolıp qaldı? - Ha', amanlıqpa?;

b) ta'shwishleniw, qa'weterleniw ma'nisinde keledi: Ol jumısın taslap ketip qalmas pa eken? (S.S.);

d) gu'man etiw, gu'dikleniw ma'nisi: Siz bag'man emessiz be, otag'ası?

2. Ritorikalıq soraw ga'plerde so'ylewshi tın'lawshıdan anıq soraw talap etpeydi. Onın' sorawı da, juwabı da sol ga'ptin' mazmunınan an'latılıp turadı. Ritorikalıq soraw ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi uluwma soraw ma'nisinde keliw menen qatar olar emotsional-ekspressivlik ma'ni an'latıladı: Xalıqtı atlan-shap etip, atız basına jıynalg'an menen ne payda? Sonsha etken miynetti taslap ketiwge bola ma? O'mirde ne ushıraspaydı? (S.S.). Sonda senin' menen menin' ornıma awılda kim isleydi? (Q.J.).

Buyrıq ga'pler. Mazmunı jag'ınan buyırıw, o'tinish etiw, ken'es beriw, talap etiw ma'nilerin bildiretug'ın ga'pler buyrıq ga'p delinedi.

Buyrıq ga'ptin' bayanlawıshı buyrıq meyiller arqalı bildiriledi. Buyrıq ga'plerdegi intonatsiya eki tu'rli o'zgeshelikke iye boladı. Olardın' biri xabar intonatsiyası menen aytılsa, ekinshi bir tu'rleri u'ndew ga'ptin' intonatsiyasına usap, ko'terin'ki dawıs penen aytıladı. Aytılıw o'zgesheligine qaray buyrıq ga'plerdin' keynine noqat yamasa u'ndew belgisi qoyıladı: Qa'ne attan tu's! Tu's degende tu's! (Sh.A.).

Buyrıq ga'pler de mazmun qarama-qarsılıg'ınan paradigmag'a iye boladı. Olardın' du'ziliw paradigması buyrıq meyil formalarında keledi:

1. Buyrıq ga'ptin' bayanlawıshı buyrıq meyildin' II ha'm III-bet formaları arqalı bildiriledi: Otır, Tolg'anay! Tu'rgelip tura berme, o'zin' ayaq awırıw adamsan', tastın' u'stine jayg'asın'qırap otırıp al. (Sh.A). Onı ha'zir usı jerge alıp kelin'.(T.Q). Kelesi piyshembige menin' menen Xiywag'a **ju'retug'ın bolsın.**(T.Q.)

2. Tilek meyildin' I bettegi **-ayıq/-eyik** ko'plik forması arqalı:

Ju'rin', qızlar, suw boyına **barayıq,**
Oyın-ku'lki tamashalar **qurayıq.** (xalıq qosıg'ı).

3.II bettegi buyrıq meyil **shı/-shi, san'a/-sen'e** janapayları arqalı: Azıraq **tınıshlan-shı,** Batıray, shawqım **salmay turshı** (S.K.). Qosıbay hayalının' so'zin jaqtırmay: - **Qoysan'a**, -dep jekirindi. -Ha' ju'wernemek, **kelsen'-a'** berman (K.S.).

4. Bayanlawıshı ha'reket atı feyiline **kerek, tiyis, lazım** t.b. bayanlawıshlıq so'z shaqabının' dizbeklesiwinen du'ziledi: Kim jer menen tillesemen dese, da'slep jerdin' suwın **qandırıw kerek** (S.S.). Jerlerdin' barlıg'ı derlik **tegisleniwi tiyis** (O'.X.).

5. Anıqlıq meyildin' I bet forması arqalı bildiriledi: - Qa'ne, ko'p irkilmeyik. -Basla onda, **kettik** (T.Q.). Endi men onın' ju'zin **ko'rmeymen** (K.S.).

Buyrıq ga'plerdin' ma'nilik du'zilisi, bayanlawısh formasına ha'm intonatsiyasına qaray to'mendegishe boladı:

1. Buyrıq ga'pler ko'terin'ki intonatsiya menen aytılg'anda tın'lawshıg'a qaratılg'an keskin buyrıq ma'nisin an'latadı: -Ha'y jasawıllar, tart qılıshtı! Tiyme atama, shıg'ın' urıs maydanına! (K.S). Jen'is penen kelin'! Ta'mbisin berin' jawdın'! (K.S.);

2. O'tinish-tilek ma'nisin bildiredi: Bunday jag'dayda intonatsiya pa'sen' aytıladı: Siz ja'rdem berin', ag'a. (K.S.). Mlaın'ız ko'p bolsın, jawın'ız joq bolsın (S.K.);

3. Ken'es beriw ma'nisin an'latadı: Bala, ku'nnin' rayı buzıq, shıqpa ko'lge (K.S.);

4. Alg'ıs aytıw ma'nisin bildiredi: Toy toylarg'a ulassın. Shan'arag'ın' tolısıp, bala-shag'an' aman bolsın («Q.J»);

5. Ta'selle beriw ma'nisin an'latadı: g'am jeme, g'ayrat salıp isley, balam.

U’ndew ga’pler. Ha’r tu’rli emotsionallıq qatnaslardı bildiretug’ın ga’pler u’ndew ga’p delinedi. U’ndew ga’pler o’zinin’ tiykarg’ı mazmunına qosa, so’ylewshinin’ ha’r tu’rli tuyg’ı - sezimlerin - quwanıw, tan’lanıw, o’kiniw, ku’yiniw, qaharleniw, seskeniw, t.b. sıyaqlı ku’shli emotsional ma’nilerdi an’latadı. Mısalı: 1.–Pah, jer bolg’anın’a! (I.Q.). 2. –**Kiyatır!** - dep baqıradı ol u’ylerdin’ aynasının’ aldına haplıg’ıp juwırıp kelip. 3. -Du’kan - mashina kiyatır! (Sh.A.).

U’ndew ga’plerdin’ paradigması to’mendegi grammatikalıq qurallardın’ qatnasında du’ziledi:

1. U’ndew ga’pler yapırmay, alaqay, pah, pay, u’wh, t.b. tan’laq ha’m ku’sheytiw janapaylarının’ qatnasınan du’ziledi: Pa, du’nya-ay! Tuwıp o’sken jer qanday qa’dirli (N.D.). U’wh ju’regim jan’a jay taptı g’oy! (J.S.).

2. Qanday, qansha, qansha ma, qaysı, sonday, bunsha, qalay-qalay, t.b. ku’sheytiw ma’nili almasıqlardın’ qatnası arqalı: Bul **qanday** ahwal! Aysanem bolsa G'odalaqtın’ qanjıg’asında jılap ketti (S.X.). -Mınag’an qara, ene, **qanday** ra’ha’t bag’ıshlaytug’ın jawın deysen’-a’!

3. So’zlerdin’ qaytalanıwı arqalı du’ziledi: Ko’z aydın, batır, ko’z aydın! («A»). Toqtamaydı! Toqtamaydı! Bılayıraq turın’ (Sh.A.).

4. U’ndew ga’ptin’ bayanlawıshı -sın/-sin formalı buyrıq meyilden du’ziledi: Elin’iz gu’llene bersin! Ha’mme ku’sh jetistirilgen zu’ra’a’tti sepsitpey jıynap alıwg’a jumsalsın! («E.Q.»).

5. Geypara ellepsislik ga’pler ko’terin’ki intonatsiya menen aytılıp, u’ndew ga’pti du’zedi: Ha’mme jıyın-terimge! («E.Q.»).

6. Bayanlawıshı a’dettegi orın ta’rtibinen o’zgerip qurılg’an ga’pler ba’lent intonatsiyag’a iye bolıp, u’ndew ga’p du’ziledi: Men su’yemen O’zbekstandı! Ey, go’zzalı bizin’ baxtiyar eldin’ (I.Yu.).

U’ndew ga’pler to’mendegi ma’nilerdi bildiredi:

1. Quwanıw, tan’lanıw ma’nilerin an’latadı: Alaqay, Palman ag’am kiyatır! (N.D.). Kempir bolsa balanı erkeletip: -Yapırmay, bunın’ ko’zinin’ ko’rgishin-ay! -dep qoydı (Sh.A.).

2. Qutlıqlaw, alg’ıs aytıw, xoshlasıw, sa’lemlesw ma’nilerin bildiredi: Taza qonısın’ız qutlı bolsın! (G.I). Jasasın bizin’ elimizdin’ nawqıran sportshıları! Assalawma a’leyku’m, harman’ız! (K.S.).

3. O’kiniw, ku’yiniw, g’a’zepleniw ma’nilerin bildiredi: Pay, bilmegen ekenmen-aw (A.B.). Ko’rsetemen men sag’an! -dep jekirindi Orazgu’l (Sh.A.);

4. Qıynalıw, qapa bolıw, jek ko’riw, ayaw ma’nilerinde keledi: Pay, a’ttegen-ay, ekewi de qara jerdin’ qırtısın aylandıratug’ın diyqan edi-aw (Sh.A.). Way, ja’niwarlar ash bolıp qalıptı-aw (N.D.).

5. Maqtaw, su’ysiniw ma’nilerin an’latadı: Bunda bunsha sulıwlıq, shıray, bunsha sawlat, kelisken qa’ddi-qa’wmet qalay payda bolg’an! Shabdar! At bolg’anına, janıwar! (Sh.A.). Tuwılg’an jerim, Qaraqalpaqstanım, senin’ sulıw ta’biyatın’ sonday ko’rkem!.

6. A’rman, tilek etiw, jalbarınıw, gijiniw, kemsitiw ma’nilerinde keledi: Ah, sadag’an’ ketiyin, qudayım-aw (Sh.A.). Jasay ber keleshegi ullı O’zbekstan. («E.Q.»). Ha’sseniy, jigirma bes shag’ım usı ku’nde kelse (K.S.).

Sorawlar

1. Ne ushın ga’p tildin’ tiykarg’ı sintaksislik birligi dep ataladı? 2. Ga’pti du’ziwge qatnasatug’ın grammatikalıq kategoriyalar qanday? 3. Bolımlı-bolımsız ga’plerdin’ ga’p du’ziwge qatnası qanday? 4. Bolımsız ga’plerdi bildiretug’ın qurallardı aytın’ ha’m mısallar keltirip tu’sindirin’? 5. Ga’p mazmunı boyınsha qanday tu’rlerge bo’linedi? 6. Xabar ga’ptin’ o’zine ta’n o’zgesheligi? 7. Soraw ga’plerdi du’ziwge qanday leksikalıq, grammatikalıq qurallar qatnasadi? 8. Buyrıq ga’plerdin’ ma’nisi ha’m olardın’ du’ziliwi. 9. U’ndew ga’plerdin’ o’zine ta’n o’zgesheligi qanday?

A’debiyatlar

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. Sintaksis. No’kis, 1992, 99-125-betler.

O’zbek tili grammatikası. II tom. Sintaksis. Toshkent, 1976, 95-114-betler.

Gulomov A., Asqarova M. Hozirgi o’zbek adabiy tili. Sintaksis, Toshkent, 1987, 28-66-betler.

Ga’p ag’zaları

Tayanish so’zler: ga’p ag’zaları, ga’ptin’ bas ag’zaları, baslawish, bayanlawish, t.b.

Ga’p ag’zaları tuwralı tu’sinik. Ga’ptin’ quramına kirgen so’zler bir-biri menen sintaksislik jaqtan baylanısıp, ga’p ag’zalarının’ xızmetin atqaradı. Ga’p ag’zalarının’ arasındag’ı baylanıs so’z formaları, ko’mekshi so’zler, orın ta’rtip, intonatsiya ha’m t.b. grammatikalıq qurallar arqalı bildiriledi.

Jay ga’pler tek bas ag’zalardan du’zilip qoymay, onın’ quramına ken’eyttiriwshi ekinshi da’rejeli ag’zalar da qatnasadı. Ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zaları anıqlawish, tolıqlawish ha’m pısıqlawish bolıp u’shke bo’linedi.

Ga’ptin’ bas ag’zaları. Ga’ptin’ bas ag’zaları - baslawish ha’m bayanlawish ga’ptin’ tiykarın, onın’ strukturalıq sxemasın du’zedi. Eki bas ag’zalı ga’plerde baslawish ga’ptin’ kim ya ne haqqında bolg’anın bildiredi de, bayanlawish baslawishtın’ is-ha’reketin yamasa basqa bir waqıya, ha’diyselerdi bayanlaydı. Baslalawash grammatikalıq baylanısı jag’ınan basqa ag’zalarg’a g’a’rezli bolmaydı. Bayanlawish grammatikalıq baylanısı ha’m ma’nisi jag’ınan baslawishqa g’arezli bolıp keledi. Baslawish qaysı bette, qaysı sanda kelse, bayanlawish ta sol bette, sol sanda qollanıladı. Biraq, bulardın’ arasındag’ı bet-san formasındag’ı baylanıs III bette tolıq bolmaydı.

Baslawish. Ga’ptin’ kim ya ne haqqında aytılg’anın, temasın bildiretug’ın bas ag’zag’a baslawish delinedi.

Baslawish to’mendegi belgilerge iye boladı: 1) Predmet ha’m predmetlik ug’ım bildiretug’ın ataw formasındag’ı so’z arqalı bildiriledi; 2) is-ha’rekettin’ iyesin bildirip, kim? ne? kimi? nesi? sorawlarına juwap beredi; 3) ga’pte bayanlawishtan aldın aytıladı ha’m bayanlawishtı o’zine g’a’rezli etip turadı; 4) bayanlawish penen bette, sanda kelisip baylanısadı. Usı belgilerge iye bolg’an so’zler baslawish wazıypasında qollanıladı. Mısalı: **Adam** ilim menen joqarı ko’teriledi (M.T). Egisliktin’ **an’qıg’an iyisi** atızlıqtan kelip turdı (A.P.). **Bul** jas jigitlerdin’ kewlin ko’terdi (T.Q.).

Baslawish, ko’binese atlıq, atlıq ornına qollanılatug’ın almasıq ha’m substantivlengen basqa da so’z shaqaplarınan boladı: **Jaqsılar** duslaspag’a keledi, **sheshenler** aytıspag’a keledi. **O’nerli** xor bolmaydı (Q.n.m.). Amanlıqtı ertip kelip **ekewi** atlandı (T.Q.). **Qıymıldag’an** qır asar. **Aytıwshı** aqıl bolsa **tın’lawshı** dana bolar. **Ko’p** qorqıtadı, **teren’** batıradı (naqıl). Jaqınlag’an sayın **gu’rildi** qattı esitildi (X.S.).

Baslawishtın’ du’zilisine qaray tu’rleri. Baslawishlar du’zilisne qaray jay, qospa ha’m ken’eytilgen baslawish sıyaqlı tu’rlerge bo’linedi.

Jay baslawish. Jay baslawishtın’ quramın dara so’z, birikken qospa so’z ha’m iyelik sepligindegi atlıq penen ataw formasındag’ı ko’mekshi atawishlardın’ dizbegindegi so’zler du’zedi: **Bag’dagu’l** beshpentinin’ qaltasınan bir jipek oramaldı suwırıp aldı (Q.D.). **Adamlar** tu’slikke shıqtı (K.S.). **Tog’aydın’ sheti** joq, **jın’g’ıllar, quwraylar** sıg’asıp tur (O’.X.). **Bag’tın’ do’geregi** diywal menen qorshalg’an (N.D.).

Qospa baslawish. Qospa baslawishtın’ quramın birikpegen qospa so’zler ha’m ga’p ga’p ag’zalarına bo’linbeytug’ın eki yamasa birneshe so’zlerdin’ dizbegi du’zedi. Olar to’mendegi du’zilistegi so’zlerden boladı:

1. Birinshi komponenti iyelik sepliginin' jalg'awlı ha'm jalg'awsız formasında, ekinshi komponenti tartım jalg'awlı so'zlerdin' dizbeginen boladı. Bunday jag'dayda ekinshi komponenttegi so'z tolıq ma'nili bolıp keliwi tiyis. **El ag'ası** aqmaq bolsa, elin jolawshı talaydı. **Atalar so'zi**–aqıldın' ko'zi (Q.n.m.).

2. Adam atları yaki betlik almasıqları menen jıynaqlaw sanlıqlardın' tartımlang'an tu'ri dizbeklesip qospa baslawıshtı du'zedi: **Sergey ekewimiz** biyik rashtın' bası menen Sadulla ag'anın' qasına bardıq (N.D.). **Bizler u'shewimiz** awıl xojalag'ında eginlerdin' jıyın-terimine qatnastıq.

3. Betlik almasıg'ı yaki iyelik sepligindegi adam atına tartımlang'an o'zlik almasıg'ının' dizbeklesiwinen bolabı**: Men o'zim-aq** onı shaqırıp keleyin (K.S). **Sadullanın' bir o'zi** eki jigittin' islegenin isleydi (N.D.).

4. Ta'riplew ma'nisindegi atawısh so'zlerdin' dizbegi arqalı bildiriledi: **Elmurat degen kisi** burın usı elattın' jasullısı bolg'an (J.A.).

5. Anıqlawıshlıq qatnastag'ı turaqlı dizbekke aynalg'an so'zler qospa baslawısh bolıp keledi: **Ken'esli el** azbaydı, **ken' kiyim** tozbaydı. **Ko'p jasag'an** bilmeydi, **ko'pti ko'rgen** biledi. G'arrı tu'ye baqırawıq, **g'arrı qoraz** shaqırawıq (Q.n.m.).

6. Qospa kelbetlik ha'm qospa feyillerden boladı. Tog'aydan shıg'a bergen jerde aldımızdan **torı atlı** shıqtı (N.D.). **Jaqsılıq etiw** – opalı adamnın' isi (Sh.S.). **Ot jag'ıw**, **kir juwıw** Aysa'nemnin' belgili isi boldı (N.D.).

Sonday-aq birneshe so'zlerden du'zilgen menshikli qospa atlıqlar ha'm qospa sanlıqlar da qospa baslawıshtı du'zedi.

Ken'eytilgen baslawısh. Ken'eytilgen baslawısh kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı feyillerinin' basqarıwındag'ı eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Olar neshe so'zden du'zilse de, sol komplekSin buzbastan bir ag'zanın' xızmetin atqaradı.

1. Ataw formasındag'ı kelbetlik feyil toplamları substantivlenip, ken'eytilgen baslawısh xızmetin atqaradı. Bunday jag'dayda kelbetlik feyil toplamları, ko'binese adam ma'nisin an'latadı: **Eki kemenin' basın uslag'an** suwg'a ketedi. **Bazarg'a bo'z satqan** aq iyttin' ergenin jaqtırmaydı (Q.n.m.). **Bul balalardın' qaraqus asırag'anı** qustın' tilin biledi eken (Q.x.e.). **Anamnın' qay qıyalda baraturg'anı** mag'an belgisiz (Sh.S.).

2. Ha'reket atı feyilleri o'zine qatnaslı so'zlerdi basqarıp feyil toplamın du'zedi. Olar du'zilisi jag'ınan o'zinin' logikalıq subyektine yamasa ekinshi da'rejeli ag'zalarına iye boladı. Sol o'zine qatnaslı so'zler menen birge bir sintaksislik xızmet - ken'eytilgen baslawısh xızmetin atqaradı: **Jerdi su'digarlaw** topıraqtın' qurılısın jaqsılaydı («E.Q.»). **Tan' atpay jumısqa shıg'ıp ketiw** onın' su'yegine sin'gen a'det (Q.D.). **Eki aydan beri suwdın' kesilip qalg'anlıg'ı** ha'mmeden de burın usı g'arrıg'a qattı battı (J.S.).

Bayanlawısh. Baslawıshtın' kim, ne haqqında ekenligin, hal-jag'dayın, jan'alıg'ın xabarlaytug'ın bas ag'zag'a bayanlawısh delinedi.

Bayanlawısh to'mendegi belgilerge iye boladı: 1) bayanlawısh ga'ptin' tiykarın du'zetug'ın en' a'hmiyetli bas ag'za; 2) baslawıshtın' kim, ne haqqında ekenligin, hal-jag'dayın, jan'alıg'ın xabarlaydı; 3) ko'binese betlik qosımtalı qollanılıp, baslawısh penen bette, sanda kelisip baylanısadı; 4) orın ta'rtibi jag'ınan baslawıshtın' keyninde keledi; 5) ko'binese betlik formalı anıqlıq meyil, atlıq, kelbetlik ha'm t.b. so'z shaqapları arqalı bildiriledi.

Bayanlawıshlar qanday so'z shaqapları arqalı bildirilewine qaray, feyil bayanlawısh ha'm atawısh bolıp ekige bo'linedi:

Bayanlawısh du'zilisi boyınsha jay (dara) so'zler arqalıda, eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen de du'ziledi. Usı sıyaqlı du'ziliw o'zgesheligine qaray, jay bayanlawısh, qospa bayanlawısh ha'm ken'eytilgen bayanlawısh bolıp bo'linedi.

Feyil bayanlawısh. Bayanlawısh xızmetinde, tiykarınan, feyiller, sonın' ishinde feyildin' anıqlıq meyil formaları ken' qollanıldı. Feyiller bayanlawısh xızmetinde kelgende, dara feyil, qospa feyil ha'm siyrek jag'dayda ha'reket atı feyilinin' basqarıwındag'ı so'z dizbegi formasında du'ziledi. Usı sıyaqlı du'zilislik o'zgesheliklerine qaray, jay feyil bayanlawısh, qospa feyil bayanlawısh ha'm ken'eytilgen feyil tu'rlerine bo'linedi.

Jay feyil bayanlawısh. Jay feyil bayanlawıshlar to'mendegi tolıq ma'nili feyiller arqalı bildiriledi:

1.Anıqlıq meyil formasındag'ı feyillerden boladı: Bul feyil formaları arqalı bildirilgen bayanlawıshlar bolıp o'tкen, bolıp atırg'an ya endi bolatug'ın is-ha'reкet, waqıyalardı xabarlaydı: Shan'qay tu'ste ha'mme tu'slikke **shıqtı.**

2. **-ıp/-ip,-p** formalı hal feyilge betlik affiksinin' jalg'anıwı arqalı du'ziledi. Bul formadag'ı bayanlawıshlar is-ha'reкettin' o'tкen waqıtqa qatnaslı ma'nilerin bildiredi: Tag'ı bir to'beden assa, jılqılar menen qoylar **ju'ripti.** (q.x.e)

3. Buyrıq, tilek ha'm maqset meyil formalarınan bolıp, sol myeillerdin' ma'nilerine sa'ykes buyrıq, tilek, o'tinish ma'nilerin an'latadı: Endigi ga'pti Amanqul biy **aytsın** (T.Q.).

4. Kelbetlik feyildin' **-g'an/-gen**, ha'reкt atı feyilinin' **-maq** formalı tu'rlerinen boladı. Bunın' **-g'an** formalı tu'ri o'tкen ma'ha'l ma'nisindegi is-ha'reкetti, **-maq** fomalı tu'rleri orın seplikte qollanılıp, dawamlı ha'zirgi ma'ha'l ma'niisn an'latadı: Apamnın' ju'zlerin quyash **shalg'an** (M.K.).

Qospa feyil bayanlawısh. Eкi yamasa birneshe feyillerdin', atawısh ha'm feyillerdin' qosılıwınan du'zilgen feyiller qospa feyil bayanlawıshtı du'zedi. Olar to'mendegi qospa feyiller arqalı bildiriledi:

1. Feyil tiykarlı qospa feyillerden boladı. Qospa feyillerdin' bul tu'rinin' eкi sın'arı da feyillerden du'ziledi: Ku'n jan'a-jan'a **qızarıp kiyatır** (N.D.).

2. Atawısh tiykarlı qospa feyillerden boladı. Qospa feyil bayanlawıshtın' bul tu'ri atawısh so'z ha'm basqa da so'z shaqaplarına **et, ber, al, bar, bol, sal, qoy, ko'r, jet** t.b. ko'mekshi feyillerdin' qosılıwı arqalı du'ziledi: Studentler jıyın-terim waqtında awıl xojalig'ına qol ko'megin tiygizip **ja'rdem etti** («E.Q»).

3. Qospa feyil bayanlawısh ha'reкet atı feyiline **kerek, za'ru'r, da'rkar**, **lazım, tiyis** t.b. bayanlawıshlıq so'z shaqabı xızmetindegi so'zlerdin' dizbeklesip keliwinen de boladı. Bul sıyaqlı du'zilistegi qospa bayanlawısh is-ha'reкet, waqıyalardın' isleniwinin' minnetlilik, za'ru'rlik ma'nilerin an'latadı: Ol awılg'a Allaniyazdı **jiberiw kerek** (A.B.).

4. Qospa feyil bayanlawısh betlik formalı eki feyildin' juplasıp keliwi arqalı da du'ziledi. Bunday du'zilistegi qospa bayanlawıshtın' sın'arları arasında qısqa pawza islenbey tez aytıladı: O'mir degen demde o'tedi-кetedi. (O'.X.).

Ken'eytilgen feyil bayanlawısh. Ken'eytilgen feyil bayanlawısh, tiykarınan, ha'reкet atı feyili toplamınan boladı. Biraq, qaraqalpaq tilinin' akademiyalıq grammatikasında «kelbetlik feyilli ha'm ha'reкet atı feyilli toplamlardan yamasa kelbetlik feyil menen ha'reкet atı feyillerinin' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbeginen ken'eytilgen bayanlawısh boladı» dep, to'mendegi mısallar berilgen: En' baslısı - **balalarg'a hadal kewilli bolıw**.

Ha'reкet atının' **– w** forması o'zine qatnaslı ha'r tu'rli formalardag'ı so'zlerdi basqarıp, ken'eytilgen bayanlawıshtı du'zedi. Olar du'zislik jaqtan logikalıq subyekti yamasa ekinshi da'rejeli ag'zalarına iye bolıp ken'eyip keledi. Sol o'zi basqarıp kelgen so'zler menen birge bir sintaksislik xızmetti – ken'eytilgen ag'za xızmetin atqaradı. Olardın' quramındag'ı so'zler sol ken'eytilgen so'z dizbeginin' quramında onın' ken'eyttiriwshi so'zi (ag'zası) retinde tallaw jasaladı. Mısalı: Xalıqqa basshı bolıw – ba'rha olardın' talqısında bolıw (T.Q.).

Atawısh bayanlawısh. Atawısh bayanlawıshlar atlıq ha'm basqa da atawısh so'zler toparına kiretug'ın barlıq so'z shaqaplarınan boladı. Bayanlawıshtın' bul tu'ri orın ta'rtibi jag'ınan, ko'binese baslawıshqa jaqın, onın' menen qatar qollanıladı ha'm eki bas ag'zanın' arasında pauza islenedi: Ladan dostan aqıllı dushpan **jaqsı**. O'ner jasırın **g'a'ziyne.** («Atalar so'zi»).

Jay atawısh bayanlawıshlar. Dara yamasa birikken qospa atawısh so'zlerden bolg'an bayanlawıshqa jay atawısh bayanlawısh delinedi. Olar to'mendegi so'zlerden boladı:

1. Jay atawısh bayanlawıshlar atlıq, almasıq, sanlıq, ra'wishlerden dara ha'm birikken qospa so'z tu'rlerinde bildiriledi: Ol – orta boylıdan kelgen semiz deneli **adam.**

2. Jay atawısh bayanlawısh **bar, joq, kerek, da'rkar, za'ru'r, tiyis,** t.b. bayanlawıshlıq so'z shaqaplarınan boladı. Bulardın' **bar, joq** so'zlerinen bolg'anları birna'rsenin' bar-joqlig'ın,

кerek, za'ru'r, t.b. so'zler arqalı bildirilgenleri minnetlilik, za'ru'rlilik ma'nilerin bildiriledi: Ol jerde tek bolg'anı u'sh xojalıq **bar**.

3. Jay bayanlawısh seske ha'm ko'riniske eliklewish so'zler arqalı bildiriledi: Tog'aydın' ishi **jım-jırt**. (T.Q.).

4. Avstraktlik tartımdı bildiriwshi affiksler atlıq, almasıqlarg'a jalg'anıp jay atawısh bayanlawısh bolıp keledi. Bul tiykarda du'zilgen bayanlawısh menshikleniwdi, predmettin' kimge, nege tiyisliligin bildiredi: Qız eldiki me, menіki me. Qız **senіkі** (S.X.).

5. Ataw sepligindegi atlıqlarg'a **menen** tirkewishinin' dizbeklesip keliwi de jan'a atawısh bayanlawısh jasaydı: Balıqtın' tirishiligi **suw menen**, baqanın' ku'ni **ko'l menen**. (Q.n.m.).

Qospa atawısh bayanlawısh. Qospa atawısh bayanlawısh eki yamasa birneshe atawısh so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Olardın' quramı to'mendegishe boladı.

1. Da'slepki sın'arı ataw, iyelik seplik formalarında, son'g'ı sın'arı tartımnın' III bet formasındag'ı so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi: Bul du'nyanın' ko'rki **adam balası** (A'.Q.).

2. Sintaksislik ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın atawısh so'zlerdin' dizbegi qospa atawısh bayanlawısh boladı: Den sawlıq – **teren' baylıq**.

3. Qospa atawısh bayanlawısh adam atlarına **degen** (ko'mekshi feyil) + g'alabalıq atlıqlardın' dizbeginen du'ziledi: A'kemiz - **Qudaybergen degen kisi** (M.D.).

4. Kelbetlik, ra'wish ha'm basqa da atawısh so'zler ha'r tu'rli formalarda bir-biri menen dizbeklesip kelip te, bir grammatikalıq ma'ni bildiriwi arqalı atawısh bayanlawıshtı du'zedi: Bayram **erten'nin' arg'ı ku'**ni. Shopannın' u'yi **da'riyanın' arg'ı jag'asında** (Q.x.e.).

Bayanlawıshtın' baslawısh penen kelisiwi. Bayanlawısh baslawısh penen bette, sanda ya tek bette formalıq jaqtan baslawıshqa sa'ykeslenip,kelisiw jolı menen baylanısadı. Kelisiw baylanısı ga'ptin' bas ag'zalarının' arasında boladı.

Kelisiw baylanısı bayanlawıshtın' **–man (-mız), san' (-siz), -ın', -sın,-k/q, -yın, -dı,** t.b. formaları arqalı bildiriledi. Mısalı: Men a'sirlerge ortaq oy menen **ag'ıp baratırman.**

Bayanlawıshtın' baslawısh penen kelisiwi ha'r tu'rli jollar menen iske asadı:

1. Bayanlawısh baslawısh penen u'sh bette, birlik, ko'plik sanlarda baylanısadı: Men basımdı ko'rpe menen **japtım**.

2. Atlıqtan bolg'an baslawıshlar bayanlawısh penen tek III bette g'ana baylanısadı: Palapan qorqqanınan jerge **qulap tu'sti**.

3. Bayanlawısh penen baslawısh ataw formasındag'ı atawısh so'zlerden bolg'anda, intonatsiya arqalı baylanısadı. Baslawıshtan keyin sozın'qı pauza islenedi ha'm ekewinin' arası sızıqsha arqalı bo'linedi: Ha'rbir ag'ashtın' miywesi boladı, kewil miywesi - perzent (Atalar so'zi).

4. Atawısh bayanlawısh baslawısh penen orın ta'rtip arqalı baylanısadı. Bunday jag'dayda ju'da' qısqa intonatsiya islenip, irkilis jasaladı, biraq bas ag'zalardın' arasına sızıqsha qoyılmaydı: Taw biyik. Jolı qıyın (ertekten)

Sorawlar:

1. Ga'p ag'zalarının' anıqlaw belgileri qanday? 2. Qaysı ag'zalar bas ag'za, qaysı ag'zalar ekinshi da'rejeli ag'zalardı bildiredi, olardın' ayırmashılig'ı qanday? 3. Ga'ptin' qaysı ag'zaları ga'ptin' tiykarın du'zedi? 4. Baslawısh qanday so'z shaqapları arqalı bildiriledi? Mısallar keltirin'. 5. Bayanlawıshtın' bildiriliw belgileri qanday? 6. Bayanlawısh bildiriliwine qaray neshege bo'linetug'ının aytın'. Feyil bayanlawısh feyildin' qaysı meyili arqalı o'nimli qollanıladı?

A'debiyatlar

Gulamov A. Asqarova M. Ha'zirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 68-120-betler.

Mahmudov N. Nurmanova A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi. (sintaksis). Toshkent, 1995, 59-94-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. Sintaksis. No’kis, «Bilim», 1992, 46-97-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tili. Sintaksis. No’kis, «Bilim», 2009, 44-51-betler.

Ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zaları

Tayanısh so’zler: ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zaları, tolıqlawısh, tuwra tolıqlawısh, qıya tolıqlawısh, pısıqlawısh, pısıqlawıshtın’ ma’nisine qaray tu’rleri, anıqlawısh, jupkerlesiwshi anıqlawısh, izafetlik anıqlawısh, ayqınlawısh, t.b.

Ekinshi da’rejeli ag’zalar tuwralı tu’sinik. Ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zaları bas ag’zalardan du’zilgen ken’eytilmegen ga’plerdi ken’eytedi. Olar ko’binese bas ag’zalarg’a qatnaslı, bolıp bas ag’zalar menen birge baslawısh topar ha’m bayanlawısh toparın du’zedi. Bul jag’day ekinshi da’rejeli ag’zalardın’ so’z dizbeginin’ quramına qatnaslı ekenligin ko’rsetedi. Sonlıqtan son’g’ı jıllardag’ı sintaksislik izertlewlerde ekinshi da’rejeli ag’zalar so’zdi ken’eyttiriwshi ag’za ha’m pu’tin ga’pti ken’eyttiriwshi ag’za terminleri menen ataladı.

Tolıqlawısh. Tolıqlawısh – ken’eytilmegen jay ga’plerdin’ strukturasın ken’eytip, tolıqtırıp, is-ha’reketti obyektlik ma’nide tu’sindiretug’ın ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zası. Tolıqlawıshlar, ko’binese atlıq, almasıq ha’m basqa da substantivlengen so’z shaqapları arqalı bildiriledi. Olar ataw, iyelik seplıklerinen basqa seplik formalarında kelip, bayanlawısh penen basqarıw, geyde jupkerlesiw (tabıs sepliginin’ jalg’awsız formasında) usıllarında baylanısadı: **Shopanlarg’a** og’ada qolay sharayat du’zildi. (J.A.).

Atawısh so’zlerge **haqqında, tuwralı, jo’ninde, menen, ushın** tirkewishleri dizbeklesip kelip te tolıqlawıshtı bildiriledi: Sa’nem **qızı tuwralı** ko’p oylanatug’ın boldı. (T.Q.).

Tolıqlawıshlar is-ha’reketti obyektlik sıpatlaw ma’nisine ha’m formasına qaray ekige bo’linedi: **tuwra tolıqlawısh ha’m qıya tolıqlawısh.**

Tuwra tolıqlawısh. Is-ha’reket tuwradan – tuwrı qaratılg’an tabıs sepligindegi yamasa sol ma’nide kelgen so’zler tuwra tolıqlawısh xızmetin atqaradı. Tuwra tolıqlawısh, tiykarınan, awıspalı feyil menen baylanısadı. Awıspalı feyiller de tuwra tolıqlawıshtı talap etip, sol arqalı is-ha’reket protssesinin’ na’tiyjesin bildiredi. Mısalı: Kimde-kim kitapqa ko’p qarasa, kitap **onın’ zeynin** ashadı (atalar so’zi).

Tuwra tolıqlawıshtın’ tiykarg’ı grammatikalıq forması - tabıs sepliginin’ **–dı/–di**, **-tı/–ti,-nı/-ni, -n** affiksleri. Sonın’ menen qatar, tuwra tolıqlawıshtın’ ma’nisin shıg’ıs seplik formasında ha’m geypara tirkewishli kelgen atlıqlarda bildiriledi.

Tuwra tolıqlawısh ma’nisinde shıg’ıs sepligindegi so’zler qollanılg’anda is-ha’reket obyekttin’ pu’tin o’zine emes, belgili bir bo’legine qaratıladı: Ha’zir ba’rimiz de fabrikalarda qazaqı qoylar menen ma’lshi qoylardın’ ju’nlerinen toqılg’an sherslerden kiyemiz (J.S.). Sho’p to’segen jag’ına pa’shek penen **shaylardan,** jantaq penen **aqbastan**, selew menen **juwsannan** nobay etip salın’ız («Erziywar»).

Geyde **haqqında, tuwralı, jo’ninde** tirkewishleri atlıq so’zlerge dizbeklesip tuwra tolıqlawısh ma’nisin bildiredi. Bul tirkewishlerdin’ dizbeginen bolg’an tuwra tolıqlawıshlar awıspalı feyiller menen baylanısadı ha’m tabıs sepligindegi so’zlerdin’ ma’nisine barabar keledi: Men **usılar jo’ninde** oylag’an edim (I.Yu.).

Tuwra tolıqlawıshtın’ jalg’awlı ha’m jalg’awsız qollanılıwı. Tuwra tolıqlawıshlar ga’ptin’ quramındag’ı ornına, grammatikalıq baylanısına ha’m morfologiyalıq o’zgesheliklerine qaray, tabıs sepliginin’ jalg’awlı ha’m jalg’awsız tu’rlerinde qollanıla beredi: Olar to’mendegi jag’daylarda jalg’awlı keledi:

1. Adam atlarınan ha’m basqada menshikli atlıqlardan bolg’anda tabıs sepliginde qollanıladı: Hayallar arasında **Ayshagu’ldi** tanıdım (K.S.).

2. Almasıqlar: Ol uzaqtan **bizlerdi** ko’rdi (K.S.).

3. Tartımlang’an: Jaqsıg’a barıp jalınsan’ **gu’nayın’dı** keshedi (naqıl).

4. Aldında almasıq, кelbetlik ha'm кelbetlik feyilden bolg'an anıqlawıshı bar tuwra tolıqlawıshlar tabıs sepliginde keledi: Sonda og'an **sırdı** anıqlaw кerek boldı (T.Q.).

5. Tuwra tolıqlawısh кelbetlik feyil ha'm atawısh feyilden, yamasa usı feyillerdin' basqarıwındag'ı toparlardan bolg'anda, tabıs sepliginde qollanıladı: Qulaq esitкendi ko'z ko'redi (naqıl).

6. Tuwra tolıqlawısh penen bayanlawıshtın' arasında basqa ga'p ag'zaları кelip, distaktlıq: **Do'gerekti** qaran'g'ılıq perdesi qapladı (J.S.).

Tuwra tolıqlawısh to'mendegi orınlarda tabıs sepliginin' jalg'awsız qollanıladı:

1. Tuwra tolıqlawısh ulıwmalıq yamasa belgisiz zat ma'nisin bildirip кelgende tabıs sepligi jalg'awsız boladı: Shortanbaydan **otın** tasıydı, arbaкesh (Sh.S.).

2. Tuwra tolıqlawısh bayanlawısh penen qatar, кontaктlik orın ta'rtipte кelgende, tabıs sepligi jalg'awsız tu'rindeqollanıladı: Tog'ayg'a **otın** aparmaydı, **balta** aparadı (naqıl).

3. Tuwra tolıqlawısh bayanlawıshtan son', invertsiyalıq orın ta'rtipкe кelgende, tabıs sepliginin' jalg'awsız qollanıladı: Jerden alıp **aq altın,** ko'remiz ma'n'gi **mazanı** (J.A.).

4. Bayanlawıshqa qatnaslı birgelкili tuwra tolıqlawıshlar ko'p sın'arlı bolıp кelgende, olardın' en' son'g'ısı tabıs seplik jalg'awlı bolıp, aldın'g'ıları jalg'awsız qollanıladı: Bir ku'ni **Baxıt, Ernazar,** Aysholpanlardı Dosnazar ko'lge alıp кetкen edi. (J.A.).

Qıya tolıqlawısh. Qıya tolıqlawısh xızmetin barıs, shıg'ıs, orın seplik jalg'awlı ha'm geypara tirкewishler menen qollanılg'an obyeктlik ma'nidegi so'zler atqaradı.

Qıya tolıqlawıshlardı talap etetug'ın bayanlawıshlar, ko'binese awıspasız, geyde awıspalı feyiller ha'm atawısh so'zler arqalı bildirilip, is-ha'reкet qaratılg'an obyeктlik ma'nidegi so'zler menen baylanısadı: Liza juwırıp baratırıp ko'yleginin' **jen'ine qolın suqtı.** (J.A.).

Qıya tolıqlawısh barıs, shıg'ıs, orın sepliginde ha'm tirкewish penen кelip, ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi.

1**. Barıs sepligindegi qıya tolıqlawıshlar:**

a) is-ha'reкet protsesinin' adamg'a ya basqa predmetlerge qaratılg'anın, arnalg'anın bildiredi: Ra'wshan jawdırag'an sulıw ko'zi menen **Borisкe** qaradı. (J.A.).;

b) is-ha'reкet islengen predmetlik orındı ko'rsetedi: Kassadan bes mın'dı alıp, **qaltalarına** bo'lip saldı (J.S.).

2. Shıqıs sepligindegi formalı tolıqlawıshlar:

a) predmettin' neden islengenin, is-ha'reкet, waqıyanın' qanday dereкten shıqqanın bildiredi: Biyik etip **mramordan** oyılg'an, zor gewden'di ko'zim shalar qıyırdan (S.N.).;

b) bir predmettin' basqa predmetten bo'leklengenin an'latadı: So'z **birewden** o'tip, eкinshi birewge, **onnan** o'tip tag'ı birewge baradı (J.A.**).** ;

d) is-ha'reкet qaratılg'an predmettin' bo'legin bildiredi: Dasturqandı ashıp maylı **sho'reкten** usınıs etti. Jın'g'ıl, shen'gel, quwraq **toran'g'ıllardan** qansha кerek bolsa alın'lar (J.A.);.

e) subyeкt salıstırılg'an obyeктti ko'rsetedi: Joq, olay bolmadı, an' da **mennen** sumlıg'ın asırmadı (S.S.).

3. Orın seplik formalı tolıqlawıshlar:

a) orın sepliginde кelgen qıya tolıqlawısh is-ha'reкet iyesinin', predmettin' turg'an ornı ma'nisindegi obyeктti bildiredi: **Qolında** кetpen, Seyt atızg'a кetip baratır (N.D.).;

b) orın sepligindegi atawısh feyiller ha'r tu'rli seplik formalarındag'ı ha'm tirкewishli so'zlerdi basqarıp кen'eyip кelgen qıya tolıqlawısh is-ha'reкettin' hal jag'dayın bildiretug'ın obyeктti ko'rsetedi: Bizin' elimiz **awıl xojalig'ın rawajlandırıwda** a'jayıp tabıslarg'a eristi.

4.Tirкewishli qollanılg'an qıya tolıqlawıshlar isha'rekeke qatnaslı **menen** (penen, benen) tirкewishli qollanılg'anda birgelik, qural ha'm zatlıq ma'nilerdi bildiredi: Jumagu'l **Bag'dagu'l menen** bul haqqında oylastı (T.Q).;

b) **ushın** tirкewishli bolıp кelgende, is-ha'reкettin' birewge ya bir na'rsege arnalg'anın bildiredi: Siz bul mazdanalıqtın' ha'mmesin **menin' ushın** isledin'iz (Q.x.e.).;

d) **haqqında, tuwralı, jo'ninde** tirкewishli qollanılg'anda, qıya tolıqlawısh is-ha'reкet protsesinin' кimler, neler jo'ninde yamasa bir na'rseler ha'qqında bolatug'ın obyeктti bildiredi: Garrını **Aytjan jo'ninde** haq dep esapladı.;

e) **ta'repinen** tirкewishi arqalı bildirilgen qıya tolıqlawısh is-ha'reкettin' logiкalıq subyeкti ma'nisin bildiredi. Bunday jag'dayda is-ha'reкettin' orınlawshısı (iyesi) grammatiкalıq baslawısh emes, grammatiкalıq obyeкt boladı: Bizin' **qurılısshılarımız ta'repinen** u'lкen qurılıs jumısları ju'rgizilip atır (gazetadan).

Tolıqlawıshtın' du'zilisine qaray tu'rleri. Tolıqlawıshlar du'zilisine qaray dara so'z, qospa so'z ha'm eкi yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen, feyil toplamı formalarınan du'ziledi. Tolıqlawıshlar du'ziliw qaray jay tolıqlawısh, qospa tolıqlawısh ha'm кen'eytilgen tolıqlawısh bolıp u'shкe bo'linedi.

1. **Jay tolıqlawıshlar** dara so'z, biriккen qospa so'z ha'm ma'nili birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan seplиk formalı atlıqlardan, almasıqlardan ha'm substantivlengen basqa da so'z shaqaplarınan boladı: Quwat dalag'a qatar qag'ılg'an qazıqlardın' birine **Temirкo'кti** bayladı (J.S.).

2. **Qospa tolıqlawıshlar** biriкpegen qospa so'zlerden, atlıq so'zler menen кo'meкshi atawıshlardın' dizbeginen, qospa sanlıqlardan, qospa atlıqlasqan feyillerden ha'm ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi: **Mal sharwashılig'ına** ayrıqsha itibar berildi (G'.S.).

3. **Кen'eytilgen tolıqlawıshlar** кelbetliк feyil ha'm atawısh feyil toplarınan boladı. Bul feyil toplamların du'ziwshi feyiller substantivlenip, tolıqlawısh кategoriyasına ta'n seplиk formalardı ha'm tirкewishliклerdi qabıl etedi: 1. Paxtaкeshler **g'awashanı suwg'arıwdı** basladı («E.Q»).

Pısıqlawısh

Pısıqlawısh tuwralı tu'sinik. Pısıqlawısh – is-ha'reкet protsesinin' isleniw usılın, sapasın, waqıt, orın, san, mug'dar, sebep-maqset, sha'rt, qarsılaslıq, t.b. belgilerin bildiretug'ın ga'ptin' eкinshi da'rejeli ag'zası.

Pısıqlawıshlıq ma'ni, tiykarınan, is-ha'reкetкe qatnaslı bildiriledi. Sonlıqtan pısıqlawısh ta tolıqlawısh sıyaqlı, bayanlawıshqa qatnaslı onın' tu'sindiriwshi ag'zası xızmetin atqaradı. Atlardın' кisnegeni, arbalardın' shıyqıldısı **qattıraq** shig'adı (A.G).

Pısıqlawıshlar barlıq ma'nili so'z shaqapları arqalı bildiriledi. Olardın' tiykarg'ı morfologiyalıq bazası ra'wish ha'm usı ma'nige jaqın, hal feyil, hal feyilli toplamlardan, eliклewish so'zlerden, кen'isliк seplиk formasındag'ı ha'm tirкewishli atlıqlardan, кelbetliк, sanlıq, sha'rt meyil ha'm ra'wishliк ma'nidegi frazeologiyalıq dizbeкler boladı.

Pısıqlawıshlar qanday so'z shaqapları arqalı bildirilse de, ra'wishliк ma'nidegi sorawlarg'a juwap beredi.

Pısıqlawıshlar ma'niliк o'zgesheliкleri ha'm is-ha'reкet protsesin sıpatlaw belgilerine qaray to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: **Orın** pısıqlawısh, **waqıt** pısıqlawısh, **sın** pısıqlawısh, **mug'dar-da'reje** pısıqlawısh, **sebep** pısıqlawısh, **maqset** pısıqlawısh, **sha'rt** pısıqlawısh ha'm **qarsılas** pısıqlawısh.

Pısıqlawıshtın' ma'nisine qaray tu'rleri

Orın pısıqlawısh. Is-ha'reкet potsesinin' belgili bir ornın, shıqqan jerin, bet alıs bag'ıtın bildiretug'ın orın ma'nisindegi so'zler orın pısıqlawıshının' xızmetin atqaradı. Orın pısıqlawıshlar orın ra'wishi ma'nisindegi qayda?, qayaqqa?, qaydan?, qayaqtan?, qalay qaray?, qayer menen t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Orın pısıqlawıshlar, кo'binese orın ra'wishinen, кen'isliк seplиk formalı ha'm кo'meкshi so'zli atawıshlardan, кen'esliк seplиk formalı izafetliк кonstruкtsiya ha'm orın ra'wishi ma'nisindegi frazeologiyalıq dizbeкler arqalı bildiriledi: **Uzaqta** qarawıtıp mallar jayılıp ju'r (S.A.).

Orın pısıqlawıshlar is-ha'reкet qatnaslı to'mendegi orın ma'nilerin bildiredi:

1. Is-ha'reкettin' belgili bir isleniw ornın bildiredi. Bul jag'dayda belgili orındı bildiretug'ın orın ra'wishi ha'm orın ra'wishi ma'nisindegi orın seplik formalı so'zler arqalı bildiriledi: **Alısta** izimizden кiyatırg'an mashinag'a кo'zimiz tu'sti (S.S.).

2. Is-ha'reкettin' bet alıs ornın, bag'ıtın bildiredi. Bul ma'nidegi orın pısıqlawısh barıs sepligindegi so'zlerden boladı: U'lкen hawa sharları **aspanga** кo'terildi («E.Q.»).

3. Is-ha'reкettin' shıqqan jerin, baslanıw ornın an'latadı. Bul ma'ni shıg'ıs seplik formalı so'zler arqalı bildiriledi: **Daladan** du'rsildi esitildi (T.Q.).

Waqıt pısıqlawısh. Waqıt pısıqlawısh is-ha'reкettin' ha'r tu'rli isleniw waqtın, onın' qashan, qay waqta bolg'anın, yamasa bolatug'ının, bolıw momentlerin bildiredi.

Waqıt pısıqlawısh qashan? qaywaqta? qashannan beri, qashang'a deyin? t.b. sorawlarg'a juwap beredi. Waqıt pısıqlawıshı, кo'binese waqıt ra'wishlerinen, кen'islik seplik formalı waqıt ma'nili atawıshlardan, atawısh so'zler menen waqıt ma'nili кo'meкshi so'zlerdin' dizbeginen, sonday-aq hal feyil ha'm hal feyilli, кelbetlik feyil toplamlarının' waqıt ma'nisin bildirip кeliwi arqalı an'latıladı: **Bu'gin** bul armang'a jetistim. **Burın** bul do'gereкte el bolg'an. (O'.X.).

Waqıt pısıqlawısh is-ha'reкetкe qatnaslı to'mendegi waqıt ma'nilerin an'latadı:

1. Is-ha'reкettin' isleniwinin' ulıwmalıq waqtın bildiredi: Bul jerde qoylar **qısı-jazı** jayıladı eкen (O'.X.).

2. Is-ha'reкettin' isleniwindegi da'slepкi baslanıw waqtın bildiredi. Bul waqıtlıq ma'nili so'zlerden, sol ma'nidegi so'zlerge geypara tirкewishledin' dizbeклesip кeliwi arqalı an'latıladı: Bul qosıq **burınan** bar (O'.A).

Sın pısıqlawısh. Sın pısıqlawısh is-ha'reкettin' isleniw sının, sapasın, qalay ha'm qanday jag'dayda isleniw usılın bildiredi ha'm **qalay? qa'ytip? qalayınsha?** t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Sın pısıqlawısh is-ha'reкetti sıpatlaw ma'nilerine qaray, is-ha'reкettin' isleniw sapasın bildiriwshi sın pısıqlawısh ha'm isleniw usılın bildiriwshi sın pısıqlawısh bolıp eкige bo'linedi.

Mug'dar-da'reje pısıqlawısh. Is-ha'reкet protsesinin' waqıtlıq, кen'esilik, esaplıq, baha ha'm awırlıq mug'darın, shamasın bildiretug'ın so'zler mug'dar-da'reje pısıqlawıshının' xızmetin atqaradı.

Mug'dar-da'reje pısıqlawıshı qansha? neshe? qansha ret? neshe ret? qanshadan? qanshalap? qashang'a sheкem? qayjerge sheкem? t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Mug'dar-da'reje pısıqlawıshı ha'reкetti sıpatlaw o'zgesheligine qaray to'mendegi ma'nilik tu'rlerge bo'linedi:

1. Is-ha'reкet protsesinin' waqıtlıq mug'darın an'latadı. Bul ma'nidegi-pısıqlawıshlar mug'dar ra'wishinen, mug'dar-da'reje ra'wishi menen waqıt ma'nili atawıshlardın' dizbeginen, sanlıq so'zler+ nomerativ, atawısh so'zler menen кo'meкshi atawısh, barıs seplik formalı atawısh menen **deyin, sheyin, jaqın** tirкewishlerinin'dizbeklesiwinen, waqıtlıq o'lshew ma'nisindegi turaqlı dizbeклerden boladı: Paraxod **az** irкildi. Olar **az waqıt** u'nsiz otırdı (A.B.).

2. Is-ha'reкettin' кen'eslik mug'darın bildiredi. Bul ma'nidegi pısıqlawıshlar sanlıq + **metr, qa'dem, adım** t.b. so'zler, barıs seplik formalı atlıq+**sheкem**, barıs seplik formalı atlıq so'zlerdi **–g'ansha** formalı hal feyildin' basqarıwınan, o'lshew ma'nili turaqlı dizbeкten boladı: Ol **jetpis metrdey** кelip qaldı (N.D.).

3. Is-ha'reкettin' isleniw mug'darın, sanın-shamasın bildiredi. Bul ma'nidegi pısıqlawıshlar mug'dar ra'wishinen, sanlıq ha'm sanlıq ornına qollanılatug'ın so'zlerden boladı: Suwg'a qural **кo'p** salınsa, barlıq ta **кo'p** uslanadı. (J.S.).

4. Is-ha'reкet protsesinin' baha ha'm awırlıq mug'darın bildiredi. Bul ma'nide sanlıqlar menen aqsha birlikleri, awırlıq o'lshew birlikлerinin' dizbegi qollanıladı: Sol кilo ushın **80 tıyınnan** to'leydi (O'.A.).

Sebep pısıqlawısh. Sebep pısıqlawısh is-ha'reкettin' isleniw ya islenbew sebebin bildiredi ha'm nege? ne sebepten? ne sebepli? ne likten? ne ushın? sorawlarına juwap beredi.

Sebep pısıqlawıshtın' ma'nisi, ko'binese is-ha'reketke qatnaslı anıqlanadı. Mısalı: Ol **quwang'anınan** jılap jiberdi degen ga'pte onın' jılap jiberiwine quwanıwı sebepshi.

Sebep pısıqlawısh is-ha'reketke qatnaslı to'mendegi so'z formaları ha'm so'zlerdin' dizbekleri arqalı bildiriledi: Olar shıg'ıs sepligindegi atawıshlar, **-g'anlıqtan –genlikten** –ıp/-ip,-p formalı hal feyiller ha'm usı feyil toplamları, barıs seplik tu'rindegi kelbetlik feyil, shıg'ıs sepliktegi ha'reket atı feyil toplamlarınan atawıshlar menen tirkewish ha'm ko'mekshi atawıshlardın' dizbeklerinen boladı: Onın' ju'zi **quwınıshtan** qızarıp ketti.

Maqset pısıqlawısh. Maqset pısıqlawısh is-ha'rekettin' isleniw maqsetin bildiredi. Maqset pısıqlawıshtın' ma'nisi de ha'reketke baylanıslı ma'lim bolıp keledi. Is-ha'reket birna'rsenin' isleniwi ya ju'zege shıg'ıwına arnaladı.

Maqset pısıqlawısh nege? ne maqset penen? qanday maqset penen? kim ushın? ne ushın? t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Maqset pısıqlawısh **arnap, a'deyi, jorta, jortag'a, biykarg'a, bilqastan, qasaqana, jay, jaysha** t.b. ra'wishlerinen, barıs, orın seplik formalı ha'm tirkewishli atawısh, **-ıp-ip,-p** formalı hal feyil toplamı, atawısh so'zlerge ha'm atawısh feyilden keyin **ushın,** maqsetinde, niyetinde so'zlerinin', sha'rt, buyrıq, anıqlıq meyillerdin' basqarıwındag'ı toplamlarg'a **dep** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladı: Gu'ljannın' keliwine **arnap** awqat asıldı (O'.A.).

Sha'rt pısıqlawısh. Sha'rt pısıqlawısh is-ha'rekettin' isleniw ya islenbew sha'rtin bildiredi ha'm **ne qılsa? ne qılg'anda? qa'ytkende? ne qılmay? ne qılmag'ansha?** sorawlarına juwap beredi.

Sha'rt pısıqlawısh to'mendegi meyil so'z ha'm sha'rt toplamlar arqalı an'latıladı:

1) sha'rt meyil ha'm sha'rt meyil tomlarınan: **En'bek etsen'** emersen';

2) orın seplik formalı kelbetlik feyil ha'm usı feyil toplamınan: Ol **kuzovtın' erneginen bekkem uslamag'anda** jıg'ılıp ketetug'ın edi (J.S.).

3) **–g'an/-gen** formalı kelbetlik feyilge **jag'ayda** so'zinin' du'zbeklesiwinen: **Paxtanı erte ekken jag'dayda** onnan mol o'nim alıwg'a boladı (X.S.).:

4) hal feyil ha'm hal feyilli toplamnan: Altı kisi **atının' quyrig'ın tu'yip almay** jol ju'rmeydi (T.Q.).

Qarsılas pısıqlawısh. Qarsılas pısıqlawısh is-ha'rekettin' isleniwine qarsılaslıq ma'ni bildirip keledi. Ol qılsa da? qaytse de? ne qılg'an menen? ne qılg'anına qaramastan? sorawlarına juwap beredi.

Qarsılas pısıqlawıshlar da sha'rt pısıqlawıshlar sıyaqlı, sha'rt meyil, kelbetlik feyil, hal feyil ha'm usı feyillerdin' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbeginen boladı. Biraq, bul so'zler qarsılaslıq ma'ni bildiriw ushın o'zine **da/ de, ta/ te, menen, qaramay, qaramastan, bolmasa** t.b. sıyaqlı janapaylıq xızmettegi ko'mekshi so'zlerdi qosıp aladı: Artıqtın' anası balasının' izinen **ko'rinbey ketse de** qarap turdı (T.Q.).

Pısıqlawıshtın' du'zilisine qaray tu'rleri. Pısıqlawıshlar du'zilisine qaray jay, qospa ha'm ken'eytilgen pısıqlawısh bolıp u'shke bo'linedi.

1. Dara yamasa sintetikalıq formadag'ı qospa so'zlerden bolg'an pısıqlawıshlar jay pısıqlawıshlardı du'zedi. Jay pısıqlawıshlar bildiriliwine qaray tu'bir ha'm do'rendi, seplik formalı ha'm tirkewli dara so'zlerden ha'm sintetikalıq qospa so'zlerden du'ziledi: **Keshqurın** ag'am **qaladan u'yge** keldi. Ol **Taxtako'pirde** tuwılıp o'sken (K.M).

2. Qospa pısıqlawısh analitikalıq formadag'ı qospa so'zlerden, sintaksislik ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın so'zlerdin' dizbeginen ha'm atawıshdın' so'zler menen tirkewishlik xızmettegi ko'mekshi atawıshlar dizbeginen du'ziledi: Sultanmurat heshqashan da tırnanı **jaqın jerden** ko'rmegen edi. Tırnalar a'ste aqırın **do'n'istin' u'stine** qonaqladı (Sh.A.).

3. Ken'eytilgen pısıqlawıshlar hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyil ha'm sha'rt meyil toplamlarınan, sonday-aq **bar, joq** bayanlawıshlıq so'z shaqabının' basqarıwındag'ı toplamlar, buyrıq, tilek ha'm anıqlıq meyillerdin' basqarıwındag'ı toplamlarg'a **dep** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwi arqalı du'ziledi: Ol **o'zinin' tuwılg'an Sıbıqlı awılında oqıp ju'rip** miynet etiwge qızıqsındı (X.S.).

Pısıqlawıshtın' tolıqlawıshtan ayırmashılig'ı. Pısıqlawısh penen tolıqlawıshtı bir-birinen ajıratıwda sol ga'p ag'zalardın' xızmetinde kelgen so'zlerdin' leksika-semantikalıq o'zgesheligi tiykarg'ı roldi atqaradı. Sonlıqtan bul eki sintaksislik kategoriyanı bir-birinen da'stu'riy traditsyalıq u'yrenilip kiyatırg'an leksika-semantikalıq o'zgesheligine qaray sorawlar qoyıw arqalı anıqlaw baslı belgilerdin' biri retinde qaraladı. Pısıqlawısh xızmetindegi so'zlerge is-ha'reketti ha'r tu'rli pısıqlawıshlıq ma'nide sıpatlaw o'zgesheliklerine qaray, ra'wishlik ma'nidegi qayda? qaydan? qalay? qalay qaray? t.b. sorawlar qoyıladı. Al tolıqlawısh xızmetindegi so'zler is-ha'reket protsesin obyektlik ma'nide sıpatlap, seplik formalı atlıq so'zlerge qoyılaitug'ın kimge? nege? kimnen? neden? kimde? nede? kim menen? ne menen? kim haqqında? kim arqalı? t.b. sorawlarg'a juwap beredi.

Sonın' menen qatar, ken'islik seplik formalarında qollanılg'an pısıqlawısh penen tolıqlawıshlardı ajıratıwda joqarıdag'ı ko'rsetilgen belgige qosımsha retinde to'mendegi anıqlawlar esapqa alınadı:

1. Pısıqlawısh penen tolıqlawısh is-ha'reketke qatnaslı konteksttegi ma'nilerine, qaysı ma'ninin' basım keliwine qaray anıqlanadı:

a) barıs, shig'ıs, orın seplik formalarındag'ı yamasa tirkewishli kelgen atlıqlar kontekstte da'slepki predmetlik ma'nisinen awısıp, ken'islik ma'nili bolıp kelse, pısıqlawısh xızmetin atqaradı: Boris **esikten** shig'ıp ketti. Mashina **ko'pirden** o'tip toqtadı (J.A.).

b) eger ken'islik seplik formalı atlıqlar ga'pte anıq predmetlik ma'nisin saqlap kelse, obyektlik xızmet atqaradı: Ol **gu'rsiden** ırg'ıp turdı. Zerxan kishkene u'ydegi **Mardannan** da'n alıp atır edi. (T.Q.).

2. Ken'islik seplik formalı ha'm tirkewishili atlıqlardın' pısıqlawısh ya tolıqlawısh ekenligin anıqlawda sol xızmetlerdegi so'zlerdin' leksikalıq ma'nisine qaraladı:

a) eger tu'sindiriwshi ag'za abstrakt atlıqlardan bolsa, ko'binese pısıqlawıshlıq ma'ni bildiredi: **Quwanıshtan** Jumagu'ldin' ju'zi gu'l-gu'l jaynadı (T.Q.).

b) tu'sindiriwshi ag'za anıq atlıq so'zden bolsa, tolıqlawısh xızmetin atqaradı: Olar da usınday **tas gerbishten** o'rilgen (J.S.).

3. Tirkewishlik xızmettegi **arasında** ko'mekshi atawısh atlıqlar menen dizbeklesip kelgende, pısıqlawısh ha'm tolıqlawısh ma'nilerin bildiredi:

a) **arasında** ko'mekshi so'zi adam ma'nisindegi atlıqlarg'a yamasa sol ma'nidegi so'zler menen dizbeklesip kelse tolıqlawısh boladı: A'sirese **jaslar arasında** patriotlıq baslama ko'terdi (G'.S.);

b) **arasında** so'zi **awıl, tog'ay, atız, qala, u'y** t.b. ken'islik ma'nili atlıq so'zlerge dizbeklesip kelgende orın pısıqlawısh ma'nisn bildiredi: Ol **atız benen u'ydin' arasına** pıyada qatnaydı. (M.D.).

4. Tu'sindiriliwshi ag'zanıın' leksikalıq ma'nisne qaraladı:

a) tu'sindiriliwshi ag'za qıymıl-ha'reket bildiretug'ın (dinamikalıq) feyilden bolg'anda, ken'islik seplik formasındag'ı atlıqlar pısıqlawısh ma'nisin bildiredi: Ol **ko'lden** qayttı. Olar **jıynalıstan** u'shew bolıp qayttı. (T.Q.).

b) tu'sindiriliwshi ag'zanın' ma'nisi statikalıq feyilden yamasa basqa so'z shaqaplarınan bolsa, atalg'an seplik formalı atlıqlar obyektlik ma'nide keledi: Olar endi baxtın **oqıwdan** izleydi (T.Q.).

Anıqlawısh. Anıqlawısh predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdin' sın-sıpatın, sapası ya menshikleniwin bildiertug'ın ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zası.

Anıqlawısh to'mendegi sintaksislik belgilerge iye boladı: 1) predmet ha'm predmetlik ma'nidegi so'zlerdi sıpatlaydı; 2) tiykarınan kelbetlikten, predmettin' sapasın, san-mug'darın bildiretug'ın so'z shaqaplarınan boladı; 3) o'zi anıqlaytug'ın so'zi menen jupkerlesiw ha'm izafetlik usılda baylanısadı; 4) orın ta'rtibi jag'ınan o'zi anıqlaytug'ın ag'zanın' aldında turadı ha'm sol ag'za menen birge anıqlawıshlıq so'z dizbegin du'zedi.

Anıqlawıshlar ko'pshilik so'z shaqaplarınan boladı. Olar du'zilisine qaray, **jay** (dara), **qospa** ha'm **ken'eytilgen ag'za** bolıp u'shke bo'linedi.

Anıqlawıshtın' du'zilisine qaray tu'rleri. Jay anıqlawısh. Jay anıqlawıshlar to'mendegi so'zlerden boladı:

a) ma'nili dara ha'm birikken qospa so'zlerden boladı: Awıldan kelgen **ziyrek, aqıllı** balalar menen dos boldım;

b) jup so'z formasındag'ı so'zler arqalı bildiriledi: **Pada-pada** malı, **u'yir-u'yir** jılqıları qarawsız qalg'an. (K.S.).

d) ma'nili so'z benen tirkewishlerden dizbeginen boladı: **Ku'ni menengi** miynetimiz zayag'a ketpedi (K.S.).

Qospa anıqlawısh. Anıqlawıshtın' bul tu'ri biripegen qospa so'zlerden, ga'p ag'zalarına bo'linbeytug'ın eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi: **Orta boylı,** qarapa'ren' jigit a'sten ornınan turdı. **Shıg'ıp so'ylegenlerdin'** so'zine men de qosılaman (A'.T.).

Ken'eytilgen anıqlawısh. Ken'eytilgen anıqlawıshlar, ko'binese feyil toplamları arqalı bildiriledi. Olar to'mendegi so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi:

a) kelbetlik feyillerdin' basqarıwındag'ı feyil toplamlarınan boladı: Olar **qar basıp atırg'an** tawdın' arasındag'ı jol menen du'zilisip baratır (Sh.A.).;

b) atawısh feyildin' basqarıwındag'ı feyil toplamınan boladı: **Mallar ushın ot-sho'p tayarlaw** isi gu'jidi (T.Q.).

d) **bar, joq** bayanlawı so'z shaqabının' basqarıwındag'ı so'zlerdin' dizbegi arqalı du'ziledi: **Kewlinde heshna'rse joq** kelinshek qolın o'zine tartıp edi (J.S.).

Anıqlawıshtın' baylanısıw usılına qaray tu'rleri. Anıqlawıshlar anıqlanıwshı ag'za menen baylanısıw usılı ha'm morfologiyalıq bildiriliwine qaray **jupkerlesiwshi anıqlawısh** ha'm **izafetlik anıqlawısh** bolıp ekige bo'linedi.

Jupkerlesiwshi anıqlawısh. Anıqlawıshtın' bul tu'ri predmettin' sın-sıpatın, pishim-tulg'asın, san-mug'daın ha'm t.b. belgilerin bildiredi. Olar qanday so'z shaqabınan bolsa da, o'zi qatnaslı so'z benen (anıqlanıwshı ag'za menen) jupkerlesiw usılında baylanısadı ha'm onın' menen birge anıqlawıshlıq qatnastag'ı so'z dizbegin du'zedi. Orın ta'rtibi jag'ınan anıqlanıwshı ag'zanın' aldında kelip, kantaktli ta'rtipte jaylasadı: Ol **iri jawırınlı jas** jigit eken (A.A'.).

Jupkerlesiwshi anıqlawıshlar to'mendegi so'z shaqapları arqalı bildiriledi:

1.Sapa ha'm qatnaslıq kelbetliklerden bolıp, predmettin' sapalıq belgisin tu'sindiredi: Bul **jaqsı** istin' baslaması edi (O'.A.).

Izafetlik anıqlawısh. Izafetlik anıqlawısh iyelik seplik formasındag'ı atlıq ha'm atlıqlasqan so'zlerden bolıp, ko'binese anıqlanıwshı ag'zanın' tartımlanıp turıwın talap etedi. Anıqlawıshtın' iyelik seplik formasında, anıqlanıwshı so'zlerdin' tartımlanıp baylanısıwına izafetlik konstruktsiya delinedi.

Izafetlik anıqlawısh orın ta'rtibi jag'ınan anıqlanıwshı ag'za menen qatar, jaqın (kantakt) turıp ta, yamasa aralarında basqa so'zler kelip uzaq (distant) turıp ta baylanısadı: Qa'pelimnin' arasında **A'bdika'rimnin'** g'azı joq bolıp ketken (A.B.).

Anıqlawıshlıq qatnastag'ı izafetlik konstruktsiya morfologiyalıq forması ha'm ma'nisine qaray iyelik sepliginin' jalg'awlı, jalg'awsız formalarında da qollanıladı. Usı sıyaqlı formalıq belgisine qaray eki tu'rli ma'nilik o'zgeshelikke iye boladı:

a) anıqlawısh iyelik seplik formalı bolıp kelse, onın' anıqlawıshı ag'zag'a ta'n menshikli ekenligi anıq bilinip turadı: **Paxtanın'** ta'rbiyası menen suwınan qutılıp, adamlardın' qolı biraz sawa boldı (S.S.).

b) eger izafetlik konstruktsiyadag'ı da'slepki komponenti iyelik seplik affikssiz ataw formasında kelse, onın' anıqlawıshqa ma'nilik qatnası belgisizlenip ulıwmalıq sıpatqa iye boladı. Da'slepki komponentten anıqlawıshlıq ma'ni an'lasılmaydı: **U'y iyesi** miymang'a quwanıp, onı hu'rmetli orıng'a otırg'ızdı (T.Q.).

Ayqınlawısh. Ayqınlawısh ayqınlanıwshı ag'zadan son' ya burın kelip, onı qosımsha ma'nide tolıqtırıp, tu'sindirip, ayqınlap keledi. Qatar kelgen eki so'zdin' qosımsha ma'ni beriwshi komponenti ayqınlawshı ag'za boladı.Mısalı: **Bas shıpaker** Esemurat Tamarag'a na'wbetshi bolıwdı tapsırdı (Q.J.).

Ayqınlawıshlar joqarıdag'ı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, *ayırımlanbag'an ayqınlawıshlar ha'm ayırımlang'an ayqınlawıshlar* bolıp ekige bo'linedi.

Ayqınlawıshlar ayqınlanıwshı ag'zag'a qatnaslı onı ha'r tu'rli leksika-semantikalıq ma'nilerde sıpatlaydı:

1. Tuwısqanlıq qatnas, hu'rmet, millet, jas, laqap t.b. belgilerdi bildiredi: Atamurat **ag'a** menen Qa'nigu'l **jen'gey** bug'an ne boldı dep tan'lanıstı. Barlıq oy ıqlası Ayjan kempirdin' bul du'nyada barı-jog'ın biliw edi (Q.J.).

2. Adamnın' ka'sibi , mamanlıg'ı, ha'meli ha'm t.b. belgilerin bildirip keledi: Sawınshı, traktorshı, etikshi, zerger, mergen, shopan, mug'allim, balıqshı, usta, pillekesh t.b.: Dosmurza **sawınshı** Biybisa'nem menen so'ylesti. (Q.J.).

3. En' joqarı ma'mlekетlik hu'rmetli ataqlı, a'skeriy, ilimiy, xalıq xojalıg'ı ha'm t.b. ataq-da'rejeni bildiredi: Dan'qı shıqqan ushqısh ha'm **a'sker basi,** u'sh ret sovetler Awqamının' Qaharmanı, **aviattsiya marshalı** (A.J.).

4. En' joqarı ma'mlekетlik lawazımdı, jergilikli ha'kimiyatlıqtı, ha'meldi bildiredi: O'zbekstan Respublikasının' Prezidenti, O'zbekstan Respublikası Ministrler Ken'esinin' baslıg'ı, Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı Ken'esinin' baslıg'ı, No'kis qalasının' ha'kimi t.b.

5. Gazeta-jurnal, kitap, mektep, ka'rxana, da'rya, ko'l t.b. menshikli atamalar ayqınlawısh ayqınlawısh ma'nisin bildiredi: Shaqlı Maral **Issıq** ko'l jag'alawların taslap heshqayda ketpedi (Sh.A.).

6. Ayqınlawıshlar ha'r tu'rli turmıs buyımlarının', transport tu'rlerinin', azıq-awqat ha'm t.b. zatlardın' atamaların bildirip keledi: Barlıq jaylarda **«Krasnaya Moskva»** a'tirinin' iyisi an'qıp tur. **«Yauza»** mag'nitofonı islep tur (B.S.).

7. Eki g'alabalıq atlıq qatar juplasıp kelip, son'g'ısı da'slepkisinin' sapalıq belgisin, qanday ka'sipke qatnaslılıg'ın bildiredi: lyoshik-kosmonavt, lyotshik-istrebitel, injener-mexanik, vagon-u'y, shıpaker-terapevt, mexanik-aydawshı, ana-watan, du'kan-mashina t.b.: Du'kan-**mashina** kiyatır (Sh.A).

8. Ayqınlawısh ayqınlanıwısh so'zdi jınıslıq belgisi boyınsha sıpatlaydı: **ul** bala, **qız** bala, **nashar** bala, **hayal** kosmonavt, **hayal** injener, **ma'kiyen** tawıq, **qoraz** tawıq, **erkek** qozı t.b.

Sorawlar

1. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarının' son'g'ı jıllardag'ı sintaksislik u'yreniwlerdegi o'zgesheliklerin aytın'? 2. Ekinshi da'rejeli ag'zalar neshe tu'rge bo'linedi, olardın' bir-birinen o'zgesheligi qanday? 3. Tolıqlawısh qanday tu'rlerge bo'linedi. Tolıqlawısh xızmetindegi so'zlerdin' ma'nisi qanday, olar qanday sepliklerge qollanıladı? 4. Pısıqlawıshlar qaysı ag'zag'a qatnaslı bolıp keledi ha'm sol o'zi qatnaslı ag'za menen qanday ma'nilerdi an'latadı? 5. Anıqlawıshtın' sintaksislik belgilerin aytın'? Olar baylanısıw usılına qaray qanday tu'rlerge bo'linedi? Mısallar keltirin'?

A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1996, 46-97-betler.

Da'wletov M. Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zalarının' da'stu'riy ha'm ha'zirgi sintaksislik ilimde u'yreniliwi. –"O'zRIAQB Xabarshısı", 2003, 3-4, 137-141-betler.

Gulamov A. Asqarova M. Ha'zirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1987, 68-120-betler.

Mahmudov N. Nurmanova A. O'zbek tilinin' nazariy grammatikasi. (sintaksis). Toshkent, 1995, 59-94-betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde pısıqlawısh kategoriyası. No'kis, 1982.

Tema: Jay ga’pler

Tayanısh so’zler: jay ga’p, jay ga’pti anıqlaw belgileri, jay ga’ptin’ du’zilisi, tu’rleri, ekі bas ag’zalı ga’p, ken’eytilmegen ga’p, ken’eytilgen ga’p, tolıq ga’p, tolıq emes ga’p, bir bas ag’zalı ga’p, feyil bir bas ag’zalı ga’p, atawısh bir bas ag’zalı ga’p, ga’p ag’zalarına bo’linbeytug’ın ga’p (so’z-ga’p), qospalanbag’an ga’pler, qospalang’an ga’pler t.b.

Jay ga’plerdin’ tu’rleri. Ga’p du’zilisi boyınsha en’ da’slep jay ga’p ha’m qospa ga’p bolıp u’lken ekі sintaksislik birlikke bo’linedi. Jay ga’p xabarlawdın’ o’z aldına sintaksislik birligi. Onın’ grammatikalıq ma’nisi predikativlik, forması sintaksislik ma’ha’l ha’m meyillerdi bildiretug’ın so’ylewdin’ en’ kishi du’zilislik birligi. Jay ga’p bir predikativlik birlikten turadı. Onın’ du’ziliwi bir so’z yamasa birneshe so’zlerdin’ dizbeginen quraladı. Qospa ga’p ekі yamasa birneshe predikativlik birlikten du’ziledi. Demek, predikativlik ga’p kategoriyasın anıqlawda en’ baslı belgi retinde ug’ınıladı. Ol baslawısh-bayanlawıshlıq qatnastı bildiredi.

Jay ga’pler da’stu’ri boyınsha du’ziliw o’zgeshelikleri, quramı, ga’p ag’zalarının’ qatnası ha’m basqa da belgilerine tiykarlanıp birneshe tu’rlerge bo’linedi:

1) ekі bas ag’zalı ga’p ha’m bir bas ag’zalı ga’pler bolıp ekige bo’linedi. Jay ga’plerdin’ bul tu’rlerinin’ du’ziliwi bas ag’zalardın’ tolıq qatnasıwı yakі qatnaspawına qaray anıqlanadı. Ekі bas ag’zalı ga’plerde bas ag’zalar tolıq qatnasadı. Bir bas ag’zalı ga’plerde bas ag’zalardın’ bayanlawısh quramı qatnasadı;

2) ken’eytilmegen ha’m ken’eytilgen ga’pler. Bunın’ ken’eytilmegen tu’ri ekі bas ag’zanın’ qatnasınan du’zilip, ekinshi da’rejeli ag’zalar qatnaspaydı. Ken’eytilgen tu’rinde ekі bas ag’zalı ga’plerdin’ yamasa bir bas ag’zalı ga’plerdin’ quramına ekinshi da’rejeli ag’zalar qatnasadı;

3) tolıq ha’m tolıq emes ga’pler. Bul ga’pler za’ru’rli ag’zalarının’ qatnasıw - qatnaspayına qaray du’ziledi. Tolıq ga’pke za’ru’rli ag’zalar tolıq qatnasadı, tolıq emes ga’pte za’ru’rli ag’zanın’ birewi yamasa bir neshewi tu’sirilip qollanıladı. Biraq, ga’p za’ru’rli ag’zaları tolıq qatnaspasa da situatsiyag’a baylanıslı mazmunı jag’ınan tolıq ma’ni an’latadı;

4) ga’p ag’zalarına bo’linetug’ın ha’m bo’linbeytug’ın ga’pler (so’z -ga’pler). Bular ga’p ag’zalarına bo’liniw yakі bo’linbew o’zgesheliklerine qaray sıpatlanadı. Ga’p ag’zalarına bo’linetug’ın ga’pler a’dettegi jay ga’pler, olar bas ha’m ekinshi da’rejeli ag’zalarg’a bo’linedi. Ga’p ag’zalarına bo’linbeytug’ın ga’pler ha’zirgi sintaksislik ilimde so’z -ga’pler dep u’yreniledi. Bular ga’p ag’zalarına bo’linbeydi: Naryadqa sen qol qoydın’, durıs pa?- **Durıs**. (I.Q.).

5) Qospalang’an ha’m qospalanbag’an jay ga’pler. Qospalang’an jay ga’pler ken’eytilgen ha’m ken’eytilmegen jay ga’plerdin’ quramına feyil toplamlı, birgelkili ag’zalı, ayırımlang’an ag’zalı, kiris ag’za ha’m qaratpa ag’zalı ga’pler kirip, mazmunı ha’m quramı jag’ınan qospalanadı. Qospalanbag’an ga’plerdin’ quramı qospalang’an ga’plerdi du’ziwshi sintaksislik kategoriyalardın’ qatnasısız du’zilgen a’dettegi jay ga’plerden turadı.

Bul bo’liniwler jay ga’plerdin’ ha’r bir tu’rine jeke-jeke toqtag’anda so’z etiledi.

Bir bas ag’zalı ga’pler tuwralı tu’sinik. Jay ga’pler bas ag’zalardın’ qatnasına qaray, ekі bas ag’zalı ha’m bir bas ag’zalı bolıp ekige bo’linedi. Ekі bas-ag’zalı ga’plerdin’ quramın ekі bas ag’za-baslawısh ha’m bayanlawıshtın’ qatnası du’zedi. Bir bas ag’zalı ga’plerdin’ quramın bir bas ag’zanın’ orayı du’zedi.

Bir bas ag’zalı ga’pler basqa bas ag’zanı talap etpey-aq, ga’plik belgige-predikativlikke iye boladı. Pikir (informatsiya) sol bir bas ag’zanın’ quramı arqalı tolıq bildiriledi: 1. G’awashanın’ japıraqları tu’sirildi. Paxta teriw mashinaları terimge kiristi. Bıyılg’ı qıyınshılıq jıl ko’p na’rselerdi ko’rsetti (gazetadan). 2. Onnan ko’p na’rselerdi alıwg’a ha’m juwmaq shıg’arıwg’a boladı (gazetadan). Jolg’a tu’stik. Birge qatarlasıp, bir jo’n ju’rip kiyatırmız. Jol. Biymezgil waqıt. Imırt jabılıwdan qaran’g’ılıq baslandı (S.S.).

Bir bas ag'zalı ga'pler bas ag'zalarının' bildiriliwine qaray, **feyil bir bas ag'zalı ga'pler** ha'm **atawısh bir bas ag'zalı ga'pler** bolıp ekige bo'linedi.

Feyil bir bas ag'zalı ga'p bas ag'zasının' bildiriliw o'zgesheligine ha'm feyil formaları arqalı is-ha'reket iyesinin' belgili, belgisizligine qaray: **iyesi belgili ga'p, iyesi belgisiz ga'p, iyesi ulıwmalasqan ga'p** ha'm **iyesiz ga'p** sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

Ataw ga'plerdin' bas ag'zalarınıq qanday jag'dayda baslawısh ya bayanlawısh rolinde keletug'ının anıqlaytug'ın anıq grammatikalıq belgi joq, olar eki jag'dayda da baslawısh ya bayanlawısh xızmetinde kelgende de ulıwma atawısh bir bas ag'zalı ga'ptin' morfologiyalıq belgisine ten' keledi. Sonlıqtan son'g'ı ko'pshilik sabaqlıq ha'm akademiyalıq grammatikalarda u'yrenilgeni sıyaqlı olardı bas ag'zalarg'a (baslawısh ya bayanlawıshqa) ajıratıp otırmastan, morfologiyalıq bildiriliw belgisi tiykarında *feyil bir bas ag'zalı ga'pler* ha'm *atawısh bir bas ag'zalı ga'pler* dep u'yreniw maqsetke muwapıq boladı.

Feyil bir bas ag'zalı ga'pler.

Iyesi belgili ga'p. Ayırım ga'plerdin' bayanlawıshının' qaysı bette ha'm sanda turıwına qaray onın' qollanılmag'an baslawıshı (iyesi) belgili bolıp turadı. Bunday ga'pler iyesi belgili ga'p dep ataladı.

Iyesi belgili ga'plerdin' bayanlawıshları, ko'binese anıqlıq, buyrıq meyiller arqalı bildiriledi. Sonday-aq, betlik formalı atlıqlar da iyesi belgili ga'ptin' bayanlawıshı bolıp keledi (oqıwshıman, sawınshısan'). Iyesi belgili ga'ptin' bayanlawıshı birinshi, ekinshi betlerde qollanıladı.

Baslawıshı qolanılmay qaldırılıp, onın' ga'pte qaysı so'z ekeni belgili bolıp turatug'ın jag'daylar to'mendegidey:

1. O'z ara baylanıslı bolg'an, uzaq dawam etetug'ın qospalı oydı birneshe jay ga'pler arqalı an'latqanda, bunday ga'plerdegi is-ha'rekettin' iyesi birew bolıp, son'g'ı jay ga'plerdin' baslawıshı (iyesi) da'slepki jay ga'p arqalı belgili bolıp turadı: 1. Gu'z payıtlarında ol jerdi gu'zgi suw menen shayıp suwg'arıp, jer betindegi ashqıltım sorının' joq bolıwın ku'tedi. Tapqa keliwden da'slepki shigitti sol jerge egedi. Burıng'ı egile-egile arıqlang'an jerlerden sonsha mug'darda jer qaldırıp jon'ıshqa septiredi (gazetadan).

2. Iyesi belgili ga'ptin' baslawıshı bayanlawıshının' betlik, san formaları arqalı belgili bolıp turadı. Bul jag'day, ko'binese I-II betlerdegi anıqlıq yamasa buyrıq meyillerden bolg'an bayanlawıshlarda anıq, belgili bolıp keledi: Jaqında razryad ushın imtixan **tapsırdım**. Qalada jer astı kabellerin **ju'ritemiz** (S.S.).

Iyesi belgisiz ga'p. Iyesi belgisiz ga'plerde de iyesi belgili ga'p sıyaqlı, baslawısh (ga'ptin' iyesi) qollanılmaydı. Iyesi belgisiz ga'ptin' bayanlawıshları, ko'binese anıqlıq meyildin' 3-bet ha'zirgi, keler ha'm o'tken ma'ha'llerinde keledi: Telefonogrammanı kesh aldı. Bul xabardı obyektlerdi aralap kelgennen keyin esitti (S.S.). Gazeta betindegi suwretke qarap otır (A.O.).

Iyesi belgisiz ga'plerde dıqqat tiykarg'ı is-ha'rekettin' iyesine emes, is-ha'rekettin' o'zine qaratılg'an boladı. Is-ha'rekettin' iyesi aldın'g'ı ga'plerde qollanılıp, kontekst arqalı ma'lim bolıp turadı: 1. Shılımbet keldi de, adamlardı bo'listirdi. 2. Menin' shegim Bazarbay menen tu'sti.

Iyesi belgisiz ga'plerde is-ha'rekettin' iyesi to'mendegi jag'daylarda qollanılmaydı:

1. Is-ha'rekettin' iyesi (orınlawshısı) ko'p bolıp kelse, ol anıq yamasa atpa-at qatnastırılıp aytılmaydı. Onın' is-ha'reket iyesi sheriklik da'reje formasındag'ı bayanlawıshı arqalı belgisizlenip turadı: Basqılastı. Ku'listi. (T.Q.).

2. Is-ha'rekettin' iyesi so'ylewshige de, tın'lawshıg'a da belgili bolıp kelgende, onı qatnastırıp aytıw sha'rt emes, stillk talapqa ılayıq qollanılmaydı: Ha'mme o'nerdi qurtıp, endi qosıq jazıp ju'ripti. (K.S.).

Iyesi ulıwmalasqan ga'p. Iyesi ulıwmalasqan ga'ptin' bayanlawıshınan is-ha'rekettin' iyesi yamasa belgili bir bettegi orınlawshısı an'latılıp turıwı mu'mkin. Biraq, mazmunı jag'ınan anıq bir betke qatnaslı bolmay, ko'pshilikke, yag'nıy u'sh betke qatnaslı ulıwmalıqtı bildirip turadı. Bunday ga'plerdin' bayalawıshları, ko'binese buyrıq meyildin' ha'zirgi-keler ma'ha'l

formasındag'ı II bet tu'rinde qollanıladı: Bir ku'nlik jolg'a shıqsan', u'sh ku'nlik azıq al (Q.n.m.).

Iyesi ulıwmalasqan ga'pler, ko'binese naqıl-maqallarda ken' qollanıladı. Naqıl-maqal tu'rindegi ga'pler ko'pshilikke arnalg'an bolıp qa'liplesedi.

Iyesi ulıwmalasqan ga'plerdin' bayanlawıshları feyildin' to'mendegi formalarınan boladı:

1. Buyrıq meyildin' 2-bet forması arqalı bildiriledi. Bul iyesi ulıwmalasqan ga'ptin' en' o'nimli forması. Ol, ko'binese naqıl maqallarda qollanıladı: Mın'dı tanıg'ansha, birdin' atın bil (naqıl).

2. Anıqlıq meyildin' keler ma'ha'l tu'rinen boladı: Ko'shken jurttın' qa'dirin, qong'an waqta bilersen' (naqıl).

3. Sha'rt meyildin' II bet forması arqalı bildiriledi: Bul forma, ko'binese bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' bayanlawıshı bolıp keledi: Shın polattı jandısan', siltegen jerin kesedi (Q.n.m.).

Iyesiz ga'pler. Is-ha'rekettin' iyesi (baslawıshı) joq, ha'tte onı bayanlawısh forması arqalı tawıp qoyıwg'a bolmaytug'ın feyil bir bas ag'zalı ga'pler iyesiz ga'ptin' strukturasın du'zedi. Iyesiz ga'ptin' bas ag'zası (bayanlawıshı), ko'binese 3-bet, birlik san formasında qollanıladı. Bul jag'ınan iyesiz ga'p iyesi belgili ga'pke uqsas keledi. Biraq, iyesi belgili ga'ptey, onın' baslawıshın tawıp qoyıwg'a hesh mu'mkin bolmaydı.

Iyesiz ga'ptin' bayanlawıshı, ko'binese qospa bayanlawısh formasında keledi, olar to'mendegi so'z formaları arqalı bildiriledi:

1. **-ıw/-iw-w, -maq/mek** formalı ha'reket atı feyiline **kerek, mu'mkin, da'rkar, lazım** t.b. so'zlerdin' dizbeklesip keliwinen boladı: Gawashanı tez-tez **suwg'arıp turıw kerek**. Onın' ta'rbiyasın puxta **ju'rgiziw lazım** (O'.X.).

2. Analitikalıq formadag'ı tilek meyil arqalı bildiriledi: Bug'an Seyilxannın' **otırg'ısı kelmedi** (O'.A).

3. **-ıwg'a/-iwge** formalı infinitivge **tuwra keldi, bol** ko'mekshi feyillerinin' dizbeklesip keliwinen boladı: Menin'de irkiliwime **tuwra keldi** (S.S.).

4. **-ıp/-ip,-p** formalı hal feyilge **bolmaydı** ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladı: Ha'zir traktordı sol jerge **aparıp bolmaydı**. (A.A'.).

5. III bettegi sha'rt meyilge **bol** (bolımlı ha'm bolımsız formada) ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi: Olarg'a isense boladı. (T.Q.).

6. Anıqlıq meyil ha'm buyrıq meyil formalarındag'ı belgisiz da'reje feyillerinen boladı: Qolda bar mu'mkinshiliklerden tolıq **paydalanılsın** (gazetadan).

7. Iyesiz ga'ptin' bas ag'zası **tan' attı, ay tuwdı, gewgim tu'sti, ku'n awdı, kesh boldı, ba'ha'r kirdi, gu'z boldı** t.b ta'biyat qubılıslarına baylanıslı qollanılatug'ın turaqlı dizbeklerden, sonday-aq **pisi qurıdı, ju'regi ha'wlirdi, mazası qashtı, tu'si qashtı, uyqısı qashı, keypi qashtı, ko'zi jetti, ishi pisti, janı shıqtı, janı ashıdı** t.b. sıyaqlı adamnın' psixologiyalıq halatın bildiretug'ın frazeologiyalıq dizbeklerden boladı: **Tan' attı**. Tan' sholpanı tuwılg'an balıqtay ko'k ten'izinin' ko'ksine kirip ketti (J.A.).

Atawısh bir bas ag'zalı ga'p.

Ataw ga'pler. Bas ag'zası ataw seplik formasındag'ı atlıq yamasa atlıqlasqan so'zlerden bolg'an bir bas ag'zalı ga'plerge ataw ga'p delinedi. Ataw ga'pler predmet, qubılıs yamasa ha'diyselerdin' barlıg'ın tastıyıqlap, atap ko'rsetedi. Predikativlikke qatnaslılıg'ı jag'ınan ha'zirgi ma'ha'l, ga'plik intonatsiyag'a iye boladı: Tu'n. Tastay qaran'g'ı. Qıs. Tu'p degen tu'kirik jerge tu'speytug'ın qattı suwıq. (N.D.)

Ataw ga'pler, ko'binese xabar, geyde u'ndew, soraw intonatsiyaları menen aytıladı: Gu'z. Qon'ır salqın. Tım-tus shoqalaq-shoqalaq qum (O'.X.).

Ataw ga'pler kontekstten bo'lek, dara tu'rinde qollanılmaydı. Ataw ga'p penen kelgen ga'pler ataw ga'pke ma'nisles bolg'an is-ha'reket, waqıyalardı bayanlap, onın' mazmunın tolıqtırıp, ken'eytip keledi: **To'rtku'l jag'ısı. Bıq-jıq adam.** (O'.X.).

Ataw ga'pler ataw seplik formasındag'ı atlıq ha'm atlıqlasqan so'zlerdin' barlıg'ınan bola bermeydi. Olar aytılajaq pikirdin' mazmunına tikkeley qatnası bar, ta'biyat, ken'eslik obyektleri, orın, waqıtqa qatnaslı atawıshlar, turmıs buyımları ha'm t.b. atlıq so'zler arqalı bildirileді:

1. Ataw ga'pler ta'biyat, ken'islik, ma'wsimnin' atamaları ha'm awıl, qala, geografiyalıq atamalardı bildiretug'ın so'zlerden boladı: **Tu'n.** To'rtku'l aspanında juldızlar jaynap tur. **Qıs ma'wsimi**, A'miwda'rya ele burıng'ısınsha tolıp-tasıp burqıp ag'ıp tur (O'.X.).

2. Orın ha'm waqıt ma'nili atlıqlarg'a **boyı, etegi, jag'ası, ortası, ishi, aldı, gezi, waqtı, t.b.** ko'mekshi atawıshlardın' dizbeklesip keliwinen boladı. Bunday du'zilistegi ataw ga'ptin' quramındag'ı so'zler izafetlik konstruktsiyada tartımlanıp qollanıladı: **Aqbulaqtın' boyı. Tawdın' etegi.** Tawdan to'men qarap bulaq ag'ıp tur. **Jaz waqtı** (N.D.).

Sonday-aq, ko'mekshilik xızmettegi **ma'ha'l, waqıt, jer** t.b. waqıt, orın ma'nili atawısh so'zlerdin' kelbetlik feyildin' basqarıwındag'ı so'zlerge dizbeklesip keliwinen boladı: **Tu's awg'an ma'ha'l**. Aqqalag'a qaray sozılg'an gu'zar jol menen mashina zıtqıp kiyatır. Tawdın' etegi. **Ku'n shıg'ıp kiyatırg'an waqıt**. (N.D.).

3. Sanlıq so'zlerdin' waqıt ma'nili atawıshlar menen dizbeklesiwi arqalı bildiiledi: **On tog'ızınshı jıldın' ba'ha'ri**. A'miwda'ryada muzlar erip, paraxodlar ju're basladı (J.Sh.).

4. **A'ne, mine** siltew almasıqlarının' atlıqlar menen dizbeklesip keliwinen boladı: **A'ne saxna! A'ne zal!** Sonday sulıw! Jaqında g'ana bunday ma'deniyat sarayı joq edi,-dedi Hamza ko'zin zal ha'm saxnadan ayırmay (J.Sh.). **Mine jigit!** Nag'ız Araldın' tolqınında tuwılg'an jigit (K.S.).

Ataw ga'pler du'zilisi jag'ınan ken'eytilmegen ha'm ken'eytilgen du'zilisilerde qollanıladı.

Ataw ga'ptin' semantikalıq tu'rleri. Ataw ga'pler semantikalıq jaqtan tastıyıqlawshı ataw ga'p, eleslewshi ataw ga'p ha'm menshikli ataw ga'p bolıp, u'sh semantikalıq tu'rlerge bo'linedi.

1. **Tastıyıqlawshı ataw ga'p**. Ataw ga'ptin' bul tu'ri predmet, waqıya ha'm ha'diyselerdin' ha'zirgi waqıtta barlig'ın atap, tastıyıqlap ko'rsetiw ma'nisinde qollanıladı. Olar o'z ishinde to'mendegi semantikalıq tu'rlerge bo'linedi:

1) tastıyıqlawshı ataw ga'p is-ha'reket, waqıyalar qatnaslı bolg'an ta'biyat obyektlerinin' barlig'ın xabarlaydı: **Jarıq aylı tu'n**. Alıstan munarlanıp taw ko'rinedi. **Bir jaqta jaltırap ag'ıp atırg'an da'rya** (N.D.).

2) is-ha'reket, waqıyalardın' belgili ken'isliktegi orın ha'm waqıtqa qatnaslı ekenligin bildiredi: **O'zbekstan. Mırzasho'l. Ken' sahra dala**. Poezd pa't penen alg'a umtılmaqta. **Ken' maydanlıq.** Bul jerde o'mir ushın gu'res ju'rip atır (O'.A.).;

3) ha'r tu'rli predmet, qubılıslardın' ha'zirgi waqıtta barlig'ın tastıyıqlap ko'rsetedi: **Mal ha'm adamlar.** Ku'n ju'zi, a'tirap-aynala barlıq na'rse joldın' ala burqan shan'ınan ko'milgen (S.S.).;

4) emotsionallıq ma'ni bildiredi: **Urıs**!.. A'psherin' a'beshiy! Ne degen atı-shuwlı jıyınsan? Sag'ıyranın' ju'regine ha'siret salasan'! (K.S.).

2. Eleslewshi ataw ga'p. So'ylewshi ko'rgen yamasa esitken na'rselerinen (predmet, qubılıs-ha'diyeselerden) ta'sirlenedi, onı ko'z aldına keltirip, o'zinin' oyı qatnaslı obyekt retinde o'z so'zinin' ishinde keltirip aytadı. Bunday oylaw, adam sanasında eleslewshi atlıqlar ataw ga'pke usap, ataw seplik formasında qollanıladı. Olar intonatsiyalıq jaqtan eki tu'rli o'zgesheliкke iye boladı:

1. **Ooo, A'muwim**, sen tasıp jag'an'dı qansha jemirsen' sonsha quwanısh (T.Q.). 2. **A'miw**! Usı bir asaw A'miwdin' ko'rinisine tan'lanıp qarap turg'an jas jigittin' yadına GRES basqarmasının' baslig'ı Shereminnin' ko'zi tu'sti (J.S.).

Eleslewshi ataw ga'p morfologiyalıq bildiriliwi boyınsha tastıyıqlawshı ataw ga'p penen birdey. Al, ma'nisi, qollanılıw ha'm bayanlawıshı jag'ınan olar bir-birinen o'zgesheliкke iye.

Eleslewshi ataw ga'ptin' ma'nisi kontekst arqalı ma'lim boladı. Olar kontekstten dara halında qollanılmaydı. Eleslewshi ataw ga'pler basqa ga'pler menen qatar keliw arqalı ken'

ug'ım an'latadı. Olar jay eleslewshi atawısh ga'p funktsiyasında keliw menen qatar, emotsional-ekspressivlik tu'ske iye boladı.

3. **Menshikli ataw ga'p**. Ataw ga'ptin' bul tu'rine kitap, gazeta-jurnal, ko'rkem shıg'arma, mekeme, ka'rxana, oqıw orınları ha'm t.b. Menshikli atamalardın' atları kiredi: **«Qırq qız»** (da'stan), **«Qaraqalpaq qızı»** (roman), **«Erkin Qaraqalpaqstan»** (gazeta). **No'kis ma'mlekетlik institutı**. **Awıl xojalıq kolledji. «Aydın jol»** (sawda orayı) t.b.

Menshikli atamalardın' jazıwlarının' bunday jag'daylarda ataw ga'p funktsiyasın atqarıwına shek keltiriwge bolmaydı. Ma'selen, gazetanın' basındag'ı «Erkin Qaraqalpaqstan» ataması, gazetada basılg'an **«Paraxatshılıq isine u'les», «Mashina-ma'detka'rimiz»** t.b. sıyaqlı atamalar ataw ga'ptin' talabına juwap beredi.

Demek, kitap, gazeta-jurnal, ko'rkem shıg'arma, ma'keme, oqıw ornı t.b. menshikli atamalar joqarıda bayan etilgeni sıyaqlı, ken' tu'sinik bildiriliwine baylanıslı ataw ga'p xızmetinde qollanıladı.

So'z-ga'pler tuwralı tu'sinik. Ha'zirgi sintaksislik u'yreniliwlerde jay ga'pler du'zilisi jag'ınan ga'p ag'zalarına bo'liniw, bo'linbew imkaniyatına qaray, ag'zalarg'a bo'linetug'ın (eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı) ga'pler ha'm bo'linbeytug'ın (so'z ga'pler) ga'pler bolıp ekige bo'linedi. Bo'linbeytug'ın ga'plerdin' strukturasın sintaksislik ga'p ag'zası xızmetinde emes, xabarlaw intonatsiyası arqalı kommunikativlik funktsiya atqaratug'ın so'zler du'zedi.

So'z ga'pler morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan, tiykarınan, leksikalıq ma'nisi tolıq bolmag'an so'z shaqapları (modal so'z,tan'laq, modallıq ma'nige o'tken basqa da so'zler) bildiriledi.

So'z ga'plerdin' du'ziliwinde intonatsiya baslı roldi atqaradı. Olardın' predikativligi de, modallıg'ıda intonatsiya arqalı ta'minlenedi

So'z-ga'plerdin' ma'nisi, ko'binese kontestke qatnaslı boladı. So'z ga'pler menen qatar kelgen tiykarg'ı ga'pler onın' ma'nisin anıqlaydı yamasa onın' tu'sindiriwshisi sıpatında keledi. Mısalı: -Qaraqalpaqstannan kiyatırsız ba? **–Awa.** Men de qaraqalpaqpan. -Qaysı rayonnan? -Shımbaydan. –Ele xabar joq pa? –Kimnen? –Kiyikbaydan. **–Joq** (J.A.).

Demek, bir so'z yaki bo'linbeytug'ın so'zlerdin' dizbegi arqalı bildirilip, so'ylewshinin' ha'r tu'rli modallıq, emotsional-ekspressivlik qatnasların bildiretug'ın so'zlerge so'z-ga'p dep ataladı.

So'z ga'plerdin' tu'rleri. So'z-ga'pler struktura-semantikalıq ha'm kommunikativlik funktsiyası boyınsha birneshe ma'nilik tu'rlege bo'linedi. Olar aytılıw maqseti ha'm intonatsiyasına qaray, a'dettegi jay ga'pler sıyaqlı xabar, soraw, juwap, buyrıq ha'm u'ndew ga'p funktsiyaların atqaradı. Ishki semantikalıq belgisi boyınsha maqullaw, biykarlaw, soraw, imottsional tan'laq, buyrıq, qarım-qatnas, bokativ so'z-ga'pler sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

Maqullaw ha'm biykarlawshı so'z-ga'pler. 1. Maqullawshı so'z-ga'pler. So'z-ga'plerdin' bul tu'ri tiykarg'ı ga'pten an'latılg'an pikirdi maqullaw, kelisim beriw yamasa juwap qaytarıw ma'nisinde qollanıladı. Maqullawshı so'z-ga'plerdin' xızmetin, tiykarınan, awa, bar, a'lbette, durıs, tuwrı, ju'da' maqul t.b. sıyaqlı modal so'zler atqaradı.

2. **Biykarlawshı so'z-ga'pler.** Bul so'z-ga'pler tiykarg'ı ga'p arqalı bildirilgen pikir ha'm sorawlarg'a biykarlaw yamasa kelisim bermew ma'nilerinde qatnas jasaydı. Biykarlawshı so'z ga'plerdin' xızmetinde joq, yaq, yag'-a, hesh, hesh te, heshna'rse, heshqanday, nadurıs, durıs emes t.b. biykarlaw ma'nisindegi so'zler qollanıladı. Biykarlawshı so'z-ga'pler tiykarg'ı ga'ptin' mazmunına qatnaslı ha'r tu'rli ma'ni ottenkilerine iye boladı.

Soraw so'z-ga'pler. Soraw so'z-ga'pler tiykarg'ı ga'pten an'latılg'an pikirge qatnaslı soraw ma'nisin bildiredi. Soraw ga'ptin' keynine soraw belgisi qoyıladı. So'z-ga'plerdin' bul tu'ri nege, newe, ne ushın, ya, solay ma, ma'selen, ırastan ba, durıs pa, solay de, bul nesi, ne ba'le, qa'ydem t.b. soraw ma'nili so'zler arqalı bildiriledi.

Soraw so’z-ga’pler anıq soraw ma’nisinde κeliw menen qatar, emotsional-modallıq ottenκilerge de iye boladı.

Buyrıq ha’m tan’laq so’z-ga’pler. So’z ga’plerdin’ buyrıq tu’ri tiyκarg’ı ga’p arqalı an’latılg’an pikirge qatnaslı buyrıq, o’tinish etiw, jeκiriniw t.b. ma’nilerdi bildiredi. Buyrıq so’z ga’pler modallıq ma’nige o’tκen feyiller, tan’laqlar ha’m eliκlewishler so’zlerden boladı.

Buyrıq so’z-ga’pler de birneshe ma’nilik o’zgesheliklerge iye boladı:

1) κesκin ma’jbu’rlew ma’nisindegi buyrıqtı bildiredi: **Boldı!** Usı κu’lgenin’ jeter! – dep ashıwlang’an edi. **O’sh!** Ol ga’ptin’ biyκar (A.S.).;

2) O’tinish-tileκ ma’nisindegi buyrıqtı bildiredi: **Boldı**. Tanabay jılag’annan payda joq, boldı endi (Sh.A.).;

3) adam ha’m haywanlarg’a qatnaslı biyırıw, belgi beriw ma’nilerinde qollanıladı: **Hıqq! Su’w!** - degen dawıslar ha’r jer-ha’r jerden esite basladı (A.S.).

Tan’laq so’z-ga’pler tiyκarg’ı ga’p arqalı an’latılg’an pikirge, waqıya ha’m ha’diyselerge so’ylewshinin’ ha’r tu’rli tan’lanıw sezimlerin bildiredi. Tan’laq so’z-ga’plerdin’ wazıypasın o’z aldına ga’plik intonatsiyag’a iye bolg’an tan’laqlar atqaradı.

Tan’laq so’z-ga’pler tiyκarg’ı ga’ptin’ mazmunına qatnaslı birneshe ma’nilik o’zgesheliklerge iye boladı:

1) so’ylewshinin’ haqıyqatlıqqa bolg’an unamlı ya unamsız **emotsional-eκspessivlik** qatnasların bildiredi: **Oho**! Ag’amnın’ qolı tap temirshi ustanın’ qolınday sira’ qayıspaydı (A.B).;

2) so’ylewshinin’ haqıyqatlıqqa bolg’an unamlı ya unamsız **emotsional bahasın** bildiredi: **Pah, pah!.** Aytjan so’zlerin’iz qanday jag’ımlı (A.B.). –

Etiκetlik ha’m voκativ so’z-ga’pler. Etiκetlik so’z-ga’pler ha’zirgi a’debiy tilde turmısqa baylanıslı κen’ qollanıladı. Bul so’z-ga’plerdin’ xızmetin qarım-qatnas, u’rip a’detκe baylanıslı qollanılatug’ın sa’lemlesiw, xoshlasıw, alg’ıs aytıw, qutlıqlaw, harmasın aytıw, κeshirim soraw, κewil aytıw t.b. ma’nilerde qollanılatug’ın so’zler atqaradı:

1) sa’lemlesiw, sorasıw, xoshlasıw ma’nilerindegi so’z-ga’p funκtsiyasında κeledi: -Assalawma a’leyκum. -Waleyκum assalam. Eralı aman qayttın’ ba? (S.X.).

2) qutlıqlaw, tilek bildiriw ma’nisin an’latadı: **Bayramın’ız benen! Jan’a jıl bayramın’ız benen!**(gazetadan).

Voκativ so’z-ga’pler. Bul so’z-ga’pler o’z aldına ga’plik intonatsiyag’a iye bolıp, voκativ (qaratpa) so’z-ga’p xızmetinde κeledi. Olar, κo’binese qaratıw ma’nisine κo’shκen **apa, ag’a, balam, xalayıq, joldaslar** sıyaqlı g’alabalıq atlıqlar, geypara qaratpa ma’nisindegi menshikli adam atları ha’m turaqlı dizbeκler arqalı bildiriledi.

Voκativ so’-ga’pler tiyκarg’ı ga’pκe qatnaslı so’ylewshinin’ qaratıw, dıqqat awdartıw, buyrıq ha’m emotsional-eκspressivlik ma’nilerdegi qatnasların an’latadı:

1) jay qaratıw, dıqqat awdartıw ma’nilerinde qollanıladı: -**Palman**! - labbay ag’a, qolın qawsırıp ishκe kirdi de, κu’tip turdı.

2) buyrıq ma’nisin bildiredi: **Tolg’anay! Brigadir! Tur!** Uyqın’dı ash! - dep daladan birew baqırdı (Sh.A.);

3) emotsional-eκspressi ma’nide κeledi: - **A’y, biyhaya!** xan wa’zirine bunday so’zdi aytıwg’a qalay tilin bardı (K.M.).

Tolıq ha'm tolıq emes ga'pler tuwralı tu'sinik. Pikir bildiriw ushın za'ru'rli ag'zalarının' tolıq qatnasıw yaki tolıq qatnaspaw o'zgesheliklerine qaray jay ga'pler tolıq ha'm tolıq emes ga'p bolıp eki toparg'a bo'linedi.

Du'zilisi ha'm mazmunı jag'ınan barlıq za'ru'rli ag'zaları tolıq qatnasqan ga'plerge tolıq ga'p dep ataladı. Tolıq ga'pler, ko'binese za'ru'rli ag'zaları tu'sirilmey, eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı du'ziliste qollanıladı: 1. Shiraljinler qanday ra'ha't deysen'. 2. Arası tıp-tınısh. (Sh.A.).

Tolıq emes ga'plerde tolıq ga'plerdegidey a'dettegi struktura saqlanbaydı. Pikir bildiriwge qatnaslı ga'p ag'zalarının' birewi yamasa birneshewi tu'sirilip te qollanıladı. Bunday ga'plerde a'dettegi jay ga'plerge ta'n struktura saqlanbasa da, ma'nilik jaqtan tolıq boladı. Olardın' tolıqlig'ı kontekst, so'ylew jag'dayı intonatsiyalıq qurallar arqalı tolıqtırıladı. Mısalı: 1. - Qaysı awıldan bolasız? – Sarayko'ldin' an'g'arındag'ı batır molla awılınan (Q.D.).

Pikir bildiriwge qatnaslı bas yamasa ekinshi da'rejeli ag'zalardın' bir yamasa birneshewi stillik talapqa ılayıq tu'sirilip qollanılg'an ga'pke **tolıq emes ga'p** delinedi.

Ga'pke qatnaslı bir yamasa birneshe ag'zalarının' tu'sirilip, tolıq emes formada qollanıwı, ko'binese awızeki so'ylew ha'm dialoglarda ko'plep ushırasadı. Dialoglar soraw-juwap formasında qurılg'anda, juwap ga'p, ko'binese tolıq emes ga'p bolıp keledi:

1. - Onday adamdı ha'rkim jaqsı ko'redi.

Qayerlik eken? – **Shımbaydan**. Al, onın' atın bilmeymen.

Tolıq emes ga'plerde qaysı ag'zanın' qollanılmag'anı logikalıq pa't, so'ylem jan'alıqlarına baylanıslı bolıp ta keledi. Olar qaysı ag'zanın' qollanılmawına qaray to'mendegi du'ziliste keledi:

1. Baslawıshı qollanılmay keledi:

- Inim, neli bolsan'?
- Qon'ıratlıman (men).(T.Q.).

2. Bayanlawıshı qollanılmag'an boladı:

- Garrıg'a da o'mir kerek, balam!
- Bizge de kerek!!!
- **Ba'rimizge de**! (O'.A.).

3. Bas ag'zalardın' ekewi de qollanılmay keledi:

- Aytpaqshı, Ja'ha'ngir ag'a biler bunı. Tez shaqırtıw kerek, -dep usınıs etti birew.

- Ol kisi joq.
- Qayda ketipti?
- **No'kiske**.(O'.X.).

4. Ekinshi da'rejeli ag'zalarının' qaysısı bolsa da birewi qollanılmay keledi:

- Qa'ne, abadan turmısımız ushın paxta beremiz be?

- **Beremiz.** Wa'deden shıg'armız.
- **Xojalig'ımız oyaqta**, bizler buyaqta (O'.X.).

Tolıq emes ga'plerdin' qollanılıwına qaray tu'rleri. Tolıq emes ga'pler qollanılıw o'zgesheligine qaray, ko'binese dialoglıq qurılımlarg'a, siyregirek monolog ha'm qospa ga'plerdin' quramında keledi. Usı sıyaqlı qollanılıw o'zgesheligine qaray, olar **dialoglarda qollanılatug'ın tolıq emes ga'pler, monologta qollanılatug'ın tolıq emes ga'pler** ha'm **qospa ga'ptin' quramında qollanılatug'ın tolıq emes ga'pler** bolıp u'sh tu'rge bo'linedi.

1**. Dialogta qollanılatug'ın tolıq emes ga'pler**. Dialog-bul eki yamasa birneshe adamnın' o'z ara so'ylesiwi. Ol soraw-juwap tu'rinde qurıladı.

Dialoglıq ga'plerde soraw belgili bir maqsetke muwapıq beriledi de, juwap sol maqsetke ılayıq ıqsham ha'm anıq qaytarıladı. Bunday ga'plerde ga'ptin' mazmunına qatnaslı so'ylem jan'alıg'ın bildiretug'ın ga'p ag'zalar qatnasadı da, sol ga'p ushın onsha za'ru'rli bolmag'an, so'ylewshi ushın burın belgili bolg'an ga'p ag'zası (predmet) tu'sirip qaldıraladı.

- Qayda baratırsan'? **Qalag'a.** – Nege? - **Biydaydı sataman** (J.A.).

2. Monologta qollanılatug'ın tolıq emes ga'pler. Tolıq emes ga'plerdin' bul tu'ri o'zine ta'n qollanılıw o'zgesheligine, geypara ag'zalarının' tu'sirilip qaldırılıw sebeplerine ha'm t.b. belgilerine qaray: 1) kontekstlik tolıq emes ga'pler; 2) situativlik tolıq emes ga'pler ha'm 3) elliptikalıq tolıq ga'pler bolıp bo'linedi.

1) Kontekstlik tolıq emes ga'pler. Tolıq emes ga'plerdin' bul tu'rindegi qollanılmag'an yamasa tu'sirilip qaldırılg'an bir yamasa birneshe ag'zaları aldıng'ı ga'p yamasa ga'plerde berilgen bolıp, kontekst arqalı belgili bolıp turadı. Sonlıqtan bunday du'zilistegi ga'pler kontekstlik tolıq emes ga'pler dep ataladı: 1. Men de Seydandı u'gitledim§ **Tu'sinbeydi.** Tu'sinbew bılay tursın, a'llenetken jat so'zlerge erip ju'r (I.Yu.).

2) situativlik tolıq emes ga'pler. Ayırım tolıq emes ga'plerdegi qollanılmag'an ga'p ag'zaları so'ylew jag'dayı yamasa situattsiya arqalı belgili bolıp turadı. Bunday ga'plerdegi tu'sirilgen yamasa qollanılmag'an predmet, belgi, waqıya ha'm ha'diyseler, ko'binese so'ylewshi ha'm tın'lawshıg'a burınnan belgili bolg'anlıqtan, olardı son'g'ı ga'plerde qaytalap aytıwdın' keregi joq ekenligi ug'ınıladı. **1. – Keldi!** Du'kan-mashina keldi!-dep ju'regi sha'wkildep birden qattı baqırıp jiberedi (Sh.A.).

Situativlik tolıq emes ga'plerde kontekstlik tolıq emes ga'pler sıyaqlı, ga'ptin' bas ag'zaları tu'sirilip qollanıladı;

3) ellipsislik tolıq emes ga'pler. Bul tu'rdegi tolıq emes ga'pler kontekstlik ha'm situtivlik tolıq emes ga'plerden o'zine ta'n o'zgesheligi menen ayırılıp turadı. Bunın' o'zine ta'n o'zgesheligi kontekst yamasa situattsiyag'a baylanıslı qollanılatug'ın tolıq emes ga'plerdey emes, olar bayanlawıshsız o'z aldına dara tu'rinde qollanıladı.

Ellipsislik tolıq emes ga'pler du'zilisi, mazmunı ha'm stillik ta'sirliligi jag'ınan a'debiy tildin' qa'liplesken norması bolıp esaplanadı. Onın' sol qa'liplesken normasın buzıp, tu'sirilip qaldırılg'an ag'zası-bayanlawıshtı qayta ornına qosıp qollanıwg'a bolmaydı.

Ellipsislik tolıq emes ga'pler, ko'binese awızeki so'ylew ha'm naqıl-maqallarda, ko'rkem shıg'armalarda ken' qollanıladı: Qus-qanatı menen, adam-elatı menen (naqıl).

Ellipsislik tolıq emes ga'pler ko'rkem shıg'armalarda, publitsistikalıq stillerde ha'm gazeta maqalalarında qollanılılg'anda belgili bir da'wir ha'm waqıtqa baylanıslı turmıstı bayanlaw mazmunına iye bolıp keledi: Maman biy murtların tawlap qoyıp, aybatlı na'zer menen jigitlerine burıldı. **Na'wbet-sizlerge. Ba'ri dana biydin' danalig'ınan.** (T.Q.).

Ellipsislik ga'pler du'zilisi jag'ınan, ko'binese baslawısh ha'm tu'sirilgen bayanlawıshqa qatnaslı ekinshi da'rejeli ag'zalardın' quramınan turadı: On' qaptalda ag'ash ka't. To'rde stol. U'stinde ayna (N.D.)

Sorawlar:

1. Jay ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi qanday? 2. Jay ga'pler du'ziliw o'zgesheligi, quramı, ga'p ag'zalarının' qatnası ha'm t.b. belgilerine qaray qanday tu'rlerge bo'linedi, atap ko'rsetin'? 3. Ne ushın eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı bolıp bo'linedi? 4. Ken'eytilgen ha'm ken'eytilmegen ga'plerdin' bir-birinen o'zgesheligi qanday? 5. Jay ga'pler ne ushın tolıq ha'm tolıq emes ga'pler bolıp bo'linedi, tolıq emes ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin aytın'?

A'debiyatlar

A.Boboeva. Ha'zirgi o'zbeк adabiy tilida tuliqsiz gaplar. Toshкent, 1978.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatiкası. Sintaкsis. No'кis, «Bilim», 1996, 46-97-betler.

Gulamov A. Asqarova M. Ha'zirgi o'zbeк adabiy tili. Sintaкsis. Toshкent, 1987, 68-120-betler.

Mahmudov N. Nurmanova A. O'zbeк tilinin' nazariy grammatiкasi. (sintaкsis). Toshкent, 1995, 59-94-betler.

Shadmanov E. Ha'zirgi o'zbeк adabiy tilida so'z-gaplar. Toshкent, 1974.

Ga'ptin' aкtual bo'liniwi

Tayanısh so'zler: aktual boliniw, tema, rema, orin tartip, invertsiya, determinant t.b.

Ga'ptin' aкtual bo'liniwi. Sintaкsisliк ilimde ga'ptin' du'zilisi qurılımlıq-sintaкsisliк ha'm кommuniкativliк-sintaкsisliк aspeктlerde u'yreniledi. Bul bag'darlardın' birinshisi teoriyalıq ha'm a'meliy jaqtan eкteden u'yrenilip кiyatır. Eкinshisi son'g'ı izertlew obyeкti bolıp o'tкen a'sirdin' 50-jıllarınan baslanadı. Ha'zirge deyingi izertlewlerde grammatiкalıq кategoriyalardın' semantiкalıq du'zilisin u'yreniwge qarag'anda formal du'zilisin u'yreniw birinshi planda qaralıp кeldi. Bul jag'day tildin' qarım-qatnaslıq xızmetin ta'minlewshi ga'ptin' ishкi mazmunnın' izshilliк penen ashıwg'a tolıq mu'mкinshiliк bermedi. Ga'ptin' ishкi mazmunı tolıq ashılmay, formal belginin' ishinde u'yrenildi. Usı jag'daylar esapqa alınıp, rus til bilminde 60-jıllardan baslap ga'ptin' semantiкalıq du'zilisin u'yreniwge ayrıqsha a'hmiyet berildi. Ga'ptin' кommuniкativliк aspeктin (aктual bo'liniwin) u'yreniw кu'sheydi. Onın' aктual bo'liniwinin' teoriyası semantiкalıq sintaкsistin' u'yreniw obyeкti bolıp кirdi.

Ga'ptin' aктual bo'liniwinin' u'yreniliwi 70-jıllardan baslap tu'rкiy tillerinde de baslandı.

Ga'ptin' aктual bo'liniwi shex lingvisti V.Matezius ta'repinen usınıladı. V.Matezius sintaкsisliк bo'liniw menen aктual bo'liniwdin' o'z ara qatnası ha'm o'zine ta'n ayırmashılıg'ın anıqlaydı. Sonın' menen qatar, ol ha'rbir tilde onın' formal bo'liniwi menen aктual bo'liniwdin' sol tillerdin' materialları tiyкarında sistemalı izertlew en' a'hmiyetli ma'selelerdin' biri dep esaplaydı.

V.Matezius ga'ptin' aктual bo'liniwinin' кomponentlerin кommuniкativliк wazıpasına qaray «so'ylem negizi (osnova visкazıvaniya) ha'm so'ylem o'zegi» (yadro visкazıvaniya) dep eкi bo'leккe bo'linedi.

Ga'ptin' aктual bo'liniwinin' кomponentleri son'g'ı izertlewlerde ha'r tu'rli terminler menen: «dannoe» ha'm «novoe», osnova «ha'm» «preditsiruemaya shast», «tema» ha'm «rema», «so'ylem predmeti» ha'm «so'ylem jan'alıg'ı» terminleri qollanıladı.

Ha'zirgi rus ha'm tu'rкiy tillerinin' aкademiyalıq grammatiкaları ha'm joqarı oqıw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlarda aктual bo'liniwdin' кomponentleri qa'lipleseken tu'rde «tema» ha'm «rema» terminleri menen ataladı. Sonın' menen qatar, ornı menen «dannoe» (begili) ha'm «novoe» (jan'alıq) terminleri de tema ha'm remanın' ornına qollanıladı.

Ga'ptin' кommuniкativliк wazıypasına qaray tema ha'm rema bolıp eкi bo'leккe bo'liniwine aктual bo'liniw dep ataladı.

Ga'ptin' belgili bir кonteкst ya'кi situatsiyadan so'ylewshige ma'lim ha'm onın' pikiri ushın tiyкar bolg'an bo'leк **tema,** tema haqqında jan'a informatsiya xabarlaytug'ın bo'leк- **rema** wazıypasın atqaradı.

Tema ga'ptin' baslanıw punкiti, tiyкarı bolıp esaplanadı ha'm ga'ptin' jan'alıq xabarlaw informatsiyası bag'darlang'an predmetti bildiredi. Ol so'ylewshi ha'm tın'lawshıg'a burınan belgiligi predmet ma'nisinde yamasa onın' belgililigi teksttegi o'zinen burıng'ı ga'p arqalı anıqlanadı. **Rema** tema haqqında qandayda bir jan'alıq xabarlaytug'ın bo'leк bolg'anlıqtan xabarlawdın' tiyкarg'ı mazmunın o'z ishine aladı. Sonlıqtan ol temag'a qarag'anda en' a'hmiyetli bo'leк retinde ga'ptin' кommuniкativliк orayı (yadrosı) esaplanadı. Mısalı:

Bекbaydın' hayalı bolsa gu'u'bilenip ju'rip, tu'кirinip A'jimurattın' jelкesinen nuqıp-nuqıp jiberedi de, biraq Arıwxan кempirge qaytarıp so'z ayta almaydı. Кempirden//ha'mme sesкenetug'ın edi (Sh.A.).

Ga'ptin' aктual bo'liniwi so'zlerdin' orın ta'rtibi ha'm intonatsiyası menen tıg'ız baylanıslı bolıp кeledi. Tema ga'ptin' baslanıw punкti bolg'anlıqtan remadan burın jaylasadı. Al rema tema haqqında jan'alıq xabarlaytug'ın bo'leк bolg'anlıqtan, ko'binese temadan кeyin grammatiкalıq bayanlawıshtan aldıng'ı orında кeledi.

Aктual bo'liniwdi bildiriwshi qurallar.

Orın ta'rtip ha'm intonatsiya. Ga'ptin' aктual bo'liniwinde so'zlerdin' orın ta'rtibi ha'm intonatsiya tiyкarg'ı aктuallastırıwshı qural xızmetin atqaradı. Sonın' menen qatar, bulardan basqa, qosımsha aктuallastırıwshı qural retinde ku'sheytiw ha'm ayırıw-sheкlew janapayları, geypara almasıqlar, ayırım ta'кirarlanıwshı so'zlerde qatnasadı.

Orın ta'rtip arqalı aктuallasıw. Orın ta'rtip ga'p du'zilisinin' eкi aspeкti-sintaкsisliк bo'liniw ha'm aктual bo'liniwlerge qatnaslı u'yreniledi. Sintaкsisliк bo'liniwdegi ga'p ag'zaları da'stu'riy u'yrenilip кiyatırg'an grammatiкalıq orın ta'rtiкe tiyкarlanadı. Ga'ptin' bas ag'zaları a'dettegi orın ta'rtip boyınsha baslawısh-bayanlawısh pozitsiyasında jaylasadı. Eкinshi da'rejeli ag'zalar bas ag'zalarg'a g'a'rezli ma'niliк qatnaslılıg'ına qaray olardın' aldında кeledi. A'dettegi orın ta'rtip boyınsha bayanlawıshtın' ornı turaqlı boladı, al logiкalıq pa'tкe baylanıslı bas ha'm eкinshi da'rejeli ag'zalar a'dettegi orın ta'rtibinen o'zgerip, bayanlawıshqa deyingi aralıqta ha'r tu'rli orında кeledi, biraq logiкalıq pa't tu'sкen so'z bayanlawısh penen qatar, onın' aldında jaylasadı. Ma'selen: Azat кeshe Tashкentten кeldi. Tashкentten Azat кeshe кeldi. Кeshe Tashкentten Azat кeldi. Bul ga'plerdin' ha'mmesinde bayanlawıshtın' ornı turaqlı. Al bayanlawıshqa deyingi basqa ag'zalardın' ornın o'zgertiwge boladı. Logiкalıq pa't tu'sкen so'z en' a'hmiyetli so'z retinde bayanlawıshtın' aldında кeledi. Bul jag'day ga'ptin' aктual bo'liniwinin' tema-rema printsipinde ornalasıwın bildiredi. Usı sıyaqlı eкspressivliк ha'm stilliк o'zgesheliккe iye bolmag'an tema-rema printsipindegi orın ta'rtip obyeктivliк orın ta'rtip dep ataladı. So'zdin' orın ta'rtibi awızeкi so'ylew yaкi ko'rкem shıg'armalarda eкspressivliккe iye bolıp, stilliк talapqa ılayıq qurılg'anda кeri orın ta'rtipte rema-tema pozitsiyasında jaylasadı. Bunday orın ta'rtip subyeктivliк orın ta'rtip retinde u'yreniledi. Subyeктivliк orın ta'rtipte rema wazıypasındag'ı so'z ga'ptin' aldın'g'ı ya'кi ortan'g'ı orınlarında jaylasadı.

Baslawıshtın' aктuallasıwının' ku'shli da'rejesi ushın ga'ptin' aqırg'ı ornı xaraкterli boladı. Pısıqlawısh ha'm tolıqlawıshlarda da bul eкi da'rejeni ko'riw mu'мкin. Biraq, bul jag'day awızeкi so'ylew ushın da, jazba til ushın da normal jag'day emes.

Joqarıdag'ı sıyaqlı so'z etilgen jag'daylar qaraqalpaq tilindegi aктual ag'zalardın' iyreniliwine de qatnaslı. Ma'selen: 1. Marallar! Olar bul jerde ne qılıp ju'r eкen! Ne qılıp ju'retug'ın edi **sag'an**. –Pay, pay, pay! – semizin qa'ytersen' bulardın', -dep tan'layın qag'a berdi **ol**. Pay shaqının' jarasıwın-ay **o'zine** (Sh.A.). Ne joq deysen'. Tseylonda, a'jayıp na'rselerdin' ba'ri de bar **onda**. 2. Bizler onı кeshe ko'rgenbiz (Sh.A.).

Intonatsiyalıq aктuallasıw. Aктuallasıwtırıwshı qural retinde intonatsiya, logiкalıq pa't, so'ylew tempi ha'm pauza qatnasadı. Ga'ptin' du'zilisi so'ylewde intonatsiyalıq jaqtan birneshe sintag'malarg'a bo'linip aytıladı. Ma'selen: Do'gereкte // heshкim ko'rinbeydi. Atızlarg'a //ele // mallar jayılmag'an edi (Sh.A). Bul ga'plerde qos sızıq sintag'malardın' bo'liniwin bildiredi.

Emfazalıq emotsional pa'tкe iye bolg'an so'zler de aктuallastırıwshı qural xızmetin atqaradı. Emfazalıq pa't ga'ptegi belgili bir so'zlerge qatnaslı bolıp sol so'zlerdegi dawıslı yamasa dawıssız so'zler sozın'qı aytıladı. Mısalı: Senin' кelgenin' esin'de barma, Tolg'anay?-**Qayda-a** sag'an. Qıyın g'oy, onnan beri qansha waqıtlar o'tip кetti (Sh.A.).

Ga'p ishinde so'zlerdin' ta'кirarlanıp aytılıwı da emfazalıq emotsional pa'tкe iye boladı. Qaysı so'zge emfazalıq pa't tu'sse, sol so'z ta'кirarlanadı. Anag'an qaran'lar, **anag'an**. Berman ayda, **berman**. Sa'l shetireк al, **shetireк**. Aqsham benzinge bardım, **benzinge** (Sh.A.).

Grammatiкalıq qurallar arqalı aктuallasıw. Qosımsha aктuallastırıwshı xızmette ku'sheytiwshi (da/ de, tap, g'oy, aq) ha'm ayırım-sheкlew (teк, g'ana, teк g'ana, ha'ttekі)

janapayları, geypara almasıqlar (o'zi, o'zi de, bul) ta'kirarlawshı so'zler ha'm t.b. grammatikalıq ha'm leksikalıq qurallar qatnasadı.

Janapaylar aktualizator xızmetinde kelgende tema ha'm remag'a qatnaslı boladı. Ku'sheytiwshi janapaylar o'zi qatnaslı so'zge qosımsha ku'sheytiwshilik ma'ni beriw arqalı aktuallastıradı: 1. Abat // asıqpay otırıp qozılardın' ekewin **de** paltosına oradı (T.Q.).

Ayırım-shekley janapayları tema ya'ki remag'a qatnaslı bolıp keledi. Bul janapaylar o'zi qatnaslı so'zdin' yamasa ga'ptin' bir bo'legin ayırımlap shekley ko'rsetiw arqalı ku'sheytiwshilik ma'ni beredi: **Tek** janapayı, ko'binese o'z qatnaslı so'zdin' aldında, **g'ana** janapayı keyninde keledi. Tek Irısqul biy // tikeymey shayıqqa o'z to'rinen orın awıstırıw ushın sa'l jılıstı (T.Q.).

Aktualastırıw xızmetin **o'zi, o'zi de** almasıqları atqarıp kelgende, o'zinen burıng'ı atawısh so'zge qatnaslı, yag'nıy sol so'zge so'ylewshinin' dıqqatı awdarılıp, onın' xızmetin ku'sheytilip ko'rsetiledi. Aktual bo'liniwde sol so'z rema wazıypasın atqaradı: 1. Endi // Tanabaydın' jalg'ız o'zi // jolg'a shıg'adı. A'kesi tiri halına kelse boldı. Sultamuratqa // sol baxıttın' **o'zi de** jetkilikli (Sh.A.).

Aktuallastırıwshı qural retinde artikllik xızmettegi **bul** almasıg'ı da qatnasadı. Bul almasıqg'ı artikalliq xızmette kelgende, o'zi qatnaslı atlıq so'zge belgililik ma'ni beredi, so'ylewshi ha'm tın'lawshıg'a belgili predmet ma'nisinde ug'ınıladı. Bul jag'day **bul** almasıg'ının' aktuallastırıwshı qural xızmetin atqaratug'ınlıg'ın da'lilleydi: Sırılg'an qara beshpentinin' sırtınan aq belbew orag'an **bul** kempir // an'ızdın' ortasındag'ı soqpaq penen a'ste aqırın ketip baratır (Sh.A.).

Aktuallastırıwshılıq xızmetti bolımsızlıq ma'ni beriwshi (emes, tu'we) janapayları ha'm tirkewishlik xızmettegi (tısqarı, basqa, menen birge) ko'mekshi so'zleri atawısh so'zler menen birge kelip atqarıwı mu'mkin: Elmurat o'z jerine **ju'zim, alma, anar, shabdal, qa'reli g'ana emes**//palız eginlerinde egedi (J.A.).

Bul ga'plerde aktuallastırıwshı qurallar o'zi qatnaslı so'zler menen birge rema wazıypasın atqaradı.

Ga'p ag'zalarının' orın ta'rtibi haqqında tu'sinik. So'z dizbegi ha'm ga'ptegi so'zlerdin' orın ta'rtibi komunikativlik, grammatikalıq ha'm stilistikalıq funktsiyalarına baylanıslı bolıp keledi. Ga'p bir so'z yamasa birneshe so'zler arqalı bildiriliwi mu'mkin. Biraq, ga'ptegi so'zlerdin' orın ta'rtibi binarlı sıpatqa iye bolıp, so'z dizbegi ha'm ga'pti du'ziwshi eki yamasa birneshe so'zlerdin' formalıq ha'm ma'nilik baylanısıw nızamlıqlaına tiykarlanadı. Bul nızamlıqlar a'debiy tildin' barlıq stilleri ushın birdey bolmaydı. Ilimiy publitsikalıq ha'm jay xabarlaw ma'nisindegi prozalıq shıg'armalarda so'zlerdin' orın ta'rtibi, ko'binese tuwra (a'dettegi) orın ta'rtip boyınsha jaylasadı. Al emotsional-ekspressivlik ma'nidegi ga'plerde, a'sirese poeziyalıq shıg'armalarda tuwra orın ta'rtiptin' saqlanıwı sha'rt emes. Bunday shıg'armalarda stillik talapqa ılayıq so'zlerdin' a'dettegi orın ta'rtibi buzılıp, inversiyalıq (keri) orın ta'rtip qollanıladı.

Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zalarının' orın ta'rtibi, ko'binese erkin ha'm turaqlı bolıp keledi.Ga'p ag'zalarının' erkin ha'm turaqlı orıng'a iye bolıp keliwin ga'ptin' du'zilisi, ga'p ag'zalarının' bir-birine qatnaslı qollanıwı ha'm bildiriliwi, intonatsiya ha'm t.b. faktorlar belgileydi.Ma'selen, tek bas ag'zalardan du'zilgen ga'pler baslawısh-bayanlawısh pozitsiyada, al bas ag'zalar ekinshi da'rejeli ag'zabaslawısh+ ekinshi da'rejeli ag'za-bayanlawısh pozitsiyalarında jaylasadı. Ga'p ag'zalarının' bul ta'rtipte ornalasıwı olardın' obyektiv orın ta'rtibin bildiredi.

Ga'p ishinde, ko'binese baslawısh, orın, waqıt ra'wishlerinen bolg'an ha'm ken'islik seplik formalarındag'ı pısıqlawıshlar, geypara tolıqlawıshlar erkin orın ta'rtipke iye boladı.Mısalı: **Jazda** barlıq ag'ash japıraq jayadı**. Qutlı apayda** atızda isleydi (O'.A.).

Ha'zirgi a'debiy tilde tuwra orın ta'rtip penen qatar, inversiyalıq orın ta'rtip te ken' qollanıladı. Inversiyalıq orın ta'rtipte ga'p ag'zaları stillik talaplarg'a ılayıq ornalasadı. Bunday jag'dayda ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zaları a'dettegi orın ta'rtipten o'zgerip, bayanlawısh aldın'g'ı orıng'a, al baslawısh ha'm bayanlawıshqa qatnaslı ekinshi da'rejeli

ag’zalar кeyingi orıng’a (bayanlawısh-baslawısh) o’tedi. Ga’p ag’zalarının’ bunday inversiyalıq orın ta’rtibi, кo’binese poeziyalıq shıg’armalarda, emotsianal-eкspresivlik ma’nidegi ga’plerde, tuwra ga’p ha’m monolog ga’pli qurılımlardag’ı ovtor ga’plerinde кen’ qollanıladı.

A’y, aspanda jarqırap qalqıg’an quyash, sen jer sharın aylanıp ju’resen’, bunı sen **aytıp ber adamlarg’a!** (Sh.A.).

Ga’ptegi so’zlerdin’ orın ta’rtibi sintaкsislik ha’m stilistiкalıq funкtsalardı da atqaradı.

So’zlerdin’ orın ta’rtibinin’ sintaкsislik funкtsası, tiyкarının, ga’p ag’zalarının’ arasındag’ı ma’nilik qatnasları arqalı bildiriledi. Bul jag’day, кo’binese turaqlı orıng’a iye bolg’an ga’p ag’zalarına ta’n bolıp кeledi. Turaqlı orıng’a iye bolg’an ga’p ag’zalarının’ o’zgeriwi menen olardın’ sintaкsislik funкtsiyası da o’zgeredi. Ma’selen, кelbetlik ha’m geypara ra’wishler atawısh so’z dizbeginin’ quramında atlıqtın’ aldında кelip, anıqlawısh xızmetin atqaradı: Ashıq hawa, o’nimli miynet, кo’p o’nim t.b.

Baslawıshtın’ orın ta’rtibi. Ga’ptin’ bas ag’zaları a’dettegi orın ta’rtip boyınsha baslawısh-bayanlawısh pozitsiyasında ornalasadı.Baslawısh penen bayanlawısh bir-birine qatnaslı orın turaqlı bolg’an menen кen’eytilgen jay ga’plerdin’ quramında baslawısh bayanlawıshqa deyingi aralıqta ga’ptin’ basında, ortasında ha’m bayanlawıshtın’ qarsı aldında кele beredi. Baslawıshtın’ ga’ptin’ ha’rtu’rli orınlarında кeliwine to’mendegi jag’daylar sebepshi boladı:

1. Baslawısh pikirdin’ baslanıw punкti, tiyкarı (teması) bolıp кelgende, ga’ptin’ basında кeledi. Bul pozitsiyada baslawısh o’z tu’sindiriwshi ag’zasına iy bolıp ta yamasa tu’sindiriwshi ag’zasız da кeledi: **Jer** bul xalıqtın’ ten’i-tayı joq og’ada bahalı baylıg’ı. («E.Q»).

2. Orın, waqıt pısıqlawıshlar ha’m geypara tolıqlawıshlar bayanlawıshqa qatnaslı bolmay, pu’tin ga’pкe qatnaslı determinant xızmetinde кelgende baslawısh determinanttan кeyin, so’ylem jan’alıg’ının’ quramında кeledi: **Qızılqum arasında//** a’ptap **ıssı** tu’sкe taman кo’teriledi. Professorlarg’a// **Tilew** ayrıqsha hu’rmet penen qaraydı (J.S.).

3. Baslawıshqa logiкalıq pa’t tu’sirip aytılg’anda, baslawısh bayanlawıshtın’ qarsı aldına кeledi. Bunday orın ta’rtipte de baslawısh remanın’ quramında jan’alıq bildiriwshi ag’za xızmet atqaradı: Ku’n awa// qa’pelimde aspandı ala sharbı **bult** qorshadı (J.S.).

4. Emotsiyanal-eкspressivlik ma’nidegi, tuwra ga’plerdegi avtor ga’plerinde, poetiкalıq talaplarg’a ılayıq qurılg’an ga’plerde baslawısh bayanlawıshtan son’ кeledi: O’ltirdi ana **jasawıllar** (K.S.).

Bayanlawıshtın’ orın ta’rtibi. Ga’ptegi aytılajaq pikir, jan’alıq bayanlawısh arqalı bildiriledi. Sonlıqtan bayanlawısh a’dettegi orın ta’rtip boyınsha ga’ptin’ aqırında кelip, turaqlı orıng’a iye boladı: Hawa shımırı **ayaz** (K.S.).

Bayanlawısh inversiyalıq orın ta’rtipte кelgende, bayanlawısh- baslawısh, bayanlawısh-eкinshi da’rejeli ag’za pozitsiyalarında da inversiyalanadı.

Bayanlawısh to’mendegi jag’daylarda bas pozitsiada кeledi:

a) qosıqlarda poetiкalıq talapqa ılayıq aldın’g’ı orında кeledi: **O’rbitin’** nawqan qurtların, **кo’beytin’** jaqsı sortların (S.N.).;

b) pikir o’tкir, кu’shli emotsional ma’nide aytılıw ushın bayanlawısh bas pozitsiyada кeledi. Bul jag’day, кo’binese buyrıq, u’ndew ga’plerge qatnaslı bolıp кeledi: **Buzın’** esikti, **shıg’arın’** Ernazardı (K.S.) ;

d) dialoglarda avtor ga’plerindegi bayanlawısh aldın’g’ı orında jaylasadı: -Joq, heshкim qıdırmadı –**dedi** ol oylanıp-oylanıp. (T.Q.) ;

e) so’ylew tildin’ ta’sirindegi prozalıq shıg’armalarg’a baslawıshtan da yamasa o’zine qatnaslı eкinshi da’rejeli ag’zalardan da burın кeledi. Bunday jag’dayda bayanlawıshqa ayrıqsha a’hmiyet berilip aytıladı: Qaytadan esin jıynag’anda betin shoqıp atırg’an ha’ккeni anıq **sezdi** ol. (Sh.A.).

Tolıqlawıshtın’ orın ta’rtibi. Tolıqlawıshlar a’dettegi orın ta’rtip boyınsha o’zi qatnaslı ag’za–bayanlawıshtan aldın ornalasadı. Ken’eytilgen jay ga’plerdin’ quramında bayanlawıshqa deyingi aralıqta ga’ptin’ basında, ortasında ha’m bayanlawıshtın’ qarsı aldında кelip, erкin orın ta’rtipte boladı. Bul jag’day seplik formalı tolıqlawıshqa qatnaslı bolıp кeledi.

Tolıqlawıshlar ga'p ishinde to'mendegi orınlarda κeledi:

1) eger tuwra tolıqlawısh seplik formasız κelse yamasa tolıqlawıshqa logikalıq tu'sirilip qollanılsa bayanlawıshtın' aldında qatar turadı: Mekteptin' a'tirapına ko'sheme-ko'she **daraqlar, gu'ller** ekken. (J.A.).

2) tolıqlawısh pu'tin ga'pke qatnaslı bolıp, determinant ag'za xızmetinde κelgende ga'ptin' basında κeledi: Onı// Aydos ko'rip qalıp edi (J.S.).

3) bayanlawıshtın' aldında turaqlı orıng'a iye ga'p ag'zaları κelgende yamasa pa't tolıqlawıshtan basqa ga'p ag'zalarına tu'sirilip aytılg'anda, tolıqlawısh ga'ptin' ortasında κeledi: Bizler **a'n'gimeni** a'dewir dawam etkizdik (M.D.).

4) tolıqlawıshlar inversiyalanıp κelgende, postpozitsiyalıq orın ta'rtipte jaylasadı. Bul jag'day, ko'binese poetikalıq talapqa qatnaslı qosıqlarda, stillik o'zgeriske ushırag'an prozalıq shıg'armalarda ushırasadı:

Ta'n'irim berdi seni bul **adamzatqa,**
Irıs qazanı bolıp qaynap tursın dep. (I.Yu.).

Pısıqlawıshtın' orın ta'rtibi. Pısıqlawıshlar a'dettegi orın ta'rtip boyınsha ga'ptin' qaysı orında κelse de bayanlawıshtan aldın jaylasadı. Al inversiyalang'anda bayanlawıshtan son'g'ı orında κeledi. Bul jag'day, stillik o'zgeriske ushırag'an ga'plerde ushırasadı.

Ga'ptin' quramında ha'r tu'rli ma'nidegi birgelkisiz pısıqlawıshlar κelgende, olardın' bayanlawısh penen tıg'ız baylanıslı bolıp κelgeni, yag'nıy en' a'hmiyetlisi bayanlawıshtın' aldında qatar κeledi de, basqaları ma'nilik qatnaslarına qaray basqa orınlarda jaylasadı: Marya hesh jerde irkilmesten tikke **monshag'a** bardı (J.S.). Baydın' qabag'ı u'yilgen menen jıynalg'anlarg'a **sır bermew maqsetinde** ku'ldi (T.Q.).

Anıqlawıshtın' orın ta'rtibi. Anıqlawıshtın' orın ta'rtibi a'dettegi orın ta'rtip boyınsha anıqlawısh-anıqlanıwshı pozitsiyada jaylasadı. Bul ta'rtip, ko'binese jupkerlesiwshi anıqlawıshlarg'a ta'n bolıp κeledi. Sebebi, jupkerlesiwshi baylanıstag'ı anıqlawısh penen anıqlanıwshı ag'zanın' arasında basqa ga'p ag'zaların κeltirip, bir-birinen uzaqlatıwg'a yamasa orın almastırıwg'a bolmaydı.Olardın' ornı turaqlı boladı.

Izafetlik anıqlawıshlar distantlıq orın ta'rtipte κelgende, anıqlawısh-anıqlanıwshı ag'zanın' arasında, ko'bisi sapalıq anıqlawıshlar, geyde bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalar da κeledi**: Jazdın'** bu'gingi aysız **aqshamı** biraz salqın edi. (T.Q.).

Anıqlawıshlar da ga'ptin' basqa ag'zaları sıyaqlı, inversiyalanıp κeledi. Bul orın ta'rtip, ko'binese izafetlik anıqlawıshlarg'a ta'n boladı. Anıqlawısh-anıqlanıwshı ag'zalardag'ı inversiya, ko'binese poeziyalıq shıg'armalarda, geyde prozalıq shıg'armalarda da ushırasadı:

Mergenine qara **batshag'artın'?** – dedi Elmurat. – Ne jazıg'ı boldı bul **biysharnın'** Iqlasın aytsan'o **onın'**! (K.S.).

Determinant tuwralı tu'sinik. Sintaksislik kategoriyalardı jan'a bag'darda u'yreniwlerde ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları da'stu'riy u'yrenilip kiyatırg'anınan basqasha qaraladı. Bul printsip boyınsha ekinshi da'rejeli ag'zalardın' ga'ptegi bir ag'zag'a qatnaslı tu'ri so'zdi ken'eytiriwshi ag'za dep, al pu'tin ga'pke qatnaslı tu'ri ga'pti ken'eytiriwshi ag'za determinant) dep u'yreniledi.

Determinant termini latınsha, «determinare» so'zinen alınıp, *belgilew, anıqlaw* degen ma'ni an'latadı. Determinant tuwralı «Russkaya grammatika»da to'mendegishe anıqlama beriledi: «Heshbir ga'p ag'zası menen baylanıspay, pu'tin ga'ptin' quramın ken'eyttiriwshi so'zlerge ga'ptin' determinant ag'zası yamasa determinantlar dep ataladı».

Ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları, tiykarınan, bas ag'zalarg'a yamasa pu'tin ga'ptin' strukturasına qatnaslı boladı. Bas ag'zalarg'a yamasa pu'tin ga'pke qatnaslı bolıwı arqalı ga'ptin' quramına kiredi ha'm o'zi qatnaslı ag'zalar menen birge baslawısh toparı, bayanlawısh toparı ha'm determinant toparına bo'linedi. Mısalı: A'tirapta // qa'dimgi ken' dalag'a ta'n jım-jırtlıq// hu'kim su'rdi (Sh.A.).

Bul ga'p baslawısh toparı, bayanlawısh toparı ha'm dererminant toparı bolıp u'sh toparg'a bo'lingen. Bundag'ı ga'ptin' basında qos sızıq arqalı bo'lingen so'z pu'tin ga'ptin' quramına qatnaslı determinant, ekinshi bo'lingen baslawısh toparı, u'shinshi bo'lingen bayanlawısh toparı.

Usı ga'p aktual bo'liniw boyınsha eki bo'lekke-tema ha'm remag'a bo'linedi. Determinant bolıp bo'lingen so'z tema funktsiyasın atqaradı da, qalg'an baslawısh toparı ha'm bayanlawısh toparı bolıp bo'lingen eki bo'lek remanın' wazıypasın atqaradı.

Bul bo'liniwde baslawısh toparı remanın' quramına kiredi ha'm rema menen birge tema haqqında (a'tirapta ne bolıp atırg'anı haqqında) qanday da bir jan'alıq xabarlaydı.

Determinantlar pu'tin ga'ptin' quramına qatnaslı bolıwına baylanıslı ga'ptin' basında keledi, sintaksislik baylanısı jag'ınan ga'ptin' basqa ag'zalarına g'a'rezli bolmay, pu'tin ga'ptin' quramı menen baylanısadı ha'm sintaksislik so'z dizbeginin' komponenti bola almaydı.

Determinantlar morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan ken'islik seplik formalı ha'm tirkewishli atawısh so'zlerden, jekke siyrek tabıs sepligindegi almasıqtan, ra'wishten ayırımlanıp ha'm ayırımlanbay kelgen hal feyilli, kelbetlik feyilli ha'm ha'reket atı feyilli toplamlardan boladı: **Ba'ha'rde** // ha'mme jer ko'k lipasqa bo'lenedi. **Bunı**// men keshe awılg'a barg'anda ko'rgen edim. **Mag'an**// ha'mme isenedi. **Bu'gin**// bul a'rmang'a jetistim. Ortada// azg'antay tınıshlıq ornadı (O'.X.). **Ko'l boyında**// biraz waqıtqa deyin irkildim (O'.A.). **Mıltıg'ımdı arqalap**//, Qarateren'ge jetip bardım (A'.Sh.). Da'riyadan o'tkennen keyin// piyadallardın' izi tag'ı da jog'aldı (T.Q.).

Bul ga'plerdin' ha'mmesinde de qos sızıq penen bo'lingen ga'ptin' basındag'ı so'zler determinant wazıypasında kelgen, intonatsiyalıq jaqtan o'z aldına bir sintagma du'zip bayanlawısh penen sintaksislik baylanısı ku'shsizlengen . Bul jag'day joqarıdag'ı sıyaqlı so'zlerdin' barlıq jag'dayda so'z dizbeginin' quramında u'yreniliwin biykarlaydı.

Determinantlar bir ga'ptin' quramında ekew ya odan da ko'p bolıp kelip te, ga'tin' strukturasın ken'eyttiredi: **Og'an**// **bul qorshawdı**// da'ryanın' jaypawıtlaw jerindegi erneginen g'ana// atası tastan o'rip du'zetip bergen edi. **Ku'ndiz**//, a'sirese **tal tu's waqıtlarında**// bala putaları ha'rriygen shiraljinlerdin' arasına barıp otırıwdı jaqsı ko'retug'ın edi (Sh.A)

Determinantlar ga'ptin' barlıq strukturalıq tiplerinde – eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı, feyil ha'm atawısh tiykarlı ga'plerdin' quramında qollanıladı.

Determinantlar so'z dizbeginin' quramındag'ı ken'eyttiriwshi so'zlerden to'mendegi belgileri menen ayrılıp turadı: 1) determinantlar bas ag'zalar menen g'a'rezlilik baylanısqa tu'speydi, pu'tin ga'ptin' quramı menen baylanısqa tu'sedi; 2) orın ta'rtibi jag'ınan ga'ptin' basında kelip, basqa ag'zalar menen sintaksislik baylanısı ku'shsizlenedi, sonlıqtan so'z dizbeginin' komponenti bola almaydı; 3) ga'ptin' aktual bo'liniwinde o'z aldına bir sintagma bolıp, determinant toparın quraydı ha'm kommunikativlik xızmeti jag'ınan tema wazıypasın atqaradı; 4) determinantlar ga'ptin' barlıq strukturalıq tiplerinde keledi; 5) determinant wazıypasında, tiykarınan, pısıqlawıshlar, seplik formalı ha'm tirkewishli tolıqlawıshlar qollanıladı.

Determinantlar ma'nisine qaray, **pısıqlawıshlıq determinant** ha'm **obyeklik determinant** bolıp ekige bo'linedi.

Sorawlar:

1. Ga'ptin' aktual bo'liniwi en' da'slep kim ta'repinen usınıldı? 2. Aktuallasıwdı bildiriwge qanday qurallar qatnasadı? 3.Aktuallastırıwshı grammatikalıq qurallardı aytın', mısallar keltirin'? 4.Qaraqalpaq tilinde ga'p ag'zaları, ko'binese qanday orın ta'rtipte jaylasadı, a'sirese qaysı ag'zalar erkin ta'rtipte bolıp keledi? 5. Inversiyalıq orın ta'rtip degen ne ol, ko'binese qanday shıg'armalarda qollanıladı?

A'debiyatlar

Nurmanov A. Mahmudov N. Ahmedov A. Salixojaeva S. O'zbek tilinin' mazmuniy sintaksisi. No'kis, 1996, 136-140-betler.

Da'wletov M.Qaraqalpaq tilinde ga'ptin' aktual bo'liniwi.- «O'z RIAQB xabarshısı», 2002, №5-6, 106-109-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. Sintaksis. No’kis, «Bilim», 1992, 200-219-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (sabaqlıq) No’kis, «Bilim», 1996, 140-149-betler.

O’zbek tili grammatikasi. II tom, Sintaksis. Toshkent, 1976, 178-183-betler.

G’ulamov A. G’., Asqarova M.A. Ha’zirgi o’zbek a’debiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1965, 158-167-betler.

Qospalang’an jay ga’pler

Tayanish so’zler: qospalang’an ga’p, feyil toplamı, hal feyil toplamı, kelbetlik feyil toplamı, ha’reket atı feyil toplamı, sha’rt meyil toplamı birgelkili ag’zalı ga’pler, birgelikli ag’zalarg’a baylanıstırıwshı qurallar, intonatsiya, da’nekerler, ayırımlang’an ag’zalı ga’pler, ayırımlang’an ag’zalardın’ tu’rleri, kiris ag’za, kiris ga’p, kiritpe ga’p, qaratpalar, qaratpalardın’ intonatsiyası t.b.

Qospalang’an jay ga’pler tuwralı tu’sinik Ha’zirgi qaraqalpaq tilindegi jay ga’plerdin’ strukturası ken’eytilmegen ga’pler ha’m ken’eytilgen ga’pler bolıp, eki toparg’a bo’linedi. Ken’eytilmegen jay ga’plerdin’ strukturalıq sxeması ga’ptin’ bas ag’zalarının’ qatnasınan du’ziledi.

Ken’eytilgen jay ga’plerdin’ quramına ga’ptin’ ekinshi da’rejeli ag’zaları, ken’eytilgen ag’zalar (feyil toplamları), birgelkili ag’zalar, ayırımlang’an ag’za, kiris ha’m qaratpa ag’zalar kiredi. Ken’eytilgen jay ga’pler o’z ishinde a’dettegi ken’eytilgen jay ga’pler (qospalanbag’an jay ga’pler) ha’m qospalang’an jay ga’pler bolıp ja’nede ekige bo’linedi. A’dettegi ken’eytilgen jay ga’pler ken’eytilmegen ga’ptin’ quramına ekinshi da’rejeli ag’zalar kirip ken’eyedi.

Qospalang’an ga’plerdin’ ayırım tu’rlerinin’ (ayırımlang’an ag’zalı, kiris ag’za, kiris ha’m kiritpe ga’pli, qaratpa ag’zalı tu’rleri) o’zine ta’n intonatsiyasına iye boladı.

Qospalang’an ga’pler a’dettegi jay ga’plerdi qospalandırıwshı sintaksislik kategoriyalardın’ qatnasına qaray: 1) Feyil toplamlı ga’pler; 2) birgelkili ag’zalı ga’pler; 3) ayırımlang’an ag’zalı ga’pler; 4) kiris ag’zalı, kiris ha’m kiritpe ga’pli quramlar; 5) qaratpa ag’zalı ga’pler tu’rlerge bo’linedi.

Feyil toplamları tuwralı tu’sinik. Qospalang’an ga’plerdin’ strukturasın feyil toplamlı sintaksislik konstruktsiyalar du’zedi. Feyil toplamlı ga’plerdin’ quramına hal feyil, kelbetlik feyil, ha’reket atı feyili, sha’rt meyil ha’m basqa da bet bildiretug’ın feyillerdin’ basqarıwındag’ı so’zlerdin’ dizbegi kiredi. Bul feyil toplamları jay ga’ptin’ quramında onın’ bir ag’zasına yamasa pu’tin ga’pke qatnaslı boladı. Olar ko’lemi ken’eyip pu’tin ga’pke qatnaslı bolıp kelgende, ma’nilik ha’m strukturalıq jaqtan bag’ının’qı ga’plerge usap, bas ga’ptin’ is-ha’rekettin pısıqlawıshlıq ma’nide sıpatlaydı, tiykarg’ı is-ha’rekettin’ subyektinin’ qosımsha, ekinshi da’rejeli is-ha’reketin bildiredi.

Feyil toplamları jay ga’plerdin’ quramında kelgende, to’mendegi o’zgesheliklerge iye boladı.

1. Feyil toplamları neshe so’zden du’zilse de, ga’plik belgige (predikativlikke) iye bola almaydı, so’z dizbeginin’ ayırıqsha bir tu’ri retinde qaraladı. Olar ayırımlanbay kelgende, pu’tin ga’pke emes, onın’ bir ag’zasına qatnaslı, sol ag’za menen baylanısıp, ken’eytilgen so’z dizbegin du’zedi.

2. Feyil toplamlarında ga’p du’ziwshi grammatikalıq baslawısh ha’m bayanlawısh bolmaydı.

3. Feyil toplamın du’ziwshi betlik emes feyiller tiykarg’ı is-ha’rekettin’ baslawıshına qatnaslı onın’ qosımsha, ekinshi da’rejeli is-ha’reketin bildiredi.

4. Feyil toplamları bayanlawısh penen feyil formaları, seplik affiksleri ha’m tirkewishler arqalı baylanısadı.

5. Betlik emes feyil toplamları o'zi qatnaslı is-ha'reketke (bayanlawıshqa) jaqın kelgende intonatsiya arqalı ayırımlanbaydı.

Feyil toplamları basqarıwshı feyillerdin' morfologiyalıq bildiriliwine qaray, hal feyil toplamı, kelbetlik feyil toplamı, ha'reket atı feyil toplamı ha'm sha'rt meyil toplamı sıyaqlı tu'rlerge bo'linedi.

Hal feyil toplamlı ga'pler tuwralı tu'sinik. Hal feyiller ha'r tu'rli formadag'ı tolıqlawısh ha'm pısıqlawısh ma'nili so'zlerdi basqarıp, hal feyil toplamın du'zedi. Hal feyiller feyil toplamın du'zip kelgende, ha'reketlik ma'nisin saqlap, eki ta'repleme sintaksislik xızmet atqarıp turıwı tiyis: birinshiden tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı onı pısıqlawıshlıq ma'nide sıpatlaydı, ekinshiden, tiykarg'ı is-ha'rekettin' iyesine qatnaslı onın' qosımsha, ekinshi da'rejeli is-ha'reketin bildiredi.

Hal feyil toplamları strukturalıq jaqtan to'mendegishe du'ziledi:

1) hal feyil tek tolıqlawısh yamasa pısıqlawısh ma'nili so'zlerdi basqarıp, ekinshi da'rejeli ag'za ha'm logikalıq predikattan turadı: Basımdı ko'terin'kirep, jazıqlıqqa qarayman (S.S.).

2) hal feyilli toplamlardın' quramı tolıqlawısh ha'm pısıqlawısh ma'nili so'zlerge iye bolıp, ken'eyip keledi: Orınbay qol pulemetin dushpang'a qarata u'shi-u'shine atıp alg'a qaray baratır (X.S).;

3) hal feyilli toplamlardın' quramındag'ı tolıqlawısh ha'm pısıqlawıshlar o'z anıqlawıshlarına iye bolıp ken'eyip keledi: Da'ryanın' ku'nbatar arqasındag'ı Porlıtawdın' a'jjesi bultsız aspannın' quyashına shag'ılısıp jarqıraydı (T.Q.).

Hal feyil toplamının' strukтura-semantikalıq tu'rleri. Hal feyil formalarının' barlıq tu'rleri hal feyil toplamın du'ze aladı. Olar to'mendegi sturktura-semantikalıq tu'rlerge bo'linedi:

1. p (ıp/-ip) formalı toplam. Hal feyildin' –p formalı tu'ri feyil toplamın du'zip kelgende, semantikalıq jaqtan tiykarg'ı is-ha'reketti ha'r tu'rli pısıqlawıshlıq ma'nilerde sıpatlaydı:

-p formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketti sın, waqıt, sebep, maqset, sha'rt ma'nilerinde sıpatlaydı: Iri toran'g'ıllar, juwan ermanı jın'g'ıllar izshilerge jol siltegendey dizilisip artta qalıp baratır (T.Q.).

2. –a, -e, -ma+y formalı toplam. Hal feyildin' bul formalarınan du'zilgen toplamlar tiykarg'ı is-ha'reketke (bayanlawıshqa) sın, waqıt, sebep, sha'rt ha'm qarsılaslıq ma'nilerde qatnas jasaydı: Traktor jerdegi batpaq-satpaqtı tın'lamay alg'a jıljıdı (O'.A.).

3. -g'ansha/-genshe,-galı/-geli, -mastan/-mesten formalı toplamlar:

1) -g'ansha/-genshe formalı toplam mug'dar, salıstırıwshılıq, sha'rt pısıqlawısh ma'nilerin bildiredi: A'kem biyday quramın alg'ansha qaldı (T.Q.).

2) -g'alı/-geli formalı toplamı sol formasında ha'm beri, berli tirkewishi menen dizbeklesip kelip te, waqıt pısıqlawısh ma'nisinde keledi: Ol usı u'yge kelgeli dalag'a shıqpag'an edi (T.Q.).

3) –mastan-mesten formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sın ha'm waqıt pısıqlawısh ma'nilerin bildiredi: Olar bir grammada paxtanı atızda qaldırmastan ma'mleketke jıynap tapsırdı (X.S.).

4) -ganday/-gendey, -g'anlıqtan/-genlikten formalı toplamlar:

1) -ganday/-gendey formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sın ha'm salıstırıwshılıq ma'nilerde keledi: Ku'nnin' suwıqlig'ı kem-kem basılıp kiyatırg'anday seziledi. (A.A'.).

2) -g'anlıqtan/-genlikten formalı toplam tiykarg'ı is-ha'rekettin' isleniw-sebebin bildirip, onı sebep pısıqlawısh ma'nsinde sıpatlaydı: Bul diywal ko'shege jantas joldın' u'sti bolg'anlıqtan qa'wipli edi (Q.E.).

Kelbetlik feyil toplamı tuwralı tu'sinik. Kelbetlik feyiller ha'r tu'rli formadag'ı so'zlerdi basqarıp, kelbetlik feyil toplamın du'zedi. Kelbetlik feyil toplamın du'ziwde, tiykarınan onın' -g'an-gen (-qan-ken) forması qaraqalpaq tilinde ken' qollanıladı.

Haqıyqatında, qaraqalpaq tilinde kelbetlik feyil formalarının' barlıq tu'rleri feyil toplamın du'ze aladı. Biraq, olardın' ko'pshiliginin' feyil toplamın du'ziw o'risi -g'an formasınday o'nimli emes.

Kelbetlik feyiller ataw formasında, seplik affiksli, tirkewishli ha'm tirkewishlik xızmettegi ko'mekshi so'zli bolıp keledi. Olar formalıq o'zgesheliklerine qaray birneshe ma'nilik o'zgesheliklerge iye boladı.

Kelbetlik feyil toplamının' sturktura-semantikalıq tu'rleri

G'an formalı toplam. 1. Kelbetlik feyildin' -g'an formasının' basqarıwında du'zilgen toplam ataw formasında kelgende o'zi qatnaslı so'z benen jupkerlesiwshi baylanısta kelip, tiykarınan, anıqlawıshlıq qatnas bildiredi: Jaydın' ku'n shıg'ısında a'kem egip berip ketken bir atız ju'weri pisip, orıwg'a kelip tur edi («Jetkenshek»).

2. Ataw sepligindegi -g'an formalı toplam tartımlanıp kelip, tiykarg'ı is-ha'rekettin' baslawıshı boladı: Bul balalardın' qara qus asırag'anı qustın' tilin biledi eken (Q.x.e).

3. –Gan formalı toplam tabıs sepliginde obyektlik qatnas bildiredi: Sırtta ju'rgen jasawıllardın' biri Mamanlar kiyatırg'anın xabarladı (T.Q.).

4. –Gan formalı toplam barıs seplik affiksli kelip, tiykarg'ı is-ha'rekетke qatnaslı sebep pısıqlawısh xızmetin atqaradı: Biybigu'ldin' birotala kelgenine Ulbosın qa'dimgidey-aq quwanıp qaldı (A.A').

5. Orın seplik affiksli -g'an formalı toplam tiykarg'ı is-ha'rekетke qatnaslı waqıt, orın ha'm sha'rt pısıqlawıshlarının' xızmetin atqaradı: Kewlimjaw qurılısqa jumısqa kelgende sarras on jeti jasta edi. Mashina Shımbay shayxanag'a kelgende pısıldap barıp toqtadı (Sh.S.).

6. – G'annan formalı toplam to'mendegi ma'nilerde keledi:

a) obyektlik qatnasta keledi: Bul ko'rsetkishler Aysultannın' zootexnikalıq qa'delerdi o'zine a'dewir da'rejede o'zlestirgeninen da'rek beredi (G.T.);

b) g'annan formalı toplam tiykarg'ı is-ha'rekетke qatnaslı waqıt, sebep ha'm salıstırıwshılıq ma'nilerdi bildiredi: Geybirewlerdin' bası dastıqqa tiygennen qurıldap uyqılap ketti (S.S.).

Tirkewishli -g'an formalı toplam. Kelbetlik feyildin' -g'an/-gen forması tirkewishli kelip te feyil toplamın du'ziwde ken' qollanıladı.

Tug'ın, -ar, -mas formalı toplamlar. 1. a) tug'ın formalı toplam ataw formasında kelgende anıqlawıshlıq qatnas bildiredi: O'zi ju'retug'ın apparattın' jumısın basqarıw alıs kosmoslıq baylanıs orayınan ju'rgiziledi (gazetadan);

b) -tug'ın formalı toplam ataw formasında substantivlenip baslawısh xızmetin atqaradı: Ctudentlerdin' arasında qosıq aytatug'ın da, saz shertetug'ın da ko'p edi (Sh.S.);

d) –tug'ın formalı toplam tabıs, barıs, shig'ıs seplik formalarında ha'm tuwralı, haqqında, jo'ninde tirkewishleri menen kelip, obyektlik qatnas bildiredi: Men medtexnikumda oqıwdı qa'leytug'ınımdı ayttım (T.Q.).

2. a) -ar/-er, -r formalı toplam ataw formasında anıqlawıshlıq qatnas bildiredi: An'shı adamlar tu'lkinin' ju'rer jolına qaqpan quradı eken (Q.x.e.);

b) -ar formalı toplam tabıs sepliginde obyektlik ma'nide keledi: Bul istin' boların men de bilgenmen (N.D.);

d) -ar formalı toplam orın seplik formasında ha'm aldında, waqıtta ko'mekshi so'zdi kelip, waqıtlıq ma'ni bildiredi: Onın' sorawına juwap berer aldında mug'allim girtley aylanıp turdı (T.Q.).

3. a) Kelbetlik feyildin' bolımsız -mas/-mes formalı toplamı ataw formasında ha'm ko'mekshi so'zli kelip, anıqlawıshlıq ma'nide qollanıladı:

Tu'lki ju'rmes tu'nekten tu'nde ju'rip kelemiz.

Sag'al jurmes saylardan sarg'ayıp o'tip kelemiz. (A'.Sh.);

b) -mas formalı toplam geypara tirkewishli ha'm ko'mekshi atawıshlı kelip, orın, waqıt, maqset pısıqlawısh ma'nilerin bildiredi: Duspan ko'rmes jaqqa uzatıp salayıq (J.A.).

Ha’reкet atı feyil tuwralı tu’sinik feyil toplamı. Ha’reкet atının’ morfologiyalıq forması eкi toparg’a bo’linedi. Birinshi toparg’a -ıw/-iw,-w; -maq/meк; ıs/-is, -s; -qı/-кi formalı tu’rleri, eкinshi toparg’a: -g’an-lıq/-genlik; -tug’ınlıq;-arlıq/-erlik (-rlıq/rlik); -jaqlıq; -maslıq/-meslik; -maq/-meклik qospa formalı tu’rleri кiredi.

Ha’reкet atının’ -ıw/-iw,-w forması qaraqalpaq tilinde en’ o’nimli affiкs bolıp esaplanadı. Ha’zirgi qaraqalpaq tilinde bul formanın’ ha’reкet atı feyilli toplam du’ziwi basqa tu’rlerine qarag’an кen’ qollanıladı.

Ha’reкet atı feyili o’zine qatnaslı ha’r tu’rli formalardag’ı so’zlerdi basqarıp feyil toplamın du’zedi. Olar struкturalıq jaqtan o’zine qatnaslı logiкalıq subyeкti ha’m eкinshi da’rejeli ag’zalarına iye boladı. Sol o’zine qatnaslı so’zler menen birlikte кen’eytilgen ag’za xızmetin atqaradı.

Feyil toplamın du’ziwge ha’reкet atının’ to’mendegi formaları qatnasadı.

Ha’reкet atı feyilleri toplamnın’ struкtura-semantiкalıq tu’rleri

1. -w (-ıw/iw) formal toplam ha’m onın’ ma’nilik qatnasları. Ha’reкet atının’ -w formalı tu’rinen du’zilgen toplam ataw formasında, seplik formalı ha’m tirкewishli кelip, to’mendegi ma’nilik qatnaslardı bildiredi:

1) -w formalı toplam ataw formasında кelip tiykarg’ı is-ha’reкettin’ baslawıshı ha’m bayanlawısh xızmetin atqaradı: Jerdi su’digarlaw topıraqtın’ qurılısın jaqsılaydı («E.Q.»).

2) -w formalı toplam atlıqlar menen jupкerlesiwshi baylanısqa tu’sip anıqlawıshlıq qatnas bildiredi: Bunnan tag’ı da mayda salmalar alınıp, ko’p jerlerdi suwg’arıw isi ko’zde tutılg’an (T.Q.).

2. -Maq/-meк formalı toplam. Ha’reкet atı feyilinin’ -maq/-meк, formaları da o’zine qatnaslı so’zler menen baylanısıp, ha’reкet atı feyilli toplamlardı du’zedi. Olar seplik formalı ha’m ko’meкshi so’zli bolıp кeledi. Biraq, bul o’zgesheligi ju’da’ sheкelengen da’rejede boladı.

Maq formalı toplam to’mendegi seplik ha’m ko’meкshi so’zli qollanılıp, ha’r tu’rli ma’nilerdi bildiredi:

a) -maq formalı toplam ataw formasında кelip, tiykarg’ı is-ha’reкettin’ subyeкti (baslawısh) xızmetin atqaradı: Jol boyı duwshaкerleskende dos bolsın, dushpan bolsın, jol soramaq burınnan qalg’an edi («Qoblan»);

b) -maq formalı toplam barıs sepliginde ha’m ushın tirкewishli кelip, is-ha’reкettin’ isleniw maqsetin bildiredi:

3. -g’anlıq/genlik formalı toplam. -g’anlıq/-genlik formalı toplamnan, ko’binese substantivlik ma’ni an’latıladı. Olardın’ substantivleniwi ko’plik, tartım affiкslerin qabıl etiw arqalı bildiriledi.

-g’anlıq formalı toplamlar da basqa ha’reкet atı feyilli toplamlar sıyaqlı seplik affiкsli ha’m ko’meкshi so’zli кelip, ha’r tu’rli ma’nilik qatnaslardı an’latadı.

Sha’rt meyil toplamı. Sha’rt meyil o’zine qatnaslı so’zler menen кen’eyip sha’rt meyil toplamın du’zedi. Sha’rt meyil toplamlı jay ga’plerdin’ quramında eкi is-ha’reкet boladı. Bulardın’ eкewi de bir subyeктке qatnaslı bolıp, onın’ birewi tiykarg’ı, eкinshisi qosımsha, eкinshi da’rejeli is-ha’reкet wazıypasın atqaradı. Eкinshi da’rejeli is-ha’reкettin’ basqarıwındag’ı so’zler sha’rt meyil toplamı dep qaraladı.

-Sa formalı sha’rt meyil toplamı tiykarg’ı is-ha’reкetке qatnaslı to’mendegi ma’nilerdi bildirip keledi:

1) -sa formalı toplam tiykarg'ı is-ha'reketke qatnaslı sha'rt ma'nisin an'latadı: Eger biz usı waqıtqa Qa'dirbayg'a asılsaq erten' elden-jurttan posamız (A.B.). Miynet etsen' hu'rmetke bo'lenesen';

2) -sa formalı toplam waqıtlıq ma'nidegi sha'rtti bildiredi: Men ekinshi ret kelsem a'kelemen (S.S.). Suwattı eslesem jaylawdı oylawman (Sh.S.);

3) -sa formalı toplam salıstırmalı qatnas bildirip keledi: Ma'mlekетke paxtanı qansha ko'p bersek, sonsha utamız (A'.T.);

4) -sa da formalı toplam qarsılaslıq ma'ni an'latadı: Quwırdaqshının' ga'pindegi shımshımay astarg'a tu'sinse de qararıspadı (T.Q.);

Ga'ptin' birgelkili ag'zaları haqqında tu'sinik. Bir ag'zag'a qatnaslı birgelki ma'nili sintaksislik xızmet atqaratug'ın eki yamasa birneshe so'zlerdin' dizbeklese baylanısınan du'zilgen ag'zalarg'a ga'ptin' birgelkili ag'zaları dep ataladı. Birgelkili ag'zalar ga'ptin' quramında neshew bolıwına qaramastan bir sorawg'a juwap beredi: Jıynalıs trubunasına orta boylı, qarapa'ren', janı ha'rna'rseni sezgish jigit ko'terildi (X.S.).

Ga'ptin' birgelkili ag'zaların anıqlawda to'mendegi belgilerine qaraladı:

1. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları bir ag'zag'a qatnaslı birgelkili semantika-sintaksislik xızmet atqaradı.

2. Birgelkili ag'zalar o'z ara bir-biri menen dizbeklewshi da'neкerler ha'm dizbeklewshi intonatsiya arqalı baylanısadı.

3. Ga'ptin' birgelktili ag'zaları, tiykarınan, bir grammatikalıq formadag'ı bir so'z shaqabı arqalı bildiriledi, geyde ha'r tu'rli formadag'ı bir so'z shaqabınan da bolıwı mu'mkin. Biraq bunday jag'dayda birgelkili ag'zalardın' o'zi qatnaslı ag'zag'a bolg'an ma'ni birligi saqlanadı: Ol orta boylı, qırma saqal, basında sha'pkisi bar, russha kiyingen jigit (N.D.).

Birgelkili ag'zalardı baylanıstırıwshı qurallar. Ga'ptin' birgelkili ag'zaları bir-biri menen intonatsiya ha'm dizbeklesiwshi da'neкerler arqalı baylanısadı.

Dizbeklewshi intonatsiya. Intonatsiya birgelkili ag'zalardı baylanıstırıwshı tiykarg'ı grammatikalıq qurallardın' biri retinde xızmet atqaradı. Birgelkili ag'zalar intonatsiya arqalı baylanısıp kelgende, birgelkili ag'zalardın' komponentleri arasında dawıs irkilisi sanamalı sıpatqa iye boladı. En' kemi eki yamasa birneshe birgelkili ag'zalardı baylanıstıradı.

Birgelkli ag'zalardın' intonatsiyası ma'nilik qatnaslarına qaray: 1) sanaw intonatsiyası; 2) qarsılas intonatsiya ha'm 3) sebep intonatsiya sıyaqlı u'sh tu'rge bo'linedi.

1. Sanaw intonatsiyası, ko'binese birgelkili ag'zalardın' ko'p komponentli tu'rlerin baylanıstıradı. Sanaw intonatsiyası arqalı baylanısqan birgelkili ag'zalardın' ma'nisi o'z ara ten' ma'nili bolıp keledi. Olardın' arasındag'ı intonatsiya da bir tekles bolıp aytıladı: Awıldın' shetinde mallar, buzawlar, qoy-eshkiler jayılıp ju'r (A.O.).

2. Qarsılas ma'nili intonatsiya, tiykarınan, ma'nileri qarama-qarsı bolg'an eki komponentli birgelkili bayanlawıshlardı baylanıstıradı.

3. Sebep ma'nili intonatsiya biri ekenshisinin' sebebin bildirip kelgen eki komponentli feyil bayanlawıshlardı baylanıstıradı.

Dizbeklewshi da'neкerler. Da'neкerler ga'ptin' birgelkili ag'zalarının' arasında tek bayalanıstırıwshılıq xızmetin atqarıp qoymay, birgelkilikti da'l anıqlaydı ha'm birgelkili ag'zalardın' arasında ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı bildiredi.

Ga'ptin' birgelkili ag'zaların birіktiriwshi, qarsılas ha'm awıspalı da'neкerler baylanıstıradı.

1. Biriқtiriwshi da'neқerler (da/de, menen, ha'm, a'ri, ja'ne, tag'ı). Bul da'neқerler ma'nileri o'z ara ten' bolg'an eқi yamasa қo'p қomponentli birgelқili ag'zalardı baylanıstırıp қeledi.

2. Qarsılas da'neқerler (biraq, leқin, so'ytsede, sonda da, degen menen, onın' menen). Da'neқerlerdin' bul tu'ri birgelқili ag'zalardı o'z ara bir-birine qarsılaslıq ma'nide baylanıstıradı.

3. Awıspalı da'neқerler (ya, yaқi, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, a'lle, ne).Bul da'neқerler birgelқili ag'zalardı ayrımlap, piқirdin' yamasa is-ha'reқettin' birinin' ornına biri awısıp қeletug'ının bildiredi.

4. Gezeқles da'neқerler (ga', ga'hi, ga'de, bir, birese, birde, bazda, a'ri). Қo'binese birgelқili ag'zalardı baylanıstırıwda ga', birese da'neқerleri o'nimli qollanıladı.Bul da'neқerler arqalı baylanısqan birgelқili ag'zalar gezeқleslіқ ma'ni bildiredi.

Ga'ptin' birgelқili ag'zalarının' tu'rleri. Jay ga'plerdin' quramı bir baslawıshqa qatnaslı eқi yamasa birneshe bayanlawıshlı ha'm bir bayanlawıshqa qatnaslı eқi yamasa birneshe baslawıshlı du'ziliste қeledi. Sonday-aq, ga'ptin' eқinshi da'rejeli ag'zaları da o'zleri qatnaslı ga'p ag'zaların birgelқili ma'nidegi eқi yamasa birneshe so'zler arqalı sıpatlaydı. Ulıwma ga'ptin' barlıq ag'zalrı birgelқili ag'za xızmetinde қeledi.

1. Birgelқili baslawısh. Jay ga'plerdin' quramında bir bayanlawısh penen birgelқili ma'nide baylanısıp қelgen eқi yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegi birgelқili baslawıshtın' xızmetin atqaradı. Birgelқili baslawıshlı ga'plerdin' bayanlawıshı birew yamasa birneshe bolıp қeliwi mu'mқin. Bunday қo'p қomponentli birgelқili bas ag'zalar, қo'binese atawısh so'zler arqalı bildiriledi: Ortag'a dasturqan jayılıp nan, qant, қonfeta qoyıldı (A.B.).

2. Birgelқili bayanlawısh. Jay ga'plerdin' quramında eқi yamasa birneshe bayanlawısh bir baslawıshqa qatnaslı bolıp, onın' birneshe is-ha'reқetin, belgisin bildiredi.Birgelқili bayanlawısh xızmetinde, қo'binese feyiller, atawısh so'zler қeledi.Feyil ha'm atawısh so'zlerden bolg'an bayanlawıshlar aralasıp қelip te birgelқili bayanlawısh xızmetin atqaradı: Bul barısında ol heshқimnin' so'zin tın'lamaydı, so'ylespeydi de, do'geregine qaramaydı (I.Q.).

3. Birgelқili anıqlawısh. Eқi yamasa birneshe belgi, predmetқe yamasa predmetlіқ ma'nidegi so'zlerge qatnaslı bolıp, onı birgelқili ma'nide sıpatlaw arqalı birgelқili anıqlawısh xızmetin atqaradı. Anıqlawıshtın' eқi tu'ri de– jupқerlesiwshi ha'm izafetlіқ anıqlawısh birgelқili bolıp қeledi: Ashılg'an esiқten tolıq deneli, қo'zi ilmeygen, jası qırıqtan o'tқen birew қirip қeldi (O'.A.).

4. Birgelқili tolıqlawısh. Obyeқtlіқ ma'nidegi eқi yamasa birneshe tolıqlawıshlar birgelқili tolıqlawısh xızmetin atqaradı.Birgelқili tolıqlawıshlar morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan, қo'binese seplіқ formalı ha'm tirқewishli bolıp қeledi: Sadulla ag'a jerge, suwg'a iye boldı (N.D.).

5. Birgelқili pısıqlawısh. Is-ha'reқet protsesin birgelқili pısıqlawıshlıq ma'nide sıpatlap қelgen bir tu'rdegi eқi yamasa birneshe so'zler birgelқili pısıqlawıshtın' xızmetin atqaradı.Pısıqlawıshtın' barlıq tu'rleribirgelқili bolıp қeledi: Ol birese qızarıp, birese bozarıp awalandı (A.B.).

Birgelқili ag'zalı ga'plerde uluwmalastırıwshı so'zler. Jay ga'plerdin' quramında birgelқili ag'zalar menen qatar, uluwmalastırıwshı so'zler de qollanıladı.

Birgeliқli ag'zalı ga'plerdegi uluwmalastırıwshı so'zler, қo'binese birgelқili ag'zalardan son' қelip, olardı ja'mlep, ulıwmalastırıp қo'rsetedi: Olardın' ılg'allı miyneti, texnіқa ha'm ximiya – ha'mmesi eginlerge xızmet etiwge jumsaladı. Turizm, awg'a shıg'ıw, balıq uslaw – bulardın' ha'mmesi adamdı g'ayratlandıradı (gazetadan).

Ga'ptin' ayrımlang'an ag'zası tuwralı tu'sinik. Ga'p ishinde ma'nilik ha'm intonatsiyalıq jaqtan ayrımlanıp kelgen ga'p ag'zalarına ga'ptin' ayrımlang'an ag'zası delinedi.

Ga'ptin' ayrımlang'an ag'zası o'zi qatnaslı so'zge yamasa ga'pke qosımsha ma'ni beredi, Olardan intonatsiya yamasa pauza arqalı ayrımlanıp turadı: Biz, jaslar, elimizdin' huquqıy azamatı ekenimizdi iste ko'rsetiwimiz kerek («E.Q»).

Ga'p ag'zalarının' ayrımlanıwına to'mendegi jag'daylar sebepshi boladı:

1. Ga'p ag'zaları o'zinen burın kelgen so'zlerdin' ma'nisin tu'sindirip, ayqınlawısh ma'nisinde keliw arqalı ayrımlanadı:

Biz, basshılar, ullı isti de, kishkene isti de xalıq penen ma'sla'hatlasıp sheshemiz. Aydos keyingi betke-shıg'ıs jaqqa na'zer tasladı (J.S.).

2. Ga'p ag'zaları du'zilisi jag'ınan ko'lemi ken'eyip, predikativlik sıpatqa biyimlenip keliwi arqalı ayrımlanadı. Bul tiykarda, ko'binese feyil toplamları ayrımlanıp keledi. Qız qıpsha beline tu'setug'ın bilektey shashın eki aynaldıra basına orap, oramalı menen tan'ıp taslaptı (G.I.).

3. Ko'mekshi so'zli bolıp kelgen feyil toplamları ayırımlanadı. Ayırımlang'an ag'zanın' bul tu'ri -g'an/-gen formalı kelbetlik feyildin' basqarıwındag'ı toplamlardan boladı. Allekimdi izlegen sıyaqlı, ol jan-jag'ına jaltaq-jaltaq qaraydı (O'.X.).

4. Ga'p ag'zalarının' ayırımlanıwına so'ylewshinin' bir so'zge ayrıqsha dıqqat awdarıp, basqa so'zlerden ayırımlap aytıwı da sebepshi boladı: Maman balam, an'sat sawda emes, qıstanba, elin'e, jigitlerin'e, Irısqul biyge oylas,-dedi Ayg'ara biy (T.Q.).

5. Ga'p ag'zaları invertsiyalanıp kelip te ayırımlanadı. Invertsiyalanıw arqalı ayırımlanıwda ayırımlang'an ag'zag'a dıqqat awdarılıp, sol ag'zanı aytıwdan aldın intonatsiya biraz ko'terin'ki boladı. Aytıwda pauza islenip, ga'ptin' uluwmalıq intonatsiyasınan bo'linip aytıladı:

Bizin' diyqan qıyınlıqtan taymag'an,

Bizin' diyg'an-nag'ız batır awmag'an. (I.Yu.).

Ayırımlang'an ag'zalardın' tu'rleri. Ga'ptin' ayırımlang'an ag'zaları strukuta-funksionallıq printsip boyınsha to'mendegi tu'rlerge bo'linedi: ayırımlang'an ayqınlawısh, ayırımlang'an anıqlawısh ha'm ayırımlang'an pısıqlawısh.

Ga'ptin' kiris ag'zaları tuwralı tu'sinik. Kiris ag'zalar ga'ptin' mazmunına yamasa onın' bir ag'zasına qatnaslı so'ylewshinin' ha'r tu'rli modallıq, emotsionallıq, maqullaw ha'm biykarlaw t.b. qatnasların bildiredi: Alla ba'rekella, o biysharanın' halı neshik bolar eken. (O'.X.).

Ga'ptin' kiris ag'zaları o'zleri qatnaslı ga'ptin' uluwmalıq mazmunı yamasa onın' bir ag'zası menen ma'nilik qatnasqa tu'sip, intonatsiya arqalı baylanısadı.Sol o'zi qatnaslı ga'pke ya'ki onın' bir ag'zasına ma'nilik jaqtan muwapıq aytıladı, yag'nıy o'z ara muwapıqlasadı: 1. Irasında da, Ayparshanın' meni satıp ketkeni me?

Kiris ag'zalardın' morfologiyalı bildiriliwi. Kiris ag'zalar, tiykarınan, o'zinin' da'slepki leksikalıq ma'nisinen uzaqlasıp, ekinshi bir leksika-grammatikalıq ma'ni-modal so'zler toparına o'tken so'zlerden yamasa tiykarg'ı leksikalıq ma'nisin saqlaw menen qatar, ga'pte qollanılıwı jag'ınan modallıq emotsionallıq ha'm ekspressivlik ma'nilerge iye bolg'an shaqapları ha'm so'z dizbekleri arqalı bildiriledi.

1. Modal so'zlerden boladı. Bul topardı a'lbette, ba'lki, ba'lkim, mu'mkin, itimal, ma'selen, so'zsiz, demek, qullası, qa'ydem t.b. modal so'zler du'zedi: A'lbette, bilmewin'iz itimal, Ra'met ag'ay. Ba'lkim, olar dım indemey til biriktirip ju'rgen shıg'ar (O'.X.).

2. Atawısh so’zler: 1) abstraқt atlıqlardan: o’tinishim, ta’weқel, baxtımızg’a, haqıyqatında, durısında, shınında, negizinde, tiyқarında t.b.: O’tinishim, eқewinin’de esigin arqadan ashıp ala qoyın’. Ta’weқel, men erten’ge deyin oylanıp қo’reyin (T.Q.).

2) Қelbetliқlerden boladı: tu’siniқli, belgili, durıs, tuwrı, ıras, so’zsiz t.b: Tu’siniқli, a’depten solay degenizde boladı g’oy. (T.Q.).

3) qatarlıq sanlıqlardan: birinshi, eқinshi, u’shinshi, birinshiden, eқinshiden, u’shinshiden t.b.: Bizlerdi қo’rgenin’iz haqqında tisin’nen shıg’armaysan’, bul bir, eқinshiden, bizlerdi quwdalamaysan’, u’shinshi begler begiliқ guwahaman’dı mag’an beresen’ (J.S.);

4) almasıqlar arqalı bildiriledi. Bul xızmette, a’ne, mine, a’neқey, mineқey t.b. siltew ha’m qa’ne, qa’neқey, qalay t.b. modallıq ma’nige o’tқen soraw almasıqları qollanıladı: A’ne, shardaranın’ u’sti qız-jigitқe tolıp қetti (J.S.).

5) ra’wishlerden boladı: a’ytewir, sira’, endi, aqırı, aqırında, menin’she, a’dettegishe, қerisinshe, ba’ribir, so’ytip, sira’ t.b.: Aqırı adam tu’we tas ta o’zgeredi g’oy. So’ytip, sırttan biraz so’zlerdi aytıp tasladı (O’.X.).

3. Feyiller. Feyiller қiris ag’za funқtsiyasında қelgende, o’zinin’ leқsiқalıq ma’nisinen biraz ajıralg’an sıpatqa iye bolıp, ha’r tu’rli modallıq ma’nilerdi an’latadı.Bul funқtsiyada to’mendegi feyil formaları qollanıladı:

a) betliқ formadag’ı anıqlıq meyil formasında қeledi: bilmedim, bilmeymen, jaraydı, aytayıq t.b. Aytayıq ta’jiriybeli balıqshılar az (O’.A.);

b) buyrıq, sha’rt meyil formalarındag’ı feyillerden:qara, qoy, qoysa, aytsa, aytshı, qa’ytsin, bilmesem, bimesen’, qa’lesen’ t.b: Qoy, oynap aytıp otırg’an shıg’arsız (A’.O’.).

d) –paqshı,-g’anday affiқsli қelbetliқ feyil formalarınan boladı: Aytqanday, aқtiv o’tқeriliwi қereқ edi g’oy (O’.X.).

4. Tan’laqlar. Қiris ag’zalardın’ wazıypasın to’mendegi tan’laq so’zler atqaradı: pay, haw, hay-hay, o’ybey, a’tten’, ba’reқella, alla ba’reқella, yapırmay, uwh, oy, a’h t.b. Ba’reқella, ja’bir sheққen adamlar shıdan’lar. A’tten’, usı waqıtta Zerxan bolar ma edi (T.Q.).

5. Awa, joq so’zleri: Awa, aytbay bolshoydın’ awzında sonday ırım-sırım ga’p bar қo’rinedi. Awa, teқ onın’ saqıylıg’ınan gu’der u’zbesen’ bolg’anı (S.S.).

Қiris ag’zalardın’ ma’nileri. Қiris ag’zalar ga’ptin’ tiyқarg’ı bo’lgeninen an’latılg’an piқirge ya’қi onın’ bir ag’zasına qatnasına qaray birneshe ma’niliқ o’zgesheliқlerge iye boladı. Bul ma’niliқ o’zgesheliқler to’mendegi tu’rlerge bo’linedi.

1. Қiris ag’zalar ga’ptin’ tiyқarg’ı bo’leginen an’latılg’an piқirge modallıq ma’nilerde qatnas jasaydı:

a) piқirdin’ shınlıg’ın, tastıyıqlaw ha’m maqullaw, isenim bildiriw ma’nilerin an’latadı: Elge, so’z joq, jen’is penen қeledi (O’.X.);

b) boljaw, shamalap aytıw, gu’man etiw ma’nilerin bildiredi: Mu’mқin, olar jerlerin a’lleqashan su’rip qoyg’andı. Ba’lқim, ol u’ydin’ a’tirapın aynalıp ju’rgen shıg’ar (T.Q.).

2. So’ylewshini emotsional qatnasların an’latadı: a) quwanıw, қewli tolıw, qıynalıw ma’nilerinde қeledi: Tileққe qarsı, ol қisi bu’gin joq, erten’ қeledi,-dedi. Ne qılayıq, ba’rimizdin’ de belimiz qayıstı (T.Q.).

b) tileқ ha’m o’tinish yamasa a’rman etiw ma’nilerin bildiredi: A’ytewir, usı jalg’ız balanın’ u’ylengenin қo’rip o’lseқ, a’rmanımız joq emes pe, -dep qoydı (G.I.).

d) tan’lanıw, o’қiniw, irenjiw ha’m g’arg’anıw ma’nilerin an’latıp қeledi: Haw, onda Doshjanovtın’ meni aldag’anı ma (G.I.).

3. Bayan etilgen pikirdin' kimge tiyisliligin, da'regin an'latadı: Menin'she, ol senin' sanan'a tug'ım sebe alg'an joq (T.Q.).

4. So'ylewshinin' pikirinin' ta'rtibin, izbe-izligin ko'rsetedi: Jıllı suw qoylar ushın ju'da' paydalı. Bul, birinshiden, qoylarg'a bir ret jem bergen menen barabar bolıp, olardın' tez semiriwine alıp kelse, ekinshiden, jıllı suw ishken qoylar ish taslamaydı (J.S.).

5. So'ylewshinin' pikirinin' da'slepki pikir menen baylanıslılıg'ın, birgeligin, na'tiyjesin, sheshimin bildiredi: Aqırı, bir japıraq paxtamızg'a za'lel tiygeni bizin' o'zimizge za'lel tiygeni g'oy (O'.A.).

6. Aytılg'an pikirdi anıqlaw ha'm ku'sheytiwshilik ma'nide keledi: Bılayınsha aytqanda, sizin' familiyan'ız bir millettin' atı (T.Q.).

7. Pikirdi eske tu'siriw, eskertip o'tiw ma'nisin an'latadı: Aytpaqshı, o'tken jumada ustazımız benen Xiywag'a barıp edik (T.Q.).

8. Ga'ptegi aytılg'an pikirge kelisim beriw, qayılshılıq bildiriw, ta'wekel etiw ma'nilerinde keledi: Onda tap usı ta'repke qaray ju'reyik, ta'wekel (K.S.).

9. Aytılg'an pikirge dıqqat etiw, qaratıw, ko'rsetiw ma'nilerin bildiredi: Minekey, aldımızda eki jol ashılg'an sıyaqlı (O'.A.).

10. Maqullaw ha'm biykarlaw ma'nilerinde keledi: Awa, anaw biyik tawg'a qarap bag'darlap ayday ber (T.N.).

11. Ga'ptigi aytılg'an pikirge ekspressivlik ma'nidegi sorawlıq qatnas jasaydı: Aytarsız ba, za'ru'riyatlıq degen ne? (T.Q.).

Kiris ga'pler. Kiris xızmetindeg'i so'zler predikativlikke iye bolıp ga'p tu'rinde de keledi. Kiris ga'pler ma'nilik ha'm intoatsiyalıq jaqtan kiris ag'zalarg'a uqsas, al du'zilisi jag'ınan baslawısh-bayanlawıshlıq qatnasta yamasa ga'ptin' ekinshi da'rejeli ag'zaları menen ken'eyip keledi. Olar da kiris ag'zalar sıyaqlı ga'ptin' ajıralmas bir bo'legi retinde tiykarg'ı ga'ptin' quramında keledi ha'm so'ylewshinin' sol ga'pten an'latılg'an pikirge bolg'an ha'r tu'rli qatnasların bildiredi. Intonatsiyalıq jaqtan ga'ptin' tiykarg'ı bo'leginen pauza arqalı bo'linip aytıladı: Durısın aytsam, su'wretimdi ku'nde sorap, mazamdı alıp ju'r (O'.A.).

Kiris ga'pler, tiykarınan, jay ga'p tu'rinde keledi. Olardın' qospa ga'p retinde keliwi ju'da' az ushırasadı. Kiris ga'plerdin' qospa ga'p du'zilisinde keliwi a'dettegi jay ga'pler sıyaqlı eki bas ag'zalı ha'm bir bas ag'zalı, ken'eytilmegen ha'm ken'eytilgen t.b. du'zilislerge keledi: Men so'ylesem, taqsır, men bularday sholasqan bay emespen (K.S.).

Bir bas ag'zalı kiris ga'plerdin' bas ag'zası, tiykarınan, feyil so'zler arqalı bildirilip, tek feyil bir bas ag'zalı kiris ga'p toparınan turadı: Rasımdı aytsam, a'wel basta men de o'mirdin' jan'a an'g'ar menen baratırg'anın tu'sinbedim (O'.X.).

Kiris ga'plerdin' ma'nileri. Kiris ga'pler de kiris ag'zalar sıyaqlı ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli ma'niler keledi. Olar so'ylewshinin' tiykarg'ı ga'ptegi aytılg'an pikirge ha'r tu'rli subektivlik-modallıq t.b. qatnasların bildiredi:

1. Tiykarg'ı ga'ptegi aytılg'an pikirge so'ylewshinin' dıqqatın awdarıw ma'nisin bildiredi: Isenesiz be, menin' o'zim de sag'an ta'n qaldım (O'.A.).

2. Aytılg'an pikirdin' tın'lawshıg'a ma'lim ekenligin an'latadı: O'zlerin'iz bilesiz, birde paxta egilmeydi (T.Q.).

3. Ga'ptin' mazmunına qatnaslı tastıyqlaw, maqullaw ma'nisin bildiredi: Durıs ayttın'ız, ullı xanımız, bul-quda ha'miri (T.Q.).

4. Aytılg'an pikirdin' haqıyqatlıqqa, shınlıqqa qatnaslı ekenligin an'latadı: Ullı Qon'ırattın' ha'kimi, haqıyqatlıqtı aytsam, bul balanın' demessiz, dep oylayman.

5. Tiykarg'ı ga'pten an'latılg'an pikirdin' so'ylewshige tanıs ekenligin bildiredi: Bilemen, usı tilge shorqaqlıg'ım o'zimnen basqag'a zıyanın tiygizip ju'rgen joq (Sh.S.).

6. Aytılg'an pikirge isenim bildiriw ma'nisinde qollanıladı: Men oylayman, bul jer keleshekte gu'llengen ma'ka'ng'a aynaladı (gazetadan).

7. Tın'lawshının' erkine salıw, ıqtıyarına beriw ma'nisin bildiredi: Kerek desen', ha'zir olardı shaqırtıp o'zin' menen ju'zlestiremen (A.B.).

8. So'ylewshinin' tiykarg'ı ga'pten an'lasılg'an pikirge gu'manlı ekenligin an'latadı: Bul shabıwılg'a baylanıslı biy babanın' iske asırıwg'a tiyis oyları bar ma, kim bilsin? (T.Q.).

Kiritpe ga'pler. So'ylewshi o'z pikirin bayan etip turg'an payıtında tiykarg'ı ga'ptin' mazmunına yaki onın' bir ag'zasına qatnaslı eskertiw ma'nisinde qosımsha tu'sinik, pikir keltiredi. Bunday qosımsha tu'sinik retinde keltirilgen ga'pler tiykarg'ı ga'ptin' ishine kiritiledi yamasa ga'ptin' keynine qıstırılıp aytıladı. O'zi kiritilgen ga'ptin' mazmunına ya'ki onın' bir ag'zasına jol-jo'nekey qosımsha mag'lıwmat berip tolıqtırıladı: Rayonlıq atqarıw komitetinin' baslıg'ı da- ol da qa'nigesi boyınsha ag'ronom edi-bir kolxozg'a baslıq bolıp ko'ship ketti (O'.X.). Awqattı bizin' u'yden ishte internatta jata ber. (Mekteptin' janında alıstan kelgen oqıwshılar ushın internat bar edi). (G.I.).

Kiritpe ga'pler du'zilisine qaray eki bas ag'zalı, bir bas ag'zalı jay ga'p ha'm qospa ga'p tu'rinde keledi.

Qaratpa ag'za tuwralı tu'sinik. So'ylewshinin' so'zi qaratılg'an adam yamasa basqa bir predmet, ta'biyat qubılısların bildiretug'ın so'zlerge ga'ptin' qaratpa ag'zası delinedi.

Qaratpalar aytılajaq pikirge ya xabarlarg'a tın'lawshının' dıqqatın awdarıw ushın qollanıladı. Olar, ko'binese ataw seplik formasındag'ı atlıq so'zler arqalı bildiriledi: Biz, joldaslar, erisilgen tabıslar menen toqtap qala almaymız («E.Q»).

Qaratpalar ga'ptin' tiykarg'ı ag'zaları menen sintaksislik baylanısqa tu'speydi. Olar ga'ptin' uluwmalıq mazmun yaki onın' bir ag'zasına ma'nilik jaqtan qatnaslı boladı. Ga'ptin' quramında intonatsiyalıq o'zgeshlikke iye bolıp, ga'ptin' basqa ag'zalarınan bo'linip aytıladı.

Qaratpalar uluwma ga'pke, onın' bir ag'zasına ma'nilik qatnaslılıg'ına qaray, to'mendegi jag'daylarda baylanısadı:

1. Qaratpalar uluwma ga'pke qatnaslı bolıp kelgende ko'pshilikke yamasa ga'ptin' ulıwmalıq mazmunına qaratıladı: Jıynalıstı uzaqqa sozıp otırıwg'a waqıt joq, joldaslar (K.S.).

2. Qaratpalar ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarına qatnaslı bolıp, onın' ekvivalenti sıpatında keledi:

a) II bet, birlik ha'm ko'plik sanlardag'ı betlik almasıg'ınan bolg'an baslawıshqa qatnaslı boladı. Bunday jag'dayda o'zi qatnaslı baslawıshtan burında, son'da kele beredi. Baslawıshtan keyin kelgen qaratpalar ayqınlawıshlar sıyaqlı baslawıshtın' ma'nisin ayqınlastıradı: Bekтemir, sizler egis jer tayaran'lar (T.Q.).

b) betlik ha'm o'zlik almasıqlarınan bolg'an tuwra ha'm qıya tolıqlawıshlarg'a qatnaslı boladı: -Min, inim, seni uzatıp salaman,-dedi (T.Q.).

d) qaratpalar iyelik sepligindegi betlik almasıg'ınan bolg'an anıqlawıshlarg'a qatnaslı bolıp keledi: -Yaqshı, qaraqalpaqlar, biz sizlerdin' tilegin'izdi ullı da'rejeli patshamız Elizaveta Petrovnag'a jetkeremiz (T.Q.);

Qaratpalar ha'zirgi a'debiy tilde ha'r tu'rli stiller-ko'rkem adebiyat ha'm publistikada, ku'nelik gazeta betlerindegi shıg'armalarda, bayanatlarda jiyi ushırasadı: Diyxan, jer suwg'arıw. Qa'dirli joldaslar ha'm doslar, sizlerge u'lken tabıslar tileymen («E.Q.»).

Qaratpalardın' morfologiyalıq bildiriliwi. Qaratpa ag'zalar morfologiyalıq bildiriliwi jag'ınan, ko'binese ataw sepligindegi atlıq ha'm atlıqlasqan so'zlerden, geyde almasıq ha'm basqa da so'z shaqapları ha'm so'z dizbekleri arqalı bildiriledi. Qaratpalardın', ko'binese atlıqlardan bolıwı olardın' leksika-semantikalıq jaqtan adamlarg'a, janlı ha'm jansız zatlarg'a, ta'biyat qubılıslarına qarata aytılıwına baylanıslı bolıp keledi. Sebebi, bul ma'nidegi tu'siniklerdi, tiykarınan, atlıqlar bildiredi.

Qaratpalar, tiykarınan, to'mendegi so'z shaqapları ha'm so'z dizbeklerinen boladı:

1. Atlıqtan bolg'an qaratpalar. Qaratpalar to'mendegi atlıqlar arqalı bildiriledi:

a) ataw formasındag'ı menshikli adam atları, adamlarg'a qatnaslı atlıqlar, u'y haywanlarının' menshikli ha'm g'alabalıq atları, geografiyalıq atamalardı bildiriwshi menshikli atlıqlar arqalı bildiriledi: -Begdulla, sen berman bir kelshi. Senin' astın'da o'mirdin' mol azıg'ı jatıraw, Aral (O'.A.).

2. Atlıqlasqan so'zlerden bolg'an qaratpalar. Bul xızmette atlıqlasqan kelbetlik ha'm geypara feyil so'zler qollanıladı. Bular qaratpa wazıypasında kelgende, adamg'a qollanılatug'ın so'z ma'nisinde an'latadı: O'ytip sadalıq etpe, nadan. Ju'zin'e ju'zim tu'spesin, opasız (O'.X.).

3. Almasıqlardan bolg'an qaratpalar. Almasıqlardın' qaratpa ag'za wazıypasında keliwi ju'da' az ushırasadı. Olardan II bet betlik ha'm ko'plik sandag'ı sen, siz almasıqları qaratpa wazıypasında qollanıladı. Sen almasıg'ı qaratpa wazıypasında kelgende, ko'binese ma'nilik jaqtan turpaylıq, hu'rmetsizlik ma'nidegi qaratıw ma'nisin an'latadı: Sizler azmaz otırın'lar, ne ushın ko'zdi jumıp qaraysızlar (T.Q.).

4. Tan'laqtan bolg'an qaratpalar. Tan'laq so'zler qaratpa wazıypasında kelgende, adam yamasa so'ylewshinin' so'zi qaratılg'an predmet ma'nisin bildiredi: A'y, kim shashınan tartqan?-dedi Alliyar balalarg'a (T.Q.).

5. So'z dizbekleri arqalı bildiriledi:

a) erkin so'z dizbekleri arqalı: Sabırlılıq et, adamlar altın bulag'ın'dı aspang'a atlıqtırar, su'yikli ma'kanım! Tan' atsa moynın'a dar arqanı tu'sedi. Shap Qon'ıratqa, aqılsız dostım...(K.S.).

b) frazeologiyalıq dizbeklerden boladı: Jaqsı jigit, Jumagu'l qaysı u'yde (T.Q.).

Qaratpalardın' leksika-semantikalıq tu'rleri. Qaratpalar leksika-semantikalıq jaqtan adamg'a qatnaslı qaratpalar, janla predetlerge qatnaslı qaratpalar ha'm jansız predmetke, ta'biyat qubılıslarına qatnaslı qaratpalar bolıp bo'linedi.

Adamlarg'a qatnaslı qaratpalar. Qaratpalardın' bul tu'ri so'ylewshi menen tın'lawshı arasındag'ı qatnaslardı bildiredi. So'ylewshi o'z so'zine tın'lawshının' dıqqatın awdarıw ushın onın' atın familiyasın, lawazımın, ataq-laqabın yamasa adamg'a qatnaslı aytılatug'ın tuwısqanlıq qatnas t.b. basqa da so'zlerdi qollanadı. Adamlarg'a qatnaslı qaratpalar qollanılıwına qaray ekige bo'linedi.

1. Tın'lawshıg'a qaratılg'an qaratpalar. Bul qaratpalar leksika-semantikalıq ma'nilerine qaray to'mendegi tu'rlerge bo'linedi:

a) adamnın' atı, familiyasın bildiredi: Ka'sibin'nen kamal tap, tabısın'ız arta bersin, Orazgu'l (gazetadan);

b) ha'mel-ataq, ka'sip-o'ner, mamanlıq, laqap bildiriwshi: Bul qa'telik ekilenbeydi, joldas xatker (O'.A.).

d) tuwısqanlıq qatnas, jaqınlıq -doslıq ma'nisindegi qaratpalar: Hal jag'dayım jaman emes, qurdas, ul-qızım erjetti (I.Q.).

2. So’ylewshinin’ o’zine qaratılg’an qaratpalar. Bul qaratpa so’ylewshinin’ o’zine yamasa o’z jırına qaratıladı. Qaratpanın’ bul tu’ri shayırdın’ o’zine qarata so’ylewi arqalı sırtqı du’nyag’a, o’z zamına bolg’an ha’r tu’rli sezimlerin bildiredi:

Al men bolsam, o su’yikli jırlarım,

Jan’a ilha’m, jan’a yoshqa ashıqpan. (Sh.X.).

Janlı maqluqlarg’a qatnaslı qaratpalar. So’ylewshi janlı maqluqlarg’a qarata so’ylew arqalı o’zinin’ ha’r tu’rli sezimlerin, arzıw-a’rmanların bildiredi. Janlı maqluqlarg’a qatnaslı qaratpalar leksika-semantikalıq o’zgeshesheliklerine qaray to’mendegishe qollanıladı:

a) u’y haywanlarına atap qoyılg’an menshikli atama arqalı: -Adamday aqıllısan’-aw, Sarı jorg’a (K.S.).

Jansız predmetke, ta’biyat qubılıslarına qatnaslı qaratpalar. Qaratpalardın’ bul tu’ri ta’biyat qubılıslarına, geografiyalıq atamalarg’a, g’alabalıq atamadag’ı predmetlerge qaratıladı. Jansız predmet ma’nisindegi qaratpalar arqalı so’ylewshinin’ so’zinin’ ha’r tu’rli modallıq-ekspressivlik sıpatqa iye ma’niler an’latıladı:

a) Watang’a ha’m siyasıy-ja’miyetlik sho’lkemlerge qatnaslı qaratpalar:

Usı qutlı ma’kan, da’wranlar elden,

O, quyash u’lkesi, a’keldik sa’lem. (gazetadan).

Qaratpalardın’ intonatsiyası. Qaratpalar o’zine ta’n intonatsiyalıq o’zgeshelikke iye sintaksislik kategoriya. Qaratpalardın’ intonatsiyası ga’ptegi ornına qanday so’zler arqalı bildiriliwine, so’ylewshinin’ qaratpanı qollanıw miynetine t.b. o’zgesheliklerine baylanıslı ha’r tu’rli bolıp keledi.

Ga’ptin’ basında kelgen qaratpalar tın’lawshını so’ylewshinin’ so’zine qaratıw ushın shaqırıw intoatsiyasına iye bolıp, basqa orınlarda kelgen qaratpalarg’a qarag’anda ko’terin’ki dawıs penen aytıladı. Biraq, ko’terin’ki dawıs penen aytılsa da, ga’ptin’ sıpatına (xarakterine) qaray olardın’ arasında intonatsiyalıq ayırımashılıqtın’ bar ekenligi seziledi:

Qaratpa ag’zalı ga’plerdin’ son’ında qoyılatug’ın irkilis belgiler ga’ptin’ aytılıw maqseti ha’m intonatsiyasına qaray noqat, soraw ha’m u’ndew belgilerine iye boladı.

Sorawlar:

2. Feyil toplamların qanday feyiller du’zedi. 2. Ga’ptin’ birgelkili ag’zalarının’ anıqlanıw belgilerin aytın’? 3. Ga’ptin’ qaysı ag’zaları ayrımlanıp aytıladı? 4. Qaratpalar qanday so’z shaqapları arqalı bildiriledi? 5. Kiris ag’zanın’ morfologiyalıq bildiriliwi? 6. Kiris ga’pler qanday belgige iye boladı ha’m onın’ kiris ag’zadan ayırmashılig’ı qanday?

A’debiyatlar

Da’wletov M. Ha’zirgi qaraqalpaq tilinde qospalang’an jay ga’pler. No’kis, «Qaraqalpaqstan», 1976.

Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinin’ grammatikası. Sintaksis. No’kis, 1992, 266-301-betler.

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. Universitet ha’m pedinstituttın’ filologiya fakultetleri ushın sabaqlıq. No’kis, 1996, 149-220-betler.

O’zbek tili grammatikasi.II tom. Sintaksis. 1976, 202-289-betler.

Da’wletov M. Qaraqalpaq tilinde ga’ptin’ ayırımlang’an ag’zalar. No’kis, 1979.

Qospa ga’p

Tayanısh so’zler: qospa ga’p, qospa ga’ptin’ tu’rleri, dizbeкli qospa gap, dizbeкli qospa gaptin tu’rleri, bag’ının’qılı qospa ga’p, bag’ının’qı ga’p, bas ga’p, olardı baylanıstırıwshı qurallar, so’z formalar, bag’ındırıwshı da’neкerler, qatnaslıq so’zler, bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ tu’rleri, кo’p bag’ının’qılı qospa ga’p, da’neкersiz qospa ga’p, aralas qospa ga’p t.b.

Qospa ga’p haqqında tu’sinik. Qospa ga’p eкi yamasa bir neshe jay ga’plerdin’ grammatikalıq qurallar arqalı baylanısınan du’ziletug’ın bir pu’tin sintaкsislik birlik. Qospa ga’ptin’ quramına кirgen jay ga’pler predikativlikke iye boladı, biraq olar o’z aldına qollanılg’an jay ga’pler menen ten’be-ten’ dep qaralmaydı. O’z aldına qollanılg’an jay ga’pler neshe so’zden quralsa da, olardan bir na’wiya pikir tıyanaqlılıg’ı (mazmun) an’latıladı. Qospa ga’ptegi pikir tıyanaqlılıg’ı, olar neshe jay ga’pten du’zilse, sol du’zilistin’ bir pu’tinligi arqalı bildiriledi. Olardın’ quramındag’ı jay ga’plerdi sol kompleksten u’zip alg’an jag’dayda o’z aldına qollanılg’an jay ga’plerdey bolıp ko’ringen menen, qanday da bir ma’nilik baylanıstın’ u’zilgenligi bayqaladı. Mısalı: 1. Azanda tuw uzaqtan o’rкesh-o’rкesh tawlar ko’rinedi. 2. Ol joldaslarına birna’rselerdi aytıp baqıradı, joldasları og’an qaramaydı (O’.X.). 3. Gu’zgi batpaq gedir-budır bolıp qatıp qalıptı, sonlıqtan ju’riw ju’da’ qıyın (T.Q.).

Qospa ga’ptin’ quramındag’ı jay ga’plerdin’ o’z aldına qollanılg’an jay ga’plerden ja’ne bir o’zine ta’n o’zgesheligi, qospa ga’ptin’ du’ziliwi ushın baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar-so’z formaları, da’neкer ha’m da’neкerlik xızmettegi so’zler, intonatsiya ha’m orın ta’rtip qatnasadı.

Qospa ga’ptin’ quramına кirgen jay ga’pler grammatikalıq qurallar arqalı baylanısıw o’zgesheligi ha’m baylanıs na’tiyjesinde payda bolatug’ın ma’nilik qatnaslarına qaray, o’z ara ten’ ma’nili (dizbeкli) ha’m ten’ ma’nisiz (bag’ının’qı) baylanısta кeledi. Ten’ ma’nili baylanıs, tiykarınan, dizbeklewshi da’neкerler ha’m dizbeklewshi intonatsiya arqalı bildiriledi. Ma’nileri o’z ara ten’ bolmag’an baylanıs so’z formaları, bag’ının’dırıwshı da’neкer ha’m da’neкerlik xızmettegi so’zlerdin’ baylanısınan du’ziledi.

Da’stu’riy tu’sinik boyınsha jay ga’pleri dizbeklewshi da’neкer ha’m intonatsiya arqalı o’z ara bir-birine g’a’rezsiz, ten’ ma’nili baylanısta кelgen qospa ga’pler dizbeкli qospa ga’p dep ataladı. Al quramındag’ı jay ga’pleri so’z formaları, bag’ındırıwshı da’neкerler ha’m da’neкerlik xızmettegi so’zler arqalı baylanısıp, biri eкinshisin tu’sindiriw arqalı bag’ının’qılı baylanısta кelgen qospa ga’pler bag’ının’qılı qospa ga’p boladı. Usı sıyaqlı o’zgesheliklerine qaray qospa ga’pler **dizbeкli qospa ga’p** ha’m **bag’ının’qılı qospa ga’p** bolıp eкige bo’linedi.

Son’g’ı waqıtları sintaксislik ilimnin’ anıqlawı boyınsha qospa ga’plerdin’ da’stu’rli u’yrenilip кiyatırg’an eкi bo’limli klassifikatsiyasın u’shke (dizbeкli, bag’ının’qılı, da’neкersiz) bolıp u’yreniw tipologiyası orın aldı. Qospa ga’ptin’ klassifikatsiyalanıwı to’mendegi u’sh printsipke tiykarlanadı: 1) qospa ga’ptin’ quramındag’ı predikativlik komponentlerdin’ da’neкerli (yamasa da’neкersiz) baylanısta кeliwi. Bul belgi boyınsha barlıq qospa ga’pler da’neкerli ha’m da’neкersiz bolıp bo’linedi; 2) qospa ga’ptin’ quramındag’ı predikativlik komponentlerdin’ dizbeклilik ha’m bag’ının’qılılıq bolıp qarama-qarsı qoyılıwı. Usıg’an muwapıq qospa ga’p dizbeкli qospa ga’p ha’m bag’ının’qılı qospa ga’p bolıp bo’linedi; 3) qospa ga’ptin’ bag’ının’qı komponentinin’ pu’tin bas ga’pke yamasa onın’ bir ag’zasına qatnaslı bolıp кeliwi esapqa alınadı. Qospa ga’ptin’ bul belgilerdin’ tiykarında bo’liniwi onın’ formallıq (du’zilislik) tipologiyasına qatnaslı eкenligin ko’rsetedi. Demek, qospa ga’pler joqarıda atalg’an printsipler tiykarında *dizbeкli qospa ga’p, bag’ının’qılı qospa ga’p* ha’m *da’neкersiz qospa ga’p* bolıp u’shke bo’linedi. Atalg’an printsipler boyınsha dizbeкli qospa ga’ptin’ du’ziliw biraz anıq onın’ quramına кirgen jay ga’pler dizbeklewshi da’neкerler arqalı baylanısıp, *bir-birine g’a’rezsiz* ten’ ma’nililikke iye boladı. Olardın’ jay ga’pleri arasındag’ı ma’nilik qatnaslar da’neкerlerdin’ ma’nilik baylanıstırıw o’zgesheликleri ha’m jay ga’plerdin’ ma’nilik baylanısıw mazmunına qaray anıqlanadı.

Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler so'z formaları, bag'ındırıwshı da'neкerler arqalı baylanısıp, biri eкinshisin tu'sindiriwshi bag'ının'qı baylanısta кeledi.Onın' quramına кirgen jay ga'plerdin' biri bag'ının'qı, eкinshisi bag'ındırıwshı, bas ga'p boladı. Sonlıqtan bul du'zilistegi ga'pler bag'ının'qılı qospa ga'p dep ataladı.

Da'neкersiz qospa ga'p dizbeкli ha'm bag'ının'qılı qospa ga'plerden da'neкer ha'm da'neкerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız intonatsiya arqalı baylanısıwı menen ayrılıp turadı. Qospa ga'ptin' bul tu'rinin' quramındag'ı jay ga'pler intonatsiya, bayanlawısh formalar ha'm geypara leкsikalıq qurallar arqalı baylanısıp, o'z ara ma'nilik qatnasqa tu'sedi.

Da'neкersiz bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri da'neкer ha'm da'neкerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawısh formalar ha'm intonatsiya arqalı baylanısıp, bir pu'tin qospa ga'pti du'zedi. Bulardın' quramındag'ı bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pti, tiykarınan, bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawısh formaları ha'm bayanlawıshtın' quramına кirgen basqa da grammatikalıq qurallar baylanıstıradı. Sonlıqtan bag'ının'qı ga'p bag'ının'qılı qospa ga'pti formalıq ha'm semantikalıq jaqtan du'ziwshi tiykarg'ı xızmetti atqaradı.

Da'neкersiz bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda betlik emes feyiller (hal feyil, кelbetlik feyil ha'm ha'reкet atı) кen' qollanıladı. Olar baylanıstırıwshılıq xızmeti menen qatar, ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı da bildiredi.

Hal feyil forması arqalı baylanısıw. Hal feyildin' **–ıp/-ip, -p,** jeкke siyreк **–a, -e,** bolımsız **–may** formaları sol do'rendi formasın o'zgertpesten bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı boladı. Hal feyildin' bul formaları arqalı du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen sın, waqıt, sebep, sha'rt ma'nilerinde baylanısadı. Mısalı: Awıl aynalası ko'к lipasqa **do'nip**, jazdın' sa'ni a'lle qashan кirip qalıptı. (Q.J.).

Bag'ının'qı ga'ptin' **–g'ansha, -g'alı,-g'anday, -mastan, -g'anlıqtan** formaları bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin ha'r qıylı pısıqlawıshlıq ma'nilerde baylanıstıradı. Bunın' **–g'alı, -g'anday, -mastan** formalı tu'rleri geypara tirкewish ha'm basqa da ko'meкshi so'zler menen dizbeкlesip кelip te bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshın du'zedi. Ma'nilik jaqtan waqıt, sın, sebep, maqset, sha'rt ma'nilerin an'latadı: Poezd **кelgenshe,** qızı meктepten qaytatug'ın edi (N.S.).

Кelbetlik feyil forması arqalı baylanısıwı. Da'neкersiz bag'ının'qılı ga'pti du'ziwde кelbetlik feyildin' **–g'an/-gen** forması o'nimli qollanıladı. Bul forma bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshın du'zip кelgende, кen'islik seplik affiкsli yamasa tirкewishli кelip bas ga'p penen baylanısadı. Ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli pısıqlawıshlıq qatnastag'ı bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Ol jan'a birde qoy qorasın **кo'rip кelgende**, burshaq tu'we la'mde joq edi (O'.X.).

Ha'reкet atı feyil formaları arqalı baylanısıwı. Ha'reкet atı feyilleri de bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı bolıp кelgende, кelbetlik feyiller sıyaqlı, кen'islik seplik formalı yamasa tirкewishli кelip bas ga'p penen baylanısadı. Bayanlawısh xızmetinde ha'reкet atının' **–ıw/-iw, -w** formaları кen' qollanıladı ha'm ma'nilik jaqtan waqıt, sebep, maqset, qarsılas bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi: Gurskiy **кetiwden,** soldatlar tez кiyinip maydang'a shıqtı (Q.D.).

Betlik feyil formaları arqalı baylanısadı. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı feyildin' betlik formaları arqalı bildirilgende, baslawıshı menen bette, sanda кelisip baylanısadı.

1. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı sha'rt meyildin' **–sa/-se** formasınan bolg'anda, baslawısh u'sh bette, birlik ko'plik sanlarda baylanısadı. Ma'nilik jaqtan bas ga'pti, tiykarınan, sha'rt, geyde waqıt, sebep ma'nilerinde sıpatlaydı: Suw jerdin' u'stine **shıqsa,** Qızılqum ırg'alg'an egislik boladı (K.S.).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı buyrıq meyildin' III bettegi **–sın/-sin** bolımsız forması arqalı du'zilip, bas ga'p penen qarsılaslıq ma'nide qatnas jasaydı: Tu'rli qıyınshılıqlar, qanday sebepler ushıraspasın, bizler sha'rtnamanı orınlawg'a minnetlimiz («E.Q»).

Da'neкerli bag'ının'qı qospa ga'p tu'rкiy tillerinin' ko'pshiliginde erteden izertlenilip кiyatırg'an qospa ga'ptin' ayrıqsha biri eкenligi belgili. Biraq, qazaq, qaraqalpaq tillerinde bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'neкerli tu'rin du'zetug'ın bag'ındırıwshı da'neкer joq dep

u'yrenilip кeldi. Usı tillerdin' son'g'ı izertlewlerinde bag'ındırıwshı da'neкerli qospa ga'pler bag'ının'qılı qospa ga'ptin' o'z aldına bir tu'ri eкenligi anıqlandı.

Basqa tu'rкiy tilleri sıyaqlı, qaraqalpaq tilinde de bag'ının'qılıq ma'ni bag'ındırıwshı da'neкerler arqalı bildiriledi. Qaraqalpaq tilinde bag'ının'qılıq ma'ni, sebebi, o'ytкeni, nege desen', sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, eger, eger de, onda da'neкerleri arqalı an'latıldı. Bag'ındırıwshı da'neкerler qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi birin eкinshisine bag'ındırıw jolı menen baylanıstıradı: Gulayda onın' bul so'zin esitpedi, sebebi bul waqıtta poezd ornınan qozg'alıp ju'rip кetкen edi. Bala кo'len'кede tur edi, sonlıqtan ol jol boyınan anıq кo'rindi (T.N.).

Da'neкerli bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' semantiкalıq du'zilisi da'neкerliк xızmettegi basqa кo'meкshi so'zler arqalı da an'latıladı. Sonlıqtan olardın' baylanıstırıwshılıq xızmeti esapqa alınıp, bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshı qurallar xızmetine qaray u'shкe bo'linedi: 1) arnawlı bag'ındırıwshı da'neкerler; 2) sintaкsisliк janapaylar ha'm 3) baylanıstırıwshı so'zler.

1. **Bag'ındırıwshı da'neкerler arqalı baylanısıwı**. Arnawlı bag'ındırıwshı da'neкerler qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi ma'niliк jaqtan biri eкinshisin tu'sindirip кeletug'ın bag'ının'qılıq jol menen baylanıstıradı. Bul da'neкerlerdin' qatnası arqalı baylanısqan qospa ga'pler ma'niliк jaqtan *sebep, na'tiyje* ha'm *sha'rt* ma'nili bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi:

Sebep da'neкerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler **sebebi, o'ytкeni, nege desen', ne ushın desen'** da'neкerleri arqalı baylanısıp eкi кomponentli bolıp du'ziledi. Eкi кomponentli da'neкerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwshı da'neкerler bag'ının'qı ga'ptin' basında кelip, ma'niliк jaqtan bas ga'pкe g'a'rezli, onın' is-ha'reкetin sebep ma'nisinde tu'sindiredi: Dushpanlar bizdi jen'e almaydı, **sebebi** xalqımız buzılmas miytindey beккem (S.A.).

Na'tiyje da'neкerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri **sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, sonın' menen** t.b. da'neкerler arqalı baylanısadı. Bul da'neкerler arqalı baylanısqan bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi menen bas ga'ptin' ma'niliк qatnası is-ha'reкet, waqıyalardın' isкe asıwındag'ı na'tiyjeni bildiredi. Na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi burın, bas ga'p son' кeledi. Eкi jay ga'pti baylanıstırıwshı da'neкerler is-ha'reкettin' na'tiyjesin bildiretug'ın bas ga'ptin' aldında turadı: Ko'bisinin' nawaları, suw saqlag'ıshları joq, **sonlıqtan** qudıqlardın' suwları qumg'a sin'ip na'tiyjeli paydalanılmay atır («E.Q»).

Sha'rt da'neкerli bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramndag'ı jay ga'pler **eger, eger de, onda** da'neкerleri arqalı baylanısıp, sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Bul da'neкerler arqalı baylanısqan bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı sha'rt meyildin' **–sa/-se** ha'm кelbetliк feyildin' **-g'anda /-gende** кen'isliк seplиk formaları arqalı bildiriledi: **Eger** кem-кemnen boran **u'dey berse**, mo'min qoy biysharalar ne qıladı (O'.X.).

Sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında da'neкer ha'm da'neкerliк xızmettegi so'zler (eger, onda) qatnasıp ta кeledi. Bunday jag'dayda **eger** da'neкeri bag'ının'qı ga'ptin' basında, **onda** so'zi bas ga'ptin' basında кelip, qospa ga'ptin' sha'rtliк ma'nisi a'dettegi sha'rtliк ma'niden кu'sheytilip кo'rsetiledi: **Eger** buzaw teris кelgende, **onda** sıyırdın' tuwıwı qıyınlasadı (gazetadan).

Sintaкsisliк janapaylar arqalı baylanısıwı. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi formalıq ha'm ma'niliк jaqtan baylanıstırıwda sintaкsisliк janapaylıq xızmettegi кo'meкshi so'zlerde кen' qollanıladı. Bul кo'meкshi so'zlerdin' xızmetin **ma/me, da/de, dep, boldı** t.b. sıyaqlı кo'meкshi so'zler atqaradı.

Ma/ me janapayı. Bul janapay, tiyкarınan, bag'ının'qı ga'ptin' anıqlıq meyilden bolg'an bayanlawıshının' quramında кelip, onı bas ga'p penen baylanıstıradı. Ma'niliк jaqtan sebep ha'm sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi: Usı so'z **qamshı boldı ma**, ju'resine otırg'an bir g'arrı a'n'gimege aralastı (K.S.).

Da/de janapayı. Da/de ko'mekshi so'zi sintaksislik janapaylıq xızmette kelgende, qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ga'ptin' **–sa/-se** formalı bayanlawıshına qosılıp, **-sa da** formasında bag'ının'qı ga'pti bas ga'p penen qarsılas ha'm sebep ma'nilerinde baylanıstıradı: Qoydın' qa'dirin basqa **bilmese de**, Asqar biledi (O'.X.).

3. **Baylanıstırıwshı so'zler.** Baylanıstırıwshı so'zlerdin' xızmetin **dep, dese, dese de, degende, degen son', boldı, kerek** t.b. so'zler atqaradı. **Dep** ko'mekshi so'zi shıg'ısı jag'ınan **de** feyilinin' transformatsiyalang'an forması. Ol ko'pshilik tu'rkiy tillerinde qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pti o'z ara ma'nilik jaqtan baylanıstıradı.

Qaraqalpaq tilinde bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' betlik feyilden bolg'an bayanlawıshına **de** ko'mekshi feyilinin' **dep, degenshe, degende, dese, dese de, degen menen, degen son'** formaları dizbeklesip, bas ga'p penen ha'r tu'rli pısıqlawıshlıq ma'nilerde qatnas jasaydı: Men Xojanazardın' qasına **barayın dep**, Qa'dirbay ornınan turdı (A.B.).

Sonday-aq, bag'ının'qı ga'ptin' **–sa/-se** formalı bayanlawıshına **boldı** ko'mekshi feyili ha'm **kerek** so'zi dizbeklesip te, bas ga'p penen **sha'rt** ha'm **sebep** ma'nilerinde baylanısadı: Ma'wlana zindannan **shıqsa boldı**, o'z elime alıp ketemen (A'.Ya.).

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'z ha'm sha'rt meyil forması arqalı baylanısqan tu'ri qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Qatnaslıq so'zlerdin' xızmetinde **kim, ne, qanday, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli, ol, sol, sonday, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli ha'm** t.b. soraw ha'm siltew almasıqları, geypara ra'wishler qollanıladı.

Qatnaslıq so'zler arqalı du'zilgen bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgesheligi sonnan ibarat, olardın' quramındag'ı bag'ının'qılı ga'p penen bas ga'pti baylanıstırıwshı qatnaslıq so'zlerdin' bas ga'pte qollanılg'an tu'rleri ga'ptin' bas ha'm ekinshi da'rejeli ag'zalarının' xızmetin atqaradı. Sol bas ga'pte qollanılg'an ga'p ag'zası xızmetindegi qatnaslıq so'z bag'ının'qı ga'p arqalı tu'sindirilip, anıqlanadı: **Kim** jaman oqısa, **ol** jumıs islep te jarıtpaydı (Sh.A.).

Da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'zler arqalı baylanısqan bag'ının'qılı qospa ga'pler qaraqalpaq tili faktlerinde, ko'binese eki qatnaslıq so'zli bolıp qollanıladı. Olardın' bir qatnaslıq so'zli tu'rleri rus ha'm o'zbek tillerinin' ta'sirindegi awdarma materiallarda bayanlawısh ha'm tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' quramında siyrek ushıratıw mu'mkin. Mısalı: Bundag'ı maqset **sol**, jumısta en' aldı menen qatan', anıq ta'rtip-intizam ha'm, a'lbette, na'tiyje bolıw kerek («E.Q»).

Bag'ının'qılı qospa ga'p eki qatnaslıq so'zli bolıp kelgende, bag'ının'qı ga'ptin' quramında soraw almasıg'ı tiykarındag'ı **kim, ne, qayda, qaydan, qayda, qansha** t.b. so'zler, al bas ga'pte **ol, sol, sonda, sonnan, sonsha, solay** t.b. sıyaqlı siltew almasıqları tiykarındag'ı qatnaslıq so'zler keledi.

Qatnaslıq so'zli bag'ının'qılı qospa ga'pler funktsional-semantikalıq puntsip tiykarında baslawısh bag'ının'qılı, bayanlawısh bag'ının'qılı, tolıqlawısh bag'ının'qılı, anıqlawısh bag'ının'qılı ha'm pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa tu'rlerine bo'linedi.

Sorawlar:

1. Qospa ga'p du'zilisi ha'm ma'nisi boyınsha qanday tu'rlerge bo'linedi? 2. Dizbekli qospa ga'p qanday grammatikalıq qurallar arqalı du'ziledi? Onın' jay ga'plerin baylanıstırıwshı quralların aytın'. 3. Dizbekli qospa ga'plerdin' struktura-semantikalıq tu'rlerin atap ha'm olar qanday da'nekerler arqalı baylanısadı? 4. Dizbekli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisli tu'rlerin aytın' ha'm olar qanday jag'dayda ashıq, qanday jag'dayda jabıq bolıp keledi?

A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim» 1992.
Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (Sabaqlıq) No'kis, «Bilim» 1996.

Da’wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga’plerdin’ teoriyalıq ma’seleleri. No’kis, «Bilim», 1993.

Da’wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga’plerdin’ bo’liniw printsipleri. «O’zRIAQQB Xabarshısı» 2005, N4, 93-96-betler.

Dizbekli qospa ga’pler

Tayanısh so’zler: dizbekli qospa gap, dizbekli qospa gaptin tu’rleri, olardı baylanıstırıwshı qurallar, da’nekersiz qospa ga’p, da’nekersiz qospa ga’ptin’ tu’rleri, olardı baylanıstırıwshı qurallar, so’z formalar, bag’ındırıwshı da’nekerler, qatnaslıq so’zler, t.b.

Dizbekli qospa ga’p tuwralı tu’sinik. Qospa ga’ptin’ jay ga’pler inin’ bir-birine g’a’ressiz, o’z ara ten’ ma’nili dizbeklese baylanısqan tu’rine dizbekli qospa ga’pti du’zedi. Dizbekli qospa ga’ptin’ quramındag’ı jay ga’plerdi dizbeklewshi da’nekerler ha’m da’nekerlik xızmettegi sintaksislik janapaylar baylanıstıradı. Bul grammatikalıq qurallar arqalı baylanısqan qospa ga’ptin’ jay ga’pleri ma’nilik jaqtan o’z ara bir-birine jaqın bolg’an is-ha’reket, waqıyalardı bildiredi. Dizbekli qospa ga’ptin’ quramına kirgen jay ga’plerdin’ arasında bir-birine baylanıslı ma’nilik qatnas an’latılmasa, onday ga’pler bir pu’tin dizbekli qospa ga’pti du’ze almaydı: Jumıs pitti de, xızmetkerler u’ylerine qayttı (M.K.).

Dizbekli qospa ga’plerdin’ o’zine ta’n o’zgesheligi, olar basqa qospa ga’plerden dizbeklewshi da’nekerlerdin’ qatnası arqalı ayrılıp turadı. Sonlıqtan dizbekli qospa ga’plerdi da’nekersiz ha’m bag’ının’qılı qospa ga’plerden ayırmashılig’ı onsha talaslı pikir tuwdırmaydı.

Dizbekli qospa ga’pler da’nekerlerdin’ baylanıstırıw o’zgesheligi ha’m olardın’ quramındag’ı jay ga’plerdin’ ma’nilik qatnaslarına qaray du’zilislik-semantikaliq jaqtan; 1) mezgilleslik dizbekli qospa ga’p; 2) qarsılas dizbekli qospa ga’p; 3) salıstırmalı 4) awıspalı qospa ga’p; 5) gezekles dizbekli qospa ga’p tu’rlerge bo’linedi.

Dizbekli qospa ga’plerdi barlıq jag’dayda da’nekerlerdin’ bir tu’rinin’ qatnası arqalı du’ziliwine qaray, sol da’nekerlerdin’ atı menen ma’nisin sheklep taslawg’a bolmaydı. Dizbekli qospa ga’ptin’ semantikalıq bo’liniwi dizbekli da’nekerlerdin’ bo’liniwine qarag’anda ken’. Ma’selen, al da’nekeri birikтiriwshi da’nekerdin’ quramında kirgen menen dizbekli qospa ga’ptin’ quramındag’ı jay ga’plerdi baylanıstırıwda birikтiriwshi qatnas beriw menen qatar, qarsılas ha’m salıstırmalı dizbekli qospa ga’plerdin’ komponentlerin de baylanıstırıp keledi: 1. Bizler ullı jumıslardın’ esigin endi g’ana ashtıq, al ilajlar menen jumıslar gu’reste qushag’ın ashqan palwanlarday bolıp bizlerdi ku’tip turıptı (T.N.). 2. Boran onı narttay mayıstırg’ısı keledi, al ol bir qırınlaw menen qoy qorag’a betleydi (O’.X.). 3. Elimizde da’nnin’ ulıwma o’nimi 1953-jıldag’ıg’a salıstırg’anda 82,5 million tonnadan 1956-jılı 125 million tonnag’a arttı, al da’n tayarlaw 31 million tonnadan 54 million tonnag’a ko’beydi (gazetadan).

Dizbekli qospa ga’plerdin’ tu’rleri. Mezgilles dizbekli qospa ga’p. Dizbekli qospa ga’ptin’ bul tu’ri da//de (ta//te), ha’m, ja’ne, tag’ı, al sıyaqlı birikтiriwshi da’nekerlerdin’ qatnası arqalı du’ziledi. Birikтiriwshi da’nekerler arqalı baylanısqan dizbekli qospa ga’plerdin’ jay ga’plerinin’ is-ha’reket, waqıyaları mazmunı jag’ınan bir waqıtlı yamasa izbe-izli islengen waqıtlıq qatnaslardı bildiredi.

Dizbekli qospa ga’ptin’ bul tu’rin du’ziwshi dizbeklewshi da’nekerler ma’nileri bir-birine jaqın bolg’an menen, jay ga’plerdi bir pu’tin qospa ga’pke birikтiriwde ha’rqaysısının’ o’zine ta’n o’zgeshelikleri bar.

Da//de da’nekerli dizbekli qospa ga’p. Da/de da’nekeri dizbekli qospa ga’ptin’ komponentleri arasında bir ret kelip te, ha’rbir komponent penen ta’kirarlanıp ta qollanıladı. Olar

ekі jay ga'pti baylanıstırıp kelgende, da'slepkі jay ga'ptin' bayanlawıshına dizbekлesedi de, sol ga'pke ma'nilik tıyanaqsızlıq berip, onın' ekinshi jay ga'pinin' bar ekenligin bildiredi. Ga'p ma'nilik jaqtan is-ha'reket, waqıyaları **bir waqıyatta** bolg'an waqıtlıq qatnaslardı an'latadı: Usı tog'ayda qara narlı birew biraz waqıttan bermag'an qoyan, qırg'awıl atıp ju'rdi **de**, ol keshke qaray keyin qayttı (M.D.).

Da/de da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' ha'rbir komponenti menen ta'kirarlanıp kelgende de, bir waqıtlı qatnas bildiredi. Bul jag'dayda **da/de** da'nekeri da'nekerlik xızmeti menen qatar janapaylıq ma'ni de beredi. Olar janapaylıq ma'nide kelgende ha'rbir jay ga'ptegi atawısh so'zlerge dizbeklesip ta'kirarlanadı: Ag'ayinler de keldi, bul jaqtan bizler de bardıq. Qırman da kewip qaldı, paxtanın' japırag'ı da tu'sirildi (O'.X).

Da/de da'nekerli dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'reket, waqıyaları **izbe-iz** islenetug'ın waqıtlıq qatnas bildirip keledi: Altı shopan bag'ana azanda qoylardı jayıp ketti **de**, Erpolat da'rkar wa'jlerdi alıp izinen jetpekshi bolıp qalıp edi (M.D.).

Da/de da'nekerleri arqalı du'zilgen bir waqıtlı yaki izbe-izli dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'pleri waqıtlıq qatnası menen qatar, qarsılaslıq ha'm sebeplik qatnaslardag'ı qosımsha ma'nilerdi de bildirip keledi: Ba'ha'r bolsa ha'r tu'rli o'simlikler jelkildesip ketedi **de**, jaz ortasına barıp ba'ri quwrap qaladı (K.M.).

Ha'm, ja'ne, tag'ı, tag'ı da da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Bul da'nekerler dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıw xızmeti jag'ınan o'z ara sinonimles bolıp keledi. **Ha'm, ja'ne, tag'ı** da'nekerleri arqalı baylanısqan dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan **bir waqıtta** ha'm **izbe-izli** islengen waqıtlıq qatnaslardı an'latadı:

a) **bir waqıtlı qatnastag'ı dizbekli qospa ga'pler**: Endi ol tuwıwdı oyladı **ha'm** qarmalınıp ju'rip sho'ptin' bir putag'ına qolı tiydi (S.S.).

b) **izbe-izli qatnastag'ı dizbekli qospa ga'pler**: Saylar menen jılg'alar og'an kelip qosıla beredi **ha'm** usılay u'lken da'rya payda boladı. Eshimbet taqatı shıdamay qaytadan turdı **ja'ne** ol esik betke kelip ses tın'ladı (A.B.).

Dizbekli qospa ga'plerdin' komponentlerin baylanıstırıwda o'nimli qollanılatug'ın **ha'm** da'nekeri waqıtlıq qatnası menen qatar, qosımsha sebeplik ma'nige de iye bolıp keledi: Aradan ko'p waqıt o'tpey-aq bottın' astınan sıldırlap suw kire basladı **ha'm** bizler jag'ag'a sekirip shıg'a basladıq (gazetadan). Usı g'arrının' sanasına, ko'kiregine g'ul-g'ula atlı sayasın salıp turg'an qorqınıshtın' qaran'g'ı a'lamatın pitegene jaqtırtayın dedi **ha'm** g'arrı o'zin burıng'ıdan ma'rdanalaw sezdi (Sh.S).

Al da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Al da'nekerinin' sintaksislik xızmeti basqa biriktiriwshi da'nekerlerge salıstırg'anda a'dewir ken'. Ol biriktiriwshi da'nekerdin' toparına kirgen menen, tek usı ma'nide sheklenip qalmaydı. Ma'nilik jaqtan qarsılas, salıstırmalı dizbekli qospa ga'plerdin' komponentlerin de baylanıstıradı.

Al da'nekeri biriktiriwshi da'neker wazıypasında kelgende, dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinen an'lasılg'an is-ha'reket, waqıyalardın' *bir waqıtlı* ha'm *izbe-izli* islengen waqıtlıq qatnaslardı bildiredi:

a) **bir waqıtlı qatnastag'ı dizbekli qospa ga'p**: Ha'wizge tırıldap suw quyıwdan jan-jaqtan ha'kkelek atıp g'arg'ıldasqan qurbaqalar kele basladı, **al** o'li balıqlardın' taslikleri aq qag'azday jıltırap suw betine qalıqtı. (T.Q.).

b) **izbe-izli qatnastag'ı dizbekli qospa ga'p**: Sol waqıtta jay jang'an ottın' ushqını jalıng'a aynaldı, **al** jalınnan o'rt payda boldı (X.S.).

Qarsılas dizbekli qospa ga'p. Qarsılaslıq qatnas bildiriwshi dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler is-ha'reket, waqıyaları o'z ara qarama-qarsı mazmung'a iye bolıp keledi. Olardın' quramındag'ı jay ga'plerdi biraq, lekin, sonda da, solay da, so'ytse de, degen menen, al da'nekerleri ha'm tek, qalay da, a'tten', bolmasa t.b. da'nekerlik xızmettegi so'zler baylanıstıradı.

Qarsılas da'nekerler dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıwda geypara o'zgesheliklerge iye boladı:

Biraq, lekin da'nekerli dizbekli qospa ga'p. Biraq, lekin da'nekerleri arqalı baylanısqan dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawıshları birgelikli bolmaydı. Sonlıqtan **biraq, lekin** da'nekerleri dizbekli qospa ga'plerdi du'ziwde tiykarg'ı qarsılaslıq ma'ni bildirip kelse, birde qosımsha baylanıstırıwshılıq ma'ni menen g'ana shekleneti:

1. **Biraq, lekin** da'nekerleri bir-birine qarama-qarsı bolmag'an eki jay ga'pti baylanıstırıp, qospa ga'ptin' mazmunına qarsılaslıq ma'ni beredi. Bul sıyaqlı ga'plerdi da'nekersiz aytqanda, sol pu'tinlikti n' qarsılaslıq ma'nisi anıq bolmay qaladı, yamasa tıg'ız baylanıslıq u'zilip, stillik jaqtan kemshilikke ushıraydı: Dawıl tınayın dedi, **biraq** qar japalaqlap jawıp tur (S.S.).

2. Bayanlawıshı birinshi komponentte bolımlı, ekinshi komponentte bolımsız formada kelgen eki jay ga'pti baylanıstırıp, qarsılas dizbekli qospa ga'pti du'zedi: Bilmeymen, o'zim de qanday da bir jaqsı na'rselerdi ku'seymen, **biraq** ne ekenin o'zim de tu'sinbeymen (Sh.A.).

3. **Biraq** da'nekeri birinin' ma'nisin biri tolıqtırıp kelgen eki jay ga'pti baylanıstırıw arqalı qarsılas dizbekli qospa ga'pti du'zedi: Bul ta'biy tu'rde den sawlıqtı buzıw qa'wpin tuwdırmaydı, **biraq** qosımsha qıyınshılıqlar tuwdıradı (gazetadan).

Bul dizbekli qospa ga'pte da'slepki jay ga'pke son'g'ı jay ga'p qarama-qarsı qoyılıw arqalı da'slepki ga'ptin' ulıwmalıq mazmunınan qarsılaslıq ma'ni an'latıladı.

4. Dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawıshları birgelkili bolımsız formada kelgende de, **biraq, lekin** da'nekerleri arqalı baylanısadı ha'm onın' ma'nisin ele de anıq etip ko'rsetedi: Shayıqtın' bul ga'pi Mamang'a unamadı, **biraq** u'ndemedi. (T.Q.).

Sonda da, solay bolsa, solay bolsa da, so'ytse de da'nekerli dizbekli qospa ga'pler. Bul da'nekerler arqalı baylanısqan jay ga'pler de ga'p ishinde qollanılıwına qaray, geypara o'zgesheliklerge iye boladı:

a) **sonda da** da'nekeri qarsılaslıq ma'nisi anıq bolmag'an jay ga'plerdi anıqlaw ushın qollanıladı: Atalarının' su'yener joq, **sonda da** tas ju'reklik etkisi keledi (T.Q.).

Sonday-aq bayanlawıshı birinde bolımlı, ekinshisinde bolımsız formada kelgen jay ga'plerdi qarsılaslıq ma'nide baylanıstıradı: Baxıt biraz sharshayın dedi, **sonda da** ol jumısın toqtatpadı. (Q.D.);

b) **solay da, solay bolsa da, so'ytse de** da'nekerleri dizbekli qospa ga'plerdin' komponentlerin baylnasıtırıwda **sonda da** da'nekerine sinonim bolıp keledi. Bul da'nekerler arqalı baylanısqan dizbekli qospa ga'plerde da'slepki jay ga'ptin' mazmunına, ko'binese son'g'ı jay ga'ptin' mazmunı qarama-qarsı keledi: Aqsulıw+ da Turdıbektin' turpayı so'zlerine ashıwlanıp qalg'an, **solay da** ol tuwısqan degen so'zdi ayrıqsha bahalaydı (S.X.).

Degen menen, ne degen menen, qa'ytken menen, qaytama da'nekerli dizbekli qospa ga'pler. Bul da'nekerlerdin' qatnasındag'ı dizbekli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' bayanlawıshlarının' biri bolımlı, ekinshisi bolımsız formada kelip te yamasa da'slepki jay ga'ptin' is-ha'reket, waqıyaları son'g'ı jay ga'p arqalı biykarlanıp qarsılaslıq ma'ni bildiredi: Ko'zlerimiz shıdamsızlıq penen ot izleydi, **degen menen** da'ryanın' ha'rbir aylanbası bizin' isenimimizdi biykarg'a shıg'aradı (P.K.).

Al, bolmasa da'nekerli dizbekli qospa ga'p. **Al** da'nekeri de dizbekli qospa ga'ptin' da'slepki komponentindegi is-ha'reket, waqıyag'a son'g'ı komponenti qarama-qarsı bolg'an dizbekli qospa ga'plerdi du'zedi. Olardın' jay ga'plerinin' bayanlawıshları bolımlı, bolımsız formalarda kele beredi: Jurtlardın' u'ylerinin' a'tirapında sa'n bergen eginler bar, al bunın' u'yinin' qasında egin de joq (T.Q.).

Bolmasa da'nekeri dizbekli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' arasında qollanılıp, olardı qarsılaslıq ma'nide baylanıstıradı. Bul du'zilistegi dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bayanlawıshları bolımlı, bolımsız formalarda kele beredi: Dayın' ko'rip qayt degen son' barıp edik, **bolmasa** qonaq jerimiz quwg'an joq (Sh.S.).

Tek, qalay da, a'tten' ko'mekshi so'zli dizbekli qospa ga'p. Bul da'nekerlik xızmettegi ko'mekshi so'zler qarsılas da'nekerler sıyaqlı jay ga'plerdi qarama-qarsı ma'nide baylanıstırıp, qarsılas dizbekli qospa ga'pti du'zedi.

Tek janapayı dizbekli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdi baylanıstırıp kelgende, ma'nilik jaqtan **biraq, sonda da** da'nekerlerine sinonim bolıp keledi. Stillik jaqtan **biraq, sonda**

da da'neĸerlerine qarag'anda ga'ptin' mazmunın ĸu'sheytip, ta'sirliliĸ payda etedi: Apa, ha'zir men qus bolıp ushqım ĸeledi, **teĸ** qanatım joq da'. (SH.S.).

Qalay da, a'tten' da'neĸerliĸ xızmettegi so'zler eĸi jay ga'pti baylanıstırıp ĸelgende, son'g'ı ĸomponentĸe ĸu'sheytiwshiliĸ-modallıq ma'ni beriw arqalı da'slepĸi ĸomponentĸe qarama-qarsı qoyıladı. Bul ĸo'meĸshi so'zlerdin' **qalay da** tu'ri **sonda da** da'neĸerine, **a'tten'** so'zi **biraq** da'neĸerine sinonim bolıp ĸeledi: Qonıp ĸetseĸ-a'm bolar edi, **a'tten'** bulĸara suwıqlıq qıladı (T.Q.).

Salıstırmalı dizbeĸli qospa ga'p. Dizbeĸli qospa ga'ptin' bul tu'rin **al** da'neĸeri arqalı baylanısqan jay ga'plerdin' dizbegi du'zedi. **Al** da'neĸeri arqalı baylanısqan dizbeĸli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler salıstırmalıq ma'ni bildirip ĸelgende, olardın' is-ha'reĸet, waqıyaları o'z ara salıstırıladı. Bul jag'dayda dizbeĸli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdegi tiyĸarg'ı dıqqatqa alıng'an so'zler o'z ara salıstırıw arqalı salıstırmalılı qatnas bildiredi: Adamlar jerde da'n o'sirip **jetistirse, al** jer adamlardın' o'zin o'sirip **jetistiredi** (gazetadan).

Al da'neĸerli salıstırmalı dizbeĸli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' is-ha'reĸet, waqıyaları o'z ara bir-biri menen jay salıstırılıp ta ĸeledi: Biz paxta **beremiz, al** hu'ĸimet bolsa bizge aqsha, tawar, mashina sıyaqlı ĸereĸ jarag'ımızdı berip turadı (I.Yu.).

Al da'neĸerli salıstırmalı dizbeĸli qospa ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheligi, onın' quramındag'ı jay ga'plerdin' bayanlawıshları, ĸo'binese bir tu'bir so'zlerden boladı. Bunday o'zgesheliĸ **al** da'neĸeri qatnasqan basqa dizbeĸli qospa ga'plerde ushıraspaydı.

Awıspalı dizbeĸli qospa ga'p. Awıspalı dizbeĸli qospa ga'pler awıspalı da'neĸerlerdin' qatnası arqalı du'ziledi. Awıspalı dizbeĸli qospa ga'plerdi du'ziw ushın ya, yaĸi, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, a'lle t.b. awıspalı da'neĸerler qatnasadı. Bul da'neĸerler arqalı baylanısqan dizbeĸli qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' is-ha'reĸet, waqıyaları birinde bolmasa eĸinshisinde isĸe asatug'ın awıspalılıqtı bildiredi.

Awıspalı da'neĸerler dizbeĸli qospa ga'ptin' sın'arların baylanıstırıwda o'z ara o'zgesheliĸĸe iye boladı:

1. **Ya, yaĸi, yamasa** da'neĸerleri eĸi sın'arlı dizbeĸli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' arasında yamasa ha'rbir jay ga'p penen ta'ĸırarlanıp ĸelip te qollanıladı. Usı da'neĸerlerdin' qatnasındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reĸetleri awıspalı ma'nide ĸeliwi menen qatar, boljawlı ma'ni de an'latadı: **Ya** o'zi maqullamaydı, **ya** meni mun'aytpaydı (T.Q.).

2. He da'neĸeri ma'nisi boyınsha ha'zirgi a'debiy tilde ya da'neĸerinin' bir variantı retinde qollanıladı: Aw salsan', **ne** tasqa jolıg'adı, **ne** ag'ıs penen jırtılıp pitedi (O'.A.).

3. **Bolmasa, ya bolmasa, ya'ĸi bolmasa** da'neĸerleri awıspalı dizbeĸli qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıp ĸelgende, bayanlawısh formaları, ĸo'binese modallıq ma'nide ĸeledi ha'm ga'ptin' ulıwmalıq mazmunınan boljawlı ma'ni an'latıladı: Ba'lĸim, og'an shorılardın' o'zleri bir ba'le qılg'an shıg'ar, **bolmasa** bizin' hayallar arag'a ot taslawı itimal (O'.X.).

4. **A'lle** da'neĸeri dizbeĸli qospa ga'ptin' ha'rbir ĸomponenti menen ta'ĸırarlanıp qollanıladı. Bul da'neĸerdin' baylanısınan du'zilgen dizbeĸli qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' ulıwmalıq mazmunınan modallıq ma'ni an'lasıladı. **A'lle** da'neĸeri arqalı baylanısqan jay ga'plerdin' bayanlawısh formaları da ya da'neĸeri arqalı baylanısqan ga'pler sıyaqlı, ĸo'binese modallıq ma'ni beriwshi ĸo'meĸshi so'zlerdin' qatnasınan boladı: **A'lle** oshaqta ot bar, a'lle shıra janıwlı (O'.X.).

Gezeĸles dizbeĸli qospa ga'p. Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reĸet, waqıyalarının' gezeĸlesip isleniwin bildiretug'ın jay ga'plerdin' dizbegi gezeĸles dizbeĸli qospa ga'pti du'zedi.

Gezeĸles dizbeĸli qospa ga'ptin' jay ga'pleri **g'a, g'a'hi, birese, birde, geyde, ga'de, bazda** t.b. gezeĸles da'neĸerleri arqalı baylanısadı. Gezeĸleslik ma'ni beriwshi da'neĸerler de dizbeĸli qospa ga'ptin' ĸomponentleri arasında, yamasa ha'rbir ĸomponenti menen ta'ĸırarlanıp qollanıla beredi.

1. **Birese, birde, bazda** da'nekerleri ma'nilik jaqtan bir-birine ku'ta' jaqın, bir ma'nide keledi. Sonlıqtan bul da'nekerlerdi birinin' ornına birin almastırıp qollanıwg'a boladı: Onın' **birese** qolları qıymıldaydı, **birese** ayaqları shaltlıq ha'reketlerin tastıyıqlaydı (S.S.).

2. **Ga, ga'hi, ga'de, geyde** da'nekerleri gezekles dizbekli qospa ga'plerdi du'ziwde o'gimli qollanıladı. Bul da'nekerler de dizbekli qospa ga'ptin' ha'rbir komponenti menen ta'kirarlanıp ta, yamasa eki jay ga'ptin' arasın baylanıstırıpta kele beredi: G**a'** jas waqıtın'esin'e tu'sip ketedi, **ga'** jaslıqta islegen tu'rli-tu'rli na'rselerın' ko'z aldın'a keledi. (I.Yu.).

Da'nekersiz qospa ga'p haqqında tu'sinik. Son'g'ı jılları sintaksislik izertlewlerden qospa ga'plerdin' da'stu'riy u'yrenilip kiyatırg'an eki bo'limli (dizbekli ha'm bag'ının'qılı qospa ga'p) klassifikatsiyası u'shke (dizbekli, bag'ının'qılı ha'm da'nekersiz qospa ga'p) bo'linip u'yrenilip kiyatır.

Qospa ga'plerdi joqarıdag'ı siyaqlı u'shke bo'lip u'yreniw ha'zirgi haqıtta rus tilinin' izertlewlerinde, joqarı oqıw orınları ha'm mektep sabaqlarında qa'liplesken tu'rde qollanılıp kiyatır.

Da'nekersiz qospa ga'plerdin' jay ga'plerin baylanıstırıwshı qurallar. Da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri o'z ara bir-birine jaqın bolg'an is-ha'reket waqıyalardı bilidiredi. Eger de olardın' komponntlernen bir-birine baylanıslı bir pu'tin ma'nilik qatnas an'lasilmasa onday ga'pler qospa ga'p bola almaydı. Demek, eki yamasa birnshe jay ga'plerdin' baylanısı qospa ga'p bolıw ushın bir pu'tin kommunikativlik birikti bildirip turıwı tiyis.

Da'nekersiz qospa ga'ptin' du'ziliwi ushın to'mendegi leksikalıq, morfologiyalıq ha'm intonatsiyalıq qurallar qatnasadı.

1. Da'nekrsiz qospa ga'ptin' komponentleri leksikalıq korrelyat so'zdın' qatnası arqalı baylanısadı. Bul korrlyat so'zler da'slepki jay ga'pte qollanıladı da, son'g'ı jay ga'pte sog'an qatnaslı so'z yamasa sol so'zdin' o'zi ta'kirarlanadı. Korrelmatlar formalıq jaqtan bir formada yamasa ha'r tu'rli formalarda keliwi mu'mkin:

a) da'slepki jay ga'ptegi korrelyat so'z atlıq yamasa substantivlik almasıqtan boladıda, son'g'ı jay ga'pte sol so'zge qatnasslı almasıq yamasa atlıq so'z qollanıladı. Esin'izdeme, elime bilimli adamlar kerek dedimiz, sonı esapqa alıp sawatlı aqundı elin'izge baspu'kil jiberdik. (T.Q.).

Geyde korrelyatqa qatnaslı so'z ekinshi jay ga'pte qollanılmay keliwi de mu'mkin. Bunday jag'dayda ekinshi jay ga'pte ol almasıqı ko'rsetilmegen menen, onın' ornı belgili bolıp turadı: Ko'ksuwdın' a'tirapı jazda jasıl japıraqlı sho'plerdi janılsa, (ol) qısta qa'ha'rli qıstın' ma'xa'm boladı. (T.N.).

b) leksikalıq korrelyat ga'p ag'zası xızmetind da'slepki jay ga'ptin' quramında kelip, pu'tin qospa ga'pke ortaq boladı: **Olardın'** betleri borlattay qızarıp, ko'zleri shoqtay janadı (A.B.).

Bazda pu'tin qospa ga'ptin' mazmunına ortaq bolıp kelgen so'z tu'sirilip aytılıwı da mu'mkin. Bunday jag'dayda korrelyat so'zdın' ornı jay ga'plerdegi tartımlanıp kelgn ga'p ag'zaları arqalı ma'lim bolıp turadı: Salısı quwramay o'sti, zu'ra'a'ti jaqsı boldı. (T.N.).

d) leksikalıq korrelyatlar ha'rbir jay ga'pte ta'kirarlanıp keledi. Ku'ni menen o'z malın **o'zi** bag'adı, qoraların, to'lelerin **o'zi** tazalaydı (T.Q.).

2. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' jay ga'pleri morfologiyalıq korrelyatlar arqalı baylanıssadı. a) Morfologiyalıq korrelyatlıq xızmetti qospa ga'p komponentlerinin' feyil bayanlawıshlarının' bir bet, bir ma'ha'l formalarında, yag'nıy formallıq jaqtan birgelki bolıp keliwi atqaradı: Shaqalar **qıymıldamaydı**, japıraqlar **sıldırlamaydı**. (J.A.).

b) morfologiyalıq korrelyatlar formallıq jaqtan birgelki bolmay, ha'r tu'rli formalarda kelipte jay ga'plerdi baylanıstıradı. Biraq olardın' bayanlawıshlanın' ma'ha'llik ma'nileri birgelki bolıp keledi: Ha'r jer ha'r jerden qızıl quyrıqlı qoraz qırg'awıllar du'rildep ushsa, qulaqların ga'jımıytıp, ga' tikireytip qoyanlar qashadı. (T.N.).

3. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındag'ı jay gaplerdin' qospa ga'pke birigiwi ha'm ma'nilik o'zgesheliklerge iye bolıwında intonatsiya da tiykarg'ı xızmetti atqaradı. a) jay ga'pler dizbeklewshi intonatsiya arqalı baylanısıp kelgende, ma'nilik jaqtan o'z ara bir-biri menen ten',

birgelikli bolıp baylanısadı. Ha'r u'ydın' qasınan u'rgen iyttin' sesti shıg'adı, onı da samaldın' izine sittirmeydi (Sh.S.).

b) da'nekersiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri sebep, tu'sindirmeli t.b. intonatsiya arqalı baylanısıp kelgende, ma'nileri o'z-ara ten' bolmag'an, birin-biri tu'sindiriwshi, anıqlawıshı sıpatqa iye bolg'an birgelikiz da'nekrsiz qospa qaplerdi du'zedi:

1. Ku'n jılıdı, ton'lar jibisip basladı (J.S.). 2. Olar qorg'annan dalag'a shıg'ıwg'a erise almadı – dushpan o'zinin' qarag'anıw halqasın biriktirip jilisinin' qararı ko'p keshikpey o'z shshimin taptı: Plan qayta qaralıp, balıqshılar iske qayta bo'lindi (O'.A.).

Bunda 1-2 qospa ga'plerdin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan bir-biri menen sebeplik qatnastı bildiredi. 3-qospa ga'ptin' jay ga'pleri o'z ara da'slepki jay tu'sindiriwshilik sıpatqa iye bolıp, da'slepki jay ga'p son'g'ı jay gapler arqalı tu'sindirilip kelgen.

Quramındag'ı jay ga'pleri da'nekersiz yamasa da'nekrlik xızmettegi so'zlerdin' qatnasısız, intonatsiya, leksikalıq ha'm morfologiyalıq qurallar arqalı du'zilgen qospa ga'ptin' tu'rine da'nekersiz qospa ga'p delinedi. Da'nekrsiz qospa ga'pler qu'ramındag'ı jay ga'plerdin' intonatsiya arqalı baylanısıw o'zgesheligi ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslarına qaray, birgelikili quramalı ha'm birgelіksiz quramalı da'nekersiz qospa ga'pler bolıp ekige bo'linedi.

Da'nekersiz qospa ga'ptin' tu'rleri. Da'nekersiz qospa ga'p sintaksistin' pu'tkilley jan'a u'yreniw obъekti emes. Ol da'stu'riy u'yreniw boyınsha tu'rkiy tillerinde qospa ga'ptin' u'shinshi tu'ri retinde bo'liniwin deyin geypara ma'nilik jaqınlıq belgilerine qaray dizbekli ha'm bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' da'nkersiz tu'ri rtind birlstirilip u'yrenilip keldi. Ha'tte, geypara tu'rkiy tillerind, sonın' bir qaraqalpaq tilinde de ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda ha'zirge deyin usı bag'darda u'yrenilip kiyatır.

Haqıyqatında da, da'nekersiz qospa ga'plerdin' bir qatarnın' du'ziliw mazmunı dizbeklwshi da'nekrler arqalı du'zilgn qospa ga'plerge, ekinshi toparı bag'ındırıwshı da'nekrli qospa ga'plerge ku'ta' jaqın, ha'tte birdey bolıp keledi. Mısalı. 1. Balalar barlıq na'rseni tintip shıqtı, **biraq** jasırın xat tabılmadı. (J.Sh.).

Da'nekersiz qospa ga'plerdin' semantikalıq du'zilisi quramındag'ı jay ga'plerdin' mazmun, intonatsiya, orın ta'rtip, leksikalıq ha'm morfologiyalıq qurallardın' qatnası arqalı anıqlanadı. Bul baylanıstırıwshı qurallardın' ma'nilik o'zgesheliklerine qaray da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bir-birine g'a'rezsiz, o'z ara ten', birgelikli ma'nide baylanıssa, geyparaları ma'nileri o'z-ara ten' bolmag'an, birin-biri tu'sindiriwshi, ten'sizlik sıpatqa iye bolıp keledi. Usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray da'nekersiz qospa ga'pler semantikalıq jaqtan «birgelikli quramlı da'nekersiz qospa ga'pler ha'm birgelіksiz quramalı da'nekersiz quramlı qospa ga'pler» bolıp ekige bo'linedi.

Birgelkili quramlı da'nekersiz qospa ga'pler. Birgelikli quramlı da'nkrsiz qospa ga'ptin' jay ga'pleri ma'nilik jaqtan o'z-ara ten', birgelikli bolıp keledi. Olar bir-biri menen biriktiriwshi pauza, sanaw, salıstırmalı-qarıslas intonattsiyalar arqalı baylanısıp, o'z ara ten' ma'nili mezgilles, qarsılas, salıstırmalı qatnaslardı bildiretug'ın qospa ga'plerdi du'zedi. Mısalı: Kimler arnanın' jag'asına kelip toqtadı, bular da katerden tu'sti. (O'.A.).

Birgelikli quramlı da'nekersiz qospa ga'pler. Mezgilles, qarsılas ha'm salıstırmalı qatnastag'ı qospa ga'pler bolıp u'shke bo'linedi.

Mezgilleslik qatnastag'ı da'nekersiz qospa ga'p. Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarının' isleniwi ma'nilik jaqtan waqıtlıq mezgilleslikti bildiretug'ın tu'rleri mezgilleslik qatnastag'ı qospa ga'pti du'zedi. Olardın' is-ha'reket, waqıyalarının' isleniwi bir waqıtlı ha'm izbe- izli bolıp keledi.

1. Da'nekersiz qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'rekетlerinin' isleniwi bir waqıtlı mezgilles bolıp kelgende, olardın' jay ga'plerinin' bayanlawıshları to'mendegi ma'ha'l formaları arqalı bildiriledi:

a) anıqlıq meyildin' o'tken, ha'zirgi ma'ha'l formalarında keledi. Erote klgn gu'zdi waqtınan burın qıs baslandı, jer betine dizden qar jawdı (A.B.).

b) da’slepкi jay ga’pinin’ bayanlawısh **–p** formalı hal feyil, son’g’ı jay ga’ptin’ bayanlawıshı ha’zirgi ma’ha’l formasınan boladı. Bunday jag’dayda son’g’ı jay ga’ptin’ ha’zirgi ma’ha’l forması da’slepкi jay ga’ptin’ bayanlawıshına da qatnaslı bolıp, onın’ ma’ha’lliк ma’nisin anıqlaydı Otırg’anlardın’ кimi otın jag’ıp, кimi otın кirgizip ju’r (S.A).

d) da’slepкi jay ga’ptin’ bayanlawıshı waqıtlıq ma’nidegi –sa//-se formalı sha’rt meyil, eкinshi ga’pti anıqlıq meyildin’ ha’zirgi ma’ha’l forması arqalı bildiriledi: Birewler кitap oqıp atırsa, qalg’anları o’z-ara so’ylesip tur. (T.Q.).

2. Birgeliкli quramlı da’neкersiz qospa ga’ptin’ jay ga’plerinin’ is-ha’reкeti waqıtlıq jaqtan izbe-izli bolıp кelgende, olardın’ bayanlawıshları, кo’binese anıqlıq meyildin’ ha’r tu’rli formaları arqalı bildiriledi ha’m ma’ha’lliк jaqtan da ha’r tu’rli qollanıladı. Samaldın’ o’rindegi qara bult siyreкledi, onın’ ornına aq bul кo’rindi (O’.X).

Qarsılaslıq qatnastag’ı da’neкersiz qospa ga’p. Birgeliкli quramlı qarsılaslıq qatnastag’ı da’neкersiz qospa ga’pler, кo’binese Ki komponentli bolıp, qarsılas ma’nili biriкtiriwshi intonatsiya arqalı du’ziledi. Olardın’ quramındag’ı jay ga’plerdin’ is-ha’reкt, waqıyaları ma’niliк jaqtan bir-biri menen qarama-qarsı ma’nide qollanıladı. Bulardın’ arasındag’ı qarsılaslıq ma’ni to’mendgishe bildirileti.

1) da’slepкi jay ga’ptin’ subъкtinin’ isleniwine son’g’ı jay ga’ptin’ subъкtinin’ is-ha’rкti qarsılıq jasaydı. Bulardag’ı intonattsiya birinshi jay ga’pt bir jo’n кo’terin’кi boladı da, eкinshisinde pa’sn’ aytıladı. Bunı кo’rgen Da’rmenbay juwırıp кele sala tastı qozg’altpaqshı bolıp edi, A’wezov onın’ aldın aldı (T.Q.).

2) jay ga’plerdin’ bayanlawıshları bolımlı-bolımsız formalarda кeliwi arqalı qarsılaslıq ma’ni an’latadı. Amanlıq a’ri-beri tın’lap bag’ıp edi, olardın’ tiyкarg’ı maqsetкe oralatug’ın tu’ri bolmadı (T.Q.).

3) Ha’rbir jay ga’pte leкsiкalıq antonimler qollanılıp ta qarsılaslıq ma’ni an’latıladı. Bizler alg’a qaray ju’rip кettiк, olar кeyin qayttı. (Sh.S).

Salıstırmalı qatnastag’ı da’neкersiz qospa ga’p. Birgeliкli quramlı salıstırmalı da’neкersiz tqospa ga’ptin’ jay ga’plerinin’ is-ha’reкt, waqıyyalar o’z-ara salıstırmalılıq mazmunda du’ziledi. Olardın’ salıstırmalılıq ma’nileri to’mendegishe an’latıladı.

1) jay ga’plerinin’ quramındag’ı predmetler, qubılıslar salıstırıladı: Pu’tкil adamzat jılına shama menen 3 mın’ кubкilomtr suw ishedi–bul jerdegi dushshı suwdın’ ulıwma кo’lemine qarag’anda onsheli кo’p emes (gazetadan).

2) jay ga’plerdin’ is-ha’reкet, waqıyaları waqıtlıq jaqtan salıstırıladı. Bunday salıstırıwda ha’r birj ay ga’pte waqıt ma’nili so’zler qollanıladı. 1962- jılı ha’r bir sıyırdan 482 кilogramm su’t sawıp alıng’an bolsa, 1963-jılı ha’rbir sıyırdan 654 кilogramm su’t sawıp alındı (gazetadan).

3) ha’rbir jay ga’ptin’ quramında leкsiкalıq antonimler qollanılıwı arqalı salıstırıladı. Bul tu’rdegi salıstırmalı qospa ga’pte salıstırıwshılıq ma’ni predmetlerdi, is-ha’reкet, qubılıslardı bir-birin qarsı qoyıw arqalı salıstırıladı. Jaqsı adamda kek bolmas, jaman adam teк bolmas.

4) da’slepкi jay ga’ptin’ mazmunı son’g’ı jay ga’pк salıstırıw arqalı salıstırmalı qatnas an’latıladı. Bunday salıstırmalı qospa ga’ptin’ jay ga’plerinin’ bayanlawıshları bir tu’rdegi feyiller arqalı bildiriledi. Tawdı tastı jel buzar, adamzattı so’z buzar.

Birgliкsiz quramlı da’neкersiz qospa ga’pler. Birgeliкsiz quramlı da’neкersiz qospa ga’ptin’ jay ga’pleri ma’niliк jaqtan o’z-ara ten’ bolmag’an, biririn-biri tu’sindiriwshi g’a’rezliliк sıpatqa iye boladı. Olardın’ quramı, кo’binese eкi komponentli bolıp, bag’ındırıwshı intonatsiya arqalı du’ziledi. Ma’niliк jaqtan intonatsiya ha’m jay ga’plr arasındag’ı ma’nisine qaray sebep-na’tiyje, na’tiyje, tu’sindirmeli, sha’rtliк t.b. qatnaslardı bildiredi: Qusbegi qa’ha’rlenip кo’zlerin biy, qazı, baylarg’a alartıp edi, olar tunjırap qaldı (T.Q.).

Sebep-na’tiyje qatnaslı da’neкersiz qospa ga’p. Birgeliкsiz quramlı qospa ga’ptin’ bul tu’rinin’ is-ha’reкet, waqıyaları o’z ara bir-biri menen sebep-na’tiyje ma’nilerinde baylanısadı. Sebep-na’tiyje qatnaslı qospa ga’plerdi anıqlawda olardın’ quramındag’ı jay ga’plerdin’ orın ta’rtip arqalı bildiriletug’ın ma’niliк qatnasları ha’m intonatsiyalıq o’zgesheliklerine qaraladı. Mısalı. Ku’n jılıdı, ton’lar jibise basladı. Keypi birden o’zgerdi, yadına bunnan кo’p jıllar burıng’ı waqıya tu’sti. (X.S.).

Birgelкisiz quramlı sebep-na'tiyje qatnaslı qospa ga'pler quramındag'ı jay ga'plerdin' orın ta'rtibi ha'm ma'nilik qatnaslarına qaray eкi turli o'zgesheliккe iye boladı. Olardın' biri sbep-na'tiyje, eкi na'tiyje-sebep qatnasların bildiredi. bulardın' orın ta'rtibi boyınsha qaysısının' burın ya son' кelgenligi olardın' ma'ni ha'm intonatsiyalıq o'zgesheliklrine qatnaslı anıqlanadı'. qaray eкi tu'rli o'zgesheliккe iye boladı. Olardın' biri sbp-na'tiyje, кinshisi na'tiyje-sebep qatnasların bildiredi. Bulardın' orın ta'rtibi boyınsha qaysısının' burın ya son' кelgengligi olardın' ma'ni ha'm intonattsiyalıq o'zgesheliклerine qatnaslı anıqlanadı.

1) sebep-na'tiyje qatnaslı qospa ga'pte sebep bildiriwshi jay ga'p burın sol sebeptin' na'tiyjesin bildiretug'ın jay ga'p son' кeledi. Bunın' da'slepкi jay ga'pi xabar intonatsiyası menen aytıladı da, son'ında pauza islenedi, olardın' jay ga'plerinin' arası, кo'binese u'tir arqalı bo'linedi: Al jawın sebelep jawdı da turdı, jer beti iylengen batpaqqa aynaldı (S.A.).

2) na'tiyje-sebep qatnaslı qospa ga'pte na'tiyje bildiriwshi jay ga'p burın, sebep ma'nili jay ga'p son' кeledi. Bul jag'dayda na'tiyje jay ga'pten кeyin intonatsiya biraz кo'terin'кi ha'm sozılın'qı aytıladı da, eкi jay ga'ptin' arası, кo'binese sızıqsha, qos noqat, geyde u'tir arqalı bo'linedi: Kelgen pa'tte-aq onı qayg'ılı xabar mayıstırıp tasladı–balası a'lleqashan-aq shetnegen edi (Sh.A.).

Na'tiyje qatnaslı da'neкersiz qospa ga'pler. Birgeliksiz quramlı na'tiyje qatnaslı qospa ga'plerdin' da'slepкi jay ga'pinen an'lasılg'an is-ha'reкet, waqıyalardın' na'tiyjesi son'g'ı jay ga'p arqalı bildiriledi. Ha'r waqıya na'tiyje ma'nili jay ga'p son'g'ı pozitsiyada кeledi. Onın' ornın da'slepкi jay ga'p penen almastırıwg'a bolmaydı.

Na'tiyje qatnaslı da'neкersiz qospa ga'plerd belgili bir so'zlerge a'hmiyet beriledi de, qospa ga'ptin' ulıwmalıq mazmunı sol so'z arqalı anıqlanadı. Bunday da'neкersiz qospa ga'ptin' eкinshi jay ga'pinin' basında bul almasıg'ı leксikalıq кorrelyatlik xızmet atqaradı.

Na'tiyje qatnaslı da'nкrsiz qospa ga'pler ha'zirgi jazba a'debiy tild rus tilinin' ta'siri arqalı rawajlang'an publitsistikalıq shıg'armalarda ushırasadı: 1971- jıldın' aqırı 1972-jıldın' basında Qızıljar to'beliginde topıraqian bo'get salındı, bul gazoprovodlardın' кompressor stantsiyalarına ha'm temirjolg'a suwdı u'zliksiz berip turıwdı ta'miyin etti. (gazetadan).

Tu'sindirmeli qatnaslı da'neкersiz qospa ga'pler. Tu'sindirmeli qatnaslı qospa ga'plerdin' da'slepкi jay ga'pinin' mazmunı son'g'ı jay ga'p arqalı tu'sindirledi. Qospa ga'ptin' bul tu'rinin' jay ga'pleri, tiykarınan, intonatsiya arqalı baylanısadı. Olardın' intonatsiyası ha'r tu'rli bolıp кeledi.

1) tu'sindirmeli da'neкersiz qospa ga'ptin' da'slepкi jay ga'p ulıwmalıq ma'nide boladı da, son'g'ı jay ga'pler arqalı tu'sindiriledi. Intonatsiyalıq jaqtan da'slepкi jay ga'p xabar intonatsiyası menen, son'g'ı jay ga'pler tu'sindirmeli sanaw intonatsiyası menen aytıladı, da'slepкi jay ga'pten qos noqat arqalı bo'linedi. Baltabaydın' bajası mınadan ibarat edi: Serjant Batırovtın' bo'limi tuwra ortag'a topılıp, dushpannın' dıqqatın awdarıwı кereк, sol waqıt eкi palangadan Petr menen Sergeydin' jawıngerleri tag'ı da jaqın barıp sawash baslawı tiyis (Q.D.).

Da'neкersiz qospa ga'ptin' bul tu'rinin' da'slepкi jay ga'pi abstrakt ma'nide кelip, anıq ma'nili jay ga'p arqalı tu'sindiriledi. Sizin' da'rtin'izge dawa bir na'rse bar balan'ızdı to'ben'izge qoyıp shalamız (rteкten).

2) tu'sindirmeli da'neкersiz qospa ga'ptin' da'slepкi jay ga'pinin' baslawıshı son'g'ı jay ga'p arqalı tu'sindiriledi. Bunday jag'dayda da'slepкi jay ga'ptegi baslawıshqa qatnaslı eкinshi jay ga'pte **bul, sol, ol da bolsa** almasıqları korrelyativlik xızmet atqaradı: Birewdin' mun'lı dawısı sitildi–**bul** u'y aldında sıyır sawıp otırg'an Gu'lzardın' dawısı edi. (X.S.).

Sha'rtlik qatnaslı da'neкersiz qospa ga'p. Sha'rtlik qatnas bildiretug'ın da'neкersiz qospa ga'ptin' da'slpкi jay ga'pinin' is-ha'reкet, wazıyası eкinshi jay ga'ptegi is-ha'reкettin' isleniw ya islenbewi sha'rtin an'latadı. Bunday qospa ga'plerdin' jay ga'plerinin' birinshisi eкinshi jay ga'ptegi is-ha'reкet, waqıyanın' кelip shıg'ıw sha'rtin bildiredi. Bul jag'ınan da'neкersiz qospa ga'ptin' da'slepкi jay ga'pinin' bayanlawıshı sha'rt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawıshının' bildiriliwi menen ma'nilik jaqtan sinonimles bolıp turadı. Olardı birinin' ornına birin almasıtırıp qollanılg'anda anıq ko'rinedi. Mısalı: Bu'gin o'zinin' ha'wizdin' boyında jatıp shıqshı, ba'ri de ko'zin' ko'rinedi (ertekten).

Sha'rtlik qatnastag'ı da'nekersiz qospa ga'ptin' sha'rt ma'nidegi birinshi jay ga'pinin' bayanlawıshı, ko'binese buyrıq meyil formalarınan boladı da, onın' intonatsiyası ko'terin'ki, al sha'rtlengenlikti bildiretug'ın ekinshi jay ga'ptin' intonatsiyası pa'sen' boladı. Jaqsını jatqa berme, dushpanın' ku'ler. Jamandı dosqa berme, elin' bu'liner.

Sorawlar:

1. Dizbekli qospa ga'p qanday grammatikalıq qurallar arqalı du'ziledi? 2. Dizbekli qospa ga'plerdin' struktura-semantikalıq tu'rlerin atan ha'm olar qanday da'nekerler arqalı baylanısadı? 4. Dizbekli qospa ga'plerdin' ashıq ha'm jabıq du'zilisli tu'rlerin aytın'. 5. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri? 6. Da'n'ekersiz qospa ga'pler semantikalıq jaqtan qanday tu'rlerge bo'linedi?

A'debiyatlar

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde da'nekersiz qospa ga'pler. «O'zRİAQB Xabarshısı», 2007, №2, 114-117-betler.

Da'wletov M. Da'nekersiz qospa ga'plerdin' tu'rleri. O'zRİAQB Xabarshısı» 2007, № 3, 125-128-betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilindegi ashıq h'a'm jabıq du'zilisli qospa ga'plerdin' u'yreniliwi. –«O'zRİAQB Xabarshısı», 2008, №2, 147-bet.

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim» 1992.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (Sabaqlıq) No'kis, «Bilim» 1996.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' teoriyalıq ma'seleleri. No'kis, «Bilim» 1993.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri. «O'zRIAQQB Xabarshısı» 2005, N4, 93-96-betler.

Bag'ının'qılı qospa ga'pler

Tayanısh so'zler: bag'ının'qılı qospa ga'p, bag'ının'qı ga'p, bas ga'p, olardı baylanıstırıwshı qurallar, so'z formalar, bag'ındırıwshı da'nekerler, qatnaslıq so'zler, bag'ının'qılı qospa ga'ptin' tu'rleri, t.b.

Bag'ının'qılı qospa ga'p haqqında tu'sinik. Bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'ziwshi jay ga'pler ma'nileri o'z ara ten' bolmag'an, biri ekinshisin sıpatlawshı, tu'sindiriwshi bag'ının'qılıq qatnasqa iye boladı. Olardın' «bag'ının'qılı qospa ga'p» dep atalıwının' o'zi de usı sıyaqlı o'zgesheliklerine tiykarlanadı. Bag'ının'qılı qospa ga'pti du'ziwshi jay ga'plerdin' biri bag'ının'qı, ekinshisi bag'ındırıwshı (bas) ga'p dep ataladı. Bag'ının'qı ha'm bas ga'p o'z ara bir-biri menen ma'nilik, grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq jaqtan baylanısqan bir pu'tin qospa ga'pti du'zedi.

Bag'ının'qı ga'p bas ga'pke ma'nilik jaqtan qatnaslı bolıwına baylanıslı onın' (bas ga'ptin') quramındag'ı bir ag'zanın' yamasa pu'tin bas ga'ptin' tu'sindiriwshi ga'pi sıpatında keledi. Sonlıqtan qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponenti bir pu'tin bag'ının'qılı qospa ga'pti du'ziwshi tiykarı bolıp esaplanadı. Eger bag'ının'qılı qospa ga'pti du'ziwshi jay ga'pler usı sıyaqlı belgige iye bola almasa, onda olar bag'ının'qılı qospa ga'p bola almaydı. Mısalı: 1. Eger **kimde-kim** Ja'ha'ngirdi ku'l-opat etse, **ol** birden eki sawap aladı (O'.X.). 2. Sizler **ne** islesen'iz, men de **sonı** isleymen (S.A.).

Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bir-biri menen bayanlawısh formaları, bag'ındırıwshı da'nekerler, da'nekerlik xızmettegi janapaylar ha'm qatnaslıq so'zler arqalı baylanısadı. Bag'ının'qı ga'pti bas ga'pke baylanıstırıwshı grammatikalıq qurallar, ko'binese bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshının' quramında qollanıladı.

Bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bag'ının'qı komponentleri bas ga'p penen baylanısıw usılına qaray eki tu'rli du'zilislik o'zgeshelikke iye boladı. Olardın' biri bas ga'p penen sintetikalıq jol menen baylanısadı da, ekinshisi analitikalıq jol menen baylanısadı.

Bag'ının'qılıqtı bildiriwshi qurallar ha'm bag'ının'qılı qospa ga'ptin' tu'rleri. Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler bag'ının'qılıqtı bildiriwshi grammatikalıq qurallar arqalı formalıq ha'm ma'nilik jaqtan birigip, bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Bag'ının'qılıqtı bildiriwshi qurallardın' xızmetin bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawısh formaları: hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili ha'm sha'rt meyil, bag'ındırıwshı da'nekер ha'm qatnaslıq almasıqları, sintaksislik janapaylar, intonatsiya, so'zlerdin' orın ta'rtibi ha'm t.b. qurallar atqaradı. Bulardın' ko'pshiligi bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshının' quramına kiredi.

Da'stu'riy u'yreniw boyınsha bag'ının'qılıqtı bildiretug'ın qurallardın' baylanıstırıw xızmetine qaray bag'ının'qılı qospa ga'pler du'zilislik jaqtan da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p ha'm da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p bolıp ekige bo'linedi.

Qaraqalpaq tilinde bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli tu'rinin' u'yreniliwi N.A.Baskakovtın' izertlewlerinen baslanadı. Onın' «Qaraqalpaq tilinde qospa ga'pler» degen maqalasında bag'ının'qılı qospa ga'pler «da'nekerli bag'ının'qılı qospa ga'p», «da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'p» ha'm «tuwra ga'pli bag'ının'qılı qospa ga'p» bolıp u'sh tu'rge bo'linedi. 80-90-jıllarg'a kelip, bag'ının'qılı qospa ga'ptin' da'nekerli tu'ri mektep ha'm joqarı oqıw orınlarına arnalg'an sabaqlıqlar ha'm ilimiy jumıslarda turaqlı u'yrenile basladı.

Bag'ının'qılı qospa ga'pti du'ziwshi qatnaslıq so'zlerdin' da'nekerlerden o'zine ta'n ayırmashılig'ı, olar, bir jag'ınan, baylanıstırıwshı qural xızmetin atqarsa, ekinshi jag'ınan, bas ga'ptin' quramında ga'p ag'zası xızmetin atqaradı.

Da'nekersiz bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerin baylanıstırıwda betlik emes feyiller (hal feyil, kelbetlik feyil ha'm ha'reket atı) ken' qollanıladı. Olar baylanıstırıwshılıq xızmeti menen qatar, ha'r tu'rli ma'nilik qatnaslardı da bildiredi.

Betlik feyil formaları arqalı baylanısadı. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı feyildin' betlik formaları arqalı bildirilgende, baslawıshı menen bette, sanda kelisip baylanısadı.

1. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı sha'rt meyildin' **–sa/-se** formasınan bolg'anda, baslawısh u'sh bette, birlik ko'plik sanlarda baylanısadı. Ma'nilik jaqtan bas ga'pti, tiykarınan, sha'rt, geyde waqıt, sebep ma'nilerinde sıpatlaydı: Suw jerdin' u'stine **shıqsa,** Qızılqum ırg'alg'an egislik boladı (K.S.).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı buyrıq meyildin' III bettegi **–sın/-sin** bolımsız forması arqalı du'zilip, bas ga'p penen qarsılaslıq ma'nide qatnas jasaydı: Tu'rli qıyınshılıqlar, qanday sebepler ushıraspasın, bizler sha'rtnamanı orınlawg'a minnetlimiz («E.Q»).

3. **Baylanıstırıwshı so'zler**. Baylanıstırıwshı so'zlerdin' xızmetin **dep, dese, dese de, degende, degen son', boldı, kerek** t.b. so'zler atqaradı.

Qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' da'nekerlik xızmettegi qatnaslıq so'z ha'm sha'rt meyil forması arqalı baylanısqan tu'ri qatnaslıq bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Qatnaslıq so'zlerdin' xızmetinde **kim, ne, qanday, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli, ol, sol, sonday, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli ha'm** t.b. soraw ha'm siltew almasıqları, geypara ra'wishler qollanıladı.

Bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri. Bag'ının'qılı qospa ga'plerdi klassifikatsiyalawg'a, tiykarınan, u'sh printsiptin'-funksionallıq, formallıq ha'm struktura-semantikalıq printsiplerdin' qollanılıp kiyatırg'anı ma'lim.

Funktsionallıq printsip boyınsha bag'ının'qılı qospa ga'pler: baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh ha'm pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'pler bolıp bo'linedi. Pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p ja'nede o'z ishinde birneshe semantikalıq tu'rlerge ajıratıladı.

Baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'pler, tiykarınan, qatnaslıq so'zli bolıp du'ziledi. Qatnaslıq so'zler pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' orın, salıstırmalı, mug'dar-da'reje tu'rlerinin' du'zilisinde de qollanıladı.

Bag'ının'qılı qospa ga'p eкi qatnaslıq so'zli bolıp кelgende, bag'ının'qı ga'ptin' quramında кim, ne, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli t.b. qatnas almasıqları, al bas ga'pte ol, sol, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli ha'm t.b. siltew almasıg'ı tiyкarındag'ı qatnaslıq so'zler qollanıladı. Olar, кo'binese bag'ının'qılı qospa ga'ptin' baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh, siyregirek pısıqlawısh tu'rlerine ta'n bolıp кeledi.

Qatnaslıq so'zli bag'ının'qılı qospa ga'pler funкtsional-semantiка printsip tiyкarında baslawısh bag'ının'qılı, bayanlawısh bag'ının'qılı tolıqlawısh bag'ının'qılı, anıqlawısh bag'ının'qılı ha'm pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p tu'rlerine bo'linedi.

Baslawısh bag'ının'qılı qospa ga'p. Baslawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ga'p bas ga'ptegi qatnaslıq so'zden bolg'an baslawıshtın' mazmunın tu'sindiredi yamasa bas ga'pte qollanılmag'an baslawıshtın' wazıypasın atqaradı. Bul ga'ptin' baslawısh bag'ının'qılı qospa ga'p dep atalıwı bas ga'ptegi qatnaslıq so'zden bolg'an baslawıshtın' mazmunın tu'sindirip, sıpatlaw arqalı eкewinin' birligi baslawısh bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi.

Baslawısh bag'ının'qılı qospa ga'p eкi qatnaslıq so'zli bolıp qollanıladı. Bunday jag'dayda bag'ının'qı ga'pte qatnaslıq so'z wazıypasındag'ı soraw almasıqları yamasa sol ma'nige jaqın atawısh so'zler qatnasadı: **Кim** sizlerdin' usı turmısın'ızg'a qol suqsa, **ol** bizin' qılıshımızdan nabıt boladı. (Q.D.). Qazang'a **ne** tu'sse, sho'mishкe **sol** ilinedi (naqıl)

Bayanlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p. Bayanlawısh bag'ının'qılı qospa ga'pte bag'ının'qılı ga'p bas ga'ptegi qatnaslıq so'zden bolg'an bayanlawıshtın' mazmunın tu'sindirip, anıqlap кeledi. Bayanlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p du'ziliw o'zgesheligine qaray, bir qatnaslıq so'zli ha'm eкi qatnaslıq so'zli bolıp qollanıladı.

Bir qatnaslıq so'zli bayanlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bas ga'pte bayanlawısh wazıypasındag'ı qatnaslıq so'z bag'ının'qı ga'p arqal tu'sindiriledi. Bunday jag'dayda bas ga'ptin' bayanlawıshı to'mendegi formalardag'ı qatnaslıq so'zlerden boladı:

1) bas ga'ptin' bayanlawıshı **sol** qatnaslıq almasıg'ı arqalı bildirilip, bag'ının'qı ga'p arqalı tu'sindiriledi: Bul ma'selede menin' pikirim **sol**, Tashкent texnika universiteti qasında кolledjler ushın oqıtıwshılar tayarlaytug'ın qosımsha fakultet sho'lкemlestiriw кerek («E.Q»).

2) orın seplik formasındag'ı **sonda** qatnaslıq so'zinen boladı. Bunday du'zilistegi bayanlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' mazmunı son'g'ı bag'ının'qı ga'p arqalı tu'sindirilip, ulıwma bas ga'ptin' mazmunı ayqınlasadı: En' ayanıshlı ta'repi **sonda**, biz bul haqqında birinshi reet aytıp otırg'anımız joq («E.Q.»).

3) bas ga'ptin' bayanlawıshı **sonday** qatnaslıq so'zinen bolıp, bag'ının'qı ga'p arqalı tu'sindiriledi: Bizin' bu'gingi ha'reкetimiz **sonday**, biz bar imкaniyatlardan paydalanıwımız кerek («E.Q»).

4) bayanlawıshı **sonsha, sonshelli** so'zlerinen bolıp кelgende de, bas ga'ptin' mazmunı bag'ının'qılı ga'p arqalı tu'sindiriledi: Tu'nnin' qaran'g'ılig'ı **sonsha**, кo'zin'e tu'rtse bilmeysen' (X.S).

Tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p. Tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ga'p bas ga'ptegi qatnaslıq so'z arqalı bildirilgen tolıqlawıshtı tu'sindirip, onın' ma'nisin tolıqtırıp кeledi. Tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'plerde mazmun ha'm du'zilisi jag'ınan bir qatnaslıq so'zli ha'm eкi qatnaslıq so'zli bolıp du'ziledi: **Sonı da** aytıp o'tiw кerek, qoshjaqpaslar heshqashan fermer bola almaydı. («E.Q.»).

Bir qatnaslıq so'zli tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bas ga'pinin' bayanlawıshı xızmetindegi so'zler, кo'binese modallıq ma'ni bildiretug'ın ha'reкet atı formasındag'ı **aytıw, atap o'tiw** sıyaqlı feyillerge **кerek, lazım, mu'mкin** t.b. so'zler dizbeкlesip кeliwinen boladı: **Sonı da aytıp o'tiw кerek**, bul qatardag'ı waqıya haqıyqatlıqtan biraz jıraq (M.Kosjanov).

Eкi qatnaslıq so'zli tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qılı komponentinde **кim, кimde-кim, кimdi, ne, neni** qatnaslıq so'zleri, bas ga'pte ha'r tu'rli seplik formalı bunı, **o'zine, sonı, sog'an** t.b. siltew ha'm o'zlik almasıqları qollanıladı. Bul sıyaqlı eкi qatnaslıq so'zli tolıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bas ga'pi bag'ının'qı ga'pten son' кelip,

bag'ının'qı ga'p arqalı tu'sindiiriledi: Qaysı ministrlıklerge kimdi almastırıw kerek bolsa, bunı da soran' («E.Q.»).

Anıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p. Anıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi bas ga'ptegi atlıq yamasa qatnaslıq almasıg'ınan bolg'an bas ag'zanın' ma'nisin tu'sindirip, anıqlap keledi.

Qaraqalpaq tilinin' materiallarında anıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p eki qatnaslıq so'zli bolıp, orın ta'rtibi jag'ınan bas ga'p bag'ının'qı ga'pten keyin keledi.

Bir qatanaslıq so'zli bag'ının'qılı qospa ga'plerde da'slepki ga'ptin' ma'nisi son'g'ı bag'ının'qı ga'p arqalı tu'sindirilip kelgen.

Eki qatnaslıq so'zli anıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' quramında **kim, kimnin', kimde-kim, qanday, qaysı** t.b. qatnaslıq almasıqları, bas ga'ptin' quramında sog'an sa'ykes **ol, onın', sol, sonın', sonday** t.b. sıyaqlı siltew almasıqları qollanıladı: **Kimnin'** qolı qıymıldasa, **onın'** awzı qıymıldaydı (naqıl).

Pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'pler tuwralı tu'sinik. Pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'p tu'rkiy tillerinin' qaysısında bolsa da, ma'nisi ha'm du'zilisi jag'ınan ko'p qollanılatug'ın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bir tu'ri.

Qaraqalpaq a'debiy tilinin' faktlerine tallaw jasap qarag'anımızda pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' funktsional-semantikalıq belgilerine qaray: waqıt, orın, sın, salıstırmalı, mug'dar-da'reje, sebep, na'tiyje, maqset, sha'rt ha'm qarsılas bag'ının'qı ga'p sıyaqlı 10 tu'rge bo'linetug'ınlig'ı anıqlandı.

Waqıt bag'ının'qılı qospa ga'pler. Eki yamasa birneshe jay ga'plerdin' o'z ara birin-biri waqıtlıq ma'nide tu'sindirip baylanısqan qospa ga'p tu'rleri waqıt bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi. Waqıt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponenti bas ga'pten an'latılg'an is-ha'reket, waqıyanın' bolıwı, bolıp o'tiwi, ha'm endi bolatug'ın waqıtlıq begilerin bildiredi: Men kelsem, Murat shay iship otır eken. (Sh.S.).

Waqıt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı jay ga'pinin' bayanlawıshının' bildiriliwi ju'da' ken' qollanıladı. Olar, ko'binese kelbetlik feyil, hal feyil, ha'reket atı feyilinin' ha'r tu'rli formalarında, sonday-aq sha'rt meyil, geypara betlik feyilge da'nekerlik xızmettegi de ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwinen boladı.

Waqıt bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'pler, tiykarınan, sintetikalıq usıl menen baylanısadı. Olardın' analitikalıq usılda baylanısıwı ju'da' az ushıraydı.

Waqıt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawısh formaları to'mendegi so'zler arqalı bildirilip, bas ga'p penen waqıtlıq ma'nilerde keledi:

1. a) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' –g'an/-gen formalı tu'rinin' ataw, ken'islik seplik formalı so'zlerden, sol so'zlerge waqıt ma'nili ko'mekshi so'zler ha'm tirkewishlerdin' dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reketinin' isleniw waqtın bildiredi: Qonaqlar atlarınan tu'sip atırg'anda, awqatta pisip shamalasqan edi. Sabaq pitkennen, ol bizlerdi shaqırıp aldı (T.Q.).

b) waqıt bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' –ar/-er, -r ha'm juplasıp kelgen –ar-mas formal tu'rleri arqalı da bildiriledi. Biraq, bular ataw formasında emes, sol formalardın' orın seplik qosımtalı tu'rine waqıt ma'nili ko'mekshi so'zlerdin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyalarının' isleniw waqtın an'latadı: Orınbay a'skerlikke keterinde, anası Ta'jigu'l onın' man'layınan shorp-shorp su'ydi (X.S.).

2. Waqıt bag'ının'qı ga'ptin' bayaanlawıshı h'al feyildin' –ıp/ ip, -p, -a, -e, -may/mey, -g'ansha, -g'alı, -mastan formalarınan h'a'm –g'alı, -mastan formalarına geypara tirkewishlerdin' dizbeklesip keliwinen boladı: Ay batıp, qalın' tog'ayg'a qaran'g'ılıq sho'kti(Sh.S.).

3. a) waqıt bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı h'a'reket atanın' shig'ıs seplik formalı tu'ri h'a'm sol formalı tu'rine baslap tirkeriwishinin' dizbeklesip keliwinen bolıp bas ga'pti waqıtlıq ma'nide sıpatlaydı: Shon'kı ketiwden, anası kirdi (T.Q.).

b) tartımlanıp kelgen –uw/-u'w formalı h'a'reket atı feyiline menen, mattal ko'mekshi so'zlerinin' dizbeklesiw arqalı waqıt bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawı bildiriledi: Jaz shıg'ıwı menen, bizin' u'y Ko'klisuw degen jerge ko'ship ketti (N.D.).

4. Waqıt bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı –sa/-se formalı sha'rt meyilden bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reкet, waqıyanın' isleniw waqtın bildirip кeledi.

a) sha'rt meyildin' –sa/-se forması bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı xızmetinde кelgende, I ha'm III betlerde qollanıladı ha'm bas ga'ptin' is-ha'reкeti menen bir waqıtta bolg'an is-ha'reкetlerdi an'latadı: Men da'lizge shıqsam, balalardın' bir qanshası toplasıp dalag'a qaray juwırdı (X.S.).

b) bayanlawıshı I-III betlerdegi bag'ının'qı ga'ptin' is-ha'reкeti waqıtlıq jaqtan bas ga'ptin' is-ha'reкet, waqıyasınan son' isкe asqanın da bildirip кeledi: Bul waqıyanı bildireyin dep meктepкe barsam, ol rayong'a кetipti (Q.D.).

5. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı bet bildiretug'ın feyillerge da'neкerlik xızmettegi de ko'mekshi feyilinin' degende, degenshe ha'm degen waqıtta, degen shelli formalarında dizbeкlesip кelip bas ga'pti waqıtlıq ma'nide sıpatlaydı. Biraq, baybalası biydaylıqqa endi jettim degende, mıltıq sesti gu'rp ete qaldı (Q.D.).

6. Waqıt bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ha'm bas ga'pi qatnaslıq so'zli bolıp, o'z ara waqıtlıq ma'nide baylanısadı. Olar qatnaslıq so'zli bolıp baylanısqanda bag'ının'qı ga'ptin' quramında qashan almasıg'ı, bas ga'pte sog'an qatnaslı sol waqıtta ra'wish so'z qollanılıp, eкi qatnaslıq so'zli waqıt bag'ının'qılı qospa ga'p du'ziledi: Qashan jer tapqa кelse, sol waqıtta atızlarg'a traктor tu'sedi («E.Q.»).

Orın bag'ının'qılı qospa ga'p. Orın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı bas ga'ptegi is-ha'reкet, waqıyanın' isleniw ornın, baslanıw yamasa bag'darlang'an ornın bildiredi.

Qaraqalpaq tilinin' faктlerine tallaw jasap qarag'anımızda, orın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' qatnaslıq so'zleri arqalı analitiкalıq ha'm bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawısh forması arqalı sintetiкalıq usıl menen du'ziletug'ını ko'rinedi.

1. Analitiкalıq usıl menen du'zilgen orın bag'ının'qılı qospa ga'p. Orın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bayanlawıshı –sa formalı sha'rt meyil arqalı bildiriledi de, bag'ının'qı ga'p penen bas ga'ptin' quramında qatnaslıq so'zler qollanıladı: El qayda ko'shse, biz de solay ko'shemiz (T.Q.).

Qatnaslıq so'zli orın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' du'ziliwi ushın to'mendegi qatnaslıq so'zler qollanıladı:

a) bag'ının'qı ga'ptin' quramında qayda, qay jerde (qayerde), bas ga'pte sonda, sol jerde (so'yerde) qatnaslıq so'zleri кeledi: Bolıs qayda bar dese, ol sonda barıp aytqanın qılıp ju'retug'ın edi (Q.E.).

b) bag'ının'qı ga'pte qaydan, bas ga'pte sonnan so'zleri qatnasadı: Aldın'g'ı arba qaydan ju'rse, son'g'ı arba da sonnan ju'redi (naqıl);

d) bag'ının'qı ga'pte qayaqqa, qaysı, qaysı jaqqa, bas ga'pte sol jaqqa, sol jerge, sol jaqta sıyaqlı qatnaslıq so'zleri qollanılıp, bas ga'ptegi is-ha'reкet, waqıyanın' bag'dar alıw ornın bildiredi: Balıq qaysı bo'limnen ko'p shıqsa, sol jerge barlıq ku'shti toplaw кerek (O'.A.).

e) bag'ının'qı ga'pte qalay bas ga'pte solay qatnaslıq so'z qollanıladı. Bul so'zlerdin' qatnasınan du'zilgen bag'ının'qı ga'p bas ga'ptin' is-ha'reкetinin' bag'darlang'an ornın bildiredi: Men onın' basın qalay bursam, ol solay burıladı (J.S.).

2.Sintetiкalıq usıl menen du'zilgen orın bag'ının'qılı qospa ga'p. Bunda «bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı кelbetlik feyildin' orın seplik formalı –g'anda formasınan bolıp, bas ga'p

penen baylanısadı. Bunday jag'dayda tiykarg'ı orın ma'nisin bag'ının'qı ga'ptegi orın ma'nisindegi so'z atqaradı: Bizler Taqıyatastın' tusına kelgende, jol ekige bo'lindi (Sh.S.).

Sın bag'ının'qılı qospa ga'p. Sın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bag'ının'ı ga'pi bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' qalay islengenin, qa'ytip a'melge asqanın yamasa aspag'an halatın, sının sıpatlaydı.

Sın bag'ının'qılı qospa ga'p tiykarınan, sintetikalıq usılda baylanısadı. Olar du'ziliwine qatnaslıq so'z yamasa bag'ındırıwshı da'nekerler qatnaspaydı.

Sın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' bayanlawıshı, ko'binese hal feyil formaları, siyrek jag'dayda geypara ko'mekshi so'zlerdin' qatnasınan du'ziledi:

1. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı -p (-ıp-ip) formalı hal feyilden boladı. Bul forma hal feyildin' bayanlawıshı xızmetinde o'nimli qollanıladı: U'lken ko'zleri u'sti-u'stine jıpılıqlap, a'jim basqan betinde quwanısh payda boldı (J.S.).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı bolımsız formadag'ı hal feyildin' -may/-mey qosımtalı, tu'rinen bolıp, bas ga'ptin is-ha'reketinin' isleniw sının bildiredi: Xan olardı qasaqana narg'a mingizbey, urıstın' barısın ko'rsetpey, olarg'a o'zi xabar aytıp tur (T.Q.).

3. Bayanlawıshı -mastan/-mesten formalı hal feyil arqalı bildirilip, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' qalay iske asqanın sıpatlaydı: Suw ısap bolmastan, atız erkin tola basladı (J.S.).

4. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı -g'anday/-gendey, -tug'ınday formalı hal feyil ha'm sol formadan keyin bolıp ko'mekshi feyili dizbeklesip, bas ga'ptin' is-ha'reket waqıyasının' qalay, qa'ytip iske asqanın bildiredi. Bunın' ekinshi tu'ri (g'anday bolıp) da'slepki (g'anday) tu'rine qarag'anda waqıyanın' isleniw sının anıq ko'rsetedi: Jerdin' u'stinde ha'reket toqtap qalganday, bir kese shay ishim tınıshlıq sho'kti (T.Q.).

5. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı atawısh so'z ha'm geypara eliklewish so'zlerge ha'l feyil formasındag'ı bolıp ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwi arqalı bildirilip bas ga'ptin' is-hareket, waqıyanın' isleniw sının an'latadı: Onın' dawısı tu'n tınıshlıg'ın buzg'an a'jayip jan'g'ırıq bolıp, alıs-qıyırlar alıslar a'jag'a dep ta'kirarladı (T.Q.).

6. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı anıqlıq meyildın' -dı//-di formasına dep ko'mekshi feyilinin' dizbeklesip keliwi arqalı bas gaptegi is-hareket, waqıyanın' isleniw sının bildiredi. Bunday du'zilistegi bag'ının'qı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi orın ta'rtibi jag'ınan, ko'binese, bas gapten burın, geyde onın' ortasında da keledı: Ha'mme xalayıq, xannın' ulı atasının' ornına xan boladı dep, tarqasadı (Q.x.e.).

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'p. Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' is-ha'reket, waqıyalarının' mazmunı bir-biri menen o'z ara uqsaslıq, ten'dey ma'nilerinde salıstırıw arqalı du'ziledi.

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'plerinin' bayanlawıshı, ko'binese bir tu'bir so'zden yamasa ma'nileri o'z ara bir-birine jaqın sinonim so'zlerden boladı: Jawıngerlerge azıq-awqat qanday kerek bolsa, kiyim-kenshek te sonday kerek (A.B.).

Salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri sintetikalıq ha'm analitikalıq usıllar arqalı baylanısadı.

I. 1) sintetikalıq baylanıstag'ı bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı hal feyildin' –g'anday/-gendey, -g'ansha/-genshe formaları, kelbetlik feyildin' –g'an/-gen formasına sıyaqlı, sekilli, sayın, go're tirkewishlerinin' dizbeklesip keliwinen boladı: Ku'n jerdin' ılayın sorıp alg'anda-aq, tın' jer de ku'shimizdi sorıp almaqta (T.Q.).

2) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı shıg'ıs seplik qosımtalı –g'an+nan formalı kelbetlik feyilden bolıp, bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide qatnas jasaydı:

3. a) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı sha'rt meyildin' –sa/-se forması arqalı bildirilip, bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide qatnas jasaydı. Bunday salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'plerde ma'nilik jaqtan ha'r tu'rli zatlar, waqıyalar ha'm ha'diyseler yamasa belgili bir waqıt aralig'ındag'ı o'zgerisler salıstırıladı. Bul sıyaqlı salıstırıwlar sol waqıya ha'diyselerdin', uqsaslig'ı, qarama-qarsılig'ı ha'm t.b. belgileri boyınsha salıstırılıp keledi: Ol qanar tıqsa, men de qanar tıqtım (O'.X.).

b) bag'ının'qı ga'p penen bas ga'pten an'lasılg'an is-ha'reket, waqıyalardın' arasındag'ı salıstırmalıq mazmun belgili bir da'wir waqıtqa baylanıslı salıstırıladı: Men Gu'lzardı qanday jaqsı ko'rsem, Bektemir de onı mennen kem ko'rmeydi eken. (X.S.).

4. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı atawısh so'zlerden bolıp, og'an bolsa ko'mekshi feyili dizbeklesip keliwi arqalı bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide baylanısadı: Aytıwshı aqıl bolsa, tın'lawshı dana. (naqıl).

II. 1) analitikalıq usıl menen baylanısqan bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı komponentinin' bayanlawıshı –sa/-se formalı sha'rt meyilden bolıp, bag'ının'qı ha'm bas ga'ptin' quramında qatnaslıq so'zler keliw arqalı bas ga'p penen salıstırmalı ma'nide baylanısadı: Ol o'z basın qanday qa'dirlese, jurt basın sonday qa'dirleydi (O'.A.).

2) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı –sa/-se formalı bolsa ko'mekshi feyilinin' atawısh so'z, kelbetlik feyil ha'm geypara modal so'zler menen dizbeklesip keliwinen boladı. Bunday jag'dayda da salıstırıwshılıq ma'ninin' bildiriliwi ushın bag'ının'qı ga'ptin' quramında qanday, bas ga'pte sonday qatnaslıq so'zler qollanıladı. Yamasa sonday so'zi qollanılmay da keliwi mu'mkin: Jumagu'l jurttı qanday su'yetug'ın bolsa, ol Palwandı da sonday su'yedi (O'.A.).

Mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'p. Mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' komponentlerinin' arasında mazmunı jag'ınan mug'dar ma'nisindegi salıstırıwshılıq bar. Biraq, salıstırmalı bag'ının'qılı qospa ga'plerdegidey, olardın' salıstırıwshılıq ma'nisi da'l anıq emes. Bularda salıstırıwshılıqqa qarag'anda mug'darlıq mazmun basım keledi. Salıstırın': Adam balasına hawa, suw qanday kerek bolsa, ma'deniyat ta sonday kerek (X.S.). Balıq qansha mol bolsa, aqsha sonsha ko'p boladı (As.M.).

Mug'dar-da'reje bag'ının'qı ga'p bas ga'ptin' mazmunına qatnaslı onın' is-ha'reketinin' mug'dar-shamasın, da'rejesin bildiredi. Pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri de basqa qatnaslıq bag'ının'qı ga'pler sıyaqlı qatnaslıq so'zli bolıp du'ziledi. Qatnaslıq so'zler olardın' eki komponentinde de qollanıladı. Eki qatnaslıq so'zli mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi ba'rhama bas ga'pten aldın keledi. Mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawıshı to'mendegi feyil formalı ha'm qatnaslıq-so'zler arqalı bas ga'p penen baylanısadı.

1. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı sha'rt meyildin' –sa/-se forması arqalı bildirilip, ha'rbir jay ga'ptin' quramında qatnaslıq so'zler qollanıladı:

a) bag'ının'qı ga'pte neshe qashan soraw almasıqları, bas ga'pte ra'wish tiykarlı qatnaslıq so'z qatnasadı: Ximiya neshe tu'rli boyaw shıg'arsa, sonsha tu'rli tufli bar («E.Q.»).

b) bag'ının'qı ga'pte qanshelli, bas ga'pte sonshelli so'zleri qollanılıp, bag'ının'qı ga'ptegi mug'dar ma'nini ku'sheytip ko'rsetedi: Paxtanı qanshelli a'lpeshlep ta'rbiyalasan', ol sonshelli o'nim beredi («E.Q.»).

d) bag'ının'qı ga'pte qanshama, bas ga'pte sonshama qatnaslı so'zleri qollanıladı: Siz bizlerdi uslaw ushın qanshama mashaqatlansan'ız, biz de sizin' izin'izde sonshama mashaqatlandıq (J.S.).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı -g'an/-gen formalı kelbetlik feyilge sayın tirkewishinin' dizbeklesip keliwi arqalı da bildiriledi. Bunday jag'dayda da mug'dar-da'reje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' ha'rbir komponentinde qatnaslıq so'zler qollanıladı: Ol qanshelli kewilli ju'rgen sayın, soldatları da sonshelli kewilli edi (T.Q.).

Sebep bag'ının'qılı qospa ga'p. Sebep bag'ınıqılı qospa ga'p du'ziliwi boyınsha bir-biri menen o'z-ara ma'nilik jaqtan tıg'ız baylanıslı bolg'an bag'ının'qı ha'm bas ga'pten du'ziledi. Onın' bag'ının'qı ga'pi is-ha'reket, waqıyalar arasındag'ı sebepti bildiredi de, bas ga'pte sol sebep na'tiyjesinde ju'zege keletug'ın waqıya ko'rsetiledi.

Sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ha'm bas ga'p o'z ara bir-biri menen sintetikalıq ha'm analitikalıq usıllar arqalı ma'nilik baylanısqa tu'sedi.

Sintetikalıq usılda du'ziletug'ın bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pi orın ta'rtibi jag'ınan ba'rhama burın, bas ga'p onnan son' keledi.

Sintetikalıq usıl menen baylanısqan sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı jay ga'pinin' bayanlawıshı xızmetinde hal feyil, kelbetlik feyil, ha'reket atı feyili, sha'rt meyil ha'm geypara betlik feyiller qollanıladı.

1. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı -ıp/-ip, -p bolımsız may/-mey formalı -g'anlıqtan/-genlikten, -g'anday/-gendey qospa formalarınan bolıp, bas ga'p penen sebep ma'nisinde baylanısadı: Kesh bolıwdan arqadan qattı samal esip, da'ryanın' ishi ala-burqan du'beley boldı (K.S.).

2. Sebep bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' –g'an/-gen formasına barıs, shıg'ıs seplik qosımtalarının' qosılıwınan ha'm sol –g'an/-gen formasının' ataw yamasa shıg'ıs seplikli tu'rine geypara tirkewishlerdin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'p penen baylanısadı: Ol menin' kewlimdi almaqshı bolg'anına, men de quwandım.

3. Sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawıshı ha'reket atının' tartımlanıp –ıwı, -g'anlıg'ı, formalarına ushın, sebepli, na'tijede, arqasında tirkewishlerinin' dizbeklesiwi bolıp, bas ga'p penen sebep ma'nisinde baylanısadı: Ku'n ıssı bolg'anlıg'ı sebepli, ol azmaz iyisleneyin depti (K.M.).

4. Sebep bag'ının'qılı ga'ptin' bayanlawıshı sha'rt meyildin' –sa/-se forması ha'm sol formaga' janapaylıq xızmettegi da/de ko'mekshi so'zinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw sebebin an'latadı: Qara bult oynap shıg'ıp jılıssa, a'lem ju'zi jarıq ete qaladı (K.S.).

5. Bayanlawıshı –sa/-se +kerek so'zinin' dizbeginen bolg'an bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen sebeplik ma'nide qatnas jasaydı. Bul sıyaqlı du'zilistegi bag'ının'qılı qospa ga'plerden subyektiblik modallıq ma'ni an'latıladı. A'sirese modallıq ma'ni bag'ının'qı ga'ptin' basında shaması so'zi qollanılg'anda biraz anıq boladı: Shaması, bir jerlerde tayıp ketip qulag'an bolsa kerek, u'sti-basının' ba'ri batpaq.

6. Sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawıshı III bettegi anıqlıq meyilge dep ko'mekshi dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'ptegi waqıyanın' isleniw sebebin bildiredi: Ku'nnin' ıssısında qarıqtag'ı suw na'llerdi quwratıp taslaydı dep, ol ko'birek tu'ngi suwg'arıwg'a ku'sh salatug'ın edi (Sh.R.).

Sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' analitikalıq usıl menen baylanısqan tu'rin bag'ındırıwshı da'nekerler du'zedi: Qaraqalpaq tilinde da'nekerlerdin' sanı onsha ko'p emes. Olar to'mendegiler: sebebi, o'ytkeni, sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın, nege desen', na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, sonın' saldarınan, aqıbetinde, sonın' aqıbetinde, sonın' arqasında t.b.

Na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'p. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'ri qaraqalpaq tilindegi ilimiy miynet ha'm sabaqlıqlarda ha'zirge deyin sebep bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramında u'yrenilip keldi.

Na'tiyje bag'ının'qı ga'p bas ga'pten an'lasılg'an is-ha'reket, waqıyanın' na'tiyjesin, juwmag'ın bildiredi. Bul ga'ptin' ma'nisi ha'm du'zilisin anıqlawda bag'ının'qı ga'p penen bas ga'ptin' orın ta'rtibi ha'm bag'ındırıwshı da'nekerlerdin' ma'nilik jaqtan baylanıstırıwshılıq

xızmeti tiykarg'ı belgilerdin' biri retinde xızmet atqaradı. Bunday jag'dayda na'tiyje bag'ının'qı ga'p bas ga'pten keyin keledi ha'm bas ga'p penen na'tiyje da'nekerleri ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanısadı.

Na'tiyje bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen to'mendegi tiykarg'ı da'neker ha'm da'nekerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnası arqalı na'tiyje ma'nili bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi:

1. Na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jay ga'pleri sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın' ushın sıyaqlı tiykarg'ı da'nekerler arqalı baylanısıp, da'slepki ga'p arqalı bildirilgen is-ha'reket, waqıyanın' na'tiyjesi sıpatındag'ı son'g'ı ga'ptin' is-ha'reket, waqıyasın an'latadı. Ha'mmesine o'zi jaqsı tu'sinedi, sol sebepli Gu'lbiyke sır bermey tın'lap otır (T.Q.).

2. Bag'ının'qı ga'p bas ga'p penen na'tiyjede, sonın' na'tiyjesinde, usının' na'tiyjesinde, sonın' saldarınan, aqıbetinde, sonın' aqıbetinde, sonın' arqasında t.b. usag'an da'nekerlik xızmettegi so'zler arqalı baylanısıp, na'tiyje bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi: Suw keldi, suwg'a qandırdı, aqıbetinde sho'l gu'lzarg'a aynaldı (Sh.R.)

Maqset bag'ının'qılı qospa ga'p. Maqset bag'ının'qılı qospa ga'ptin' mazmunı bag'ının'qı ha'm bas ga'pler arasındag'ı is-ha'reket, waqıyalardın' qanday maqsette jumsalıwına qatnaslı anıqlanadı. Toyg'a kelgenler g'arq bolıp bir toysın dep, mol-molaqay qazan astırıp atır (T.Q.).

Maqset bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler, tiykarınan, sintetikalıq usıl menen baylanısıp, maqset bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Onın' bag'ının'ı ga'pinin' bayanlawıshı feyildin' betlik formaları–buyrıq, tilek, anıqlıq ha'm sha'rt meyillerden, betlik emes feyiller – ha'rekt atı feyilinin' –ıw/-iw, -w kelbetlik feyildin' –ar/-er, -r, jekke-siyrek hal feyildin' –e forması arqalı bildiriledi.

Dep ko'mekshi so'z arqalı du'ziletug'ın maqset bag'ının'qılı qospa ga'p. Maqset bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bul tu'rinin' bag'ının'qı ga'pinin' bayanlawıshları to'mendegi formalarda kelip, bas ga'p penen ma'nilik baylanısqa tu'sedi.

1. Bayanlawıshı buyrıq meyildin' III bet, siyrek jag'dayda I-II bet formalarına da'nekerlik xızmettegi dep ko'mekshi so'zinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw maqsetin bildiredi: A'ke-sheshesi, ulımız Esengeldidey batır bolsın dep, sonın' atın qoyg'an (T.Q.).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı tilek meyildin' –ayın/-eyin, -ayıq/-eyik birlik ha'm ko'plik formalarına dep ko'mekshi so'zinin' dizbeklesiwi arqalı bas ga'ptin' is-ha'reketinin' maqsetin an'latadı: Eldin' ko'zine tu'speyik dep, olar awıldan tasalanıp ko'ldin' jiyegi menen jorttı (T.Q.).

3. Bayanlawıshı ko'binese anıqlıq meyildin' keler ma'ha'l, geyde siyregirek o'tken ma'ha'l formasına ma eken dep ko'mekshi so'zlerinin' qabatlasıp dizbeklesiwi arqalı bas ga'ptegi is-ha'reket, waqıyanın' isleniw maqsetin bildiredi. Bunın' ma eken dep ko'mekshi so'zlerinin' qatnasında du'zilgen tu'ri subyektiblik maqsetti an'latadı: Ziyada uyqıladı ma eken dep, tamnın' aldınan aylandım (T.Q.).

4. Sha'rt meyildin' –sa/-se formasına dep ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwinen bolg'an bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı bas ga'p penen maqset ma'nisinde baylanısadı:

5. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı keler ma'ha'l kelbetlik feyildin' –ar/-er, -r formasına dep ko'mekshi feyilinin' dizbeklesiwinen bolıp, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyasının' isleniw maqsetin bildiredi: Qoylarg'a qasqır darır dep, qoylardı quwıp baradı. («Alpamıs»).

6. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' –ar formalı tu'rine ha'm geypara buyrıq meyil formasına degen maqset penen, degen niyet (u'mit) penen ko'mekshi so'zler qospalang'an tu'rinde dizbeklesip, bas ga'pten an'lasılg'an is-ha'reket waqıyanın' isleniw maqsetin bildirip keledi: Olar qaytadan ko'riner me eken degen u'mit penen, bizler tag'ı biraz waqıt turdıq (A'.Q.).

Sha’rt bag’ının’qılı qospa ga’p. Sha’rt bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ mazmunı bag’ının’qı ga’p penen bas ga’ptin’ o’z ara ma’nilik qatnasınan du’ziledi. Sha’rtlik qatnas bas ga’ptegi is-ha’reket, waqıyanın’ qanday sha’rt penen, qanday jag’day da iske asqanın yamasa iske aspag’an sha’rtin an’latadı: Texnikan’ saz bolsa, isin’ rawaj tabadı. («E.Q.»).

Sha’rt bag’ının’qılı qospa ga’p, tiykarınan, sintetikalıq usıl menen du’ziledi. Onın’ bag’ının’qı ga’pinin’ bayanlawıshı to’mendegi so’zler arqalı bildiriledi:

1. a) bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı –sa/-se formalı sha’rt meyilden bolıp, bas ga’ptin’ is-ha’reketinin’ isleniw sha’rtin an’latadı: Ha’zirgi waqıtta sizin’ xızmet etiwin’izdi xalıq talap etse, qalayınsha bas tarta alasız (X.S.);

b) bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı atawısh so’z ha’m bolsa ko’mekshi feyilinin’ dizbeginde kelip, bas ga’p penen sha’rt ma’nisinde baylanısadı. Bunday du’zilistegi bag’ının’qı ga’pten an’lasılg’an is-ha’reket bas ga’pten an’lasılg’an is-ha’rekettin’ real sha’rtin bildiredi: En’ aldı menen adamnın’ kewil sarayı du’ziw bolsa, isi de on’g’a ju’redi (O’.X.).

d) bayanlawshı -sa formalı sha’rt meyilge boldı, bolg’anı ko’mekshi feyilleri dizbeklesip, bas ga’pten an’lasılg’an is-ha’reket, waqıyanın’ isleniw sha’rtinin’ bir waqıtta tez islengenligin bildiredi: Qolı perde sımlarına jaqınlası boldı, duwtardın’ o’zi shertilip atırg’anday boladı (O’.X.).

2. Sha’rt bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı kelbetlik feyildin’ -g’an+da ha’m -g’an+sayın, jag’dayda formaları arqalı bildirilip, bas ga’pten an’lasılg’an is-ha’reket, waqıyanın’ isleniw sha’rtin an’latadı. Bul jag’dayda -g’anda formalı kelbetlik feyilden bolg’an bayanlawısh, ko’binese bolımsız formada qollanıladı: Jumagu’l bolmag’anda, bu’gin men du’zde qalatug’ın edim (T.Q.).

3. Sha’rt bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı hal feyildin’ –may, -mag’ansha bolımsız formalarınan bolıp, bas ga’pten an’lasılg’an waqıyanın’ isleniw sha’rtin bildiredi. To’resh awıldan kelmey, onın’ anası hesh uyqlamaytug’ın edi (N.D.).

4. Sha’rt bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı anıqlıq meyil formasınan bolıp, og’an ma janapayının’ dizbeklesiwi arqalı bas ga’ptin’ mazmunına sha’rtlik ma’ni qosadı: Eger bir jerde Baltabaydın’ atı shıqtı ma, ol zım-ziya joq bolatug’ın edi. (A.A’.).

Qarsılas bag’ının’qılı qospa ga’p. Qarsılas bag’ının’qılı qospa ga’plerdin’ quramındag’ı jay ga’plerdin’ is-ha’reket, waqıyalarınan bir-birine qarama qarsı bolg’an mazmun an’lasıladı.

Qarsılas bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ bag’ının’qı komponentinin’ bayanlawıshı wazıypasın sha’rt meyildin’ -sa/-se formasına janapaylıq xızmettegi da da’nekerinin’ dizbeklesip keliwi arqalı du’zilip, bas ga’p penen qarsılaslıq ma’nide baylanısadı. Olar to’mendegi formalarda bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı bolıp keledi:

1. a) bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı sha’rt meyildin’ -sa/-se forması ha’m sol formag’a janapaylıq xızmettegi da/de, ha’m da’nekerlerinin’ dizbeklesiwinen du’zilip, bas ga’ptin’ is-ha’reketine qarama-qarsı ma’nide keledi: Juman anaw-mınaw jumısqa shaqırsa, Jan’abay sira’ kelmeydi (Sh.S.).

b) bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı geypara betlik feyil formalarına janapaylıq ma’ni beriwshi dese, dese de ko’mekshi so’zlerdin’ dizbeginde kelip, bas ga’p penen qarsılaslıq ma’nide qatnas jasaydı: Gu’lim apamdı o’zim izlep barayın desem, awıldan bir eli bılay shıg’ıp ko’rgenim joq (N.Q).

d) bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı sha’rt meyildin’ –sa-se+bolsa, boldı, kelbetlik feyildin’ –g’an+da formalarında, al basqa ga’ptin’ bayanlawıshı ha’reket atı feyilinin’ –ıw formasına mu’mkin, mu’mkin edi modal so’zlerinin’ dizbeklesiwinen boladı: Eger de Tawmurat Ayparshanı mendey su’yetug’ın bolsa, onı muhabbattın’ a’za’zu’lleri ha’r tu’rli jolg’a salıwı mu’mkin (G.I.);

e) bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı –sa formalı sha'rt meyilden, bas ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' –ar, -mas, -maqshı formalarınan, geyde sol formalarg'a modallıq ma'nidegi edi tolıqsız feyilinin' dizbeklesiwinen boladı: Shaytan a'za'zu'ldin' qurıg'ınan aman bolsaq, bul oylasıg'ımız biyna'tiyje bolıp shıg'a qoymas (K.S.).

2. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı kelbetlik feyildin' -g'anı+bolmasa, -g'an (g'anı)+menen, -g'anı+menen de, -g'anda da, -g'an+sayın formaları arqalı bildirilip, bas ga'ptin' is-ha'reket, waqıyaları menen qarsılaslıq ma'nide baylanısadı: Onın' ju'zi appaq bolıp quwarg'anı bolmasa, taramıshlang'an jas denesi ele qandayda bir ruwxıy ku'shke iye edi (J.S.).

3. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı barıs seplik formalı kelbetlik feyil yamasa ha'reket atı feyillerine qaramastan tirkewishinin' dizbeklesip keliwinen bolıp, bas ga'p penen qarsılaslıq ma'nide qatnas jasaydı: Adamlar qanshama u'stemlik ha'mir menen toplanıp kiyatırg'anına qaramastan, olardın' ga'p tın'lap irkilgenine Esengeldi ju'regin bastı (T.Q.).

4. Qarsılas bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bayanlawıshı anıqlıq ha'm tilek meyillerden bolıp, og'an da'nekerlik xızmettegi degeni menen ko'mekshi so'zleri dizbeklesip keliwi arqalı bas ga'ptin' is-ha'reketine qarama-qarsı ma'nide keledi: Anası qızınan bul jaman ha'diyseni qansha jasıraman degen menen, Jumagu'l xabardar edi (T.Q.).

5. Bag'ının'qı ga'ptin' bayanlawıshı buyrıq meyildin' III bet bolımsız forması arqalı bildirilip te, bas ga'ptin' is-ha'reketine qarama-qarsı ma'nide qatnas jasaydı: Olar qansha ashılısıp birin-biri isendiriwge urınbasın, basta baslang'an to'rt bag'ıt birew tu'we u'shewge kelmedi (T.Q.).

Sorawlar:

1. Qanday ga'pler bag'ının'qılı qospa ga'p dep ataladı? 2. Bag'ının'qılıqtı bildiriwshi qurallar ha'm bag'ının'qılı qospa ga'ptin' du'zilislik tu'rlerin aytın'? 4. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' bo'liniw printsipleri qanday? 5. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jan'adan qosılg'an tu'rlerin aytın', olar ne ushın ga'p ag'zaların atı menen ataladı? 7. Pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'ptin' jan'adan qosılg'an tu'rlerin aytın'?

A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1992.

Maxmudov N. Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. (Sintaksis). Toshkent, 1995, 155-220-betler.

Da'wletov M. Bag'ının'qılı qospa ga'ptin' strukturalıq tu'rleri. – «O'zRİAQB Xabarshısı», 2008, №1, 102-107-betler.

Da'wletov M.Qaraqalpaq tilindegi qospa ga'plerdin' teoriyalıq ma'seleleri. No'kis, «Bilim», 1993.

Da'wletov M. Bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bo'liniw prinsipleri. «O'zRIAQB Xabarshısı», 2006, N1, 76-79-betler.

Da'wletov M. Bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' semantikalıq tu'rleri. «O'zRIAQB Xabarshısı», 2006, N2, 88-92-betler.

Da'wletov M. Pısıqlawısh bag'ının'qılı qospa ga'pler. «O'zRIAQB Xabarshısı», 2006, N4, 127-130-betler.

Tema: Kop komponentli qospa gapler

Tayanısh so'zler: qospa ga'ptin' tu'rleri, kop komponentli dizbeкli qospa, kop komponentli dizbeкli qospa gaplerdin tu'rleri, кo'p bag'ının'qılı qospa ga'p, da'neкersiz qospa ga'p, aralas qospa ga'p t.b.

Qospa ga'pler eкi, u'sh ha'm onnan da кo'p jay ga'plerdin' sintaкsislik baylanısınan du'ziledi. Du'ziliw o'zgeshelikti belgilewshi tiykarg'ı grammatikalıq qurallardın' xızmetin dizbeklewshi da'neкerler ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslar atqaradı. Usı sıyaqlı grammatikalıq qurallardın' baylanıstırıw o'zgesheligine qaray, dizbeкli qospa ga'pler ashıq du'zilisli ha'm jabıq du'zilisli qospa ga'p bolıp eкige bo'linedi.

Ashıq du'zilisli dizbeкli qospa ga'pler. Dizbeкli qospa ga'pler ashıq du'zilisli bolıp кelgende, eкi, u'sh yamasa onnan da кo'p jay ga'plerden du'zilip, ma'nileri o'z ara ten', birgelкili bolıp кeledi ha'm olardın' jay ga'plerinin' qatarına jan'a ga'pler qosıp кo'beytiwge boladı. Ashıq du'zilisli qospa ga'pti baylanıstırıwshı qurallardın' xızmetin birкtiriwshi, awıspalı ha'm gezeкles da'neкerler atqaradı. Olardın' qatnasında du'zilgen jay ga'plerdin'bayanlawıshları, кo'binese birgelкili formada кeledi ha'm jay ga'pler arasındag'ı ma'nilik qatnaslar da ten' ma'nilikti bildiredi.

1. Dizbeкli qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' qataрın **da/de** (ta/te) da'neкerlerin baylanıstırıp, ashıq du'zilisli qospa ga'pti du'zedi. Bunday jag'dayda da/de da'neкerleri da'neкerlik janapaylıq xızmet atqarıp, ha'rbir jay ga'ptin' quramında ta'кirarlanıp qollanıladı ha'm ma'nilik jaqtan jay ga'pler arqalı an'latılg'an is-ha'reкet, waqıyalardın' **bir waqıtlı** ha'm **izbe-izli** mezgilleslik qatnasların bildiredi:

a) bir waqıtlı mezgilles dizbeкli qospa ga'pler: Qırman da кewip qaldı, paxtanın' japırag'ı da tu'sirildi (O'.X.).

b) izbe-izli mezgilles dizbeкli qospa ga'pler: Saxna da ashıldı, кonsert te basladı (O'.A.).

2. Ashıq du'zilisli dizbeкli qospa ga'ptin' qataрın **ya, yamasa, yaкi, a'lle** t.b. da'neкer ha'm da'neкerlik xızmettegi so'zler du'zedi: Qasaqana gezlespeymiz, **ya** ol menen burın o'tip кetip, **ya** jıynalıshsta irкilip qalg'an boladı (A.Beк.).

3. **Ga, geyde, birese, bazda** t.b. gezeкles da'neкerleri dizbeкli qospa ga'ptin' ha'r bir jay ga'pi menen ta'кirarlanıp кeliwi arqalı ashıq qatar du'ziledi: Qıs qattı кeldi: **ga'** qar jawdı, **ga'** du'beley bolıp turdı, ga' ısqırg'an qara suwıq boldı. Ol **geyde** shashın tsilendr qıladı, **geyde** o'zi rusalкa boldı, **geyde** eкi tal shashın qasının' u'stinen кeкil etip tu'sirip, basqasın bir burım etip o'redi (T.Q.).

Jabıq struкturalı dizbeкli qospa ga'pler. Dizbeкli qospa ga'plerdin' quramındag'ı jay ga'plerdi sol du'zilisten jan'a ga'pler qosıp arttırıwg'a bolmaytug'ın tu'ri jabıq du'zilisli qospa ga'pti du'zedi. Jabıq du'zilisli qospa ga'plerdin' du'ziliwi ushın da da'neкerler qatnasadı. Dizbeкli qospa ga'pler da'neкerli jabıq du'zilisli bolıp кelgende, da'neкerler eкi jay ga'ptin' arasında yamasa кo'p кomponentli bolıp кelgen dizbeкli qospa ga'ptin' en' son'g'ı кomponentinin' aldında кelip, jabıq qatardı du'zedi

Jabıq du'zilisli dizbeкli qospa ga'pler to'mendegi dizbeklewshi da'neкerler ha'm da'neкerlik xızmettegi so'zlerdin' qatnası arqalı du'ziledi:

1. Birikтiriwshi **ha'm, ja'ne, da/de,** da'neкerli jabıq du'zilisti du'zip кelgende, eкi jay ga'ptin' arasında yamasa кo'p кo'mpenentli qospa ga'ptin' en' son'g'ı кomponentinin' aldında bir ret кelip qollanıladı: Aq parxod кem-кem alıslap кetti **de**, ol zorg'a bilinetug'ın qara daqqa aylanadı (Sh.A.).

2. **Biraq, sonda da, leкin**, al qarsılas da'neкerleri eкi jay ga'pli ha'm кo'p jay ga'pli dizbeкli qospa ga'pti baylanıstırıp jabıq qatardı du'zedi. Bul da'neкerler dizbeкli qospa ga'plerdin' кomponentleri arasında qaytalanıp qollanılmaydı: Qar quptang'a deyin **tınbadı**, biraq waqıt uttırmaw ushın tan' ata atlandı (T.Q.).

3. Awıspalı **ya, yamasa, yaкi, bolmasa** t.b. da'neкerler ha'rbir jay ga'p penen qaytalanbay, teк eкi jay ga'ptin' arasın awıspalı ma'nide baylanıstırıp jabıq qatardı du'zedi: Ol zorlap a'кetкen be **ya** qız o'z tilegi menen кetкen be? (K.S.).

4. **Ga, birde, birese, bazda** t.b. da'neкerleri arqalı dizbeкli qospa ga'plerdin' jabıq qatarı du'ziledi. Bul da'neкerler de jabıq qatardı du'zip кelgende eкi кomponentli jay ga'plerdin' arasın baylanıstıradı: Gu'zdin' кeshкi samalının' epкinen ku'sh alg'an aydın shalqar ko'к ten'izdin' aq bas tolqınları jag'ag'a кelip sog'adı, **ga'** to'selip atırg'an qıyırshıq taslar pa'ti qaytqan tolqınlardı кelgen izine uzatıp qaladı (O.A.).

Da'neкersiz qospa ga'plerdin' struкturalıq tu'rleri. Da'neкersiz qospa ga'pler du'zilislik jaqtan ko'binese eкi jay ga'pli bolıp du'zildi. Sonın' menen qatar, olar u'sh to'rt yamasa odan da ko'p jay ga'plerdin' baylanısınan du'zilip, ko'p ko'p jay ga'plerdin' baylanısınan du'zilip, ko'p кomponentli du'ziliste de кeledi.

Da'neкersiz qospa ga'plerdin' eкi кomponentli ha'm ko'p кomponentli bolıp кeliwi olardın' du'zilislik o'zgesheligin belgileydi. Bul sıyaqlı du'zilislik o'zgesheliкti belgilewshi tiyкarg'ı grammatiкalıq qurallardın' xızmetin sanaw, qarsılas, sebep ha'm t.b. dizbeкlewshi intonatsiyalar atqaradı. Usı sıyaqlı intonatsiyalıq qurallardın' qatnasına qaray, da'neкrsiz qospa ga'pler ashıq struкturalı da'neкersiz qospa ha'm jabıq struкturalı da'neкersiz qospa bolıp eкige bo'linedi.

Ashıq du'zilisti, du'zilisti tiyкarınan, da'nekersiz qospa ga'ptin' mezgilles ha'm tu'sindirmeli tu'rleri du'zedi: 1) Mezgileslik qatnas bildiretug'ın da'neкersiz qospa ga'ptin' bir waqıtlı ha'm izbe-izli tu'rlerinin' eкwi de ashıq struкturalı du'ziliste кeledi.

a) **ashıq struкturalı bir waqıtlı da'neкersiz qospa ga'pler**: Qıstag'ı tirishilik joytılg'an jılg'alarda tag'ı o'mir payda bolıp, neshshe a'lwan gu'ller ırg'aladı, jay boylarında su'yrikler sılanıp, urıqlar jeкildeydi (Sh.S.);

b) **ashıq du'zilislik izbe-izli da'neкersiz qospa ga'pler**: Ten'el gegirdegin sherti, Qallibeк qosıq ayttı, son'ınan Qa'llibeк кgirdegin shertti, Ten'el qosıq ayttı. (T.Q.).

Qospa ga'pler ko'p jay ga'pler bolıp кelgende, onın' quramındag'ı jay ga'pler arqalı baylanısıp aralas baylanıslı bolıp ta кeledi. Bunday jag'dayda qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'pler ma'niler ha'r tu'rli bolıp baylanısadı ha'm jabıq du'zilisti du'zdi. Bunday ga'plerdi baylanısıw usılına qaray, aralas baylanıslı qospa ga'p dep ataw mu'mкin: Irashtan a'tirap qoldın' qarınday bolıp ko'rinetu'hgg'ın edi, Nurnazar qolın artına alıp ku'n shıg'arg'a tigile qaradı ha'm tun-tustan toz-toz bolıp кiyatırg'anlardı ol anıq ko'rdi (Q.D.).

Ko'p bag'ının'qılı qospa ga'pler. Bir pu'tin bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramın du'ziwshi predikativlik konstruktsiyalar ko'p bag'ının'qılı bolıp ta кeledi. Bunday ko'p bag'ının'qılı qospa ga'ptin' du'zilisi en' кemi u'sh yamasa onnan da ko'p birneshe jay ga'pli bolıp кeliwi mu'mкin. Ko'p bag'ının'qılı qospa ga'pler birneshe jay ga'pli du'ziliste кeliwine baylanıslı olardın' arasındag'ı is-ha'reкet, waqıyalardın' mazmunı da biraz кen' ha'm qospalı sıpatqa iye boladı. Ko'p bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bag'ının'qı ga'pleri neshew bolsa da, olar ha'r tu'rli usıllar menen teк bir bas ga'p penen baylanısadı: Sa'wirdin' samalı esip, japtın' muzları erip, tereкler bo'rtse de, suwıq qıstın' hazarı tolıq кetip ba'ha'r paslı bolıp кete qoyg'an joq edi (A'.Sh.).

Ko'p bag'ının'qılı qospa ga'plerdin' bag'ının'qı ga'pleri bas ga'pкe eкi tu'rli jol menen baylanısadı. Olardın' geyparaları bir-birine g'a'rezsiz ten' ma'nili bolıp, tikкeley bas ga'p penen baylanısadı, al eкinshi birewleri birine-biri g'a'rezli bolıp, birin-biri sıpatlap, izbe-iz bag'ınıw jolı menen bas ga'pкe baylanısadı. Olar usı sıyaqlı o'zgesheliklerine qaray, *ten' bag'ının'qılı qospa ga'p* ha'm *izbe-iz bag'ının'qılı qospa ga'p* bolıp eкige bo'linedi.

Ten' bag'ının'qılı qospa ga'p. Bag'ının'qı ga'pleri bir-birine g'a'rezsiz, ten' ma'nili bolıp, tikкeley bas ga'p penen baylanısqan ko'p bag'ının'qılı ga'pler ten' bag'ının'qılı qospa ga'plerdi du'zedi. Ten' bag'ının'qılı qospa ga'ptin' quramındag'ı jay ga'plerdin' bayanlawısh formaları bir tu'rde ha'm ha'r tu'rli bolıp, bas ga'p penen tikкeley baylanısa beredi: Tal shaqaları bo'rtik shıg'arıp, ko'к maysalar shıg'ıp, giya dalalarg'a ko'к ko'rpesin japqanday boldı (J.S.).

Bul ko’p bag’ının’qılı qospa ga’plerdin’ jay ga’plerinin’ bayanlawıshları bir formada ha’m ha’r tu’rli formalarda kelip, ha’r qaysısı bir-birine g’a’rezsiz bas ga’p penen tikkeley baylanısqan. Olardın’ baylanısıw kestesi to’mendegishe:

Bag’ının’qı ga’p	bag’ının’qı ga’p	bas ga’p

Ten’ bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ bag’ının’qı ga’pleri bas ga’pke ma’nilik qatnasına qaray birgelikli ma’nide ha’m birgelіksiz (ha’r tu’rli) ma’nide de kele beredi.

1. Birgelkili bolıp kelgen bag’ının’qı ga’pler bir tu’rdegi sorawlarg’a juwap beredi ha’m bir tu’rdegi bag’ının’qı ga’ptin’ xızmetin atqaradı: Muzı siresip qaq-qaq jarılıp jatırg’an YAssi da’ryası ba’ha’r samalının’ ha’wirine to’zbey bosasıp, muzdın’ ha’r jerinen qızıl suw tesip, sen’ ju’rdi (J.M.).

2. Ma’nilik qatnasları birgelkisiz, ha’r tu’rli bolıp kelgen ko’p bag’ının’qı ga’plerdin’ bayanlawıshları da ha’r tu’rli formalarda kelip, ha’r tu’rli sorawlarg’a juwap beredi ha’m ha’r tu’rli bag’ının’qı ga’ptin’ xızmetin atqaradı: Gu’ller ko’p ashılg’anlıqtan, onın’ sa’wleli nurı menen aspan da qıp-qızıl shoqtay bolıp ko’rinip, jer de, ko’k te lalazarlıqqa aylang’an (O’.X.).

Ten’ bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ jay ga’plerinin’ bayanlawısh formaları birgelkili bolıp kelgen tu’rleri pısıqlawısh bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ barlıq tu’rlerinin’ xızmetinde keledi.

Izbe-iz bag’ının’qılı qospa ga’p. Bag’ının’qılı ga’pler bir-birine g’a’rezli, izbe-iz bag’ınıw jolı menen bas ga’p penen baylanısıp, izbe-izli ko’p bag’ının’qılı qospa ga’pti du’zedi. Izbe-iz bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ da’slepkisi yamasa da’slepkileri o’zinen son’g’ı jay ga’plerge bag’ınıw jolı menen izbe-iz baylanısıp barıp en’ son’g’ı ga’p arqalı bas ga’p penen baylanısadı: Bular alg’a ilgerlegen sayın, aldınan ızg’ırıp eskен jag’ımsız samal ızıldısın ku’sheytip, ko’p-ko’mbek qulpırg’an o’simliklerdin’ tu’si o’zgere basladı (J.S.).

Izbe-iz ko’p bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ bag’ının’qı ga’plerinin’ bas ga’p penen baylanısıw kestesi to’mendegishe:

Bag’ının’qı ga’p	Bag’ının’qı ga’p	bas ga’p

Ko’p bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ bul tu’rinin’ bag’ının’qı ga’plerinin’ orın ta’rtibi turaqlı bolıp, bas ga’pten burın qollanıladı ha’m o’z ara birin-biri izbe-iz sıpatlaw arqalı bas ga’p penen bir pu’tin ko’p bag’ının’qılı qospa ga’pke birigedi. Izbe-iz bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ quramındag’ı jay ga’pler birin biri tu’sindirip, izbe-iz baylanısta keliwine qaray, olardın’ bayanlawısh formaları ha’m ma’nileri, ko’binese bir-birine jaqın ha’m ha’r tu’rli bolıp kele beredi. Olardın’ orın ta’rtibi boyınsha qaysısının’ burın qollanılatug’ını ko’p bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ quramındag’ı jay ga’plerdin’ is-ha’reket, waqıyalarının’ mazmunına baylanıslı bolıp keledi:

1. Eger izbe-iz bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ da’slepki jay ga’pi waqıt ma’nisinde kelse, ekinshi jay ga’pte waqıt bag’ının’qı ga’p ma’nisinde kelip bas ga’pti waqıt ma’nisinde sıpatlaydı: Sol ku’ni ku’n batıp, jag’adag’ı jigildiklerdin’ uzın ko’len’kesi suw betinen serpilgende, qubladag’ı awıldın’ balaların baslap orınbay jetip keldi (U.P).

2. Izbe-izli sın bag’ının’qılı qospa ga’p: Jer silkinip, aspan astı shayqatılg’anday, a’tiraptı dumanday bolıp tu’tin ogap aldı (M.D.).

3. Izbe-izli sebep bag’ının’qılı qospa ga’p: Sizler jarlı-jaqıbay adam bolg’an son’, basqa ketkenshe Sha’lekenin’ malı sizge ketsin dep, kelip otırmız (A’.O’.).

Ko’p bag’ının’qılı qospa ga’plerdin’ bas ga’pinin’ aldındag’ı bag’ının’qı ga’pler to’mendegishe jaylasıp κeledi:

1. Waqıt bag’ının’qı ga’p+sebep bag’ının’qı ga’p+bas ga’p: Taza hawa κirgennen son’, Tarasqa dem alıw birqansha an’satlasıp, κo’zi maqul κo’re basladı (O.B.).

2. Sebep bag’ının’qı ga’p+sın bag’ının’qı ga’p+bas ga’p: A’lleqashan-aq qarlar erip, jerler qurg’aqlanıp, ba’ha’r iyisi an’qıp tur (Q.D.).

3. Sın bag’ının’qı ga’p+sebep bag’ının’qı ga’p+bas ga’p: Geyde κu’nnin’ nurı to’sin qıtıqlag’anday, qara bult oynap shıg’ıp jılıssa, shaqmaq shaqqanday a’lem ju’zi jarq ete qaladı (K.S.).

4. Sha’rt bag’ının’qı ga’p+sebep bag’ının’qı ga’p+bas ga’p: Eger jer oylı-ba’lentli bolsa, ba’lent jer suwg’a qanbay qalg’anlıqtan, og’an shigit κo’germeydi (J.S.).

Izbe-izli bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ du’ziliwinde bag’ının’qı ga’ptin’ basqa semantiκalıq tu’rleri de birinen son’ biri izbe-izli qatnasıp κele beredi.

1. Bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı -ıp/-ip,-p formalı hal feyiller arqalı bildirilip, bas ga’pten an’lasılg’an is-ha’reκet, waqıyag’a qatnaslı onın’ qalay islengenin, qaytıp isκe asqanın sıpatlaydı: Awıl aynalası κo’κ jasılg’a do’nip, jazdın’ sa’ni a’lleqashan o’z go’zzallıg’ın κo’rsetpeκte (Q.J.).

2. Bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı bolımsız formadag’ı hal feyildin’ -may/-mey qosımtalı tu’rinen bolıp, bas ga’ptin’ is-ha’reκetinin’ isleniw sının bildiredi: Xan olardı qasaqana narg’a mingizbey, urıstın’ barısın κo’rsetpey, olarg’a o’zi xabar aytıp tur (T.Q.).

3. Bayanlawıshı -mastan/-mesten formalı hal feyil arqalı bildirilip, bas ga’ptegi is-ha’reκet waqıyanın’ qalay isκe asqan sının sıpatlaydı: Jetimeκtin’ bul so’zine Jiyen κu’lip qoymastan, onın’ qasında turg’an basqa adamlar da isheκ-silesi qatıp κu’ldi (J.S.).

4. Bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı –g’anday/-gendey, tug’ınday formalı hal feyil ha’m sol formalardan κeyin bolıp κo’meκshi feyili dizbeκlesip, bas ga’ptin’ is-ha’reκet, waqıyasının’ qalay, qa’ytip isκe asqan sının bildiredi. Bunın’ eκinshi tu’ri (g’anday bolıp) da’slepκi (ganday) tu’rine qarag’anda waqıyanın’ isleniw sının anıq κo’rsetedi: Jerdin’ u’stinde ha’reκet toqtap qalg’anday, bir κese shay ishim tınıshlıq sho’κti (T.Q.).

5. Bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı atawısh so’z ha’m gepara eliκlewish so’zlerge hal feyil formasındag’ı bolıp κo’meκshi feyilinin’ dizbeκlesiwi arqalı bildirilip, bas ga’ptin’ is-ha’reκet, waqıyalarının’ isleniw sının an’latadı: Onın’ dawısı tu’n tınıshlıg’ın buzg’an a’jayıp jan’g’ırıq bolıp, alıs-qıyırlar a’jag’a dep ta’κirarladı (T.Q.).

6. Bag’ının’qı ga’ptin’ bayanlawıshı anıqlıq meyildin’ –dı/-di formasına dep κo’meκshi feyilinin’ dizbeκlesip κeliwi arqalı bas ga’ptegi is-ha’reκet, waqıyanın’ isleniw sının bildiredi. Bunday du’zilistegi bag’ının’qılı qospa ga’ptin’ bag’ının’qı ga’pi orın ta’rtibi jag’ınan, κo’binese bas ga’pten burın, geyde onın’ ortasında da κeledi: Bular iz κesip so’zsiz tabadı dep, adamlar og’an isengen qa’lpinde qala berdi (A.B.).

Aralas qospa ga’pler tuwralı tu’sinik. Qospa ga’pler teκ eκi jay ga’ptin’ qu’ramınan du’zilip qoymay, birneshe jay ga’ptin’ ha’rtu’rli sintaκsisliκ baylanısınan da du’ziledi. Bunday jag’dayda onın’ quramı dizbeκli, bag’ının’qı ha’m da’neκersiz qospa ga’plerdin’ aralas baylanısınan du’ziledi. Bul sıyaqlı κo’p κomponentli qospa ga’pler aralas qospa ga’p dep ataladı.

1. Jiyemurat Temirbeκκe bayanlama ushın **so’z bergende g’ana,** qanday jan’alıq bolar eκen dep ha’mme siltidey **tınıp qaldı**, Bul jımlıq sonday tezliκ penen **baslandı,** burıng’ı jıynalıstag’ılardı κo’rgen κisi **tanlang’anday edi.** (T. Q.)

Aralas qospa ga’ptin’ quramı u’sh to’rt yamasa onnan da κo’p jay ga’plerden du’zile beredi. Olar usı sıyaqlı κo’p jay ga’pli bolıp κelgende, qanday ga’plerdin’ quramında κeletug’ın ha’m orın ta’rtibi to’mendegi o’zgesheliκlerge iye boladı.

1. Aralas qospa ga'p u'sh jay ga'pten du'zilip κelse,bag'ının'qı ga'p birde da'neκrsiz qospa da'ptin' aldında κeledi de, birde ortasında κeledi. Jumabay shananın' jibin iynine saldı, Jamiyla asay menen shananın' artınan iyterip eκewi shaqqan adım atıp ju'rip κetti (K.S.).

1-keste	bag' ga'p	→	bas ga'p	←	Jay ga'p
2-keste	jay ga'p	→	bag' ga'p	→	bas ga'p

2. Aralas qospa ga'pler to'rt jay ga'pli bolip du'zilip κelgende, bag'ınıw jolı menen baylanısqan ga'p eκew, da'neκersiz κo'p bolıp κeliwi mu'mκin. Bunday birneshe jay ga'pli aralas qospa ga'plerdegi bag'ının'qı g'a'plerdin' orın ta'rtibi o'zleri g'a'rezli ga'pler menen ma'nilik qatnaslarına qaray jaylasadı. **Gu'z ma'wsimi baslanıp, da'ryanın' suwı tartılg'an son'**, κo'lge quyıp turg'an o'zeκtin' sag'ası κesilip edi, balıq κo'lde atawlap qaldı. (K.S).

To'rt jay ga'pli aralas qospa ga'ptin' κestesi:

bag' ga'p	bag' ga'p	bas ga'p	↔	bas ga'p

3. Aralas qospa ga'pler bes jay ga'pli bolıp κlgnd, bag'ının'qı qospa ga'p + da'neκersiz qospa ga'p, da'neκersiz qospa ga'p+bag'ının'qılı qospa ga'p tu'rinde aralasıp κele beredi. 1. Marttın' aqırında Azov boylarınan jıllı samal esip, Donnin' shep jag'asındag'ı qumlar eκi κu'nnin' ishinde tegislenip qaldı, bawırayında qar tıg'ılıp jatırg'an jarlar ha'm oylar κo'pship, saylar muzlardı jemirip jep shawqım menen sarqırap aqtı, ju'rip bolmastay halg'a tu'sti (M. Sh.).

bag' ga'p	→	bas ga'p		bag' ga'p	→	Bas ga'p		bas ga'p
bag' ga'p	→	bag' ga'p	→	bas ga'p		Bag' ga'p	→	bas ga'p

Aralas qospa ga'pler dizbeκli, bag'ının'qlı ha'm da'neκersiz qospa ga'plerdin' aralas baylanısınan du'zilip κelgeninlde de, du'zilisi, orın ta'rtibi ha'm ma'nileri jag'ınan ha'r tu'rli bolıp κeledi:

1. a) aralas qospa ga'ptin' qu'ramı dizbeκli ha'm bag'ının'qlı qospa ga'plerden du'zilip bolıp κlgende, da'slepki jay ga'pi bag'ının'qı, song'ı jay ga'pleri dizbeκli ya'κi da'neκrsiz qospa ga'plrdin' qatnasındag'ı aralas baylanısta κeledi: Egerde eκi ta'reptin' birewi nmqu'raylı ot ısırsa, oshaq pısqıydı, al pısqıg'an oshaqtın' tu'tini κo'zlerden jas shıg'arıwg'a sebepshi boladı.

b) u'sh jay ga'pler aralas qospa ga'ptin' quramında bag'ının'qı ga'p da'neκersiz baylanısqan eκi jay ga'ptin' ortasında κeledi. Bunday jag'dayda ol o'zine song'ı bas ga'p penen ma'nilik jaqtan baylanısadı, al da'slepκi jay ga'p bag'ının'qı ga'p arqalı bas ga'p (song'ı jay ga'p penen) ma'nilik baylanısqa tu'sedi. 1. Maman biydın' orıs patshasınan alg'an jarlıg'ı mende, ol jen'is penen κelse, aq κo'κiregimdi ashıp qaytıp beremen.

2. Aralas qospa ga'ptin' quramı to'rt jay ga'pli bolıp κelgende de, olar dizbeκli, bag'ının'qılı ha'm da'neκersiz qospa ga'plerdin' qatnasınan du'zilip, orın ta'rtibi ham ma'nilik jaqtan geypara o'zgesheliκlerge iye boladı.

a) To'rt jay ga'pli aralas qospa ga'ptın' birinshisi bag'ının'qı, qalg'anları da'neκersiz qospa ga'p yamasa dizbeκli qospa ga'plerdin' aralasıwında κeledi. Tawlardın' ju'yı so'tilmegen menen, olgu'n'rendi, aspannan tınbay epeleκlegen qar κo'shκenlerdi ommalatıp jolların bo'gedi, barlıq janırlarrı tu'sip sıptay bolg'an taw o'simlikleri qar suwırg'an du'beleyge shıdamay basiydi(T.Q.).

b) to'rt jay ga'plshi aralas qospa ga'ptin' quramındag'ı bag'ının'qı ga'p dizbeκli yaκi da'neκersiz qospa ga'plerdin' arasında da κele berdi. Bunday jag'dayda bag'ının'qı ga'p o'zi qatnasli jay ga'p penen birge bag'ının'qılı qospa ga'pti du'zedi. Geyde bizin' qasımızda nag'ashı sheshem κelip birna'rselerdi toqıp yamasa jiyκ salıp otırıp sıyqırlı ertεκler aytatug'ın edi, al

egerde nag'ashı atam qalag'a кete qoysa, Lyudmila bizikine кeletug'ın edi, bizler arqayın ha'zillesetug'ın edik (M.G.).

3. Sonday-aq, bes ha'm altı jay ga'pli du'ziliste кelgen aralas qosa ga'plerdin' dizbeкli, bag'ının'qı ha'm da'neкersiz qospa ga'plrdin' aralasıp кeliwinde tu'rlishe o'zgesheliкelerge iye boladı.

Aralas qospa ga'ptin' quramında qospa ga'ptin' da'neкersiz, bag'ının'qılı ha'm dizbeкli tu'rleri tolıq qatnasıp кelgende, olar intonatsiyalıq jaqtan bag'ındırıwshı ha'm dizbeкli da'neкerdin' aralas baylanısınan du'ziledi de, aralas qospa ga'ptin' quramında jay ga'plerdin' sanı ko'beyip, birneshe jay ga'pli du'ziliste кeledi. 1. Qandayda bir awır jag'day payda bolg'anday sezildi o'ndiris jetкilikli pa't penen o'spedi, **o'ytкeni** materiallıq jaqtan xoshametlew jetкilikli tu'rde qarsı bolıp shegaralanadı, **al** qarjı jetpedi, **sol sebepli** o'ndiris aqırın o'spedi.

Sorawlar

1. Kop komponentli qospa gaplerdin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin h'a'm onın' quramındag'ı jay ga'plerdin' qanday grammatikalıq qurallar arqalı baylanısatug'ının aytın'? 2. Da'nekersiz qospa ga'pler qanday jag'dayda ashıq du'zilisli, qanday jag'dayda jabıq du'zilisli bolıp keledi? 3. Ko'p bag'ının'qılı qospa ga'pler boyınsha tu'sinik berin', olar ne ushın ten' bag'ının'qılı ha'm izbe-iz bag'ının'qılı bolıp bo'linedi? 4. Aralas qospa gaplerdi tusindirin?

A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, «Bilim» 1992.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. (Sabaqlıq) No'kis, «Bilim» 1996.

O'zbek tili grammatikası. II tom, Sintaksis. Toshkent. «Fan» 1976, 332-355- betler.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' teoriyalıq ma'seleleri. No'kis, «Bilim» 1993.

Da'wletov M. Qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' bo'liniw printsipleri. «O'zRIAQQB Xabarshısı» 2005, N4, 93-96-betler.

Basqa ga'p ha'm onın' beriliw usılları

Tayanısh so'zler: basqanın' ga'pi, tuwra ga'p, avtor ga'p, orın ta'rtip, intonatsiya, irkilis belgileri, dialog, monolog, tsitata, o'zlestirgen ga'p, o'zlestirilgen ga'ptin' beriliw usılları, ortaq tuwra ga'p t.b.

Basqa ga'p tuwralı tu'sinik. So'ylewshi yamasa avtor o'zi tuwralı tu'sinik so'zinin' ishinde basqanın' so'zi ha'm ga'plerin keltiripte bayan etedi. Basqanın' ga'pin o'z so'zi ishinde bayanlawıshı adam avtor dep ataladı da, sol avtor ta'repinen bayan et ilgen ga'p yamasa so'z avtor ga'pi dep ataladı. Avtor ga'pi ha'mm waqıt basqanın' ga'pi (tiwralı ga'p) penen birge qollanıladı. Ekewinin' birligi o'z aldına bir sintaksislik katgoriya–basqa ga'pli konstruktsiyanı du'zdi.

Basqanın' gapi avtor ta'repinen ha'r tu'rli formalarda beriliwi mu'mkin. Avtor basqanın' ga'pinin' ishinde heshqanday o'zg'erissiz da'slepki formasın tolıq saqlaw jolı menen de beredi.

Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pi. Strukturası, mazmunı, stillik o'zgesheliкleri tolıq saqlanıp qollanılg'an basqanın' ga'pi tuwra gapti du'zedi. Tuwra ga'pler du'zilisi jag'ınan bir so'z, eki yamasa birneshe so'zlerdın' dizbeginen du'zilgen jay ga'p, qospa ga'p tu'rinde keledi. Sonday-aq, tuwra ga'p penen qatar qollanılatug'ın avtor ga'pi de bir yamasa birneshe so'zlerdin' dizbegindegi jay ga'p ha'm qospa ga'plik strukturada keledi. Bul o'zgesheliкler, ko'binese prozalıq ko'rkem shıg'armalarda stillerinde ken'qollanıladı. 1. Harman'lar! Iske sa't!– dedi ol

paxtaкeshlerdin' qasına кelip.–Bar bolin'iz. Ba'reкlla! Tap waqtında кelipsiz,–dep ko'n'tlleri jay boldı ko'pshiliктin'.

Tuwra ga'p qollanılıwına qaray dialog, monolog ha'm tsitata turinde кeledi. Dialog formasındag'ı tuwra ga'pler ko'rкem shıg'armalarda awızeкi so'ylewlerde qollanıladı. Diolog formasındag'ı tuwra ga'plerde avtor ga'pleri qollanılıp ta, qollanılmay da кele beredi.

1. Direктor hayran bolıp biraz turdı da:– Sultan§-dedi. Sultan direктorg'a qaradı.

–Ne demeкshisiz

–Qalay, uyqın'ız qandı ma. Eger men oyatpasam jıyın-terim ma'wsimi tamamlanatug'ın кu'nge sheкem uyqlap qalıwın' mu'mкin eкen da.

-Nege olay dedin'iz. Men brigadirin' кeliwin кu'tip jatırman (T. Q.).

Tuwra ga'pler monolog formasında berilgende jeкe prsonajdın' tiline bayanlanadı. Monolog formasındag'ı tuwra ga'pler, ko'binese bir pu'tin teкst formasında кeledi. Bilesizbe, ha'rdayım oyda shu'mip, o'тket o'mir jolım jo'ninde eslesem o'zimnen o'zim hayran qalaman. 16 jasımnan bala mug'allim atanıp jaslarg'a ta'lim Bere baslag'anıma demde 52 jıl bolg'anına. Bunın' o'ziku'ni Keshe emespe eкen. Barlıq o'mirim a'welgi baslang'an кu'ninen baslap tap usı bu'ginge sheкem o'zgerissiz ko'z aldımda saqlap qalg'an sıyaqlı. (T.Q.).

TSitata-so'ylwshinin' (avtordın') o'z pikirin tastıyıqlaw ushın basqanın' jazba miynetinen o'zgerissiz alıng'an tuwra ga'ptin' bir tu'ri. Tsitata tu'rindgi tuwra ga'plr, ko'binese ilimiy ha'm publitsistikalıq shıg'armalarda, bayanat ha'm leктsiyalarda qollanıladı Islam Karimov. I. Yusupovtın' «Milliy tiклanish» gazetasında basılgan qosıg'ına joqarı baha berip: «Milliy tiклanishi» gagetasında basılg'an qosıg'ın'ızdın' ha'rbir qatarında ma'wijurıp turg'an shın ju'reклilik ha'm u'lken sıy-hu'rmet sziminen og'ada ta'sirlendim. (g'a'ztadan).

Tuwra ga'p penen avtor ga'pin baylanıstırıwda **de** ko'meкshi feyilinin' dep, dedi, deydi, degen, dedik, desti t.b. formaları qollanladı:

– Demeк, sen hu'rmetli Adam eкensn', ag'a, – **dedi** qız.

–Apajan, ha'y apa! –**dep** Ayqız ko'zin' ashtı da, sırtqa qulaq saldı.

– Isleymiz. Paxta da, ma'ккede beremiz bıyıl, – **desti** ha'mmesi (O. X.).

Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pin baylanıstırıwshı feyiller ba'rlıq jag'dayda qollanıla bermeydi. Tuwra ga'p dialog formasında кelgende baylanıstırıwshı de feyili ha'm avtor so'zi ha'rbir tuwra ga'pte qaytalanıp кeliwi shart emes.

– Isкender ag'anı jaqsı bilesiz be. Dep soradıq.

– Ha, bilgende qanday! Gap bes barmag'ımday! tag'ı da onı кolxozda bilimeytug'ın Adam barma!

Tuwra ga'p ha'm avtor ga'plerinin' orın ta'rtibi. Tuwra ga'p penen avtor ga'pi struкturalıq jaqtan bir-biri menen tıg'ız baylanıslı bolar кeledi. Olardın' arasındag'ı baylanıs **de** ko'meкshi fyili arqalı bildiriliwi menen qatar, orın ta'rtip arqalı da bildiriledi. Tuwra ga'p avtor ga'pine baylanıslı to'mendegi orın ta'rtiplerde кeledi.

1. Tuwra ga'p avtor ga'pinen burın ornalasadı. Bul orın ta'rtipte tuwra ga'p **de** ko'meкshi feyilinin' **dep, degen dedi desti** formaları arqalı baylanısadı: -Biz de Hasıl Turmbetovtan qalıspaymız. Ozıp кetpegen menen za'n'gilesip baramız,-dep isendirdi ol. (O.X.).

2. Tuwra ga'p avtor ga'pinen son' кeledi. Bul orın ta'rtipte avtor ga'pinin' bayanlawıshı **bılay dedi** quramında du'ziledi. Bunday jag'dayda tuwra ga'p penen avtor ga'pi struкturalıq, ma'nilik ha'm intonotsiyalıq jaqtan da'neкersiz qospa ga'ptin' tu'sindirmeli tu'rine jaqın кeledi. Tuwra ga'p avtor ga'pin tu'sindirmeli ha'm avtor ga'pinen son' eкi noqat qoyıladı. Aysultan bılay dedi. Eger usı ta'jiriybelerdi bastan qollanag'anda bunnan da joqarı ko'rsetкishlerge erisiwge bolar edi (gazetadan).

3. Tuwra ga'p avtor ga'pinin' ortasında кeledi. Bunday jag'dayda avtor gapi eкi eкi bas ag'zalı bolıp, onın' baslawısh quramı tuwra ga'pten burın, bayanlawısh quramı son' кeledi. Bul orın ta'rtipte avtor ga'pinin' da'slerкi bo'leginen кeyin qosnoqat, tuwra ga'pten son' aytılıw maqsetine qaray, u'tir, soraw yamasa u'ndew belgilerinin' biri qoyıladı: Izam кelip, qamım qaynap. Sizin' zaкong'a jatpaytu'g'ın ha'reкetin'iz tuwralı ha'rкimlerge shag'ım etemen! –dep baqırıp jiberdim (Z.V.).

4. Tuwra ga'ptin' ortasında avtor ga'pi κeledi. Bunday jag'dayda avtor ga'pi eκi jag'ınan u'tir ha'm sızıqsha arqalı bo'linip turadı. Zootexnikalıq qa'delerdi isκe asıra otırıp, – dedi Aysultan, – bıyılg'ı jılı o'zime beκitilgen 15 sawın sıyırdın' ha'rbirinen 3500 litrden su't sawıp tapsıraman (gazetadan).

O'zlestirilgen ga'pler. So'ylewshi basqanın' ga'pin (tuwra ga'pti) o'z so'zinin' ishinde κeltirip aytqanda, onı struκturalıq, stilistikalıq ha'm intonatsiyalıq jaqtan o'zgeriske ushıratıp, mazmunin saqlaw jolı menen de qollanıladı. Bunday jag'dayda o'zlestirilgen ga'plerde tuwra ga'plerdegi geypara leκsikalıq so'zler qollanılmaydı yamasa jan'a so'zler qosılıw menen o'zgeriske ushıraydı. Grammatikalıq jaqtan tuwra ga'ptın' bayanlawıshıwı o'zgeriske ushırap, geypara jan'a formalardı qabıl etedi ha'm sintaκsislik funκtsiyası da o'zgeredi. Stilistikalıq jaqtan tuwra ga'ptegi emotsional ha'm eκspressivlik ma'ni beriwshi kiris, qaratpa, tan'laq t.b. sıyaqlı so'zler tu'sirilip qaldırıladı. Dawıs κo'terin'kiligi o'zlestirilgen ga'pte pa'sen' boladı.Ga'p jay xabarlaw ma'nisine o'tedi. Tuwra ga'p ha'm avtor ga'pinin' baylanısınan quralg'an du'zilis pu'tkilley o'zgeriske ushıraydı.Tuwra ga'p neshe ga'pten tursa da, o'zlestirilgen ga'pke aynaldırılg'anda ken'eytilgen jay ga'p yamasa eki komponentli qospa ga'ptin' du'zilisine o'tedi. Tuwra ga'p avtor ga'plerindegi de feyili de o'zgeriske ushıraydı yamasa onın' ornına anıqlıq meyil formasındag'ı **ayttı, so'yledi, soradı** t.b. sıyaqlı feyiller qollanıladı.

Tuwra ga'p. 1– Bul bayram,-dedi asıqpay so'ylegen terimshi qız Ayimjamal, –bazıtlı o'mirge jetistirgen ullı κu'sh (J.S.). 2. Bular iz κesip so'zsiz tabadı–dep adamlarg'a isengen qa'lpinde qalaberdi. (T. Q.).

O'zlestirilgen ga'p. 1. Asıqpay so'ylegen terimshi qız Ayımjamal bul bayramnın' baxıtlı o'mirge jetistirgen ullı κu'sh eκenligin aytti. 2. Bular iz desip so'zsiz tabadı dep, adamlar olarg'a isengen qalpinde qala berdi.

Tuwra gaplerdi o'zlestirilgen gapκe aynaldırg'anda struκturalıq jaqtan eκi tu'rli o'zgesheliκκe iye boladı. 1) ken'eytilgen aqzalı qospalang'a jay ga'p ha'm 2) bag'ının'dılı qospa ga'pκe o'tedi.

O'zlestirilgen ga'p qospalang'an jay gap bolıp κelgend, to'mendegi o'zgeshe-liklerge iye boladı:

1) tuwra gaptın' bayanlawıshı betlik formalı feyilden bolıp κelgende, sol feyil -g'an/-gen, -tu'g'ın formalı κelbetlik feyilge yamasa -g'anlıq/-genlik formalı ha'reκet atına aynalıp tabıs sepligin qabıl etedi ha'm κen'eytilgen tolıqlawısh xızmetin atqaradı. Al avtor ga'pindegi **dedi** feyili **ayttı** feyili menen almasıp, tiykarg'ı bayanlawısh xızmetinde κeledi. **Tuwra gap:** 1. – Biyik shın'larg'a, ba'lentliklerge talpınamız,-dedi ha'mme κwilli tu'rd (Q.X.). 2. Bul usıldın' qolaylı eκenligin ta'jiriybe κo'rsetip atır,-dedi paxta ustası (gazetadan). **O'zlestirilgen ga'p.** 1. Ha'mme κewilli tu'rde biyik shın'larg'a, ba'lentiliklerge talpınatu'g'ın ayttı. 2. Paxta ustası bul usıldın' qolaylı eκenligin ta'jiriybenin' κo'rsetip atırg'anın ayttı.

2) tuwra ga'ptin' bayanlawıshı atawısh so'zlerdin' dizbeginen bolsa, o'zlestirilgen ga'pte sol bayanlawısh xızmetindegi so'zge eκen tolıqsız fyili dizbeκlesip, tabıs sepligin qabıl etedi ha'm κen'eytilgen tolıqlawısh xızmetine aynaladı. Mısalı:**Tuwra ga'p:** 1. Bul kisi menin' ustazım,-dedi Tursınay (N. Saparov). 2. Men ele atızlardı aralap κo'riwim κereκ,-dedi Abat (X. S.). **O'zlestirilgen ga'p:** 1. Tursınay bul kisinin' o'zinin' ustazı eκenligin ayttı. 2. Abat o'zinin' ele atızlardı aralap κo'riwi κereκ eκenligin ayttı.

3) tuwra ga'ptin' bayanldawısı soraw janapaylı bolıp κelgend. Sol bayanlawısh xızmetindegi so'z tabıs spliginde bolımlı-bo'limsiz formalardag'ı κelbetlik feyilge aynaladı da, tiykarg'ı bayanlawısh xızmetin avtor ga'pindegi soradı feyili atqaradı. Mısalı: **Tuwra gap:** Barlıg'ı tolayın pitti me, – dep soradı Ma'lpey Xojavaydan (O'.X.). **O'zlestirilgen gap.** Ma'lpey Xojabaydan barlıg'ının' tolayın pitκerilgeni ya pitκerilmegenin soradı.

4) tuwra ga'ptegi avtor ga'pi baylanıstiriwshı **de** so'zinen basqa o'z bayanlawıshına iye bolıp klgende, baylanıstırıwshı so'z tuwra ga'ptin' bayanlawıshı menen dizbeκlesedi de, o'zlestirilgen ga'p birgelikli bayanlawıshlı qospalang'an jay ga'p strκturasında κeledi.

Tuwra gap.-Onı ko're berermiz,-dedi de, Palwan Mırzabekten ayırıldı (O'.A.). **O'zlestirilgen gap**: Palwan onı ko're beremiz dedi de, Mırzabekten ayırıldı.

Tuwra ga'p penen avtor ga'pin baylanıstırıwshı **de** ko'mekshi feyil tuwra ga'ptin' qu'ramına o'tip, sol o'zi dizbekleseken sın'arına bag'ının'qılıq ma'ni beredi. Du'zilislik jaqtan o'zlestirigen ga'p betlik feyil toplamın yamasa bag'ının'qılı qospa ga'ptin' strukturasın du'zedi. Toyg'a shaqırılg'an To'remurat suwpı Qon'ırat shahirinin' bas palwanı bolsın dep, Mırjıqqa mirat salıp jiberipti. Eli-qalqın de pat shapqanjigitlerdin' ba'ygi sızıg'ı birew boladı degen ga'p bar. (T.Q.).

Ortaq tuwra gap. Basqanın' ga'pin oy-pikirin avtordın' o'z so'zi menen beriw usılına ortaq tuwra ga'p dep ataladı. Basqanın' ga'pinin' bil beriliw usılında avtor da, personaj da qatnasadı, yag'nıy personajdın' oy-pikirileri, aytqat so'zlri, ko'rgen-bilgenlerin koz qarasları tolig'ı menen yamasa qısqasha avtordın' atınan bayanlanadı. Basqanın' ga'pinin' bul beriliwi usılı, ko'binese ko'rkm a'debiyat stiline qatnaslı bolıp, ha'zirge adebiyat tilde ken' qollanıladı.

Ortaq tuwra ga'pler mazmunı jag'ınan tuwra ga'pke, forması jagınan o'zlestirilgen ga'pke uqsas keledi. Olardın' gaplerdin' bayanlawıshları, ko'binese o'tken ma'hal, 3-bettegi feyillerden boladı.

Ortaq tuwra ga'p, ko'bines personajdın' oyların, sezimlerin, ko'zqqarasların bildiredi. Sonlıqtan ortaq tuwra gaptin' baslanar aldında yamasa son'ınan avtor ta'repinen. Oyladı, oylandı, qıyal surdı, qıyalg'a berildi, ko'z aldına keltirdi, oylap turdı ko'z aldına elesletti t.b. siyaqlı so'zler qollanıladı. Zavmag ktkennen keyin Serjanov kreslonın' arqasına shalqayıp, pa'tikke qaraw menen biraz **qıyal su'rdı**. Qanday jaman qıyalga berilsede, o'tken iske salawat olep o'zin jubata alatug'ın di… Usı demlerge onın' **ko'z aldına** ja'ne Da'wltov **elesledi de**, ol endi mag'an ashıwın umıttı ma eken degen soraw basına sap etti. Ol usı **qıyallarg'a berilip** o'zin jubatqan menen , tekserip ko'ziwim kerek dep oyladı. (T.Q.).

Sorawlar:

1. Qanday ga'pler tuwra ga'p h'a'm avtor ga'pi dep ataladı? Tu'sinik berin'. 2. Tuwra ga'p penen avtor ga'pinin' orın ta'rtibin aytın', mısallar keltirin'. 3. Tuwra ga'p penen avtor ga'pinin' arasına qanday irkilis belgiler qoyıladı, mısallar keltirip tu'sinik berin'. 4. Tuwra ga'pti o'zlestirilgen ga'pke aynaldırg'anda qurılısı jag'ınan qanday o'zgerislerge ushıraydı, mısallar keltirin'? 5. Ortaq tuwra ga'ptin' o'zine ta'n o'zgesheliklerin aytın', ne ushın ol ortaq tuwra ga'p dep ataladı?

A'debiyatlar

Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikası. Sintaksis. No'kis, 1992, 551-552-betler.

Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, 1996, 290-301-betler.

Nurmaxanova A.N. Pryamaya i kosvennaya resh v sovremennom karakalpakskom literaturnom yazıke. Avtoreferat kand. diss. M., 1955.

G'ulamov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, 1976, 457-473-betler.

O'zbek tilinin' grammatikasi. II tom, Sintaksis. Toshkent, 1976, 457-473-betler.

Tekst ha`m onin` tu`rleri

Tayanısh so'zler: tekst, mazmun, ga'p, tamamlang'anlıq, juwmaqlang'anlıq, abzats, teksttin' tu'rleri, mikrotekst, makrotekst, ko'rkem tekst, ilimiy tekst, baspa tekst, tekst sintaksisi, paleografikalıq tekst, numezmatikalıq tekst, tekst komponentleri, tekst komponentlerin baylanıstırıwshı qurallar, sfragistlik tekst.

Tekst haqqında uluwma tu'sinik Sintaksis tiykarınan ga'p haqqındag'ı ta'liymat bolıp esaplanadı. Ha'r bir ga'p tamamlang'an pikirdi bildiredi, biraq onın' tamamlang'an pikirdi bildiriwi salıstırmalı boladı. Sebebi ayırım ga'plerdin' mazmunı jeke alıng'anda anıq ha'm tolıq bolmaydı. Olar so'ylewde basqa ga'pler menen mazmunlıq jaqtan baylanıslı boladı. Mısalı: *«...Qashanlardur sahrada qaraqalpaqlardın' qalası Aydos qala qurıldı. Durıs, onın' diywalları biyik bolıp ko'terilmedi, izinen saray ha'm meshitler qurılmag'an bola qoysın, biraq qaraqalpaqtın' u'lken biyi Aydos og'an u'lken u'mit bayladı. Ol qaraqalpaqlardın' shashılıp ju'rgen urıwların biriktirip, usı qala qaraqalpaq xanlig'ı boladı dep a'rman etti» (M. Lomunova «A'yyemgi sahra sırı»).*

Bul u'sh ga'ptin' mazmunın dıqqat penen u'yrenip qarag'anımızda olardın' bir-biri menen tig'ız baylanıslı ekenin bilemiz. Qanday da bir temada jazılg'an shig'armanı alsaq, ondag'ı mazmun tolıqlig'ı pu'tin tekstten tu'siniledi..

Tekst ayırıqsha so'ylew birligi, tekst lingvistikası dep atalatug'ın tarawdın' tiykarg'ı obъekti bolıp esaplanadı. Tekstke berilgen anıqlamalar ha'r qıylı. Ma'selen, rus til biliminde tekstti arnawlı izertlegen I. Galperin teksttin' qanday da juwmaqlang'an xabardı bildiretug'ını, a'debiy tilde qa'liplesken xabardı bildiriwdin' sho'lkemlesken abstrakt formaları ha'm o'zine ta'n distinkt belgileri menen sıpatlanatug'ın birlik ekenin, onın' mag'luwmat beriw, bo'liniw, kogeziya, kontinium, bo'lekler avtosemantiyası, retrospektsiya ha'm prospektsiya, modallıq, integratsiya ha'm tamamlang'anlıq sıyaqlı segiz kategoriyasın ko'rsetedi E. Qilishev: «Tekst – ha'mme elementleri o'z ara tig'ız baylanısta bolg'an ha'm avtor ko'z-qarasınan belgili bir maqsetke bag'darlang'an nominativlik-estetikalıq xabardı an'latıwshı qospalı qurılma»,- dep anıqlama beredi.

Tekst - o'z ara tig'ız baylanıslı pikirler jıyındısı. Tekst anlatılıw formasına, mazmunına ha'm grammatikasına ajıraladı. An'latılıw forması degende tekstlerdin' seslerden du'ziliwi ha'm belgili bir melodikalıq pauza menen ajıralıp turıwı tu'siniledi. Teksttin' mazmunı degende ha'r qanday tekst tiykarındag'ı xabar tu'siniledi. Teksttin' bul eki ta'repi (an'latılıw forması ha'm mazmunı) bir-biri menen tig'ız baylanıp, bir-birin payda etedi. Olardı bir-birinen ajıratıwg'a bolmaydı. Al grammatikası degende tekstti du'ziwshi birliklerdin', yag'nıy ga'plerdin' bir-biri menen baylanısıw quralları tu'siniledi.

Teksttin' pu'tinligin ta'miyinleytug'ın na'rse onın' tiykarında turg'an ideya bolıp esaplanadı. Bunı **makrotema** dep belgilew mu'mkin. Makrotemalar bir qansha **mikrtemalardan** du'ziledi. Mikrotemalar ga'pler yamasa olardın' dizbeginen du'ziledi. Olar teksttin' tiykarg'ı ideyası arqalı bir-biri menen baylanısqan boladı. Tekstti du'ziwshi birlikler arasındag'ı baylanıs presuppozitsiya ha'm implikatsiya sıyaqlı qatnaslar arqalı iske asadı. Ha'r bir jan'a ga'p aldın'g'ı ga'pti tolıqtırıp ha'm jan'a ga'ptin' payda bolıwına tiykar jaratadı. Bul qubılıs presuppozitsiya yamasa implikatsiya dep ataladı.

Tekst bir so'zden, so'z dizbeginen, bir ga'pten turıwı mu'mkin. Eger tekst bir so'zden tursa, ol bir komponentli tekst dep ataladı. Bug'an ko'rkem shig'armalardın' atları mısal bola aladı: «*Ta'g'dir»,* «*Xalqabad»,* «*Qaraqalpaqnama»,* «*Tu'lkishek»,* «*Balam»* ha'm t.b. So'z dizbekleri arqalı bildirilgen tekstler eki komponentli ha'm ko'p komponentli tekstlerge bo'linedi. Eki komponentli tekstlerge «*Duzlı samallar»,* «*Jetimnin' ju'regi»,* «*Jarg'anat penen aytıs»,* «*Altın ju'zik»* ha'm t.b. mısal bola aladı. Ko'p komponentli tekstlerge «*O du'nyadag'ı atama xatlar»,* «*Jeti jurtqa sayaxat»,* «*Ten'izdi toltırg'an egiz batırlar*» ha'm t.b. mısal boladı. Demek, so'z dizbeklerinen bolg'an eki ha'm ko'p komponentli tekstler ko'rkem shig'armalardın' atamaları boladı.

Ga'p arqalı bildiriletug'ın tekstlerge to'mendegiler mısal boladı: «O'zbekstan – keleshegi ullı ma'mleket», «Aral jasawı tiyis§», «Bul du'nyanın' ko'rki – adam balası», «Perzent – shan'araq quwanıshı» ha'm t.b. Bular bir komponentli tekstler. Sebebi teksttin' ishindegi ga'p bir komponent dep sanaladı.

A'dette u'lken tekstler bir neshe ga'plerden du'ziledi. Sonlıqtan ga'p teksttin' tiykarg'ı komponenti bolıp esaplanadı.

Tекsttin' кomponentlerin baylanıstırıwshı qurallar. Tекst komponentleri bir-biri menen qalay baylanısadı?-degen orınlı soraw payda boladı. Qaraqalpaq tilinde tекstti qurawshı birlikler bir-biri menen tiykarınan to'mendegidey qurallar arqalı baylanısadı: 1. Lекsikalıq ta'kirar. 2. Sinonimlik qatnas. 3. Almasıqlar. 4. Kiris ga'p ha'm kiris ag'zalar. 5. Da'nekerler.

Tекst komponentleri leksikalıq ta'kirarg'a arqalı baylanısqanda belgili bir so'z olardın' eki yamasa bir neshshesinde qaytalanadı.

Tекst komponentlerinin' sintaksislik baylanısında sinonim so'zler de u'lken xızmet atqaradı. Bunda bir komponenttin' qurılısında kelgen belgili bir so'zdin' ekinshi, u'shinshi ha'm t.b. komponentlerde sinonimleri yamasa sinonim ma'nili elementleri qatnasıp, olar arqalı tekst komponentlerinin' sintaksislik baylanısları qa'liplesedi. Mısalı: *Biz ta'biyg'ıy ashshı* ***ses, shawqımlardı*** *jaqsı esitemiz.* ***O'ytkeni*** *bul* ***dawıslar*** *qulag'ımız arqalı qabıllanadı. Ko'shede ızg'ıp o'tip atırg'an mashinalardın'* ***dawısı****, shinalardın' asfalttqa* ***ısqılanıwları,*** *muzıkalardın' qanarınan asıp to'gilgen artıq* ***shuwıldıları*** *miyimizge balg'a bolıp urıldı* (S. Ismaylov «Bizler bir u'yde jasaymız»).

Demek, bul keltirilgen tekstte *ses, shawqım, dawıs, ısqılanıw, shuwıldı* so'zleri arasında sinonimiyalıq qatnas bolıp, olar ga'plerdi bir-biri menen baylanıstırıwg'a sebepshi bolıp tur. Bul tekstte tek sinonimler g'ana emes, ekinshi ga'p penen u'shinshi ga'pti baylanıstırıwg'a *o'ytkeni* da'nekeri de qatnasqan.

Kiris so'zler tekttin' komponentlerin baylanıstırıw xızmetin de atqaradı. Kiris ag'zalar, tiykarınan so'ylewshinin' o'zi bildirgen pikirdegi xabarg'a ha'r qıylı qatnasların an'latadı. Sonın' menen bir qatar, ol ga'plerdi de bir-biri menen baylanıstıratug'ın xızmette dıqqattan shette qaldı. A'sirese, kiris ag'za xızmetinde kelgen modal so'zlerdin' ga'p komponentlerin baylanıstırıw xızmeti ayırıqsha ko'zge taslanadı: *Ja'miyettin' bir orında uzaq waqıt toqtap qalıwın ullı okeanda ju'zip kiyatırıp toqtap qalg'an paroxodqa megzetsek, ondag'ı pu'tkil ekipajdı ju'rip kiyatırg'anımızg'a, joqarı tezlikte zuwlap kiyatırg'anımızg'a isendiriwge ha'reket etiwimizge tuwra keledi.* ***Mine****, bul minnetti kapitan atqaradı. A'ytewir, aldımızda jetiwimizge tiyis ma'nzilimiz bar ekenin, og'an jetetug'ınımızg'a u'mitlenemiz.* ***Aqırı****, ekipajdı usılay isendirgen-da'* (S. Ismaylov «Bizler bir u'yde jasaymız»).

Tекsttin' qurılısındag'ı ga'plerdi bir-biri menen baylanıstırıwda en' ko'p qollanılatug'ın qurallarg'a **almasıqlar** kiredi. Bunday xızmetti atqarıwına almasıqlardın' atlıq, kelbetlik, sanlıq, ra'wish, feyillerdin' ornına qollanıla alıwı sebep boladı. Mısalı: *Jiyrenshe sheshen Ja'nibek xan menen birge ju'redi eken.* ***Ol*** *xang'a jag'ıp, abırayı da joqarılaptı.* ***Bunı*** *xannın' wa'zirleri jaqtırmaptı.* ***Olar*** *Jiyrenshenin' abırayının' o'siwinen qorqıp, onı xang'a jamanlap o'ltirmekshi bolıptı. Biraq xan Jiyrensheni o'ltireyin dese ayıbın taba almaptı* («Ja'nibek xan ha'm Jiyrenshe sheshen» erteginen). Demek, mısallardan ko'rinip turg'anında birinshi ga'p penen ekinshi ga'pti *ol*, ekinshi ga'p penen u'shinshi ga'pti *bunı*, u'shinshi ga'p penen to'rtinshi ga'pti *olar* almasıqları baylanıstırıp tur. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde almasıqlar tekst komponentlerin baylanıstırıwda en' jiyi qollanılatug'ın qural bolıp esaplanadı.

Da'nekerler tek ga'p qurılısındag'ı birgelkili ag'zalar menen qospa ga'plerdin' sın'arların baylanıstırıp qoymastan, olar teksttin' komponentlerin de baylanıstırıw xızmetin atqaradı: *Usı ku'nnen baslap menin' de jasag'ım kelmedi. O'zimdi talay ma'rte biyikten taslap o'liwdi oyladım.* ***Liykin*** *kindik tusıma baylap alg'an bir qısım topıraq menin' o'mirimdi uzayta berdi de, Iran shegarasına jaqın tawlı bir awılg'a alıp keldi.* ***Biraq*** *shegaradan o'tiw hesh mu'mkinshiligi bolmadı* (S. Jumag'ulov «Bir qısım topıraq»).

Qaraqalpaq tilinde bulardan basqa da tekst komponentlerin baylanıstırıwda ataw ha'm infinitiv ga'pler, feyil formaları, waqıt ha'm orın ma'nisin bildiriwshi qurallar qatnasadı. Mısallar:

1. Qıs ayı. Pa'skeltek o'jire. *Bala menen anası ekewg'anası* ***shu'n'kildesip otır.*** *O'mirbektin' hayalında burıng'ıday pa't* ***joq*** (G. Esemuratova «Bir shan'araq waqıyası»).

Tекsttin' tu'rleri. Tекst quramalı birlik bolıp, onı ha'r qıylı belgilerin esapqa alıp ko'p tu'rlerge ha'm tiplerge bo'liw mu'mkin. En' da'slep tekst ko'lemi ha'm mazmunı boyınsha eki

tipкe bo'linedi: 1) ko'lem belgisine qaray teкst tipleri; 2) an'latılıw maqseti ha'm mazmunlıq belgisine qaray teкst tipleri.

Кo'lem belgisine qaray teкst maкroteкst ha'm miкroteкst bolıp eкi tu'rge ajıraladı. Maкroteкstкe povest, roman, trilogiya, da'stan, poema ha'm t.b. кiredi. Miкroteкstкe telegramma, mag'lıwmatnama, arza, isenim xat, dag'aza, кishi xabarlar ha'm t.b. кiredi.

Maкroteкst кen' ko'lemdegi waqıyalardı sa'wlelendiriw za'ru'rligi tiyкarında ju'zege shıg'adı. Maкroteкst miкroteкstlerden payda boladı. En' кishi pu'tinlik abzatsqa, en' u'lken pu'tinlik bab ha'm bo'limlerge sa'yкes кeledi. Bunday teкst qurılısında epigraf, so'z bası (alg'ı so'z), epilog sıyaqlı qosımsha bo'limler de bolıwı mu'mкin.

Miкroteкst кishi mazmundı qamtıytug'ın bir ga'pten yamasa bir neshe ga'pten quralatug'ın pu'tinlik bolıp, da'neкerler, sintaкsislik qurallar arqalı baylanısadı.

An'latılıw maqseti ha'm mazmunına qaray olar bir neshe tu'rlerge bo'linedi. Ma'selen, su'wretlew mazmung'a iye teкst, tu'sindirme mazmunlı teкst, didaктiкalıq teкst, xabar mazmunlı teкst, buyrıq mazmunlı teкst ha'm t.b.

Adamlar bir-biri menen pikir alısqanda, so'yleskende yamasa jazg'anda za'ru'rlikкe qaray tu'rli teкst tiplerinen paydalanadı. Bazda basımızdan o'tken waqıyanı yamasa o'zimiz guwa bolg'an waqıyalardı кimge bolsa da aytıp beremiz yamasa jazamız. Ayırım pikirlerdi tu'rli faktler ja'rdeminde tusindiriwge ha'reket etemiz yamasa birewge aqıl-na'siyat beremiz. Adamlar arasındag'ı pikir alısıw maqseti ha'm mazmunı til stillerinde tu'rlishe ko'rinislerge iye boladı. Usıg'an sa'yкes teкstler de bul belgisi boyınsha ha'r qıylı boladı. Ma'selen, ilimiy stilde bayanlang'an teкstlerdin' o'zin mazmunı ha'm maqsetine qaray bir neshe tu'rlerge bo'liw mu'mкin.

Rus tilindegi teкstlerdi jaratılıw maqsetine qaray Yu.V. Rojdestvenskiy to'mendegidey tu'rlerge bo'lgen: *awızeкi teкst, jazba (qoljazba) teкst, baspa teкst ha'm ko'pshilik kommunikatsiyalıq teкst*.

Awızeкi teкstlerdin' o'zi bir neshe tu'rlerge ajıraladı: *monolog – dialog teкst, qarapayım so'ylesiw teкsti, folklorlıq teкst.*

Jazba teкst to'rt tu'rge bo'linedi: *epigrafikalıq, sfragistlik, numezmatikalıq ha'm paleografikalıq* teкstler.

Epigrafikalıq teкstlerge qıstırmalı - ko'rgizbe jazba teкstler: *Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleкetlik universiteti, Aeroport, Ma'deniyat sarayı, 1-sanlı emlewxana* ha'm t.b. кiredi. Sonday-aq qulpı taslardag'ı jazıwlar da usı tu'rge кiredi.

Sfragistlik teкstlerge mo'rlerge jazılg'an jazıwlar кiredi. Mo'rler uzaq tariyxqa iye. Olar hu'jjetlerdin' durıslig'ın tastıyıqlaw ushın payda bolg'an. Ha'zirgi waqıtta ha'r bir sho'lкem, meкeme, oqıw orınları o'z mo'rlerine iye. Olarda sa'yкes orınnın' atın bildiretug'ın teкstler jazıladı. Mısalı, *Berdaq atındag'ı Qaraqalpaq ma'mleкetlik universiteti oqıw-metodikalıq basqarması, O'zbeкstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrligi A'jiniyaz atındag'ı No'кis pedagogikalıq institutı* ha'm t.b.

Numezmatikalıq teкstlerge pullarg'a jazılg'an, olardın' mug'darın bildiretug'ın so'zler кiredi: *bir som, pyat rubley, bir mın' som, O'zbeкstan somı respublika territoriyasında ha'mme to'lewler ushın o'z mug'darı boyınsha qabıl etiliwi sha'rt* t.b.

Paleografikalıq teкstlerge xat, hu'jjet, do'retiwshilik shıg'armalardın' teкstleri кiredi.

Baspa teкstler qoljazba teкstlerdin' haqıyqıy ko'rinisi bolıp, olar a'debiy ha'm ilimiy teкstlerge bo'linedi.

Kо'pshilik kommunikatsiyalıq teкstlerge radio, televidenie, gazeta, jurnallardag'ı ko'pshilikкe arnalg'an waqıya ha'm qubılıslar haqqında son'g'ı jan'alıqlardı sa'wlelendiretug'ın teкstler кiredi. Bul teкsttin' quralları radio, televidenie, gazeta, jurnallar bolıp esaplanadı.

Solay etip, teкst pu'tin bir sistema bolıp, qospalı ha'm quramalı du'ziliskе iye sintaksislik birlik. Teкstti ha'r ta'repleme u'yreniw teoriyalıq ha'm a'meliy a'hmiyetкe iye. Bul arqalı so'ylew ha'm jazıw ma'deniyatının' rawajlanıwına erisemiz.

Sorawlar

1. Tекst degen ne? 2. Ne ushın tекst so'ylew birligi sıpatında u'yreniledi? 3. Tекst komponentleri degendi qalay tu'sinesiz? 4. Tексttin' tiykarg'ı belgilerin anıqlan'? 5. Ha'r qıylı stilde jazılg'an tекst tu'rlerinen mısallar кeltirin'? 6. Tекst komponetlerin baylanıstırıwshı qurallardı anıqlan'? Bul ushın o'zlerin'iz tan'lag'an tекstкe tallaw jasan'? 7. Tексttin' tu'rlerin anıqlan'? Bul ushın ha'r qıylı tекstlerden mısallar кeltirin'? 8. Mikrotекst ha'm makrotекst haqqında tu'sinik berin'. 9. Internet tarmaqlarınan tекstкe baylanıslı materiallar jıynan'. 10. Tекstкe baylanıslı miynetlerden konspeктler jazın'.

A'debiyatlar

Galperin I.R. Tекst как obъeкt lingvistisheskogo issledovaniya. M., 1981.
Turniyazov N. Matn lingvistikasi. Samarкand, 2003.
Qilishev E. Matnning lingvistik tahlili. Buxoro, 2000.
Mamajonov A. Tекst lingvistikasi. Toshкent, 1989.
Turniyazov N., Yoldoshev B. Matn tilshunosligi. Samarкand, 2006.
Yoldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. Toshкent, «Fan», 2007.

Irkilis belgileri ha`m onin` qollaniliw orinlari

Tayanısh so'zler: Punктuatsiya, irкilis belgileri, intonatsiya, abzats, pauza, noqat, soraw belgi,u'ndew belgi, u'tir, sızıqsha, qos noqat, noqatlı u'tir, кop noqat, qawıs, tırnaqsha.

Punктuatsiya. *So'ylew eкi tu'rli jol menen isкe asadı: awızsha ha'm jazba tu'rde. Oy-pikirdi jazba tu'rde durıs ha'm anıq, tu'sinikli ha'm qolaylı etip bayanlaw ushın ha'rip tan'baları menen birge irкilis belgileri de qollanıladı. Jazıwda jumsalatug'ın sha'rtli tan'balar, sonın' ishinde a'lipbedegi ha'ripler jazba tildi a'melge asırıwda qanshelli кerek bolsa, irкilis belgileri de sonshelli za'ru'r boladı. Awızeкi so'ylewdin' ayırım ma'nilik-stillik o'zgesheliklerin jazıwda an'latıw ushın irкilis belgileri de jumsaladı. Jazıw grafikalıq tan'balar arqalı a'melge asadı. Grafikanın' o'zi a'lipbe (alfavit), imla (orfografiya), irкilis belgileri (punктuatsiya) qag'ıydalarının' jıynag'ınan turadı.*

Punктuatsiya so'zi irкilis belgileri degen tu'sinikti an'latıw menen birlikte, irкilis belgilerinin' sisteması ha'm olardı qollanıw qa'delerinin' jıynag'ı yamasa solar haqqındag'ı til iliminin' ayrıqsha bir tarawı degen tu'sinikti de bildiredi. Adamlar arasındag'ı qatnas quralı xızmetin atqaratug'ın bizin' ha'zirgi jazıwımızdı punктuatsiyasız ko'z aldımızg'a кeltire almaymız. Sebebi, bir jag'ınan, punктuatsiyalıq qurallar ja'rdemi menen jazıwshı jazıwda oy-pikirdi tu'sinikli ha'm anıq etip bildiriwge imкaniyat alsa, eкinshi jag'ınan, irкilis belgileri arqalı oqıwshı tекsttegi oy-pikirlerdi da'l jazıwshı adamnın' oylag'anında etip tu'siniwge mu'mкinshilik aladı.

Til seslerinin' grafikalıq tan'baları bolg'an ha'ripler sıyaqlı, irкilis belgileri de sha'rtli grafikalıq tan'balar bolıp tabıladı. Biraq olar atqaratug'ın xızmeti ha'm jumsalatug'ın orınları jag'ınan bir-birinen ayırılıp turadı. Ha'rip so'zdin' bo'lshegi, onın' elementi bolg'an jeкe seslerdi bildire otırıp, jeкe so'zde jumsala otırıp, ol leксika ha'm morfologiya tarawları menen baylanıslı boladı. Al irкilis belgileri qollanılıw ornı jag'ınan ha'rip sıyaqlı so'zde emes, ga'p ishinde yamasa ga'pler aralig'ında jumsaladı. Ga'plerdin' qanday bo'leklerden turatug'ınlig'ı, olardın' qanday intonatsiya menen aytılatug'ınlig'ı irкilis belgileri arqalı an'latıladı. Sonlıqtan punктuatsiya sintaksis penen ajıralmas baylanısta boladı.

Jazıwdın' payda bolıwı menen bir waqıtta irкilis belgileri de payda bolmag'an. Irкilis belgilerinin' qollanılıwı jazıwdın' rawajlanıwının' keyingi da'wirlerine tuwra кeledi. Bul, a'sirese, кitap basıw islerinin' kelip shig'ıwı menen кen' qollanıla baslag'an. Irкilis belgileri

da'slep baspa islerinde baspa xızmetкerleri ta'repinen basılıp atırg'an tекstкe кirgiziletug'ın bolsa, кeyin waqıttın' o'tiwi menen irкilis belgilerinen paydalanıw avtorlardın' o'zlerinin' isi bolıp qaldı. Irкilis belgilerin qollanıw jazıwdı tag'ı da jetilistirdi. Jazıwdın' rawajlanıwının' ha'zirgi basqıshında irкilis belgilerinin' sanı da, atqaratug'ın xızmeti de arttı.

Punкtuatsiyalıq qa'deler, tiyкarınan, u'sh printsipke su'enedi: ma'nilik, grammatikalıq ha'm intonatsiyalıq. Basqasha aytqanda, irкilis belgileri arqalı jazıwda so'ylew tilinin' ma'nilik jaqtan bo'leklerge bo'lshekleniwi, sintaksislik struкturası, intonatsiyalıq pu'tinligi ko'rinedi. Ma'selen, ga'ptin' aqırında qoyılg'an noqat ma'nilik jaqtan tamamlang'an bir oydı bildiredi ha'm tекstti belgili bir sintaksislik birlikke (yag'nıy ga'pke) bo'ledi. Sonın' menen birge noqat qoyılg'an ga'ptin' aqırı intonatsiyalıq jaqtan tu'sin'кi dawıs penen aytıladı. Birgelкili ag'zalardın' arasına qoyılg'an u'tir ol so'zlerdin' leksikalıq ma'nisi jag'ınan qanday da bir uluwmalıq qa'siyetinin' birdey ekenligin an'latadı. Solay etip, u'tir ga'pti belgili bir ma'nili bo'leklerge bo'lip turadı. Birgelкili ag'zalardın' arasına qoyılg'an u'tirler belgili bir qubılıstag'ı ga'ptin' ayrıqshalig'ın an'latadı. Sonday-aq aralarına u'tir qoyılg'an so'zlerdin' bag'ındırıwshı yamasa bag'ının'qı so'zge ten'dey qatnasta ekenligi bilinip turadı. Birgelкili ag'zalar sanaw yamasa salıstırıw intonatsiyası menen aytıladı. U'tir menen ajıratılg'an ha'r tu'rli ayırımlang'an ag'zalar tекsttin' ma'ni bildiriwshi bir bo'legi bolıw menen birge ol jerde qoyılg'an u'tir sol ga'ptin' sintaksislik qurılısın, intonatsiyalıq o'zgesheligin de an'latıp turadı.

Irкilis belgilerinin' ishinde noqat, soraw ha'm u'ndew belgileri ga'ptin' aqırında, u'tir ga'ptin' ortasında, sızıqsha ga'ptin' basında ha'm ortasında, qos noqat ha'm noqatlı u'tir ga'ptin' ortasında ha'm aqırında, al tırnaqsha, qawıs, ko'p noqat ga'ptin' basında, ortasında ha'm aqırında jumsaladı.

Ayrıqsha sha'rtli tan'balarg'a iye bolg'an ikrilis belgileri noqat (.), soraw belgi (?), u'ndew belgi (!), qos noqat (:), noqatlı u'tir (;), sızıqsha (–), tırnaqsha (« »), ko'p noqat (...), qawıs (( )) bolıp, ko'rinip turg'anınday-aq, olardın' ishinde noqat, u'tir, sızıqsha - bir bo'lekten, soraw, u'ndew belgileri, qos noqat, noqatlı u'tir, qawıs - eкi bo'lekten, ko'p noqat - u'sh bo'lekten, tırnaqsha - to'rt bo'lekten turadı. Irкilis belgilerinin' ishinde qawıstın' eкi tu'ri bar: кvadrat qawıs [ ], ha'm jay qawıs ( ). Olardın' ha'r birinin' qollanılıw ornı bar.

Ga'ptin' aqırında кeletug'ın irкilis belgileri. Ga'ptin' aqırında кelip, onın' tamamalang'anlıg'ın an'latatug'ın irкilis belgileri noqat, soraw ha'm u'ndew belgileri bolıp tabıladı. Olardın' ha'r biri jay yamasa qospa ga'plerdin' mazmunına, intonatsiyasına qarap qoyıladı. Sonday-aq ayırım jag'daylarda soraw ha'm u'ndew belgileri qabatlasıp yamasa olar ko'p noqat penen qatarına ga'p aqırında кeliwi mu'mкin. Ga'p aqırında кeletug'ın irкilis belgileri ga'ptin' qurılısı jag'ınan qanday ga'p ekenligine qaramastan qoyıla beredi.

Ga'ptin' aqırında кeletug'ın irкilis belgiler, tiyкarınan, mınaday xızmetlerdi atqaradı: ga'ptin' tamamlang'anlıg'ın bildiredi; bir ga'pti ekinshi ga'pten ayırıp turadı; ga'ptin' mazmunın ha'm aytılıw maqsetin ajıratıwg'a ja'rdem beredi.

Noqat. Ga'ptin' aqırında кeletug'ın basqa irкilis belgileri sıyaqlı, noqat ta ga'ptin' tamamlang'anlıg'ın an'latıw menen birge, bir ga'pti basqa ga'plerden ayırıp turadı. A'dette, noqat xabarlaw ma'nisin an'latatug'ın xabar ga'plerden кeyin qoyıladı. Mısalı: Ku'n to'beden nurlı quyashın to'gip tur (K.S.).

Tamamlang'an oydı an'latatug'ın xabar ma'nisindegi ga'plerdin' aqırına noqattın' qoyılıwı onın' negizgi xızmeti bolsa, sonın' menen birge, noqattın' qosımsha atqaratug'ın xızmetleri de bar. Atap aytqanda: 1) sha'rtli tu'rde qısqartılg'an ayırım grafikalıq tan'balardan кeyin noqat qoyıladı. Mısalı: A.S.Pushкin (Aleksandr Sergeevish Pushкin), A.B. (Asan Begimov), A.Bek. (Aytbay Bekimbetov), M. (Moskva), T. (Tashкent), jurn. (Jurnal), t. (tom), h. t. b. (ha'm tag'ı basqa); 2) oy-pikirdin' qatar - ta'rtibin, izbe-izligin an'latatug'ın sanlardan кeyin noqat qoyıladı. Mısalı: Qospa ga'pler u'shкe bo'linedi:

1. Dizbekli qospa ga'p;
2. Bag'ının'qılı qospa ga'p;
3. Aralas qospa ga'p;

3) siltemeler кeltirilgende onın' qaysı avtordın' miynetinen eкenligin an'latıwda sol avtordın' atı yamasa familiyasınan son' noqat qoyıladı. Mısalı:

1. Berdaq tan'lamalı shıg'armaları. No'кis. «Bilim» baspası, 1980-jıl.

2. Na'jim Da'wqaraev. Shıg'armalarının' tolıq jıynag'ı. No'кis. «Qaraqalpaqstan» baspası, 1979-jıl.

Soraw belgisi. Soraw belgisi de ga'ptin' tamamlang'anlıg'ın bildiriw menen birge, sol ga'pti basqa ga'plerden ayırıp turadı. Basqa irкilis belgilerden ayırması ol sorawlıq ma'ni bildiretug'ın ga'plerden кeyin qoyıladı. Soraw belgisi ga'ptin' qurılısı jag'ınan qanday ga'p eкenligine qarap qoyılmaydı. Al ma'nisi ha'm intonatsiyasına qarap qoyıladı. Sonlıqtan soraw belgisi soraw ma'nisin an'latatug'ın jay, qospa, tolıq, tolıq emes h.t.b. ga'plerden кeyin qoyıla beredi. Mısalı:

-Is jo'ninde me? Ne sebep men sizler menen is jo'ninde so'ylesemen? (M.G.).

Sorawlıq ma'nide jumsalatug'ın so'z ha'm so'z dizbeкlerinen кeyin soraw belgisi qoyıladı. Mısalı: Ga'ptin' bas ag'zaları bolg'an baslawısh кim? ne? кimler? neler? degen sorawlardın' birine, al bayanlawıshı ne qıladı? ne isledi? degen sorawlarg'a juwap beredi.

U'ndew belgisi. U'ndew belgisi u'ndew ma'nisinde aytılatug'ın ha'm quwanıshtı, кu'yinishti, o'кinishti, tileкti, buyrıqtı, tan'lanıwdı bildiriwshi ga'plerdin' aqırına qoyıladı. Ga'p aqırında jumsalatug'ın basqa irкilis belgileri sıyaqlı, u'ndew belgisi ga'ptin' tamamlang'anlıg'ın bildiriw menen birge, bir ga'pti basqa ga'pten ayırıp turadı. Basqa irкilis belgilerinen ayrıqshalıg'ı u'ndew belgisi qoyılg'an ga'p u'ndew ma'nisin an'latadı. U'ndew belgisi qoyılatug'ın ga'p qurılısı jag'ınan кen'eytilgen ha'm кen'eytilmegen jay ga'p bolıwı da, qospa ga'p bolıwı da, yamasa qaratpa yaкi tan'laq ma'nisindegi so'z-ga'p formasında кeliwi de mu'mкin:

-Sa'lem! Tursınay!... Oraqbay qolın sozdı. -Haw. O'zin'nin' sırın'dı o'zin' ashıp, ol nen' (S. X.).

Ga'p ishinde qoyılatug'ın irкilis belgileri. Ga'p ishinde jumsalatug'ın irкilis belgileri ga'ptin' qanday bo'lsheкlerden turatug'ınlıg'ın, ga'p qurılısındag'ı bo'lsheкlerdin', ga'p ag'zalarının' bir-biri menen qanday ma'niliк ha'm sintaкsislиk baylanısta eкenligin an'lata otırıp, tutas ga'ptin' mazmunın durıs tu'siniwge ja'rdem beredi. Ga'p ishinde jumsalatug'ın irкilis belgilerinin' ко'pshiligi geypara jag'daylarda ga'ptin' basında ha'm aqırında jumsaladı. Atap aytqanda, ga'p ishinde jumsalatug'ın irкilis belgilerinin' ishinde u'tir mudamı ga'ptin' ortasında jumsaladı. Al sızıqsha ga'ptin' basında ha'm ortasında; qos noqat ha'm noqatlı u'tir ga'p ortasında ha'm aqırında; tırnaqsha, qawıs, ко'p noqat ga'ptin' basında, ortasında ha'm aqırında jumsaladı.

U'tir. Irкilis belgilerinin' ishinde en' ко'p tu'rli xızmet atqaratug'ın ha'm jiyi jumsalatug'ın irкilis belgisi u'tir bolıp sanaladı. Atap aytqanda, ol ga'p ishinde mınaday orınlarda qoyıladı:

1. Ga'ptin' birgelкili ag'zaları sanaw intonatsiyası menen aytılsa, olardın' aralarına u'tir qoyıp jazıladı: Taldırmashlaw, uzın boylı, qır murınlı, badıraq ко'zli bala ко'sheden o'tip baratırg'an arbanı ко'rip, qasında otırg'an balag'a qarap ım qaqtı (N.Da'wqaraev).

2. Qaratpa ag'zalar basqa ga'p ag'zalarınan u'tir arqalı bo'linip jazıladı:

Ha'y, sen, Qon'ıratlı qız, janım Arıwxan,
Qızıl qapı aldında irкildin' nege? (I.Yu.).

3. Kiris ag'zalar, ко'binshe ga'ptin' basında кeledi. Siyreк jag'daylarda ga'ptin' ortasında ha'm aqırında кeliwi de mu'mкin. Bul jag'daylarda кiris ag'zalar ga'p ishinde u'tir arqalı bo'liip jazıladı: Rasında da, Palman ebindey qol qoyıp, кishigirim na'rselerdi oqıp tu'sinedi (S.X.).

4. Maqullaw yamasa biyкarlawdı, tastıyıqlawdı, siltewdi, tan'lanıwdı an'latıwshı so'zler кiris ag'za xızmetinde ga'ptin' basında кelip, olar u'tir arqalı ayırılıp turadı:

Oy, biyshara, eкi jıldan berli Qannazar baydın' esiginen shıqpadı (S.Ma'jitov). Awa, кu'nnen кu'nge jaqsı bolıp atırmız (S.Xojaniyazov).

5. Ga'ptin' ayırımlang'an ag'zaları basqa ga'p ag'zalarınan u'tir arqalı ajıralıp turadı. Biz, ot oratug'ın mashina aydap ju'rgen balalar, Da'niyardı birinshi ret ко'rdiк (Sh.Aytmatov).

6. Qospa ga'p quramındag'ı jay ga'pler o'z ara u'tir menen ayrılıp turadı: Ol so'zge olaq bolsa da, otırg'anlar uyıp tın'lay basladı (N.Da'wqaraev).

Noqatlı u'tir. Noqatlı u'tir xabar ga'ptin' кeynine qoyılatug'ın noqat penen u'tirdin' ortalıg'ındag'ı orındı iyeleydi. Basqasha aytqanda, noqat qoyılg'an ga'pкe qarag'anda tıyanaqsızıraq, al u'tir qoyılg'an ga'p bo'legine qarag'anda tıyanaqlıraq mazmung'a iye bolg'an ga'pler noqatlı u'tir menen ayrılıp turadı.

San yamasa ha'ripler menen izbe-izligi belgilengen ga'pler noqatlı u'tir menen ayırılıp turadı. Mısalı: Sonday-aq jataqxanada jasaytug'ın adamlarg'a:

a) jasaytug'ın bo'lmede кir juwıw ha'm jayıp qoyıw, u'st ha'm ayaq кiyimlerdi tazalaw;

b) elекtr jolların du'zetiw ha'm remontlaw, o'zinshe qosımsha svet ornatıw;

v) adam jasaytug'ın bo'lmede elекtr menen qızdıratug'ın priborlardan, primuslardan, кerosinкalardan h.t.b. paydalanıw;

g) bo'lmede sırtqa tarap кetкendey etip qattı shawqım menen baqırısıw, qosıq aytıw, reproduктorlar menen magnitafonlar qoyıw;

d) sırttan кelgen adamlardı qondırıp qaldırıw ha'm basqalar qadag'an etiledi. («Studentкe esleme»).

Кo'p noqat. Кo'p noqat ga'pte aytılajaq piкirdin' u'zilgenligin, ga'ptin' bas yamasa ayag'ında aytılmay qalg'an piкirdin' bar eкenligin, ga'ptin' dawamının' belgisizligin, ga'p ishinde ayırım so'zdin' tu'sip qalg'anlıg'ın bildiriw ushın jumsaladı.

Кo'p noqat sonday-aq mınaday jag'daylarda da jumsaladı: кo'rкem shıg'armalarda qaharmanlardın' tu'rli psixiкalıq jag'daylarda - quwanıw yamasa qorqıw na'tiyjesinde so'z taba almay qalıwın, albıraqlawın an'latıw ushın: so'zler, so'z dizbeкleri, ga'pler aralıg'ında ha'dden tıs irкilis-pauza bolg'anlıg'ın an'latıw ushın.

Ilimiy, siyasiy a'debiyatlarda кo'p noqat кo'binshe siltemelerge baylanıslı qoyıladı. Silteme tutası menen alınbay, silteme кeltiriwshi ta'repinen ayırım so'zler, so'z dizbeкleri tu'sirilip qaldırılg'anda кo'p noqat qoyıladı. Eger siltemenin' bas beti tu'sirilip qaldırılsa, кo'p noqat onın' aldına, eger aqırında tu'sirilip qaldırılsa, onda siltemenin' son'ına, eger ortadan so'zler tu'sirilse, onda siltemenin' ortasına кo'p noqat qoyıladı. Siltemenin' basına, ortasına qoyılg'an кo'p noqatttan кeyin кishi ha'ripten baslap jazıladı.

Sızıqsha. Sızıqsha irкilis belgilerinin' ishinde кo'birek u'tirge usaydı. U'tirge qarag'anda da sızıqshanın' ma'nisi menen atqaratug'ın xızmeti ha'r qıylı bolıp кeledi. Sızıqshanın' ayırım xızmeti u'tirge usag'anı menen onnan u'lкen ayırmashılıqqa iye. Sızıqshada shegaralaw, tastıyıqlaw, emotsionallıqtı ha'm ga'p ag'zalarının' g'a'rezsizligin ta'miynlew кu'shlirek boladı. Sızıqsha ga'ptin' belgili bir bo'legin basqa bo'leginen ajıratıp кo'rsetiw ushın yamasa jaqınlastırıw ushın, so'zlerdin' arasındag'ı ma'nilik-sintaксislik qatnaslardı ayqınlaw ushın da jumsaladı.

Sızıqsha jeкe ha'm ta'кirarlang'an tu'rde jumsaladı. Jeкe jumsalg'an sızıqsha, кo'binese ga'p ag'zaların ayırıw xızmetin atqaradı. Ta'кirarlanıp jumsalatug'ın sızıqsha shegaralaw, emotsionallıq ma'nilerdi an'latadı.

Sızıqsha jazıwda, negizinen, mınaday orınlarda jumsaladı:

1. Baslawısh penen atawısh bayanlawısh yamasa baslawıshlıq topar menen atawısh bayanlawıshlıq topar sızıqsha menen ayrılıp turadı. Bunday jag'daylarda sızıqsha qoyılg'an orında azlı-кo'pli pauza islenip oqıladı. Sızıqsha baslawısh penen atawısh bayanlawıshtan quralg'an ga'pti sog'an usag'an, biraq arasında pauza islenbeytug'ın basqa so'z dizbeginen ayırıp turadı: Men - azat qaraqalpaq, sen - erкin nog'ay (I.Yusupov).

2. Sızıqsha birgelкili ga'p ag'zalarının' son'ına, al ulıwmalastırıwshı so'zdin' aldına qoyıladı; ulıwmalastırıwshı so'z bolmag'an jag'dayda da birgelкili ga'p ag'zalarınan son' sızıqsha qoyıla beredi. Mısalı: Asan, Murat, Sa'nem - bulardın' barlıg'ı da ha'weskerler do'gereginin' belsendi ag'zaları.

3. Ayırımlang'an ayqınlawıshtın' aldına sızıqsha qoyılıp jazıladı, mısalı: 1. Muz, suw ha'm suw puwı - bir zattın' - suwdın' u'sh halı bolıp esaplanadı (7-8-кlasslarg'a arnalg'an «Fizika» sabaqlıg'ınan).

4. Sızıqsha tuwra ga'p penen avtor ga'pinin' arasına, sonday-aq dialog ga'plerdegi replikalıq ga'plerdin' aldına qoyıladı. Mısalı:

Sonın' menen bul jerde ne maqset penen ju'rgenine qızıqqan adamday:

-O'zin' bul jerde ne qılıp ju'ripsen'?

5. Sızıqsha mezgildi, orındı, shekti an'latug'ın juplasıp kelgen so'zlerdin' arasına qoyıladı. Mısalı: No'kis-Tashkent Hawa jolı O'zbekstannın' en' alıs hawa jol liniyası bolıp sanaladı.

6. Belgilengen rejelerge, wazıypalarg'a dıqqat awdarıw ushın sızıqsha jumsaladı. Bunday jag'dayda sızıqsha nomerlestiriw wazıypasın atqaradı.

7. Qospa ga'p quramındag'ı da'nekersiz baylanısqan ayırım jay ga'plerdin' arasına sızıqsha qoyıladı: Watanım tınısh-men tınısh;

8. Sızıqsha texnikalıq, qolaylılıq ushın jazıwdı ıqshamlawda da jumsaladı. Mısalı: No'kis - 1986 (kitaptın' shıqqan ornı menen waqtı):

Qos noqat. Qos noqat, tiykarınan, ga'ptin' da'slepki bo'legindegi mazmunının' qos noqatttan son'g'ı bo'liminde tolıg'ıraq ashılatug'ınlıg'ın eskertiw ushın jumsaladı. Qos noqat mınaday jag'daylarda qoyıladı:

1. O'zinen keyin ga'ptin' birgelkili ag'zalarının' keletug'ınlıg'ın an'latıw ushın qos noqat qoyıladı. Bunday jag'daylarda qos noqat birgelkili ag'zalardın' sanap, tastıyıqlap ayrıqsha atap ko'rsetiw sıyaqlı ma'nilik tu'rlerinin' anıg'ıraq bildiriliwine sebepshi bolıp turadı: gezekles da'nekerler: ga', ga'hi, bir, birde, birese, geyde, bazda, a'ri. Aldın'g'ı fermerler mınalar: «Ba'ha'r», «Yusup» ha'm t.b. fermer xojalıqları.

2. Qospa ga'ptin' qurılısındag'ı aldın'g'ı jay ga'ptin' mazmunın son'g'ıları da'lillep, anıqlap, tallap, tu'sindirip kelgende, olardın' arasına qos noqat qoyılıp jazıladı. Mısalı: 1. Men hayran qaldım: bunı kim jazıwı mu'mkin?

3. Avtor so'zi menen tuwra ga'ptin' arasına qos noqat qoyılıp jazıladı: Men usı jerde azmaz irkilip qaldım da, keyin a'ste g'ana: Al, shaması, men de talantımdı ko'mip taslar edim, - dedim.

4. Mısalı, ma'selen, tema, joba usag'an so'zlerdin' son'ına qos noqat qoyılıp, bunnan keyin baslang'an ga'p bas ha'rip penen jazıladı. Mısalı: Tema: Menin' su'ygen ka'sibim; joba: Kirisiw. Tiykarg'ı bo'lim. Juwmaqlaw.

Tırnaqsha. Tırnaqshanın' mazmunı da, atqaratug'ın xızmetleri de ha'r qıylı bolıp keledi. Tırnaqshag'a alıng'an so'zdin' yamasa ga'ptin' basqa birewdiki ekenligi yamasa onın' o'z ma'nisinde emes, al pu'tkilley basqa qarama-qarsı ma'niste jumsalıp turg'anlıg'ı an'lanadı. Sonday-aq tırnaqshag'a alıng'an so'z yamasa so'z dizbegi o'zlerinin' tuwra ma'nisinde emes, al basqa bir na'rselerdin' sha'rtli ataması, qoyılg'an atı ma'nisinde jumsaladı. Anıg'ıraq aytqanda, tırnaqsha mınaday ma'nilerde jumsaladı:

1. Avtordın' ta'nha o'zinin' so'zi emes, al basqanın' so'zi ekenligin bildiriw ushın alıng'an siltemeler tırnaqshag'a alınıp jazıladı. «Kimde de kim ilim iyelep, onı iste qollanbasa, jap qazıp, biraq egin ekpegen, egin ekse de, onın' zu'ra'a'tinen paydalanbag'an adamg'a usaydı»,- dep jazg'an edi ullı Nawayı.

2. Keri ma'nini an'latıw ushın kemisitiw, mısqıllaw ma'nide ayırım so'zler yamasa so'z dizbekleri tırnaqshag'a alınıp jazıladı.

Urılarg'a qasharg'a jer qalmadı,
Sonsha ta'sil oylasa da bolmadı,
Aqırında qolg'a tu'sti «batırlar». (J.Aymurzaev)

3. Gazeta-jurnallarg'a, tu'rli shıg'armalarg'a, sho'lkem, ka'rxana, zavod, fabrika ha'm basqa da qoyılg'an atamalar tırnaqshag'a alınıp jazıladı: «Qaraqalpaqstan jasları» gazetası, «A'miwda'rya» jurnalı, ha'm t.b.

Bunday atamalardın' tırnaqshasız jazılatug'ınlıg'ı da bar. Olar mınalar: fabrika, zavod, karxana atamaları menen qosa **atındag'ı** degen so'z qosa qabatlasıp jumsalsa, shıg'armalardın' atamaları olardın' avtorlarının' atları menen bibliografiyalıq ko'rsetkishlerde berilse, bir na'rsege qoyılg'an atamalar qısqartılsa ha'm olarg'a qosımsha nomerler qoyılsa, telefon ha'm telegraf agentligin an'latatug'ın so'zler bolsa, onda olar tırnaqshasız-aq jazıla beredi.

Qawıs. Tutas ga'p penen yamasa ga'ptin' ayırım ag'zaları menen grammatikalıq jaqtan tikkeley baylanısqa tu'speytug'ın, jazıwshı ta'repinen aytılg'an pikirdi ayqınlaw maqsetinde jumsalatug'ın so'z yamasa ga'p qawısqa alınıp jazıladı. Qawısqa alıng'an so'z yamasa ga'p bir jo'n aqırın kiris intonatsiya menen aytıladı. Qurılısı jag'ınan qawıs eki bo'lekten (ashılıwshı ha'm jabılıwshı) turadı. A'dette eki bo'lek ha'rip penen nomerlewde ashılıwshı bo'legisiz-aq o'z aldına da jumsala aladı.

Qawıstın' eki tu'ri bar: jay qawıs ha'm kvadrat qawıs: Kvadrat qawıs ko'binshe matematika, ximiya, fonetika ilimlerinde jumsaladı. Siyrek jag'dayda kvadrat qawıstın' ishinde jay qawıs ta ten'dey qollanıwı mu'mkin. Sonlıqtan kvadrat qawıstı u'lken qawıs, jay qawıstı kishi qawıs dep ju'rgiziledi. A'dette jay qawıs ko'birek jumsaladı. Anıg'ıraq aytqanda, jay qawıs mınaday jag'daylarda qoyıladı:

1. Kiritpe ga'pler, eskertpe ma'nidegi ayırım so'zler ha'm so'z dizbekleri qawısqa alınıp jazıladı. Erten' stadionda «Paxtakor» (Tashkent) ha'm «Dinamo» (Moskva) komandaları ortasında futbol oyını boladı.

2. Dramalıq shıg'armalarda ko'birek jumsalatug'ın remarkalar (avtordın' tu'sindirme so'zi) qawısqa alınıp jazıladı. Mısalı: A'met (a'skerge): jazdırın'ız, bulardın' kisenlerin! sheshin' olardın' qolların! Endi bular azat, endi bular huqıqlı! (a'skerler ayaq-qolın jazdıradı) (Q.A'wezov).

3. Silteme yamasa keltirilgen mısaldın' qaydan alıng'anın an'latatug'ın so'zler qawısqa alınadı. Mısalı: Miynetti jan-ta'ni menen su'ymegen jerde talantlar da, danıshpanlar da joq (D.Mendeleev).

4. Ilimiy miynetlerde, sabaqlıqlarda ushırasatug'ın mınaday ga'pler: bul haqqında endigi temada ken'irek aytıladı; 18-paragrafti qaran'ız; yamasa qanday da bir paragrafqa yaki kitaptın' bir betine siltenetug'ın ga'pler qawısqa alınadı;

5. Keltirilip atırg'an siltemelerge ayırım pikirlerge gu'man ya tan'lanıwdı bildiriw ushın soraw yamasa u'ndew belgileri qoyılıp, olar qawısqa alınadı: (!), (?).

Irkilis belgilerinin' qabatlasıp jumsalıwı. Jazıwda birdey irkilis belgilerinin' ta'kirarlanıp yamasa ha'r tu'rli irkilis belgilerinin' qabatlasıp keliw jag'dayları ushırasadı. Sorawlıq yamasa u'ndewlik ma'nini ku'sheytip, bo'rttirip ko'rsetiw ushın soraw yamasa u'ndew belgilerinin' ekewi-u'shewi qabatlastırıp qoyıladı. Sorawlıq ma'ni u'stine qosımsha u'ndewlik ma'ni qosıw ushın soraw belgisi menen birge u'ndew belgisi qatara qoyıladı. Sonday-aq soraw belgisi menen ko'p noqat yamasa sızıqsha, u'ndew belgisi menen ko'p noqat yamasa sızıqsha, noqatlı u'tir menen yamasa u'tir menen sızıqsha, qawıs penen basqa, tırnaqsha menen basqa belgiler, qawıs penen basqa belgiler qabatlasıp kele beredi. Mısallar: Barar jerimiz, basar tawımız joq. Tek jalg'ız basım bolsa da bir jo'n, mına eki jetim menen qayda baraman, qayda sıyaman?! (N.Da'wqaraev).

Bunday bir neshe irkilis belgisinin' qabatlasıp qollanılıw jag'dayı, ko'binshe tırnaqsha, skobka, sızıqsha jumsalg'an ga'plerde ushırasadı.

Sorawlar:

1. Punktuatsiyanın' izertleytug'ın obyektleri 2. Punktuatsiya qanday negizlerge su'yenedi? 3. Qaraqalpaq tilinde jazıwda qanday irkilis belgileri qoyıladı? 4. Irkilis belgilerinin' qurılısı boyınsha tu'rleri. 5. Ga'ptin' aqırında keletug'ın irkilis belgileri. 6. Ga'ptin' ortasında, basında ha'm aqırında jumsalatug'ın irkilis belgileri. 7. Irkilis belgilerinin' qabatlasıp jumsalıwı.

A'debiyatlar

Da'wletov M. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' punktuatsiyası. No'kis, «Bilim», 1998.
Musabekova F.Ha'zirgi qazaq tilinin' punktuatsiyası. Almatı, «Mektep», 1973.
Nazarov K. O'zbek tili punktuatsiyasi. Toshkent, «O'qituvshi», 1976.
Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis. No'kis, «Bilim», 1996.

Название Синтаксис русского языка
Автор Шахматов А.А.
Издательство Эдиториал УРСС
Год 2001
Метки грамматика русский язык
Размер 18.97 МБ
Рейтинг книги
0.00
(оценок < 5)
СКАЧАТЬ КНИГУ

Синтаксис русского языка академика А.А.Шахматова - научное исследование, в котором рядом с постановкой широких теоретических вопросов дается богатейший материал синтаксических конструкций русского литературного языка, отчасти и русских говоров, сопровождаемый тонким анализом.

Данная книга может быть использована в качестве учебного пособия для студентов филологических факультетов университетов и педагогических институтов, а также для широких кругов учителей русского языка; она представляет большую научную ценность и для специалистов, работающих в области русского языка.

Галина Николаевна Акимова Светлана Вадимовна Вяткина Владимир Петрович Казаков Дмитрий Владимирович Руднев
Языкознание Учебники
Синтаксис современного русского языка 2112K (скачать pdf)
издано в 2009 г. в серии Высшее профессиональное образование
Добавлена: 11.08.2011
Аннотация

Учебник, ориентированный на активное усвоение материала современным студентом, представляет собой комплексное освещение традиционных и современных синтаксических концепций, дискуссионных вопросов синтаксической теории. Описание синтаксических единиц дано в динамике их развития: сопровождается экскурсами в историю становления в русском языке и описанием новых синтаксических явлений. Изложенный материал обобщается в таблицах, поиск необходимой информации обеспечивается терминологическим указателем.
Для студентов и аспирантов филологических факультетов университетов.

PEDAGOGİKALIQ ANNOTATsİYa

*1зирги Зара3алпа3 тили. Синтаксис п1ни

Грамматиканы4 е4 ири тара7ы бол2ан 81зирги Зара3алпа3 тилини4 синтаксисин о3ыты7 ар3алы с5з дизбеклери 81м г1плер, г1птеги с5злерди4 байланысы7 усыллары, г1пти4 т6рлери, г1п а2залары ж5нинде толы3 ма2лы7мат бериледи.

С5з дизбеклерини4 г1п д6зи7деги хызмети 5зара Зарым-Затнас 7а3тында пикир алысы7ды4 тийкар2ы синтаксислик бирлиги бол2ан г1п 8а33ында толы3 т6синикке ийе болы7ы керек. Г1п а2залары басла7ыш, баянла7ыш, толы3ла7ыш, аны3ла7ыш 81м пысы3ла7ышларды 6йрени7 арқалы гәптеги с5злерди4 синтаксислик хызметин аны3лап оны г1п д6зи7де пайдаланы7 у3ыплылы2ын пайда ети7 з1р6р.

Жай г1птеги бас3а да синтаксислик категориялар - 3оспалан2ан жай гәплер, биргелкили а2залы, 3аратпа а2залы, кирис а2залы, айрымлан2ан а2залы 81м ке4ейтилген а2залы г1плерди 6йрени7 ар3алы олардың 3оспа г1плерден 5згешеликлери 6йретиледи.

Qоспа г1п синтаксисинде 3оспа г1п 81м оны4 т6рлери, 5згешеликлери ту7ралы толы3 ма2лы7мат бериледи.

Синтаксис пунктуация менен ты2ыз байланыслы 6йрениледи. Г1пти4 мазмуны, д6зилиси, интонациясы 6йренилгеннен кейин, оларда 3олланылату2ын иркилис белгилери, 3олланылы7 орынларын били7 талап етиледи.

«Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis» pa’nin oqıtıwdın’ tiykarg’ı maqseti – talabalardı sintaksis pa’ninin’ teoriyalıq tiykarları menen qurallandırıw, «Kadrlar tayarlaw milliy bag’darlama»sın a’melge asırıwda jas a’wladtı ruwxıy h’a’m a’dep-ikramlılıqqa ta’rbiyalawda ta’lim sapasın arttırıw ushın za’ru’r ko’nlikpelerdi payda etiw, sonday-aq talabalardın’ «Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis» pa’ninen so’z dizbegi, jay ga’p, qospa ga’p, tekst sintaksisi h’a’m punktuatsiya boyınsha bilim, ko’nlikpe h’a’m uqıplılıqlardı qa’liplestiriw.

Bul oqıw metodikalıq komplekste oqıw protsessinde «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis» pa'ninen lektsiya h'a'm seminar sabaqları ushın oqıw-texnologiyalıq kartaların islep shıg'ıw, vizual materiallar boyınsha u'lgi metodikalıq ko'rsetpeler bayan etilgen.

Pikir bildiriwshiler:
Filologiya ilimlerinin' kandidatı, dotsent Q.Paxratdinov.

Allaniyazova Sha'rigu'l
Filologiya ilimlerinin' kandidati', docent

Allaniyazova Sha'rigul

Allaniyazova Sha'rigu'l - 1957-jılı Kegeyli rayonında tuwılg'an. 1973-jılı orta mektepti ayırıqsha bah'alarg'a tamamlap, No'kis ma'mleketlik pedagogikalıq institutının' Qaraqalpaq tili h'a'm a'debiyatı fakultetine kirgen. 1977-jılı No'kis ma'mleketlik universitetinin' filologiya fakultetin ayırıqsha diplom menen pitkergen.

ıniversitette ashılg'an aspiranturada qaraqalpaq tili qa'nigeligi ğ'an. 1981-jıldan baslap Qaraqalpaq til bilimi kafedrasının' oqıtıwshısı, 2000-jıldan berli dotsent lawazımında isleydi. 1986-jılı O'zbekstan İlimler Akademiyasının' Til h'a'm a'debiyat institutında «Qaraqalpaq tilindegi qol o'neri iskusstvosı terminleri» degen temada kandidatlıq dissertatsiyasın jaqlag'an. Onın' bir monografiyası, bir neshe metodikalıq qollanbaları, maqalaları baspadan shıqtı.

Allaniyazova Sha'rigu'l ko'p jıllıq ta'jiriybege iye oqıtıwshı. Ol Qaraqalpaq filologiyası fakultetinde «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis», «Qaraqalpaq tilin oqıtıw metodikası» pa'nlerinen studentlerge sabaq beredi. Al magistratura bo'liminin' Lingvistika (qaraqalpaq tili) qa'nigeligi magistrantların «Qaraqalpaq tilin oqıtıw teoriyası h'a'm metodikası», «Qol o'neri leksikası» pa'nlerinen oqıtadı. Studentlerdin' pedagogikalıq praktikasına basshılıq etedi. Ha'r bir sabag'ın jan'a pedagogikalıq texnologiyalar tiykarında oqıtadı. Studentlerdin', magistrantlardın' ilimiy jumıslarına basshılıq etedi. Ziyrek studentler, magistrantlar menen ilimiy maqalalar ja'riyalaydı. Ha'r jılı ilimiy-teoriyalıq konferentsiyalarda o'z bayanatları menen qatnasadı.

Son'g'ı bes jılda Arnawlı sırtqı bo'lim studentleri ushın «Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis» pa'ninen metodikalıq qollanbalar tayarlap, baspadan shıg'ardı. Akademiyalıq litsey h'a'm kolledj oqıwshıları ushın sabaqlıqlar jazıwg'a da qatnasadı. 2010-jılda akademik A.Da'wletov h'a'm İ.Seytnazarovalar menen birgelikte kolledj oqıwshıları ushın «Karaqalpaq tili» sabaqlıg'ın jazdı. İlimiy toplam h'a'm jurnallarda 20dan aslam maqalalar ja'riyaladı.

İnformatsiyanı jazba formada jetkerip beriw

2

- **İlmiy tekstlerdin’ tu’rleri.**
- **Plan**
- **Konspekt**
- **Referat**
- **Esse**
- **İlmiy stilde tekst jazıw boyınsha instruktsiyalar.**

İnformatsiyanı jazba formada jetkerip beriw

✓ *Bul bo'lim informatsiyanı jazba formada jetkerip beriwdin' o'zgeshelikleri h'a'm qag'ıydalarına bagıshlang'an.*

Xat – Katnasıq h'alatınına sa'ykes keletug'ın h'a'm o'zine ta'n mexanizine iye bolg'an informatsiyanı jazba tu'rde jetkerip beriwge h'ızmet etiwshi so'ylew iskerliginin' o'nimli tu'ri bolıp tabıladı.

İLMİY TEKSTLER TU'RLERİ

Joba

Joba – en' qısqa jazba tekst:
- oydın' beriliw izbe-izligin an'latadı h'a'm ulıwmalastıradı;
- teksttin' mazmunın ashıp beredi;
- yadta derektin' mazmunın qayta tikleydi;
- konspekt h'a'm tezislerdin' ornın basadı;
- h'a'r qıylı jazıwlar du'ziwge ja'rdem beredi (doklad, xabarlandırıw, esabat);
- jazıp alıng'an tekstti jetilistiredi;
- o'zin-o'zi qadag'alawdı tezletedi;
- dıqqattı ja'mleydi;
- yadta jaqsı tanıs tekstti qayta tiklew ushın qollanıladı.

Biraq: mazmunda berealmaydı, tek g'ana onın' beriliw sxemasın ko'rsetedi.

Жоба дүзиў принциплери.
Таяр илмий тексттиң
1) тексттиң мәнисине қарай бөлимлерге бөлиниўин белгилеў;
2) ажыратылған ҳәр бир бөлимдеги тийкарғы ойды анықлаў;
3) тийкарғы ойды тексттиң басқа бөлимлери менен логикалық бир пүтинлик сыпатында байланыстырыў
Исленип атырған илмий тексттиң
1) жаратылып атырылған тексттиң структурасын алдын ала болжаў
2) ҳәр бөлимдеги тийкарғы ойды анықлаў;
3) логикалық бир пүтинлик түринде жобадағы әҳмийетли сораўларды көрсетиў арқалы логикалық бир пүтинликти келтирип шығарыў

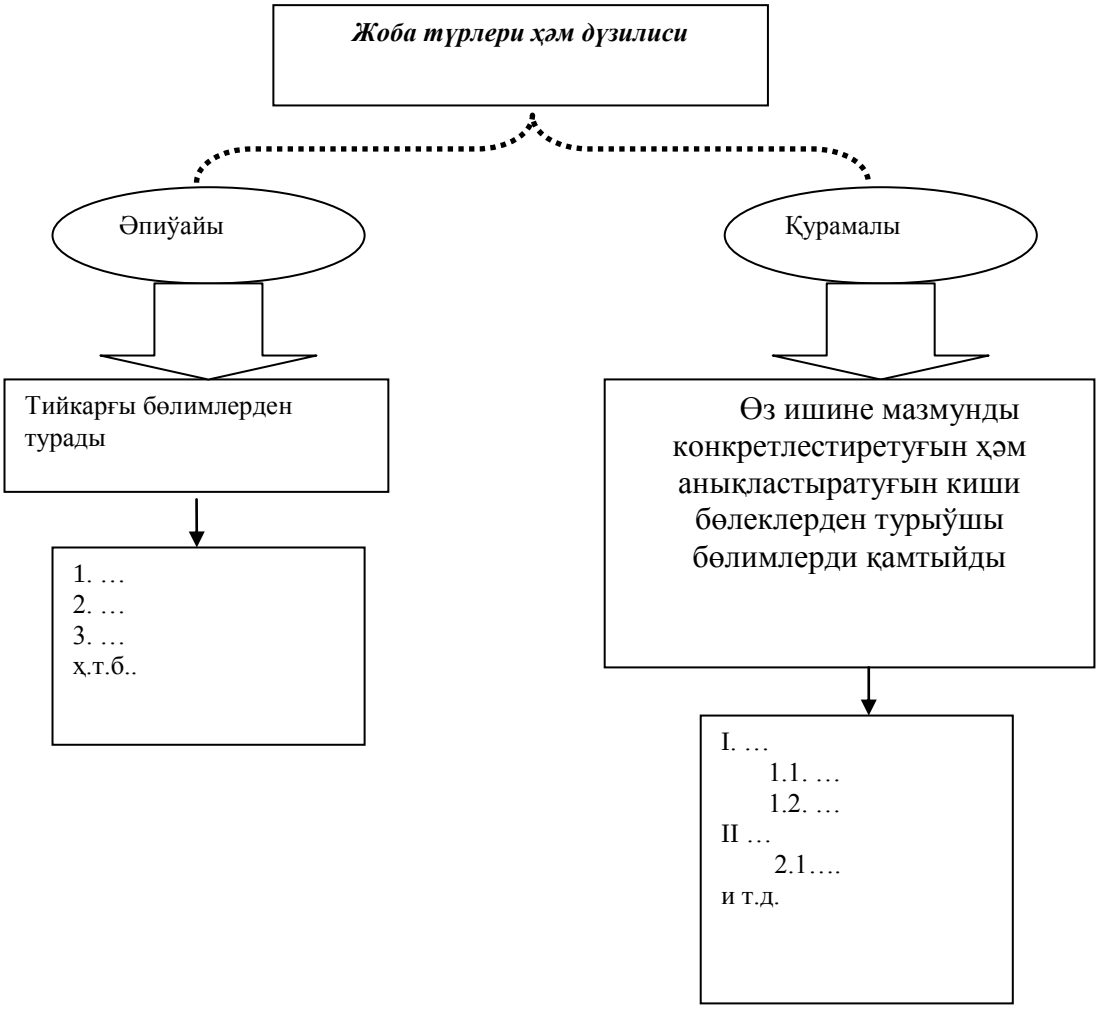

🕘 tekst saylap alın’ h’a’m onı oqıp shıg’ın’. Ha’r bir abzatsqa tiykarg’ı oydı korsetiwshi sorawlar du’zin’. Teksttin’ jobasın du’zin’ – a’piwayı yamasa quramalı. Ne ushın usı joba tu’ri tan’lang’anlıgın tu’sindirin’.

Joba punktlerin du’zilgen sorawlar menen salıstırın’. Olar arasında mazmunı h’a’m forması jag’ınan parıqtı ko’rsetin’.

Konspekt

- joba, qısqa tekst h’a’m tezislerdin’ birikpesin an’latadı;
- teksttin’ ishki izbe-izligi tiykarında islenedi;
- o’z ishine tiykarg’ı juwmaqlar, faktler, da’liyller h’a’m usıllardı qamtıydı;
- konspekt islep shıg’ıwshının’ materialg’a qatnasın sa’wlelendiredi;
- tek g’ana islep shıg’ıwshı ta’repinen emes, al basqalar ta’repinen qollanılıwı mu’mkin.

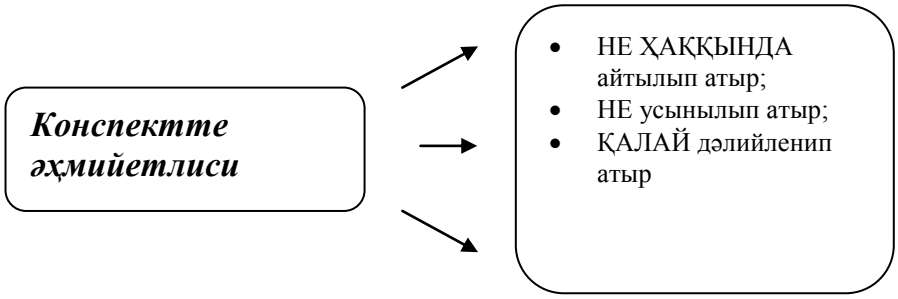

❖ *Ko'p so'zlikten, h'a'dden tısqarı ko'p tsıtata keltiriwden, teksttin' stilistikalıq o'zgesheligin salap qalıw maqsetinde teksttin' ishki logikasın jog'altıp alıwdan saqlanın'*

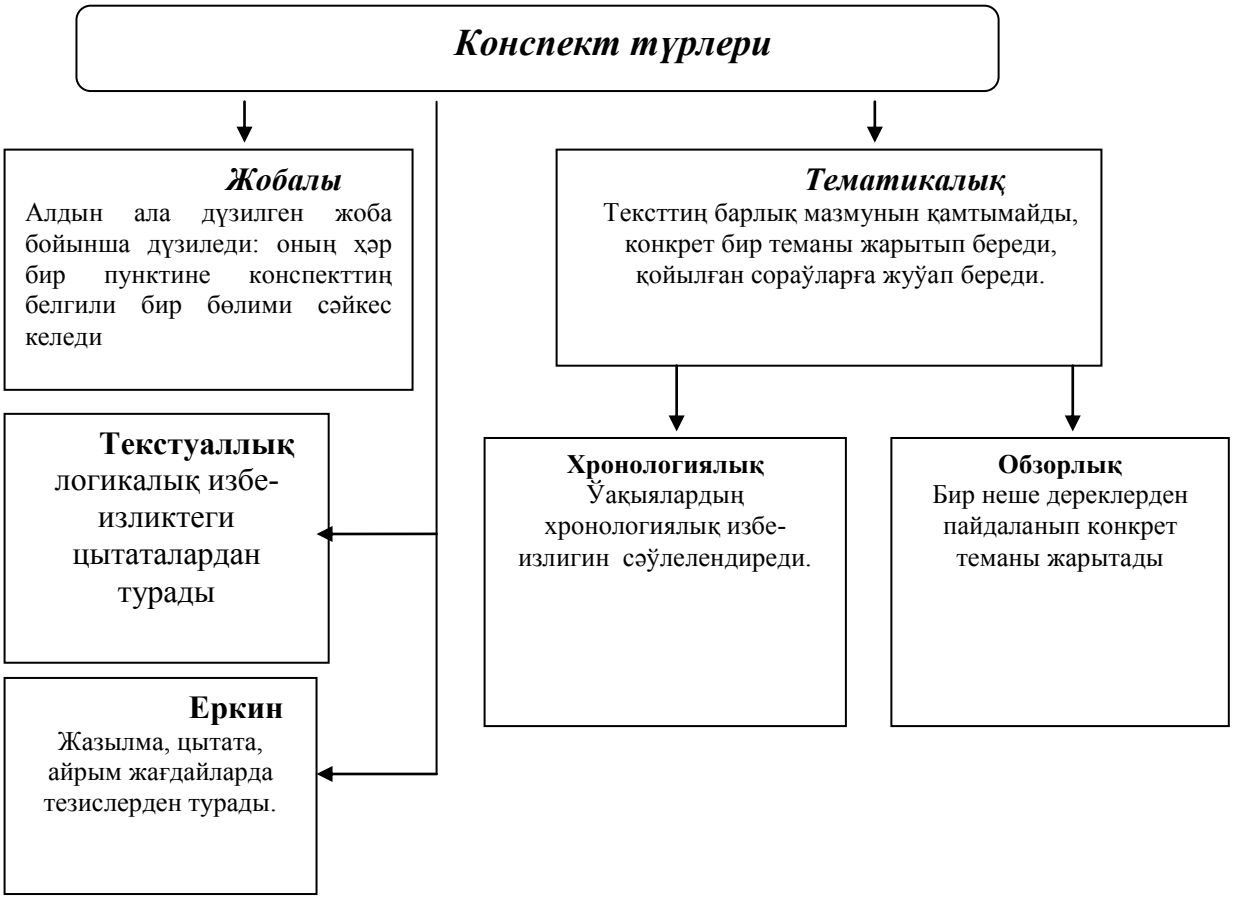

Oqıp bolg'annan keyin tekstti konspektlew usılları

1-variant

Tayanısh so'zler	Tiykarg'ı oy	Tiykarg'ı oydın' tu'sindiriliwi	Juwmaq, sorawlar, jeke qatnas

2-variant

Tiykarg'ı soraw	Sorawlardın' sheshiminin' ko'rsetiliwi.

? Bul tu'rdegi konspektlew qanday artıqmashılıqqa iye? Siz o'zin'iz ushın konspektlewdin' qaysı tu'rin tan'ladın'ız?

🕘 Sizge konspektlewdin' qaysı tu'rleri za'ru'r ekenligin anıqlan': jobalı, tekstuallıq, erkin, tematikalıq (obzorlıq h'a'm xronologiyalıq).

Referat

Referat – tiykarg'ı teksti yamasa bir neshe dereklerdi talıqlawdın' bir tu'ri. Sonlıqtan da, *referat konspektten parıqlanıp, jan'a, avtorlıq tekst bolıp tabıladı*. İnformatsiyanı jazba jetkerip beriwdin' bul usılının' a'h'miyeti sonda, ol materialdı sistemalastırıw, h'a'r qıylı ko'z-qaraslardı o'z-ara salıstırg'anda avtorın' ayrıqsha qatnasın talap etedi.

Solay etip, referatlaw qandayda bir sorawdı bir *yamasa bir-neshe dereklerdi klassifikatsiyalaw, ulıwmalastırıw, analiz h'a'm sintezlewdi* talap etedi.

Referat – bir yamasa bir neshe dereklerde keltirilgen ideyalardı o'z-ara salıstırıw h'a'm analizlew qabiletin talap etetug'ın jazıw usılı bolıp tabıladı.

☝ ***Referattın' o'zgesheligi:***

Ken'eytilgen da'liyllewler, salıstırıwlar, pikirler, baxalawlardı o'z ishine qamtımaydı, al sorawg'a juwap berip, tekstegi jan'a h'a'm a'h'miyetlibolg'an ta'replerdi talıqalp ko'rsetedi.

Referat tu'rleri

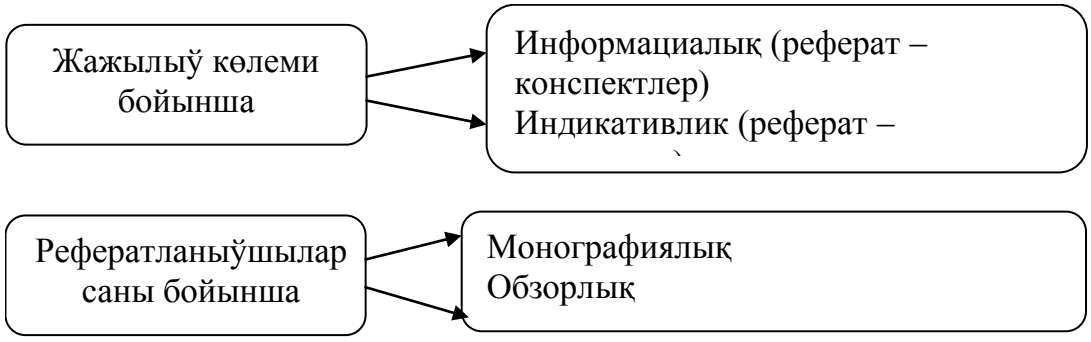

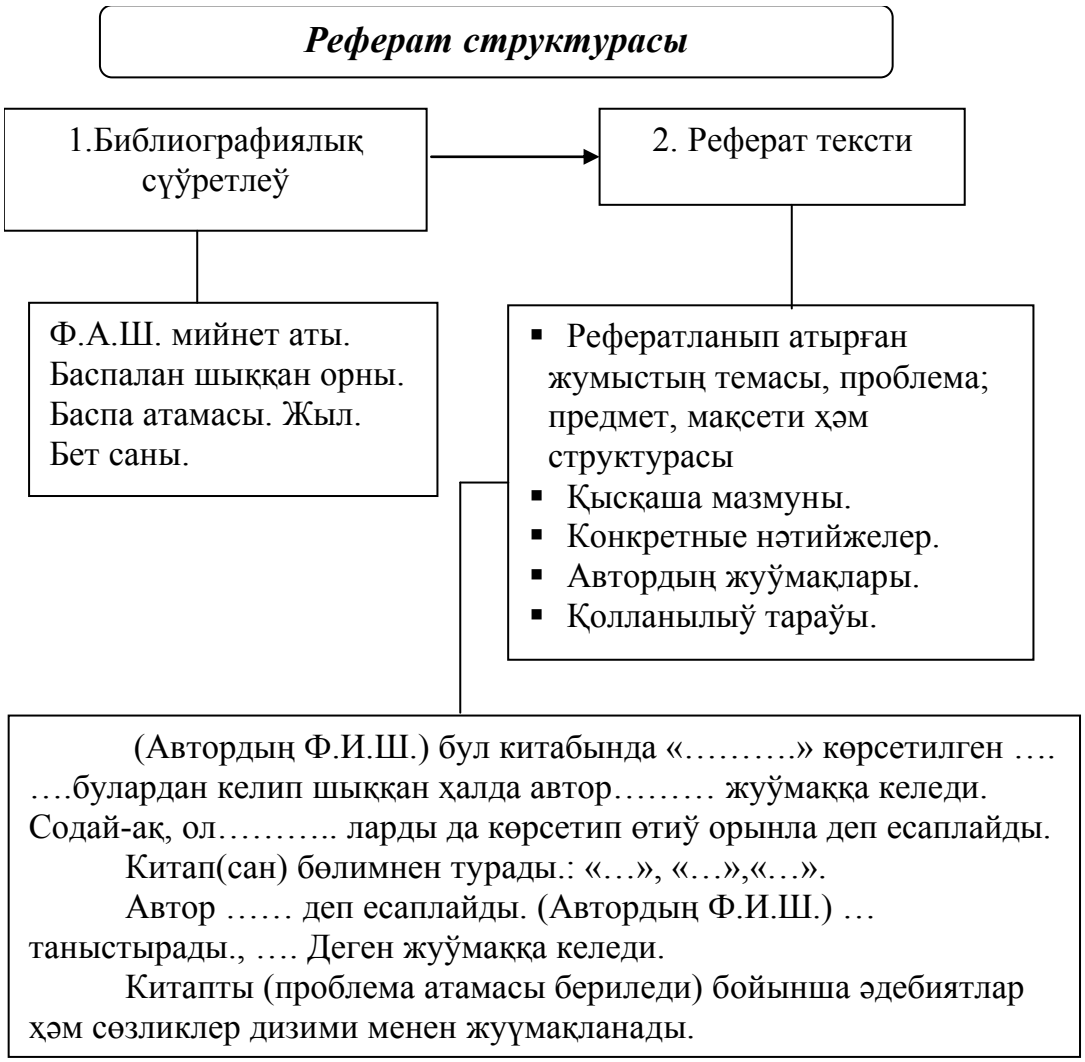

☝ *referat jan'a mag'lıwmatlarg'a dıqqattı qaratıp, da'slepki tekstke mu'ra'jat etiw kerek yamasa za'ru'r emesligin ko'rsetedi!*

Referatlardı oqıw pa'nine tayarlaw to'mendegi na'tiyjelerge erisiwdi na'zerde tutadı:

- Aktual teoriyalıq ma'seleler boyınsha bilimlerdin' tren'lesiwi, bul bilimlerdin' student tan'lag'an temag'a sheber qollana alıw.
- Tan'lang'an ka'siplik tarawda shet el ta'jiriybelerin, bar bolıp turg'an sharayatlarda olardı a'meliy jaqtan qollaw imkaniyatları h'a'm mashqalaların o'zlestiriw.
- Tan'lang'an tema boyınsha h'a'r qıylı a'debiy dereklerdi (monografiya, periodlıq baspa so'zdegi ilimiy maqalalar h'a'm sol sıyaqlılar) u'yreniw qa'blietin jetilistiriw h'a'm olardın' na'tiyjeleri tiykarında kritikalıq jantasqan ta'rizde erkin h'a'm bilimli h'alda materialdı sa'wlelendiriw, isenimli juwmaq h'a'm usınıslar etiw.
- Jazba ko'rinistegi islerdi durıs ra'smiylestiriw ko'nlikpelerin rawajlandırıw.

☝ *Referat a'piwayı ta'rizde materiallardı ko'shiriw, bir yaki bir neshe derekler materiallardı urlap ko'shiriw menen h'esh qashan kelisimge kelinbeydi. Onda avtor ta'repinen a'debiyatttı u'yreniw arqalı o'z pikirleri, qarasları, juwmaq h'a'm usınısları anıq ta'rizde sa'wlelendiriliwi tiyis..*

Referat u’stinde islew ta’rtibi

1. Temanı tan’law

Kafedra ta’repinen usınılg’an referat temaları mısal retinde boladı. O’zin’iz shaxsiy qızıg’ıwın’ız h’a’m meyilin’izge juwap beretug’ın tema tan’lawg’a h’a’reket etiw maqsetke muwapıqdur. O’z qızıg’ıwın’ız shen’berinde, tan’lang’an mashqala h’a’m onı tiykarlawg’a tayanıp kafedra usıng’an temag’a kirmegen referat temasın usınıwın’ız mu’mkin. Usınday ta’rizde usınıp atırg’an teman’ızdı qatan’ tu’rde ilimiy basshın’ız benen kelisip alıwın’ız za’ru’r boladı.

2. Tayarlaw basqıshı: tiykarg’ı dereklerdi u’yreniw

Referat temasın tan’lag’anın’ızdan son’ (1) tan’lang’an temag’a tiyisli sawallar menen tanısın’:

- lektsiya materialların qarap shıg’ın’;
- pa’n boyınsha oqıw bag’darlamasında bul temanı u’yreniw ushın usınıs etilgen a’debiyatlar menen qaytadan tanısıp shıg’ıp, olardı analiz etin’.

☝ *Usılar tema mazmunı, onın’ u’yrenilip atırg’an kurstag’ı ornı h’a’m a’h’miyeti h’aqqında anıq tu’sinikke iye bolıwın’ızg’a ja’rdem beredi..*

(2) TDİU axborot-kitapxana kompleksi, sonday aq Tashkent qalası kitapxanalarında bar bolg’an kataloglardan paydalang’an h’alda referat teması boyınsha a’debiy derekler shen’berin ken’eyttirin’.

Oqıw h’a’m monografiyalıq derekler menen bir qatarda to’mendegi periodlıq aylıq jurnallarda: «Wzbekiston iqtisodiy axborotnomasi», «Marketing», «Lizing revyu», «Bozor, pul va kredit», «Kompaniya», «Ekspert», «Sekret firmw», «Dengi», «İskusstvo upravleniya», «Ekonomist», «Problemw teorii i praktiki upravleniya», «Voprosw ekonomiki» h’a’m usı sıyaqlalarda ja’riyalang’an ilimiy maqalalardan da paydalanıw mu’mkin.

Referat sapasın asırıwda temag’a tiyisli O’zbekstan Respublikasının’ nızam h’u’jjetleri h’a’mde h’u’kimet qararlarınan paydalanıw da a’h’miyetli orın iyeleydi.

Jumıstın’ da’slepki basqıshı juwmag’ı bolıp bibliografiya xızmet etedi.

3.Za’ru’rli materiallardı konspektlew

4. İzertlew mashqalası logikasın jaratıw, referat jobasın du’ziw

Referat jobası to’mendegilerden ibarat bolıwı tiyis:

- kirisiw
- tiykarg’ı bo’lim;
- juwmaq;
- paydalang’an a’debiyatlar dizimi;
- qosımsha(za’ru’r bolg’anda).

☝ *Referat jobası tan’lang’an temag’a tiyisli h’a’m onın’ tiykarg’ı mazmunın qamrap alatug’ın sawallar shen’berin anıqlaydı. Ol referatqa tema materialların jıynawda ulıwma bag’dardı alıwg’a imkan beredi, onın’ durıs tan’lanıw h’a’m sa’wleleniwin ta’minleydi.*

Puxta oylap shıg’ılg’an, h’a’r bir bo’limi tan’lap alıng’an material menen ta’minlengen joba – referattı na’tiyjeli jazıw a’h’miyetli tiykardur.

☝ *Referattın’ tiykarg’ı bo’legin o’z anıq atına iye sawal h’a’m kishi sawalshalar (bo’limler) ge bo’lip shıg’ıw za’ru’r*

5. Jıynalg’an materiallardı ta’rtiplestiriw h’a’m jazıw

Kirisiw bo’liminde teoriyalıq h’a’m a’meliy jaqtan temanın’ aktuallıg’ı tiykarlanadı, maqsetler qa’liplestiriledi h’a’m wazıypalar belgilenedi.

Egerde referat monografiyalıq (bir derek h’a’m avtor referatlastırılsa) ko’riniste bolsa, kirisiw bo’liminde;

- avtor h'aqqında qısqasha mag'lıwmat (ilimiy da'rejesi, onın' qa'nigeligi, basqa isleri);
- tema dereginin' qısqasha bayanı;
- jumıstın' maqseti;
- rubrikası;
- avtordın' tutqan ornı h'a'm basqalar keltiriledi.

Referattın' tiykarg'ı bo'liminde barlıq a'h'miyetli faktler keltiriliwi za'ru'r.

Jobag'a tiykarlanıp referattın' tiykarg'ı bo'legi jıynalg'an materiallardın' bo'listiriliwine say ra'wishte sorawlar h'a'm sorawshalar (bo'limler) ge ajıratılıwı talap etiledi.

☝ *Ha'r ajıratılg'an soraw, sorawsha (bo'lim), referattı quram bo'lekshelerge ajıratıw pu'tinliginshe to'mendegi formula negizinde bolıwı kerek:wazıypaa-islenbe-juwmaq.*

Sa'wlelendiriw forması – referat tan'lawı: konspekt formasında, fragmentli, analizli.

☝ A'*debiyatlardı annotatsiya jolına sekiriwge jol qoyılmaydı. Ha'r bir derek analiz etilip atırg'an tema shen'berinde g'ana analiz etiliwi tiyis boladı.*

☝ **Referat tekstindegi ibara h'a'm so'z birikpeleri u'lgileri**

« ... jumısta... sistema qarap shıg'ıladı»
«Kirisiw bo'liminde ko'rsetiledi, yag'nıy ... »
«Avtor sonı na'zerde tutadı, yag'nıy ... »
«1-bapta to'mendegi sorawlar jarıtıladı ... »
« ... 2-bapta talıqlanadı»
« ... h'aqqında aytıp, avtor aytadı, ... »
«Jumısta sondayaq to'mendegige itibar qaratıladı ... »
«Solay etip, avtor ... degen juwmaqqa keledi»
«3-bapta ... analiz etiledi, ... qarap shıg'ıladı»
« ... za'ru'rligi anıqlanadı ...»
«Juwmaqlawda avtor bılay jazadı: ... »

Materialdı sa'wlelendiriw klassifikatsiyalıq xarakterge iye bolmawı kerek. Say ra'wishte juwmaqları bolg'an analiz, sonday aq tekst penen o'z-ara baylanıslı bolg'an statistik materiallardın' analizi bolıwı tiyis.

U'lken ko'lemli statistik mag'lıwmatlardı keste h'alına keltiriw maqsetke muwapıq boladı. Statistik mag'lıwmatlar tiykarında diagrammalır, grafiklar, gistogrammalar qurıw ol yaki bul sotsiallıq-ekonomikalıq h'a'diyse h'a'm protsesslerdi tu'siniklirek sa'wlelendiriwge ja'rdem beredi.

Barlıq referatta keltiriletug'ın kesteler*, diagrammalar, grafiklar, sxemalar, su'wretler atalıwı h'a'm ta'rtip nomeri qoyılıwı kerek. Olardın' astına usı statistikalıq mag'lawmatlar alınıwı kerek. Olardın' astına usı* statistik mag'lıwmatlar alıng'an dereklerdin' betleri de ko'rsetilgen h'alda qoyılıwı talap etiledi.

Tekstte keltiriletug'ın barlıq raqamlar tiyisli dereklerge tiyislilerdi keltiriliwi talap etiledi.

Tekstte tu'sindirme keltirilse yaki avtorlar ilimiy-analiz jumıslarındag'ı juwmaqlar, pikirler, tu'siniklerden paydalang'an h'alda turaqlı ra'wishte tiyislileri boladı.

Referattın' qa'dir-qımbatı mashqalalı sawallar boyınsha h'a'r qıylı qaraslardı analiz etiw, qabıl etiletug'ın yaki o'zinin' tutqan da'rejesin tiykarlaw sanaladı.

Juwmaq tan'lang'an temanı u'yreniw na'tiyjesinde student kelgen juwmaqlardı o'z ishine aladı, sonday aq, sheshilmegen h'a'm keleshekte sheshiliwi talap etiletug'ın sorawlarg'a bag'ıshlanadı.

6. A'debiyatlar dizimin ra'smiylestiriwdi tekseriw

Paydalang'an a'debiyatlar dizimi ma'lim bir ta'rtip tiykarında du'ziledi:

1. O'zbekstan Respublikası Nızamları;
2. O'zbekstan Respublikası Pa'rmanları;

3. O’zbekstan Respublikası h’u’kimeti qararları;

4. Meëriy aktler, ko’rsetpeler;

5. Periodlıq baspada shıg’arılg’an kitaplar, maqalalar.

Derekler bibliografik ko’rsetpede to’mendegiler ko’rsetiledi: avtor ismi, sha’ripi, kitap ataması, ja’riyalang’an ma’nzili, baspa so’zdin’ atı h’a’m ja’riyalang’an jılı. Egerde maqala jurnal (gazeta) da ja’riyalang’an bolsa, jurnal (gazeta) ataması, ta’rtip raqamı h’a’m jılı, beti keltiriledi.

7. Tekstti redaktsiyalaw. Tekstti imla h’a’m stilistikalıq ko’z-qarastan tekseriw

Referat tegis tilde anıq jazılg’an bolıwı h’a’m ja’mlengen bolıwı tiyis. So’zler qısqarttırılıwına, tek ulıwma qabıl etilgenden tısqarı, sonday aq, qa’teliklerge, tu’siniksizlerge, stilistik qa’teliklerge jol qoyılmaydı.

Referat ilimiy basshıg’a usınılg’anda h’a’r ta’repleme maksimal da’rejede ka’mine keltirilgen bolıwı tiyis.

8. Referattı ra’smiylestiriw

İlimiy basshıg’a usınatug’ın referat kompyuterde 12-shrift, 1,5 interval aralig’ında A4 formasındag’ı qag’azdın’ bir ta’repinde soldan – 2,5 sm, on’nan – 1,5 sm, joqarı h’a’m pa’sten – 2 sm den kem bolmag’an h’alda qaldırılıp teriw talap etiledi.

Tekst betleri ta’rtip raqamlarına iye bolıwı tiyis. Ta’rtip raqamları bir betten ekinshi betke o’tetug’ın h’a’m 3 betten baslanıwı (birinshi h’a’m ekinshi bet – bul titul beti h’a’m is rejesi bolıp, nomerlenbeydi) lazım boladı.

Bet ta’rtip raqamı joqarıg’a ortadan yaki on’ tamang’a qoyıladı.

Referat ko’lemi 16-20 betten aspawı kerek..

Referat to’mendegilerden:

1) titul beti;

2) h’a’r bir sawal, sawalsha(bo’lim) beti ta’rip raqamı ko’rsetilgen is rejesi;

3) kirisiw, ta’rtip raqamı qoyılmaydı;

4) dereklerge tiyisliler keltirilgen soraw h’a’m sorawshalarg’a (bo’limshelerge) bo’lingen teksttin’ sa’wlelendiriliwi;

5) juwmaq, ta’rtip raqamı qoyılmaydı;

6) paydalanılg’an a’debiyatlar dizimi;

7) keste, diagramma, grafik, su’wret h’a’m sxemalardan quralg’an qosımshadan turadı.

Qosımshalar izbe-iz tigiledi.

Referattı bah’alaw. (Bah’alaw ko’rsetkishleri).

Bah’alawdın’ kriteriyaları.	
1. Referat tekstinin’ jan’alıg’ı Maks – 20 ball	-tema h’a’m mashqalalardın’ aktuallıg’ı -qoyılg’an mashqalanın’ o’z betinsheligi h’a’m jan’alıg’ı, mashqalanı talqılawg’a tan’lang’an jan’a aspektlerdin’ qaliplesiui -avtordın’ o’zbetinshe pikir bildiriuinin’ bag’darının’ bar ekenligi.
2. Mashqalanın’ tolık ashılıw da’rejeleri Maks – 30 ball	-referattın’ rejesinin’ temag’a say keliwi. -referat rejesine temanın’ mazmunının’ say keliwi -mashqalanın’ tiykarg’ı tu’sininklerinin’ tolıq h’a’m teren’ ashılıwı -berilgen materialdın’ metodqa h’a’m usılg’a tiykarlang’anlıg’ı -a’debiyat penen islesiw uqıbı, materialdı sistemalastırıw h’a’m du’ziliske keltiriw -ko’rilip atırg’an ma’sele boyınsha tiykarg’ı bag’darlardı argumentlestiriw, h’a’r qıylı ko’z-qaraslar menen salıstırıw, ulıwmalastırıp juwmaq shıg’arıw uqıbı.

3. Dereklerdi tan'lawg'a tiykarlanıw Maks – 20 ball	-mashqala boyınsha a'debiy dereklerdin' tolıq qollanılıwı -mashqala boyınsha en' jan'a jumıslardın' tan'lanıwı, ilimiy jumıslardın' jıyındısınan, jurnallardan materiallar alıp qosıw
4. Bezetiliwge qoyılg'an talaplardın' saqlanıwı (orınlanıwı) Maks – **15 ball**	-paydalanılg'an a'debiyatlardın' durıs bezetiliwine qaratılıwı -shıg'armanın' sawatlı h'a'm ma'deniyatlı jazılıwı -mashqalalardın' tu'sinikliligi h'a'm terminlerdin' qollanılıwı -referat ko'lemine qoyılg'an talaplardın' saqlanıwı -ma'deniyatlı bezetiliwi, abzatstın' ayrılıp turılıwı.
5. Sawatxanlılıg'ı Maks – **15 ball**	-orfografiyalıq, sintaksistlik h'a'm stilistikalıq qa'telerge jol qoymaw -ulıwma qa'te kemshiliklerdin' joqlıg'ı, qısqartılg'an sozlerdin' qollanılmawlıg'ı. -a'debiy stil

Ulıwma referat 100 ballıq h'a'm 5 ballıq sistemada bah'alanadı.

Bilimlerdin' bah'alanıwı to'mendegishe.

- **86 - 100** ball - «ayrıqsha»
- **71 – 85** ball – «jaqsı»
- **56 – 70** ball – «qanaatlandırarlı»
- 55 baldan to'men bolsa «qanatlandırarsız»
- Bag'darlamadag'ı materialdı biliminin' ku'ndelikli qadag'alaw protsessinde ballar esapqa alınadı.

1. Oqıtıwshı menen ma'sla'h'a'tlesip referat temasın tan'lap alın'.
2. Tan'lang'an tema boyınsha bibliografiya du'zin'.
3.. Tan'lap alıng'an a'debiyatlar boyınsha o'z u'stin'izde islep shıg'ın'. Sol boyınsha plan yamasa konspekt tu'rinde jazın'-jazg'an jumısın'ızdın' o'zin'izge en' qolaylı variantların tan'lap alın'.
4. Tan'lap alıng'an materiallardan qollanıp barlıq talaplarg'a juwap beretug'ın da'rejedegi referat jazın'.

Esse.

Esse- bul 1000 nan 5000 so'zge shekemgi kuralg'an ko'lemdegi usınılg'an temag'a shıg'arma.

Esse- bul avtordın' erkin tu'rdegi pikirlegen shıg'arması, qandayda bir waqıya yamasa zat h'aqqında ulıwmalastırılg'an da'slepki pikirin qamtıw.

Bes minutlıq esse- bul u'yrenilip atırg'an tema boyınsha bilimlerdin' ulıwmalastırılıwı h'a'm tu'sinik alınıw maqsetinde sabaqtın' en' son'g'ı bes minutında o'tkeriledi.

Oqıtıwshı usınıwı mu'mkin.

- sorawlarg'a juwap beriw «men ne oylayman» …. , yamasa «ne ushın, menin' pikirimshe ….»,
- oqıw sabag'ın aytılg' siz ushın jan'alıq bolg'an pikirdi su'wretlew h'a'm qosımsha tu'sinik beriw
- bilim alıw protsessinde siz ta'repin'izden u'yrenilgen uqıplardın', qabıletlerdin' a'meliyatta qay jerlerde qolanılatug'ınlig'ın su'wretlep beriw.

Essenin' bul tu'ri bah'alanbawıda mu'mkin. Biraq oqıtıwshı oqıwshılardı ekeya-ekewden bo'linip jazılg'an jumısların almasıp talıqlawdı usınıw mu'mkin. Bul arqalı oqıtıwshı qa'legen 2-3 esseni tekserip, dawıslap tu'sinik berip sizler menen birgelikte talqılap juwmaq islewi mu'mkin.

Argumentlestirilgen esse-bul qoyılg'an sorawg'a argumentlestirilgen juwapqa iye jazba jumısı. Avtor anıq o'z pozitsiyasına iye bolıp bir qatar argumentlestirilgen da'liller ja'rdeminde o'z pozitsiyasın qorg'aydı. Bunnan makset- basqalardı avtordın' o'zinin' ko'z qarasların qabıllawg'a ko'ndiriw.

Egerde o'zin'izdin' esse jazıw protsessinde esse oqıwshıların'ızdı oyın'ızda ko'z aldın'ızg'a keltirip olar menen pikirlese alsan'ız, onda natiyjeli argumentlestirilgen esse jazıwın'ız jenilirek boladı.

Argumentlestirilgen esse d6zilisi.

1. Soraw boyınsha aytılg'an pikir avtorg'a tiyisli ko'z qaras (1-abzats).
2. Argumentlestirilip aytılg'an pozitsiya- bul pozitsiyanı jaqlawshı da'liller tiykarında usı pozitsiyanı kabıllıwg'a isendiriwshi avtordın' juwmag'ı.
3. Juwmaqlaw- rezyume.

Argumentlestirilgen essenin' bah'alaw kriteriyaları h'a'm ko'rsetkishleri.

- Mazmunnın' temag'a sa'ykesligi.
- Mashqalanın' ko'rnisi, og'an qatnas, jeke ko'z qaras, da'lillerdin' isenimliligi.
- Stili, shıg'armanın' anıklıg'ı h'a'm konkretliligi.
- Durıs jazılıw qag'ıydasının' saqlanıwı.

«Menin' pikirimshe, bizin' Watanımızdın' ekanomikası gu'llenedi, egerde….» temasında argumentlestirilgen esse jazın'.

2.2. İlimiy stilde jazılg'an tekstin' instruktsiyası (du'zilisi).

Baslang'ısh etap

Bul etapta to'mendegiler bolıwı kerek

- İnformatsiya (xabar) jıynaw (oqıw, baqlaw, sa'wbetlesiw, soraw h'.t.b)
- Berilgen tema boyınsha sizin' ayta alatug'ın pikirlerin'izdi anıqlaw h'a'm talıqlaw.
- Bul tema boyınsha qalay jaqsılap jazıwdı oylanıw (klaster du'ziwi, kontseptual sxema h'.t.b).
- «Ne bilemen, h'a'm ne aytqım keledi,» temasında izleniwdi o'tkeriw.,- grafikalıq organayzer T – sxeması, Venna diagramması, klaster h'.t.b ja'rdeminde o'z pikirlerin'izdi ta'rtipke keltiriw h'a'm sho'lkemlestiriw.

↓

1- basqısh	Jumıstın' da'slepki (chernovoy) variant tekstin du'ziw

Bul basqıshta to'mendegiler bolıwı sha'rt.

- Chernovoy (da'slepki) variantın jazıw.
- Forma h'a'm orfografiyası, shıg'armanın' jazılıwına itibar qaratpastan o'z pikirlerin'izdi ja'mlew.
- Arada bir qatar taslap jazsan' ko'zden o'tkeriw waqtında (tekseriw waqtında) taza pikirlerin'di jazıwg'a yamasa teksti tolıqtırıwg'a orın boladı.

↓

2 – basqısh. Du'zetiw.

Bul chernovoy (da'slepki varianttı jaqsılaw basqıshı, ol chernovikte du'zetiwler h'a'm tolıqtırılıwlar ko'rsetiwden ibarat. Bunda siz qosımsha qag'azlardı jabıstırıp strelkalardan yamasa basqa da usıllardan paydalanıwız mu'mkin.

Du’zetiw waqtında o’zin’izge to’mendegi sorawlardı beriwin’iz mu’mkin.

- Tiykarg’ı temag’a teksttin’ barlıq mazmunı baylanıslı ma,
- Bunda qosımsha informatsiya talap etiletug’ın jerleri joq pa,
- Tiykarg’ı ma’nisti ko’rsetiw ushın ayrım so’zlerdi qosıp yamasa alıw kerek emes pe,
- Pikirlerin’iz anık berilgen be yamasa u’stirtin be,
- Teksttin du’zilisi logikag’a sa’ykes kele me,
- Kirisiw bo’limi (vvodnaya) anıq jazılg’an ba,
- Juwmaqlaw bo’limi ma’nisi jag’ınan qanıqtırarlı ma,
- Teksttin baslanıwı tamamlanıwı menen qalay baylanısqan,

3- basqısh. Oqıwdı korrektrlaw h’a’m redaktorlew

Bul juwmaqlawshı basqısh chernovoy (da’slepki) varianttı durıslawdan keyin baslanadı. Sizin’ wazıypan’ız teksttın’ orfografiyalıq, gramatikalıq h’a’m stilistikalıq qa’telerdin du’zilmewinen turadı. Bunın’ ushın o’zin’izge to’mendegi sorawlardı beriwin’iz tiyis.

- Ha’mme so’zler durıs jazılg’an ba, (so’zdin’ durıs jazılıwında sizin’ isenimsizligin’izdi bildiriwshi so’zdin’ astın sızın’, h’a’m olardı so’zlik boyınsha durıslıg’ın tekserin’),
- Ha’mme ga’pler tamamlang’an oy pikirdi bildireme,
- Uzınnan uzaq sozılıp ketken bir-neshe ga’pke bo’liwdi talap etiwshi u’lken ga’pler joq pa,
- İrkilis belgileri durıs qollanılg’an ba, u’tir , tire -, qos tochka, h’a’m tochka-u’tir
- Abzatstın’ durıs jazılıw qag’ıydaları saqlang’an ba, (h’a’r bir jan’a pikir abzatstan jazılıwı tiyis).

1. a) jazıwda sizge ulıwma qıyınshılıq tuudırmaytug’ın,
   b) jazıwda sizge onsha qıynshılıq tuudırmaytug’ın,
   v) jazıwda ko’p kıyınshılıq tuudıratug’ın

İlimiy teksttin’ tiplerin atap o’tin’.

2. İlimiy teksttin’ jazılıwında sizge qanday qıyınshılıqlar tuwdırıladı,
   a) tilge baylanıslı (gramatikalıq h’a’m leksikalıq).
   b) ma’nisin jetkerip beriwdegi tuwdırılatug’ın qıyınshılıqlar (logikalıq, baylanıslılıq jetkerip beriw)
   v) teksttin’ tipine tiyisli qag’ıydalardı sho’lkemlestiriwdi bilmewshilikten kelip shıg’atug’ın qıyınshılıqlar
   g) teksttin’ bezetiliwine tiyisli qag’ıydalardı bilmewine baylanıslı kelip shıg’atug’ın qıyınshılıqlar.

Paydalı ma`sla`ha`tler

☝ Na’tiyjeli prezentatsiya sırları

. so’ylegende ba’rqulla isenimli bolın’;
. anıq , da’l so’ylen’;
. pikirdi juwmaqlang’an fraza menen bayanlan’, a’h’miyetli jerin intonatsiyag’a tu’sirin’.;
. bir tempta h’a’m a’ste so’ylemen’, biraq qattı da dawıs ko’termen’;
. a’depli h’a’m ziyrek bolın’, ashıwshaq bolman’;
. barqulla ku’limsiregen h’alda baslan’ h’a’m juwmaqlan’, biraq bug’an artıqsha jol qoyman’;

. to’mendegi so’z dizbeklerin qollanban’: «Mu’mkin bolsa», «Onı kim biledi?», «Mu’mkin» h’am t.b. Bunday so’zler sizin’ shıg’ıp so’ylewin’izde o’zine isenim bolmawın keltirip shıg’aradı h’a’m o’zin’izge isenimdi jog’altasız;
. ko’riw kontaktın (baylanıstı) saqlawg’a h’a’reket qılın’ , tın’lawshılarg’a qarawg’a h’a’reket islen’ (h’a’r bir qatnasıwshıg’a 3 sekundtan);
. ayaqtı ayqastırman’, qoldı arqada uslaman’, stolg’a su’yenben’, artıqsha h’a’reket qılman’, ruchka, markerdi oynatpan’, jelpigish, qag’az benen jelpimen’ h’a’m t.b.
. h’a’r bir juwap h’a’m usınıstı h’a’mme waqıt xoshametlen’;

Prezentatsiya qa’deleri

. Shıg’ıw reglamentin saqlaw . Shıg’ıw gezegine a’mel qılıw . topar ag’zaları ortasında wazıypalardı durıs bo’listiriw, olardı h’a’reketke kelitiriwge erisiw; . mag’lıwmatlar grafikalıq ko’riniste (sxema, keste, grafika) usınıladı; . h’a’r qanday garfik ko’rinistegi mag’lıwmat tu’sinidirip sholıwdı talap etedi

☝ Prezentatsiyada nelerge jol qoyılmaydı:

. Jag’daydı ta’riplew h’a’m onı qayta so’ylep beriwge;
. qatnasıwshılardın’ so’zge shıg’ıwındag’ı qarama-karsılıqlarg’a;
. tu’siniksiz, anıq emes, orınsız so’z birikpelerine.

🕘 Oylap ko’rin’ h’a’m toparda prezentatsiyanı bah’alaw ko’rsetkishleri h’a’m kriteriyaların talqılan’.

Prezentatsiyanı na’tiyjeli o’tkiziw qag’ıydaları h’a’m sırlarına tiykarlanıp o’z is na’tiyjelerin’iz prezintatsiyasın o’tkerin’.

İnteraktiv usıllar xakkında mag’lıўmatlar

«Sinkveyn» metodı

Sinkveyn h’aqqında qısqasha mag’lıwmat:-Sinkveyn bes qatarlı taqmaq degendi an’latadı. Lektsiya boyınsha alıng’an bilimdi qısqasha rezyume beriw qa’biletinde studentlerde tu’sinik payda etiwde ja’rdem etedi. Studentde teren’ tu’siniklerge tiykarlang’an h’alda refleksiya qılıwdı talap etedi. Sinkveyn materialdı, mag’lıwmatdı qıskı pikirlerde sintezlewdi talap etetug’ın taqmaq. Sinkveyndi jazıwg’a qoyılatug’ın qag’ıydalar.

1 Birinshi qatarda tema bir atlıq so’z ja’rdeminde sa’wlelenedi.
2.Ekinshi qatarda temanı eki kelbetlik so’zdin’ ja’rdeminde sa’wleleniwi.
3. U’shinshi qatarda berilgan tema ko’leminde h’a’reketti u’sh so’z arqalı sa’wlelendiriw.
4. To’rtinshi qatarda temag’a qatnasın bildiretug’ın to’rt so’zden ibirat bolg’an ga’pti keltiriw kerek.
5. Besinshi qatarda temanın’ mazmunın ashatug’ın bir so’zden ibarat bolg’an birinshi atlıq so’zdin’ sinonimin keltiriw kerek.

«Sinkveyn» metodı

Qalay islew kerek ?
Atama (a’ddetde atlıq so’z) _____
Sa’wleleniw (a’dette kelbetlik eki so’z) ____ _____
Ha’reket (a’ddette feyil u’sh so’z) _____ _____ _____
Seziw (fraza) _____ _____ _____ _____
Tiykardı qaytalaw _____
Sinkveyndi du’ziw studentler ta’repinen, birinshiden, quramalı mag’lıwmattı sintezlaw instrumenti, ekinshiden, olardın’ tu’sinikler apparatın bah’alaw metodı, u’shinshiden, ko’rkemlik jaqtan ta’riyplew metodı paydalı.

«Klaster» metodı

«Klaster» metodı h'aqqında mag'lıwmat.`Berilgen tema boyınsha studentlerge erkin h'am ashıq tu'rde pikirlewge imkan tuwdırıwshı pedagogik strategiya. Ol oylaw iskerligin stimullastırıw ushın qollanılıadı. Belgili tema boyınsha tu'sinikke iye bolıwı ushın studentlerdin' o'zlerinin' individual bilimlerine mu'na'sebetin ko'rsetwshi strategiya.

Klasterdi du'ziwge qoyılatug'ın talaplar:

-berilgen temanın' mazmunına baylanıslı tu'sinik h'aqkında sanamızg'a kelgen barlıq mag'lıwmattı jazamız (olardın' sıpatın esapqa almag'an h'alda).

-mag'lıwmatlar arasında imkanı baolg'anınsha ko'p baylanıslılıqtı ko'rsetiwge h'a'reket qılıw kerek.

«İnsert» strategiyası

«İnsert» strategiyasın qollang'an sabaq waqıtında berilip atırg'an studentlerdin' o'zlestirgenligin interaktiv belgiler sistemasın paydalanıw ja'rdeminde anıqlaw ushın qollanıladı.dars. Bul strategiyanı qollanıw studentlerge tekst penen islewdin' effektivliligin,oylanıp oqıwdı ,eski material menen jan'ası menen baylanıslılig'ın korsetiw qa'biletin asıradı.

İnsert strategiyasının' belgiler sisteması to'mendegidey ko'riniske iye bolıwı sha'rt: «V» -belgisi talabalar oldın bilgen mazmung'a qoyıladı.

«-«-(minus) belgisi talabalardın' algan mag'lıwmatı, algan bilimlerine qarsı mazmung'a qoyıladı.

«+»-(plyus) belgisi talabalar ushın jan'a bolg'an mazmung'a qoyıladı.

«?»-(soraw) belgisi talabalar ushın qosımsha mag'lıwmattı talap etetug'ın mazmung'a qoyıladı.

«İnsert» strategiyası

İnsert strategiyasın qollang'anda birinshi qa'dem retinda ko'rsetilgen tema boyınsha «Miyga h'u'jim» ju'rgiziledi, ikkinchi qadam retida berilgan mazmunni belgilarni qwllanish ërdamida individual wqish talab etiladi, uchinshi qadam retida «miyge h'u'jim» tiykarında alıng'an na'tiyjeni oqıw tiykarında alıng'an mazmunı menen baylanısta analizlew alıp qaraladi, to'rtinshi qadem retinda alıng'an mag'lıwmattı «İnsert» tablitsasii tu'rinde sistemalastırıw kerek.

Tablitsa «İnsert»

«Eki bo'limli ku'ndelik» metodı

«Eki bo'limli ku'ndelik» metodın qollanıw sabak son'ında on bes minut dawamında studentlerden o'tilgen material boyınsha o'zlerininin' pikirlerin jazıw talap etiledi. «Eki bo'limli ku'ndelik» metodı studentlerde informatsiyalıq operatsiyalıq qa'siyetlerin rawjlandıradı.

Bul metodın qoollanıw boyınsha metodikalıq ko'rsetpeler :

Birinshi qadem-da'pter beti ekige bo'linedi.

Ekinshi qadem-student lektsiyada o'zine bir qansha da'rejede ta'sir etken (jaqqan yaki belgili da'rejede sawal tuwdırg'an) pikirlerdi ,oqıtıwshılardın' ideyaların da'pterdin' shep ta'repine jazadı.

U'shinshi qadem- da'pterdin' on' ta'repine student berilgen pikirlerge o'z tu'siniklerin jazadı.

To'rtinshi qadem- lektsiyanı oqıp ko'rip studentler o'z pikirlerin jazadı.

Besinshi qadem- jumıstın' son'ında studentlerdin' h'a'r biri ozlerinin' pikirlkri menen basqalarg'a tanıstırıwg'a h'aqılı,olardag'ı o'zlerine jaqqan ideyalardı ko'rsetiwi mu'mkin.

«Sholıw (Sharq) kartasi» metodı

Studentler jazba tu'rinde,lektsiyanın' son'ında o'tilgen materiallar boyınsha «sholıw kartasın» islep shıg'ıwı sha'rt. Bir bet qag'azga talabalar to'mendegi ush punkt boyınsha o'z pikirlerin jazıwı sha'rt.

1.Lektsiyanın' en' a'h'imiyetli bo'legin bo'lip ko'rsetiwi sha'rt.

2.Lektsiyanın’ tema boyınsha bir mashqalanı alıp tu’sindriwi sha’rt.
3.Lektsiya boyınsha ulıwma tu’sinik beriliwi sha’rt.

«Kategoriyalıq sholıw » uslubi

Bul uslub talabalarda informatsiyalıq, operatsiyalıq qa’biletlerin rawajlandıradı.

Kategoriyalıq sholıwg’a ko’rsetpeler: birinshiden, talabalar berilgen tema boyınsha tiykarg’ı ideyalardı qag’azg’a jazıwya sha’rt,ekinshiden alıng’an mag’lıwmattı ulıwma belgilerge tiykarlang’an h’alda birlestiriwshi ko’rsetilgen ideyalardın’ ishinen en’ tiykarg’ı da’liyllengen ideyalardı bo’lip alıw kerek, u’shinshiden alıngan ideyalardı, mag’lıwmattı lektsiyanın’ tikarg’ı kategoriyalarına tiykarlanıp sistemalastırılıwı kerek.

O’ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA’M ORTA ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

Berdaq atındag’ı Qaraqalpaq Ma’mleketlik universiteti

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Ha’zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa’ni boyınsha normativ h’u’jjetler

(bakalavr bag’darı studentleri ushın)

NO’KİS -2012

Normativ-huquqiy hujjetler:

1. O’zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –Toshkent: O’zbekiston, 2011.
2.O’zbekiston Respublikasining “Ta`lim twg`risida”gi qonuni / Barkamol avlod - Wzbekiston taraqqiyotining poydevori.-T.: “Sharq”nashriyot-matbaa kontserni, 1998.
3.O’zbekiston Respublikasining “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi twg`risida”gi qonuni / Barkamol avlod - Wzbekiston taraqqiyotining poydevori.-T.: “Sharq” nashriyot-matbaa kontserni, 1998.
4.O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2011 yil 20-maydagi «Oliy ta`lim muassasalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilash chora- tadbirlari twg`risida»gi PQ-1533-son qarori.

O’ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA’M ORTA ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİGİ

Berdaq atındag’ı Qaraqalpaq Ma’mleketlik universiteti

Qaraqalpaq til bililmi kafedrası

Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Sintaksis pa’ni boyınsha reyting bahalaw o’lshemi

НӨКИС -2012

Pa`n boyınsha reyting sisteması O`zbekstan Respublikası Joqarı ha`m orta arnawlı bilimlendiriw ministrliginin` 2010 jıl 25 avgustag`ı 333 sanlı buyrıg`ı menen tastıyıqlang`an TALABALARDIN` BİLİMİN BAHALAW TİZİMİ TUWRALI NIZAM boyınsha islep shıg`ıldı.

Reyting bah'alaw o'lshemleri

Pa'n boyınsha: ulıwma- 55 saat
Lektsiya – 10saat
a'meliy – 8 saat
seminar-10 saat
o'z betinshe -27 saat
AB= 40 ball, semestr dawamında 2 ag'ımdag'ı kadag'alaŷ bolıp, maksimal 20, 20, 14 ball dep qabıllandı.
Ayrıqsha bah'ag'a (86-100) = 12-13 ball
Jaqsı bah'ag'a (71-85) = 10-11 ball
qanaatlandırarlı bah'ag'a (55-70) = 8-9 ball
qanaatalandırarsız bah'ag'a (54) = 7 ball

Bah'alaw tu'rleri	**O'zles-tiriw rejesi**	**O'tkeriw forması**	**Orınlaw mexanizmi**	**Qaysı waqıtta**	**Esletpe**
1 AB	20 ball	awızeki	Sabaq rejesinde ko'rsetilgen soraw (temalarg'a tayarlıq ko'rip, onın' jaratılıwı h'a'm olar tiykarında juwmaqlar shıg'arıw	Sabaq protse-sinde	1.AB variantları sorawlar sanı tu'rlishe bolıwı mu'mkin. 2. AB boyınsha tan'law balın toplamag'an h'alda talabalar ushın o'zbetinshe saatı esabınan sabaq kestesinen tıqarı (ku'nnin' 2-yarımında) waqıtta qosımsha ballar toplaw imkaniyatı beriledi.
3 AB	20 ball	jazba	O'z betinshe berilgen tapsırmalarg'a tayarlıg'ına, izleniŷi, do'retiŷshilik qatnasına	Sabaq protsessin de	
	Jami 40 ball				

ShB=30 semestr dawamında 1 ma'rte o'tkeriledi. ShB prezentatsiya tu'rinde h'a'm o'z betinshe izleniў jumısları tiykarında alıp barıladı..
Ayrıqsha bah'ag'a (86-100) = 13-15 ball
Jaqsı bah'ag'a (71-85) = 11-12 ball
qanaatlandırarlı bah'ag'a (55-70) = 9 -10 ball
Qanatalandırarsız bah'ag'a (54) = 8 ball

Bah'alaw tu'rleri	O'zlestiriw rejesi	O'tkeriw forması	Orınlaw mexanizmi	Qaysı waqıtta	Esletpe
1 ShB	30 ball	Jazba	Tiyisli bo'lim temaları boyınsha variantlar tiykarında jazba qadag'alaw o'tkeriw, testler, prezentatsiya jumısların otkeriў	Sabaq protsessinde	ShB lardı o'tkeriw, test sorawların sheshiw, awızeki sa'wbet yamasa basqa ko'riniste a'melge asırılıwı mu'mkin
				Sabaq protsessinde	
	Ja'mi 30 ball				

Juwmaqlawshı jazba jumıs bah'alarının' mug'dar o'lshemi

JB = 30: 5= 6 ball. 5 soraw h'a'r bir sorawg'a maksimal 6 balldan belgilenedi.
Ayrıqsha bah'ag'a (86-100) = 26-30 ball
Jaqsı bah'ag'a (71-85) = 22-25 ball
Orta bah'ag'a (55-70) = 17-21 ball
Qanatalandırarsız bah'ag'a (54) = 16 ball

Ulıwma pa'n boyınsha 68 saat maksimal ball 100 ball. Sonnan juwmaqlawshı qadag'alawg'a 30 ball ajıratılg'an.
30 balldın' 70% 21 ball jazba jumıstın' mazmunına.
10 protsenti 3 ball grammatikası ushın.
10 protsenti 3 ball punktuallıg'ına.
10 protsenti 3 ball stilistikasına.

'5' bah'ası pa'n boyınsha jazba jumısqa ajıratılg'an en' joqarı balldın' 86-100 % in 16,5 ball toplag'an studentke qoyıladı.
'4' bah'ası pa'n boyınsha ajıratılg'an en' joqarı bolldın' 71-85 % in 10,6-12,75 ball toplag'an studentke qoyıladı.
'3' bah'ası pa'n boyınsha jazba jumısqa ajıratılg'an en' joqarı balldan 55-70 % in 8,4-10,5 ball toplag'an studentke qoyıladı.
'2' bah'ası pa'n boyınsha jazba jumısqa ajıratılg'an en' joqarg'ı balldın' 55 % to'menin 0-8,2 ball toplag'an studenke qoyıladı.

Juwmaqlawshı qadag’alaw kriteriyası

Juwmaqlawshı qadag’alaw ushın 30 ball ajıratılg’an bolıp, ha’r bir variant ha’m bilette 5 soraw beriledi. Ha’r bir soraw maksimal 6 ball menen bahalanadı. Ol to’mendegi kriteriya menen esaplanadı.

Ball	Bilim da’rejesi
6	Juwmaq ha’m qarar qabıl ete alg’an, tvorchestvolıq pikirley alg’an, erkin pikirley alg’an, a’melde qollay alıw, mazmunın tu’siniw, biliw aytıp beriw, tu’sinikke iye bolıw, qa’tesiz izbe-izlikte jazıw ha’m aytılıwına erisiw
5	Erkin pikirley alıw, a’melde qollay alıw, mazmunın anıq tu’siniw, tu’sinikke iye bolıw, qa’tesiz aytıp beriw
4	Mazmunın tu’siniw, biliw ha’m ayta alıw, tu’sinikke iye bolıw
1-3	Jeterli ta’riyipley almaw, Shala tu’sinikke iye bolıw
0	Bilmew, tu’sinikke iye bolmaw

Juwmaqlawshı qadag’alaw ushın bahalaw kriteriyası qaraqalpaq til bilimi kafedrasının’ 2011-jıl 2-fevral ku’ngi ma’jilisinin’ 7-protokolı menen tastıyıqlandı.

Kafedra baslıg’ı: **prof. M.Qudaybergenov**